

MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Seminář dějin umění

Kresleno na kameni.

Počátky brněnské a pražské litografie.

Disertační práce

Autor práce: Mgr. Lucie Heilandová

Vedoucí práce: Mgr. Radka Nokkala Miltová, Ph.D.

Brno 2018

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.

V Brně dne 31. srpna 2018

Lucie Heilandová v. r.

Na tomto místě bych velice ráda poděkovala všem, kteří mi byli při psaní mé disertační práce nápomocni a byli mi oporou.

„Přál bych si, aby se litografie rychle rozšířila po celé zemi, aby přinesla lidstvu svými výsledky užitek a posloužila mu jen k zušlechtění, nikdy však ke zlým účelům. Pak bude požehnána chvíle, kdy jsem ji vynalezl.“

Alois Senefelder

Obsah

Úvod.....	3
Stav dosavadního bádání a představení literatury k tématu	5
Vynález litografie a litografická technika	13
Zákonná a cenzurní opatření týkající se tiskařského a litografického umění.....	20
Počátky litografie v českých zemích.....	31
První pražské kamenotiskárny	48
První pražský litograf Anton Langweil.....	49
Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu.....	54
Antonín Machek.....	70
Josef Habel.....	85
Václav František Šír.....	95
Tiskárna a kamenotiskárna Bohumila Haase	112
Tiskárna a kamenotiskárna synů Bohumila Haase.....	121
Karel Hennig	128
Tiskárna synů Bohumila Haase po roce 1833 a znovuobnovená kamenotiskárna.....	145
Josef Bedřich Zwettler	157
Situace v Čechách po roce 1835	169
František Řehula.....	171
František Eduard Sandtner	175
Emanuel Kučera	190
Antonín Jan Gareis.....	194
Kamenotiskárny a litografické dílny působící v Čechách.....	198
Počátky litografie na Moravě	202
Litografický ústav Hospodářské společnosti.....	210
První litografické pokusy moravských umělců.....	221
Karel Bschor.....	221
Josef Emanuel Teltscher.....	229
František Richter	234
Brněnské kamenotiskárny a polygrafický průmysl v Brně v průběhu 19. století.....	249
Rodinný podnik Josefa Georga Trasslera a jeho dědiců	257
Josef Georg Trassler, zakladatel rodinné firmy.....	257
Kamenotiskárna bratří Trasslerů	264
Kamenotiskárna Johanna Baptisty Trasslera a jeho dědiců	289

Tiskárna Johanna Georga Gastla a jeho dědiců	310
Tiskárna a kamenotiskárna Johanna Nepomuka Gastla	312
Tiskárna a kamenotiskárna Franze Gastla	320
Kamenotiskárna Prokopa Fritsche	333
Kamenotiskárna Rudolfa Rohrera a jeho dědiců	339
Hedwiga Rohrerová	346
Kamenotiskárna Valentina Butscheka	351
Brněnské kamenotiskárny v druhé polovině 19. století	364
Závěr	366
Prameny a literatura	373
Prameny	373
Literatura	375
Obrazové přílohy	390

Úvod

Litografie představovala skutečný převrat v grafických a reprodukčních technikách, protože vedle klasického knihtisku se stala nejmasovějším multiplikačním prostředkem. Litografie v průběhu 19. století pronikla do běžného každodenního života, který byl prostřednictvím jejích obrazů komentován a přibližován. „*Litografie se stala uměním opravdu lidovým, přístupným, pohotovým, schopným rychlého rozšíření, a tím napomohla k intenzivnímu pohybu v kulturní oblasti.*“¹ Také umělcům se díky vynálezu litografie se grafikům otevřely obrovské možnosti v jejich tvorbě, která poprvé nepotřebovala prostředníka. Vynález litografie, tisku z kamene, přinesl do grafické tvorby pestrost zobrazení i barevnost vlastního tisku.

Protože byla litografie již od počátku omezena řadou cenzurních nařízení a zákonných pravidel, bude nejdříve v této práci věnována pozornost těmto opatřením provázejícím majitele kamenotiskáren po celý jejich život. Na následujících stranách budou představeny první pražské a brněnské litografické dílny, jejich historie i produkce. Zatímco v Praze jsou počátky litografie spojeny jak s uměleckými kruhy, akademickým prostředím, tak s tiskařským světem a mezi zakladateli prvních pražských litografických dílen se objevují umělci i majitelé tiskáren, v Brně se na rozšíření litografie podíleli především ambiciózní tiskaři, kteří se tímto způsobem snažili zpestřit svoji produkci a litografii využívali nejen pro knižní ilustrace, ale především pro tisk akcidenčních tisků a tiskopisů.

Text disertační práce je rozdělen na dva samostatné oddíly. První část práce se věnuje prvním litografickým dílnám působícím v Praze, bude sledován jejich historický vývoj a představena jejich produkce, kde si všimneme zejména akcidenčních tisků a knižní ilustrace, která byla dosud i díky nedostatečnému zpracování knižních fondů opomíjena. V druhé části pak budou představeny první brněnské litografické dílny, kterým byla v rámci dosavadního bádání věnována pouze okrajová pozornost, kdy byl většinou podán pouze strohý jmenovitý výčet v Brně působících kamenotiskáren bez toho, aby se badatelé zaměřili na jejich tvorbu. Také v případě brněnských litografických dílen bude představen jejich

---

¹ Aleš Krejča, *Grafika*. Praha 2010, s. 141.

historický vývoj a jejich produkce zaměřující se zejména na vydávání akcidenčních tisků.

Tato práce si klade za cíl studiem materiálů, soudobé literatury a pramenným výzkumem alespoň částečně zaplnit díry v bádání o počátcích moravské litografické produkce a tyto závěry provázat se situací v Čechách, a přispět tak ke zpracování grafického umění 19. století, které doposud stojí spíše stranou zájmu badatelů věnujících se dějinám knižní kultury.

Stav dosavadního bádání a představení literatury k tématu

Litografické umění bylo v minulosti představeno jak v rámci souborných děl pojednávajících o grafických technikách a jejich historickém vývoji,² tak i prostřednictvím studií zabývajících se samotným litografickým uměním či osobnostmi s ním spojenými.³ Početná a rozmanitá litografická produkce první poloviny 19. století byla nejčastěji připomínána v souvislosti s jinými uměleckohistorickými nebo kulturněhistorickými tématy. Protože byli první čeští i moravští litografové svojí původní profesí většinou knihtiskaři a litografické dílny byly často zakládány u již zavedených tiskařských dílen, byla některým osobnostem spojených s dějinami litografie věnována pozornost také v rámci vývoje tiskařského umění či knižního obchodu.⁴ Protože se většina publikací k dějinám českého knihtisku zabývá dobou před rokem 1800, kdy byla dříve stanovena hranice pro historické fondy, byly dějiny knihtisku v 19. století zmiňovány spíše okrajově a až v současné době se dostává větší pozornosti i tomuto období. Poměrně velký prostor pražským litografickým dílnám věnují např. autoři knihy *Typografové 1468–1939*

---

² Mezi souborná díla věnující se grafickému umění, kde je pozornost věnována litografii, patří např. Cyril Bouda, *Grafické techniky*. Praha 1979.; Aleš Krejča, *Techniky grafického umění: průvodce pracovními postupy a dějinami originální tiskové grafiky*. Praha 1981. (Znovu vydáno jako: Aleš Krejča, *Grafika*. Praha 2010.); Jindřich Marco, *O grafice*. Praha 1981.; Walter Koschatzky, *Die Kunst der Graphik. Technik, Geschichte, Meisterwerke*. München 1999.; Ann d'Arcy Hughes – Hebe Vernon-Morris, *The Printmaking Bible. The Complete Guide to Materials*. San Francisco 2008.; Ondřej Michálek, *Magie otisku: grafické techniky a technologie tisku*. Brno 2016.; Anděla Horová (ed.), *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*. I.–II. díl. Praha 1995.; Anděla Horová (ed.), *Nová encyklopedie českého výtvarného umění. Dodatky*. Praha 2006.; Naděžda Blažičková-Horová – Taťána Petrasová – Helena Lorenzová (edd.), *Dějiny českého výtvarného umění*. III, 1780/1890. Praha 2001.

³ Jednotlivá literatura bude později uvedena v samotném textu. Bližší pozornosti se dostalo řadě umělců, kteří se v rámci své tvorby litografickým uměním také zabývali. Prostřednictvím samostatných monografií nebo studií byla čtenářům představena např. litografická tvorba Antonína Machka, Františka Šíra, Karla Viléma Medaua, Antonína Mánesa, Josefa Mánesa, Františka Tkadlíka, Eduarda Hölzela a dalších. Monograficky byly zpracovány také dějiny tiskáren Bohumila Haase nebo Josefa Georga Trasslera a jeho dědiců. Jan Loriš, *Litografie Antonína Machka, Holar 17, 1941.*; Oldřich Doskočil, Karel Vilém (Carl Wilhelm) Medau (1791–1866). *Podřipský muzejník 2006*, s. 87–128.; Jana Wittlichová – Radim Vondráček, *Karel Vilém Medau 1791–1866*. Litoměřice 1998.; Oldřich Doskočil – Věra Přenosilová, *Kreslíři a litografové litoměřické kamenotiskárny Karla Viléma Medaua (1791–1866)*. Litoměřice 1999.; Eva Reitharová, *Antonín Mánes*. Praha 1967.; Jan Loriš, *Mánesovy podobizny*. Praha 1954.; Eva Petrová, *František Tkadlík*. Praha 1960.; Petra Kubíčková a kol., *Eduard Hölzel 1817–1885*. Olomouc 2017.

⁴ Karel Nosovský, *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*. Praha 1927.; Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*. Praha 1966–1984. Dostupné z: <http://www.clavmon.cz/chyyba/>; Petr Voit, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století: papír, písmo a pismolijectví, knihtisk a jiné grafické techniky, tiskaři, nakladatelé, knihkupci, ilustrátoři a kartografové, literární typologie, textové a výtvarné prvky knihy, knižní vazba, knižní obchod*. Praha 2008.; Alena Köllner, *Buchwesen in Prag von Václav Matěj Kramerius bis Jan Otto*. Wien 2000.; Peter R. Frank – Johannes Frimmel, *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*. Wiesbaden 2008.

vydané v Praze v roce 1996.⁵ V jejich publikaci, která je spíše populárního rázu, se sice setkáme s nepřesnostmi a s několika faktografickými chybami, ale jejich přínos pro historii tiskařství a litografického umění v 19. a 20. století je zcela nepopiratelný. Autorům se podařilo propojit dějiny typografického a grafického umění a přinést autentická svědectví tiskařů a faktorů tiskáren i kamenotiskáren, kdy ale většinou čerpají ze starší literatury, pro 19. století pak z děl Václava Korandy. Pro moravské prostředí představuje zásadní publikaci dílo Christiana d'Elverta *Geschichte der Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur...*, které přehledně mapuje dějiny knihtisku a grafiky na Moravě od počátku do 19. století.⁶ Při zpracování dějin knihtisku vycházel Christian d'Elvert z rukopisné pozůstalosti Jana Petra Cerroniho, kterou doplnil o studium historických pramenů i úředních spisů, dnes často nedochovaných. Jeho publikace se stala zdrojem informací k dějinám moravského i slezského knihtisku, z nichž čerpala a vycházela veškerá pozdější literatura. Dějinami moravského knihtisku se zabývá také řada studií, které většinou ale mapují historii brněnského knihtisku do 18. století.⁷ Výjimku představuje sborník z konference historiků pořádané k 500. výročí knihtisku v Brně probíhající v roce 1986, v němž jsou představeny dějiny brněnského knihtisku a dalších příbuzných odvětví od počátku do současnosti, tedy do 20. století.⁸ Historii brněnského knihtisku i dalších oborů spojených s knihtiskem v 19. století se ve své studii zabývá Jan Janák.⁹ Ve svém příspěvku věnuje pozornost nejen historickému vývoji polygrafického průmyslu mezi lety 1848–1918, ale také společenským nebo ekonomickým aspektům výroby.

---

⁵ Jan Barták – Vladimír Kraus, *Typografové 1468–1939*. Praha 1996.

⁶ Christian d'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur...*, in: *Beiträge zur Geschichte und Statistik Mährens und Oesterreich-Schlesiens*. Heft 6, Band I., Brünn: R. Rohrer's Erben, 1854. Další publikací dotýkající se dějin litografie je sborník vydaný k pětistému výročí knihtisku na Moravě. Jaromír Kubíček (ed.), *Knihtisk v Brně a na Moravě. Sborník z konference Brno – 4. září 1986*. Brno 1987.

⁷ Brněnskému knihtisku 17. a 18. století věnoval pozornost Vladislav Dokoupil, jehož soupis brněnských tisků do roku 1800 přináší ucelený přehled brněnské tiskařské produkce do roku 1800. Vladislav Dokoupil, *Soupis brněnských tisků. Staré tisky do roku 1800*. Brno 1978. Dějinami brněnského knihtisku do roku 1800 se zabývala Milena Flodrová. Viz Milena Flodrová, *K počátkům knihtisku v Brně. Brno v minulosti a dnes* IV, 1964, s. 159–167.; Milena Flodrová, *Brněnští tiskaři v 17. a 18. století. Brno v minulosti a dnes* IX, 1970, s. 56–80.; Milena Flodrová, *Brněnský knihtisk v 17. a 18. století*, in: *Knihtisk v Brně a na Moravě. Sborník z konference Brno – 4. září 1986*. Brno 1987, s. 35–42. Brněnský knihkupecký obchod ve své publikaci představuje Zdeněk Šimeček. Viz Zdeněk Šimeček, *Knižní obchod v Brně od sklonku 15. století do konce 18. století*. Brno 2011.

⁸ *Knihtisk v Brně a na Moravě. Sborník z konference Brno – 4. září 1986*. Brno 1987.

⁹ Jan Janák, *Brněnské tiskárny v letech 1848–1918*, in: *Knihtisk v Brně a na Moravě. Sborník z konference Brno – 4. září 1986*. Brno 1987, s. 43–66.

Kromě výše zmíněných souhrnných publikací sledujících litografické umění v rámci historického vývoje tiskařského i grafického umění vznikala již od počátku 19. století díla věnující se vlastní litografické technice a její historii. První souhrnnou publikaci zabývající se vynálezem litografie, představující techniku litografie i úskalí provázející její zavádění do jednotlivých zemí a vznik prvních litografických dílen vydal sám její vynálezce Alois Senefelder v roce 1818. Dílo se setkalo s velikým ohlasem a nejenže došlo neprodleně k jeho přeložení do řady národních jazyků, mezi nimiž čeština bohužel nefigurovala, došlo poměrně rychle k jeho rozebrání, a proto bylo záhy vytištěno několik dalších vydání, kdy pozdější byla doplněna o další doplňující a zpřesňující informace nebo popisy inovací a zlepšování vynálezu.¹⁰ Díky své přehlednosti a koncepčnosti byla Senefelderova příručka velice oblíbená a z návodů v ní uveřejněných vycházela ve svých počátcích nejen řada umělců, ale i množství autorů teoretických i praktických děl. Bezprostřední návaznost na původní Senefelderovu učebnici svědčí nejen o její přehlednosti, aktuálnosti, ale i oblíbenosti. Jedním z autorů praktických příruček litografie vycházejících ze Senefelderovy knihy byl také Lorenz Kohl von Kohlenegg, který je významně spojený s počátky litografie na Moravě.¹¹ Jeho publikace určená budoucím litografům je přehledným praktickým návodem provázejícím litografickým tiskem od přípravy materiálů po vlastní tisk, dočteme se zde např. o způsobu úpravy litografického kamene, o přípravě papíru pro tisk, výrobě litografických barev nebo kříd a zároveň je publikace i průvodcem různými litografickými technikami. Obliba litografie rostla prakticky od samého jejího vynálezu a praktické příručky pro litografickou tvorbu byly průběžně vydávány až do současnosti. Jejich text byl mnohdy uzpůsoben publiku, jemuž byl určen, a byl průběžně doplňován o popis inovací, nových vynálezů a návodů pro uplatnění litografie v rámci jiných technik či představení technik vycházejících z litografického procesu.¹² Kromě četné zahraniční literatury

---

¹⁰ Alois Senefelder, *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey...* München 1818. Druhé německé vydání vyšlo v Mnichově o tři roky později. Alois Senefelder, *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey enthaltend eine richtige und deutliche Anweisung zu den verschiedenen Manipulations-Arten derselben in allen ihren Zweigen und Manieren belegt mit den nöthigen Musterblättern nebst einer vorangehenden ausführlichen Geschichte dieser Kunst von ihrem Entstehen bis auf gegenwärtige Zeit.* München: Beym Verfasser und bey E. A. Fleischmann, 1821. Znovu pak byla Senefelderova publikace vydána v roce 1909 Svazem litografů v Berlíně.

¹¹ Lorenz Kohl von Kohlenegg, *Practische Anleitung zur Lithographie.* Wien: Christian Gottfried Kaulfuß, 1820.

¹² Technice litografie se kromě litografické učebnice samotného Aloise Senefeldera věnuje např. Richard Witte, *Praktikum des Stein- und Zinkdrucks.* Leipzig 1926.; Otto Krüger, *Die lithographischen Verfahren und der Offsetdruck.* Dritte Auflage. Leipzig 1949.; Mezi publikace

vyšla také v českém prostředí v průběhu 19. i 20. století řada učebnic a příruček zabývajících se technikou litografie, jež jsou zároveň praktickými průvodci tisku z plochy.¹³ Většina z nich začíná krátkým exkurzem do historie, kdy je čtenářům představen vynálezce Alois Senefelder, princip vlastního vynálezu a postup litografického tisku spolu s popisy způsobu úpravy litografických kamenů, přípravy papíru, barev, litografických kříd apod. Současně přinášely popis základních litografických technik, ať již se jednalo např. o křídovou, pérovou či rytou litografii nebo pozdější chromolitografii a fotolitografii.

Kromě praktických učebnic seznamujících čtenáře s postupy litografické tvorby vznikla také řada publikací mapujících dějiny litografie a představující širokému publiku litografické práce řady umělců i litografických dílen. Větší pozornost byla dějinám litografie v českých zemích věnována v souvislosti s výročím jejího vynálezu či oslav spojených s životním jubileem jejího vynálezce Aloise Senefeldera.¹⁴ Poprvé se tak stalo 5. listopadu 1871, kdy byla uspořádána oslava k příležitosti Senefelderových stých narozenin, během níž došlo za účasti grafiků a široké veřejnosti k odhalení pamětní desky na jeho rodném domě.¹⁵ Prvním souhrnným dílem, které se litografií zabývalo komplexněji, byl *Pamětní spis vydaný*

---

věnující se litografickým technikám patří např. Albert Peter List, *Die Technik der Lithographie für Künstler. Eine Einführung in die wichtigsten Techniken der Lithographie für Künstler und Laien mit einer kurzen Geschichte der Lithographie*. Ravensburg: Maier, 1926.; Jaroslav Králíček – Andrej Vasil'jevič Jelcov, *Litografické techniky*. Praha 1988.; Marjorie Devon, *Tamarind techniques for fine art lithography*. New York: Tamarind Institute, 2008. Ve zmíněných publikacích jsou také odkazy na další literaturu.

¹³ Mezi podrobnější díla věnující se litografii patří např. Fabián R. Vogt, *Litografie – kamenotisk. Vznik, vývoj a postup práce*. Praha 1986.; Jindřich Syrovátko – Josef Raatz, *Kamenotisk technika plochého tisku a metoda přetiskování. Pomůcka pro školení dorostu a příručka pro praxi*. Praha 1951. Ze zahraničních např. Witte, *Praktikum des Stein- und Zinkdrucks*. Leipzig 1926.

¹⁴ Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice vynálezu litografie*. Praha: Tiskem C. a K. Dvorní Knihovny A. Haase, 1899.; Václav Koranda (red.), *Pamětní spis k uctění památky stopadesátého výročí narozenin Aloise Senefeldra, vynálezce litografie*. Praha: Pražská odborná sdružení litografická, knihtiskař A. Haase, 1921.; Václav Koranda, *Z dějin československé grafiky. Pod záštitou technického musea československého. Vydáno k uctění památky stého výročí úmrtí Aloise Senefeldra vynálezce litografie*. Praha 1934.; Josef Hašek – Stanislav Souček – Alois Hlava – Pavel Kosina, *Senefelder a Praha. K stodvacátému pátému výročí vynálezce litografie Aloise Senefeldra vydalo sdružení podniků polygrafického průmyslu a Odborový svaz zaměstnanců školství, vědy, umění a tisku*. Praha 1959.; Jan Rambousek, *Litografie a ofset: k oslavě 150. výročí vynálezu litografie, k 40. výročí vynálezu ofsetu*. Praha 1948.; Rudolf Řezníček – Jindra Vichnar, *Sborník k 150. výročí zveřejnění vynálezu litografie a kamenotisku 1798–1948*. Praha 1948.; Olga Fridlová – Vladimír Kraus – Jana Vránková, *Litografie k potěše a užitku: katalog výstavy k 200. výročí vynálezu litografie 1796–1996 – významné výročí. Národní technické muzeum Praha, 1996*. Praha 1996.

¹⁵ Rodný dům Aloise Senefeldera U tří zlatých korun, č. p. 408 v Rytířské ulici na Starém městě v Praze byl zbořen v roce 1893 a na jeho místě byla postavena Staroměstská tržnice, na jejíž fasádě byla na náklad pražské obce osazena nová deska s portrétem Aloise Senefeldera umístěným do kruhového medailonu.

na oslavu sté ročnice vynálezu litografie.¹⁶ Jednalo se o doprovodnou publikaci k pražské výstavě pořádané k příležitosti stého výročí litografie, na jejíž organizaci se podíleli členové Klubu litografů, Grémia pražských litografů a kamenotiskařů a spolku Senefelder. Čtenáři byli seznámeni s životem Aloise Senefeldera, s jeho snahami o rozšíření a popularizaci litografie nebo se zaváděním litografie do samotné praxe. V podobě chronologického přehledu jim je následně představena historie pražské litografie, počátky barevné litografie i její uplatnění se v různých oborech, zejména v kartografii. Součástí textu jsou i praktické rady pro litografy, popis vybavení litografických dílen a jejich provozu nebo upozornění na bezpečnostní opatření nutná při litografické práci. Velkým přínosem publikace je seznam volných litografických listů vyšlých v pražských dílnách, z nichž řada se do dnešního dne nedochovala a známe je pouze díky zmíněnému seznamu nebo vzpomínky Josefa O. Etmüllera na své působení v pražských kamenotiskárnách. Samostatná kapitola je pak věnována dějinám spolků pořádajících výstavu. Další publikace k vynálezu litografie vyšla v roce 1921 a jednalo se o *Pamětní spis k uctění památky stopadesátého výročí narozenin Aloise Senefeldra vynálezce litografie*.¹⁷ Redaktorem sborníku se stejně jako u předchozího díla stal Václav Koranda a pravděpodobně i díky tomu výroční publikace k narozeninám Aloise Senefeldera z předchozí knihy vydané k příležitosti oslav vynálezu litografie vychází a částečně na ní navazuje. Jednotlivé kapitoly seznamují s osobou Aloise Senefeldera, který je představen jako divadelní herec, spisovatel, vynálezce litografie i její propagátor.¹⁸ Dále je čtenář podrobně seznámen s vlastním vynálezem, různými postupy uplatňovanými při litografického tisku nebo používanými materiály jak v počátcích vynálezu, kdy se autoři opírají zejména o Senefelderovu učebnici a vzpomínky pamětníků, tak i v novější době, kdy je pozornost věnována také zdokonalování litografie. Samostatné kapitoly se věnují pronikání litografie do polygrafického průmyslu i uměleckého obchodu, novým technikám, které z litografie vychází či inovacím umožňujícím zrychlení celého procesu, např. použití reprodukční fotografie, vynálezu rychlolisu, přenosky, uplatnění fotografie v litografickém procesu,

---

¹⁶ Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice*.

¹⁷ Václav Koranda, *Pamětní spis k uctění památky stopadesátého výročí*.

¹⁸ Pro české badatele i grafiky bylo atraktivní, že byl Alois Senefelder pražským rodákem, na což poukazuje v úvodu redaktor sborníku Václav Koranda. „Den 6. listopadu 1921 jest stopadesáté výročí narozenin Senefeldrových. My, čeští litografové, máme zvláštní povinnost vzpomenouti narozenin svého mistra, neboť shodou okolností narodil se Senefelder v naší milované Praze.“ Václav Koranda, *Pamětní spis k uctění památky stopadesátého výročí*.

vynálezu gigantografie, autochromu, fotochromu nebo použití zinkových či hliníkových desek namísto litografického kamene. Nastíněny jsou i možnosti využití litografie, např. při tisku na plech, na keramiku, sklo, dřevo, látku apod. Zmíněné dvě výroční publikace se staly zdrojem informací, z nichž vycházeli pozdější badatelé zabývající se dějinami litografie v Čechách.

Zcela populárního rázu je *Sborník k stopadesátému výročí zveřejnění vynálezu litografie a kamenotisku 1798–1948*, který byl vydán jako doprovodná publikace k výstavě pořádané při příležitosti oslav vynálezu litografie. Většina příspěvků je poplatná době, v níž publikace vyšla, a za zmínku stojí pouze výpověď o praxi v litografické dílně Ondřeje Haaseho, kterou přináší Čeněk Wideman nebo statě týkající se vývoje litografické techniky a jejího uplatnění.¹⁹

Jak již bylo dříve řečeno, české autory fascinovala skutečnost, že byl Senefelder pražským rodákem.²⁰ Na pražský původ Aloise Senefeldera odkazuje publikace *Senefelder a Praha*, v níž autoři stručně seznamují čtenáře nejen s osobností vynálezce, ale i s dějinami litografie a jejím postupným uplatňováním se v evropských zemích a Americe. Vyzdvihnout je vždy určitý fenomén, kterým se litografická tvorba v té které zemi vyznačovala, např. Francie se proslavila nejen autorskou litografickou tvorbou, ale i karikaturou nebo v Belgii litografie vstoupila služeb revoluce, která vypukla v zemi v roce 1830. Prostor je věnován i dalším grafickým i polygrafickým technikám, jež na litografii navázaly nebo z jejího vynálezu vycházely. Stručně je pozornost věnována i historii litografie v Čechách, kde jsou vyzvednuty osoby, které se touto technikou proslavily. Ve stejném duchu je pak koncipovaná také publikace Pravoslava Kneidla *Senefelder a litografie*, v níž je čtenáři představen nejen vynálezce litografie Alois Senefelder, ale pozornost je také věnována samotnému vynálezu litografie, jejímu prosazování se v Evropě i v českých zemích, Senefelderově učebnici litografie vydané v roce 1818 a zde uveřejněným návodům, které jsou zde uvedeny a většinou zůstávají v platnosti dodnes. Následující kapitoly se zabývají barevnou litografií a uplatněním litografie jak v umění, tak v průmyslu. Pozornost je věnována také renesanci umělecké

---

¹⁹ Čeněk Wideman, *Jak se litografovalo u nás před šedesáti lety*, in: *Sborník k stopadesátému výročí zveřejnění vynálezu litografie a kamenotisku 1798–1948*, s. 19–22.

²⁰ Mezi publikace vyzdvihující pražský původ Aloise Senefeldera patří Josef Hašek a kol., *Senefelder a Praha. K stodvacátému pátému výročí vynálezce litografie Aloise Senefeldra vydalo Sdružení podniků polygrafického průmyslu a Odborový svaz zaměstnanců školství, vědy, umění a tisku v Praze*. Praha 1959.; Pravoslav Kneidl, *Senefelder a litografie (1796–1798)*. Dobruška 1997.

litografie, k níž došlo na konci 19. a v první polovině 20. století a díky níž se litografie opět dostala na výsluní.²¹

Nejnověji byla větší pozornost litografii v českém prostředí věnována v roce 1996, kdy se v rámci 250. výročí jejího vynálezu konal nejen odborný seminář, ale také výstava připravená Národní galerií a Uměleckoprůmyslovým muzeem. Výstavu doprovázel reprezentativní katalog, který stručně shrnul dějiny litografie a možnosti jejího uplatnění v různých tématech a žánrech. Jednotlivé kapitoly se věnují litografickým historickým obrazům, podobiznám, místopisným vyobrazením, žánrové malbě či uplatnění litografie v karikatuře, její užití v drobné devoční grafice nebo užitém umění. Stejně jako jejich předchůdci se autoři jednotlivých studií soustředili především na produkci pražských litografických dílen.²² Mimopražským dílnám byla v publikaci věnována jen zběžná pozornost, do výčtu litografií byla zařazena pouze tvorba litoměřického litografa Karla Viléma Medaua, který nejenže úzce spolupracoval s pražskými umělci a litografy, ale také v Praze mezi lety 1830–1855 působil, ať již jako knihkupec a nakladatel nebo později i jako knihtiskař a litograf. Dějinám litografie na Moravě se věnuje samostatná kapitola Jitky Sedlářové, která v ní stručně představuje první litografické realizace spojené s moravským prostředím.²³ Vlastní litografické realizace jsou pak prezentovány prostřednictvím děl v Brně působících umělců Karla Bschora, Josefa Emanuela Teltschera, Františka Richtera nebo Patricia Kittnera.

Vedle českých autorů se dějinami litografie v českých zemích zabýval Heinrich Schwarz ve své publikaci *Die Anfänge der Lithographie in Österreich* podávající ucelený souhrn dějin litografie v rakouských zemích.²⁴ V rámci historického vývoje seznamujícího čtenáře s počátky litografického umění v rakouských zemích jsou představeni také v Čechách i na Moravě působící umělci,

---

²¹ Renesance litografie je spojena s umělci, jakými byli Edgar Degas (1834–1917), August Rodin (1840–1918), Pierre August Renoir (1841–1919), Eduard Munch (1863–1944), Henri de Toulouse-Lautrec (1864–1901) Paul Gauguin (1848–1903), Henri Matisse (1869–1954), s umělci patřícími do skupiny Brücke. V českém prostředí je pak obroda umělecké litografie spojena s osobou Alfonse Muchy (1860–1939) nebo později Maxe Švabinského (1873–1962) a Viktora Strettiho (1878–1957).

²² Kateřina Bečková (ed.), *Litografie aneb kamenopis, počátky české litografie 1819–1850 k 200. výročí vynálezu litografie Aloisem Senefelderem*. Praha 1996.; Jaroslav Folta (ed.), *Dvě století litografie. Bicentenary of Lithography*. Praha 1997.; *Tiskárny a tisky 19. století*. Jindřichův Hradec 1998.

²³ Jitka Sedlářová, *Litografie na Moravě, 2. čtvrtina 19. století*, in: Kateřina Bečková (ed.), *Litografie aneb kamenopis, počátky české litografie 1819–1850 k 200. výročí vynálezu litografie Aloisem Senefelderem*. Praha 1996, s. 108–111.

²⁴ Heinrich Schwarz, *Die Anfänge der Lithographie in Österreich*. Wien 1988.

např. Anton Langweil, Anton Machek, Antonín Jan Gareis starší nebo Karel Bschor, kteří se litografickému umění naučili ve vídeňských litografických dílnách a byli rakouskou litografickou tvorbou přímo ovlivněni.

Studium literatury a originálních děl bude doplněno o pramenný výzkum. Protože jsou soukromé archivy jednotlivých brněnských tiskáren i litografických dílen až na rodinný archiv Trasslerů a Rohrerů nedochované, bude vlastní pramenný výzkum vycházet především z dochované úřední korespondence uložené ve fondu Moravského zemského archivu v Brně a Archivu města Brna.

Vynález litografie a litografická technika

Litografie neboli kamenotisk je grafická technika tisku z plochy.²⁵ Její vynález přinesl do grafického tisku nové možnosti výrazu, schopnost napodobit množství výtvarných technik, možnost věrně reprodukovat umělecká díla nebo prozářit grafické umění barvou. Litografie pronikla do všech odvětví a je neodmyslitelně spojena se společenským životem 19. století, které zobrazovala i působivě komentovala.²⁶

Vynález litografie je datován rokem 1796 a jejím vynálezcem je Alois Senefelder (1771–1834), syn bavorského herce Petra Senefeldra, který přijel krátce před rokem 1771 s kočovnou divadelní společností do Prahy a několik měsíců hrál v pražském divadle V Kotcích. V Praze se také seznámil s Kateřinou, dcerou pražského měšťana Josefa Volíka (Volcka), který měl v podloubí domu stojícího na Rytířské ulici č. p. 408-I zavedenou výrobu přezek. Ještě před narozením svého prvorozeného syna Aloise odešel Petr Senefelder s kočovným divadlem do Vídně, Heilbronn nebo Mannheimu a Kateřina ho po narození Aloise Senefeldera brzy následovala. V roce 1778 se Petr Senefelder s rodinou natrvalo přestěhoval do Mnichova, kde získal stálé angažmá při kurfiřtském divadle.²⁷ V letech 1783–1789 navštěvoval Alois Senefelder kurfiřtské gymnázium, poté lyceum v Mnichově a v následujících třech letech studoval s podporou kurfiřtky Marie Anny na univerzitě v Ingolstadtu práva. Vedle studia práv psal také divadelní hry a velice brzy si začal pohrávat s myšlenkou, jak by mohl své divadelní hry levněji vydávat. *„Jednou mu tiskárna nezhotovila včas výtisky jeho rytířské hry a on za ni nestržil ani tolik, aby mohl zaplatit za její vytištění. Tehdy připadl na myšlenku, že by bylo nejlépe, kdyby si své knihy mohl tisknout sám.“*²⁸ Jeho snahou bylo publikovat své divadelní hry levnějším způsobem než knihtiskem, dřevořezem nebo mědirytem.

---

²⁵ Litografie neboli chemische Steindruckerei, Steindruck, lithographie, polyautography, imprimerie chimique, kamenopis a kamenotisk.

²⁶ „Jestliže knihtisk umožnil prudký rozmach kultury a rozšíření vzdělanosti do stále početnějších vrstev, dostala litografie úkol neméně hodnotný, seznámit všechny příslušníky tehdejší společnosti také s bohatstvím vytvářeným umělci a rozšířit znalosti o mnohotvárnosti dění a lidského života ze všech koutů světa. A nejen to, nová technika se stala nástrojem pro umné ruce výtvarníka, nikoliv jen zkušeného řemeslníka.“ Josef Hašek a kol., *Senefelder a Praha k 125. výročí smrti vynálezce litografie*. Praha 1959., nestr.

²⁷ Pravoslav Kneidl, *Senefelder a litografie*, s. 7.

²⁸ Jindřich Syrovátko – Josef Raatz, *Kamenotisk technika plochého tisku a metoda přetiskování. Pomůcka pro školení dorostu a příručka pro praxi*. Praha 1951, s. 8.

Senefelder hledal způsob, jak snížit náklady, zvýšit rychlost a pohotovost tisku textu a především tisku not, jejichž tisk byl poměrně obtížný a značně nákladný. Sám Senefelder uváděl, že mu k vynálezu litografie dopomohla náhoda. „*Nyní popisuje Senefelder případ s pradelnou, která jeho matce přinesla vyprané prádlo, nebylo po ruce ani papíru ani obyčejného inkoustu. Senefelder napsal účet mastným inkoustem na svůj kámen a bylo všem pomůženo zhotoveným obtiskem účtu s kamene. Po odchodu pradelny chtěl Senefelder svůj drahý (jemu) kámen očistiti, a tu zpozoroval, že mastnota vznikla do litografického kamene. Tím přišel na myšlenku, písmo na kameni leptati do výšky. Pokus se zdařil. Písmo mastnotou kryté zůstalo netknuté, ostatní plocha kamene byla do jisté hloubky odleptána.*“²⁹ Mezi první Senefelderova díla patřilo vytištění dvanácti písní pro klavír, na jejichž vydání spolupracoval s dvorním hudebníkem Franzem Gleißnerem. Za první litografický tisk, kde se uplatnila kresba, je považována litografie tištěná u Josefa Lentnera *Požár v Neuöttingu* z roku 1797.³⁰

Alois Senefelder nebyl jediným, kdo experimentovali s kamenem jako s možnou tiskovou matricí. První pokusy leptání do kamene byly známy již z roku 1530 díky Michaelu Gerechtovi z Klosterneuburgu a ve stejné době jako Senefelder s kamenotiskem experimentovali např. Franz Anton Niedermayer v Regensburgu, Wilhelm Reuter v Berlíně nebo Simon Schmid v Miesbachu, který kámen používal jako matrici, do níž ryl nebo leptal reliéf.³¹ „*Jenže princip Senefelderova vynálezu netkví v použití kamene jako tiskové desky, do níž se ryje nebo leptá a kdy se vyvýšené partie pokryté barvou obtisknou na papír (tento způsob byl známý již dlouho předtím a i Senefelder jím začínal své pokusy), nýbrž v tom, že tisknouce a netisknouce místa jsou oddělena chemicky. Povrch kamene tak zůstává plochý, bez vyvýšenin nebo prohlubní.*“³²

Podstata vynálezu litografie tkví v chemické reakci, k níž dochází na povrchu vápencové desky.³³ Litografický tisk je založen na principu vzájemného odpuzování

---

²⁹ Václav Koranda, Alois Senefelder, vynálezce litografie, in: Václav Koranda (red.), *Pamětní spis k uctění památky stopadesátého výročí*, s. 8.

³⁰ Pravoslav Kneidl, Alois Senefelder a počátky litografie, in: Jaroslav Folta (ed.), *Dvě století litografie. Bicentenary of Litography*. Praha 1997, s. 16.

³¹ Aleš Krejča, *Grafika*, s. 141.; Walter Koschatzky, *Die Kunst der Graphik*, s. 185.

³² Ondřej Michálek, *Magie otisku*, s. 189.

³³ Pro litografický tisk se používají kamenné desky z jemného třetihorního vápence v šedých (tvrdší) nebo okrově žlutých (měkčí) barvách. Litografické kameny se těžily v bavorském Solnhofenu, v saském Maxenu, ve Francii u Verdunu nebo ve Švýcarsku v Solothurnu. Kameny byly opracovány

vody a mastnoty. Na upravenou vápencovou desku se kreslí mastnou křídou nebo inkoustem a poté se kresba zaleptá vodním roztokem arabské gummy se zředěnou kyselinou dusičnou, která působí na vápenec jen na nepokreslených místech. Tato místa po navlhčení přijímají vodu, takže na nich neulpí mastná tiskařská barva a zůstávají bílá. Pokreslená místa naopak barvu přijímají a ta se z nich posléze otiskne na papír.³⁴ Na kámen se kreslí zrcadlově obráceně, k čemuž byl také uzpůsoben litografický stolek, na němž bylo zrcadlo ukazující obraz, jak bude vytištěný. Stolek pro litografickou kresbu byl opatřen lištou, o níž si kreslíř opíral ruku, aby se nedotkl litografického kamene, na němž by mastná ruka zanechala stopu. Vlastní litografický tisk probíhal na lisu využívaném pro grafické techniky, který Alois Senefelder vylepšil. Zpočátku byly lisy pouze ruční, dřevěné s házecí hlavou a tříčem, které si litografové nechávali zhotovovat na zakázku. Pokud tiskař pracoval sám, pořídil denně 250 až 300 archových otisků, s pomocníkem pokladačem se počet otisků zvýšil asi na 400. Kolem roku 1845 byly zavedeny lisy „klešťové“ pro dvě osoby. S nimi šla práce rychleji, takže bylo možno za den zhotovit pohodlně až 1 000 archových otisků, minimální denní norma v polovině 19. století byla stanovena na 500 otisků.

Litografická technika nabízí širokou škálu vyjadřovacích možností. Vedle přímého kreslení perem, křídou nebo štětcem na litografický kámen může litograf realizovat tisky také prostřednictvím ryté litografie, lavírované litografie, škrábání na asfaltu nebo na tuši (mezzotinta na kameni), stříkací techniky (akvatinta na kameni) atd. Postupně, také kvůli nedostatku litografického kamene, začal být nahrazován zinkovými nebo hliníkovými plotnami nebo papírem s tenkým hliníkovým povrchem, který umožnil vytvářet velkoformátové tisky.³⁵

---

na obdélníkové desky o síle ca 10 cm (R. A. Winkler uvádí údaje z roku 1830 o hmotnosti používaných desek: deska formátu Grosse Adler 97×68×10 cm vážila 180 kg.). Před tiskem vybroušeny na brusných strojích nebo ručně na brusných stolech opatřených přítokem a odtokem vody. Po vybroušení je kámen ještě uhlazen pomocí přírodní nebo umělé pemzy. Kameny se také brousily pokaždé po dokončení tisku, kdy z nich byla obroušena předešlá kresba a mastnota. „Kameny, jichž užívali k rytinám, musely se velmi dobře brousiti. Práci tu vykonával zvláštní dělník, pravidelně povoláním svým zedník, který v zimní době jsa bez zaměstnání, v kamenotiskárně je hledal a naleznuv je tam, trvale tam zůstal. Kámen čistě broušený přetřel se rozředěnou lučavkou a potom potřen roztokem klovatiny a rytina na něm byla provedena. Leštění kamene k rytině zavedeno as v roce 1859, což zavedl jistý agent z Německa. Kameny ku pracím křídovým znil si pravidelně litograf sám, nemoha v té věci na nikoho spolehnouti.“ Václav Koranda, *Z dějin československé grafiky*, s. 49.

³⁴ Kámen se vlhčil mokrou houbou a barvil ručním navalovacím válečkem.

³⁵ Aleš Krejča, *Grafika*, s. 139–175.; Walter Koschatzky, *Die Kunst der Graphik*, s. 171–181.

Litografie byla až pětikrát levnější než dosud využívaná mědirytina. Výhodou litografie byla poměrně velká trvalost tiskové formy, neboť litografický kámen dovolil v průměru 1 000 až 2 000 kvalitních otisků, a možnost kombinace textu a obrazu. I proto byla zprvu litografie chápána jako reprodukční technika. Díky této technice se zlevnily obrazy a vznikaly i nové způsoby zobrazení. Litografie umožňovala použití obrovské škály uměleckých prostředků, kdy umělci mohli svá díla na litografický kámen malovat či kreslit křídou, tužkou, perem či štětcem. Díky vynálezu litografie Senefelderem se grafikům otevřely obrovské možnosti v jejich tvorbě. Možnosti litografického tisku záhy objevili tiskaři, kteří díky litografii mohli rozšířit svoji nabídku o řadu tiskopisů a akcidenčních tisků. Mezi obrovské přednosti litografie patřilo nejen vytvoření velkého množství kopií, ale především zachování umělcova rukopisu. Litografie poskytla umělcům několik výhod, její technika byla téměř totožná s technikou tužkové kresby, i díky tomu mohl litograf pracovat jak s linií, tak i využívat stínování, šrafování nebo měkké přechody. Proti technice mědirytiny či leptu měl umělec při práci převrácený, ale přece pozitivní obraz kresby a tím i snazší kontrolu výsledného dojmu. „*Ačkoliv byla litografie zprvu chápána jako reprodukční technika, záhy ji objevili malíři, kterým se stala litografická křída samozřejmým prostředkem umělecké tvorby.*“³⁶ Umělcům umožnila přímý grafický projev bez jakéhokoli omezení rytci, kteří by uměleckou kresbu reprodukovali a často do grafického provedení vnášeli i vlastní invenci.

Vynálezce litografie Alois Senefelder se po celý svůj život snažil svůj vynález zdokonalovat a popularizovat. Vypracoval základ všech litografických technik, kresby křídou, perem, štětcem, stříkané litografie, rytiny do kamene, tangýry i barevné litografie a barevného soutisku. Sestavil recepturu na litografický inkoust a litografickou křídu. Sestrojil také originální lis s třičem, kterým byl nahrazen válec, který byl součástí měditiskařského lisu. Pod třičem, který se dá pomocí páky nastavit na správný tiskový tlak, se posouval vozík s kamenem a potiskovaným papírem. Společně s mnichovským skladatelem Franzem Gleißnerem založil v roce 1799 společnost Steindruckerey von Aloys Senefelder, Franz Gleißner & Com. in München, která se specializovala především na tisk not. Jejich litografická dílna byla podporována bavorským kurfiřtem Maxmilianem Josefem, který jim v roce 1799

---

³⁶ Jana Wittlichová, Litografie. Chemische Steindruckerei, lithographie, polyautography, kamenopis, kamenotisk, in: *Litografie Kamenopis aneb počátky české litografie*, s. 5.

udělil „privilegium exclusivum“ na patnáct let.³⁷ K rozšíření litografie po Evropě dopomohl Aloisi Senefelderovi podnikavý majitel tiskárny a vydavatel muzikálií v Offenbachu nad Mohanem Johann André, kam se Alois Senefelder spolu se svým společníkem Franzem Gleißnerem přestěhoval.

Alois Senefelder si nechal svoji metodu patentovat po celé Evropě a v letech 1800–1801 podnikl turné spojené s propagací litografie, během něhož navštívil Paříž, Londýn, Berlín, Frankfurt nad Mohanem nebo Vídeň. V roce 1801 získal privilegium na tisk litografie v Londýně, o jehož udělení požádal dne 18. července 1801. V roce 1802 založil v Paříži litografickou dílnu Friedrich André, její působení však nemělo dlouhé trvání a k rozvoji litografie ve Francii došlo až po roce 1816, kdy byla v Paříži otevřena litografická dílna Charlese de Lasteyrie a Gottfrieda Engelmanna, kteří se litografickému umění naučili v Mnichově u Aloise Senefeldera. Jejich litografické dílny jsou spojené se vzestupem umělecké i užité grafiky.

Alois Senefelder se snažil o rozšíření litografie po celé Evropě, proto jeho cesta směřovala také do Vídně, kam odjel spolu se svou matkou a bratry Theodorem a Georgem v roce 1801. Společně s Franzem Gleißnerem založili v témže roce ve Vídni litografickou dílnu specializující se především na tisk not a snažili se představit litografickou techniku co nejširšímu publiku a zároveň se prosadit na vídeňském trhu. Alois Senefelder si současně zažádal o udělení privilegia na litografický tisk na území Dolního Rakouska. Ve své žádosti uvedl, že se litografie může tisknout nejen z kamene, ale také z kovových desek a litografie se dá využít k tisku not, písma, kartografických dokumentů, kreseb, nejen na papír, ale také na plátno, kartoun, hedvábí i další materiály. Privilegium na litografický tisk v Dolním Rakousku bylo Aloisovi Senefelderovi uděleno 13. ledna 1803 na deset let.³⁸ Zdálo se tedy, že má cestu na vídeňský trh otevřenou, což se bohužel nestalo. Jeho dílna se ve Vídni neprosadila, nepodařilo se mu oslovit ani umělce, ani tiskaře či obchodníky. Společně s Franzem Gleißnerem se jejich dílna specializovala pouze na tisk not, především Gleißnerových vlastních partitur, o které bohužel knihkupci ani zákazníci neprojevovali zájem. I přes výraznou podporu Johanna Hartla von Luchsenstein, který se nadchl pro litografické umění a chtěl přispět k jeho rozšíření na území habsburské monarchie, se Senefelderovi nepodařilo prosadit, svoji tiskárnu nakonec

---

³⁷ Pravoslav Kneidl, *Alois Senefelder a počátky litografie*, s. 17.

³⁸ Heinrich Schwarz, *Die Anfänge der Lithographie*, s. 18–20.

prodal Sigmundovi Antonu Steinerovi a na začátku října 1806 definitivně opustil Vídeň a vrátil se do Mnichova.³⁹ V tomto prvním období se tedy litografie ve Vídni neprosadila a k jejímu rozvoji došlo až po roce 1815, kdy začaly vznikat první litografické dílny žáků Aloise Senefeldera, mezi které patřili např. Friedrich Adolph Kunike, Johann Georg Mansfeld nebo Lorenz Kohl von Kohlenegg.

Ještě v době svého vídeňského pobytu začal Alois Senefelder experimentovat s barevnou litografií a snažil se neustále zdokonalovat svůj vynález. Právě jeho usilovná práce na zlepšování litografické techniky i samotného tisku byla také patrně důvodem, proč ve Vídni i přes značný neúspěch zůstával. Ještě v roce 1808 realizoval první barevné litografie, které se poté dočkaly velké obliby zejména v obchodu, kdy byly barevnou litografií tištěny nejrůznější reklamní tisky, viněty, etikety nebo barevné obaly. V roce 1808 vydal také *Musterbuch*, jehož prostřednictvím poprvé sám prezentoval litografické umění a přehledně představil veškeré litografické techniky.⁴⁰ Alois Senefelder byl především vynálezce a neměl podnikavého ducha, i proto na vynálezu nezbohatl a z jeho vynálezu profitovali spíše jeho společníci a jeho rodina.

Brzy po svém návratu do Mnichova v roce 1808 byl Alois Senefelder jmenován inspektorem státní kamenotiskárny při katastrálním úřadě v Mnichově s ročním příjmem 1 500 zlatých. Toto místo ho existenčně zajistilo a on se mohl plně věnovat rozvoji litografického umění a jeho popularizaci. Senefelder chtěl vynález litografie zpřístupnit širokému publiku a usiloval o to, aby se litografie uplatnila také ve výtvarném umění. Protože sám nebyl výtvarníkem, snažil se získat kreslíře, kteří by se také nadchli pro litografické umění a podíleli se na jeho rozšíření. O své zkušenosti s litografií se Senefelder podělil v učebnici kamenotiskařství vydané v roce 1818 v Mnichově.⁴¹ Ve stejném roce vyšla jeho učebnice také ve Vídni

---

³⁹ Ibidem, s. 21–22.

⁴⁰ Alois Senefelder, *Musterbuch über alle Lithographische Kunst Manieren*. München 1809.

⁴¹ Alois Senefelder, *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey...* München: Karl Thienemann, 1818. Druhé německé vydání vyšlo v Mnichově o tři roky později. Senefelder, Alois. *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey enthaltend eine richtige und deutliche Anweisung zu den verschiedenen Manipulations-Arten derselben in allen ihren Zweigen und Manieren belegt mit den nöthigen Musterblättern nebst einer vorangehenden ausführlichen Geschichte dieser Kunst von ihrem Entstehen bis auf gegenwärtige Zeit*. München: Beym Verfasser und bey E. A. Fleischmann, 1821. Znovu pak byla vydána v roce 1909 Svazem litografů v Berlíně.

u Karla Gerolda, v roce 1819 byla vydána v Paříži a v Londýně.⁴² „*Kniha Senefeldrova je doplněna mnoha přílohami, z nichž už titulní list této sbírky dokumentuje technickou nadřazenost a všestrannost této nové techniky, které se nezdálo nic nemožným. Snadná tvorba písmen, ozdob, lehká možnost jakékoliv reprodukce začala ohrožovat knihtisk, který se snažil litografii neúspěšně konkurovat, a tato snaha šla tak daleko, že knihtisk jako umění se zprofanoval a historici knihtisku označují tuto dobu za dobu úpadku typografické tvorby.*“⁴³ Jako příloha učebnice byla v roce 1818 vydána sbírka ukázek litografických prací *Sammlung von mehreren Musterblättern in verschiedenen lithographischen Kunstmannieren als Beylage zu Alois Senefelders Lehrbuch des Steindrucks*. Již titulní list této přílohy rytý do kamene je ukázkou jedenácti druhů písma, které byly v litografickém umění používané. Kromě toho v roce 1824 vydal dodatek k učebnici litografie *Behandlungsart des Überdrucks auf der kleinen lithographischen Handpresse*, v níž představil další zlepšení. Učebnice litografického umění napsané Aloisem Senefederem jsou velice přehledné a podstata Senefelderových návodů, pouček i receptů zůstává platná dodnes. Dne 1. října 1827 odešel do výslužby a plánoval se věnovat nejen zdokonalování litografie, ale také pracovat na druhém dílu učebnice litografie, k jehož realizaci nakonec nedošlo.

Alois Senefelder zemřel 26. února 1834 v Mnichově. Jeho vynález litografie představoval skutečnou inovaci v tiskařském procesu a do grafického umění přinesl pestrost v zobrazení a barvu. Také díky Aloisi Senefelderovi, který se pro novou techniku snažil nadchnout tiskaře i umělce, byla litografie záhy rozšířena po celém světě a stala se grafickou technikou zobrazující každodenní život i krajinu 19. století.

---

⁴² Francouzský překlad byl vydán v roce 1819 Alois Senefelder, *L'art de la lithographie*. Paris 1819. Ve stejném roce vyšel také anglický překlad Alois Senefelder, *A complete course of Lithography*. London 1819.

⁴³ Josef Hašek a kol., *Senefelder a Praha*. nestr.

Zákonná a cenzurní opatření týkající se tiskařského a litografického umění

Tisk textu i obrazu, jeho vznik i distribuce se nacházely pod přísným dohledem státních úřadů. Předmětem cenzury se stal nejen tištěný text, ale i široká škála výtvarných děl, a to tištěných jak na volných listech, tak zakomponovaných do textu, kdy byly knižní ilustrace i obrazové přílohy cenzurovány odděleně od vlastního tištěného textu. Co se týká volných grafických listů, byly poměrně přísné cenzuře předkládány originální autorské obrazy, reprodukční grafika, drobná užitá grafika, pilnostenky či různé akcidenční tisky.

Velká pozornost státních úřadů byla věnována nejen vlastnímu obsahu, ale také distribuci, o čemž svědčí důkladně vypracovaný knihkupecký řád z 28. března 1772, který stanovoval práva a povinnosti knihkupeckého a knihvazačského stavu. Věnoval se podmínkám udělování knihtiskařských koncesí a vlastnímu provozu knihkupectví, zavedl požadavek povinného vyučení a absolvování praxe v oboru nebo samotné distribuci knih a obrazů. Knihkupecký řád jasně vymezil povinnosti knihkupeckého řemesla, které díky němu využívalo řadu zákonných výhod a úřední ochrany. Přísná pravidla udělování knihkupeckých licencí způsobila nedostatek oficiálních knihkupců i knihtiskařů a otevřela dveře zahraničním obchodníkům, kteří byli schopni plně pokrýt poptávku. Koncesi na zřízení tiskárny udělovalo místodržitelství, popřípadě ministerstvo obchodu a počet tiskáren byl díky tomuto nařízení značně omezený, což se podepsalo také na částečném úpadku tiskařského řemesla, kdy stávající tiskárny neměly potřebu investovat do vybavení a inovovat svůj provoz. Na ustanovení knihkupeckého řádu navázal dvorský dekret Marie Terezie z 11. února 1775, zakazující patisk knih, které byly vydány v habsburské monarchii. Na rozdíl od povoleného patisku děl vydaných v zahraničí bylo v dekretu zdůrazněno, že přetisk domácích tisků přináší škodu autorům, tiskařům a devalvuje knižní obchod. Zákaz patisku se vztahoval i na umělecká díla, mědirytiny a později také litografie.⁴⁴

---

⁴⁴ Nařízení týkající se zákazu kopírování mědirytin či litografií bylo vydáno v roce 1794 a poté znovu 11. srpna 1823. Ve výnosu bylo zdůrazněno, že protizákonným kopírováním grafik místních umělců je především ublíženo jim, kteří tak přichází o zakázky. Moravský zemský archiv v Brně (= MZA), B 17 Moravské místodržitelství – patenty (= B 17), kart. 204, sign. 26, fol. 254.

V roce 1782 vyšlo povolení volného prodeje knih tiskařům, díky čemuž získali tiskaři možnost vyměňovat knihy vydané vlastním nákladem a rozšířit tak svůj sortiment. Toto nařízení přispělo nejen k otevření trhu s knihami, ale také ke spolupráci tiskáren, kdy se do distribuce českých i moravských knihkupectví dostávají nejen německé a rakouské tisky, ale také grafické umění, které bylo prodáváno nejen v knihkupectvích, ale také ve specializovaných obchodech s uměním. Díky podpůrným zákonům a uvolnění patisku zahraničních děl, jejichž vydávání pro tiskaře představovalo čistý a obrovský zisk, začala řada tiskáren expandovat. Patisk děl zahraničních vydavatelů se brzy stal výnosnou součástí tiskařského a nakladatelského podnikání.⁴⁵ V českých zemích patisk výrazně přispěl k rozšíření tiskařské a knihkupecké činnosti, příjmy z vydávání patisků umožnily investovat do modernizace a zařízení provozu. V Praze na vydávání patisků postavil prosperitu podniku Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu, v Brně pak částečně Jan Silvestr Siedler nebo Josef Georg Trassler, který se specializoval na vydávání encyklopedických děl, mezi nimiž vynikala Krünitzova encyklopedie nebo přírodovědná díla Georgese Louise Leclerca de Buffona. Schönfeldovi i Trasslerovi se podařilo plně využít stávající situace a patisky se staly jejich hlavní ediční náplní, která jim přinesla dostatek finančních prostředků, jež investovali do rozšíření a vybavení svého podniku, kam ve 20. letech pořídili také litografický lis.

Císařskými výnosy byl omezen počet tiskáren a získat povolení ke zřízení nové tiskárny, bylo velmi obtížné, o čemž svědčí i situace v Brně, kde až do konce 18. století působila pouze jedna tiskárna (Jana Františka Svobody a jeho dědiců). Dvorský dekret z 18. března 1816 povoloval zřízení knihkupectví, antikvariátu, knihtiskárny, mědirytecké či litografické dílny pouze v hlavním městě nebo ve městě se sídlem krajského úřadu. Toto nařízení zůstalo platné až do 30. let a regulovalo počet stávajících tiskáren i knihkupectví, čímž zamezilo vzrůstu nejen tiskařského, ale také grafického odvětví, neboť žádosti o zřízení nové dílny byly většinou odmítány.

Kromě předpisů týkajících se provozu a zřizování tiskáren, bylo vydávání tisků i obrazů regulováno také cenzurními nařízeními. „*Už od konce vlády Josefa II. platila povinnost předběžného cenzurního posouzení opět bez výjimky pro všechny*

---

⁴⁵ Zásadu rozlišení patisku tisků domácích a zahraničních potvrdil znovu ultimát císaře Josefa II. z 13. ledna 1784.

*produkty tištěné na území habsburské monarchie, nehledě na jejich rozsah, obsah či účel. Vedle knih a článků v novinách a časopisech se tak vztahovala například i na tištěné kramářské písně a modlitby, příležitostné a soukromé tisky, vizitky, formuláře, hrací karty či taneční pořádky. Stejně tak podléhala cenzurnímu řízení i obrazová díla rozšiřovaná pomocí mědirytiny nebo litografie.*⁴⁶ V roce 1781 došlo k výrazné liberalizaci cenzury a v roce 1788 byl knihtisk a knižní obchod prohlášen za svobodnou činnost otevřenou i nevyučným subjektům, ale podléhající dozoru policie a cenzury. Pro dosažení jednotné cenzury v celé monarchii byla ve Vídni zřízena Hlavní knižní cenzurní komise (Hauptbüchercensurkommission), které podléhaly v jednotlivých zemích samostatné cenzurní komise (Büchercensurkommission) a ty měly na starost nejen posuzování tisků, ale také grafického materiálu. Cenzuru obrazů požadoval dvorský dekret už v roce 1792 a poté i v roce 1793, kdy byl vydán Obnovený řád cenzorský, kterým se musel každý knihtiskař přesně řídit, nechtěl-li platit vysoké pokuty, přijít o živnost nebo být vězněn. Nařízení se týkalo nejen textového, ale i obrazového materiálu, a to nejen místní, ale také zahraniční produkce, u níž musel být daný výtisk předložený k posouzení předtím, než se dostal na trh. Cenzura obrazů i textu byla poměrně přísná a sankce, které hrozily v případě prohřešení proti nařízení, byly dosti vysoké. Provinilému tiskaři hrozila konfiskace celého nákladu, jeho zničení a rozbití sazby, ztráta živnosti nebo pokuta 50 zlatých za každý výtisk, v případě, že nemohl zaplatit, i trest vězení, a sice den žaláře za každý zlatý. Obrazové tisky, především pokud byly určeny k přímému prodeji, podléhaly cenzuře podle § 13 cenzurního řádu z roku 1795, kdy byla pro cenzuru grafických obrazů, map a prospektů stanovena stejná pravidla jako pro cenzuru rukopisů určených k tisku, pokud jsou určeny k přímému prodeji. Systematické uplatňování cenzurního dohledu se ale do vlastní praxe přenášelo pozvolna a bylo plně závislé na samotných cenzorech. Od roku 1801 byla cenzura zpřísněna a podřízena policejnímu ředitelství. Na Moravě vykonávalo cenzuru brněnské policejní ředitelství, funkci cenzora na Moravě zastával guberniální sekretář Jan Petr Cerroni (1794–1826), po jeho smrti Mathias Janotta (doložen 1831–1837), Joseph Gentz (1838–1845) a Ludwig Gretschel (od listopadu 1845).⁴⁷

---

⁴⁶ Michael Wögerbauer – Petr Píša – Petr Šámal – Pavel Janáček a kol., *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře. Svazek I., 1749–1938*. Praha 2015, s. 237.

⁴⁷ Údaje o působnosti cenzorů byly uváděny v každoročních úředních schematismech *Schematismus für das Königreich Böhmen für das Jahr... Handbuch des Königreiches Böhmen für das Jahr... Hof-*

V roce 1801 došlo také k zákazu dovozu devoční grafiky do zemí habsburské monarchie, díky čemuž se v první polovině 19. století stala centrem produkce devoční grafiky Praha a tisku drobné devoční grafiky se věnovaly tiskárny i mědirytecké dílny, které si tímto způsobem zajistily stálý příjem.⁴⁸

V roce 1806 došlo ke zpřísnění předpisů týkajících se výkonu knihkupeckého a knihtiskařského povolání. Od roku 1811 měli tiskaři povinnost odevzdat po exempláři univerzitní a dvorské knihovně a současně i policejnímu a cenzurnímu ministerstvu. Tato povinnost se týkala nejen knih, periodického tisku, kalendářů, ale i obrazového materiálu, ať již se jednalo o mědirytiny nebo litografie, neboť od počátku jejího vynálezu bylo na litografii pohlíženo stejně jako na další grafické techniky a platila pro ni shodná nařízení jako pro mědirytinu nebo dřevorez. Dekrety dvorské kanceláře z roku 1811 a 1812 rozšířily odvádění povinných výtisků dvorní knihovně i na obrazový materiál vydávaný na volných listech, ať již se jednalo o mědirytiny, dřevorezy, dřevoryty či litografie.⁴⁹ Toto nařízení bylo několikrát doplňováno a rozšiřováno, aby pokrylo veškerý tištěný materiál, jeho produkci i cenzuru. Již v roce 1815 tak bylo doplněno o nařízení, podle něhož nesměli nakladatelé časopisů uveřejnit žádný inzerát o knize, mědirytině a mapě, dokud nakladatel neprokázal, že dostal povolení k tisku a odvedl povinný výtisk do vídeňské státní knihovny. V tomtéž roce bylo také nařízeno knihkupcům, nakladatelům, rytcům a tiskařům vést zápis všech vydaných tiskopisů, kde jim bylo potvrzeno, že odvedli čtyři povinné výtisky, a to dvorní knihovně, policejnímu dvorskému úřadu, zemské knihovně a reviznímu úřadu. Pro Moravu toto nařízení vyšlo 12. ledna 1816.⁵⁰ Dvorský dekret z 10. prosince 1823 připomněl, že tiskaři

---

und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. Schematismus für das Kronland Mähren...

⁴⁸ Karel Procházka, *Pohledy do dějin svatých obrázků*. Praha 1940, s. 64–70.

⁴⁹ Dvorský dekret týkající se povinného výtisku byl vydán 20. června 1808 a rozšířen v roce 1811, poté došlo ještě k jeho několika úpravám. MZA, B 17, kart. 6, sign. B11. Zdeněk Šimeček, *Bibliografie období 1801–1848 a cenzura. Česká bibliografie III*, 1963, s. 32.

⁵⁰ „Seine k. k. Majestät haben bereits durch die höchsten Hofkanzleydekrete vom 20. Juni 1808 und 23. Hornung 1811 die Ablieferung eines schönen mackellosen, bei Büchern auf ein besseres Papier gedruckten Pflichtexemplars von allen in den k. k. Staaten neu aufgelegten und nachgedruckten Werken, Kupferstichen und Landkarten, selbst die Zeitschriften nicht ausgedmmen, an das k. k. Bücherrevisionsamt der Provinz, wo die Auflage oder der Nachdruck geschiehr, zur weiteren Beförderung an die k. k. Hofbibliothek, zu befehlen diese Anordnung aber nach den unterm 10. August, 1. Oktober und 4. November v. J. erflossenen höchsten Hofkanzleydekreten nebst der Weisung, daß diese vererwähnten Verordnungen auch auf den Steindruck so wie überhaupt auf alle künftigen Druckerfindungen anzuwenden seyen, dahin auszudehnen geruhet, daß nebst dem Exemplar für die k. k. Hofbibliothek, auch noch ein zweites an die Universitäts- oder Lizeal-Bibliothek der

i grafici působící v monarchii měli zakázáno publikovat svá díla v zahraničí bez předchozího schválení tuzemské cenzury. Od roku 1831 cenzura obrazových materiálů přešla na knižní revizní úřad (Bücherrevisionamt).

Ačkoliv došlo k založení prvních litografických dílen v Čechách i na Moravě až ve 20. letech 19. století, předcházela mu řada nařízení týkajících se nejen pořizování litografického lisu, ale např. také předloh litografií realizovaných v cizině, dovozu a prodeje litografií ze zahraničí apod. Podobně jako tiskárny podléhaly i litografické dílny přísnému cenzurnímu dohledu a nebylo jednoduché povolení pro provoz kamenotiskárny získat. Pravidla pro zakládání litografických dílen byla jasně stanovena *Hlavním úředním předpisem pro zakládání litografických dílen* vydaným prezidiem českého gubernia na základě pokynů Dvorské kanceláře již 30. září 1817. Samotné kreslení na kámen bylo považováno za svobodné umění a nebylo bez úředního povolení zakázáno, ale jen do okamžiku než byla kresba vytištěna a rozmnožena, vlastní tisk podléhal přísným pravidlům a mohl ho provést jen držitel náležitých oprávnění. Samotný litografický tisk byl začleněn mezi policejné-obchodní živnosti a oprávnění zřízení litografické dílny udělovala v první instanci c. k. zemská vláda s přihlédnutím k názoru policejních orgánů. Vyšší instancí rozhodující v případě odvolání byla Dvorská obchodní kancelář. Litografii všechny soudobé evropské vlády zařadily mezi živnosti povolované jen v hlavních zemských městech, a to na základě koncese udělené nejvyššími správními úřady. Pro Moravu a Slezsko vyšlo nařízení týkající se zakládání litografických dílen dne 26. prosince 1817 a stejně jako tomu bylo v Čechách, byla litografie podřízena policejní cenzuře a litografické dílny mohly být zakládány pouze v městech se sídlem policejního ředitelství.⁵¹ Na Moravě a ve Slezsku tak podmínky pro založení kamenotiskáren splňovalo Brno, Olomouc a Opava.⁵² O zřízení litografické dílny mohly podle

---

Provinz, wo das Werk erscheint, unentgeltlich abgegeben werden soll.“ MZA, B 17, kart. 6, sign. B 11, fol. 76.

⁵¹ „*Sein Majestät haben nach einer mir zugekommen Eröffnung der hohen Policeyhofstelle über die Frage ab die Steindruckerey unter die Policy, oder Commercial gewerbe zu zählen sey, und wom die diesfällige Befähniß Verleihung zustehen zu bestimmen geruhet, daß die Steindruckerey den Comercial Gewerben zuzuzählen, und daß in derley vorkommenden Rekursfälle die Kommerzhofcommission zu entscheiden in jedem umzelnen falle jedoch immer vor läufig das Einvernehmen mit der Policy- und Zensurs-Hofstelle zu pflegen sey.*“ MZA, B 14 Místodržitelství starší (= B 14 st.), kart. 333, sign. 15, fol. 118r.

⁵² „*Die Errichtung von Steindruckereien darf nur in Haupt- und in solchen Provinzial Städten, wo eigene Polizeybehörden bestehen, und wo die gehörige strenge Aufsicht darüber zupflegen werden kann, gestattet werden, sohin in diesem Gouvernement nur in Brünn und Troppau.*“ MZA, B 14 st., kart. 333, sign. 15, fol. 118v.

stávajícího nařízení požádat čestné a bezúhonné osoby, které by ručily za vlastní produkci dílny a jejímu předložení příslušným cenzurním úřadům, což upřesňoval ještě cirkulář z 19. května 1818 vycházející z dvorského dekretu vydaného 12. května 1818.⁵³ V příslušném nařízení byly v osmi bodech stanoveny podmínky, za nichž mohly být zřizovány tiskárny litografií a tzv. papírografii a za jakých okolností mohla být jejich produkce vydávána. Tisknout mohl jen ten, kdo měl náležitá povolení, jejichž udělování příslušelo nejvyššímu úřadu v zemi ve spolupráci s policejním a cenzurním úřadem. Žadatel o koncesi musel splňovat řadu podmínek, nejenže měl být zručný a schopný řádně vykonávat litografické řemeslo, ale také měl prokázat svoji bezúhonnost či značný kapitál. Kromě toho bylo jednou z povinností pro udělení koncese vlastnictví nemovitosti a měšťanství v místě, kde měla být koncese udělena. Podrobněji byly stanovené také povinnosti koncesionáře, zejména pokud šlo o chování jeho zaměstnanců podílejících se na zhotovení litografií, kdy zaměstnavatelé nejen ručili za jejich bezúhonnost, ale měli také policii hlásit byť jen podezření, že se tiskařstvím zabývají i mimo dílnu.⁵⁴ Majitel kamenotiskárny měl povinnost oznámit policejním úřadům jména svých zaměstnanců, stejně tak musel nahlásit jména zaměstnanců, jež hodlal propustit nebo těch, kteří jeho dílnu sami opustili. Nařízení z roku 1818 bylo směrodatné i pro další roky, kdy bylo pouze doplňováno a rozšiřováno. Např. dne 28. října 1818 vydala Dvorská obchodní komise zpřísňující pokyny mimo jiné týkající se povolování kamenotiskařských

---

⁵³ *Circular. Nro. 13490. Von dem k. k. mährisch schlesischen Landesgubernium. Bestimmungen hinsichtlich der Ausübung der Steindruckerei.* MZA, B 17, kart. 6, sign. B 11, fol. 80.

⁵⁴ *Knihtisk v Brně a na Moravě*, s. 142–142.; *Itens. Die Ausübung der Steindruckerei, so wie der Papierographie ist nur demjenigen gestattet, der ein Befugniß hierzu erhalten hat. 2tens. Die Verleihung eines solchen Befugnisses in erster Instanz steht der Länderstellen im Einverständnisse mit der Polizey- und Zensursbehörde zu. 3tens. In Rekursfällen entscheidet die k. k. Kommerz-Hofkommission in Einvernehmen mit der Polizey- und Zensurshofstelle. 4tens. Die Errichtung einer Steindruckerei wird ausschliessig nur in Haupt- und Provinzial-Städten, wo eigene landesfürstliche Polizeybehörden bestehen, gestattet. 5tens. Wer ein Befugniß ansucht, muß seine Geschicklichkeit, auch bemittelt und ausäufig seyn. 6tens. Diejenigen, die solche Befugnisse erhalten, haben sich nicht nur den Zensursvorschriften auf das genaueste zu unterziehen, sondern es wird ihnen auch zur Pflicht gemacht, für jeden Unfug, der durch ihre Leute getrieben wird, selbst zu haften, jedes Individuum, welches sie dabei verwenden wollen, mit genauer Bezeichnung der Art seiner Verwendung der Polizeybehörde vorläufig nahmhaft zu machen, auf die Handlungen ihrer Leute auch außer den Werkstätten genaue Obsicht zu tragen, bei dem mindesten Verdachte, daß eine solche Person außer den Werkstätten sich mit Steindruckarbeiten befasse, was durchaus streng verbotnen ist, die Polizey hirauf aufmerksam zu machen, endlich auch der Polizey jedes Individuum, welches aus der Arbeit austritt, immer nahmentlich mit Beifügung der Veranlassung des Austrites und der sonst dabei obwaltenden Umstände anzuzeigen. 7tens. Es Versteht sich von selbst daß die Uibertretter nach dem Gesetzbuche über Verbrechen, oder nach dem Gesetzbuche über schwere Polizeyübertretungen zu bestrafen sind. 8tens. Diese Normen haben in Zukunft bei Verleihunghungen zur Richtschnur zu dienen, und hinsichtlich der zu beobachtenden Verbindlichkeiten, erstrecken sie sich auch auf die bereits bestehenden Steindruckereyen. Brünn am 19. May 1818.* MZA, B 17, kart. 6, sign. B 11, fol. 80.

dílen. Uchazeč o zřízení kamenotiskárny musel prokázat způsobilost ke zvolenému oboru, musel být mužem řádným, poctivým, ale také zámožným a usedlým. Zcela vyloučeno bylo povolení kamenotiskárny v místě bez policejního úřadu, kde by nebyl zaručen řádný dohled, proto se také např. Anton Langweil přestěhoval do Prahy, aby si mohl otevřít litografickou dílnu. Toto omezení týkající se zakládání litografických dílen mimo místa se sídlem policejního úřadu platilo až do roku 1835.

Další dvorský dekret pro Moravu a Slezsko týkající se litografie byl vydán dne 12. září 1819 a byla v něm zopakována pouze stávající ustanovení, kdy byl zdůrazněn zákaz pořízení litografického, mědiryteckého či tiskařského lisu bez udělení řádného povolení.⁵⁵ Dne 9. ledna 1824 vyšel v Brně cirkulář týkající se tisku a zabývající se i otázkou mědirytin, kamenotisků a dalších tiskovin provedených místními umělci a určených pro zahraniční trh.⁵⁶ Tato směrnice odkazovala na starší nařízení z 5. října 1798 a 21. října 1803 týkající se cenzury a vztahující se i na umělecká díla, která nesměla být prodávána bez náležitých osvědčení. Jak již bylo dříve řečeno, cenzurnímu dozoru byly podřízeny nejen tisky, ale také grafika, kdy bylo cenzurní nařízení záhy rozšířeno i na litografii. K upřesnění postupu kontroly došlo 10. prosince 1823, kdy dvorská kancelář stanovila, že jsou všichni umělci povinni předložit cenzuře buď kresebnou předlohu, nebo první nátisk svého díla. K cenzurnímu posouzení měla být předkládána nejen vlastní autorská grafika, ale také reprodukce starších děl, figury, portréty, mapy, krajinomalby a veduty, ornamenty, obrazy zvířat, žánrová grafika nebo náboženské obrazy. Protože také hudebniny byly zhotovovány mědirytem a později litografií, byly uváděny ve výčtu grafického umění.⁵⁷ Cirkulář také zdůrazňoval, že je zakázáno jinými osobami než samotnými tvůrci pořizovat kopie mědiryteckých i litografických děl. Dne 19. srpna

---

⁵⁵ „CIRCULAR Nro. 26464 Von dem k. k. mähr. schles. Landesgubernium. Die Bestimmungen des § 69 des 2ten Theils des Strafgesetzbuches, werden auf das unbefugte Halten von Steindruck- und Kupferdruckpressen ausgedehnet. Zufolge allerhöchster Entschließung vom 7. September l. J. ist es für die Zukunft untersagt, Steindruckpressen, oder Kupferdruckpressen zu halten, ohne hiezu besonders befugt zu seyn. Der Uebertreter unterliegt derselben Strafe, die im § 69 des 2ten Theils des Strafgesetzbuches gegen das unbefugte Halten einer Buchdruckerey oder einer Handpresse mit einem Schriftsatze, ausgesprochen ist. Welches in Gemäßheit des höchsten Hofkanzleydekretes vom 12ten September l. J. allgemein bekannt gemacht wird. Brünn den 15. Oktober 1819. Anton Friedrich Graf v. Mittrowsky, Gouverneur von Mähren und Schlesien.“ MZA, B 17, kart. 6, sign. B 11, fol. 85.

⁵⁶ CIRCULAR. Nro. 38171 Von dem k. k. mähr. schles. Landesgubernium. Kupferstiche, Steinabdrücke, und andere derley von inländischen Künstlern für das Ausland Verfertigte Druckerarbeiten sind der inländischen Censur vor ihrer Aussendung zu unterlegen. MZA, B 17, kart. 6, sign. B 11, fol. 90.

⁵⁷ Archiv města Brna (= AMB), fond A Stará spisovna: In publicis SS 1784–1789(1851), kart. 213, inv. č. 1936, fasc. 3–4.

1825 byl Moravskoslezským guberniem vydán cirkulář vycházející z císařského rozhodnutí z 15. července 1825, kde se na litografii stanovovala shodná pravidla jako pro vydávání mědirytin a tisků. Litografie, která neprošla řádným cenzurním řízením, byla např. označena za rovnou zakázanému patisku.⁵⁸ Roku 1831 bylo znovu vydáno nařízení, podle kterého mělo být cenzurováno vše, co zahrnovalo obrazy, a cenzuru obrazových materiálů vykonával knižní revizní úřad.⁵⁹

V roce 1835 došlo k přelomu v dějinách litografie, až do roku 1835 byla litografie a kamenotisk považována za svobodné umění a jako takové nepodléhala daním. V roce 1835 nejenže přestala být kresba na kámen považována za svobodné umění a litografie se stala koncesovanou živností, ale také došlo k uvolnění stávajících pravidel, kdy si zavedení knihtiskaři v hlavních i krajských městech mohli pořídit litografický lis. Díky tomuto uvolnění pravidel došlo nejen ke zvýšení počtu pražských i brněnských kamenotiskáren, ale také k zakládání litografických dílen i v dalších městech. Kamenotiskárny tak vznikly např. v Jindřichově Hradci, Litoměřicích, Plzni, Žatci, Chrudimi nebo v Jičíně. Kamenotiskařské koncese byly i nadále udělovány zemskou vládou a dohled nad jejich produkcí podléhal po celou dobu existence habsburské monarchie poměrně přísným cenzurním pravidlům. V průběhu 30. let také došlo k ustálení terminologie, v níž byl setřen rozdíl mezi litografií a kamenotiskem. Od roku 1837 nebyl rozdíl mezi povoláním litografa a kamenotiskaře a všichni, kdo se litografií zabývali, byli souhrnně označováni jako litografové, od roku 1840 pak jako kamenotiskaři.

Až do roku 1848 zůstávala nařízení týkající se litografie víceméně neměnná, platila cenzurní nařízení, úřední předpis pro zakládání litografických dílen i trestní zákoník z roku 1803, který v § 57–59 stanovil pro tiskaře nebo knihkupce povinnost k předběžné cenзуře předložit knihy, letáky i jednotlivé listy, na jejichž vydání se podílel a pokud by k tomu nedošlo, hrozil mu v případě prvního prohřešku peněžní trest, při druhém takovém případě kromě pokuty navíc trest žaláře a při třetím

---

⁵⁸ Cirkulář Nro. 24684 Od c. k. Morawsko-Slězského zemsk. Gubernium. *Že se s kamenotiskem gako s zápowězeným přetisstěnjm (patiskem) s literami stegně nakládati má. Dle prosslého vysokého nálezu dworské kanceláře od 15. čerwence 1825 Geho Neywyssj Milost na neyponiženěgssj přednessenj vysoké dworské kanceláře pod 17. čerwnem 1825 uzawřiti ráčil, že se kamenotisk gako patisk s literami pokládati, a s nim stegně gako s zápowězeným patiskem nakládati, pak auřadnj gednánj strany stjžnostj o patisku prwnj politické instancj odkázati se má.* MZA, B 14 st., kart. 333, sign. 15, fol. 21.

⁵⁹ Karel Nosovský, *Knihopisná nauka*, s. 166.

opomenutí nejen zabavení celého nákladu, ale také zavření podniku. Dekretem z 11. ledna 1848 došlo ke zřízení vrchního cenzurního ředitelství ve Vídni a vrchního cenzurního kolegia, které mělo na starost posuzování tisků i grafického umění. Třetí článek tohoto dekretu stanovoval, že v případě zamítnutí se měly důvody oznámit autorovi, který měl možnost se proti rozhodnutí následně odvolat. Odvolání ke kolegiu nebylo dovoleno v případě časopiseckých článků a letáků, v ostatních případech pak bylo přípustné do 14 dnů. Zabavené a nedovolené tisky oznamoval magistrát prostřednictvím oběžníků, které byly často litografické.⁶⁰ Roku 1848 byla současně s vydáním konstituce dne 15. března zrušena cenzura a zavedena svoboda tisku díky čemuž byla založena řada nových novin a časopisů, ale také vydáno množství tisků i obrazového materiálu. Tato situace však netrvala dlouho a po roce 1848 nastala v habsburské monarchii tuhá reakce na nastalou situaci a cenzurní úřady začaly stíhat nejen vydavatele tiskopisů, nýbrž i tiskaře a jeho personál, za který majitel tiskárny ručil, že v jeho podniku nebude tajně tisknout zakázané materiály. Tiskařským zákonem z 13. března 1849 (č. 161 Zákonníka říšského) byla zavedena trestní odpovědnost autorů, vydavatelů i tiskařů za obsah vydávaných děl. V případě porušení zákona byl postižen nejen personál tiskárny, ale i majitel tiskárny. Za vydání neschválených tisků či zkonfiskovaných novin tak skončil ve vězení nejen redaktor, který byl zodpovědný za obsah, ale i majitel tiskárny, sazeč, že jej sazela a tiskař, že jej vytiskl.

Z hlediska cenzury i práva povinného výtisku byl pro tiskaře i litografy důležitý císařský patent č. 122/1852 ř. z., vešlý v platnost 1. září 1852, který specifikoval termín tiskopis, periodické i neperiodické tisky, včetně výtvarných děl zhotovených tiskařskou technikou i chemickými prostředky.⁶¹ „*Vše, co se v patentě tomto nařizuje o tiskopisech, platnost má netoliko o věcech, lisem tiskařským tištěných, nýbrž i také o všelikých plodech ducha a umění výtvarného (dílech literárních a artistických), mnohonásobených kamenotiskem, kovotiskem nebo dřevotiskem, ražením, odlikováním nebo jakýmikoli jinými prostředky mechanickými nebo chemickými. [...] Na každém tiskopisu má býti jméno tiskařovo, nakladatelovo a jestli tu zvláštního vydavatele, i jméno vydavatelovo, taktéž udati se má místo, kde*

---

⁶⁰ Ibidem, s. 166.

⁶¹ Více o právu povinného výtisku např. Ladislav Michael Wallis, Vývoj institutu právo povinného výtisku (1). *Knihovna plus* [online]. 2005, č. 1. Dostupné z: http://oldknihovna.nkp.cz/knihovnaplus51/wallis.htm#_ftn3.; Lubomír Novotný, Kořeny a vývoj práva povinného výtisku na Moravě v 19. století. *Bibliotheca Antiqua* 2015, s. 14–20.

spis jest tištěn, a poznamenati způsobem obyčejným čas, kdy vyšel.“⁶² Kromě toho nový tiskový zákon obsahoval regulační nástroje, které omezily publicistiku v době nového absolutismu. Mezi hlavní restriktivní opatření patřily tiskové koncese nebo inzertní daň. Poněkud přísná pravidla z roku 1852 zmírňoval nový tiskový zákon ze dne 17. prosince 1862. I když také v něm byl zdůrazněn přísný dohled nad tiskárnami, nutnost jejich evidence a především potřeba kontroly vydávaných tisků i veškerého grafického umění, které musely být řádně označeny.⁶³ „*Při státním zastupitelstvu a úřadu bezpečnosti musí býti zřízeny přesné seznamy všech tiskařských živností v jejich obvodu se nalézajících (knihtiskáren, tiskáren mědirytin, ocelorytin, dřevorytin, kamenotiskáren, atd., pak knihkupectví, obchodů s uměleckými předměty a hudebninami, a obchodů fotografických). Do těchto seznamů buďtež zařaděny také nově vzniklé živnosti a obchody tohoto druhu, a buďtež v nich ve stálé patrnosti udržována místa provozovací a jména majitelů takových živností a obchodů a řiditelů zřízených se schválením úřadů. [...] § 9. Na každém tiskopise musí být udáno mimo jméno místa, kde jest tištěn, také jméno (firma) tiskaře a nakladatele, nebo při periodických tiskopisech místo poslednějšiho jméno vydavatele. Tohoto závazku jsou sprostěny jen takové výrobky tiskařské, které se vydávají pouze pro potřeby živností a obchodu anebo domácího a společenského života, jako: formuláře, cenníky, navštívenky aj. (Je lhostejno, zdali se tiskopisy ty prodávají nebo rozdávají; rozhodný jest účel jejich.*“⁶⁴

Litografické umění podléhalo po celé 19. století přísnému dohledu úřadů a platila pro něj stejná pravidla jako pro tisk nebo vydávání mědirytin, hudebnin a jiného grafického materiálu. Ačkoliv samotná kresba na kámen patřila až do roku 1835 ke svobodnému umění, vlastní tisk příslušel mezi policejně-obchodní živnosti a od počátku byl podřízen přísné regulaci a cenzuře. Provozování kamenotisku povolovala zemská vláda s přihlédnutím k názoru policejních orgánů, zpočátku mohly být kamenotiskárny zakládány pouze v hlavních zemských městech, v nichž sídlil policejní úřad, který dohlížel na jejich produkci. Oprávnění k založení dílny

---

⁶² Patent císařský, daný dne 27. května 1852, jímžto se pro veškeré korunní země říšské, vyjímajíc Hranici vojenskou, vydává a počínajíc od 1. září 1852, ve skutek uvádí nový řád tiskový, a zrušuje zákon proti zlému užívání tisku, vydaný dne 13. března 1849 (č. 161 Zákonníka říšského). *Obecný Zákonník říšský a Věstník vládní pro císařství Rakouské*. Ročník 1852, Díl 1., Vídeň 1852, s. 603–615. Dostupné z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/rs.html>.

⁶³ Zákon o tisku daný dne 17. prosince 1862 č. 6 říš. zák. pro r. 1863 změněný zákonem ze dne 15. října 1868 č. 142 říš. zák. a ze dne 9. července 1894 č. 161. ř. z.

⁶⁴ *Zákon o tisku*, s. 11–16.

mohl získat jen usedlý a bezúhonný občan, který slíbil, že bude dodržovat cenzurní opatření a zaručil se i za své zaměstnance, že nebudou tajně tisknout žádný materiál. Od 60. let stát tiskovou legislativu zvolna liberalizoval, i když tiskařství zůstalo i v době platnosti živnostenského řádu z roku 1859 koncesovanou živností a při udělování koncese se muselo přihlížet k místním poměrům a bylo zcela závislé na vlastní úvaze místních úřadů, což nejednomu žadateli znepříjemnilo či zcela zabránilo vybudování vlastní tiskárny či litografické dílny.

Počátky litografie v českých zemích

Do Čech i na Moravu se vynález litografie dostává poměrně opožděně a jeho prosazování v českém i moravském prostředí bylo pozvolné a překvapivě se prvními průkopníky litografie stali zejména tiskaři, kteří v ní viděli možnost rozšíření své nabídky. A i když české tiskařské závody poměrně rychle reagovaly na technický pokrok v západní Evropě, pokud k tomu měly dostatek kapitálu, nemohly se až na několik výjimek svou úrovní vyrovnat zahraničním dílnám. Jestliže chtěli umělci a objednavatelé litografií či jinou grafickou technikou zhotovit např. uměleckou grafiku, portrét, vedutu, grafický obraz určité události apod., využívali často služby některé zavedené zahraniční dílny sídlící např. v Berlíně, Mnichově, Drážďanech či Lipsku. Nejen pro grafické umění hrála důležitou roli Vídeň. Centralistické tendence rakouského císařství v průběhu druhé poloviny 18. století odsoudily Čechy i Moravu k provincialismu, neboť k vídeňskému dvoru se přesunuly všechny významné úřady a s nimi také šlechtici, a tak umění ztratilo své přední mecenáše, jež následovali také nadaní umělci, kteří ve Vídni získávali své zakázky. Nedostatečnost domácího umění byla nahrazována importem vídeňského umění, neboť ve Vídni, v blízkosti císařského dvora, trávila česká i moravská šlechta obvykle zimní měsíce, a tak právě zde najímala umělce a domlouvala zakázky. Spíše než v Čechách byla ale blízkost rakouské metropole pocíťována na Moravě, která v 19. století plně podléhala vlivům vídeňského prostředí, a to ve všech oblastech politického, kulturního i ekonomického života. Společenský život se soustřeďoval v salónech, v uzavřené společnosti, kam měli přístup kromě vlastních členů šlechtických rodin umělci nebo nezávislá inteligence. Zde se debatovalo o otázkách politických, společenských, o kulturních událostech, sdělovaly se dojmy z cest, ale i technické novinky.

Pro přelom 18. a 19. století je charakteristický odklon od monumentálního umění způsobený ekonomickou krizí zapříčiněnou napoleonskými válkami. Nedostatek velkých zakázek neumožnil umělcům rozvinout jejich talent, proto hledali své zakázky i jinde, např. v grafickém umění, restaurování nebo vytvářeli návrhy uměleckořemeslných předmětů. Rozvoji grafiky nahrával i politický vývoj Evropy na přelomu 18. a 19. století, kdy napoleonskými válkami finančně vyčerpaná Evropa neměla ekonomické prostředky ani na pokrytí válečných škod, natož pak na podporu umění. Státní finanční bankrot v roce 1811, kdy peníze ztratily svou cenu

a platily jen pětinu své nominální hodnoty, a všeobecná dražota vypuknuvší po napoleonských válkách pak na dlouhou dobu omezily umělecký mecenát. V této době se proto rozvíjí především intimní umění, jakým je drobná portrétní malba, miniatura nebo grafika, které se i díky vzrůstající emancipaci měšťanské vrstvy dostávají do popředí zájmu. Měšťané se od konce 18. století stávají důležitým objednavatelem umění a vzrůstající poptávka ze strany měšťanstva vedla nejen k rozvoji grafiky, ale také k vzestupu knižního průmyslu, kdy se výrazně rozšiřovala čtenářská obec a rostl zájem o knihy i periodický tisk. „*V první polovině 19. století zažívala nebývalý rozkvět tištěná produkce, neboť přechod k měšťanské společnosti znamenal náročnější poptávku po tiskovinách ze strany nové společenské vrstvy.*“⁶⁵ Tiskárny na tuto poptávku reagovaly rozšířením své nabídky i škály tištěných publikací, v průběhu 19. století zaujímal důležité místo v produkci tiskáren nejen periodický tisk, ale také obrazové časopisy, kde své uplatnění našel nejen dřevoryt, ale později i litografie. Litografické listy tvořily přílohy knih i periodického tisku a litografie byla často využívána také při tištění grafických premií. Obrovské popularitě se těšily zejména barevné litografie, proto byly často tištěny ve větších nákladech.

Protože se čeští i moravští umělci i tiskaři dostávali k litografii postupně a obdobnými cestami, bude zajímavé srovnání počátků zavedení litografie v obou zemích. Jak již bylo dříve naznačeno, historie litografie v Čechách i na Moravě byla ovlivněná většími centry, jak v rámci habsburské monarchie, tak i mimo ni. V Čechách oproti Moravě, která byla kulturně plně zastíněna Vídní, měli na zavedení litografie do vlastní praxe největší podíl umělci, zvláště malíři, kreslíři a nakonec i grafici, kteří v ní viděli možný způsob rozšíření své působnosti. Nedlouho po nich si pak se stejnou vizí litografický lis pořizovali do svých tiskáren také pražští tiskaři. Na Moravě jsou kromě ojedinělého projektu Hospodářské společnosti první litografické dílny spojeny pouze s tiskárnami. V Čechách ani na Moravě však na počátku 19. století nevznikla profesionální plně zavedená litografická dílna a i samotní čeští i moravští umělci, pokud chtěli vytvořit kvalitní litografický tisk, oslovili většinou některou z vídeňských, případně německých kamenotiskáren. Např. ve 20. letech 19. století zhotovil Ludvík Arnošt hrabě Buquoy (1783–1834)

---

⁶⁵ Radek Mikulka, Knihtiskař. Příklad Františka Obziny, in: *Člověk na Moravě v první polovině 20. století*. Brno 2006, s. 261.

v Litografickém institutu ve Vídni soubor pohledů na české hrady a zámky, jež se těšily velké oblibě.⁶⁶ Ve 20. letech 19. století nechal ve Vídni vytisknout své litografie také Karel Bschor, který na nich zachytil moravské pamětihodnosti, ať už se jednalo např. o katedrálu sv. Václava v Olomouci, soubor litografií zachycujících baziliku Nanebevzetí Panny Marie na Starém Brně nebo sérii litografií klášterního kostela sv. Petra a Pavla v Rajhradě věnovanou Antonínovi Bedřichovi Mittrowskému z Mittrowitz a Nemyssle.⁶⁷ Kromě samotných umělců využívali služeb vídeňských litografických dílen také čeští i moravští tiskaři. Na počátku 20. let lze zmínit intenzivní spolupráci vídeňského litografa Josefa Trentsenského (1793–1839) s brněnskou tiskárnou Josefa Geoga Trasslera a jeho synů, pro níž Trentsenský zhotovil nejen obrazové přílohy a frontispisy do tiskárnou vydávaných knih, ale také několik volných litografických listů. Josef Trentsenský spolupracoval i s pražskými tiskárnami či nakladatelstvími, např. s knihkupectvím a vydavatelstvím dědiců Jana Gottfrieda Calveho nebo tiskárnou Bohumila Haase, která spolupracovala také s berlínskými litografickými dílnami a z Berlína pocházel i Karel Hennig, který v počátcích vedl kamenotiskárnu založenou v rámci jeho tiskárny.

Také v pozdější době se setkáme s řadou litografických realizací vytvořených pro české i moravské objednavatele v některé z vídeňských kamenotiskáren. Ze 40. let 19. století např. pochází litografický soubor portrétů z galerie předků nacházející se v Mikulově, který do grafické podoby převedl Karel Agricola spolu s Robertem Theerem a byl vydán ve Vídni v dílně Johanna Höfelicha (kolem

---

⁶⁶ Ludvík Arnošt Buquoy patřil k nejlepším krajinářům počátku 19. století, vytvořil řadu grafických cyklů provedených nejčastěji technikou akvatinty a litografie. V roce 1820 Ludvík Arnošt Buquoy ve vídeňském Litografickém institutu zhotovil soubor vedut a pohledů, do něhož např. patří: Ludwig Buquoy, *Vue du Jardin de Buzatyn appartenant au Comté Jean Stadnicki en Galicie Cercle de Przemysl. No. 2. Widok Ogroduw Buzatynie w Galicyi w Cyrkule Przemyskim nalezgczego do Hrabi Jana Stadnickiego*. Wien: Lithogr. Institut, 1820.; Ludwig Buquoy, *Chapelle et Hermitage de Ste. Bronislawa près de Cracovie. No. 4. Kaplica i pustelnia Stei Bronislawy pod Krakowem*. Wien: Lithogr. Institut, 1820.; Ludwig Buquoy, *Schloss Worlik in Böhmen in Prachiner Kreise seiner Durchlaucht dem Fürsten von Schwarzenberg gehörig*. Lithogr. v. Ludwig Graf Buquoy. Wien: Lithogr. Institut in Wien, [1820?].

⁶⁷ Carl Bschor, *Die Stiftskirche in Raygern...* Wien: [s.n.], 1821. MZA, E 6 Benediktini Rajhrad (= E 6), inv. č. P.b.3–6.; Carl Bschor, *Die Domkirche in Olmütz*. Wien: [s.n.], 1820. Knihovna Benediktinského opatství Rajhrad (= KBOR), sign. R-GR-138,57,1. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/183/143/3281G028940>.; Carl Bschor, *Fascade der Kirche zu Mariahimmelfarth*. Wien: [s.n.], 1819. Moravská zemská knihovna v Brně (= MZK), sign. Skř.1-91.416,131. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/000/904/772/2619313866>.

1796–1849).⁶⁸ Také Josef Vojtěch Hellich při realizaci své autorské grafiky i vytvoření reprodukcí kreseb pro Národní muzeum v roce 1841 oslovil vídeňskou litografickou dílnu Johanna Rauha (1803–1863), i když v případě jeho zakázky hrál důležitou roli také benevolentnější přístup vídeňské cenzury.⁶⁹ Ve Vídni vydané Hellichovy litografie patří k velmi zdařilým dílům, kresba působí měkce, lehce až virtuózně, což bylo právě pro techniku křídové litografie příznačné. Josef Vojtěch Hellich spolupracoval s litografickou dílnou Johanna Rauha i v pozdějších letech a zhotovil zde zakázky jak pro české, tak i pro moravské objednavatele. „*Roku následujícího [1847] přesídlil do Vídně, kdež provedl řadu nákresů z české historie, jež částečně sám do kamene leptal a jež vyšly nákladem litografa Rauha.*“⁷⁰ Jak se dozvídáme z dopisu z 26. března 1847 adresovaného jeho manželce, Hellichova spolupráce s Johannem Rauhem pokračovala i v pozdějších letech, neboť právě v Rauhovi „*našel nakladatele, který mu svěřil práci na obrazech z českých dějin*“.⁷¹ O litografii s náměty z českých dějin byl v těchto letech veliký zájem a je jen škoda, že celý projekt nebyl kvůli revolučním událostem realizován v plném rozsahu.⁷² Z roku 1848 pochází „*Velká lithografie: seskupení vojvod a králův Českých, výtečné*

---

⁶⁸ Galerii předků nechal ve 30. letech 18. století pro mikulovský zámek vytvořit Walter Xaver z Dietrichsteina a do grafické podoby malby převedl Karel Agricola v roce 1844. Litografický soubor *Familien-Portraite und Historische Bilder aus dem Fürstlich Dietrichstein'schen Hause*. Pragae sepultus Carl Agricola pinx. Robert Theer lith. Vindabona. Gedr. bei Joh. Höfelich, 1844. Soubor křídových litografií zachycující nejen významné postavy rodu, ale také důležité události spojené s ditrichštejnským rodem je uložen ve fondu MZK. MZK, sign. Skř.2L-91.041,1–41.

⁶⁹ Litograf Johann Rauh po vyučení působil jako faktor ve vídeňské firmě Josefa Trentsenského, v letech 1834–1835 pobýval v Praze, kde jistě získal řadu kontaktů, o čemž svědčí také české a moravské zakázky vytištěné v jeho vídeňské dílně. Kromě toho se jeho dílna proslavila tiskem litografických portrétů z dílny Josefa Kriehubera.

⁷⁰ Josef Vojtěch Hellich, *Světlozor* 21/1883, č. 20, s. 318.

⁷¹ Oním nakladatelem se stal *Litografický ústav Johann Rauh, Vídeň-Jägerzeile, Fuhrmann-gasse 482*. Za každou kresbu z cyklu měl Hellich přislíbeno 60 zlatých. Karel Sklenář, Archeologická činnost Josefa Vojtěcha Helliche v Národním muzeu (1842–1847), *Sborník národního muzea v Praze, řada A*, sv. XXXIV, 1980, 3–4, s. 151.

⁷² „*Už krátce před svým odjezdem z Prahy vytvořil Hellich kresbu ‚Skupení vojvod a králův českých‘, jakýsi pomyslný sněm všech historických panovníků Přemyslem počínaje, o kterou byl v Praze mezi vlastenci zájem. Ve Vídni ji vydal jako litografii u Rauha s věnováním ‚Drahé vlasti věnováno od Josefa Helliche ve Vídni ve předměstí Mariahilf zvaném.‘ Podobně nakreslil též imaginární skupinu starších českých dějepisců. Už v prvních dopisech z Vídně najdeme rovněž zmínky o Rauhově záměru vydat celou sérii litografických listů s náměty z českých dějin. Jako první vznikla asi Volba Krokova za vévodu, kterou (podle dopisu z téhož dne) odevzdával Hellich nakladateli 28. 5. 1847. Dne 6. 1. 1848 píše, že Rauh přerušil edici, aby zjistil reakci veřejnosti a podle toho rozšířil nebo zkrátil rozvrh listů. 2. 2. referuje o Rauhově návštěvě u něj: ‚nakladatel slíbil vydat 24 listů a pak podniknout jakési bližší neurčené velké slovanské dílo.‘ Na zmíněném souboru s Hellichem spolupracovali ještě Josef Führich či František Kolář. Bohužel soubor nebyl dokončen, dochovaly se pouze práce realizované Hellichem během roku 1847, kdy kromě titulního listu vznikl např. obraz Příchodu Čechů, Volba Krokova, Libušin soud, Čestmír a Vlaslav, Záboj a Slavoj, Svatopluk moravský a synové jeho, Svatá Ludmila, Břetislav a Jitka nebo Jiří z Poděbrad. Karel Sklenář, *Archeologická činnost Josefa Vojtěcha Helliche*, s. 154–155.*

dílo ve Vídni dokonané. [...] *Slovanský sjezd, velká litografie se zdařilou básní od Hanky*.⁷³ V roce 1849 Johann Rauh společně s Theodorem Haumannem vytiskl alegorický výjev seskupení rakouských národů *Viribus Unitis – Treue und Eintracht der österreichischen Völker* litografovaný Franzem Kollarzem podle Hellichovy kresby,⁷⁴ rokem 1854 je pak datovaná křídlová litografie *Sv. CYRILL a METHOD* vydaná nákladem Dědictví Cyrila a Methoda ve Vídni u Johanna Rauha a zachycující loučení Metoděje s nemocným Cyrilem upoutaným na lůžko.⁷⁵ Další litografickou dílnou, s níž Josef Vojtěch Hellich spolupracoval, byl Lithographische Anstalt Ludwiga Förstera, který byl vyhledávaný také moravskými umělci i mecenáši. Ludwig Förster (1797–1863), který již od poloviny 19. století v Brně aktivně působil a byl autorem jednoho z plánů brněnské okružní třídy i řady brněnských staveb. V roce 1828 Ludwig Förster založil ve Vídni vlastní litografickou dílnu, v níž byla vydána řada litografií zachycujících moravské pamětihodnosti nebo série pohledů na Brno a jeho památky. S litografickou dílnou Ludwiga Förstera spolupracovala řada českých i moravských autorů, např. Josef Vojtěch Hellich zde zhotovil několik autorských grafik nebo litografických reprodukcí náboženských obrazů.⁷⁶ Jak je patrné, Josef Vojtěch Hellich grafiku využíval jak při realizaci vlastních autorských děl, tak i jako reprodukční prostředek umožňující rozšíření jeho vlastních děl i obrazů jiných autorů. Spolupracoval nejen s litografy, ale také s mědirytcí, ocelorytcí nebo xylografy. Společně s Vilémem Kandlerem se např. autorsky podílel na realizaci publikace *Starožitnosti a Památky země České* vydané v 60. letech, v níž je text Ferdinanda B. Mikovce doprovázen

---

⁷³ Obrazy vlasteneckého malíře Josefa Hellicha. *Památky archeologické a místopisné*. 1. díl, 1855, s. 142.

⁷⁴ Josef Vojtěch Hellich – Franz Kollarz, *Viribus Unitis – Treue und Eintracht der österreichischen Völker. Entwurf u. gezeichnet v. Jos. A. Hellich in Prag. Lith. v. F. Kollarz. Gedr. b. J. Rauh in Wien*. ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. Pg III/2/44. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/rec/baa12854134>. O litografii se také k roku 1849 zmiňuje seznam v Památkách archeologických: „*Skupení národův Rakouských (viribus unitis), lithografovaný obraz, vydaný od Haumanna ve Vídni*.“ Obrazy vlasteneckého malíře Josefa Hellicha. *Památky archeologické a místopisné*. 1. díl, 1855, s. 142.

⁷⁵ Josef Vojtěch Hellich, *SV. CYRILL a METHOD. Vrat' se do Moravy a uč lid pravdě Boží. Vydáno Dědictvím SS. Cyrilla a Methodia Číslo II*. Hellich kresl. a lit. Tisk J. Rauha ve Vídni. Moravská galerie (= MG), inv. č. MM 2481. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_2481.

⁷⁶ Francesco Hayez, *Tod der Frau des Leviten Ephraim. Comp. von Fco. Hayez. Lith. von Hellich*. Gedr. in L. Försters art. Anst. ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. Pk 400, 128. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/rec/baa14572830>.

ocelorytinami zhotovenými v lipském uměleckém ústavu Kunst-Anstalt von C. F. Merckel Leipzig.⁷⁷

Jak je z předchozího patrné, spolupráce umělců i tiskařů s vídeňskými i německými dílnami nebyla ničím neobvyklým. Kamenotiskárna Johanna Rauha patřila k vyhledávaným dílnám českých i moravských umělců, litografické veduty u něj např. zhotovil na Moravě působící Jakob Alt (1789–1872), jeho syn Rudolf von Alt (1812–1905) nebo František Xaver Sandmann (1805–1856), jenž od roku 1841 pobýval v Praze a pro knihkupectví a nakladatelství Kronberger a Řivnáč vytvořil u Johanna Rauha šest litografických pohledů na pražské památky.⁷⁸ Několik vedut zhotovil František Xaver Sandmann také podle kreseb Jacoba Alta, jednou z nich byl např. pohled na Bratislavu, reprodukoval ale i další obrazy z jeho *Mahlerische Donaureise von Engelharts-Zell bis Wien*.⁷⁹ Ve spolupráci s vídeňskými litografickými dílnami pokračoval František Xaver Sandmann i v pozdějších letech, kdy se ve Vídni nakonec trvale usadil. V 50. letech v litografické dílně Josefa Höfelicha, Johanna Rauha nebo Leopolda Theodora Neumanna zhotovil několik pohledů na Brno, a to jak v černobílé, tak barevné variantě, kdy se v jeho tvorbě setkáme s litografiemi s barevným podtiskem i s barevnými litografiemi.⁸⁰ Jako další

---

⁷⁷ Dvoudílná publikace vydaná pražským knihkupectvím Kober & Markgraf vyniká svým obrazovým doprovodem, ocelorytiny zachycují české nemovitě i movité památky. Autory kreseb byli Josef Vojtěch Hellich a Vilém Kandler a do grafické podoby je v uměleckém ústavu Conrada Friedricha Merkela převedl Alexander Fesca. Viz Ferdinand B. Mikovec, *Starožitnosti a Památky země České*. Díl první. Praha: Nakladatelé Kober & Markgraf, tiskem Rohlíčka a Sieverse v Praze, 1860. MZK, sign. 4-93.950,1. První díl *Starožitností a Památek země České* vyšel v květnu 1860 a obsahoval 36 ocelorytin a 28 archů popsání a nevázaný stál 6 zlatých, 72 krejcarů. Druhý díl vyšel v roce 1865 a na realizaci doprovodných ocelorytin se kromě dílny Conrada Friedricha Merkela podílela řada dalších rytců, např. i Josef Rybička nebo J. Skala.

⁷⁸ Barevné litografie vynikají jemnou kresbou se smyslem pro detail i celkovou kompozici. Do souboru patří také pohled na chrám sv. Víta uložený ve fondu Národního muzea. Franz Xaver Sandmann, *Domkirche zu St. Veit in Prag. Hlawní chrám sw. Wita w Praze. Cathédrale de St. Voit a Prague*. Gez. u. lith. von X. Sandmann. Verlag von Kronberger Rziwnatz in Prag. Gedr. bei Joh. Rauh in Wien. 1847. NM, sign. H2-26911.

⁷⁹ Robert Alt, *PRESSBURG*. N. d. Natur gez. v. R. Alt. lith. v. Sandmann. Gedr. bei Joh. Rauh. Verlag und Eigenthum von L. T. Neumann in Wien, [nedatováno]. GMB, C 9285. Dostupné z: <https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:GMB.C.9285>.

⁸⁰ František Xaver Sandmann, *Brno z Červeného kopce*. 1850.; František Xaver Sandmann, *Der Grosse Platz in Brünn*. Nach d. Nat. aufgenommen u. lith. von Sandmann. Ged. b. J. Höfelich. 1849.; František Xaver Sandmann, *Zámecký park*. Gedr. b. J. Rauh. X. Sandmann lith. MG, inv. č. MM 2483. Dostupné z: <http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM.2483>. V litografické dílně Leopolda Theodora Neumanna pak byly vydány litografie: *Brünn. Der grosse Platz in Brünn. Der Krautmarkt in Brünn.*, které si mohl sběratel pořídit za 50 krejcarů v bílé variantě, za 70 krejcarů s barevným podtiskem nebo za 1 zlatý v kolorované verzi. *Verlags-Katalog von L. T. Neumann, Kunsthandlung in Wien 1862*. Wien: Druck von Jacob & Holzhausen, [1862], s. 47. Autorem zmíněných litografií byl František Xaver Sandmann. František Xaver Sandmann, *Der Krautmarkt in Brünn*. Nach der Natur gezeich. u. lith. von Sandmann. Ged. b. J. Höfelich. Verlag und Eigenthum von L. T. Neumann in Wien, [1840–1860]. MZK, sign. Skř.1S-1248.850,44.

příklad může být uvedena spolupráce Karla Viléma Medaua jak s dílnou Josefa Kriehubera, tak i Friedricha Adolpha Kunikeho.⁸¹ U Kunikeho působil v letech 1821–1822 i Martin Tejček, který byl na počátku 20. let společníkem Antonína Machka a později stál několik let v čele vídeňského litografického institutu. S vídeňskými litografickými dílnami ve 20. a 30. letech spolupracoval rovněž František Tkadlík, s jehož litografickými pracemi se můžeme setkat také v produkci Machkovy dílny. Litografie vytvářel již od počátku 20. let a jednou z jeho prvních litografických realizací byl posmrtný portrét kněžny Marie Pauliny Schönburg-Hartenstein (1798–1821) zhotovený technikou křídové litografie.⁸² V kamenotiskárně Josepha Georga Mansfelda zhotovil František Tkadlík v roce 1825 litografické podobizny rakouského astronoma Josepha Johanna von Littrow či botanika Johanna Emanuela Pohla nebo z 20. let pocházející litografii *Madonna mit dem Kind, dem Johannesknaben und einem Engel*. Bohumil Haase i Johann Baptista Trassler a jeho dílna spolupracovali s vídeňskou litografickou dílnou, kterou provozoval Matthäus a Josef Trentsensky, a pro tutéž kamenotiskárnu vytvořil ve 30. letech tzv. *Mandlbogen* malíř a kreslíř Josef Führich. Olomoucký nakladatel Eduard Hölzel (1817–1885) oslovil při realizaci grafických listů Augusta Hauna (1815–1894), berlínského litografa Wilhelma Loeillota (cca 1827–1876), Wilhelma Korna a řadu dalších německých i vídeňských litografů, což souviselo i s tím, že od roku 1871 kromě Olomouce působil také ve Vídni, kde založil nakladatelství *Verlag Ed. Hölzel* činné dodnes, a do Vídně také postupně přesunul všechny své aktivity.

Jedním z důvodů, proč čeští a moravští umělci odmítali realizovat svá díla v místních dílnách, byly pochybnosti o kvalitě litografií vzešlých z této spolupráce, neboť zdejší kamenotiskárny se zaměřovaly spíše na vydávání užité grafiky a akcidenčních tisků a neměly dostatek odborného personálu. O pochybách nad úrovní místních litografických dílen svědčí také jeden z dopisů Josefa Mánesa adresovaný Bedřichovi Sylva Taroucovi v 50. letech 19. století. Mánes v něm podotýká, že se ani v této době v českých zemích nenachází litografická dílna, která by jím vytvořené portréty realizovala do grafické podoby. „V několika dnech jsem zde hotov s dvěma portréty pro litografii a vezmu pak před se, jak bylo mým

---

⁸¹ Spolupráci Karla Medaua s Friedrichem Adolphem Kunike dokládá album fyziognomií tištěné v Medauově litoměřické dílně v roce 1835.

⁸² František Tkadlík, *Die Verblichene Fürstin Schönburg-Schwarzenberg auf dem Totenbett*. Kadlik del. 1821.

úmyslem, kresbu a ačkoliv se, pane hrabě, domníváte býti jaksi jinak přesvědčen, tož doznávám přece, že k tomu přistoupím s radostí, a jen smutné poměry našeho kamenotisku byly toho příčinou, že jsem takovými potížemi zastrašen, odstrkoval věc tu do pozadí. Prosím jen, abyste mi tento průtah prominul.“⁸³ Protože se od 50. let litografické umění, i díky vzestupu fotografie, nacházelo v úpadku a postupně se stalo spíše řemeslným než uměleckým oborem, musíme dát Mánesovi bohužel zapravdu. Josef Mánes nakonec při realizaci zmíněného litografického portrétu oslovil rakouského litografa Eduarda Kaisera (1819–1872), který ho vytvořil v roce 1856 za sumu 150 zlatých.⁸⁴ Na úpadek grafického umění kvůli vynálezu fotografie či poklesu kvality knihtisku v 19. století si stěžuje také řada dalších umělců i objednavatelů. O úpadku litografického umění svědčí rovněž zmínka v časopise *Lumír* z roku 1857. „*Tiskem u Henry-ho a Cohen-a v Bonnu vyšla výborná, věrná podobizna zasloužilého c. k. školního rady a ředitele české reálky Pražské, pana Josefa Wenziga, dle zdařilé fotografie od Řehuly na kameně vyvedená od A. Dirksa. [...] Podobizna ta věnována od žákův c. k. reálky Pražské na důkaz vděčnosti k milovanému řediteli a učiteli jejich. Škoda věčná, že naši domácí kamenopisci nevynakládají větší péče pro kamenotisk, a tak sami toho příčinou se stávají, že tolik obrazů se k vyvedení zasílá za hranice. To platí větším dílem též o Vídenských kamenopisných ústavech.*“⁸⁵ Zmíněný citát poukazuje také na skutečnost, že se litografie v 50. letech stala především reprodukcí uměním a řada litografií vzniklých v druhé polovině 19. století byla vytvořena podle fotografické předlohy, čímž si autoři značně zjednodušili práci. K opětovnému vzestupu grafického umění, tedy i umělecké litografie v českých zemích došlo až koncem 19. století, kdy

⁸³ Z nedatovaného dopisu Josefa Mánesa hraběti Bedřichu Sylva Taroucovi z let 1852–1853. Emil Edgar, *Dopisy Josefa Manesa hr. Bedřichu Silva-Taroucovi, Český čtenář XII*, sv. 5–6, Praha 1920, s. 62.

⁸⁴ Vyhotovení litografického portrétu komentuje Josef Mánes v dopise „*Když jsem se včera navrátil z Prostějova, dostal jsem odpověď Kaisrovi a spěchám jak přirozeno Vás o ní uvědomiti. Učiním zajisté nejlépe opišu-li z dopisu Kaisrova místo vztahující se k nákladu, Jelikož kresba na kameni v této síle a plnosti tónu vyžádá si hodně času, bude cena obnášeti asi 150 zl., neboť jak víte pečlivé provedení na kameni je vždy spojeno s větší spotřebou času. Bylo by mi neskonale líto, kdy by se cena měla státí kamenem úrazu; ale bylo by velice škoda kdyby nebyl podán celek. Jelikož bych formát po kolena udělal u této velikosti bez uzavřeného pozadí za 80 zl. – seznáte podle toho diferenci. Škoda pro Kaisra, a ne jeho dopis, který je pln příjemných poznámek, musí to býti něčím zaviněno, neboť nemůže-li to býti najednou vyryto pak se to může podniknout jen na jeho ujištění, že bude kopírovat svědomitě a s pietou. Kriehüber by sám ani rukou nehnul, zajisté požadoval by zrovna tolik nebo pravděpodobně ještě více!*“ Emil Edgar, *Dopisy Josefa Manesa hr. Bedřichu Silva-Taroucovi*, s. 80. Zmíněný litografický portrét Eduarda Kaisera nacházející se např. ve fondu MZK (MZK, sign. Skř.1T-1251.865,161) vytvořil podle křídové kresby Josefa Mánesa, která je dnes uložena v Národní galerii. Národní galerie (= NG), inv. č. K 16 080.

⁸⁵ Ferdinand B. Mikovec (red.), *Lumír. Belletristický týdeník VII.*, č. 29, 16. července 1857, s. 693.

je tento rozvoj spojený s vývojem grafických technik, užitím fotografie v grafice (fotolitografie, hlubotisku) nebo s rozkvětem secesní grafiky.

Důvodem toho, že umělci i objednavatelé oslovovali vídeňské vydavatele, mohla být i zpřísněná cenzurní opatření v Čechách i na Moravě, která se týkala především vlasteneckých témat či zobrazení postav z českých dějin. Proto např. Josef Mánes nechal vytisknout prémii časopisu *Domov* ve Vídni. „*Vlastní tisk této prémie se uskutečňoval ve Vídni, a to snad i proto, že to umožňovalo obejít pražskou politikou cenzuru, vůči ‚českým vlastencům‘ přísnější, nežli byla právě vídeňská. Provedení tisku spolkové grafiky přitom nebylo vázáno na členství ve spolku, na rozdíl od jejich návrhu nebo grafického provedení.*“⁸⁶ Nejen cenzura, ale také poněkud striktní pravidla znesnadňovala umělcům jejich tvorbu. Například Josef Vojtěch Hellich musel kvůli tomu, aby mohl uskutečnit spolkovou prémii, obnovit své činné členství v pražském spolku umělců.

Kromě samotných umělců, kteří svoji praxi získávali ve vídeňských, německých i jiných zahraničních litografických dílnách, kam odcházeli za lepšími pracovními příležitostmi, jak tomu bylo v případě Martina Tejčka (1781–1849), Taddeo Mayera (1812–1856) působícího např. v Petrohradě nebo Jiřího Emanuela Opize (1775–1841), který vystudoval Akademii v Drážďanech a od roku 1820 žil trvale v Lipsku, kde vytvořil na tisíc kreseb a litografií, vyhledávali vídeňské i německé litografické dílny i samotní mecenáši. Nechat si zhotovit grafický portrét v některé z vídeňských kamenotiskáren se brzy stalo téměř nezbytností. Mezi nejvyhledávanější patřila zejména litografická dílna Josefa Kriehubera, Josefa Höfelicha, Josefa Raucha, Johanna Rauha, Johanna Georga Mansfelda nebo výše zmíněného Eduarda Kaisera. Mezi žádané rakouské portrétisty, kteří vytvářeli malované i grafické portréty, patřil také Friedrich Amerling, Ferdinand Georg Waldmüller, Emanuel Peter, Franz Eybl, August Prinzhofer, Adolf Dauthage nebo Johann Nepomuk Ender. Nechat se portrétovat u některého ze zmíněných vídeňských litografů souviselo s budováním osobní prestiže, a i proto nemalou část reprezentativnějších grafických zakázek moravské šlechty v 19. století prováděli právě vídeňští umělci. Jednou z nejvyhledávanějších vídeňských litografických dílen se stal podnik Josefa Kriehubera a on či jeho žáci se stali autory portrétů řady

---

⁸⁶ Zdeněk Hojda – Roman Prahel, Kunstverein nebo/oder Künstlerverein? Hnutí umělců v Praze 1830–1856. *Fontes Historiae Artium* XII, Praha 2004, s. 39.

osobností rakouské monarchie, Kriehuber byl např. také autorem portrétu brněnského právníka Aloise Otta, Carla Giskry, Mořice Ditrichsteina, Antonína Bedřicha Mittrowského z Mittrowitz a Nemyssle a řady dalších. U Josefa Kriehubera rovněž nechali v roce 1858 zhotovit Christianu d'Elvertovi portrét členové Historicko-statistické sekce c. k. moravsko-slezské společnosti (Historisch-statistischen Sektion der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaus, der Natur- und Landeskunde). Vídeňští litografové a jejich dílny se také často staly vyhledávanými školícími středisky, a to i pro české a moravské umělce, u Friedricha Adolpha Kunikeho si litografii osvojil Anton Langweil nebo Antonín Machek, k žákům Josefa Kriehubera patřil např. Josef Eduard Teltscher a pod vedením Lorenze Kohl von Kohlenegg se litografickému umění naučil Josef Horký.

Kromě toho, že čeští a moravští litografové získávali své zkušenosti ve vídeňských litografických dílnách a zdejší litografické dílny se staly vyhledávané i samotnými objednateli, ovlivnila jejich tvorba podobu litografických obrazů. Josef Kriehuber a jeho dílna měli přímý vliv na portrétní umění, Friedrich Adolph Kunike pak na podobu litografické veduty, která se na počátku 19. století těšila veliké oblibě. Počátek 19. století byl neodmyslitelně spojený s poznáváním a mapováním krajiny. Zvýšený zájem o přírodu, památky, hrady, zámky i zříceniny starých staveb souvisel s romantickým viděním krajiny. Populárními scenériemi zachycovanými na vedutách se tak staly významné lokality spojené s trávením volného času, výletní cesty i zábavní parky a jiná vyhledávaná místa setkávání. Na grafických listech, které věrně reprodukovaly podobu místa, jsou tak zachyceny nejen různé pamětihodnosti a ruiny, ale také parky, zahrady či letohrádky. Zájem o topografickou tematiku, umocněný zálibou měšťanské společnosti ve výletech do přírody a jejím zkoumání, poznávání vlastních dějin, se projevil nejen ve vydávání topografických publikací, ale také grafických listů, které byly často součástí obrazových alb. Specialistou na zobrazení krajiny a jejího zprostředkování prostřednictvím litografických listů se stal Friedrich Adolph Kunike (1777–1838), který v díle *Mahlerische Darstellung aller vorzügliche Schloesser und Ruinen der oesterreichischen Monarchie* vydávaném v letech 1833–1835 zachytil historické dominanty rakouských zemí. Kunikeho veduty vytvořené technikou křídové litografie přinášely obraz romantické krajiny a ovlivnily podobu zobrazení krajiny

v polovině 19. století.⁸⁷ Na albu *Mahlerische Darstellung aller vorzügliche Schloesser und Ruinen der oesterreichischen Monarchie* se podílela řada umělců, mimo jiné také původem český malíř Jan Jiří Greger (1802–1835) působící v Praze a ve Vídni nebo vídeňský litograf Franz Wolf (1795–1859), který litografoval Kunikeho album českých lázní. Mezi další kreslíře a litografy, se kterými Friedrich Adolph Kunike spolupracoval, patřil německý malíř a litograf Jakob Alt (1789–1872), který se proslavil zejména svými akvarely a litografiemi s krajinářskou tematikou. Ve větší známost vstoupil díky svému albu působivých litografických pohledů *Malerische Donaureise von Engelharts-Zell bis Wien* vydávanému v letech 1818–1822 ve Vídni. V průběhu 20. let se stal jedním z nejvyhledávanějších vedutistů a na svých vedutách přinášel obrazy míst z celé habsburské monarchie. Jakob Alt je neodmyslitelně spjatý s moravským prostředím, neboť je autorem dvou litografických alb zachycujících Moravský kras a Blansko. Vedle litografií zobrazujících přírodní krásy a veduty měst byly do alb začleněny také pohledy na průmyslové budovy a objekty Salmovských železáren. Zmíněná alba byla distribuována jak v tištěné černobílé, tak i v ručně kolorované verzi a již u současníků vzbudila veliký ohlas. První soubor 17 litografických listů formátu 36×56 cm *Blansko und dessen Umgebung in Mähren* byl vydán s podporou Huga I. Františka Salm-Reifferscheidta ve vídeňské litografické dílně Reiffenstein & Rösch.⁸⁸ Druhé album *Blansko und Adamsthal* stejného formátu vzniklo pak v téže dílně ve 40. letech.

Protože se hlavně v první polovině 19. století grafické veduty těšily značné oblibě, zachycovala řada rakouských grafiků a litografů česká i moravská města a jejich veduty byly nabízeny prostřednictvím knihkupců v Čechách i na Moravě. Mezi autory vedut českých i moravských měst v této době tak patřili nejen pražští a moravští malíři a grafici, jako např. Karel Postl, Karel Würbs nebo Josef Axmann,

---

⁸⁷ Více o osobě Friedricha Adolpha Kunikeho a zmíněném cyklu vedut např. Jiří Glonek, Grafická alba Moravy a Slezska z dílny Friedricha Adolpha Kunikeho a Eduarda Hölzela. *Bibliotheca Antiqua* 2012, s. 69–84. nebo Jiří Glonek, *Krajina starých sídel. Katalog výstavy 5. 10. – 30. 11. 2015*. Olomouc 2015. Zde také další literatura.

⁸⁸ Album zachycuje nejen krajinu, krásy Blanska a Moravského krasu, ale také průmyslové budovy salmovských železáren. Do alba Jacob Alt, *Blansko und dessen Umgebung in Mähren. Nach d. Natur gez. u. Lith. v. Jacob Alt*. Reiffenstein & Rösch Wien 1855. patří např. *Die Folge enthält die Tafeln Maschinenwerkstätte bei Blansko, Paulinenhütte in Klepoczow, Restauration in Klepoczow, Hochofen in Zwitawathal, Bohrhütte, Altgrafenhütte, Marienhütte, Maschinenwerkstätte, Karlshütte, Schweizerhaus, Hugohütte bei Jedowitz, Zuckerfabrik in Raitz, Bunkwa-Ausfluss, Mazocha, Fürstl. Schloß in Raitz, Eingang der Höhle in Sloup*.

ale ve velké míře také vídeňští grafici, ať již výše zmíněný Friedrich Adolph Kunike nebo např. Blasius Höfel, Franz Verner, Franz Wolf, Ludwig Förster, Heinrich Reichert nebo Kunstanstalt der Österreichischen Lloyd sídlící v Terstu, z grafiků působících mimo habsburskou monarchii pak můžeme zmínit Ludwiga Langeho nebo lipského ocelorytce Alberta Henryho Payneho. Zájem o krajinu dokládá i na pokračování tištěná publikace osmerkového formátu *Neue Bildergalerie für die Jugend* vydávaná Karlem Hellfarthem v Gothě v letech 1828–1837, kde text doprovází četné litografické pohledy zachycující evropská sídla, mezi kterými své místo zaujímaly také veduty českých a moravských měst.⁸⁹ Dalším souborem litografických pohledů na česká města je album 82 vedut *Der Elbstrom von seinem Ursprung bis zu seiner Mündung* mapující města ležící na Labi.⁹⁰

I přestože se o litografii začali nejdříve zajímat umělci, bylo její zavedení a rozšíření v Čechách i na Moravě spojeno zejména s tiskařským uměním. První litografické lisy se tak nejdříve objevují v tiskárnách, neboť i tiskaři viděli v litografii možnost zpestření a rozšíření své nabídky. Zejména v případě vytvoření grafických příloh či celostránkových obrazů neměla litografie konkurenci a do tisků přinesla celostránkové obrazy a později i barvy. Zajímavou skutečností je, že si litografickou techniku v českém i moravském prostředí neosvojili grafici a rytci, kteří dlouhou dobu zůstávali věrni mědirytině, leptu či poměrně nové technice akvatinty vynalezené v roce 1768 Jeanem Baptistem le Prince (1733–1781). Od 20. let 19. století pak konkurenci pro litografii jistě představovaly ocelorytiny, jejichž uplatnění v tiscích bylo sice omezené a stejně jako litografie se objevují spíše na frontispisech nebo obrazových přílohách, ale s obrovskou oblibou se setkaly ve volné grafice, kde vynikla jejich jemná kresba. V průběhu 19. století byly v podobě ocelorytin vydávány veduty zachycující města i jejich dominanty, k nim patřila např. série pohledů na pražské pamětihodnosti, kterou vydávali Karel André nebo Karel Würbs v pražském tiskařském závodě dědiců Bohumila Haase, na pokračování tištěné album *Original Ansichten der Historisch merkwürdigsten Staedte* Ludwiga Langeho nebo ocelorytiny s pohledy na česká i moravská města, které ve své lipské

---

⁸⁹ Mezi pohledy patří např. 333. *Schlacht bei Austerlitz den 2ten Decbr. 1805.* 810. *Libochowitz in Böhmen.* 715. *Friedland.* 384. *Toeplitz.* Jedním ze signovaných litografických pohledů je veduta Karlových Varů chybně označená jako 615. *Marienbad*, jejímž autorem byl Weydner, stejně jako u pohledu na Roudnici – Weydner, 614. *Raudnitz in Böhmen. Lith. Weydner.*

⁹⁰ C. G. Semmler, *Der Elbstrom von seinem Ursprung bis zu seiner Mündung in der Nordsee, malerisch, topographisch und historisch darstellt.* Dresden: Arnold, 1845. Autory 82 litografií byli Carl Wilhelm Arldt a R. Bürger.

dílně vydával Albert Henry Payne. K oblíbeným grafickým listům vytvořeným ocelorytinou pak patřily složené obrazy z několika pohledů, kterými se proslavil zejména Kunstanstalt des Oesterreichischen Lloyd v Terstu. V tiskařském umění pak litografie nemohla nahradit techniku dřevořezu či dřevorytu vynalezenou díky soutěži vypsané v roce 1771 londýnskou uměleckou společností (Society of the Art). Dřevoryt jako technika tisku z výšky umožňuje kombinaci obrazu s tiskem a použitím tvrdého dřeva mohli dřevorytci daleko snáze vytvářet púltóny a jemné linie.⁹¹ Technika dřevorytu byla populární hlavně v 19. století, kdy získala dominantní postavení v knižní grafice, stala se jedním z ilustračních stylů a byla používána i při tisku periodik. Kromě toho byl dřevoryt hojně využíván i v reprodukčním umění, kde konkuroval litografii. Jedním z největších přínosů litografie bylo, že přinesla do tisku barvu a v tom ji nemohla žádná z výše zmíněných grafických technik překonat.

Kromě tiskařů a umělců se o litografii zajímali i sběratelé či potencionální mecenáši. Svědčí o tom i snahy v roce 1796 založené Společnosti vlasteneckých přátel umění, která v podstatě organizovala veškerý umělecký život v Čechách. Společnost si dala za cíl probudit klesající zájem o umění, ať již prostřednictvím otevření obrazárny, založením umělecké Akademie nebo pravidelným pořádáním výstav. Členové společnosti, mezi které patřili přední představitelé země, v podstatě organizovali uměleckou činnost v Čechách a stali se předními mecenáši umění. Živě se zajímali o kulturní dění a podporovali nejen talentované malíře, ale také grafiky, kteří pro ně mimo jiné vytvářeli tištěné grafické prémie, pamětní listy nebo členské diplomy. Důraz Společnosti vlasteneckých přátel umění na grafiku je zcela zřejmý, což dokládá i pořízení tiskařského lisu na Akademii. „*Již na zasedání Společnosti vlasteneckých přátel umění se v letech 1809 a 1810 uvažovalo o použití této techniky [litografie] k rozmnožování předlohových listů. Veřejnost pak měla zájem o tuto novou techniku již díky sporům mezi jejím skutečným objevitelem, pražským rodákem Senefelderem, a jakýmsi Schmidtem, který si činil nárok na primát.*“⁹² Tyto první pokusy o zavedení litografie v českém prostředí se sice nesetkaly s dostatečnou

---

⁹¹ Autor vynálezu dřevorytu anglický rytec Thomas Bewick (1753–1828) vycházel z principu dřevořezu. Tisková forma je zhotovena z tvrdých dřevěných destiček ze zimostrázu seříznutých nikoli podélně, ale napříč kmene stromu. Pro zhotovení dřevorytů nebyly používány nože, ale mědirytecká rydla čímž byl rytec schopen lépe zpracovat dřevo a vystihnout přesně modelaci, dosáhnout púltónů, gradace tahů či velmi jemných linií.

⁹² Luděk Novák, *Antonín Machek*. Praha 1962, s. 67.

odezvou a také úvahy o pořízení litografického lisu na pražské Akademii v těchto letech nebyly převedeny v činy, ale i přesto je i z těchto prvních pokusů patrný zájem o novou grafickou techniku. Stejný zájem o litografii projevili později také členové brněnské Moravsko-slezské společnosti pro povznesení orby, přírodopisu a vlastivědy,⁹³ kteří si pořízení litografického lisu určili jako jeden z bodů svého programu, stejně jako zřízení muzea, založení pomologického spolku, spolku zabývajícího se chovem ovcí nebo vydávání spolkového časopisu.

Ze všech těchto zmínek je patrné, že vynález litografie oslovil jak české a moravské umělce, tiskaře, tak i mecenáše umění, a je proto překvapivé, že se první litografická dílna v Praze objevuje až v roce 1819 a v Brně se pak s první soukromou litografickou dílnou setkáme až v roce 1824. Tento časový posun je pravděpodobně ovlivněn i tím, že se Aloisu Senefelderovi nepodařilo prosadit se ve Vídni, kde se o zřízení litografické dílny neúspěšně pokusil již v roce 1801. Bohužel se založení první vídeňské kamenotiskárny nesešlo s očekávaným ohlasem a Senefelder se již v roce 1806 vrátil do Německa. K rozšíření litografie v habsburské monarchii tak došlo až po roce 1817/1818, kdy byl ve Vídni založen Lithographische Institut des Grundsteuerkatasters úzce navázaný na vídeňskou Akademii i první soukromé vídeňské litografické dílny, např. litografická dílna Friedricha Adolpha Kunikeho, která se spolu se státem podporovaným Litografickým institutem v Mnichově stala nejdůležitějším evropským litografickým školicím centrem.⁹⁴ Friedrich Adolph Kunike, který se litografickému umění naučil v mnichovské litografické dílně u Aloise Senefeldera, byl již samotným Senefelderem pokládán za zakladatele rakouské litografie, jejíž věhlas šířil prostřednictvím svých spolupracovníků a žáků. Friedrich Adolph Kunike po celý život pracoval na zdokonalování litografie, dokonce připravoval k tisku vlastní učebnici kreslení, malířství a litografie, bohužel k jejímu vydání nakonec nedošlo. Zejména pro počátky litografického umění v Čechách i na Moravě měla dílna Friedricha Adolpha Kunikeho poměrně zásadní význam. Kromě Antonína Langweila se v jeho dílně litografii učil např. Antonín Machek nebo Jakob Alt, ve Vídni litografické vzdělání získali také další litografové spolupracující s tiskařskou dílnou Johanna Baptisty Trasslera či Johanna Gastla.

---

⁹³ Moravsko-slezské společnosti pro povznesení orby, přírodopisu a vlastivědy – Die Mährisch-Schlesische Gesellschaft zur Beförderung der Ackerbau-, Natur- und Landeskunde, dále jen Hospodářská společnost.

⁹⁴ Více o počátcích rakouské litografie viz Heinrich Schwarz, *Die Anfänge der Lithographie*.

Mezi Kunikeho spolupracovníky a spolužáky patřil i Josef Trentsensky, který v jeho litografické dílně pracoval až do roku 1819, kdy založil vlastní litografickou a tiskařskou dílnu, v níž vytiskl několik litografií pro brněnskou Trasslerovu tiskárnu nebo kde do litografické podoby převedl veduty Františka Richtera. K dalším Kunikeho spolupracovníkům patřil např. olomoucký rodák Josef Christian Aurach von Aurach (1756–1831) nebo Lorenz Kohl von Kohlenegg (1783–1851), který byl nejen autorem vojenských a topografických pohledů Čech a Moravy, ale také ředitelem litografické dílny katastrálního úřadu (Lithographisches Institut des allgemeinen Katasters) a velkým propagátorem litografického umění v Rakousku. V roce 1818 byl jmenován čestným členem vídeňské Akademie (K. k. Akademie der bildenden Künste) a členem brněnské Hospodářské společnosti, s jejímiž členy ho pojily nejen pracovní, ale i přátelské kontakty, díky čemuž byl Hospodářské společnosti nápomocen při zakládání vlastního litografického ústavu.

Jak již bylo několikrát zmíněno, jak do Čech, tak na Moravu se litografie rozšířila právě prostřednictvím Vídně, kde se první litografové působící v Praze i Brně vyučili svému řemeslu. Spojitost počátků litografie v českých zemích s vídeňskými dílnami jistě není nezajímavá, zejména proto, že Praha a Čechy měly blíže spíše k německému prostředí, důležitý vliv měla především města Mnichov, Augsburg nebo Norimberk, odkud právě do Čech přicházela řada technických vynálezů i inovací, novinky z tiskařského umění nevyjímaje. S německými grafiky spolupracovala řada malířů, kreslířů i samotných grafiků, na německý trh se snažili proniknout také pražští tiskaři, a to nejen prostřednictvím obchodní sítě, ale i zřízením filiálek svých podniků, ať již v Drážďanech nebo Berlíně, kde si např. svou filiálku zřídil Karel Hennig nebo Bohumil Haase. Pražské litografické dílny také často spolupracovaly s německými umělci nebo do svých služeb najímaly německé kamenotiskaře, jak tomu bylo v případě výše zmíněného Karla Henniga nebo litografické dílny Bohumila Haase a jeho dědiců. V Německu se centrem výuky litografie stal státem podporovaný a Aloisem Senefelderem určitý čas vedený mnichovský Lithographische Anstalt založený v roce 1809, kde se litografii vyučil Karel Hennig nebo někteří litografové pracující v jeho litografické dílně či u Bohumila Haaseho a jeho dědiců. Koncem 20. let se s litografy pocházejícími z Bavorska či Saska setkáme i v brněnských litografických dílnách, kam přichází na pozvání majitelů kamenotiskáren, kteří tak chtějí oživit tvorbu dílny. Skutečným

uměleckým centrem litografie i zdrojem inspirace pro české a moravské prostředí se však stala Vídeň. Na v roce 1726 znovu založené vídeňské Akademii (K. k. Hofakademie der Maler, Bildhauer und Baukunst) působila a vyučovala řada významných umělců, kteří svoji pozornost věnovali i grafickému umění. Kromě toho byla ve Vídni v roce 1766 založena rytecká škola (K. k. Kupferstecherakademie), kde se pod vedením rakouského malíře a mědirytce Jakoba Matthiase Schmutzera (1733–1811) svému řemeslu vyučila řada předních grafiků působících v 18. a 19. století nejen na území Rakouska Uherska.⁹⁵ V 18. století a počátku 19. století byla Vídeň a její Akademie centrem uměleckého světa a kdo chtěl ve své umělecké kariéře pokračovat, musel vystavovat v císařském městě. I proto se Vídeň v této době stala určujícím střediskem stylu rakouské monarchie. Na vídeňské Akademii studoval např. Josef Bekel, Taddeo Mayer, Josef Zumsande, Vojtěch Suchý, Josef Emanuel Teltscher nebo brněnský malíř Josef Zelený. Stylová blízkost byla posilována také cestami rakouských malířů a portrétistů do Čech, kde získávali své zakázky, jak tomu bylo v případě Heinricha Hollpeina nebo Alexandra Clarota. Vídeň jako sídelní město nabízela také lukrativnější příležitosti v tiskařské, nakladatelské i knihkupecké branži. Proto se i řada tiskařů snažila přesunout do Vídně své podnikatelské aktivity, ať si zde založit jednu ze svých filiálek, jak tomu bylo v případě podnikání Jana Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu, který si zde filiálku zřídil v roce 1782, nebo Bohumila Haase a Josefa Georga Trasslera. Do Vídně svůj podnik přesunul Eduard Josef Hölzel (1817–1885), který zde zároveň založil litografický podnik a tzv. Geographisches Institut. Řada tiskařů i knihkopců se také snažila spolupracovat s vídeňskými tiskaři a nakladateli, např. s Johannem Thomasem von Trattnerem (1717–1798), Carlem Geroldem (1783–1854) nebo Franzem Antonem Schrämblem (1751–1803), s nímž spolupracoval zejména Josef Georg Trassler, který se s ním seznámil ještě v době svého opavského působení. Také samotní vídeňští tiskaři, vydavatelé i knihkupci expandovali na český a moravský trh. Např. právě vídeňský knihkupec a nakladatel Johann Thomas von Trattner měl v Praze i v Brně vlastní knihkupectví, kdy zejména jeho brněnská filiálka stačila plně pokrýt poptávku, což dokládá i fakt, že vydával také česky tištěné knihy. Vliv Vídně na české země byl zcela nepopiratelný, odrážel se nejen diktátem

---

⁹⁵ Díky mědirytci Jakobu Matthiasovi Schmutzerovi byl položen věhlas ryteckého umění a vídeňské reprodukční grafiky. Mezi žáky vídeňské rytecké akademie patřil např. Josef Axmann, Kilian Ponheimer nebo Josef Zelený.

kulturních mód, ale také neustálým odlákáváním honorace a talentů do hlavního města říše. Existující kulturní instituce pak ve většině případů sloužily nadaným ambiciózním umělcům spíše jako stupínek pro další kariéru ve Vídni, v hlavním městě říše.⁹⁶

Litografie se již od počátku setkala s velkou oblibou, jak u samotných umělců, tiskařů, tak i u objednavatelů, a postupně pronikla do všech odvětví. Své uplatnění nacházela ve volné grafice, kde jí byly vytvářeny portréty, veduty, nejrůznější alba i soubory pohledů a vyobrazení, žánrové obrazy, reprodukce výtvarných děl, kartografické dokumenty nebo notový materiál. I díky tomu, že byly první litografické dílny zakládány u tiskáren, byly litografické obrazy začleňovány také do tisků, kde se s nimi setkáme nejen na frontispisech a přílohách, nýbrž i při realizaci knižních obálek. Prostor získali grafici také v nově zakládaných a velice oblíbených časopisech nebo kalendářích, které nabývaly stále atraktivnější vzhled, a to i zásluhou své obrazové složky, tvořené rovněž litografiemi. V neposlední řadě litografie našla své uplatnění v užité grafice a vyhotovování nejrůznějších akcidenčních tisků či tiskopisů se stalo jednou z hlavních složek produkce litografických dílen. V průběhu 19. století došlo také k vzestupu vědecké ilustrace a rozměrné litografické obrazy a obrazové tabule se staly oblíbenou součástí výuky, která se díky tomu stala názornější. V druhé polovině 19. století byla oblast litografie plně vyhrazena užité grafice, kdy se touto technikou tisknou nejrůznější akcidenční listy a tiskopisy. Produkci litografických dílen tak tvořily zejména hlavičkové dopisní papíry, formuláře, vizitky, navštívenky, reklamní předměty, obaly, viněty, různé upomínkové i propagační pohledy a pohlednice, diplomy a vysvědčení, karty, novoročenky, obrazové prémie, pozvánky a nejrůznější příležitostné grafiky. Schopnost litografie kombinovat obraz s písmem, reprodukovat obrazy, tisknout velké náklady za nízkou cenu jí umožnila uplatnit se v řadě odvětví.

---

⁹⁶ Halina Beresnevičiute-Nosálová, *Prezentace styků brněnských a vídeňských kulturních elit v brněnském tisku první poloviny 19. století*, in: *Brno Vídň, Vídeň Brno. Zemské metropole a centrum říše v 19. století*. Brno 2008, s. 369.

První pražské kamenotiskárny

Prvním kamenotiskárnám v Čechách byla oproti moravskému prostředí v minulosti věnována větší pozornost.⁹⁷ V Čechách jsou stejně jako na Moravě počátky litografie spojené s tiskařským prostředím, i proto bude srovnání těchto dvou míst, jejich propojení, počátky i společné kontakty zajímavým exkurzem. Srovnání a sledování vývoje litografie v pražském prostředí bude jistě zajímavé a přínosné nejen z důvodu spolupráce místních tiskařů a grafiků s moravskými grafiky, tiskaři i knihkupci, ale také protože byla Praha v 18. a 19. století centrem vydávání devoční grafiky pro celé české země a pražští grafici i vydavatelé běžně plnili zakázky moravských objednavatelů a spolupracovali i s moravskými tiskárnami. S vedutami moravských měst a dominant se tak setkáme např. u litografické dílny synů Bohumila Haase, Františka Šíra nebo Josefa Habela. Vzájemnou spolupráci i rivalitu pražských a brněnských dílen dokládají také stáže brněnských tiskařů v pražských tiskárnách i litografických dílnách, v nichž se např. seznamovali s technickými inovacemi zaváděnými do provozu nebo s postupy tiskařské i litografické práce. Školicím střediskem pro brněnské tiskaře se např. stala tiskárna synů Bohumila Haase nebo kamenotiskárna Františka Eduarda Sandtnera.

Od roku 1793 platilo v Praze nařízení, podle kterého se v Praze nesměl zvýšit počet knihtiskařů na více než deset a toto omezení platilo až do poloviny 19. století.⁹⁸ Mimo Prahu se v Čechách na počátku 19. století nacházelo dalších osm tiskáren,⁹⁹ na Moravě pak sedm tiskáren, z čehož čtyři sídlily v Brně.¹⁰⁰ Tiskárny, mezi které byl na základě udělených privilegií rozdělen celý trh, pak spolupracovaly nejen mezi

---

⁹⁷ Jak již bylo zmíněno dříve, pozornost začala být dějinám litografie i osobám, které se litografií zabývaly, věnována v rámci oslav výročí jejího vynálezu či výročí narození jejího vynálezce. K nejvýznamnějším souhrnným dílům věnujícím se litografii patří publikace *Litografie Kamenopis aneb počátky české litografie... a Dvě století litografie*.

⁹⁸ Již od roku 1740 v Praze fungovalo 10 tiskáren, v roce 1782 to byla Schönfeldova tiskárna s 8 lisy, tiskárna c. k. normálních škol se 6 lisy, Rosenmüllerova se 2, Hladkého se 2, Hrabova se 4, Diesbachova se 2, Jeřábkova se 4, Prušova (Prušínové) s 3 a arcibiskupská knihtiskárna, kterou v té době řídil Augustin Höchenberger, se 4 lisy. Na Malé straně pak fungovala ještě tiskárna Jana Tomáše Höchenbergera. Čeněk Zíbrt, *Z dějin českého knihtiskařství*. Mladá Boleslav 1939, s. 113.

⁹⁹ Jednalo se o tiskárny, které vlastnili Karl Laube v Litoměřicích, Wenzel Tureček v Litomyšli, Johann Michael Fritsch v Chebu, Wenzel Fuhr v Mostě, Franz Boretz v Kutné Hoře, Elisabetha Tybellin v Hradci Králové, Ignaz Hillgartner v Jindřichově Hradci a Franz Augustin Höchenberger v Příbrami.

¹⁰⁰ V polovině 19. století v Brně fungovaly čtyři tiskárny, knihtiskárna a kamenotiskárna Franze Gastla, knihtiskárna jeho bratra Jana Nepomuka Gastla, knihtiskárna Karla Winikera spojená s antikvariátem, obchodem a především půjčovnou hudebnin a v neposlední řadě v Brně působila v roce 1786 založená tiskárna Josefa Georga Trasslera.

sebou, ale také s knihkupci, mědirytcí či mědiryteckými dílnami a jejich společná nabídka doplněná zahraničním importem byla schopna pokrýt poptávku po tiscích i grafickém umění. Majitelé litografických dílen tak museli přesvědčit zákazníky o svém umění i výjimečnosti, což se jim s různým úspěchem dařilo i nedařilo. Můžeme ale předeslat, že zavedení litografie v českých zemích bylo provázáno řadou nezdarů a k jejímu většímu rozšíření a užití došlo spíše až koncem 20. let, spíše ve 30. letech 19. století. Ve 30. letech se také začali litografii programově věnovat i někteří pražští umělci, vedle Antonína Machka a Františka Šíra to byli např. Josef Führich, Leopold August Friese, Antonín Jan Gareis starší, Franz Xaver Sandmann nebo otec a synové Mánesovi. Litografické dílny také začínají ve větší míře spolupracovat s mědirytcí, jedním z nich byl např. Jan Pachmajer nebo Václav Hoffmann (1788–1859).

Důležitý mezník pro dějiny litografie v českých zemích představuje rok 1835, kdy hrabě Chotek prosadil, že mohou být litografická oprávnění udělována i knihtiskařům v krajských městech jako rozšíření jejich činnosti. Od roku 1835 byla kresba na litografický kámen, která původně patřila ke svobodnému umění, přiřazena stejně jako litografický tisk k živnostenským povoláním. Tento rok je tedy pro dějiny litografie klíčový a stane se jakýmsi mezníkem pro sledování historie českých litografických dílen.

První pražský litograf Anton Langweil

První kamenotiskařskou koncesi v Čechách získal Anton Langweil (1791–1837)¹⁰¹ v březnu roku 1819 a osud jeho litografické dílny je pro počátky litografie v českém i moravském prostředí zcela příznačný. S litografickým uměním se Anton Langweil, který byl jedním z úředníků působících na schwarzenberském statku, seznámil během svého pobytu ve Vídni, kde se 12. května 1818 zapsal na Akademii výtvarných umění. Kromě malby se věnoval také grafice a v rámci studia vytvořil několik mědirytinových portrétů. Litografickému umění se naučil u Friedricha Adolpha Kunikeho, který byl jedním z prvních rakouských žáků Aloise Senefeldera, a sám si litografii osvojil v Senefelderově mnichovské dílně v roce 1816. V roce 1817 Kunike založil ve Vídni vlastní litografickou dílnu a ta se brzy

---

¹⁰¹ V literatuře se setkáme i s jeho českou podobou jména Antonín Langweil.

stala centrem litografického učení, kde byly vydávány litografické portréty a především veduty měst a historických památek nacházejících se v habsburské monarchii. Díky své oblíbenosti zpopularizovaly veduty vydávané Kunikeho kamenotiskárnou litografickou techniku po celé habsburské říši. Všichni Kunikeho žáci byli silně ovlivněni jeho stylem, inspirovali se nejen způsobem zobrazení krajiny či pojetím portrétů, kterým se Kunike věnoval spíše okrajově, ale také jím používanou technikou křídové litografie, kterou ve většině případů upřednostňovali. Také Anton Langweil se jako jeden z Kunikeho žáků nechal inspirovat jeho stylem, v litografii upřednostňoval technicky jednodušší křídovou techniku, i když se mezi jeho pozdějšími pracemi setkáme i s pérovními litografiemi. O tom, že Langweila oslovilo i Kunikeho grafické pojetí krajiny s historickou dominantou v popředí doplněnou figurální stafáží, je např. patrné na jedné z jeho prvních litografických realizací, kterou byla romantická veduta Českého Krumlova. Stejně pojatá veduta Českého Krumlova se nachází i na litografických výučních listech pro českokrumlovské řemeslníky.¹⁰²

Anton Langweil v nové grafické technice, s níž se ve Vídni seznámil, viděl obrovský potenciál a jistě s vizí zaručeného zisku si ještě v době svého vídeňského pobytu podal přímo u Dvorské kanceláře dne 11. července 1818 žádost o zřízení soukromé kamenotiskárny v Českém Krumlově, kde s rodinou žil a kde také působil jako praktikant na městském magistrátu.¹⁰³ Kamenotiskárnu chtěl provozovat jako své vedlejší zaměstnání ku prospěchu města i vrchnosti. Protože byly 28. října 1818 rozhodnutím Dvorské obchodní komise zpřísněny podmínky povolování tiskařských dílen, které podléhaly policejnímu úřadu, jenž ale v Českém Krumlově nesídlil, nebyla mu tato koncese udělena. Na zamítavé vyjádření Anton Langweil reagoval téměř okamžitě a již 22. listopadu 1818 podal novou žádost. Tentokrát ji již neadresoval vídeňským úřadům, ale v souladu s předpisy pražskému guberniu, které tímto prosil o povolení zřídit si kamenotiskárnu v Praze, kde sídlil policejní úřad, tedy byla splněna podmínka přímého dohledu. Do Prahy byl ochoten se i s rodinou přestěhovat, zakoupit si zde dům a provozovat v něm litografickou dílnu na plný úvazek. V žádosti Anton Langweil uvedl, že hodlá do nového podniku vložit

---

¹⁰² Veduta Českého Krumlova se nachází na tovaryšském osvědčení soukenického cechu z prosince 1819, která nese označení *Anton Langweil Inhaber einer privil. Steindruckerei zu Prag. Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/3, č. 331.

¹⁰³ Kateřina Bečková, *Svědectví Langweilova modelu Prahy*. Praha 1996, s. 15.

8 500 zlatých, což v praxi znamenalo ujištění, že si v Praze zakoupí dům a stane se usedlým pražským měšťanem.¹⁰⁴ Koncesi na provoz kamenotiskárny, která dosud v Praze nebyla, získal 4. března 1819 pod podmínkou, že se v Praze skutečně usadí a zakoupí zde dům, kde bude dílnu provozovat. Již na začátku léta roku 1819 se tedy Anton Langweil s celou rodinou přestěhoval do Prahy, kde si na Staroměstském náměstí v domě č. p. 933-I pronajal v prvním poschodí byt s dílnou vybavenou zpočátku pouze jedním litografickým lisem.¹⁰⁵ Pronájemem bytu a prokázáním obnosu potřebného k zakoupení domu bohužel zcela nesplnil podmínky pro udělení koncese, proto mu byla úředně činnost na několik měsíců pozastavena, dokud nedojde k nápravě. Proti tomuto rozhodnutí se Langweil, který se chtěl okamžitě pustit do podnikání, odvolal a poukázal na skutečnost, že i jeho učitel litografie, vídeňský litograf Friedrich Adolph Kunike, není majitelem nemovitosti, a přesto mu byla licence na provoz kamenotiskárny udělena, a rozhodně se nejednalo o ojedinělý případ. Protože měl pražský magistrát na zprovoznění kamenotiskárny, která dosud v Praze nebyla, eminentní zájem, získal Anton Langweil 21. října 1819 jednoroční odklad, během něhož měl vše uvést do pořádku. Litografická dílna tak mohla zůstat v provozu a Anton Langweil se pustil do oslovování a hledání zákazníků, kterým nabízel své služby. V prosinci 1819 se pak můžeme o jeho kamenotiskařské dílně i vynálezu litografie a možnostech, které tato nová grafická technika nabízela, dočíst velice pozitivní recenzi W. E. Gautsche uveřejněnou v příloze časopisu Hesperus.¹⁰⁶ Profesor Gautsch zdůrazňuje nejen rozmanitost využití litografického tisku, ale také jeho rychlost a v neposlední řadě i finanční dostupnost.

---

¹⁰⁴ I v případě založení litografické dílny platila stejná povinnost jako v případě založení tiskárny, kdy i litograf musel být usedlým měšťanem.

¹⁰⁵ *Schematismus für das Königreich Böhmen auf das Jahr 1823*. Prag 1823. uvádí na této adrese Langweilovu litografickou dílnu i v roce 1823. „Langweil, das lithographische Institut desselben. Altstadt, N. 933.“

¹⁰⁶ „Ich habe mit Benutzung der zuvorkommenden Bereitwilligkeit des Herrn Inhabers sie genau in Augenschein genommen, und mich überzeugt, daß sie, ohne der Buchdrucker- und Kupferstecherkunst etwas von dem ihnen eingethümlichen Werthe zu benehmen, für Zeichnungen einen besondern, nur vom Kunstkenner gehörig zu würdigenden, dagegen aber bei Kanzleitabellen, Handlungsbüchern, Wechsel- und Frachtbriefen, Pässen und Kundschaften, Zeugnissen, Besuchkarten, Musiknoten einen außerordentlichen Verzug habe, der vornämlich in der Reinheit, in der Schnelligkeit der Arbeit, und in der Billigkeit des Preises liegt. Mit besonderem Lobe muß ich, als Beamter, der Kanzleitabellen erwähnen, welche sich nicht nur durch ein gefälliges Ansehen empfehlen, sondern bei jedem Praktiker vorzüglich das vor gedruckten Tabellen voraus haben, daß sie auf beiden Seiten ganz glatt sind.“ W. E. Gautsch, Nachrichten aus Prag. f. Langweils Steindruckerei in Prag, in: *Beilage zu Hesperus Nr. 46. Dezember 1819*. Prag: Herausgegeben von Christian Carl André, 1819, s. 323.

Langweilova litografická dílna se překvapivě i přes jeho velké ambice na trhu neprosadila, i proto se Anton Langweil později zaměřil spíše na užitkovou či reklamní grafiku a autorská umělecká grafika byla v jeho dílně vydávána spíše výjimečně, i když zpočátku měla být jistě hlavní náplní její produkce. V Langweilově litografické dílně tak bylo vytištěno množství akcidenčních tisků, většinou se jednalo o navštívenky, novoročenky, pozvánky, vstupenky, ale realizoval také zakázky pro úřady, jakými byly formuláře a hlavičkové papíry. Mezi první litografie, které vytvořil, patřila jeho vlastní navštívenka, jejímž prostřednictvím litografii také prezentoval.¹⁰⁷ Mezi jeho nejznámější akcidenční tisky patří novoročenka na rok 1820 s postavou Chrona vycházející z předlohy Josefa Berglera, která se do dnešní doby dochovala ve třech exemplářích, kde na jednom z nich je doplněno jméno guberniálního rady Grössla „*Gubernialrath Grössl*“.¹⁰⁸ Anton Langweil se snažil o co největší rozšíření své nabídky, proto již zpočátku tiskl také dopisní papíry a další příležitostné a účelové soukromé tisky, jakými byly např. programy, taneční pořádky, výuční listy apod.¹⁰⁹ V jeho dílně byla vydávána také vysvědčení pro chovance schwarzenberského institutu v Českém Krumlově nebo certifikáty pro hořovický a jinecký železářský závod. Mezi další litografie vytištěné jeho litografickou dílnou patří veduta Českého Krumlova zhotovená podle kresby jeho bratra Josefa Langweila a dva portréty svatých, u nichž se objevuje signatura Langweilova zaměstnance Daniela Scholla.¹¹⁰ O tom, že se Langweil snažil na trhu uplatnit, svědčí rozmanitost jeho produkce, kdy byl kromě volné, většinou užití grafiky a akcidenčních tisků, autorem i několika knižních ilustrací či obrazových příloh, kdy můžeme např. zmínit přílohy do časopisu *Hesperus* vydávaného Carlem André¹¹¹ nebo obrazové přílohy dvoudílné publikace *Gallerie*

---

¹⁰⁷ NG, inv. č. R 60882.

¹⁰⁸ Kateřina Bečková, *Svědectví Langweilova modelu*, s. 20.

¹⁰⁹ Ve sbírkách Karlovy univerzity je dochován také jím vytištěný tovaryšský list řeznického cechu s vedutou Českého Krumlova. *Fleischhauer Lehrbrief für Wenzl Kolicha erteilt in Krummau in Böhmen* Verlegt u. zu haben bey Anton Lanweil, einer privil. Steindruckerey zu Prag. Mapová sbírka PŘF UK (TEMAP) D1_00262_00004. Dostupné z: http://digitool.is.cuni.cz/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=1088818&siilo_library=GEN01.; Tovaryšský list s pohledem na Náchod a zámek nad ním zhotovil Anton Langweil pro krejčovský cech z Náchoda. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/3, č. 912. Ve sbírce Národní galerie se pak nachází Langweilem provedená bílko cedule s nápisem *Abend Unterhalt*. NG, inv. č. R 94236.

¹¹⁰ NG, inv. č. R 8018.; NG, inv. č. 60885.; NG, inv. č. R 60886.

¹¹¹ Anton Langweil např. zhotovil ilustraci k článku profesora Xavera Maximiliana Millauera *Das Schlaner Wahrzeichen*. v časopise *Hesperus* věnovanému kameni zasazenému do Pražské brány zbořené v roce 1835. *Das Schlaner Wahrzeichen. Tafel Nr. 6. Zu Hesperus von André XXVII Band Nr. 8. Verfertigt in der befugten Steindruckerey des A. Langweil*. Christian Carl André (ed.),

der vorzüglichsten Künste und Handwerke für die Jugend, které názorně zachycují výrobní postupy (výrobu oken, kol, kočárů, mýdel, svíček nebo pohled do hrnčířství).¹¹² Anton Langweil v tomto případě použil techniku pérové litografie a na zpracování jednotlivých grafických příloh je jasně patrné, že vychází z postupů mědirytu, a to zejména v používání obrysových linií, stínování nebo šrafování. Je očividné, že Antonu Langweilovi dosud chybí jistota a lehkost kresby, stejně tak je patrné, že dosud plně neovládá kresbu postav a objevují se u něj nedostatky při zachycení celkové fyziognomie nebo výrazu a rysů obličeje.

Ačkoliv se Anton Langweil snažil prosadit, příliš se mu ekonomicky nedařilo, což bylo pravděpodobně způsobeno nejen vleklou byrokracií, ale také konkurenčním bojem pražských tiskařů i grafiků, kteří se snažili zbavit nevítaného protivníka.¹¹³ „*Rodiště Aloise Senefeldera, tehdy již proslaveného vynálezce litografie, nebylo ještě zralé, aby Langweilův smělý podnik mohl prosperovat v mocné tehdy ještě konkurenci rytců.*“¹¹⁴ O tom, že Antona Langweila pražští umělci nepřijali, svědčí i to, že jeho dílna s žádným z nich nespolupracovala, ačkoli již v této době se i čeští umělci začínali litografií zabývat. Situaci Antonu Langweilovi jistě neulehčilo ani to, že jako do Prahy nově příchozí neměl vytvořené potřebné kontakty a ani se pravděpodobně neorientoval v současných poměrech. Chyběla mu návaznost nejen na fungující tiskárny, kde by litografii mohl uplatnit jako obrazovou složku vydávaných děl nebo s nimi spolupracovat při vydávání akcidenčních tisků, ale také neměl kontakty s uměleckým světem. Samotní pražští umělci si nechávali své grafiky zhotovovat v některé zavedené pražské grafické či tiskařské dílně a spolupráci s Antonem Langweilem nenavázali. V roce 1820, po roce marné snahy o prosazení se v pražském prostředí, byl Anton Langweil nucen svou litografickou dílnu se ztrátou prodat Janu Nepomukovi Ferdinandovi Schönfeldovi ze Schönfeldu,

---

Encyclopädische Zeitschrift für gebildete Leser. XXVI Band, III Heft, Prag: bei Friedrich Tempsky, 1820.

¹¹² Hermann Wohl, *Galerie der vorzüglichsten Künste und Handwerke für die Jugend. Erster Theil, mit sieben Abbildungen*. Prag: bei Herrmann Wohl, [1820?]. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ9550790X>.; Hermann Wohl, *Galerie der vorzüglichsten Künste und Handwerke für die Jugend. Zweiter Theil, mit sieben Abbildungen*. Prag: bei Herrmann Wohl, [1820?]. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ95508009>.

¹¹³ Kateřina Bečková, *Svědectví Langweilova modelu*, s. 19–28.; Idem, Kdo byli první čeští litografové? *Res musei Pragensis*, roč. VI, 1996, s. 2.; Idem, Počátky kamenotiskařské živnosti v Čechách aneb Kdo byli první čeští litografové? in: *Dvě století litografie. Bicentenary of lithography. Sborník národního technického muzea* 30. Praha 1997, s. 33.

¹¹⁴ Alois Kubiček, Antonín Langweil. *Ročenka universitní knihovny v Praze 1958*. Praha 1959, s. 38–41.

u něhož následně nastoupil do čela litografické dílny zřízené u Schönfeldovy tiskárny. Přestože se Anton Langweil své litografické koncese vzdal, je ještě v roce 1822 v pražském adresáři uváděn jako provozovatel litografického institutu, lze tedy předpokládat, že si část zařízení dílny ponechal a příležitostně litografie vydával.¹¹⁵ I přesto, že Anton Langweil nebyl ve svém podnikání úspěšný, stal se průkopníkem litografie v pražském prostředí a později se jako ředitel Schönfeldovy litografické dílny, kde plně zajišťoval provoz dílny a vydal zde řadu výjimečných obrazových materiálů, stal učitelem řady pražských litografů, kteří v Schönfeldově dílně začínali.

Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu

V pořadí druhou litografickou dílnu nacházející se v Praze založil dne 14. října 1820 známý pražský tiskař Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu (1750–1821), který v Praze působil od roku 1770 a patřil k předním českým vydavatelům a knihkupcům. Zcela bez nadsázky byl prvním velkopodnikatelem působícím v české polygrafii.¹¹⁶ Jan Nepomuk Ferdinand ze Schönfeldu byl velice výraznou a značně kontroverzní osobností, která díky svým aktivitám a podnikatelskému nadšení vyčnívala již ve své době. Jeho podnikatelská činnost i škála zájmů, kterým se po celý život věnoval, neměly v jeho ani v pozdější době obdoby, i proto byla jeho aktivitám v literatuře věnována značná pozornost.¹¹⁷

Po svém otci Antonínovi Janovi ze Schönfeldu zdědil v Praze několik domů, díky čemuž měl vytvořené dostatečné zázemí a mohl se pustit do řady velkolepých projektů. Kromě tiskárny, kterou zřídil v roce 1773 v dnešní Karlově ulici na Starém Městě pražském, si otevřel nejen knihkupectví a nakladatelství, ale postupně také zakoupil papírnu nebo zprovoznil několik filiálek, např. v roce 1782 ve Vídni a později i v Lipsku. Mimo to se mu podařilo vybudovat rozsáhlou distribuční síť.

---

¹¹⁵ „Langweil, das lithographische Institut desselben. Altst. N. 933.“ *Schematismus für das Königreich Böhmen auf das Jahr 1822*. Prag: gedruckt und zu haben bei Gottlieb Haase, 1827, s. 657.

¹¹⁶ Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu v roce 1776 získal měšťanství, v roce 1787 pak dosáhl obnovení šlechtického titulu Edler von Schönfeld drženého rodinou již od roku 1594 a v roce 1814 byl pak povýšen do rytířského stavu jako Ritter von Schönfeld. Josef Volf, Šlechtictví dvorního knihtiskaře Jana Ferdinanda šl. ze Schönfeldu. *Časopis Společnosti přátel starožitností* 36, 1928, s. 28–33.

¹¹⁷ Seznam literatury věnující se osobnosti Jana Nepomuka Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu viz Petr Voit, *Encyklopedie knihy*, s. 795–797 nebo Nina Weisssová, *Jan Ferdinand ze Schönfeldu jako osobnost 18. a 19. století*. (bakalářská práce), Katolická teologická fakulta. Ústav dějin křesťanského umění. Dějiny evropské kultury. Univerzita Karlova v Praze. Praha 2005.

Spolupracoval s řadou knihkupců, v Brně např. s Leopoldem Franzem Hallerem nebo Johannem Julianem Hemptelem. Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu byl velice schopný podnikatel s velkolepými plány, které se netýkaly pouze tiskařských aktivit. Dokonale využil nastalé situace josefinských reforem, ať již rozvolnění cenzury v roce 1781 nebo uvolnění patisku schválených zahraničních tisků v roce 1782. Schönfeldovi se tak díky vydávání patisků německých děl podařilo nashromáždit značný kapitál, který investoval do svého podniku i do svých zálib.

Schönfeldova tiskařská firma prosperovala, proto se rozhodl podnik zvětšit a již v roce 1795 zakoupil zrušený objekt kláštera dominikánek u sv. Anny i s kostelem sv. Vavřince na Starém Městě pražském,¹¹⁸ kde vybudoval velkou knihtiskárnu vlastnící již od roku 1782 osm ručních knihtiskařských lisů. V roce 1787 zvýšil jejich počet na patnáct a od roku 1790 v jeho dílně pracovalo dokonce osmnáct lisů, díky čemuž tiskárna získala na trhu monopolní postavení a přímo i nepřímo zapříčinila krach řady pražských tiskáren, které jí nebyly schopny konkurovat.¹¹⁹ Kromě toho se v komplexu Schönfeldovy tiskárny nacházela mědirytecká dílna, knihkupectví nebo zde od roku 1814 fungovala veřejná půjčovna a inzertní kancelář (Frag- und Kundschaftsamt).¹²⁰ V roce 1784 vydražil Schönfeld papírnu Císařský mlýn v Praze na Štvanici a v roce 1785 od Rosenmüllerových dědiců koupil práva na vydávání jejich *Pražských českých novin* a od 7. ledna 1786 obnovil jejich vydávání pod názvem *Schönfeldské císařské královské pražské noviny*. Noviny vycházely až do roku 1819, v letech 1786–1789 v redakci Václava Vojtěcha Krameria, každou sobotu k nim byla tištěna také příloha *Intelligenzblatt*. Vedle *Pražských novin* začal Schönfeld brzy vydávat také německé a židovské noviny.¹²¹ Ediční program tiskárny byl velmi široký, i když poměrně nesystematický, v tiskárně byla vydávána rozličná literatura od kalendářů a náboženských knih, Schillerových

¹¹⁸ Objekt kláštera dominikánek na Starém Městě byl v roce 1782 vydražen a jeho prvním majitelem se stal obchodník s vínem Jan Jiří Tichý. Původně Schönfeldova tiskárna sídlila na Jezuitské ulici ve třech domech. „Jeden z nich byl dům ‚U dvou andělů‘ a jeden ‚U 10 panen‘ (nyní čís. 184 staré, 12 nové).“ Čeněk Zíbrt, *Z dějin českého knihtiskařství*. Mladá Boleslav 1939, s. 114.

¹¹⁹ Mezi tiskárny, které díky Schönfeldově dravosti zkrachovaly, patřil např. podnik Christiana Wolfganga Gerleho, Jana Josefa Gröbela, Feliciána Mangolda nebo Jana Michaela Samma.

¹²⁰ Jan Novotný, K počátkům novodobé nakladatelské činnosti a knižní kultury u nás, in: *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem r. 1800*. Praha 2000, s. 306.; Antonín Rybička, Jan Ferdinand z Schönfeldu a jeho museum. *Památky archeologické a mistopisné*, XIV, roč. 1887–1889, seš. 2, 1889, s. 72.

¹²¹ V Schönfeldově tiskárně vycházel např. *Prager Staats- und gelehrte Nachrichten aus dem k. k. privilegierten Frag- und Kundschaftsamte*. Praha 1794–1824 nebo v 90. letech Schönfeld získal privilegium na vydávání inzertního listu *Prager Intelligenzblatt aus dem Prag und k. k. Kundschaftsamte*.

dramat a novotisků Mozartových oper, až po českou obrozeneckou literaturu, výraznou složku tvořily také patisky německých děl. Schönfeldovy publikace, které byly vydávány ve velkém nákladu, nevynikaly vysokou kvalitou tisku ani celkovou úpravou, což bylo Schönfeldovi vytýkáno i jeho současníky. Na podobě tisků je patrné, že Schönfeldovi šlo především o zisk a nejen podoba sazby, ale i papíru pocházejícího z jeho vlastní papírny, nebyla kvalitní a v publikacích se často nacházely tiskové chyby a tištěný text byl většinou prostý jakýchkoli dekorativních prvků, ilustrací či obrazových příloh. Kromě naučné literatury tiskl Schönfeld také publikace určené širokému publiku, v jeho produkci se tak setkáme s knížkami lidového čtení, katechismy a modlitebními knížkami.¹²²

Jak je z předchozího patrné, Schönfeldovi šlo především o zisk, a tak je ojedinělým projektem v rámci jeho produkce na svou dobu zcela výjimečné vydání Hájkovy *Kroniky české* z roku 1541. Schönfeldova tiskárna při tisku použila repliku původních liter i štočků, kdy byl text doplněn dřevořezy zhotovenými podle původního díla. Bohužel ilustrace a ani typografické provedení nedosahovalo úrovně originálu a zejména obrazová složka působí značně neobratně a chybí jí hloubka i propracování původních dřevořezů. Tato patrně první česká faksimile vycházela na pokračování v letech 1819–1823 v celkem třiceti pěti sešitech. Jedinečné redakční, tiskařské i výtvarné dílo se nakonec nesetkalo s takovým ohlasem, jaký Schönfeld předpokládal, o čemž svědčí i to, že na konci 20. let byla kronika k dostání za pouhé čtyři zlaté, tedy původně za cenu necelých čtyř sešitů.¹²³

Díky rozmanitosti produkce tiskárny a Schönfeldově talentu reagovat na poptávku a využít volného místa na trhu jeho podnik prosperoval a neměl ve své době konkurenci. Schönfeld komisně prodával v Brně, jeho knihy nabízel ve svém

---

¹²² Jan Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu stejně jako vídeňský Johann Thomas von Trattner nebo brněnský Josef Georg Trassler využil situace, kdy byly v roce 1786 a 1789 vydány zákony zapovídající pouze patisky publikací tištěných v rakouských zemích, a právě na patiscích děl tištěných v Německu založil prosperitu svého závodu. Schönfeld profitoval zejména z tisku encyklopedií, slovníků a beletristických děl.

¹²³ *Kronyka Czeská. Toto nyniegsy wydanij haykowy Kronyky stalo se gest Roku 1819 za slawneho panowánij Geho Milosti Cysarže Frantisska Prwnijho, nasseho naymilostiwiegssyho Czeskeho Krále, k wiečne nasseho praweho stareho vlastenského Jazyka památce, procžež gest wssecko, slowo od slowa, obrázek od obrázku pilnie ponecháno. Wssecko to gi se stalo na vlastnij vtraty a wydawynij Pána Rytijrže Jana Ferdynanda z Ssenfeldu, Rakuských stawuow vda, k radosti gehu kraganuow.* Jaroslav Kolár, Zázemí Schönfeldova vydání Hájkovy Kroniky české, *Documenta Pragensia X/2*, 1990, s. 355–360.; Jaroslav Kolár, K obrozenskému vydání Hájkovy kroniky, in: *Strahovská knihovna, sborník Památníku národního písemnictví*, 18–19. Praha 1983–1984, s. 293–294.; Jaroslav Kolár, Obrozenecké vydání Hájkovy Kroniky ve světle úředních dokumentů, in: *Miscellanea oddělení rukopisů a vzácných tisků SK ČSR 5*, Praha 1988, s. 243–249.

knihkupectví např. Johann Julian Hempel nebo byly k dostání na brněnských výročních trzích.¹²⁴ Kromě toho Schönfeld také přímo distribuoval moravským úřadům řadu zákoníků a tiskopisů.¹²⁵ Na počátku 80. let 18. století získal Schönfeld povolení rozesílat knihy, které vydal vlastním nákladem, a to jak na území rakouské monarchie, tak i do zahraničí, a současně mu bylo povoleno prodávat knihy, které získal v zahraničí díky spolupráci s tamními knihkupci a tiskaři. O podnikatelských schopnostech svědčí i to, že neustále rozšiřoval svoje aktivity a tiskárna i knihkupectví se staly pouze jedním odvětvím, kterým se Schönfeld zabýval. Vedle tiskárny provozoval Jan Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu inzertní kancelář, dále si otevřel obchod s hospodářským zbožím (Schönfeldsche Waarenniederlage), továrnu na textil, šaty, prostěradla a pytle (Schönfeldsches Fabrikhaus), zahradnictví nebo založil a zpřístupnil zábavní park v zahradě Růžodol (Rosenthal, dnes v Karlíně), kterou zakoupil v roce 1784 a kde např. nechal upravit strouhy a záhony do podoby mapy Českého království se sochou Jana Žižky stojící u vchodu. Síť potůčků napájená z Vltavy vytvářela hlavní řeky, byla tam znázorněna pohoří, kopce a důležitá města. Součástí zahrady se stala také letní restaurace, v níž byla v letech 1786–1789 provozována česká divadelní představení. V roce 1789 zakoupil panství Trnová u Prahy, u kterého založil hospodářskou školu.¹²⁶

Kromě podnikatelských aktivit byl Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu také významným sběratelem, po celý život se sám prezentoval jako milovník řemesel a umění, v 80. letech využil situace a levně skupoval umělecké předměty ze zrušených klášterů nebo z původních rudolfínských sbírek a postupně vybudoval pozoruhodnou sbírku prezentující veškerou historickou i současnou

---

¹²⁴ *In Johann Julian Hempels Buchhandlungs Comp. und Adresse Comtoir in der alten Postgasse in Gräfl. Blümögenschen Hause Nro. 180. sind nebst vielen Büchern verschiedener Sprachen, und Wissenschaften, niedlich gestochenen Musikalien, Landkarten, Kupferstichen, Christenlehrbildern, Ausschneidbilderbögen, und Visitbillets, auch hier Inbegriffene um billige Preise zu haben.* Brunn: gedruckt bei Joseph Franz Neumann, 1786. MZK, sign. ST1-502.934.

¹²⁵ Z roku 1786 pochází např. účet na 8 zlatých a 45 grošů za 68 exemplářů sbírky zákonů určených pro potřeby apelačního soudu. MZA, B 14 st., kart. 334, sign. 15/2, fol. 1306.

¹²⁶ Popis hospodářské školy přináší publikace *Die erste Bauernschule, in Böhmen, welche zur Erlernung des Bauernhandwerks auf dem Schönfeldschen Gute Trnowa im berauner Kreise bey Prag, aus der Ursache angelegt worden ist, damit allda erwachsene Kinder die ganze Landwirthschaft durch sechs Jahre ordentlich erlernen, und diese Jungen Leute alsdann entweder ihrer Eltern Wirthschaft selbst führen, oder als brauchbare Knechte und Schaffer, oder als eigene Wirthe die Arbeit mit Nutzen und freuden, so wie es sich gebört, verrichten können.* Gedruckt zu Prag in der ordinären Bauernsprache, damit es alle Leute lesen können, in der von Schönfeldschen k. k. Hofbuchdruckerey im Jahre 1791. Pro hospodářskou školu v Trnové napsal Schönfeld dokonce učebnici *Oekonomisches A–B–C Buch für junge Leute, welche die ganze Landwirtschaft erlernen* Allen. Wien 1792.

produkcí. Schönfeldovo muzeum nacházející se ve Vídni na Pressgasse Nr. 488 bylo ve své době vyhlášené a přístupné badatelům.¹²⁷ Součástí muzejních sbírek bylo také grafické umění.¹²⁸ Bohužel grafické sbírce není v inventáři z roku 1823 věnována větší pozornost, jsou zde uvedeny pouze počty jednotlivých grafických listů rozdělených podle techniky provedení. Litografie v jeho grafickém kabinetě sice oproti množství 1 700 kreseb, 3 000 dřevorytů a 18 000 rytin tvořily minoritní složku sbírky „... *nebst 300 Steinstichen, welche grössten Theils aus frühesten Proben dieser Erfindung bestehen, und hier gerade Platz fanden,*“¹²⁹ ale i z tohoto zmíněného blíže nespecifikovaného počtu litografií různých rozměrů je patrné, že se Schönfeld o litografii zajímal a stala se jedním z jeho sběratelských artiklů z pozdější doby, neboť v soupise sbírek z roku 1810 litografie ještě zmíněny nejsou. Je také zcela možné, že právě jeho sběratelský zájem přispěl k tomu, že uvažoval o zřízení vlastní litografické dílny.

Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu se aktivně zapojoval i do společenského života. „*Od roku 1785 je veden jako člen lóže Zu den drei gekrönten Sternen, ale v roce 1792 je vyloučen pro ‚velice nezednářské chování‘. Během svého skoro osmiletého členství v řádu svobodných zednářů vydával skoro veškeré lóžové publikace, a to jak knihy, tak i lóžové seznamy a jiné příležitostné tiskoviny.*“¹³⁰ Mezi zednářské tisky pocházející ze Schönfeldovské tiskárny patří např. *Betbuch für*

---

¹²⁷ Jan Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu představil publiku své Technologische museum již v roce 1810, kdy jeho nákladem vyšla publikace *Das technologische Museum von Wien, welches derselbe zum Unterricht des Künstler- und Gewerbsstandes 1799 errichtet hat*, v níž Schönfeld krátce seznamuje s historií sběratelství umění a se svými sbírkami rozdělenými do 51 oddílů. V roce 1817 byl průvodce vydán znovu a to jak v německé, tak i ve francouzské jazykové variantě. *Skizze des Catalogue raisonne über das technologische Museum in Wien*. Wien 1817. Podrobný průvodce muzea vyšel také po Schönfeldově smrti. Joseph Scheiger, *Das von Ritter von Schönfeld gegründete Technologische Museum in Wien. Eine gedrängte Uibersicht seiner Merkwürdigkeiten für Freunde der Kunst und des Alterthumes*. Prag: Aus der v. Schönfeld'schen Buchdrucken, 1824. Dostupné z: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ177654404.

¹²⁸ Jeho soukromé muzeum, které v roce 1799 přenesl do Vídně, obsahovalo v roce 1794 ve sbírkách přes 18 000 mědirytin, 3 000 dřevorezů, 300 olejů, 1 700 kreseb, 4 500 mincí, staré tisky, manuskripty a další umělecké předměty. Více o muzeu např. Antonín Rybička, Jan Ferdinand z Schönfeldu a jeho muzeum. *Památky archeologické a místopisné 14/1*, 1887, s. 70.; Karel Sklenář, *Biografický slovník českých, moravských a slezských archeologů a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů*. Praha 2005 nebo Das Schönfeld'sche Museum. *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. Freytag den 17. Jänner 1823, Nr. 8, s. 37–40.

¹²⁹ Joseph Scheiger, *Das von Ritter von Schönfeld gegründete Technologische Museum in Wien. Eine gedrängte Uibersicht seiner Merkwürdigkeiten für Freunde der Kunst und des Alterthumes*. Prag: Aus der v. Schönfeld'schen Buchdrucken, 1824, s. 99.

¹³⁰ Jacob Sadílek, Zednářské tisky v českých zemích v 18. století. *Sborník Národního muzea v Praze, Řada C – Literární historie*, sv. 60, 2015, č. 3–4, s. 45. O Schönfeldově členství v zednářské lóži např. Jan Podškubka, *České svobodné zednářství v průběhu XVIII. století*. Praha 2005, s. 220–221.; Luboš Antonín, *Zlatý věk svobodného zednářství v Čechách*. Praha 2012, s. 100.

Freymaurer vydaný kolem roku 1784, na jehož realizaci spolupracoval také pražský rytec Jan Berka, který pro Schönfelda vytvořil grafické ilustrace i k dalším tiskům.

Schönfeldův pražský podnik patřil k nejmodernějším v celém Rakousku a on se stal největším pražským nakladatelem přelomu 18. a 19. století. I díky své dravosti a nekalým praktikám, na něž si řada jeho spolupracovníků i konkurentů stěžovala, dosáhl Jan Ferdinand ze Schönfeldu na pražském trhu výsadního postavení.¹³¹ V roce 1774 byl jmenován univerzitním tiskařem, roku 1784 stavovským tiskařem, díky čemuž získal exkluzivní právo tisknout veškeré úřední dokumenty zemského gubernia. Mezi lety 1790–1799 mu byl propůjčen titul dvorního tiskaře, z čehož vyplývala i řada výhod a zakázek s tímto titulem spojených, jakými bylo např. vydávání úředních tiskovin, soudních věcí, schematismů, zákonů nebo vyhlášek. V roce 1781 získal povolení vydávat v Praze německé a české noviny, od roku 1783 měl exkluzivní právo na tisk veškerého úředního aktového materiálu českého zemského gubernia a jeho následnou distribuci. V roce 1789 získal rovněž privilegium na vydávání pražského adresáře, který tiskli i Schönfeldovi dědicové.¹³² V roce 1793 mu císař František II. potvrdil privilegium na tisk českých soudních prací, v roce 1794 obdržel doživotní privilegium na vydávání inzertního listu *Všeobecný oznamovatel*, který vycházel jak v české, tak německé jazykové mutaci a mohl být vydáván jak samostatně, tak jako příloha jiných novin. Jan Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu si tímto způsobem zajistil nejen vlastní reklamu, ale také si vybudoval řadu obchodních kontaktů a zabezpečil si i stálý finanční příjem. V roce 1799 mu panovník také udělil privilegium na tiskařské práce pro dvůr a soudy a tisk *Pražských poštovských novin*. Ve svých novinách směl Schönfeld také uveřejňovat úřední vyhlášky, čímž byly jeho noviny levnější o kolkovné, které běžně činilo třetinu ceny listu.

---

¹³¹ Proti praktikám Jana Ferdinanda ze Schönfeldu vystupovali jak pražští, tak vídeňští vydavatelé i autoři děl vydaných v jeho tiskárně. Autoři mu zazlívali neustále se snižující honoráře a konkurenční tiskaři mu vyčítali nejen jeho nekalé praktiky při získávání zakázek, ale např. také obohacování se tisknutím patisků. Stížnost pražských tiskařů na Schönfeldovy praktiky dokonce řešil tehdejší nejvyšší český purkrabí Ludvík Cavriani, který se snažil celou situaci uklidnit. Kritický postoj vůči Schönfeldovi dokládá také řada anonymních děl, např. *Die Prager Buchdrucker contra Johann Ferdinand Schönfeld. Ein Aktenstück samt Beilagen*. Praha 1786.; *Der Edle von Schönfeld vertheidigt gegen die Prager Buchdrucker*. Praha 1786.; *Die Wiener Autoren contra den edlen von Schönfeld*. Wien 1785. Dále např. Josef Volf, Schönfeld contra Haase. *Časopis Národního muzea* 98, 1924, s. 199–201.

¹³² Jaroslava Hoffmannová, Pražští úřední tiskaři. *Documenta Pragensia X/2. Výroba knih a knižní obchod v Praze od středověku do roku 1914*. Praha 1990, s. 308.

Kromě Prahy se Jan Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu pokoušel také proniknout mezi vídeňské tiskaře, již v roce 1782 zřídil ve Vídni filiálku své tiskárny, postupně sem přesunul většinu svých aktivit a začal zde vydávat publikace, o čemž svědčí i údaje v impresech: *Prag und Wien bey Joh. Ferd. Edlen von Schönfeld, k. k. priv. Hofbuchdrucker*. Později ve Vídni u tiskárny zřídil i knihkupectví. V roce 1799 se do Vídně nakonec sám přestěhoval a přesunul sem veškeré své podnikatelské aktivity, pražskou tiskárnu pak svěřil do rukou správcům a postupně o ni ztratil zájem.¹³³ Ve Vídni, která se díky centralistickým tendencím habsburského dvora stala skutečným centrem říše, mohl Schönfeld daleko lépe navázat kontakty s případnými objednateli, mecenáši i knihkupci, proto do Vídně soustředil své podnikatelské úsilí, např. distribuoval zde své pražské tisky nebo se zde již od roku 1815 pokoušel podnikat i v litografickém oboru, kdy do nabídky svého knihkupectví zařadil i prodej litografií a začal usilovat o privilegium na provozování litografické dílny. „*Die Niederösterreichische Regierung um eine Abschrift des ‚Privilegium exclusivum‘ gebeten, ‚welches die Compagnie Steiner und Hartl auf den Druck der Steinplattenarbeit vor ungefähr 7 Jahren erhalten hat‘. Erst vier Jahre danach suchte Schönfeld selbst um eine Befugnis an. Er erhielt diese auch, nur mußte er im November 1815 die seit dem 25. Februar des Jahres bestehenden Steindruckerei von Franzensthal nach Wien (Landstraße Nr. 43) verlegen, wo er inzwischen auch eine Buchdruckerei erworben hatte, um der Kontrolle der Zensur- und Polizeibehörden beder unterstehen zu können. Bereits im folgenden Jahr verkaufte er seine lithographische Anstalt an Philipp von Phillisdorf, der inzwischen ebenfalls eine solche gegründet hatte.*“¹³⁴ Schönfeld si ve Vídni vytvořil řadu kontaktů, kdy využil právě probíhající vídeňský kongres, díky kterému stejně jako vídeňští umělci, tiskaři i knihkupci získal množství objednávek. Mezi novými zakázkami převažovaly objednávky tisků a tiskopisů, ke kterým se postupně přidávaly také grafiky, kdy Schönfeld vydal např. litografii rukopisu dánského a norského krále Frederika VI.¹³⁵ Schönfeldova vídeňská litografická dílna spolupracovala s několika mědirytci, kteří zde vytvářeli většinou pérové litografie různé úrovně i zaměření, pro Schönfeldovu vídeňskou litografickou dílnu pracoval např. František Jan Both, Franz Prokop nebo norimberský rytec Johann Adam Klein

---

¹³³ Jan Novotný, *K počátkům novodobé nakladatelské činnosti*, s. 307.; Das Schönfeld'sche Museum. *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. Freytag den 17. Jänner 1823, Nr. 8, s. 37–40.

¹³⁴ Heinrich Schwarz, *Die Anfänge der Lithographie*, s. 28.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 28.

a jejich výtvořby byly distribuovány nejen ve Vídni, ale také v Praze. Schönfeldova vídeňská litografická dílna nemohla svou úrovní konkurovat zdejšími stávajícími litografickými podniky, neměla dostatek zakázek a stala se spíše přidruženým podnikem k jeho tiskárně či knihkupectví. Neznamena to však, že by Schönfeld na litografii zanevřel, i přes neúspěch, s nímž se setkal ve Vídni, viděl její obrovský potenciál umožňující rychlé vytváření obrazů, ať již vydávaných na samostatných listech nebo jako součást tisků. Protože obliba litografií neustále narůstala a litografie se stala vyhledávanou zobrazovací technikou, nebylo jistě žádným překvapením, že i ambiciózní Schönfeld uvažoval o zřízení litografické dílny u své pražské tiskárny, což skutečně v roce 1820 úspěšně zrealizoval. „*Jeho poslední pražskou podnikatelskou aktivitou bylo zřízení litografické dílny 14. října 1820.*“¹³⁶ Ve své žádosti o litografickou licenci Schönfeld uváděl, že chce zřídit v Praze druhou kamenotiskárnu, která by vytvořila zdravé konkurenční prostředí, a podpořit tak umělecký růst obou dílen. Již z žádosti je zřejmé, že se Schönfeld chtěl specializovat na tisk umělecké litografie a patrně tak hodlal rozšířit nabídku svého podniku, kde už v minulosti vydával grafiky, a to nejen na volných listech, ale také jako přílohy některých svých děl, např. v roce 1782 pořídil dvě samostatná vydání Pelzlova díla *Abbildungen böhmischer und mährischer Gelehrten und Künstler* s mědirytinovými portréty Jana Jiřího Balzera nebo v roce 1790 vytiskl *Verzeichniss böhmischer Insekten* Johanna Daniela Preißlera s autorskými mědirytinovými přílohami. I přestože jsou Schönfeldovy tisky charakteristické spíše jednodušší úpravou a nízkou úrovní tisku i kvalitou používaného papíru, setkáme se i u něj s výjimkami, v nichž se objevují obrazově poutavé a umělecky provedené frontispisy nebo mědirytinové přílohy. O kvalitě tisků s obrazovými přílohami svědčí i to, že mezi umělce, s nimiž Jan Ferdinand ze Schönfeldu také spolupracoval, patřili např. Jan Berka nebo německý dřevořezáč Johann Lorenz Haf, kteří pro Schönfelda vytvořili mimo jiné také jeho osobní signety.

Licenci na provozování pražské litografické dílny Jan Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu obdržel v říjnu roku 1820 a přesunul sem část zařízení zakoupeného původně pro jeho vídeňskou litografickou dílnu. Protože se v roce 1820 nacházela stávající litografická dílna Antona Langweila v hlubokém úpadku a sám Langweil si uvědomoval její neudržitelnost, byl to právě Schönfeld, komu byl Anton Langweil

---

¹³⁶ Petr Voit, *Encyklopedie knihy*, s. 796.

nakonec nucený se ztrátou prodat vybavení své dílny a spolu se zaměstnanci i svými zakázkami přešel pod Schönfeldovo vedení.¹³⁷ Dne 25. listopadu 1820 tak mohl Jan Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu oznámit městskému hejtmanství, že uzavřel dohodu s oprávněným litografem Antonem Langweilem, od kterého odkoupil zařízení jeho dílny a převzal zaměstnance i rozpracované zakázky.¹³⁸ Schönfeldovi se tak podařilo spojit obě litografické dílny a díky tomu, že mu Anton Langweil odprodal vybavení svého podniku, mohl nejen plynule navázat na jeho činnost, ale také okamžitě zahájit vydávání litografií. Až do poloviny roku 1821, kdy obdržel koncesi Bohumil Haase starší, se Jan Ferdinand ze Schönfeldu stal jediným majitelem tiskařské a litografické dílny, která v Čechách působila, což mu umožnilo získat řadu zakázek na tisk akcidenčních tisků, knih s litografickými přílohami i volných grafických listů.

V Schönfeldově tiskárně sídlící v objektu bývalého Anenského kláštera na Starém Městě č. p. 211-I zastával Anton Langweil funkci ředitele litografické dílny s pravděpodobně nepřilíš velkým platem, jeho postavení se zhoršilo ještě po smrti Jana Ferdinanda ze Schönfeldu 15. října 1821, kdy vedení pražské tiskárny převzal nejmladší syn Jakub Schönfeld ze Schönfeldu (1795–1841), který se díky svým dalším aktivitám provozu tiskárny nevěnoval, a tak nedokázal čelit rodící se konkurenci a tiskárna i litografická dílna postupně upadaly a ztrácely zakázky. Osudy Schönfeldovské litografické dílny jsou tak neodmyslitelně spjaté s osudy tiskárny, neboť po smrti Jana Ferdinanda ze Schönfeldu jeho synové v otcových aktivitách nepokračovali a celý podnik postupně rozprodali. Ačkoliv měl Jan Ferdinand ze Schönfeldu na zřízení litografické dílny u svého pražského podniku eminentní zájem, nakonec jí v důsledku svého horšícího se zdravotního stavu a stávajícího pobytu ve Vídni nevěnoval takovou pozornost a nepodařilo se mu rozběhnout podnik v takovém rozsahu, jaký původně plánoval, a už za jeho života hledala litografická dílna své uplatnění. Využívána byla spíše jen sporadicky, bez jakýchkoli uměleckých ambicí a s minimem zakázek a jejím dominantním produktem se stávaly akcidenční tisky či užitá grafika. Jen ojediněle se litografická

---

¹³⁷ Antonín Langweil v litografické dílně spadající pod Schönfelda vykonával funkci ředitele a zpočátku byl jedním, kdo ovládal litografické řemeslo. Kromě Langweila v dílně působil kreslíř a tiskař František Řehula (setkáme se i s variantou jeho jména František Rzehula), tiskařský uředník Jan Scherl nebo pomocníci Ch. G. Röhr a Matyáš Hodatsch. Kateřina Bečková, *Svědectví Langweilova modelu*, s. 23.

¹³⁸ Idem, *Počátky kamenotiskařské živnosti v Čechách 1818–1835*, s. 15.

dílna podílela na vydávání nakladatelských obálek či obrazových příloh nejen Schönfeldovou tiskárnou vydávaných publikací.

V roce 1822 z kamenotiskárny odešel Anton Langweil a nastoupil stálé placené místo sluhy v c. k. Universitní knihovně.¹³⁹ Během působení u Schönfelda připravil Anton Langweil k vydání mimo jiné dvacet pět nevelkých litografií s vyobrazeními živočichů, které s česko-německými doprovodnými texty Josefa Lindy vyšly v roce 1823 pod názvem *Obrazní přírodoznámská kniha pro dívky se 25 kamenotiskými přimalovanými vyobrazeními živočichů*.¹⁴⁰ Protože se jednalo o dvojjazyčný slabikář, byl v dobovém tisku také označován jako *Naturhistorisches Bilderbuch für Kinder*.¹⁴¹ Tento slabikář představuje jednu z nejstarších českých dětských obrazových knih a zároveň se jedná o první dnes známou litografickou učebnici vydanou v českém prostředí, která zaujme také svým vizuálním pojetím. Každá litera, která je kaligraficky ozdobně provedena, je zobrazena v několika typech písma včetně kurzívy a je doprovázena obrazy zvířat, jejichž pojmenování danou literou začíná. Anton Langweil v Schönfeldově dílně publikoval také několik litografií na volných listech, většinou se jednalo o veduty, kdy převládaly romantické pohledy na hradní zříceniny.¹⁴² Kromě toho byl Langweil také autorem litografických příloh nacházejících se v tiscích vydávaných nejen Schönfeldovou, ale i dalšími pražskými tiskárnami či nakladatelstvími. Jím zhotovené litografie nalezneme např. v publikaci *Versuch einer allgemeinen Uebersicht der Naturbeschaffenheit Böhmens* Vavřince Vojtěcha Dlaska vydané v roce 1822

---

¹³⁹ Univerzitním sluhou byl Anton Langweil jmenován dekretem z 25. května 1822. Jmenování mu zajistilo nejen stálý příjem, ale také dostatek času na to, aby se věnoval svým zálibám. Antonín Langweil se až do konce svého života snažil prosadit jako portrétista a miniaturista, kdy zejména v letních měsících objížděl české lázně a nabízel své služby zde pobývajícím šlechtě. Jako malíř a miniaturista se nakonec Anton Langweil neprosadil, ale je znám díky svému papírovému modelu Prahy, který vytvořil v letech 1826–1837. Kateřina Bečková, *Svědectví Langweilova modelu*.; Alois Kubiček, *Antonín Langweil*, s. 38–41.

¹⁴⁰ Jde o abecedu s nevelkými kamenorytinami zobrazujícími různé živočichy, pod jejich popis je připojen česko-německý komentář Josefa Lindy. Josef Jungman publikaci uvádí ve své Historii literatury české pod číslem VI/1313. Defektní exemplář tohoto slabikáře se nachází v Knihovně Národního muzea (= KNM), sign. 11 B 197, další je pak uložen ve sbírkách Městské knihovny v Praze sign. HC 641 nebo v Národní knihovně.

¹⁴¹ *Naturhistorisches Bilderbuch für Kinder: mit vier und zwanzig lithographirten Abbildungen von grösten Theils einheimischen Thieren, mit einer ausführlichen, der Fassungskraft der Kinder angemessenen Beschreibung ihrer Lebensweise und ihrer besonderen Merkwürdigkeiten: in deutscher und böhmischer Sprache*. Prag: Schönfeldische Steindruckerey, [1823]. 76 s., [25] l. obr. příl. NK, sign. 52 B 51. Dostupné z: <http://books.google.cz/books?vid=NKP:1002300862&printsec=frontcover>.

¹⁴² Anton Langweil, *Hradní zřícenina*. Auf Stein gez. v. A. Langweil. v. Schönfeldische Steindruckerey zu Prag 1821. NG R 121 269.; NG R 135 082.

u pražského nakladatele a knihkupce Karla Viléma Enderse¹⁴³ nebo mapy zachycující Bitvu u Chlumce a Přestanova v roce 1813.¹⁴⁴ Podílel se i na výzdobě sborníku *Dobroslaw, aneb rozličné spisy povčugjýho a mysl obweselugjýho obsahu w řeči newázané, y wázané* vydávaný v letech 1820–1823, která kromě příloh s notací obsahuje i obrazové přílohy, např. ve třetím dílu nalezneme hned dvě Langweilovy obrazové přílohy, litografii *Pražský Templářský Konjk*¹⁴⁵ a rytinu *Rolandova socha na Pražském mostě*.¹⁴⁶ Stejně jako ve své dílně Langweil i zde preferoval křídovou, případně pérovou litografii. I když Schönfeld ve své žádosti uváděl, že chce tímto způsobem rozšířit svoji nabídku, nikdy litografickou dílnu plně nepropojil s tiskárnou a u tisků vydávaných v tiskárně v průběhu 20. let 19. století se litografické přílohy objevují spíše sporadicky. Roli v tom jistě hrála i skutečnost, že se u tiskárny nacházela mědirytecká dílna, která i nadále fungovala, ale i to, že obrazová složka i celkový estetický vzhled Schönfeldových tisků byly spíše upozaděny.¹⁴⁷ Jediným větším dokladem kooperace tiskárny a litografické dílny jsou

---

¹⁴³ Vavřinec Vojtěch Dlask, *Versuch einer allgemeinen Uebersicht der Naturbeschaffenheit Böhmens...* Prag: Karel Vilém Enders, 1822 MZK, sign. MP-1.707. Litografická mapa *Höhen-Karte, oder, Vergleichende Tafel der barometrisch gemessenen Berg- und Städte-Höhen Boehmens* je jasně autorsky identifikována: *In Stein gravirt i: Anton Langweil. v. Schönfeld'sche Steindruckerey zu Prag Annahof No. 211. Zum Iten. Theile der Naturgeschichte Böhmens entworfen v. Lorenz A.*

¹⁴⁴ Anton Langweil, *Geometrische Karte von der Herrschaft Chlumetz.* graw. v. A. Langweil. v. Schönfeldische Steindruckerey.

¹⁴⁵ Obrazová příloha k úvodnímu článku třetího dílu druhého svazku vytvořená technikou křídové litografie zachycuje tři pohledy na plastiku koníka. Anton Langweil se snažil maximálně vystihnout nejen přesnou podobu koníka, charakter materiálu, pohrává si s modelací, pracuje se světlem a stínem, kdy odlesky na kovové sošce zachycuje pomocí bílých ploch a světlejších tónů, což se pro jeho práci s křídovou litografií stalo příznačné i v pozdějších letech. Anton Langweil, *Pražský Templářský Konjk*. Z Šenfeldským kamenotiskem. Reysowal w kamenu Ant. Langweil. Dobroslaw djl III. sw. II., in: Jozef Liboslaw Ziegler, *Dobroslaw, aneb rozličné spisy povčugjýho a mysl obweselugjýho obsahu w řeči newázané, y wázané*. 3. díl. W Praze: w Jozefy Fetterlowé z Wildenbrunnu w arcybiskupské impressy w Semináryum w Nře. 190, 1822. MZK, sign. 1-9.102,3.

¹⁴⁶ Čtyři pohledy na sochu jsou doplněné o štítky s kamenickými značkami *Rolandova socha na Pražském mostě*. Reysowal A. Langweil. Ryl G. Döbler. Dobroslaw djl III. sw. III. MZK, sign. 1-9.102,3.

¹⁴⁷ Většina děl vydávaných v Schönfeldově tiskárně je pouze textová, v případě, že se v nich objevují obrazové přílohy, jsou tištěné mědirytinou, např. 70 mědirytinových příloh v díle J. P. Joendl, *Die landwirthschaftliche Baukunst. Erster-Dritter Theil*. Prag v. Schönfeld's Lettern, Papier und Druck, 1826–1829. Mědirytinové přílohy doprovází i pětidílnou publikaci František Xaver Fieber, *Symbolische Pflanzen, Blumen und Früchte: mit erklärendem Text: zu Selam oder die Sprache der Blumen*. Prag: Peter Bohmanns Erben, Lettern, Papier und Druck bei v. Schönfeld, 1826–1830. V prvním díle vydaném v roce 1826 se nachází 20 mědirytin. Dostupné z: <http://books.google.cz/books?vid=NKP:1002301911&printsec=frontcover>. Dílo František Pallas de Lauro, *Vierzehn Predigten über den Schrifttext "Was seydt ihr ausgegeben zu sehen?" (Matth. Cap. 11.) an der und auf die Festes-und Gedächtniss-Feier des heiligen Blutzeugen und Märtyrers Johannes von Nepomuk*. Prag: Schönfeld, 1830. 292 s. pak zdobí rytinový portrétní frontispis s podobiznou autora, jehož autorem je Josef Antonín Drda. Dostupné z: <http://books.google.cz/books?vid=NKP:1002298707&printsec=frontcover>.

graficky jednoduché nakladatelské obálky, které se od 20. let u některých tisků objevují.¹⁴⁸

Po smrti Jana Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu začala litografická dílna tiskárny upadat a majitel tiskárny Jakub Schönfeld ze Schönfeldu nehodlal její provoz výrazně podporovat. Snad i proto v roce 1822 Anton Langweil opustil Schönfeldovskou dílnu a nastoupil místo zřízence v pražské Univerzitní knihovně, kde působil jako sluha až do roku 1837. Po svém odchodu z tiskárny se věnoval litografii jen příležitostně, tiskl akcidenčních tisky, jakými byly pozvánky, taneční pořádky, vstupenky nebo plakáty. Mezi jeho autorská díla patřila např. vstupenka do Clam-Gallasovské zahrady.¹⁴⁹ Byl také autorem několika devočních obrazů, které se těšily velké oblibě a byly vydávány i v pozdějších letech.¹⁵⁰ Kromě toho se objevuje na přelomu 20. a 30. let také jako autor litografických příloh tisků publikovaných tiskárnou Bohumila Haase a jeho synů. Zmíněnými aktivitami si Anton Langweil pravděpodobně přivydělával k nepříliš dobře placenému místu sluhy a stejně tak si náhodně vydělával i jako malíř tehdy oblíbených miniaturních portrétů malovaných na slonovině, dřevě nebo porcelánu,¹⁵¹ což mu bylo vytýkáno dalšími pracovníky knihovny, neboť kvůli všem svým mimopracovním aktivitám zanedbával své pracovní povinnosti a často nebyl v knihovně k zastížení.¹⁵²

Po odchodu Antona Langweila z tiskárny Jana Ferdinanda ze Schönfeldu nastoupil na jeho místo kreslíř a tiskař František Řehula (1798–1869), který působil v jejím čele až do jejího zrušení roku 1834.¹⁵³ František Řehula patřil mezi první zaměstnance Schönfeldovy kamenotiskárny, kam byl přijat nedlouho po jejím založení a pracoval pod vedením Antona Langweila, díky němuž si také osvojil

---

¹⁴⁸ Litografickou nakladatelskou obálku má např. dílo Franz Xaver Moth, *Die Lagrangeschen Relationen und ihre Anwendung zu einer neuen Entwicklung aller Gleichungen der sphärischen Trigonometrie*. Prag v. Schönfeld's Papier und Druck 1829.

¹⁴⁹ Anton Langweil, *Einlasskarte in den Garten des Grafen v. Clam Gallas am. Junij 1830*. A. Langweil grav. MMP 22 517.

¹⁵⁰ S reprinty Langweilových kreseb se setkáme i 60. letech. „*Od Langweila: Tažný kůň. – Sv. Rudolf. – Salvator mundi (Od D. Scholla, tisknul Lowiczak.)*“ K historii české hlavně však pražské litografie viz Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice*, s. 21.

¹⁵¹ Z roku 1826 pochází např. jeho signovaná podobizna neznámé dívky v modrých šatech s barevným květinovým plédem malovaná na slonovině. UPM, inv. č. 5176.

¹⁵² Karel Chyba, *Zaměstnanci Univerzitní knihovny v letech 1777–1918. Miscellanea oddělení rukopisů a vzácných tisků Státní knihovny ČSR 2*. Praha 1985, s. 165.; F. X. Jiřík, *Miniatura a drobná podobizna v době empirové a probuzenské v Čechách*. Praha 1930.; Lubomír Sršeň, *Neznámá miniatura od Antonína Langweila. Muzejní a vlastivědná práce*. roč. 42, č. 2, 2004, s. 104–106.

¹⁵³ František Řehula po zrušení litografické dílny zažádal v roce 1835 o vlastní litografickou koncesi, která mu byla udělena.

techniku litografie. Pod vedením Františka Řehuly se kamenotiskárna specializovala spíše na vydávání akcidenčních tisků a většina litografií z 20.–30. let má spíše dílenský charakter a nedosahuje vysoké umělecké úrovně. Úpadek kamenotiskárny se tak promítl i do podoby grafických listů, neboť dílna většinou nespolupracovala s umělci, nepřijímala nové zaměstnance a její působnost se postupně omezila jen na užitou grafiku či autorsky neurčené litografické přílohy.¹⁵⁴ Produkce Schönfeldovské kamenotiskárny se tak stávala zejména z reklamní grafiky, devočních a příležitostných tisků, v její nabídce byl i tisk novoročenek, dopisních papírů, formulářů nebo hudebnin.¹⁵⁵ Jak již bylo dříve řečeno, již od počátku využívala samotná Schönfeldská tiskárna litografii spíše sporadicky, zpočátku se s litografiemi setkáme nejčastěji na knižních obálkách, až postupně pronikají do vlastních tisků a periodik.¹⁵⁶ Jedním z děl vzniklých na základě spolupráce tiskárny a litografické dílny je např. nekrolog Franze Adama von Waldstein-Wartenberg (1759–1823) z roku 1823, v němž se kromě textu oslavujícího zemřelého a jeho podobizny od Carla Agricoly objevují také dva litografické pohledy na náhrobek a hrobku.¹⁵⁷ Obrazově působivá a litografickými přílohami doprovázená je i publikace Jeana de Carro *Lateinische Ode auf Karl des Vierten Heilquellen* z roku 1829. Dvě křídové litografie zobrazují medailon s portrétem Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic a pohled na zříceninu hradu Hasištejn.¹⁵⁸ Obě litografie jsou signované a jejich autorem je kreslíř a litograf Ludvík Ritter z Rittersbergu (1809–1858), který

---

¹⁵⁴ Litografické přílohy s nákresy přístrojů a geometrickými výpočty obsahují např. publikace: A. Tedeschi, *Gründliche und auf mehrfachen Erfahrungen beruhende Anleitung zur Verfertigung und Errichtung der Tholard'schen Blitz- und Hagelableiter...* Prag: Schönfeld, 1825.; A. Tedeschi, *Bewährte und aus Erfahrungen beruhende Anweisungen und Mittel, den Ertrag der Land- und Hauswirthschafte...* Prag: Schönfeld, 1825. Bohužel jsou označené pouze v. *Schönfeldische Steindruckerey zu Prag Nro. 211.*

¹⁵⁵ Z roku 1823 pochází např. Schönfeldská pérová litografie Otčenáše – *Dein Wille geschehe, wie im Himmel also auch auf Erden. Bud' wüle twá gako w nebi tak y na zemi.* von Schönfeldische Steindruckerey zu Prag No. 211.

¹⁵⁶ Litografiemi byl ilustrován časopis *Čechoslaw. Národnj časopis k užitku a kratochwjli*, jehož vedení Jan Ferdinand Schönfeld převzal od Krameria v roce 1823, od této doby se také v časopise objevují litografické přílohy. NK, sign. 54 A 81. Litografické přílohy doprovázely také na pokračování vycházející dílo Františka Tomsy *Pautnjak Slowanský, sbjrká spisů zábawných a ponavěných, týkagjých se zwlásstě literatury, hystorye, technyky a hospodárstwj* vycházející u Schönfelda v letech 1826–1827. NK, sign. 54 D 232.

¹⁵⁷ *Nekrolog des Hochgebohrnen Herrn Franz Adam Grafen von Waldstein-Wartenberg.* Prag: Schönfeld, 1823. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ163780105>.

¹⁵⁸ Jean de Carro, *Lateinische Ode auf Karl des Vierten Heilquellen gedichtet gegen das Ende des fünfzehnten Jahrhunderts von Bohuslav Hassenstein von Lobkowitz.* Prag v. Schönfeld's Papier und Druck 1829. V publikaci nalezneme litografický frontispis s portrétem Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic *Bohuslaw von Lobkowitz.* Lu. Rittersberg lith. a litografickou přílohu s vedutou Hasištejnu *Ruinen von Hassenstein* signovanou L. v. Rittersberg. NK, sign. 52 C 60. Dostupné z: <http://kramerius4.nkp.cz/search/handle/uuid:f13dbab0-5c6e-11e4-97e9-5ef3fc9bb22f>.

spolupracoval spíše s dílnou Antonína Machka, u něhož se také s technikou litografie seznámil, nebo s litografickou dílnou Jana Bedřicha Zwettlera. Kromě zmíněné litografické přílohy vytvořil Ludvík Ritter z Ritterbergu pro Schönfeldskou dílnu ještě portrét Josefa Dobrovského distribuovaný buď na samostatném listě, nebo jako součást jeho biografie.¹⁵⁹ Litografické ilustrace zdobí také publikaci Adolpha Hesse *Neue Beobachtungen über das orientalisme Pferd und seine Anverwandten*.¹⁶⁰ Křídový litografický frontispis s portrétem Františka I. od Johanna Kroupy je součástí publikace *Biographien der ausgezeichnetesten Feldherren der k. k. österreichischen Armee* vydané roku 1829. Kromě zmíněného frontispisu se v publikaci nachází řada litografických příloh s portréty panovníků, státníků a vojevůdců, na jejichž realizaci se podílela nejen Schönfeldská litografická dílna, ale také Antonín Machek spolu s Františkem Šírem.¹⁶¹ Kromě litografických příloh se v tiscích vydávaných Schönfeldovskou tiskárnou objevují také mědirytiny neboť jak již bylo dříve zmíněno, součástí tiskárny byla také mědirytecská dílna.¹⁶²

Umělecké litografii se Schönfeldovská kamenotiskárna nakonec věnovala jen okrajově a do dnešní doby se dochovalo pouze několik listů volné grafiky, které zde

---

¹⁵⁹ Ludwig von Rittersberg, *Joseph Dobrowsky. Non omnis morior*. L. v. Rittersberg lith., in: Johann Ritter von Rittersberg, *ABBÉ Joseph Dobrowsky. Biographische Skizze*. Prag: bey C. W. Enders, 1829. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ183689606>.

¹⁶⁰ Adolph Hess, *Neue Beobachtungen über das orientalisme Pferd und seine Anverwandten*. Prag 1832.

¹⁶¹ FRANZ I. KAISER von OESTERREICH *Justitia regnorum fundamentum*. v. Schönfeldische Lithographie No. 211. Kroupa lith., in: Johann Ritter von Rittersberg, *Biographien der ausgezeichnetesten Feldherren der k. k. österreichischen Armee, aus der Epoche der Feldzüge 1788–1821, nebst treuen Abbildungen derselben*. Prag: Bey C. W. Enders. v. Schönfeld's Papier und Druck, 1829. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ198350605>. V publikaci se nachází také portrétní přílohy panovníků, státníků i vojevůdců (např. císař Josef II. a Franz I., Friedrich Josias Prinz v. Coburg-Saalfeld, Franz Graf von Kinsky, Max. Graf Baillet de Latour, Gabr. Freih. Spleny v. Nagy Mihaldy, Joh. Freih. v. Hiller...), z nichž většina byla vytvořena v dílně Antonína Machka a do litografické podoby převedena Františkem Šírem. Několik litografických portrétů bylo vydáno i v Schönfeldské litografické dílně a jejich autorem byl stejně jako v případě frontispisu J. Kroupa, např. Johann Karl Graf Kolowrat-Krakowsky k. k. General Feldmarschall, Joseph Freyherr Alvinzy v. Barbereck, Joseph Graf von Colloredo-Melz u. Wallsee nebo Ernst Graf Blankensten. Kroupa spolupracoval i s Machkovou dílnou, jak tomu bylo v případě portrétu *Wilh. Freih. v. Kerpen K. K. General-Feldzeugmeister*. Kraupa lith. A. Machek gedr. Do publikace byl zařazen také portrét vytvořený Josefem Berglerem. *LUD. FREIHERR v. VOGELANG K. K. General-Feldzeugmeister*. J. Bergler px. A. Machek lith u. gedr. Shodné litografické portréty (Ludwig von Vogelsang a Franz Kinsky) byly použity již v publikaci Johann Ritter von Rittersberg, *Geschichte des kaiserlichen königlichen Nro. 47sten erledigten Freyherr v. Klopstein'schen Linien-Infanterie-Regiments...* Prag: Bey C. W. Enders, 1827. ONB, sign. 35.N.19. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ175439204>.

¹⁶² Překvapivě se mědirytinové přílohy objevují např. v květomluvě Franz X. Fieber, *Symbolische Pflanzen, Blumen und Früchte*. Prag: bei Peter Bohmanns Erben, Lettern, Papier und Druck bei v. Schönfeld, 1826. NK sign. 50 G 42. Mědirytinové přílohy doprovázejí také třídílnou obrazovou publikaci J. P. Joendl, *Die landwirthschaftliche Baukunst*. Erster–Dritter Theil. Prag: Schönfeld, 1829.

byly vytištěny. Jedná se o reprodukce uměleckých děl, např. obrazu Josefa Berglera *Die Apostel Johannes, Andreas und Simon*,¹⁶³ ale i na zakázku vytvořené autorské grafiky, jak tomu bylo v případě litografií Tomase Hölzla (1788–1840), který patřil mezi stálé spolupracovníky Schönfeldovy litografické dílny.¹⁶⁴ Ojediněle Schönfeldova dílna vydávala i podobizny, o čemž svědčí křídová podobizna Alvinzy z Barberecku. Ze Schönfeldovy dílny pochází také pravděpodobně první litografická veduta Prahy *Uibersicht der Ganze Stadt Prag*, jejímž autorem byl František Jan Both a zachytil na ní pohled na Prahu od Vítkova.¹⁶⁵

Osud kamenotiskárny byl po smrti Jana Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu spojen s tiskárnou, kterou stejně jako celý podnik zdědili Schönfeldovi synové Ignác, František a Jakub. Samotnou tiskárnu provozoval jeho nejmladší syn Jakub ze Schönfeldu, který se ji snažil pozvednout, a proto např. v roce 1823 odkoupil od Jenovéfy Krameriové, vdovy po Matějovi Václavovi Krameriovi, Krameriovu *Českou expedici* a oprávnění pro tisk novin.¹⁶⁶ Podnikání Schönfeldových dědiců však neprosperovalo a tiskárna spolu s dalšími provozovnami upadala.¹⁶⁷ Kamenotiskárna byla zrušena v roce 1834, v roce 1835 Jakub ze Schönfeldu prodal i tiskárnu a její zázemí nacházející se v Anenském klášteře, a to synům Bohumila Haase za pouhých 55 000 zlatých.¹⁶⁸ Kromě toho dědici Bohumila Haase vydražili

---

¹⁶³ *Die Apostel Johannes, Andreas und Simon in Josef Berglers- Original-Gemälde: Mariae Himmelfahrt in der italienischen Kapelle zu Prag*. Prag: gedruckt in der v. Schönfeldischen Steindruckerei zu Prag Nro. 211. Joseph Quaisser gezeichnet. NG, inv. č. R 122 977.

¹⁶⁴ Orientální koně v krajině. *Dédié A Monsieur le Chevalier Jean Ferdinand de Schoenfeld metre des Etats de la base Autriche, Chevalier de l'Ordre de Dannenbrog. & & par J. T. Hoelzel*. NG, inv. č. R 170 159.; *Ali. Hengst. Braun. 5 Jahre alt... Gestalten im Gesütte des Fürsten Colloredo Mansfeld zu Opotschna in Böhmen*. Auf Stein gez. v. Th. Hölzel. v. Schönfeldische Steindruckerei zu Prag Nro. 211. NG, inv. č. R 150 160.

¹⁶⁵ Malíř, mědirytec a litograf František Jan Both (nar. 1792), v literatuře se objevuje také jako František Jan Bothe, působil až do roku 1834 v Praze. *Uibersicht der Ganze Stadt Prag*. Nach der Natur gez. u. Lithographiert v. F. Both. Verlegt in der v. Schönfeldischen Steindruckerei. NG, inv. č. 114 893.

¹⁶⁶ V roce 1825 pak Václav Kramerius prodal Schönfeldovi za 1 000 zlatých privilegium na tisk *Vlasteneckých novin*. Petr Voit, *Encyklopedie knihy*, s. 795.

¹⁶⁷ O úpadku tiskárny svědčí i poněkud strohý inzerát uveřejněný v *Prager Zeitung*: „*Einige Buchdruckersubjekte zur Presse können Beschäftigung erhalten in der v. Schönfeldschen Buchdruckerei zu Prag, im Annahofe Nr. Kons. 211.*“ *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung*. Nr. 105. Dienstag, den 7. Juli 1829.

¹⁶⁸ Kupní smlouva na Anenský dvůr je datována 31. ledna 1835. DZV 1212. Areál prodal rytíř Jakub ze Schönfeldu čtyřem bratrům Haasovým (Ludvíku, Ondřejovi, Bohumilu a Rudolfovi) za sjednanou kupní cenu 55 000 zlatých konventní měny. Protože původní cena, za níž Schönfeld nemovitost koupil, činila 95 000 zlatých, z čehož 7 000 zlatých zaplatil hotově a zbylých 88 000 zlatých bylo zatíženo hypotékou, činily úroky z této částky 30 840 zlatých a byly započítány jako srážka ze sjednané kupní ceny 55 000 zlatých. Kromě toho na Haase přechází hypotéka ve výši 98 920 zlatých, cena Anenského dvora tak činila celkem 129 760 zlatých. Milada Šírová, *Nové příspěvky k dějinám*

Schönfeldovo privilegium na vydávání českých a německých novin a začali tisknout *Pražské noviny* nebo německý zábavný list *Unterhaltungsblätter*.¹⁶⁹ Jak bude později ještě zmíněno, dědicům Bohumila Haase se podařilo v Anenském klášteře vybudovat největší polygrafický závod v celé habsburské monarchii, který jako rodinný podnik fungoval až do roku 1948, kdy byl zestátněn.

Význam kamenotiskárny Jana Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu a jeho dědiců je v dějinách české litografie zcela nepopiratelný. Podnikavý Jan Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu jejím založením rozšířil svoji produkci o vydávání obrazového materiálu a akcidenčních tisků. Díky tomu, že byla kamenotiskárna zřízena v rámci tiskárny, již brzy začaly litografické obrazy pronikat i do její produkce, kde se objevovaly nejen v samotném tisku, ale také na obálkách knih. S tímto fenoménem se později setkáme i v produkci dalších tiskáren, u nichž byly litografické dílny zakládány. Kamenotiskárna Jana Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu se také stala první českou institucí, kde se mohli případní zájemci vyučit litografickému řemeslu. Schönfeldský polygrafický podnik se stal školicím střediskem nejen pro budoucí litografy, ale také pro tiskaře, kteří si zde mohli osvojit jak tiskařské, tak grafické řemeslo.

Haasovské tiskárny v Praze. Část I. r. 1798–1835. *Sborník národního muzea v Praze*, řada C, sv. XXXI, 1986, č. 3–4, s. 193.

¹⁶⁹ Jan Novotný, *K počátkům novodobé nakladatelské činnosti*, s. 311.

Antonín Machek

Zásluha na zavedení umělecké litografie v českých zemích je připisována Antonínu Machkovi (3. 11. 1775 – 23. 7. 1844),¹⁷⁰ který si kamenotiskařskou dílnu zřídil v Praze v roce 1821 a litografická koncese mu byla udělena na základě žádosti podané na pražský magistrát dne 23. února 1821. Pražský magistrát mu litografickou koncesi udělil 14. dubna 1821 a on tak mohl vybudovat vlastní litografickou dílnu.¹⁷¹ Machkovi byla koncese poskytnuta na doporučení Společnosti vlasteneckých přátel umění, která se za něj zaručila a do jisté míry na sebe vzala i morální záštitu nad činností dílny. Machek byl prvním uchazečem, kterému byla i díky přimluvě Společnosti vlasteneckých přátel umění a řady dalších významných osob prominuta podmínka vlastnictví nemovitosti. Machkova dílna se nacházela na Platejzu „*Machek, Herr Anton, Mahler und lithographischer Zeichner, Platteis, N 416, im dritten Stock, N. 5*“¹⁷² a on začal brzy po jejím zřízení vydávat důkladně připravované obrazové dílo *Dějiny české v kamenopisně vyvedených obrazech* jehož první listy vyšly ještě ve Vídni.¹⁷³ Antonín Machek nebyl prvním, kdo přišel na myšlenku vydat grafický cyklus zachycující významné momenty národních dějin. Již v roce 1789 vydal Ludvík Kohl vlastním nákladem dvanáctidílný cyklus leptů *České dějiny v obrazech* začínající grafickým listem *V roce 700 byl Přemysl, pán ze Stadic, povolán od pluhu na vévodství české*.¹⁷⁴ Antonín Machek se jak tímto cyklem, tak např. i historickými grafikami Jana Jiřího Berglera nechal inspirovat a na stále více

---

¹⁷⁰ Osobě Antonína Machka byla věnována pozornost již v dřívějších letech, více o osobě Antonína Machka viz Luděk Novák, *Antonín Machek*. Praha 1962.; Nikolaus Schaffer, *Der Graphiker Anton Machek*. Salzburg 1986.; Karel Boromejský Madl, *Antonín Machek malíř podobizen (1775–1844)*. Praha 1929.; Jitka Boučková, *Antonín Machek*. Pardubice 1985.

¹⁷¹ Luděk Novák, *Antonín Machek*, s. 68. „*Spisy se žádostí byly pak předloženy guberniu zprávou magistrátu došlou 4. IV. 1821. Dekretem gubernia ze 14. IV. 1821, č. 17072 byla pak žádaná koncese Ant. Machkovi udělena, jak dosvědčuje také zápis v podacím protokole magistrátu ze dne 30. IV. 1821 č. j. 14567: „Gub. dekret. Dem Ant. Machek die Bewilligung um Errichtung der Steindruckerei erteilt wird.“* Milan Nedoma, K životopisu Antonína Machka. *Památky archeologické (Historie)* XLIII. 1948, s. 97.

¹⁷² *Schematismus für das Königreich Böhmen auf das Jahr 1822*. Prag: Gottlieb Haase, 1822, s. 657.

¹⁷³ Machkova *Historie česká v kamenopisných obrazech*, jejichž první svazek vyšel v roce 1820 s komentářem Václava Hanky, obsahují nejen kresby samotného Antonína Machka, ale i dalších malířů, např. Josefa Berglera, Josefa Führicha, Josefa Mrňáka, Leopolda Friese, Václava Ignáce Leopolda Markovského nebo Václava Mánesa. Antonín Jan Gareis nejčastěji litografoval předlohy Josefa Führicha, např. list *Václav vyzývá Radislava na souboj* je označen *J. Führich inv. A. Gareis lith.* Machek dílo věnoval hraběti Antonínu Kolovrat-Libštejnskému. Titulní list celého cyklu navržený Karlem Ernstem Frühwirthem byl kaligraficky provedený, kdy se na něm podle vzoru Senefelderovy tabulky písma střídalo dvanáct druhů písma.

¹⁷⁴ *Böhmische Geschichte in Bildern. Vom ersten Herzog Przemisl bis König Wenzel. Gezeichnet und radiem von Ludwig Kohl, verlegt beim Verfasser Prag 1789.*

oblíbenější obrazy z národní minulosti svým grafickým dílem navázal.¹⁷⁵ Původně Machek zamýšlel reprodukovat cyklus mědirytinou, leptem nebo tehdy velmi oblíbenou a rozšířenou akvatintou, nakonec se ale překvapivě rozhodl pro použití litografie, s níž ale dosud osobně neměl žádné zkušenosti. Machek potřeboval najít pro svůj vlastenecký soubor obrazů z dějin českého národa co nejlevnější grafickou techniku, aby listy mohly být dostupné široké veřejnosti, což právě litografie splňovala. Tím, že se nakonec rozhodl cyklus zhotovit technikou litografie, která umožňovala vytvoření velkého množství exemplářů, jej zpřístupnil širokému publiku a cena jednoho sešitu mohla být vyčíslena na pět zlatých. „*U nás se tehdy litografií ještě nikdo nezabýval, byly zde však známy tisky v této technice, jež lépe než kterákoli jiná byla schopna reprodukovati tužkové kresby. Podle návodu v Senefelderově knize se pokoušel Machek osvojit si techniku litografie, s houževnatostí a neústupností samouka, který se sám musil probíjet k technice malby a nechtěl se ani v litografii dáti zastrašit svízelnými pokusy a prvními nezdary.*“¹⁷⁶ Antonín Machek začal nejdříve s litografií experimentovat podle návodu nacházejícího se v teoretické publikaci vydané v roce 1818 Aloisem Senefelderem. První pokusy se mu ovšem nedařily a údajně zkazil minimálně osm litografických kamenů, než se rozhodl techniku osvojit v některé zavedené litografické dílně.¹⁷⁷ Stejně jako řada dalších umělců a tiskařů působících v Čechách i na Moravě se litografickému umění naučil ve Vídni, a to v dílně Friedricha Adolpha Kunikeho, kde pak také roku 1820 vyšlo prvních šest listů obrazového cyklu *Dějiny českých v kamenopisně vyvedených obrazech*, na jejichž tvorbě se Antonín Machek podílel jak autorsky, tak je pod Kunikeho dohledem převedl do grafické podoby.¹⁷⁸ Protože se jednalo o první Machkovy litografie, je na nich patrné, že se umělec s technikou teprve seznamuje a potřebuje získat potřebný cvik, neboť je zde patrná kreslířova nejistota, obrazy působí ploše a zdařilá není ani celková koncepce. Drobnou neobratnost mu vytýkala jinak pochvalná recenze a první reakce na jeho cyklus otištěná v časopise *Archiv für Geographie, Historie, Staats-und Kriegskunst* z roku 1821. Nejmenovaný autor nejen stručně charakterizoval prvních pět výjevů, ale také poukázal na přehlednou

¹⁷⁵ Václav Vilém Štech, Trojí ilustrace českých dějin. *Umění* V., 1932, s. 177–183.

¹⁷⁶ Jan Loriš, Litografie Antonína Machka. *Hollar* roč. XVII, Praha 1941, s. 186.

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 183–189.; Luděk Novák, *Antonín Machek*.

¹⁷⁸ Antonín Machek v Kunikeho vídeňské litografické dílně nakreslil na počátku roku 1820 během šesti týdnů šest listů prvního sešitu *Historie české* a obnos potřebný na jejich vydání a tisk si u Kunikeho vydělal malováním portrétů. Kateřina Bečková, Počátky kamenotiskařské živnosti v Čechách 1818–1835, in: *Litografie Kamenopis aneb počátky české litografie 1819–1850*, s. 17.

a jednoduchou kompozici obrazů, pochválil výběr témat i celkové provedení, i když zde poukázal na určitou neobratnost a drobné nepřesnosti.¹⁷⁹ Oproti těmto příznivým ohlasům, které měly pouze připomínky k nevhodně zvolenému názvu, kdy doporučovaly např. titul *Kruh českých pověstí*, se vydání prvního sešitu setkalo s poměrně příkrou kritikou v českém prostředí, otištěnou v roce 1822 v časopise *Krok*. Machkovi byl vytýkán nedostatek ideálnosti, volba zobrazených scén nebo pojetí celého cyklu či vlastní kresba obrazu, který podle kritika nedosahuje vysoké úrovně.¹⁸⁰ Autor kritiky se věnuje nejen celku, ale rozebírá každý z obrazů, kde poukazuje na chyby, kterých se umělec dopustil např. v komentáři ke IV. obrazu *Zde osjweyte, lesy plaňte a stawte se dočteme*, „*Že děginopisec obzwláštnost osob w pořádku obrazném a spogeném činěnj se všemi okolnostmi (které stežegně toliko stárj, choroby a náružiwosti zakalugj, nikdy však newymazugj), wždy před očima mji a neywětšj péčliwostj chowati musj, ukázuge obraz, že p. M. [Machek] to hrubě nepozorowal gežto Čech zklesnutjm a sraženjm do sebe a w protiwnau tuhost lautkowau gest zpotwořen, že uprostřed pustiny této celé wystawenj neynepodařilegšjm činj.*“¹⁸¹ I přes tuto kritiku si ale dílo našlo množství podporovatelů a odběratelů, neboť srozumitelnost i líbivost obrazů zcela odpovídala počátečním snahám vlasteneckého historismu a způsobu zobrazování českých dějin, který pak našel své uplatnění nejen v grafice, ale i ve figurální a historické malbě.

Soubor Machkových litografických obrazů z českých dějin vycházel na pokračování mezi lety 1822–1834/1837 a celkem bylo vydáno 72 listů z původně plánovaných 120 listů doprovázených komentářem Václava Hanky, prvního

---

¹⁷⁹ „Die Composition dieser Blätter ist einfach aber deutlich und wohl erfunden, die gewählten Momente sind sämtlich sehr malerisch und auch so aufgefaßt, und mit äußerst passenden landschaftlichen Hintergründen versehen. Die Ausführung, obwohl es ihr hie und da, an Zartheit und Correctheit gebricht, ist doch sehr verdienstlich, kräftig und klar, in Kreidenmanier.“ *Geschichte der Czechen in Bildern von Anton Machek mit böhmischem und deutschem Text von Wenzel Hanka. Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst.* 9. 4. 1821, Nr. 43, s. 171.

¹⁸⁰ „Bez rozpaku zůstává p. Machkowi zásluha prwnjm býti, který nedostatek neywětšj na dobré obrazné wystawenj děginstwa národnjo dleweškeré moci swé doplniti se wynasnažowal, a tjm také zaljbenj panugjcz ze všech stran podporowané hnusných čeřidel (karikatur), též bjdného obrazowánj protimyslných pod wšeckau kritikau stogjczjch sošek a obrazců, k nimž plastické networy weškeré se přidržugj, zbuzenjm zaljbenj něčeho lepšjho potlačiti a wykořeniti horlil.“ Překvapivé je, že přísné kritice byly podrobeny nejen vlastní obrazy, ale např. i kaligrafické pojetí názvu. „Obal nápisný k tomuto swazku přjsluhugjcz gest pracné pěknopisecké čmáránj, kteréby owšem bylo wjce zásluh mělo, kdyby méně zapleteno bylo.“ Posudek, in: *Krok. Weřegný spis wšenučný pro Wzdělance Národu Česko-Slowanskeho.* Díl první, částka III., s. 153–160.

¹⁸¹ *Ibidem*, s. 158–159.

bibliotékaře knihovny Národního muzea.¹⁸² Ačkoli se edici nikdy nepodařilo dokončit a oněch 72 listů je pouhým torzem, přispěl tento projekt k rozšíření zájmu o historická témata a vytváření historických obrazových cyklů. Machkův historický cyklus byl zároveň prvním programovým pokusem vytvořit vlastní historický styl, podobu historizujících zobrazení a na něj navázaný i výběr vhodných témat z českých dějin. Velkou inspirací mu v tomto případě byl v německých oblastech tzv. staroněmecký styl, který se ale v českých zemích netěšil velké oblibě. Staroněmecký styl, v němž byly obrazy z českých dějin nakonec komponovány, byl považován v duchu českých dějin spíše za cizí a pravděpodobně byl způsob zobrazení jedním z důvodů, proč edice skončila nezdarem. Ani litografické provedení nebylo zejména v počátcích zcela ideální, neboť Machek uplatňoval při práci postupy, které znal z ryteckých technik, i když pro cyklus použil kombinaci křídové a pérové litografie, kterou byly zvýrazněny linie. Postupným osvojováním si litografické techniky jsou obrazy stále lépe zvládnuté a již se nesetkáváme s oněmi dříve zmíněnými začátečnickými chybami objevujícími se v prvním sešitě. Kromě toho Machek přibírá do projektu řadu umělců, což nejenže zvýšilo prestiž celého cyklu, ale také se to odrazilo na jeho stylové variabilitě.¹⁸³ Machek a jeho spolupracovníci pojmají kompozici litografického obrazu jako sestavení živého obrazu s velkým množstvím postav. Důraz kladou na zachycení dramatického momentu, divadelnost samotného výjevu, v němž jsou kostýmované historické postavy a zachycené scény aranžovány před kulisami dotvářejícími celý prostor. I díky tomu obrazy působí částečně strnulým dojmem.

Jak již bylo řečeno, první sešit vydal Machek vlastním nákladem a také jej sám na kámen nakreslil a nechal u Friedricha Adolpha Kunikeho vytisknout. Poté, co si osvojil litografickou techniku, tiskl další díly ve své vlastní kamenotiskárně, nejdříve ve spolupráci s malířem Martinem Tejkem (1781–1849), s nímž se roku 1822 pro názorové neshody rozešel, a poté od roku 1824 ve spolupráci s dědicí Petra Bohmanna (1768–1817) a Antonínem Janem Gareisem starším (1791–1863).

---

¹⁸² Václav Hanka se ve svých textech opíral o kroniku Václava Hájka z Libočan, což zapříčinilo, že se do textu dostaly i historické nepřesnosti, což bylo autorům později také vyčítáno.

¹⁸³ „Josef Führich zde použil ‚staroněmeckého stylu‘ k emotivnímu vyznačení dramatických událostí a s tímto principem se v exaltované podobě setkáváme také u Leopolda Frieseho. Antonín Machek naproti tomu líčil ve stylu blízkém tradičním vyobrazením českých dějin idylický obraz českého dávnověku, tak jak jej zprostředkovala romantická historická (i literární) interpretace. Václav Mánes se v práci na cyklu držel klasicistního principu exemplárnosti.“ Markéta Theinhardtová, *Historická malba*, in: *Dějiny českého výtvarného umění* (III/1) 1780/1890. Praha 2001, s. 327.

Na realizaci Machkova historického souboru se autorsky podílel nejen samotný Antonín Machek nebo jeho spolupracovníci Martin Tejček, Antonín Jan Gareis starší či František Šír, ale také řada dalších umělců, kdy každý do grafického cyklu vnesl svoje vlastní pojetí obrazu z českých dějin, kompozici i jeho konečné ztvárnění. Mezi umělce spolupracující s Josefem Machkem patřil např. Leopold Friese (1793–1842/1846), Josef Führich (1800–1876), Josef Mrňák (1795–1867), Václav Mánes (1796–1858), Antonín Mánes (1784–1843), Jan Warter (1788–1861) nebo autor jednoho z posledních listů tohoto díla Eduard Schalter či Schaller (1802–1848). Pro Machka realizoval dvě kompozice Josefa Berglera, z nichž Oldřich a Božena pochází z roku 1801, také Josef Niederhofer (1809–1830). Na Machkových dějinách se autorsky podílel i Anton Langweil, respektive jeho litografická dílna spolu s Danielem Schollem (nar. asi 1796), který pro Langweilovu dílnu pracoval. Umělci podílející se na realizaci obrazů z českých dějin s dílnou spolupracovali i nadále, a tak se kamenotiskárna Antonína Machka brzy stala centrem umělecké litografie v Čechách. Ačkoliv Machkův historický cyklus nakonec nikdy nebyl dokončen, ovlivnil řadu umělců, kteří se jím nechali inspirovat nebo na něj volně navázali, jako např. Josef Vojtěch Hellich, Josef Mánes či Mikoláš Aleš.

Obrazový cyklus zachycující významné mezníky českých dějin, který se rozhodl Antonín Machek vydat, nebyl v této době ojedinělým počinem, s obdobnými projekty jsme se na počátku 19. století mohli setkat v malířství i grafice. Soubor 115 obrazů zachycující významné momenty moravských dějin vytvořil nezávisle na Machkovi mezi lety 1824–1826 také brněnský malíř František Richter. Historickému cyklu Františka Richtera bude pozornost věnována ještě později, ale již nyní můžeme předeslat, že oproti Machkovu litografickému cyklu je jeho dílo nejen umělecky méně zdařilé, ale také obrazově daleko konzervativnější. Richterovo početné album obrazů z moravských dějin, jehož vznik inicioval Hugo František Salm-Reifferscheidt, čerpá ještě plně z barokní tradice. Jednotlivé události Richter zachycuje ve vší živosti s vyhrocením gest, pohybů i výrazů. Ačkoli se i v případě cyklu Františka Richtera uvažovalo o jeho grafickém ztvárnění, k samotné realizaci nakonec nikdy nedošlo a zůstaly dochovány pouze kresebné návrhy.

Antonín Machek, který se stal průkopníkem umělecké litografie v českém prostředí, navázal jako žák Friedricha Adolpha Kunikeho na způsob jeho tvorby, kdy i on upřednostňoval techniku křídové litografie. Svě první litografie kreslil Antonín

Machek křídou na kámen a tiskl sám na ručním lisu. Postupně začal svoji dílnu rozšiřovat, až vlastnil deset litografických lisů a stejně jako vybavení jeho dílny se rozrostl i počet jeho zaměstnanců či spolupracovníků, kteří většinou pocházeli z okruhu pražské Akademie či pražských vlasteneckých kruhů. Antonínu Machkovi lze přisuzovat prvenství, pokud jde o uměleckou litografii. Díky svým nepřerušným kontaktům s pražskou Akademií, kde sám studoval a mezi jeho učitele patřil Josef Bergler nebo Ludvík Kohl, znal řadu předních umělců, kteří velice brzy poznali výhody litografického umění, které nejenže bylo oproti mědirytině i dalším grafickým technikám rychlejší, ale především neomezovalo jejich umělecký rukopis a bylo schopno reprodukovat jejich kresby zcela věrně. Antonín Machek byl také neúnavným propagátorem této nové techniky a hlavně díky němu došlo k popularizaci litografie v Čechách, neboť v jeho litografické dílně byla zaměstnána řada žáků pražské Akademie, kteří se následně litografii sami věnovali, jak tomu bylo v případě Františka Šíra, Karla Norda, Josefa Schöidla, Daniela Scholleho, Taddeo Mayera aj.¹⁸⁴ Umělci často přistupovali k litografii jako příležitostnému pracovnímu uplatnění v případě nedostatku práce, svoji pozornost sice věnovali umělecké stránce litografie, ale neváhali se podílet i na tvorbě sériové i užité grafiky, která pro ně představovala snadný příjem. Tak se zejména v pozdějších letech řada umělců podílela na výtvarném zpracování diplomů, upomínkových listů, navštívenek, novoročenek, vizitek, dopisních papírů či reklamních litografií. Tato poměrně nenáročná práce bez větších uměleckých ambicí pro ně představovala zajímavý způsob přivýdělnku, neboť se v polovině 19. století za sto litografických vizitek v Praze platilo pět zlatých.

Dílo Antonína Machka bylo vysoce ceněno a k malířovým příznivcům patřili členové Společnosti vlasteneckých přátel umění, např. jednatel společnosti Jan Ritter von Rittersberg. O výrazném postavení Machkovy litografické dílny svědčí i cenzurní protokoly strahovského opata Jeronýma Zeidlera (1790–1870). „*V letech 1823–1829 bylo zapsáno a posouzeno celkem třicet děl (dvacet tři žádosti) předložených Machkem, mezi nimiž nalézáme řadu známých prací jeho dílny z tohoto období. Záznamy potvrzují klíčové postavení dílny v oblasti umělecky náročné litografie, zaměřující se nejčastěji na reprodukci výtvarných děl, ať podle*

---

¹⁸⁴ Roman Prahla a kol., *Prag 1780–1830. Kunst und Kultur zwischen den Epochen und Völkern*. Praha 2000.

historických předloh, nebo tvorby současníků.“¹⁸⁵ Práce dílny Antonína Machka byla zaměřena především na témata z českých dějin, reprodukční grafiku nebo malované a grafické podobizny, které svou pravdivostí, věrností a uměleckým výrazem převyšovaly průměr tehdejšího portrétního umění. Machkovým velkým vzorem v portrétním umění se stal vídeňský litograf Josef Kriehuber nebo pařížský litograf a rytec Louis René Létronne (1790–1842), s nímž se také osobně setkal.¹⁸⁶ Antonín Machek se pod jejich vlivem, neustálou praxí a technickým zdokonalováním postupně vypracoval natolik, že jeho litografie patřily k vrcholům tehdejšího grafického umění a on se stal vyhledávaným umělcem nejen malovaných, ale také grafických portrétů. Antonín Machek v průběhu 20. let vytvořil nový typ grafické podobizny v Čechách, odlišný obsahem, úpravou, vzhledem i uměleckým charakterem. Jeho litografické portréty reflektovaly módní trendy, kdy je pozornost umělce soustředěna pouze na postavu portrétovaného a nemá potřebu ho umístit do interiéru či obklopit předměty a pro něj charakteristickými atributy. Antonín Machek byl výborným pozorovatelem, soustředil se nejen na detail, ale také na celkovou kompozici. Vytvořil přes 300 portrétů významných osobností kulturního i společenského života, z nichž některé také sám litografoval. Postupně kvůli velkému zaneprázdnění vytvářel pouze kresbu a její převedení do grafické podoby nechal zcela v rukou svých spolupracovníků, zejména Františka Šíra, kterému časem svěřil vedení dílny. Machkovy portréty jsou charakteristické čistou modelací a realistickým zachycením postav. Mezi jeho zákazníky patřili šlechtici, duchovní, důstojníci, významné osobnosti vědeckého i kulturního života. Zvláště se zaměřil na umělecké prostředí a divadelní svět. Velice blízko měl ke Stavovskému divadlu, kam docházel nejen jako kreslíř a portrétista nebo divák, ale postupně zde začínal působit i jako výtvarník scény.¹⁸⁷ O jeho vztahu k divadlu svědčí také množství litografických portrétů předních herců této scény, ať již vydaných v podobě alba *Abbildungen mehrerer vorzüglicher Schauspieler und Sänger des kön. deutschen*

---

¹⁸⁵ Hedvika Kuchařová – Radim Vondráček, Cenzura náboženských obrazových materiálů ve dvacátých a třicátých letech 19. století. *Umění* LXI, 2013, s. 330.

¹⁸⁶ Luděk Novák, *Antonín Machek*, s. 135.

¹⁸⁷ Karel Boromejský Madl, *Antonín Machek malíř podobizen (1775–1844)*. Praha 1929.

Theaters zu Prag, gezeichnet von Ant. Machek, lit. Schödl u. Schier nebo na volných listech, jako např. portrét Franze Rudolpha Bayera v kostýmu hraběte Essexe.¹⁸⁸

Antonín Machek zejména v počátcích fungování své litografické dílny prováděl litografie sám, a to jak podle vlastních návrhů, tak i podle cizích předloh, kdy spolupracoval např. s Josefem Berglerem, Antonínem, Josefem a Václavem Mánesovými,¹⁸⁹ Josefem Führichem, Leopoldem Augustem Friesem, Josefem Mrňákem, Josefem Vojtěchem Hellichem, Václavem Markovským, Václavem Myslivečkem, Augustem Piepenhagenem, Janem Kellnerem, Františkem Nardopem, Jindřichem Schödelem, Jakubem Schönflugem, Ignazem Schmedlou a řadou dalších.¹⁹⁰ Vysokou úroveň Machkovy dílny zajišťovaly také jeho kontakty na pražskou Akademii, odkud získával z řad učitelů, žáků a absolventů řadu spolupracovníků, neboť zájem o novou grafickou techniku a možnost osobně realizovat několik litografií lákalo i je. Machkova dílna tak vytvořila nejen řadu autorských grafik, mezi které patří např. litografie krajiny se zříceninou od roku 1811 v Praze působícího německého krajináře Augusta Piepenhagena (1791–1868).¹⁹¹ Antonín Machek také sám či ve spolupráci se svými žáky realizoval velké množství reprodukcí známých obrazů. Již v roce 1822 pro Machkovu dílnu do litografické podoby převedl Antonín Jan Gareis malby Charlese le Bruna. Další litografickou reprodukcí jsou např. obrazy Josefa Berglera *Kristus jako prostředník Boží na hoře Moria* a *Ježíšovo obětování v chrámě*, které litografoval Karel Zimmermann nebo

---

¹⁸⁸ *Franz Rud. Bayer Essex im Trauerspiel gleichen Namens*. A. Machek gez. und gedr. H. Schödl lith. Prag bei C. W. Enders. Slovenská národní galéria (= SNG), inv. č. G 12108. Dostupné z: https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G_12108.

¹⁸⁹ Mezi četné litografie, které Antonín Mánes v Machkově dílně vytvořil, patří např. Antonín Mánes, *Krajina s pastýřkou*. 1830. Muzeum umění Olomouc inv. č. G 1964.; *Krajina s chalupami*. 1825. Galerie výtvarného umění v Ostravě Gr 5316.; *Krajina s chalupou (Na pastvu)*. MG, inv. č. MM 17. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_17; *Letní krajina s pasákem (Z pastvy)*. MG, inv. č. MM 18. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_18; *Krajina s ženou a dítětem*. MG, inv. č. MM 19. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_19 nebo *Studie olše nad vodou*. MG, inv. č. MM 14. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_14.

¹⁹⁰ Ignaz Schmedla byl žákem pražské Akademie, kde např. spolupracoval s Franzem Nardopem. „*Den ersten Schulpreis: Zeichnung nach der antiken Gruppe des Laokoon, erhielt Carl Nord, das Accessit Franz Nadorp, Supplent Ignatz Schmedla.*“ Die Kunstaussstellung und Preisvertheilung an der Akademie patriotischen Kunstfreunde in Prag, in: *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. Sechszehnter Jahrgang, 1825, Nr. 76. Wien 1825, s. 496. Ignaz Schmedla byl např. autorem posmrtného obrazu Franze Sternberga vydaného patrně v Machkově kamenotiskárně. Křídová litografie s pevnou obrysovou linií zobrazuje klidnou, jemnou tvář portrétovaného, autor se plně soustředí na zachycení tváře, které je v tomto případě značně idealizované. *Franz Graf von Sternberg-Menderscheid gestorben den 8.ten April 1830*. Ig. Schmedla gezeichnet und littogra: SNG, inv. č. G 12110. Dostupné z: https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G_12110.

¹⁹¹ August Piepenhagen, *Krajina se zříceninou*. Piepenhagen del. Prag: bey Machek und Teyček, 1822.

malba Corregia *S. Magdalena*, také do litografické podoby převedená Karlem Zimmermannem. V neposlední řadě v této době vznikla litografie *S. Margarita*, jejíž předlohou byl pro Františka Šíra pravděpodobně lept Giovanniho Ottavianiho vytvořený podle Guercinova obrazu. Dalšími litografiemi zprostředkujícími umělecká díla jsou dílenské reprodukce Raffaelovy *Madony della sedia* nebo řada litografií Antonína Jana Gareise staršího, např. litografie obrazu Guida Reniho *Ecce homo*, Carracciho *Piety*, *Madony s dítětem a sv. Janem Křtitelem* podle obrazu Andrey del Sarta, *Smrt sv. Josefa* podle Francesca Trevisaniho, oválný portrét Johanna Gottlieba Fichteho od Antona Dählinga nebo obraz *Ukřizování* od Karla Škréty.¹⁹² Ze spolupráce s Akademií a Společností vlasteneckých přátel umění vyšla také řada litografických reprodukcí uměleckých děl nacházejících se ve sbírkách společnosti, např. reprodukce Rubensova jezdeckého portrétu Albrechta VII. vytvořená Josefem Vojtěchem Hellichem.¹⁹³ Z předchozího výčtu je patrné, že v Machkově dílně za dobu jejího působení vzniklo velké množství reprodukcí i autorských grafických listů se sakrální i profánní tematikou, kromě toho se Antonín Machek také specializoval na litografické portréty, které si u něj nechávali zhotovovat příslušníci šlechty, měšťanstva nebo vzdělaneckých kruhů. Machkova litografická dílna neměla ve své době na území Čech a Moravy konkurenci, co se týká umělecké litografie, konkurovaly jí ale litografické dílny provozované v Německu a v Rakousku, především ve Vídni, kde si nechávali jako výraz svého prestižního postavení zhotovovat svůj portrét přední představitelé tehdejší společnosti. Stejně tak tyto litografické dílny využívali i samotní umělci, kteří pro zhotovení grafických listů oslovovali zavedené litografické dílny, jak tomu bylo v případě Josefa Mánesa, Josefa Vojtěcha Helliche, Taddeo Mayera i řady dalších.

---

¹⁹² Karel Zimmermann, *Kristus jako prostředník Boží na hoře Moria*. Praha: Antonín Machek, 1823–1824. NG, inv. č. R 122 965. Viz Roman Prahel, *Josef Bergler a grafika v Praze 1800–1830*. Olomouc 2007, s. 416.; František Šír, *S. Margarita*. Guercino da pinx. F. Schier lith. Druckt v. Machek in Prag. NG, inv. č. R 122 157.; *La Madonna della sedia*. Raphael d'Urbino pinx. A. Machek impress. Pragae apud C. W. Enders. 20. léta 19. stol. NG, inv. č. R 121 80.; Antonín Jan Gareis, *Ecce homo*. Praha: Antonín Machek, [nedatováno]. NG, inv. č. R 52 506.; Anton Dähling, *Fichte*. Dähling pinx. 1808. Gareis lith. A. Machek gedr. Prag bey Bohmanns-Erben.

¹⁹³ Peter Paul Rubens, *Albrecht II. Erzherzog von Oesterreich...* Auf Stein gezeichnet von Jos. Hellich. Nach einem Gemälde von Rubens, in der Bildergalerie der Gesellschaft patriotischer Kunstfreunde in Prag. Vom böhmischen Actien-Vereine zur Verlosung von Kunstwerken vaterländischer Künstler im Jahre 1836. Gedruckt bei A. Machek, 1836. ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. Pg III/1/43. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/rec/baa13065609>.

Jak již bylo řečeno, Antonín Machek využíval svých kontaktů s pražskou malířskou Akademií, kde v roce 1814 studoval, i svými pražskými učiteli, Ludvíkem Kohlem i Josefem Berglerem. Do jeho dílny tak měli možnost docházet studenti Akademie, kteří se tímto způsobem seznámili s technikou litografie, jak tomu bylo např. v případě Františka Horčičky, který je autorem několika portrétů. Mezi Horčičkovy podobizny realizované v Machkově dílně patří např. portrét hraběte Františka Deyma ze Stříteže nebo arcibiskupa Aloise Josefa Krakovského z Kolovrat.¹⁹⁴ Kromě toho, že se studenti Akademie stali autory předloh litografických listů, našli v Machkově dílně i své uplatnění. Zájem o seznámení se s novou grafickou technikou, která by neomezovala jejich autorský rukopis a umožnila rychlé vytvoření velkého množství exemplářů, stále rostl. Antonín Machek tohoto zájmu využil, nejenže inicioval vznik jejich autorských prací, ale také jim neváhal svěřit některé své zakázky.¹⁹⁵ Jak již bylo dříve zmíněno, jedním z prvních litografů pracujících v Machkově dílně byl žák pražské Akademie Martin Tejček (1781–1849),¹⁹⁶ který se autorsky podílel na Machkových litografiích vydaných počátkem 20. let. Z jejich spolupráce vzešla řada portrétů významných osobností pražského společenského života, mezi jejich portrétované patřil např. učitel na Akademii Josef Bergler, Wilhelm Clam-Gallas¹⁹⁷ nebo historické osobnosti jako Albrecht z Valdštejna.¹⁹⁸ Martin Tejček byl také autorem litografické reprodukce

---

¹⁹⁴ František Horčička, *Franz Graf Deym*. Schier lith. Horčička del. Druck b. Machek in Prag. SNG, inv. č. 12409. Dostupné z: http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G_12409; Portrét arcibiskupa Kolowrat Krakowského vychází z klasických portrétních vzorů, kdy arcibiskup stojí u stolku před drapérií. František Horčička, *ALOYSIUS JOSEPHUS D.G. PRINCEPS ARCHIEPISCOPUS PRAGENSIS, Sedis Apostolicae Legatus natus, COMES a Kolowrat Krakowsky, L. B. de UGEZD, inclyti Regni Bohemiae Primas.* & &. Horčička delineavit Pragae 1831. A. Machek pix. F. Schier lith. Machek impr. ÖNB, sign. PORT_00080568_01. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/7457232.jpg>; Litografický portrét arcibiskupa byl v dílně Antonína Machka vydán ještě jednou, tentokrát litografie vychází z vlastní Machkovy kresby a arcibiskup je na něm zachycen pouze v polopostavě. Antonín Machek, *ALOYSIUS JOSEPHUS COMES KRAKOWSKY DE KOLOWRAT LIBER BARO DE UGEZD. PRINCEPS ARCHIEPISCOPUS PRAGENSIS.* A. Machek pinxit. 1833. F. Schier lith. ÖNB, sign. PORT_00080566_01. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/7457220.jpg>.

¹⁹⁵ Luděk Novák, *Antonín Machek*, s. 135–139.

¹⁹⁶ Objevuje se i jako Martin Teitschek nebo Martin Teyczek. Martin Tejček absolvoval v letech 1801–1815 studium na pražské Akademii, na které navázal studijní pobyt v Itálii, kde byl stejně jako řada dalších umělců ovlivněn nazarény a jejich stylem malby. Po návratu do Čech se spolu s Antonínem Machkem začal věnovat litografii.

¹⁹⁷ Portrét v oválném rámcí zachycující mladíka s jemnými rysy ve tváři byl pořízen ještě před smrtí portrétovaného Clam-Gallase, vychází z konceptu portrétní miniatury, litografie pak byla vydána rok po jeho smrti. Joseph Quasier, *Wilhelm Graf von Clam-Gallas geb. 26ten. Juni 1802, gest. 8ten. Augusti 1822.* Jos. Quasier ad vivum pinx. et lith. 1823. Prag, gedr. bey Anton Machek. ÖNB, sign. PORT_00064702_0. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/5312843.jpg>.

¹⁹⁸ „Josef Bergler, Direktor der Kunstakademie. Velká podobizna s tónem. Tisknul a lit. Machek a Teyček. [...] Wilhelm Graf von Clam-Gallas. (Lit. Jos. Quasier, tisknul Machek.) – Jiná. (Lit. Jos.

obrazu sv. Jana Nepomuckého nacházejícího se v chrámu sv. Víta. Ojedinelým dílem je pak soubor litografií s pohledy na Žamberk vydaný v roce 1822 z podnětu a patrně i na náklad majitele žamberského panství, obchodníka a astronoma Johna Parishe von Senftenberg. Soubor dvanácti litografií se vyznačuje jemností a detailností kresby i efektním zpracováním celkové kompozice ať již vlastních pohledů na město Žamberk se zámekem, tak obrazů lesních zámečků v údolí Divoké Orlice či veduty údolí pod Zemskou bránou s tzv. Pašeráckou lávkou.¹⁹⁹ Roku 1822 opustil Tejček i kvůli osobním neshodám Machkovu dílnu a odešel do Vídně, kde od roku 1821 působil jako zástupce ředitele v Litografickém institutu. Do Čech se vrátil roku 1828 a více než grafickému umění se věnoval malbě a jeho litografické práce z pozdějších let představují spíše vzácnou výjimku.²⁰⁰ Jednou z nich byla např. portrétní litografie z roku 1841 zachycující Ludwiga van Beethovena.²⁰¹

Po Tejčkově odchodu vedl Antonín Machek svou kamenotiskárnu sám, ale již brzy i kvůli vzrůstajícímu množství zakázek přibíral nové zaměstnance, kterým svěřoval realizaci drobnějších a běžných zakázek kamenotiskárny. Jedním ze spolupracovníků, který se postupně z učedníka vypracoval na vedoucího dílny a významného litografa, byl František Šír, kterému bude později věnována větší pozornost. František Šír v Machkově kamenotiskárně působil od 20. let a zpočátku mu Machek svěřoval pouze menší zakázky, nechával ho doslovně převádět kresby do grafické podoby a nedával mu široký prostor k vlastní autorské práci, díky čemuž nemohl František Šír plně rozvinout svůj talent, a i proto jeho první litografické práce působí toporně a neuměle. Postupně se ale vypracoval a získal od Machka více volnosti, ve své kresbě získal větší jistotu a pouštěl se i do vlastních projektů. Díky své pílí i nadání se ve 40. letech stal vůdčí osobností Machkovy kamenotiskárny, kdy měl kromě realizace zakázek na starost také zajištění provozu kamenotiskárny. Produkce, na níž se František Šír podílel, byla obvykle označována *F. Schier lith. Gedr. und Herausgegeben v. A. Machek in Prag.* nebo *Ant. Machek gemalt u. gedr.*

Quaser 1823, Machek & Teyček.)“ Koranda Václav, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice*, s. 22.

¹⁹⁹ Jiří Slavík – Marie Otavová, *Obrazy z panství Žamberk. Soubor litografií Martina Tejčka*. Žamberk 2006.

²⁰⁰ Po svém usazení se v Praze roku 1828 vystupuje jako „*Teicžek, Hr. Martin. Historien-, Landschaft- und Porträt-Mahler. Altst. 427.*“ *Schematismus des Königreichs Böhmen auf das Jahr 1828*. Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1828, s. 648.

²⁰¹ Jan Nepomuk Assmann, *Nová akvizice Muzea: Pohled na Karlov od Martina Tejčka*. *Res Musei Pragensis. Měsíčník Muzea hlavního města Prahy*, č. 10, Praha 1999, s. 1–3.

F. Schier lithogr.²⁰² To, že Šírovi Antonín Machek svěřil vedení své dílny, dokládá nejen to, že František Šír byl pečlivým kreslířem schopným přesného převádění malířských i jiných předloh na litografický kámen a dovedným tiskařem, ale také schopným organizátorem. „Antonín Machek jako vydavatel, majitel koncese, dílny i tiskárny, přijímal velmi mnoho zakázek, přesto že sám v těchto letech pohlížel na litografii jako na své zaměstnání vedlejší a věnoval se většinou malbě. Celou váhu Machkova závodu nesl vlastně Šír, hlavně jako kreslíř na kameni, litograf i jako tiskař.“²⁰³ František Šír Machkovi prováděl přípravné kresby, jeho úkolem bylo vyřizovat zakázky i provozně vést dílnu. František Šír působil v Machkově dílně až do Machkovy smrti a čím dál tím více se podílel na produkci dílny.

Jedním z dalších litografů pracujícím v Machkově dílně byl litograf a kaligraf Jakub Schönflug (1800–1846), který byl vedle Josefa Vojtěcha Hellicha spoluautorem obrazově působivého slabikáře *Česká abeceda w 26 obrázcích, od Machka* vydaná roku 1829.²⁰⁴ Jednotlivá písmena abecedy jsou zde nejen doprovázena obrazem, ale také verši usnadňujícími osvojení si abecedy. Vedle obvyklých náboženských, často biblických motivů, které běžně provázely litery ve slabikářích, se zde setkáme i s profánními náměty nebo obrazy zvířat.

K dalším Machkovým spolupracovníkům patřil Jindřich Schödl (1771–1833), který se proslavil zejména svými portrétními litografiemi herců a hereček, Leopold August Friese, který se stal např. autorem několika historických obrazů a portrétů,²⁰⁵ portrétista Josef Zumstande (1806–1865), Antonín Jan Gareis starší (1791–1863) nebo portrétista, miniaturista a litograf Josef Quaisser (1776–1845), který se vedle Machka stal největším propagátorem kamenotisku v Čechách. Josef Quaisser vystudoval na Akademii v Drážďanech, od roku 1802 se stal žákem Josefa Berglera na pražské Akademii. Proslavil se nejen četnými portréty členů rodiny Kristiána Kryštofa hraběte Clam-Gallase, u něhož nějaký čas působil jako domácí lékař, ale

---

²⁰² Např. Antonín Machek, *Anton Smieth, Steuer-Einnehmer in Auržinowes 1830*. Ant. Machek gemalt u. gedr. F. Schier lithogr. MZK, sign. Skř.2K-90.991.; Antonín Machek, *J. Oppolzer*. A. Machek pinx. et impr. Fr. Schier lith. MZK, sign. Skř.2K-90.955.

²⁰³ Jiří Šebek, *Malíř a litograf František Šír 1804–1864*. Nové Město na Moravě 1964, s. 7.

²⁰⁴ Jediný dosud známý exemplář se nachází v Národní galerii v Praze. *Neues Bilderbuch für die Jugend, enthaltend 26 alphabetisch geordneter Bilder, nebst ihren grossen und kleinen Anfangs-Buchstaben von 6lei Schriftgattungen...* Kromě Machka a Schönfluga na publikaci spolupracoval také Josef Vojtěch Hellich, jehož signatura se spolu s Machkovou nachází na zadní obálce. NG, inv. č. R 234.900/1–26.

²⁰⁵ Leopold Friese, *Prchnutí z žaláře, Václav IV. a Zuzanka*. Praha po 1824.

také tím, že v roce 1831 vydal třísvazkovou příručku pro malíře *Einleitung zum Kopf- und Figuren Zeichnen*, která vyniká svou početnou obrazovou přílohou.²⁰⁶ Kromě toho byl Josef Quaisser autorem publikace *Bildnisse der vorzüglichsten deutscher Dichter und Schriftsteller* taktéž vydané u dědiců Petra Bohmanna a doprovázené portrétní galerií.²⁰⁷

Antonín Machek sledoval vývoj evropského litografického umění a sám se v této technice neustále zdokonaloval, proto „i ve stylu litografických prací dochází v polovině třicátých let k zřejmé proměně, nezávisle už na tom, zda šlo o vlastní práce Machkovy nebo o díla jeho tovaryše Františka Šíra, jehož signatury se objevují na litografiích vycházejících z Machkovy dílny nyní pravidelně. Změna stylu se týkala především toho, že se opouštěla ilusivní modelace a uplatňovalo se grafické a kresebné pojetí. Linie mají větší švih, jejich duktus se uvolňuje, rozvedení v ploše působí dekorativněji, síť čar je řidší, a spolu s tím se také vytváří nenásilný přechod mezi vlastní kresbou a bílou plochou papíru. Kresba je vylehčena a působí elegantněji, zároveň se však u podobizen zaostřuje charakterizace a tím se z ilusivně plastického stylu vybavují vlastní osobité grafické formy.“²⁰⁸ Litografické portréty Antonína Machka překvapují neobyčejnou měkkostí modelace, pečlivou kresbou a využitím jemného zrna litografického kamene, což umožňovala zejména technika křídlové litografie. Machkovy litografie jsou také charakteristické zvýrazněním rysů portrétovaného, za podobiznou se objevuje volný prostor díky čemuž je zdůrazněna silueta, modelace i samotná kresba. Svým uměním Machek postupně vytvořil podobu oficiálního, reprezentativního portrétu 19. století a podobizny pocházející z jeho dílny zdobily zdi nejednoho šlechtického sídla i měšťanské domácnosti. V Machkově případě tak došlo k propojení obou jeho profesí, neboť jím malované portréty byly často současně reprodukovány do grafické podoby. Prostřednictvím litografií, které se staly oblíbeným dárkem či předmětem osobní reprezentace, se šířila Machkova známost jako portrétisty a on si tímto nevtíravým způsobem zajistil další zakázky, zejména v kruzích měšťanské společnosti. Machek, který byl především malířem, tak obě profese propojil a ve svém uměleckém obchodě

²⁰⁶ Josef Quaisser, *Anleitung zum Kopf- und Figuren- Zeichnen: in 15 Original- Blättern in Handzeichnungs- Manier für Eltern, Schul- und Privat- Lehrer und zum Selbstunterricht*. Prag: Bohmanns Erben, [1831]. [6] s., 15, [13] obrazových listů.

²⁰⁷ *Bildnisse der vorzüglichsten deutscher Dichter und Schriftsteller nach dem Leben theils gemalt theils gezeichnet von Jagemann... lytographirt vom Historien- und Portrait- Maler J. Quaisser; nebst kurzgefaßten Lebensgeschichten*. Prag: P. Bohmanns Erben, [1825–1834]. NK, sign. 11 A 000170.

²⁰⁸ Luděk Novák, *Antonín Machek*, s. 135.

nacházejícím se v Praze na Ovocné ulici č. p. 377 nabízel nejen grafické listy, ale i řadu svých olejomalb nebo zde domlouval objednávky. „*Za litografický kámen a jeho nutnou přípravu účtuje Machek 7 zlatých, za litografickou křidu 1 zlatý. Za čtyři sta padesát pět otisků Führichovy litografie Zasnoubení dostává 36 zlatých, tedy téměř polovinu obnosu, který obdržel za velký oltářní obraz v Bělicích. Tutéž sumu pak účtoval za stejný počet otisků Schalkeho krajiny. Za čtrnáct archů čínského papíru, arch po dvaceti čtyřech krejcarech, účtoval Machek 5 zlatých a 36 krejcarů. Celkem účtoval Machek 77 zlatých a 36 krejcarů, což bylo jen o jedenáct zlatých méně, než obdržel za veliký oltářní obraz v Bojanově.*“²⁰⁹

V pozdějších letech, kdy již sám Antonín Machek ze zdravotních důvodů tolik netvořil, začala jeho dílna přijímat i řadu zakázek čistě reprodukční povahy a sporadicky zasáhla i do knižní ilustrace. Karel Chyba činnost dílny v oblasti knižní ilustrace datuje lety 1828–1840 a rokem 1849, kdy firma pracovala již pod jménem vdovy Terezie Machkové.²¹⁰ Je ale potřeba zmínit, že zejména ve 30. letech, kdy měl Antonín Machek dostatek zakázek, byly litografie objevující se v tiscích spíše dílenskou prací či vznikly z iniciativy autorů, kteří většinou nechávali do grafické podoby převést vlastní kresby. Mezi publikace, které ilustrovaly Machkovy litografie, patří např. kniha Josefa Chmely *Biblické příběhy Starého zákona pro mládež ku školnímu vyučování* vydaná v roce 1821 v Hradci Králové, ilustrace do časopisu *Květy* či *Krok* nebo do několika obrazových učebnic, kdy byla publikace *Česká abeceda w 26 obrázcích* zmíněna již dříve. Antonín Machek se spolu s Františkem Šírem, Josefem Hellichem, Karlem Vilémem Medauem nebo s tiskárnou Bohumil Haase a synové podílel také na vydání Krombholzova obrazového díla *Tafeln zu dem mykologischen Werke von KROMBHOLZ* tištěné na pokračování v časopise *Naturgetreue Abbildungen und Beschreibungen der essbaren, schädlichen und verdächtigen Schwämme*.²¹¹ Některé z křídových litografických příloh, které byly dodatečně kolorovány, jsou signované *Jos. Hellich lith.; Donat lith.; F. Schier lith. a Gedr. bei A. Machek in Prag.*

---

²⁰⁹ Ibidem, s. 136.

²¹⁰ Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů*, s. 177.

²¹¹ Julius Vincenc Krombholz, *Tafeln zu dem mykologischen Werke von KROMBHOLZ*. Prag: J. G. Calv'sche Buchhandlung, Buchdruckerei von Gottlieb Haase Söhne, 1831–1846. NK, sign. 65 B 000093/Taf. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.5962/bhl.title.15756>.

Antonín Machek zemřel na plicní chorobu před půlnocí dne 18. listopadu 1844, po jeho smrti vedl litografickou dílnu jménem Machkovy vdovy Terezie Machkové František Šír, a to až do roku 1846, kdy mu policejní ředitelství povolilo zřídit v Praze vlastní litografický závod a on se osamostatnil. Protože František Šír ke konci Machkova života stál v čele dílny, plynule navázal na veškeré projekty. Pod jeho vedením byly v Machkově dílně vydány např. obrazy slovanských krojů, pokračoval v tisku portrétů českých panovníků i portrétů významných osobností z české historie např. Jana Rokycany, Jeronýma Pražského nebo praotce Čecha, ale i v portrétování svých současníků. Byl mimo jiné autorem podobizny Josefa Kajetána Tyla, básníka Karla Egona Eberta, lékaře Antonína Jaksche nebo spisovatele Františka Jaromíra Rubeše. Kromě těchto realizací se František Šír z existenčních důvodů stále více věnoval reprodukční a užité grafice a tak se v produkci Machkovy dílny čím dál častěji objevují navštívenky, diplomy nebo drobná devoční grafika.²¹²

Vdova po Antonínu Machkovi, Terezie Machková (zemř. 1851), dílnu po osamostatnění se Františka Šíra několik let sama provozovala. Pod jejím vedením se dílna věnovala primárně vydávání užité grafiky a akcidenčních tisků. Terezie Machková si však uvědomovala neudržitelnost dílny a proto zvažovala její prodej. V této době o koupi Machkovy dílny uvažovala řada litografů i umělců, mimo jiné i Josef Vojtěch Hellich, který se ve 40. letech litografii stále více věnoval a v Praze nenašel vhodnou litografickou dílnu, která by byla schopna převést jeho návrhy do grafické podoby. Realizaci většiny svých litografií svěřoval spíše vídeňským litografickým dílnám, kdy spolupracoval např. s Johannem Rauhem. I proto Hellich uvažoval o vybudování malířského a grafického centra pod svým vedením, k čemuž nakonec nedošlo. Terezie Machková dílnu i s vybavením prodala v roce 1850 za 900 zlatých svému zaměstnanci Josefu Habelovi, který Machkovu dílnu po odchodu Františka Šíra od roku 1847 vedl a byl autorem většiny litografií, které dílna v této době vydávala. Z jeho ruky pochází např. barevný litografický upomínkový list na Karlovy Vary z roku 1847,²¹³ reklamní plakáty, navštívenky, pozvánky, ale také množství vedut i portrétů. Tiskařské podniky patřily k prvním, které pro sebe objevily význam reklamy, nabídkové seznamy tiskáren i nakladatelství se staly

²¹² Jiří Šebek, *Malíř a litograf František Šír 1804–1864*. Nové Město na Moravě 1964, s. 8.

²¹³ *Scenen aus dem Leben Kaiser Karl IV. Erinnerung an Karlsbad*. Verlag bei A. Macheks Wtte. Gez. u. lithogr. v. Josef Habel in Prag. UPM 21 344.

běžnou součástí vydávaných tisků, v periodickém tisku se pravidelně objevovala jejich reklama a do výkladů či na stěny běžně umísťovali plakáty a upoutávky. Svě litografické umění Josef Habel prokázal při zhotovení plakátů a navštívenek kamenotiskárny vdovy Antonína Machka z roku 1849 *Die Steindruckerei der A. Machek's Wwe. PRAG unter der Leitung des Jos. Habel, empliehlt sich zu allen geehrten Aufträgen. Eisengasse Nr. 491 zum rothen Hirsch. Alle Arten lithographischer Arbeiten werden daselbst auss schnellste prompteste u. zu den billigsten Preisen ausgeführt.*²¹⁴ Reklamní plakát Machkovy tiskárny zaujme nejen celkovou kompozicí obrazu, ale také svým detailním provedením, které svědčí o zručnosti jejího autora, který důmyslným způsobem kombinuje obrazy a kaligraficky řešený nápis. Text upozorňující na kamenotiskárnu je umístěn na drapérii visící z architektonického rámce, uprostřed kterého sedí alegorická postava představující umění, potažmo litografii, obklopená putti nesoucími nástroje potřebné k litografickému tisku. V dolní části listu se nachází dva litografové zachycující na kámen jak krajinu, tak skupinu postav stojících opodál. Plakátem a jeho zhotovením je demonstrována jak vlastní kamenotiskárna, tak i její umění, které je možné svým zákazníkům nabídnout. Stejně rozvržení obrazu, kdy je text reklamy umístěn do prostoru obklopeného atributy charakterizujícími daný podnik, používal Josef Habel i v pozdějších letech.

Josef Habel

Jak bylo řečeno výše, novým majitelem Machkovy kamenotiskárny a jedním z jeho pokračovatelů se stal Josef Habel (1823–1869).²¹⁵ Litografickému umění se Josef Habel naučil u Karla Henniga a v litografické dílně Antonína Machka, pod vedením Františka Šíra. Do Machkovy litografické dílny také po svém vyučení nastoupil a působil zde až do roku 1850, kdy stál od roku 1847 zároveň v jejím čele. Od 40. let se tak v Machkově dílně můžeme setkat s jeho litografiemi, které mají zpočátku spíše dílenský charakter, i když postupně jsou mu svěřovány stále

---

²¹⁴ Josef Habel byl např. autorem reklamního plakátu kamenotiskárny vdovy Antonína Machka *Die Steindruckerei der A. Macheks Wwe Prag. Unter der Leitung des Jos. Habel, empfiehlt sich zu allen geehrten Aufträgen. Eisengasse, No. 491 zum rothen Hirsch.* NG, inv. č. R 88 872. nebo navštívenky této tiskárny Josef Habel, *Steindruckerei Lithographie & Lithochromie der Ant. Macheks Wwe. Unter Leitung des Jos. Habel. Eisengasse N: C. 491. Prag zum rothen Hirsch.* NM, inv. č. 46 690.

²¹⁵ Objevuje se také jako Josef Habl.

náročnější práce a on se vedle akcidenčních tisků podílí také na zhotovení volných grafických listů, reprodukcí děl starších mistrů a později i portrétů. Kromě prací vytvořených pro Machkovu dílnu realizoval Josef Habel v průběhu 40. let i několik dalších věcí, na nichž spolupracoval i s jinými pražskými litografickými dílnami či tiskárnami. Např. pro kamenotiskárnu Emanuela Kučery zhotovil soubor vedut nebo vytvořil návrh pamětního listu k vysvěcení kaple sv. Rafaela při ústavu slepců v Praze.²¹⁶ O tom, že byl Josef Habel výraznou osobností Machkovy litografické dílny po jeho smrti svědčí nejen množství akcidenčních tisků a grafických listů vydaných dílnou po roce 1847, kdy působil Josef Habel v jejím čele, ale např. i publikace *Oesterreichs Joseph der Zweite, römischer König, Kaiser der Deutschen – der Völker süße Erinnerung; und Franz Joseph der Erste, Kaiser des einigen Oesterreichs – der Völker gläubige Hoffnung. Zwei lithographirte Blätter von J. Habel. Mit erklärendem Texte von J. Müller, Verfasser der Volksgeschichte von Böhmen* vydaná v roce 1849.²¹⁷ Josef Habel se stal autorem dvou signovaných litografických portrétů Josefa II. a Františka Josefa II. umístěných do dekorativních kartuší s atributy charakterizujícími jejich osobnost a zájmy. Jeho litografické portréty panovníků se vyznačují smyslem pro detail, jemnou a měkkou kresbou i nápaditým provedením celé kompozice, kdy např. do kartuše rámuující portrét Josefa II. umístil Josef Habel scénu zachycující orajícího panovníka. Litografií byla vytvořena i nakladatelská obálka s dekorativním rámcem s rostlinným motivem, do něhož je vložen název a datum vydání.

Josef Habel se neustále zdokonaloval a protože mu stávající situace v Machkově kamenotiskárně zcela nevyhovovala, začal již nedlouho po vyučení uvažovat o svém osamostatnění a založení vlastní tiskárny či litografické dílny. V roce 1840 založil tiskařskou dílnu, kterou v roce 1850 rozšířil koupí Machkovy

---

²¹⁶ Kaple sv. Rafaela Archanděla v Klárově ústavu slepců na Klárově byla vystavěna roku 1838 podle návrhu Josefa Krannera. Pohled do kaple rámovaný dórskými sloupy oživuje figurální stafáž, kde zaujme především mužská postava stojící vpravo před kostelními lavicemi, patrně se jedná o arcivévodu Štěpána Habsbursko-Lotrinského. Josef Habel, *Innere Ansicht der St. Raphaels-Kapelle an der Versorgungs- und Beschäftigungs-Anstalt für Erwachsene Blinde in Prag. Bei Gelegenheit der Kapelleneinweihung Prag 1844 in tiefster Ehrfurcht dargebracht von Emanuel Kutschera*. Steindr. bei E. Kutschera in Prag. Jos. Habel gezt. UPM 21 314; ÖNB, Kartensammlung und Globenmuseum ALB Vues 11293. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19451787.jpg>.

²¹⁷ V této publikaci došlo k propojení Machkovy litografické dílny, litografického umění Josefa Habela i tiskařského umění Karla Viléma Medaua, který načas působil i v Praze a stal se průkopníkem litografie v Litoměřicích. Spojení těchto dílen je zmíněno v impresu: *Verlag der lithographischen Anstalt von Anton Machek's Witwe. Unter der Leitung des J. Habel (Eisengasse Nr. C. 491). Druck der Fürst-Erbischoflichen Buchdruckerei von C. W. Medau. 1849*. Dostupné z: <http://books.google.cz/books?vid=NKP:1002302548&printsec=frontcover>.

kamenotiskárny a spojil tak vydávání obrazu a tisku.²¹⁸ Litografická dílna Josefa Habela nejdříve sídlila v Praze v domě U Tří bílých labutí, v dnešní Karlově ulici č. 169-I, od roku 1855 pak v domě U Černého koníka na dnešním Malém náměstí č. 456/14, později v domě U Bílého věnce na dnešním Ovocném trhu č. 572/11, na Mariánském náměstí č. 101 nebo na dnešní Jungmannově ulici č. 747/28, a specializovala se na užitou grafiku a vydávání obrazového materiálu, ať již v podobě volných listů nebo obrazových příloh publikací, které tak získaly na atraktivnosti. Josef Habel byl dobrý malíř i dovedný kreslíř, ovládal litografické techniky a ryl zručně krajiny i architektonické památky. Jeho litografické studie se vyznačovaly smyslem pro detail, pojetím měřítka i dokonale zvládnutou perspektivou. V Habelových grafických pracích převládaly ryté a křídové litografie, vyznačující se detailní kresbou, jemným provedením a efektivním stínováním. Josefa Habela pojily úzké vazby na Národní muzeum, spolupracoval se zdejšími kurátory, vědci i členy učených společností, kteří často využívali jeho služeb, pokud chtěli doplnit svoji studii o obrazové ilustrace. I díky tomu byl Josef Habel autorem většiny litografických obrazových příloh časopisu *Památky archeologické a místopisné*, pro které realizoval nejen vlastní návrhy, ale také do grafické podoby převáděl kresby spolupracovníků Národního muzea, pod jehož záštitou časopis vycházel. Mezi autory kreseb doprovázejících časopis *Archeologické listy*²¹⁹ nebo *Památky archeologické a místopisné* patřil např. Josef Vojtěch Hellich, který v té době pracoval jako kustod archeologické sbírky Národního muzea a realizaci obrazových příloh mu svěřila také řada jeho kolegů, kteří do časopisu pravidelně přispívali.²²⁰ Na některých obrazových přílohách se vedle vlastních autorů obrazově podílel také Josef Habel, jeho autorské kresby jsou ale spíše ojedinělé, neboť ve většině případů „pouze“ převedl původní kresby do litografické podoby. Pro časopis *Památky archeologické a místopisné* zachytil např. bronzovou sochu sv. Jiří na pražském hradě, vchod do Týnského chrámu, románský portál Hrušického kostela, kryptu pod děkanským chrámem v Kouřimi, krucifix pocházející z Ostrovského kláštera a řadu dalších památek, které

---

²¹⁸ Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů*, s. 106.

²¹⁹ Jediné číslo *Archeologických listů* vyšlo v roce 1852 a Hellich pro toto číslo vytvořil litografii k článku o starobylyých spínadlech. Tatáž litografie byla později použita jako příloha článku Jana Erazima Vocela o významu starobylyých bronzů v druhém ročníku *Památek archeologických a místopisných* z roku 1857.

²²⁰ Více o Hellichově působení v muzeu a především jeho kresbách pro Národní muzeum viz Karel Sklenář, *Archeologická činnost Josefa Vojtěcha Hellicha v Národním muzeu (1842–1847)*. *Sborník národního muzea v Praze*, řada A, sv. XXXIV (1980), číslo 3–4, s. 109–232.

byly následně převedeny do grafické podoby technikou ryté i křídové litografie. Litografické ilustrace objevující se v časopise *Památky archeologické a místopisné* patří k jedinečným příkladům vědecké ilustrace a jsou skutečným počátkem vědecké ilustrace objevující se v archeologickém studiu.²²¹ Na obrazovou složku *Památek archeologických a místopisných* kladla redakce časopisu již od počátku velký důraz, i proto se na obrazových přílohách podíleli nejen pracovníci muzea, ale také řada umělců i litografů. I když se předním litografem tohoto časopisu stal právě Josef Habel, oslovoval časopis i další litografické dílny, po Habelovi nejčastěji kamenotiskárnu Františka Šíra. Mezi autory spolupracujícími na obrazové složce *Památek archeologických a místopisných* patřil např. Wilhelm Kandler, František Prokop, Jan Dvořáček nebo Friedrich Lorenz, autorem kreseb realizovaných technikou ryté litografie byl např. Svoboda nebo brněnský Vilém Mořic Trapp, od něhož pochází pohled na průčelí kláštera Porta coeli nebo obraz kostela sv. Erasma v Rohožné s pohledem do presbyteria.²²² Habelovy litografie pro *Památky archeologické a místopisné* jsou výjimečné nejen svým obrazovým zpracováním či důrazem na detail, ale i tím, že jsou jako obrazové přílohy použity vedle černobílých také barevné litografie, kdy Josef Habel pracuje hlavně s odstíny hnědé a sépiové barvy nebo vydává litografie s hnědým podtiskem.²²³ Litografie s barevným podtiskem, který tvořil rám obrazu, využíval Habel pro zobrazení předmětů, objektů i architektury. Světelně tónovaný barevný podtisk používal i na vedutách, kde je tímto způsobem dotvářena celková atmosféra daného místa. Kromě barevného podtisku se u Habela setkáme i s prvními barevnými litografiemi vzniklými soutiskem několika litografických kamenů.²²⁴ Celobarevné litografie se staly jedním

---

²²¹ *Vchod do chrámu Týnského. 1200–1300.* Tisk F. Šíra v Praze. *Památky archeologické a místopisné.* I. díl (sešit III.) 1855, s. 62.; *Bronzový krucifix z bývalého kláštera Ostrovského.* Barvotisk J. Habel v Praze. *Památky archeologické a místopisné.* I. díl (sešit III.) 1855, s. 142.; *Bronzová socha sv. Jiří na hradě Pražském.* Jos. Hellich, E. Prokop kreslil. Kamenotisk J. Habla v Praze. *Památky archeologické a místopisné.* II. díl (sešit IV.) 1856, s. 175–176.

²²² Mořic Vilém Trapp, *Portale der St. Maria Himmelfahrts Convents Kirche des ehem. Cistercienser Nonnen Klosters zu Vorkloster Tischnowitz in Mähren.* *Památky archeologické Jahrgang 1856, wo S. 21–24 ein Aufsatz über dieses Portale zu finden ist.* Praha: kamenotisk J. Habel, 1856.; Mořic Vilém Trapp, *Kostel sv. Erasma v Rohožné.* Rys. M. Trapp. Lithogr. a Kamenotisk J. Habela v Praze. *Památky archeologické a místopisné* 1855, s. 276. Litografie byla vydána jako obrazová příloha ke studii Mořice Viléma Trappa *Hrad Svojanov a jeho okolí.* *Památky archeologické a místopisné* 1855, s. 275–282.

²²³ Barevnou litografií je např. vytvořen obraz krucifixu z ostrovského kláštera nebo snímek prvního listu rukopisu *Mater Verborum* nacházející se v prvním díle *Památek archeologických a místopisných* z roku 1855.

²²⁴ Louise Kotz, *Partie im Salzkammergut.* J. Habel. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/2, č. 1316. Dostupné z: [http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=a275ba70e0ded5b8a00809bee30e2655&scan=1#scan1](http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=a275ba70e0ded5b8a00809bee30e2655&scan=1#scan1;);

z největších přínosů litografického umění, neboť až do této doby byly konturové kamenotisky vybarvovány ručně za pomoci šablon. Pro svůj primariát v použití barevné litografie, způsobu soutisku a vnesením barvy do obrazu se stala Habelova dílna vyhlášenou a spolupracovala s ní díky tomu řada českých i moravských umělců nebo vědeckých pracovníků.

Spolupráce Habelovy litografické dílny s Národním muzeem pokračovala i mimo vydávaný časopis *Památky archeologické a místopisné*. Habel byl např. také jedním z autorů litografií ilustrujících *Časopis českého musea* vydávaný nákladem Českého muzea a tištěný syny Bohumila Haase.²²⁵ Do grafické podoby převedl rovněž několik kreseb Josefa Vojtěcha Hellicha, které vytvořil jako kustod Národního muzea. Hellich byl vynikajícím dokumentátorem archeologických nálezů a vědecké studie doplněné jeho litografiemi patří k zářným příkladům způsobu propojení textu s obrazem a využití litografie pro vědecké účely. Josef Vojtěch Hellich úzce spolupracoval se svými kolegy a Hellichovy litografie provázely jak jeho vlastní studie, tak i díla a statě jeho přátel a kolegů, např. se objevily v publikaci Jana Erazima Vocela *Základy nauky o českém dávnověku*.²²⁶ Hellichovy kresby

---

Gruber. *Nordliche Ansicht der Burg zu Eger*. Gruber del. Lithog. Anst. v. J. Habel Prag. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=f9dbe45607d062682e9eb9125319bf6e&scan=1#scan1>.; Louise Kotz, *Bei Ischl*. N. d. N. gez. v. Louise Kotz. Farbend v. J. Habel Prag. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/2 č. 1318. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=2b22088d2df51129f9be935a4a1f8633&scan=1#scan1>.

²²⁵ Hellichovy litografie např. ilustrují článek Jana Erazima Vocela O starožitnostech Českých a o potřebě chrániti je před zkázau. *Časopis českého museum*. roč. 19, sv. 4, Praha 1845, s. 649–582 i jeho později vydaný separát. Pro příručku vytvořil Josef Vojtěch Hellich litografie menšího formátu vycházející z ukázek užitých v *Grundzüge der böhmischen Alterthumskunde...* Čtyři nové litografické obrazy zachycující kamenné nástroje, nádoby a bronzové předměty neměly tak propracovaný obraz, spíše se jednalo o zjednodušené nákresy zhotovené pouze lineární kresbou. Jan Erazim Vocel, *O starožitnostech českých a o potřebě chrániti je před zkázau*. W Praze, vydáním Českého Národního museum, 1845. MZK, sign. 1-249.203. O tom, že Hellichovy litografické přílohy vzbudily velký ohlas, svědčí i pozdější zprávy: „*A když Vocel r. 1845 sepsal prstonárodní pojednání ,O starožitnostech českých a potřebě chrániti je před zkázau' dle většního spisu svého ,Grundzüge der böhmischen Alterthumskunde', Hellich opatřil je obrázky nejstarších památek, mlatů, nádob, popelnic, zbraní, slohů stavitelských a t. d. Sbor pak chtěje vědomost' o národních starožitnostech ve vlasti šířiti, vydal ono pojednání a mnoho tisíc výtisků mezi lid zdarma rozšířil.*“ František Augustin Slavík, Josef Vojtěch Hellich. *Zlatá Praha*, roč. 4, 1887, č. 21, s. 330. Původní Hellichovou kresbou se inspiroval Josef Kajetán Tyl, který některé předměty z ní použil pro ilustrace doprovázející jeho povídku *Dejte pozor na věci starožitné* otištěnou v časopise *Pražský posel* v roce 1846. Josef Kajetán Tyl, *Dejte pozor na věci starožitné!* (S obrázkem), in: idem, *Pražský posel sbírka užitečného i kratochvilného čtení pro lid gazyka českého* 1, 1846, s. 66–72.

²²⁶ Josef Vojtěch Hellich např. vytvořil od listopadu 1843 do dubna 1844 osm litografických listů pro Vocelovu příručku *Základy nauky o českém dávnověku*. Jejich provedení, jeho preciznost a soustředěnost se na detail bylo kladně hodnoceno již současníky. Hellich na obrazech zachycujících archeologické předměty i části památek využil možnosti křídové litografie a pro vytvoření působivého obrazu trojrozměrného objektu použil stínování, práci se světlem i s prostorem. Měkká modelace kresby pak dala vyniknout detailům. Jan Erazim Vocel, *Grundzüge der böhmischen*

ilustrující text k němu mají věcný, předmětný vztah, jsou přesné, názorné a pečlivě provedené. Hellich uplatňoval archeologické poznatky i v umění, kdy se na jeho obrazech z prehistorických dob objevují předměty ze sbírek Národního muzea či je zobrazená architektura ovlivněna archeologickými nálezy, které Hellich jako kustod archeologických sbírek dokumentoval.

Již v průběhu 40. let našel Josef Habel své uplatnění v knižní grafice a ilustrace provázející časopisy Národního muzea nebyly jedinou jeho realizací. Spolu s Emanuelem Kučerou se Josef Habel podílel na ilustracích literárního almanachu *Libussa* vydávaného v letech 1842–1860 Pavlem Klarem. Pro Klarův ústav slepců kromě pamětního listu vydaného k příležitosti vysvěcení kaple sv. Rafaela zmíněného výše zhotovil v 50. letech 19. století barevný titulní list k pamětnímu spisu toto ústavu a byl také jedním z autorů výzdoby almanachu *Lada-Nióla*.²²⁷ Habelovy barevné litografie doprovázejí rovněž publikaci Antonína Friče *Evropské ptactvo* vycházející v letech 1854–1876.²²⁸ Jedinečnost publikace byla dána nejen rozsahem, ale také tím, že zde byl pro vědeckou ilustraci použit barvotisk, který se stal doménou litografické dílny Josefa Habela a který zejména v případě zobrazení fauny či flory dodával celému obrazu na působivosti. Výjimečnost Fričova díla spočívá nejen v precizním provedení, ale také v tom, že se patrně jedná o první chromolitografie použité v českých odborných tiscích. Využití chromolitografie pro ilustrace odborných knih bylo velice oblíbené, barevné obrazy vzniklé soutiskem několika barev byly daleko názornější a obrazově efektnější. Samotné publikaci Antonína Friče předcházelo vydání čtyř litografických tabulí se zobrazením sokolů

Alterthumskunde... Mit acht lithographirten Tafeln von Joseph Hellich, Custos der archäologischen Sammlung des vaterl. Museums. Prag: Pospischil, 1845. MZK, sign. 2-8.880. Náklady na tisk příloh sumarizuje Jan Erazim Vocel ve svém deníku: „*Lithographische Tafeln 135 fl. Druck der Tafeln 51 fl. 50.*“ Z čehož tři litografické desky, z nichž se tisklo, byly pořízeny celkem za 9 zlatých a zhotovení otisků na litografickém kameni bylo za 8 tabulí vyčísleno na 120 zlatých. Náklady spojené s tiskem litografických příloh uhradil baron Jan Norbert z Neuberka, který se jako jeden ze spoluzakladatelů Národního muzea a kurátor Matice české podílel i na spolufinancování publikací vydávaných těmito institucemi. Karel Sklenář, Archeologická činnost Josefa Vojtěcha Helliche v Národním muzeu (1842–1847). *Sborník Národního muzea v Praze.* Řada A, sv. 34, 1980, č. 3–4, s. 180.

²²⁷ Kromě četných dřevorytů v textu se staly součástí publikace tři celostránkové grafiky – Litografický titulní list s postavou bájné víly a múzy Lady-Nióly krácející k jezeru. F. Krause kresl. Tisk a Lith. J. Habela v Praze.; *ALEKSANDR PUŠKÍN, v mladistvém věku.* Lith. F. Šíra. „*Přidáno k tomuto almanachu: Obraz Marie z ryteckého ústavu Rak. Lloydů v Terstu. Titulní obraz kreslen od F. Krause, z litografického ústavu J. Habela v Praze. Podobizna A. Puškina od F. Šíra v Praze.*“ Josef Václav Frič (red.), *Lada-Nióla almanach na rok 1855.* Praha: [s.n.], 1854. MZK, sign. 1-92.560. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:e17989b0-0e0a-11e7-9b53-005056827e52>.

²²⁸ Antonín Frič, *Evropské ptactvo od Antonína Friče.* Litogr. a barvotisk od Jos. Habela. V Praze: Kateřina Jeřábková, F. Tempský, B. Haase, 1854–1876.

v roce 1853, jejichž provedení Antonína Friče nadchlo a on se rozhodl chromolitografií použít pro celé dílo. Za jednu barvotiskovou tabuli vydanou v nákladu 1 000 kusů zaplatil Antonín Frič u Josefa Habela sto zlatých, což byla skoro polovina částky, kterou později uhradil tiskárně synů Bohumila Haase, kteří po smrti Josefa Habela převzali vydávání knihy. Zhotovení jedné barevné litografie v kamenotiskárně dědiců Bohumila Haase přišlo na 250–300 zlatých.²²⁹ Spolupráce Josefa Habela s Antonínem Fričem pokračovala i na dalších projektech, kdy Habelovy litografie doprovázely některé texty tištěné v časopise *Živa* vydávaném od roku 1853 nákladem Matice české při Muzeu Království českého v Praze, na jehož vydávání se Antonín Frič také podílel.²³⁰ Většina litografických příloh nacházejících se v prvních dvou ročnících je dílem německého botanika Julia Sachse (1832–1897), který v 50. letech působil na pražské univerzitě. Během svého pražského pobytu byl Julius Sachs spolu s Janem Evangelistou Purkyněm a Antonínem Fričem jedním z vydavatelů časopisu *Živa* nebo německojazyčného časopisu *Lotos*. Do obou periodik také přispíval nejen vlastními botanickými a zoologickými příspěvky, ale byl jedním z jejich předních ilustrátorů. Ilustrace, na nichž se Julius Sachs podílel a které byly Josefem Habelem převedeny do litografické podoby, vynikají svým ztvárněním, jemnou, měkkou, detailní a lehkou kresbou. Pečlivě provedené studie zaujmou svou realističností i autenticitou, a ačkoliv se jedná o vědecké ilustrace, dosahují vysoké umělecké úrovně.

Samostatnou kapitolu v Habelově tvorbě představuje vydávání kartografického materiálu, kam vnesl již při samotném tisku barvu. Zájem o místopis

---

²²⁹ Do konce 50. let vyšlo pět svazků doprovázených dvaceti velkými foliovými tabulemi s vyobrazením 227 ptáků. Josef Habel se podílel na realizaci prvních litografických listů, další pak byly provedeny v kamenotiskárně synů Bohumila Haase a jak se dozvídáme z inzerátu otištěného v roce 1859 v časopise *Živa* „*Obrazy, vyvedené v barvotisku, rovnají se oněm které se ve velmi drahých anglických, francouzských a německých dílách tohoto druhu se nalézají, a ve mnohých vlastnostech, zvláště co se týče stejnosti barev a jejich trvanlivosti, ještě nad tyto vynikají. V císař. král. dvorní kamenotiskárně zhotovují se nyní obrazy ptactva tak zdařile, že každý znalec jest překvapen uměleckými výrobky ěmito, a též německé ornithologické časopisy všechnu chválu jim udělují.*“

²³⁰ Jednalo se však spíše o výjimky, neboť v časopise se objevují především dřevoryty a s litografickými přílohami se setkáme především v prvních dvou ročnících. Habelovy litografie se nacházejí např. v prvních dvou ročnících, kde se objevují křídlové, ryté i pérové litografie ilustrující doprovodný text a je pravděpodobné, že se na jejich realizaci podíleli i samotní autoři, jak je tomu např. u obrazu trilobitů vytvořených podle kreseb Joachima Barranda. Většina litografií použitých v prvních dvou ročnících se vyznačuje detailní kresbou rostlin, ryb, zkamenělin apod. a nese označení Sax sc. Kamenotisk J. Habel-a v Praze. Výjimku tvoří frontispis prvního ročníku, kde je působivý průhled do druhohorního pralesu umocněný ještě barevným podtiskem. *Doba kamenouhelného rostlinstva*. Dle Ungera. V kameně ryto, a tištěno, od J. Habel-a. *Živa, časopis přírodnický*, ročník první, Praha 1853.

a kartografii se u Josefa Habela projevil také tím, že v 50. a 60. letech tiskl veduty a pohledy na architektonické památky²³¹ nebo se stal autorem několika map vydávaných jak v jeho dílně,²³² tak v dílně Karla Andrého, kde např. v roce 1861 vyšly barevné pérové a ryté litografické mapy okresů pražského kraje,²³³ mapy správních krajů tištěné na pokračování v letech 1861–1862 ve spolupráci s Viktorem Josefem Hollmannem a Eduardem Friedrichem Selnerem nebo v roce 1865 Josef Habel publikoval *Oro-hydrographische Karte von Böhmen*.²³⁴ Vedle oblíbeného kartografického materiálu vytiskl Josef Habel i několik autorských vedut a pohledů na historické památky.²³⁵ Byl např. autorem litografické veduty *Neuhaus von der Südseite* provázející dílo *Vereinschrift für Fort-, Jagd- und Naturkunde*.²³⁶ Do grafické podoby také převedl původní návrh na kostel Nanebevzetí Panny Marie v Mariánských Lázních Johanna Gottfrieda Gutensohna.²³⁷

---

²³¹ Josef Habel, *Původní návrh na kostel Nanebevzetí P. Marie v Mariánských Lázních s rozšířenou sochařskou výzdobou vytvořený podle Johanna Gottfrieda Gutensohna*. Praha 1851.

²³² V litografické dílně Josefa Habela vyšla např. litografická mapa na 6 listech *Industrie-Karte des Pilsner und Piseker Kreises beziehungsweise Pilsner Kammerbezirkes*. Prag: J. Habel, 1858.; Victor Josef Hollmann, *Karte des Bezirkes Görkau herausgegeben über Veranlassung des Saazer k. k. Kreisamtes und gewidmet Seiner Excellenz, dem hochwohlgeborenen Herrn Herrn Carl Freiherrn Mecský de Tsóor k. k. Polizeiminister (vormals Statthalter des hönigreiches Böhmen) von Friedrich Selner Saazer k. k. Kreishauptmann im Jahre 1862*. Prag. Lithogr. u. Druck v. Jos. Habel. Tato mapa je ve sbírkách MZK bohužel dochována pouze v torzu MZK, sign. Mpa-1208.975. Od stejného autora pochází i mapa Doupovska Victor Josef Hollmann, *Karte des Bezirkes Duppau herausgegeben über Veranlassung des Saazer k. k. Kreisamtes und gewidmet Seiner Excellenz dem hochwohlgeborenen Herrn Herrn Carl Freiherrn Mecský de Tsóor k. k. Polizeiminister (vormals Statthalter des Königreiches Böhmen) von Friedrich Selner Saazer k. k. Kreishauptmann im Jahre 1861. Entworfen u. gezeichnet v. Vict. Jos. Hollmann. Lithogr. u. Druck v. Jos. Habel Prag*. Obě mapy jsou zhotoveny technikou pérové litografie a zručnost zhotovitele dokládá i to, že je v názvu použito 9 různých typů písma, které vycházejí z předlohy písem uveřejněné v Senefelderově učebnici.

²³³ Jan Eduard Wagner, *Karte des ... Bezirkes im Prager Kreise. zusammengestellt nach den neuesten und verlässlichsten Quellen und herausgegeben zur Gründung von Gemeindebibliotheken in den sämtlichen Bezirken des prager Kreises*. Prag: Karl André, ca 1861. Barevné litografické mapy okresů pražského kraje v měřítku ca 1:72 900 jsou také doplněné dekorativně provedeným názvem a kromě legendy jsou doprovázené krajinným a figurálním výjevem umístěným do krajiny. Jan Eduard Wagner vydal ve spolupráci s Josefem Habelem ještě mapu pražského okolí v měřítku 1:220 000, která byla tištěna i po Habelově smrti. Jan Eduard Wagner, *Umgegend von Prag*. Gezeichn. u. lithog. v. J. E. Wagner. Prag: F. Kytka, J. Habel, 1879. Jako barevná litografie byla vytištěna *Mapa okresu křivoklátského v Pražském kraji podle nejnovějších a nejbezpečnějších pramenů sestavená a vydaná k založení obecních knihoven ve veškerých okresích kraje Pražského*. V komisi u Karla André v Praze.

²³⁴ Karel Jelinek, *Oro-hydrographische Karte von Böhmen*. Del. Karel Jelinek. Ed. K. André. Typ. J. Habel. Praha 1865.

²³⁵ *Město Tábor s Hřbytovem na kterem Bratrstvo Dědictvi Svatojanského postavilo Pomník své vděčnosti Zakládátemu svému velebnému Antonínovi Haniyčfovi 4ho Řijna 1857*. Prag: Steind. v. Jos. Habel, [1857]. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/12176114.jpg>.

²³⁶ F. X. Smoler (red.), *Vereinschrift für Fort-, Jagd- und Naturkunde, herausgegeben von dem Vereine böhmischer Forstwirthe*. Prag: Karl André, 1853.

²³⁷ Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Mariánských lázních byl postaven podle plánů Johanna Gottfrieda Gutensohna v letech 1844–1848 v novobyzantském slohu. Litografie zachycuje původní návrh s neomítnutým zdívením a rozšířenou sochařskou výzdobou.

Ačkoliv se Josef Habel specializoval spíše na vědecké ilustrace, obrazové přílohy a ilustrace knih i periodik nebo obrazy architektonických památek, stejně jako i další jeho současníci záhy rozšířil nabídku své kamenotiskárny a škála jím vydávaných litografií sahala od umělecké a knižní grafiky až k užité grafice. Také v produkci Josefa Habela se setkáme s akcidenčními tisky, jakými byla různá osvědčení, vysvědčení, výuční listy, tovaryšské listy, devoční grafika či pamětní a příležitostné tisky které se často vyznačují svým provedením.²³⁸ Stejně jako v litografické dílně Antonína Machka se Habel věnoval vydávání reklamních tisků a byl jedním z prvních autorů reklamních plakátů. Kromě dříve zmíněného plakátu pro Machkovu kamenotiskárnu a později i reklamy na svůj podnik, vytiskl v 50. letech černobílou reklamní litografii pražské likérky Karla Fritsche²³⁹ nebo se v 60. letech stal autorem reklamy závodu Johanna Wilhelma Güntera, která vyniká svým obrazem a způsobem prezentace daného podniku.²⁴⁰ Habel také jako první zavedl barvotiskové plakáty a jeho litografie si získaly oblibu především díky svému barevnému provedení. Habel litografie stínoval tečkovacím způsobem a protože jako jeden z mála tisknul barvotiskové plakáty či barevné etikety a nálepky na likéry, pozvánky nebo pilnostenky, měl zajištěný dostatek zakázek, neboť právě v případě reklamní či reprodukční grafiky se stala barevná litografie žádaným artiklem.

Kromě užité grafiky z Habelovy dílny pochází i několik uměleckých grafik a grafických portrétů tištěných na volných listech. V Habelově litografické dílně bylo vydáno několik portrétů vytvořených technikou křídové litografie, kdy některé z portrétů jsou tónované nebo mají barevný podtisk. Mezi portréty, které Josef Habel zhotovil, patří např. portrét doktora Adlera, doktora Nekla, profesora Karla Ballinga, kanovníka Karla Františka Průchy, dvorního rady Reuße nebo Štěpána Habsbursko-Lotrinského.²⁴¹ Vedle portrétování svých současníků se Habel jako velký

---

²³⁸ Josef Habel, *Zur Erinnerung an die Primizfeier des P. Bernard Jos. Nadler*. Prag: Steindr. v. J. Habel, [nedatováno]. Vědecká knihovna Olomouc (= VKOL), sign. 997.615.

²³⁹ Josef Habel, *VERLAG von Liqueur, Rosoglien und Punsch-Essenzen des KARL FRITSCH & COMP. in Prag*. [50. léta 19. století].

²⁴⁰ Josef Habel, *CAFFEE-SURROGATE JOH. WILH. GÜNTER in Mochtin bei Klatau*. Lithogr. Anstalt von Jos. Habel, Prag. [před 1869] Klatovská firma Johanna Wilhelma Güntera využívala reklamní plakáty ke své propagaci často a jejich autorem byl nejen Josef Habel, ale před ním ve 40. letech také např. Karel Hennig nebo později kamenotiskárna Ondřeje Haase, která obrazově vycházela z předchozí Habelovy reklamy.

²⁴¹ „*Dr. Adler. Rytina s tónem. (Tisknul J. Habel 1862.) [...] Karl Balling, Professor. (Od Habla s tónem.) [...] Dr. Nekl. (Ryl Habel, kamenotisk J. Habla v Praze.) [...] Dr. Car. Fr. Průcha, kanovník. Krásná rytina. (Lit. J. Habel.) [...] Bergrath Dr. Reuß. (Ryl Habel, tiskem J. Habla v Praze.) [...] Erzherzog Stephan. (Kreslil Gareis, ryl a lit. Habel, tisknul C. Hennig v Praze)*“ Václav

obdivovatel historie stal autorem řady litografií zachycujícími obrazy z českých dějin nebo portréty historických osobností. Podílel se také na vydání životů českých světců a patronů doprovázených litografickými obrazy. Na realizaci díla spolupracovalo několik autorů a jsou v něm zaznamenány životy sv. Ludmily, sv. Václava, sv. Víta, sv. Vojtěcha, sv. Jana Nepomuckého a sv. Zikmunda doprovázené jejich portréty.²⁴² Výčet dalších Habelových litografií přináší Václav Koranda, který ve své publikaci věnující se dějinám litografie uvádí např. obrazy „*Partie im Salzkammergut. (Křídová kresba s tónem irisovým.) – Bei Ischl. (Barvotisk.) – 12 rytin: Hylas, otec Víta, hledí jej lichocením i vyhrůžkami pohnouti, by modlám obětoval, ale marně. (Pěkné rytiny.) – Podobizna od Hellicha. (Křídová kresba. Tisknul Habel.)*“²⁴³ Stejně jako řada dalších pražských grafiků a tiskařů se Habel okrajově věnoval drobné devoční grafice, u níž rovněž používal barevný podtisk.²⁴⁴

Josef Habel byl výborný kreslíř a malíř, vynikal svědomitostí a pílí, vydával jak ryté, pérové tak křídové litografie. Jeho ryté litografie se vyznačují přesnými a pevnými liniemi i čistým provedením. V případě použití křídové litografie plně využíval možnosti měkkých přechodů, zachycení atmosféry a použití náznaků a zkratk. Josef Habel se do historie české litografie zapsal tím, že jako první tiskl barevné litografické otisky, čehož využil jak u kartografických dokumentů, vědeckých ilustrací, tak i užité grafiky, kde tak zvýšil atraktivitu celého obrazu. Barevné litografie Josefa Habela se staly velice oblíbené, což dokládá i jeho rozsáhlá spolupráce s českými i moravskými autory.

Po smrti Josefa Habela v roce 1869 vedla tiskárnu až do roku 1923 jeho vdova Františka Habelová. Závod pod jejím vedením upadal a tiskla se zde spíše drobná užitá grafika a akcidenční tisky. Nakonec Františka Habelová zastaralý podnik a litografickou licenci prodala Aloisu Meyerovi, který začal poté závod modernizovat a postupně zakoupil dva rychlolisy, dva ruční lisy, jeden ražební stroj a jednu řezačku. Stejně jako Františka Habelová před ním se Alois Meyer

---

Koranda, K historii české hlavně však pražské litografie, in: Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice vynálezu litografie*, s. 21–27.

²⁴² Václav Michal Pešina, *Biographien der heiligen Landespatrone in Bildern, deren hh. Leiber im Prager Dome verehrt werden*. Praha 1857.

²⁴³ Václav Koranda, *K historii české hlavně však pražské litografie*, s. 21.

²⁴⁴ IHS. Steindr. v. J. Habel Prag, [nedatováno]. MMP H 43607.01.

specializoval na vydávání akcidenčních tisků a v jeho kamenotiskárně byly tištěny průmyslové tisky, kalendáře, plakáty, viněty na lahve nebo obaly.²⁴⁵

Václav František Šír

Jak bylo výše řečeno, s dílnou Antonína Machka jsou spojeny počátky talentovaného kreslíře a litografa, Václava Františka Šíra (1804–1864).²⁴⁶ František Šír pocházel z Nového Města na Moravě, vyučil se tkalcem, ale jako osmnáctiletý odešel do Prahy, kde nastoupil do litografické dílny Antonína Machka a vykonával zde zprvu pouze pomocné práce, díky čemuž se ale seznamoval s provozem dílny. Antonín Machek záhy objevil jeho talent a začal ho učit litografickému umění. Zpočátku Machek Šírovi svěřoval pouze menší zakázky, nechával ho pouze doslovně převádět svoje vlastní kresby do grafické podoby a důsledně dbal, aby byl zachován jeho rukopis. Nedával mu tedy široký prostor k vlastní autorské práci, díky čemuž nemohl František Šír plně rozvinout svůj talent, a i proto jeho první litografické práce působí toporně a neuměle. Jako svého nadaného žáka a zaměstnance doporučil Antonín Machek Františka Šíra ke studiím na pražské Akademii, kam byl František Šír v roce 1824 přijat. Akademii navštěvoval v letech 1824–1827 a osvojil si zde techniku kresby i malby, způsob zobrazení figury, architektury a perspektivního zobrazení nebo zvládnutí principů realistické kresby. Studium na pražské Akademii umožnilo Františku Šírovi získat potřebnou jistotu vlastní kresby a sebevědomí.

O Šírově kreslířském nadání svědčí také jeho skicář o velikosti 22,4×14,5 cm, dnes uložený ve sbírkách Moravské galerie. Ve skicáři se nacházejí studie stromů, kamenů, lesních zátíší, kresby několika postav či aktů, různé kompoziční návrhy, kresby budov nebo hradů Jenštejn a Okoř.²⁴⁷ Na Šírových autorských kresbách je jasně patrný cit pro detail, perspektivu a výstavbu kompozice. Ať již studie přírodnin, pamětihodností či figurální kompozice – vše vypovídá o tom, že František Šír byl velice schopným kreslířem, který několika tahy a stínováním třeba jen detailů, které ho zaujaly, dosáhl působivého obrazu a vystihl náladu daného výjevu. Vytvářel propracované studie mužských aktů, postav i načrtnutých figurálních scén, na nichž je patrný nejen smysl pro detail, ale i pro výstavbu kompozice a zachycení

²⁴⁵ Václav Koranda, *Z dějin československé grafiky*, s. 111–112.

²⁴⁶ V pramenech a literatuře se můžeme setkat i s německými variantami jeho jména Franz Sir, Schier.

²⁴⁷ *Skicář Františka Šíra*. MG, inv. č. 703–733.

daného okamžiku. František Šír má cit pro dramatickosti i komičnost děje, jak tomu nasvědčuje skica zobrazující živý žebřík, kde jsou postavy jednoduše načrtnuty, a poutavost kresby je zvýrazněna hravým stínováním.²⁴⁸ Ve skicáku se také nachází kompoziční studie i náčrty, které chtěl František Šír později pravděpodobně převést do grafické podoby, což se dá předpokládat především u velice zdařile nakreslených vedut, které zachycují dominantní stavby a plně vystihují charakter daného místa. O Šírově kreslířském umění svědčí i další kresby uložené ve sbírkách Moravské galerie, mezi něž patří i několik kreseb tuší či inkoustem.²⁴⁹

Již během studií na Akademii se František Šír stal pravou rukou Antonína Machka, který v něm poté, co se v roce 1822 rozešel s Martinem Tejkem, našel nového spolupracovníka, který by se mohl podílet na litografické tvorbě Machkovy dílny. Fratišek Šír byl brzy zavalen nejen realizací Machkových zakázek a jejich převáděním do litografické podoby, ale také provozními povinnostmi a jeho vlastní autorská tvorba tak zůstala stranou. Zejména v počátcích jsou jeho litografické práce spíše řemeslné a on bez vlastní umělecké invence doslovně kopíroval Machkovy předlohy.²⁵⁰

Antonín Machek měl na Šíra nesporný umělecký vliv, a to nejen na jeho litografickou tvorbu, ale i na jeho portrétní umění, kdy si Šír věrně reprodukuje Machkovy kresby brzy osvojil jeho rukopis, způsob kresby i pojetí portrétu. Šírovy litografie, ve srovnání s Machkovými, nesou zpočátku značný rys řemeslnosti, chybí zde lehkost kresby nebo jistota tahů, která je jistě daná i tím, že Antonín Machek po svých spolupracovnících vyžadoval doslovnou reprodukci svých kreseb. U raných litografií Františka Šíra jsou patrné kresebné nedostatky nebo chyby v zachycení proporcí či perspektivy a oproti Machkovi působí jeho počáteční práce ploše, strnule a popisně. „*V litografické tvorbě Šírově vždy dobře poznáme, vznikl-li tisk podle*

²⁴⁸ František Šír, *Živý žebřík*. MG, inv. č. B 726. Dostupné z: <http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.B.726>.

²⁴⁹ František Šír, *Hlava muže*. MG, inv. č. B 1361. Dostupné z: <http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.B.1361>.; František Šír, *Apoštol (podle Dürera)*. MG, inv. č. B 1364. Dostupné z: <http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.B.1364>.

²⁵⁰ František Šír do litografické podoby převedl např. portrét jindřichohradeckého probošta Vojtěcha Benedíkta Juhna. Protože přesně vycházel z kresby Antonína Machka, působí obraz poněkud strnule a chybí mu lehkost, s níž se setkáme na autorských portrétech Františka Šíra. Antonín Machek, *WOGTĚCH BENEDYKT JUHN, PROBOSSST GINDŘIČHO-HRADECKÝ, Arcyknež krage Táborského*. Antonjn Machek maloval, Fr. Sjr lithogr. 1832. Kamenotisk A. Machka w Praze. SNG, inv. č. G 12405. Dostupné z: <http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G.12405>.; Roku 1828 vytvořil portrét Kosmy *Brustbild des Dechanten Kosmas des ersten böhmischen Geschichtsschreibers*. NG, inv. č. R 131 158.

*Machkovy kresby, či zda pracoval Šír sám nebo podle Machkova obrazu. V prvním případě je linie bohatěji rozvedena, plasticky zdůrazněna, a podobizna je i psychologicky prohloubena. V druhém případě je kresba sušší, plošší a věcnější.*²⁵¹ Postupně se ale František Šír vymaňoval z Machkova vlivu, začal se zdokonalovat v kresbě i rozvržení kompozice a jeho portrétní litografie jsou čím dál více technicky lépe zvládnuté a detailně propracované. Jeho kresba se uvolňuje, stává se lehčí a elegantnější, stejně tak dokáže zručněji vymodelovat tvář či vystihnout charakteristické znaky portrétovaného. O Šírově zdokonalování svědčí zejména portréty z 30. a 40. let, které vytvořil jak v Machkově, tak později i ve své dílně.²⁵²

František Šír zachycuje model většinou jako polopostavu či poprsí, kdy portrétovaný zaujímal náležitou pózu a stylizoval se do ideální podoby, nejednou také drží atributy, které charakterizují jeho společenské postavení, profesi apod. Nejčastěji se setkáme s tím, že portrétovaný profesori a vzdělanci drží knihu, hudebníci noty, duchovní pak modlitební knihu nebo se v jejich blízkosti nachází liturgické předměty. Důležitým atributem portrétovaného je také oděv či řády a vyznamenání, které vystihují jeho společenské postavení. Na litografických portrétech zachycuje František Šír tvář portrétovaného do nejmenšího detailu, stejně jako další litografové specializující se na portrét, se snažil vystihnout skutečnou podobu portrétovaného, zachytit přesnou studii tváře a zároveň vytvořit ideální reprezentativní portrét. Šírovy portréty z pozdějších let se směle mohly ve svém provedení vyrovnat malovaným podobiznám, které často visely v reprezentativních prostorách rezidencí, i proto se jak Antonín Machek, tak po něm i František Šír stali vyhledávanými portrétisty a autory uměleckých litografií zachycujících historická témata a osobnosti. Litografická dílna Antonína Machka, v níž František Šír působil, neměla v českém prostředí konkurenci a dostatek zakázek jim umožnil poměrně úzkou specializaci na portrétní umění a historické náměty. Vedle stále oblíbenějších portrétů svých současníků chtěli společně vydávat nejen historické obrazy, ale také portréty osobností, které se výrazně zapsaly do českých dějin a staly se vzorem i pro

---

²⁵¹ Luděk Novák, *Antonín Machek*, s. 136.

²⁵² František Šír, *Cassian Hallaschka. Doctor der Philosophie, k. k. MFF. ordentlicher Professor der Physik und angewandten Mathematik, Rector Magnificus und Vicekanzler der k. k. Karl-Ferdinands Universität zu Prag 1832*. F. Schier lith. Gedr. bei A. Machek in Prag. SNG, inv. č. G 12401. Dostupné z: http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G_12401.; František Šír, *Joh. Theorold Held. Doctor der Medizin ausübender Arzt, im Jahre 1827 gewesener Universitaets-Rector in Prag*. F. Schier lith. Gedr. bei A. Machek in Prag. SNG, inv. č. G 12403. Dostupné z: http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G_12403.

současníky. Ještě před Machkovou smrtí vydali např. portréty Praotce Čecha nebo českých panovníků Přemysla Otakara II., Karla IV., Václava IV., Jiřího z Poděbrad, ale i dalších osobností českých dějin. Mezi vlastní Širova díla náležící k tomuto cyklu českých panovníků a historických osobností patří např. portrét Dalibora, Jana Husa nebo Jana Žižky.²⁵³ Širovy portréty historických osob vychází jak z tradičních vzorů vytvořených v duchu historického romantismu, tak z vlastního inovativního pojetí, jak je tomu v případě Jana Žižky, který je zobrazen jako rytíř v plátové zbroji s ostře řezanými rysy a tvrdým výrazem ve tváři. Kromě portrétů historických osobností vytvořených ve spolupráci s Antonínem Machkem realizoval František Šír ve spolupráci s Josefem Bedřichem Zwettlerem a jeho dílnou soubor významných vojenských velitelů a státníků.²⁵⁴

Jak již bylo řečeno, ve 40. letech se stal František Šír vůdčí osobností Machkovy kamenotiskárny, kdy měl kromě realizace zakázek na starost také zajištění provozu kamenotiskárny. Produkce, na níž se František Šír podílel, byla obvykle označována *F. Schier lith. Gedr. und Herausgegeben v. A. Machek in Prag.*, litografie vycházející z Machkovy předlohy pak *Ant. Machek gemalt u. gedr. F. Schier lithogr.*²⁵⁵ To, že Širovi Antonín Machek svěřil vedení své dílny, dokládá nejen to, že František Šír byl pečlivým kreslířem schopným přesného převádění malířských i jiných předloh na litografický kámen a dovedným tiskařem, ale také schopným organizátorem. „*Antonín Machek jako vydavatel, majitel koncese, dílny i tiskárny, přijímal velmi mnoho zakázek, přesto že sám v těchto letech pohlížel na litografii jako na své zaměstnání vedlejší a věnoval se většinou malbě. Celou váhu Machkova závodu nesl vlastně Šír, hlavně jako kreslíř na kameni, litograf i jako*

²⁵³ František Šír, *Jiří Poděbradský*. MG, inv. č. C 12139. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.C_12139.; František Šír, *Dalibor*. MG, inv. č. C 12132. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.C_21932.; František Šír, *Jan Žižka z Trocnova*. MG, inv. č. C 23041. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.C_23041.

²⁵⁴ Mezi portréty náležející do tohoto souboru patřil např. portrét *Johann Baptist Königlicher Prinz von Ungarn und Böhmen Erzherzog von Österreich k. k. österr. General der Cavallerie*. Steindruck bey Zwettler in Prag, [1828–1840]. KBOR, R-GR-141,58,4.; *Johann Graf Serbelloni k. k. General-Feldmarschall. gestor. 1657*. Steindruck bey Zwettler in Prag, [1828–1840]. KBOR, R-GR-141,58,17.; *Johann Karl Graf Kolowrat-Krakowsky k. k. österr. General-Feldmarschall. Geb: am 21ten Dezember 1748, gest: 5ten Juni 1816*. Steindruck bey Zwettler in Prag, [1828–1840]. KBOR, R-GR-141,58,9.; *Joseph Graf von Colloredo-Melz und Wallsee k. k. österr. General-Feldmarschall. Geb: am 11ten September 1735, gest: am 26ten November 1818*. Steindruck bey Zwettler in Prag, [1828–1840]. KBOR, R-GR-141,58,8.

²⁵⁵ Např. Antonín Machek, *Anton Smieth, Steuer-Einnehmer in Auržinowes 1830*. Ant. Machek gemalt u. gedr. F. Schier lithogr. MZK, sign. Skř.2K-90.991.; Antonín Machek, *J. Oppolzer*. A. Machek pinx. et impr. Fr. Schier lith. MZK, sign. Skř.2K-90.955.

tiskař.“²⁵⁶ Stárnoucí a nemocný Machek mu ve 40. letech svěřil nejen vedení litografické dílny, ale pověřil ho vypracováním nejen běžných, ale také prestižnějších zakázek.

I přestože se František Šír začal již ve 40. letech umělecky osamostatňovat, i nadále navazoval na Machkovu tvorbu a specializoval se především na portrétní umění, grafiky s historickou tematikou nebo reprodukční grafiku. Až do Machkovy smrti se František Šír nacházel v jeho stínu a byl jím maximálně ovlivňován. Svůj tvůrčí potenciál mohl plně rozvinout až po Machkově smrti v roce 1844, či spíše až po založení vlastní litografické dílny v roce 1846. Po smrti Antonína Machka vedl František Šír dva roky jeho dílnu, ale tato situace mu zcela nevyhovovala, proto si zároveň podal žádost o udělení litografické koncese. K založení vlastní Šírovy samostatné kamenotiskárny sídlící v Praze na Novém Městě ve Spálené ulici č. 7 došlo dne 5. února 1846, kdy byla guberniem příznivě vyřízena Šírova žádost.²⁵⁷ Povolení zřídit samostatnou litografickou dílnu mu bylo uděleno i na základě doporučení malířů Josefa Navrátila a Josefa Vojtěcha Hellicha, kteří s ním spolupracovali a Hellich, který postupně upustil od myšlenky založit vlastní litografickou dílnu, viděl v Šírovi zdatného litografa, který by zaručil kvalitu provedených litografií. „*Oba čeští malíři uvedli, že Šír patří k nejvýznamnějším litografům, který pracoval v intencích svého mistra (míněno Machka) a udržel závod na bývalé výši.*“²⁵⁸ František Šír navázal na svoji tvorbu v Machkově dílně, pokračoval v umělecké litografii, stejně tak si udržel dosavadní kontakty s umělci pracujícími již pro Antonína Machka. Pokračoval ve vydávání litografických portrétů podle vlastních i cizích předloh, např. portrét Františka Ladislava Riegra pro něj nakreslil Josef Mánes,²⁵⁹ kresbu podobizny sedmnáctého královéhradeckého biskupa Karla Boromejského Hanla z Kirchtreu vytvořil rakouský portrétní malíř Anton Einsle (1801–1871), který ve 30. letech působil v Praze²⁶⁰ nebo portrét Karla

---

²⁵⁶ Jiří Šebek, *Malíř a litograf František Šír 1804–1864*. Nové Město na Moravě 1964, s. 7.

²⁵⁷ J. Stiasny, *Adressenbuch der Handlungsgremien u. Fabriken des Königreichs Böhmen für das Jahr 1847*. Prag 1847.; Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů*, s. 268.

²⁵⁸ Oldřich Doskočil – Věra Přenosilová, *Kreslíři a litografové litoměřické kamenotiskárny*, s. 48.

²⁵⁹ Josef Mánes, *Nedejme se! Dr. Fr. Ladislav Rieger poslanec Železnobrodský na sněmě říšském*. Jos. Manes kres: J. Bekel lith. Tisk u Fr. Šíra. Praha 1845–1860. MZK, sign. Skř.2L-91.312.

²⁶⁰ *CAROLUS BOROM. HANL, EPISCOPUS REGINAE HRADECENSIS, natus die 4. Septembris 1782, consecratus 6. Maji 1832*. Einsle pinx. Schier lith. Machek imp. SNG, inv. č. 12402. Dostupné z: http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G_12402.

Slavomila Amerlinga zhotovila Tkadlíkova žačka Louise Berková (1814–1871).²⁶¹ Jedinečný v jeho tvorbě je nedatovaný portrét břevnovského opata Jana Nepomuka Rottera vytvořený Františkem Šírem po roce 1844 podle kresby Josefa Kriehubera.²⁶² Sedící polopostava opata Rottera je propracována do posledního detailu a zachycuje rozvázného, zbožného a učenlivého muže s jemnými rysy, klidným a vyrovnaným pohledem a lehkým úsměvem na tváři. K obrazům, které jsou dílem samotného Františka Šíra, patří např. podobizna Františka Josefa Šafaříka z roku 1843,²⁶³ portrét hudebního skladatele Roberta Führera,²⁶⁴ podobizna hraběte Schirndinga z roku 1845²⁶⁵ nebo portrét Václava Hanky,²⁶⁶ kterým obrazově navázal na starší Hankovu podobiznu vytvořenou Šírem na základě Machkovy kresby.²⁶⁷ Z 50. let pochází např. podobizna lékaře Antonína Jaksche, kterou v roce 1853 objednalo u Šíra „60 vděčných žáků“, portréty Karoliny a Vincence Morstadtových z roku 1854 nebo litografická vyobrazení Josefa Friče ze stejné doby a řada dalších.²⁶⁸ Jak již bylo řečeno, František Šír po svém osamostatnění plynule navázal na svoji dřívější tvorbu. Proto se i v pozdějších letech v jeho produkci setkáme nejen s portréty jeho současníků, ale také s podobiznami historických postav. Mezi Šírovy portréty historických osobností patří např. portrét Karla staršího ze Žerotína,²⁶⁹ Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic, Albrechta z Valdštejna,²⁷⁰ Jiřího z Poděbrad nebo

---

²⁶¹ Louise Berka, *Karel Slavomil Amerling. Učitel Svatého nemá nic k své ochraně než čistotu svého učení. Nezhyne národ, který [i] sám v sebe důvěřen.* Tisk u Šíra v Praze 1849. MZK, sign. Skř.2J-90.833.

²⁶² Josef Kriehuber, *Joannes Nepomucenus O. S. B. abbas Břevnov et Braunav.* Kriehuber lith. Druck b. F. Šír. MZA, E 6, kart. 41 mapová sbírka, inv. č. 4736, sign. 10c. Dostupné z: http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/183/763/3281A0285181_1.

²⁶³ František Šír, *Pav. Jos. Šafařík. Nar. r. 1795. Šír 1843.* MZK, sign. Skř.2K-90.978.

²⁶⁴ František Šír, *Nicht glänzen – nützen will ich! Robert Führer.* F. Schier lith. Prag bei Marco Berra. SNG, inv. č. G12400. Dostupné z: http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G_12400.

²⁶⁵ František Šír, *Graf Schirnding.* Fr. Šír 1845. SNG, inv. č. 12407. Dostupné z: http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G_12407.

²⁶⁶ František Šír, *Václav Hanka. Nar. 1791 – Zem. 1861.* Kamenotisk Fr. Šíra v Praze, [1861–1864]. MZK, sign. Skř.2L-91.245. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/026/927/2619313492>.

²⁶⁷ Výjimečnost portréту Václava Hanky vytvořeného na základě spolupráce Antonína Machka a Františka Šíra spočívala také v tom, že bylo několik exemplářů tištěno na pergameni. *Václav Hanka. (Maloval Machek, lit. Šír, tisknuto na pergameně.)*. Viz Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice*, s. 23.

²⁶⁸ Jiří Šebek, Litografické podobizny lékařů Františka Šíra, in: *Průkopníci z Horácka, sv. X. Výtvarníci Vysočiny a dějiny lékařství.* Nové Město na Moravě 1967, s. 10.

²⁶⁹ Karel z Žerotína Narozen 1564. Zemřel 1636. *Styděti bychom se slušně za to musili, kdybychom se toho dopustili, aby jazyk přirozený, tak vzácný, starožitný a rozšířený měl od cizího jazyku vytisknut býti.* Dle C. Rothe J. Friedrich. Wydal A. Šembera. Tisk a lith. Fr. Šíra w Praze, [nedatováno]. MZK, sign. Skř.2L-91.188.

²⁷⁰ František Šír, *ALBRECHT WALDŠTÝN wévoda Fridlandský, Saganský a Meklenburský, narozen w Praze dne 14. září 1583, usmrcen w Chebu dne 24. února 1643. ALBRECHT WALDSTEIN Herzog zu Friedland-Sagan und Mecklenburg, geboren zu Pragam 14. September 1583 getodtet zu Eger am 24. Februar 1634.* Kamenotisk Fr. Šíra w Praze, [nedatováno].

Praotce Čecha.²⁷¹ Při kresbě historických postav byl František Šír ovlivněn soudobou historickou malbou a tradičním způsobem zobrazení daných osobností, jak je tomu i v případě výše zmíněných portrétů. Při vyobrazení Karla staršího ze Žerotína i Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic přebírá podobu tradičních unifikovaných předloh, stejně tak Albrechta z Valdštejna zobrazil jako vyrovnaného diplomata stojícího u stolku, na němž je položena helma. Ikonicky strnulý portrét Praotce Čecha vychází z klasického zobrazení tohoto bájného panovníka v období romantického historismu.

František Šír po vzoru Antonína Machka pro litografické portréty používal techniku křídové litografie, která umělce technicky neomezovala a umožnila jemné a měkké přechody, stínování či naznačení prostoru. Šírovy litografické portréty sloužily nejen jako prostředek reprezentace portrétovaného, což platilo v případě podobizen jeho současníků, ale také jako předmět národního uvědomění, proto se častými objekty stávaly historické osobnosti z českých dějin. Právě litografie s portréty osobností z české historie spolu s portréty aktivních politiků a umělců způsobily Františku Šírovi zejména ve 40. a 50. letech nemalé potíže s cenzurou, která se na tato zobrazení zaměřovala přísněji. Nakonec byl Františku Šírovi tisk portrétů s vlasteneckým podtextem povolen, i když s podmínkou, že tyto litografie nebudou veřejně vystavovány ve výkladech.

Vedle vlastních portrétů, které tvořily podstatnou část Šírovy produkce, navázal František Šír na Machkovu produkci ve vydávání reprodukcí obrazů nebo autorských litografií současníků. Jak již bylo dříve řečeno, za vznik samostatné Šírovy kamenotiskárny se přimlouval Josef Vojtěch Hellich, proto jistě nepřekvapí jejich spolupráce, ze které vznikla např. křídová litografie *Svatí Ochráncové země České a Moravské*.²⁷² Protože se po Šírově osamostatnění stala jeho kamenotiskárna jedním z nejvýznamnějších pražských grafických podniků zaměřujících se na uměleckou litografii, byla hojně využívána umělci a také byla těsně spjata

---

²⁷¹ ČECH. *S Karpat přitáhli přes tři řeky s pluky. Sám v plecech nesa bohy své: Osvobodil Srby z cizí ruky A osady nové vstěpil zde: A vládky v sněmu s kmety, s lechy Provolali zem tu jménem Čechy*. Kamenotisk od Fr. Šíra, [nedatováno]. SNG, inv. č. G 12399. Dostupné z: http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G_12399.

²⁷² Josef Vojtěch Hellich, *Svatí Ochráncové země České a Moravské. Die Schutzheiligen von Böhmen und Mähren. Ss. Ludmila, Václav, Vojtěch (Adalbert), Vít, Jan Nep., Prokop, Method a Cyrill. Et ego si exaltatus fuero a Terra, omnia traham ad meipsum. Joan. 12.32*. Tiskl a vydal Fr. Šír v Praze. MG, inv. č. C 7650. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.C_7650.

s pražským společenským životem. František Šír spolupracoval s řadou malířů, kreslířů i grafiků, mezi ně patřil např. pražský portrétista Antonín Prokop Fila (1796–1869), autor portrétu Josefa rytíře Klecanského. Služby kamenotiskárny Františka Šíra využíval také Alois Čermák starší (1814–1879), který byl spoluautorem litografického portrétu Kristiána Kryštofa hraběte Clam-Gallase (1770–1838).²⁷³

O tom, že byla litografická dílna Františka Šíra vyhledávaným podnikem nejen pražských měšťanů, šlechticů i intelektuálů, svědčí i řada litografií vytvořená pro židovskou obec, pro niž František Šír realizoval několik zakázek již na počátku 40. let, tedy v době, kdy ještě působil v dílně Antonína Machka. Z počátku 40. let pochází např. velmi detailně provedené portréty rabínů Samuela Landaua a Samuela Jehudy Lejba Rapoporta.²⁷⁴ Při jejich realizaci byla použita technika křídové litografie, která umožňuje jemnější kresbu i detailní zachycení ušlechtilého výrazu portrétovaného. Zatímco portrét rabína Samuela Landaua vychází z klasické kompozice litografického portrétu, kdy je usmívající se rabín Landau s knihou v ruce zachycen v polopostavě bez pozadí, portrét Samuela Rapoporta vycházející z předlohy Ignáce Porgese (1790–1867) se drží konzervativního klasického grafického i malířského zobrazení, kdy je postava umístěna do kulisovitého prostředí a obklopena atributy, které ji charakterizují. V tomto případě je rabín Rapoport sedící u stolu zobrazen jako osvícený učenec vykládající pasáž z knihy Job (VII, 8–10), celkový prostor pak dotváří závěs umístěný za rabínem. V případě produkce Antonína Machka se jedná spíše o výjimečnou kompozici, neboť dával přednost zobrazení polopostavy či poprsí portrétovaného bez jeho umístění do prostoru. Litografická dílna Antonína Machka spolupracovala s pražským knihkupcem Wolfem Paschelesem (1814–1857), který kromě litografických portrétů inicioval vydávání židovské literatury, ať již odborných publikací, tak populárního a lidového

---

²⁷³ *Christian Christoph Graf von Clam Gallas, Herr der Herrschaften Friedland, Reichenberg, Grafenstein, Lemberg, Brodetz u. Luschtenitz. Oberstlandmarschall des Königsreichs Böhmen, Grosskreuz des kais. öster. Leopoldordens, des kön. sächs Ordens für Verdienst und Treue, und Ritter des Grossherzog. toskanischen St. Stephansordens, k. k. wirklicher geheimer Rath u. kammrer, dann Präsident der Gesellschaft patriotischer Kunstfreunde &c.* Nach E. Gurck von A. Czermak gez. F. Schir lith. 1830–1838. NG, inv. č. R 70 507.

²⁷⁴ S. Arkelen, *Rabbi Samuel Landau*. del. et lith. A. Machek gedr. in Prag, [nedatováno]; S. L. Rapoport *erster Rabbiner und Religionsvorsteher zu Prag. Seinem Freunde und Gönner Herrn M. J. Landau ersten Amtsvorsteher der prager Israelitengemeinde, Director der isr. Kleinkinderbewahrmuster Anstalt wirkl. Mitglied des böhm. vaterl. Museums etc. etc. achtungsvoll gewidmet von dem Verlegern M. Schmelkes u. W. Pascheles*. Ign. Porges pinx. 1841. Machek gedr. Schier lith.

čtení, kde vynikala zejména sbírka příběhů a pověstí z židovské historie a některé z těchto tisků nechal ilustrovat právě v Machkově litografické dílně.

Mezi vlastní autorské litografie Františka Šíra vzniklé na základě spolupráce s židovskou obcí pak patří pohledy do pražské Staronové synagogy,²⁷⁵ soubory zachycující náhrobky ze Starého židovského hřbitova v Praze,²⁷⁶ starozákonní biblické obrazy, mizrach²⁷⁷ nebo portréty rabinů a představených židovské obce většinou také vydané pražským knihkupcem, vydavatelem a spisovatelem Wolfem Paschelesem, jak tomu bylo i v případě portrétu moravského zemského rabína Samsona Raphaela Hirsche (1808–1888), barona von Montefiore (1784–1885) nebo podobizen rabinů Ezechiela Landaua (1713–1793) a Samuela Landaua (1751–1834), tištěných buď na samostatných listech, nebo na jednom listě v podobě zrcadlových portrétů.²⁷⁸ Litografických zobrazení Samuela Landaua bylo vytvořeno několik a jejich autory byli nejen Antonín Machek či František Šír, kteří vycházeli z původních portrétů, ale jeho podobizna byla vydána také v litografické dílně synů Bohumila Haase.²⁷⁹ Portrétní galerii rabinů vytvořenou Machkem a Šírem doplňuje ještě několik podobizen kreslených a litografovaných Karlem Zimmermannem (1796–1857) nebo jedním z prvních židovských žáků pražské Akademie, Šimonem Jakubem Arkelesem (1803–1875).

---

²⁷⁵ *Die Altneuschule in Prag. Mehrere Sagen, so wie eine ausführliche Beschreibung dieser Synagoge findet man in der Gallerie jüd. Merkwürdigkeiten „Sipurim“* Verlag von W. Pascheles. Druck v. F. Šír. Eigenth. u. Verlag v. W. Pascheles Prag, [nedatováno]. Židovské pražské muzeum, inv. č. 012.710.

²⁷⁶ Karel Nord, *Hauptansicht des weltberühmten alten jüdischen Friedhofes zu Prag*. Lith. v. K. Nord. Druck F. Šír Prag. Eigenth. u. Verlag v. W. Pascheles Prag, 1855. ÖNB, ALB Vues 11316. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19451956.jpg>.

²⁷⁷ František Šír, *Biblisches Tableau*. Eigenthum u. Verlag v. Wolf Pascheles Prag. Druck v. F. Schier. Židovské pražské muzeum, inv. č. 012.710.

²⁷⁸ František Šír, *Samson Raphael Hirsch, k. k. Mährisch & Schlesischer Landes Ober Rabiner*. Dr. v. F. Schier. Prag, Verlag und Eigenthum von Wolf Pascheles. Židovské pražské muzeum, inv. č. 063.126.; František Šír, *Sir Moses baron v. Montefiore F. R. S. Obersherif v. Kent u. London*. Druck v. Fr. Schier. Verlag v. Wolf Pascheles Prag. Židovské pražské muzeum, inv. č. 063.125.; *Rabbi Nehemias Trebitsch, k. k. mähr. schles. Oberlandesrabbiner, geb. am 14. Aug. 1779. gest. am 4. Juli 1842 in Prag*. Židovské pražské muzeum, inv. č. 007.768.; František Šír, *Samuel Landau Erster Oberjurist und Religionsvorsteher zu Prag. Ezechiel Landau Oberrabbiner bei der israelitischen Gemeinde in Prag*. Ged. b. Schier Prag. N. d. getroff. Orig. des Herrn Jos. Landau. Verlag u. Eigenthum v. Wolf Pascheles, Prag. Židovské pražské muzeum, inv. č. 012.711.; *Samuel Landau Erster Oberjurist und Religionsvorsteher zu Prag*. Ged. b. Schier Prag. Židovské pražské muzeum, inv. č. 061.957.

²⁷⁹ Ignác Porges, *Rabbi Samuel Landau. Erster Oberjurist und Religionsvorsteher zu Prag. Seinen Freunden ehrfurchtsvollgewidmet von Wolf Pascheles*. Ignaz Porges del. Steindr. v. Gottlieb Haase Sohne. Leo Baeck Institute Art and Objects Collection, 78.81. Dostupné z: <https://www.lbi.org/artcatalog/record/3357176>.

Zcela výjimečný a ojedinělý i v samotné tvorbě Františka Šíra je pak portrét Samsona Raphaela Hirsche vytvořený podle daguerrotypie hamburského fotografa Julia Röhma.²⁸⁰ Detailně provedená nedatovaná křídová litografie zachycující Samsona Raphaela Hirsche stojícího u stolku s knihou v ruce vydaná Wolfem Paschelesem je umístěna do ozdobného rámce a doplněna komentářem v němčině i hebrejštině. Daguerrotypie, která se ve 40. letech těšila velké oblibě, umožňovala vytvoření pouze jediného exempláře, který byl nejen křehký, ale také značně náchylný na světlo, proto nebyl běžně vystavován. Jednou z cest jak tento obraz rozšířit představovala právě její grafická reprodukce. Prostřednictvím litografického obrazu mohla být daguerrotypie rozmnožena a grafik neopomněl zmínit, že předlohou byla daguerrotypie a tím nejen demonstroval skutečnost, že si ji její majitel nechal pořídit, ale také poukázal na svoji zdatnost, neboť byl schopen ji doslovně interpretovat a zachoval tak absolutní věrnost originálu, což si mohli současníci často porovnat. František Šír byl jedním z prvních litografů v českém prostředí, u něhož je doloženo převedení daguerrotypií do grafické podoby.

Litografická dílna Františka Šíra stala uměleckým centrem a František Šír se účastnil společenského života a brzy se stal i jeho glosátorem a komentátorem. Prostřednictvím svých litografií zaznamenával aktuální dění, významné společenské události apod. Šírova tiskárna se také proslavila vydáváním litografických obrazů dokumentujících dění revolučního roku 1848. Samotný František Šír byl aktivním účastníkem událostí a neopomněl je komentovat prostřednictvím grafických listů, vydávaných buď samostatně, nebo jako součást publikací zaznamenávajících současnou situaci.²⁸¹ Jeho litografie zachycující pražské události přinášejí autentické a okamžité svědectví, neboť mohly vyjít skoro okamžitě a reagovat či glosovat

---

²⁸⁰ František Šír, *Samson Raphael Hirsch, k. k. Mährisch & Schlesischer Landes-Oberrabiner. Allen israel. Gemeinden in Mähren und Schlesien achtungsvoll gewidmet.* Daguerrotyp v. Ju. Röhm Hamburg, Lith. u. Druck von Schier in Prag. Prag: Verlag u. Eigenthum von Wolf Pascheles, [nedatováno]. Židovské pražské muzeum, inv. č. 007.767.

²⁸¹ František Šír vytvářel litografie sám nebo do grafické podoby převáděl kresby druhých. I přestože šlo o aktuální reakci a pracuje se zkratkou, litografie si drží vysokou úroveň, vyznačují se přesným a promyšleným rozvržením kompozice. Sám Šír byl např. autorem litografií zachycujících jednotlivé účastníky revolučních událostí. *Národní gardy v Praze – Prager Nationalgarden.* Wydal Jan Loth. Tisk u Šíra 1848.; *Národní gardy a Študující v Praze roku 1848. – Nationalgarden und Studenten in Prag im J. 1848.* Tisk u Šíra. Verlag von Friedrich Kretschmar in Prag, 1848 nebo litografie *Člen S: Václavského Sboru.* Tisk u Šíra v Praze 1848. Z revoluční doby pochází také litografie *Národní gardisté* z roku 1848, *Katafalk k počtě padlých vídeňských studentů v Týnském kostele* z roku 1848, *Sjezd slovanský* z roku 1848 s desetistřofovou básní Václava Hanky nebo litografie zachycující události na barikádách jako např. F. Roscher. *Barikáda u technického ústavu. Barikade beim technischen Institute.* Praha: František Šír, 1848, kombinace křídové a pérové litografie. Sbirka Západočeského muzea v Plzni, G 427.

aktuální dění. Jedná se vlastně o reportážní kresby s obrovskou vypovídající hodnotou. Pozoruhodným vydavatelským počinem je litografie Svatováclavské mše konané 12. června 1848 zhotovená Bedřichem Andělem podle daguerrotypie Wilhelma Treitze, kterou František Šír vytiskl a vydal. Jedná se o první doložený exemplář svého druhu v Čechách, kdy je litografie reprodukcí fotografického snímku, tentokrát zachycujícího pohled na aktuální dění.²⁸² Jistě neostrá (dnes nedochovaná) daguerrotypie byla převedena do grafické podoby a mohla tak být rozšířena mezi co nejširší vrstvy. Na křídové litografii, která dodává obrazu atmosféru a umožňuje pracovat se zkratkou, je zachycen perspektivní pohled na Koňský trh (dnešní Václavské náměstí), kde se odehrává tzv. sbratřovací mše. Kromě obrazů s pohledy do pražských ulic vyšlo v litografické dílně Františka Šíra také několik obrazově zdařilých karikatur komentujících současné události i jejich aktéry. František Šír převedl do litografické podoby karikatury třiceti osmi členů salónu Františka Thuna mladšího, které vytvořil Engelbert Seibertz a byly vydány jako obrazové album *Book of Beauty*.²⁸³ Engelbertovy karikatury zaujmou nejen svojí rozverností a hravostí, kdy je každý z portrétovaných zachycený většinou z profilu se zvýrazněním některého pro něj charakteristického rysu, ale také velice lehkou, měkkou kresbou, které bylo docíleno použitím litografické křidy. K dalším satyrickým obrazům vydaným Františkem Šírem patří karikatury glosující zrušení cenzury nebo předbřeznových událostí²⁸⁴ nebo satirický obraz tzv. sedmašedesátníků

---

²⁸² František Šír, *Osudná mše v Praze 12. června 1848*. Tisk a vyd. u Šíra. Dle Daguerrotipu od Trajce. ÖNB, sign. ALB Vues 11248. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19451450.jpg>; Pavel Scheufler, *Osobnosti fotografie v českých zemích do roku 1918*. Praha 2013, s. 20.; Pavel Scheufler, *Fotografická sbírka Muzea hlavního města Prahy a fotografie jako dokument v regionálních muzeích. Fotografie XXX ročník, číslo 1, 1986, s. 66.*

²⁸³ Engelbert Seibertz vytvořil album třiceti osmi karikatur členů salónu Františka Thuna mladšího, mezi zobrazenými byl nejen František Thun, ale také např. Antonín a Josef Mánesovi, Karel Würbs, František Kučera, Krištof Ruben, August Corda nebo samotný Engelbert Seibertz. Album *Book of Beauty – Phrenologisch-physiognomische Skizzen in den gräfl. Thun'schen Abendgesellschaften in Winter 1842–1843 gesammelt und dem Grafen Franz Thun gewidmet von Engelbert Seibertz* vyšlo v roce 1847 nákladem Františka Thuna a bylo vydáno ve 40 výtiscích. Jeden z dochovaných exemplářů se nachází v Kolíně nad Rýnem (Seminar für Wirtschafts- und Unternehmensgeschichte, Universität Köln). Dostupné z: http://www.digitalis.uni-koeln.de/Seibertz/seibertz_index.html. Více o albu uloženým např. i v pozůstalosti Josefa Mánese viz Rudolf Jaroslav Kronbauer, *Kniha karikatur z uměleckých dýchánek u hraběte Františka Thuna v Praze v zimě 1842–1843. Máj, 1905, III, č. 23, s. 363–366.*

²⁸⁴ František Šír, *Censura a její spojenci z c.k. Rakouských zemí se stěhují dne 14. března 1848. Abzug der Censur und ihrer Verbündeten „aus den k.k. oesterreichischen Staaten, den 14. März 1848.“* Tisk u Šíra. Herausgeber & Verleger Friedrich Kretschmar in Prag, 1848. NG, inv. č. R 148 297.; František Šír, *Wyobrazení nitek daleko a hluboko rozvětveného spiknutí. Bildliche Darstellung der Fäden einer weitverzweigten Verschwörung.* Tisk u Šíra. Verlag vom Friedrich Kretschmar in Prag, [1848]. NG, inv. č. R 148 017. Kromě „klasických“ karikatur zvýrazňujících rysy aktérů se na litografiích Františka Šíra setkáme i s karikaturami pojatými v duchu zvířecích personifikací francouzského

*Bez olova a bez prahu Nahnala šosakům strachu zachycující zástup sedmašedesátníků, které beze zbraní poráží muž představující revoluci.*²⁸⁵

František Šír byl stejně jako Václav Hanka, František Ladislav Čelakovský nebo Josef Jungmann zastáncem panslavismu, proto není překvapením, že se angažoval i v propagaci slovanství prostřednictvím litografického umění. I proto byl kromě litografií komentujících aktuální dění vydán v dílně Františka Šíra v roce 1848 také soubor kolorovaných litografií s návrhy slovanských krojů, které z pověření *Výboru pro národní kroje slovanské* vytvořil Josef Mánes, František Čermák, Karel Javůrek, Josef Vojtěch Hellich a řada dalších umělců.²⁸⁶ V roce 1848 Šír vytiskl ještě portrét Karla Havlíčka Borovského nebo Františka Ladislava Riegera a v tištění portrétů českých politiků či účastníků národního obrození pokračoval i v pozdějších letech. „*Vydávání vlasteneckých portrétů a časových obrazů bylo pak v dalších letech nejvýnosnější složkou činnosti Šírovy litografie – kolportér Jan Ed. Preissler, odměňovaný 20% slevou z krámské ceny, prodal prý za šest let asi 12.000 těchto obrazů, můžeme-li věřiti udání Šírova spolupracovníka Fr. Věchta. Šírův podnik v čp. 85/II měl dva pokoje, z nichž jeden obýval jako podnájemník akademický malíř Karel Nord a druhý pokoj sloužil spolu s kuchyní Šírovi za dílnu i byt.*“²⁸⁷ Právě zmíněný portrétista a grafik Karel Nord (1807–1861) patřil od 40. let k nejbližším spolupracovníkům Františka Šíra, kdy pro jeho litografickou dílnu vytvářel zejména veduty a pohledy do interiérů pražských památek.

Za účast na revolučních akcích hrozilo Františku Šírovi dokonce zatčení, proto se po pádu povstání na čas uchýlil do svého rodiště, do Nového Města na Moravě. Státními úřady byl pronásledován i po návratu do Prahy. V době bachovského absolutismu měl často problémy s cenzurou, což mu v 50. letech znemožnilo plně se věnovat vydavatelské činnosti. Nejenže mu byl často zabaven celý vytištěný náklad, ale také mu byly za přítomnosti policie zničeny litografické kameny, např. litografický kámen se zobrazením Jana Husa na koncilu v Kostnici,

---

karikaturisty Jeana-Jacqua Grandvillla. František Šír, *Auswanderer im März 1848. Wystěhowanci w březnu 1848*. Tisk u Šíra. Herausgeber & Verleger Friedrich Kretschmar in Prag, 1848. NG, inv. č. R 228 352.

²⁸⁵ F. Roscher, *Bez olova a bez prahu Nahnala šosakům strachu. Ohne Pulver und ohne Blei. Zerstob die ganze Philisterei*. Praha: František Šír, 1848. Sbírká Západočeského muzea v Plzni, G 445.

²⁸⁶ Návrh kroje zhotovený v Šírově litografické dílně *Slovanské kroje*. Tisk u Šíra vyšel v příloze *Lípy slovanské* v říjnu 1848.

²⁸⁷ František Roubík, *Z činnosti Šírovy kamenotiskárny v l. 1844–1865. Časopis společnosti přátel starožitností LIV* (1946, č. 1–2). Praha 1946, s. 122.

Jana Husa na hranici, portréty Karla Havlíčka Borovského nebo Františka Ladislava Riegera.²⁸⁸ V roce 1852 byl podle paragrafu 7. a 27. tiskového zákona z roku 1852 odsouzen za propagaci vlasteneckého smýšlení a za posilování odporu vůči režimu k jednoměsíčnímu vězení, zabavení nákladu a zničení desek se „závadnými“ obrazy. Další policejní prohlídky byly v bytě Františka Šíra provedeny v březnu 1856, kdy při nich byly kromě obchodních knih zabaveny i výtisky vlasteneckých portrétů s několika litografickými deskami, z nichž byly obrazy rozmnožovány. Konfiskace výtisků a zničení desek znamenalo pro Šíra značnou ztrátu a ani jeho odvolání se proti rozsudku nebylo úspěšné, a to přestože argumentoval tím, že inkriminované grafiky byly zhotoveny v době platnosti dekretů č. 151 a 161 z roku 1849 a že je řádně předložil cenzuře. Část trestu si František Šír odpykal ve vězení, kde onemocněl, a proto mu byla i díky jeho poslané žádosti o prominutí zbytku trestu k císaři do Vídně, udělena finanční pokuta ve výši 40 zlatých a on byl propuštěn do domácího ošetřování.²⁸⁹

Jedna z mála zakázek, kterou František Šír vydával v 50. letech, byly roční prémie pro členy nového výtvarného spolku *Jednoty výtvarných umělců v Čechách* (*Der Verein bildender Künstler in Böhmen*). Na jejich realizaci spolupracoval František Šír s řadou českých umělců, např. Josefem a Quidem Mánesovými nebo Janem Václavem Kautským (1827–1896).²⁹⁰ Studie k litografii *Líbánky na Hané* vytvořil Josef Mánes během svého ročního pobytu na Hané v letech 1849 a 1850 a nebyla jedinou litografií, kterou nakonec v kamenotiskárně Františka Šíra nechal vytvořit.²⁹¹ V omezeném množství vydával František Šír také portréty, ať již se

---

²⁸⁸ Jiří Šebek, *Maliř a litograf František Šír 1804–1864*. Nové Město na Moravě 1964, s. 10.; *Soubor portrétů Františka Šíra*. Nové Město na Moravě 1935.

²⁸⁹ František Roubík, *Z činnosti Širovy kamenotiskárny*, s. 123–124. Na konci článku se nachází seznam 69 obrazů vydaných Františkem Šírem a Antonínem Machkem, kde jsou také vyznačeny grafické listy, které byly zabaveny cenzurou v roce 1856.

²⁹⁰ Mezi prémie vydané tiskem Františka Šíra patřila litografie Josefa Mánesa *Domov* z roku 1854 nebo *Líbánky na Hané* z roku 1849. Prémii na rok 1852 s obrazem *Oldřich a Božena* vytvořil Karel Norde a prémii za rok 1853 s pohledem na historickou slavnost odehrávající se ve Valdštejnské zahradě Johann Kautský. Johann Kautsky, *WALDSTEINOVA ZAHRADNÍ SÍŇ V PRAZE. Jednota výtvarných umělců v Čechách svým oudům na rok 1853. WALDSTEINS GARTENHALLE ZU PRAG. Der Verein bildender Künstler in Böhmen seinen Mitgliedern für das Jahr 1853*. Kautsky lith. Tisk Fr. Šíra v Praze. ÖNB, sign. ALB Vues 11230. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19451324.jpg>. K dalším premiím *Jednoty výtvarných umělců* patřila litografie Quida Mánesa *SVATOJANSKÁ POUŤ V PRAZE. Jednota výtvarných umělců v Čechách svým oudům na rok 1852. DAS JOHANNESFEST ZU PRAG. Der Verein bildender Künstler in Böhmen seinen Mitgliedern für das Jahr 1852*. Kvido Manes del. et lith. Tisk F. Šíra v Praze. ÖNB, sign. Pk 400, 317. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/14574612.jpg>.

²⁹¹ „Svůj roční pobyt na Hané bral Mánes nesmírně vážně a jako jedinečnou studijní příležitost. Projevilo se to na několika námětech, které tu zpracovával, především na studii k litografii *Líbánky*

jednalo o podobizny pražských měšťanů, lékařů, profesorů či šlechticů²⁹² nebo oficiální litografické portréty státních úředníků a panovníků, kdy např. zhotovil litografické portréty Ferdinanda Dobrotivého, Františka I. nebo Františka Josefa a jeho manželky Alžběty. Autorem zmíněných litografických portrétů byl jak sám František Šír, tak i další pražští umělci, např. Josef Zumsande (1801–1837), Bedřich Anděl (1821–1895) nebo Antonín Mánes (1784–1843). Kromě portrétů členů panovnického rodu byly v dílně Františka Šíra vydané příležitostné litografie *Ku stříbrné svatbě Ferdinanda dne 27. února 1856*. vzniklé podle kresby Bedřicha Anděla, *Velká skupina s českým lvem, v středu císařská medaile. Věnováno císaři od ostrostřelců dne 29. března 1852*. Ryl Svoboda, tisknul F. Šír. Jako vzpomínku vytvořil v roce 1850 portrét svého zesnulého otce, Jana Šíra, jehož smrt musela Františka Šíra velice zasáhnout. Z litografie je jasně patrný velký citový vztah, na křídové litografii zachycen jako usměvavý a vyrovnaný muž s jemnými rysy.²⁹³ Litografické portréty, které František Šír vydával, byly ve většině případů zhotovené technikou křídové litografie, ale několik jich vytvořil také pérovou litografií např. *Jan Augusta*. (*Řekl jsem: Mluvím a mluvití budu*.) (Ryl Karel Steyrer, tisknul F. Šír; *pěkná rytina na způsob ocelorytiny*). Kromě toho, že se František Šír plně věnoval litografii, vytvořil také několik olejových podobizen pražských i novoměstských měšťanů.²⁹⁴

---

na Hané, k níž provedl řadu skic a kterou vytiskl roku 1850 František Šír. [...] Kromě intenzivní práce na litografii, která mu ovšem nešla tak od ruky, jak očekával, protože zřejmě neměl vhodnou technickou přípravu, maloval a kreslil portrétů členů hostitelské rodiny [...] Po Novém roce zajel s litografickým kamenem Libánek do Prahy, kde osobně dohlížel na tisk svého prvního grafického listu v závadě Františka Šíra, ale za týden byl zpět s kufrem plným obrazů, které dokončil před zájezdem na Moravu. Za měsíc zajel opět do Prahy, aby tentokrát litograficky dopracoval podobiznu Anežky Stolbergové...“ Pavel Štěpánek, *Mecenáši Josefa Mánesa. Portugalský rod Silva Tarouca a jeho vliv na českou kulturu*. Olomouc 2015, s. 112–115.

²⁹² Štěpán Langer, *usedlý měšťan pražský*. Lit. F. Anděl 1850, tisknul F. Šír. *K. Balling. Professor*. Lit. Šír 1854. *Johann Anger. Med. & Chir. Doctor*. Tisknul Šír 1854. *Nessenyi, Wirthschafts Rath*. (Lit. Zumsande 1855, tisknul Šír jen padesát otisků.) [...] *Tomiček. (Jen 8 výtisků.)* (Lit. A. Anděl 1860, tisknul F. Šír.) Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice vynálezu litografie*, s. 25–26.

²⁹³ *Jan Šír, mistr tkalcovský v moravském Novém Městě Zesnul v pánu v 79 roce věku svého 1850. V útlém mládí místo školy pásal v létě krávy v poli; i tam se naučil více nežli jiných na tisíce: čísti, psátí, počítati, pak za stavem plátno tkáti. Latinou se též zabýval, v biblii potěšení míval, psal modlitby, vázal knihy, do práce byl na dostihy. Sprostý šat i sprostá strava, snažná činnost, schopna hlava, vedly rozum k světlé víře, v níž setrval v plné míře. Jeho ctitelům věnovali vděční synové František Šír, i Jan Šír. U Šíra v Praze [1850]. MZK, sign. Skř.2K-90.999. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/026/033/2619313348>.*

²⁹⁴ Šírovy olejové portréty se nacházejí v soukromém majetku nebo ve sbírkách Horáckého muzea v Novém Městě na Moravě.

Ačkoliv se Fratišek Šír specializoval především na litografické portréty, po svém osamostatnění začíná rozšiřovat nabídku své litografické dílny a postupně vytváří nejen portréty a historické obrazy, ale také akcidenční tisky nebo knižní ilustrace. Od 40. let také více spolupracuje s umělci, knihtiskaři i nakladateli. Mezi tiskaře s nimiž Fratišek Šír spolupracoval, patřilo pražské nakladatelství Jaroslava Pospíšila nebo brněnské vydavatelství Karla Winikera a Buschaka & Irrganga.²⁹⁵ K rozšíření nabídky ho jistě vedla stávající situace, kdy se nejen mění klientela objedávající litografie, ale litografie je postupně vytlačována daguerrotypií a fotografií. Zejména litografický portrét tak od poloviny 40. let zažíval úpadek a litografové museli hledat své další uplatnění a rozšiřovat svoji nabídku. Také Fratišek Šír byl nucen reagovat na měnící se poptávku, a proto již od počátku nabízel vedle autorské a umělecké grafiky také vyhotovení nejrůznějších akcidenčních tisků. V produkci litografické dílny Fratiška Šíra jsme se mohli setkat s pozvánkami, plakáty, letáky, diplomy,²⁹⁶ vysvědčeními nebo nejrůznější reklamní grafikou, např. na zakázku pro pražského papírníka Václava Alexandra Rybu tiskl listy do památníků. Vedle samotného Fratiška Šíra se na těchto zakázkách podílel také litograf Jan Scholle (1802–1866), který se vedle toho specializoval na obrazy květin, karikatury a podobizny.

Od 50. let vydával Fratišek Šír kromě portrétů také pohledy na pamětihodnosti,²⁹⁷ litografické veduty měst a sídel, které se blížily romantickým

---

²⁹⁵ Jednou z publikací, na nichž se Fratišek Šír podílel, bylo např. Pantaleon Neumann, *Zeměpis Moravy a Slezska*. Praha: Jaroslav Pospíšil, 1851. KBOR, R-II.b.1835. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/924388>.

²⁹⁶ Jeden z diplomů nechali u Fratiška Šíra zhotovit např. členové hospodářského spolku v Dolních Kounicích. *Velebnému pánu Methudovi Halabalovi knězi řádu sv. Benedikta Okresní hospodářský spolek v Dolních Kounicích vyvolil Vaši Velebnost za svého činného spoluúda v té naději, že účeliv jeho v objemu Vašeho působení podporovati ráčíte...* Kamenotisk Fr. Šíra v Praze 1862. MZA, E 6, kart. 41 mapová sbírka, inv. č. 4632. Realizace tohoto diplomu svědčí o provázanosti prostředí, kdy vlastenecky zaměřeni kněží, literáti, politici i šlechtici raději oslovili Fratiška Šíra než některou z vídeňských litografických dílen.

²⁹⁷ J. Swoboda, *Die Altstädter Rathhauskapelle zu Prag, am 16. August 1857 eingeweiht. Kapla v radnici Starého města Pražského, vysvěcená dne 16. Srpna 1857*. Lith. J. Swoboda. Tisk u F. Šíra. ÖNB, sign. ALB Vues 11360. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19451177.jpg>; Johann Stark, *Marienbad und seine Umgebungen*. Lith. Joh. Stark in Marienbad. Druck F. Šír Prag 1854. ÖNB, sign. ALB Vues 11107. Dostupné: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19441284.jpg>. Obraz s ústřední vedutou s pohledem na Mariánské lázně obklopenou 16 pohledy na zdejší památky a prameny: *Waldquelle, Ferdinandsbrunnen, Kreuzbrunnen, Carolinenbrunnen, Ambrosiusbrunnen, Marienquelle, Hotel Schönau, Neues Badhaus, Podhorn, Hirten Ruhe, eine unbezeichnete Ansicht, Friedrich Wilhelms Höhe, Friedrichstein, altes Badehaus, Ferdinands-Mühle, Cursaal*. Od stejného autora pochází také pohled na Mariánské lázně s celkem osmi pohledy (*Ferdinandsbrunnen, Kreuzbrunnen, Waldquelle, Carolinenbrunnen, Marienquelle, Neues Badehaus, Podhorn, Ambrosiusbrunnen*) u horního a dolního

krajinomalbám nebo velmi oblíbené souborné pohledy zachycující jednotlivé dominanty místa.²⁹⁸ Stejně jako další umělce, tak i Františka Šíra fascinoval pokrok, proto i u něj se nacházejí pohledy na řetězové mosty či železnici.²⁹⁹ V produkci Františka Šíra nechyběly ani kartografické dokumenty, ať již v monochromatické, tak i barevné variantě, na jejichž realizaci primárně spolupracoval s tehdy začínajícím českým kartografem Janem Eduardem Wagnerem (1835–1904).³⁰⁰

František Šír se snažil zpopularizovat litografickou techniku, přispět nejen k jejímu rozšíření, ale také využít její potenciál pro výuku, neboť jak již bylo dříve řečeno, umělec nebyl litografií nějak omezován a převedení jeho prací do grafické podoby umožnilo věrně zachytit jednotlivé tahy, linie, modelaci, stínování apod. František Šír si tyto výhody uvědomoval, což dokládá i skutečnost, že se stal autorem jedné z prvních českých litografických učebnic seznamující čtenáře s technikou kreslení *Cvičení v kreslení hlav pro učitele i samouky*.³⁰¹

Již od 50. let trpěl František Šír zdravotními problémy a jistě mu nepřidal ani několikanásobný pobyt ve vězení. Nemocný a ve finanční tísní požádal v roce 1858 o útulek v chudobinci u sv. Bartoloměje, který přerušil v roce 1860, kdy došlo k určitému zeslabení cenzury a on se proto rozhodl vydat ze starších zachovaných litografických kamenů, které mu byly vráceny, několik litografických portrétů, např. Prokopa Velikého, Jan Amose Komenského nebo Jana Žižky, který ale nesměl být veřejně vystaven.³⁰² Následně ještě v 60. letech zhotovil několik litografických

---

okraje *Marienbad*. Lith. v. Joh. Stark in Marienbad. Druck b. F. Šír Prag 1854. ÖNB, ALB Vues 11115a. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19441347.jpg>.

²⁹⁸ Např. ve sbírkách MZK jsou uloženy dvě černobílé křídové litografie František Šír, *Pernstein*. Nach der Natur gezeichnet v. Schier; J. Richter gr. C. W. Medau & C. in Prag. MZK, sign. Skř.1-91.416,498.; František Šír, *Nové město*. Praha: F. Šír, 1851–1864. MZK, sign. Skř.1-91.416,835. U veduty Nového Města na Moravě je jasně patrná Šírova snaha o zachycení atmosféry místa a daného okamžiku. V popředí veduty diváka zaujme postava pasáčka s kozou hledícího na město, tento žánrový prvek jasně odkazuje na pojetí vedut u Friedricha Adolpha Kunikeho i posun zobrazení měst v 19. století.

²⁹⁹ Karel Nord, *DIE KAISERIN-ELISABETH-KETTENBRÜCKE ÜBER DIE ELBE BEI TETSCHEN-BODENBACH*. Lith. v. C. Nord. Nach der Natur gez. v. Hugo Ullmann. Druck v. F. Šír, Prag. 1855. ÖNB, sign. Pk 3003, 884. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/13790039.jpg>.

³⁰⁰ Jan Eduard Wagner, *Uibersichts-Post- u. Strassen-Karte des Königreiches Böhmen nach den neuesten u. besten Hilfsquellen zusammengestellt u. lithografirt von Joh. Ed. Wagner. steindr. v. F. Šír*. Prag: Verlag von Jaroslav Pospíšil, 1859.; Jan Eduard Wagner, *Království České*. Typ. F. Šír a V. Lässig, 1863. Mapa se správním rozdělením a statistickými daty – *Mappa královský Českého*. Sc. F. Anděl. Typ. F. Šír. 1847, 1848.

³⁰¹ František Šír, *Cvičení v kreslení hlav pro učitele i samouky*. Tisknul a vydal Fr. Šír na Spálené ulici č. 85-II. [nedatováno].

³⁰² František Roubík, *Z činnosti Šírovy kamenotiskárny v l. 1844–1865*. *Časopis společnosti přátel starožitností* LIV (1946, č. 1–2). Praha 1946, s. 123–124.

portrétů, např. portrét Petra Maydla nebo prémie k časopisům, jak tomu bylo v případě prémie časopisu *Dalibor* vydané v roce 1860.³⁰³ Životní situace Františka Šíra se ani v 60. letech nezměnila a on zemřel vyčerpaný a nemocný v noci 3. června 1864 ve své tiskařské dílně, která byla současně i jeho bytem.³⁰⁴

Litografické dílny Antonína Machka i Františka Šíra se staly výchozí jak pro řadu litografů, kteří se zde litografii vyučili, nebo zde nějaký čas pobývali. Obě litografické dílny se staly uměleckými centry a malíři i kreslíři zde vytvářeli autorské grafiky i reprodukce svých obrazů či děl starých mistrů. Mezi spolupracovníky Machkovy a Šírovy dílny se objevují přední čeští umělci, jakými byli např. Josef Vojtěch Hellich, Antonín Mánes, Josef Mánes, Quido Mánes nebo Josef Führich. Např. František Šír vytvořil několik reprodukcí Mánesových obrazů jako např. litografii *Libánky na Hané* z roku 1849.³⁰⁵ Spolu s Antonínem Machkem patřil František Šír k průkopníkům využití litografické techniky k uměleckým i reprodukčním účelům. I díky čínorodosti Antonína Machka a Františka Šíra se v Čechách v polovině 19. století litografie stala technikou určenou nejširším společenským vrstvám, kdy se díky drobné grafice dostávají jejich práce do všech domácností a litografické portréty si u nich pořizovali šlechtici, měšťané, umělci, vzdělanci a řada dalších společensky činných osob. František Šír patřil spolu s Antonínem Machkem k předním portrétistům své doby, po jejich smrti již v Čechách nevznikl specializovaný litografický ateliér, což také souviselo s technickým pokrokem a vynálezem fotografie a zakládáním fotografických ateliérů.

---

³⁰³ František Šír, *Peter Maydl*. Druck von F. Schier 1860.; *František Tůma. Prémie k Daliboru na rok 1860*. Lit. J. Quast, tisknul F. Šír.

³⁰⁴ František Roubík, *Z činnosti Šírovy kamenotiskárny*, s. 124.

³⁰⁵ *Libánky na Hané*. [Praha: František Šír, 1849]. MG, inv. č. MM 175/b. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_175-b.

Tiskárna a kamenotiskárna Bohumila Haase

Prvním pražským podnikem, který provozoval litografii po stránce obchodní, byla rodinná firma vybudovaná Bohumilem Haase.³⁰⁶ Zakladatel velkého tiskařského, vydavatelského i výpůjčního závodu Bohumil Haase (22. 4. 1764 Halberstadt – 26. 2. 1824 Praha) začínal jako sazeč a tiskař v tiskárně Františka Jeřábka staršího (1737–1799), kde si roku 1794 pronajal jeden lis, na němž tiskl převážně akcidenční tisky, především novoročenky nebo gratulační lístky. Touto novinkou získal klientelu jak v Praze, Rakousku, tak i Německu a zajistil si potřebný kapitál pro zřízení vlastní tiskárny.³⁰⁷ Mezi akcidenční tisky, které vydával, patřily např. diplomy, pozvánky, cestovní pasy, hlavičkové papíry, konceptní papíry, formuláře apod. Kromě toho také Bohumil Haase využil rostoucí poptávky a vydával kramářské písničky, modlitby a modlitební knížky, které dokonce vyvážel i do zahraničí. Díky těmto aktivitám si již o čtyři roky později mohl dovolit zakoupit celou tiskárnu, kterou zásluhou svého obchodního ducha a podnikatelského nadšení během svého života rozšířil a vybuodoval z ní rozsáhlý a prosperující polygrafický závod.³⁰⁸ V letech 1798–1804 vedl Bohumil Haase firmu společně s Kašparem Widtmannem, jehož dceru Terezii si v roce 1800 vzal a spojil tak obě tiskárny a vytvořil si tak dostatečné zázemí pro své plány. Firma v této době vystupovala pod názvem Widtmann & Haase. Podnik se rozrůstal a brzy u tiskárny majitelé zřídili v roce 1806 také knihkupectví a roku 1811 dokonce půjčovnu knih nabízející nejen jejich produkci, ale také řadu zahraničních, většinou německých, tisků. O vzrůstajícím vlivu tiskárny Bohumila Haase svědčí i to, že byl roku 1804 jmenován stavovským a v roce 1824 dvorským tiskařem.³⁰⁹ Rozkvět Haaseho podniku byl do jisté míry umožněn úpadkem Schönfeldské tiskárny, který nastal po

---

³⁰⁶ Na tiscích se setkáme s německou variantou jména Gottlieb Haase nebo s českou variantou jména Bohumil Haase či Bohumil Ház, kterou používal v tiscích určených české klientele.

³⁰⁷ „... až se mu poštěstilo najmouti si toho roku v tiskárně Jeřábkově jeden lis, na němž tiskl gratulační lístky, tak zvané: „Novoročenky“; při dobrém prospěchu prvního jeho pokusu přemýšlel dále a tiskl lístky k jmeninám, kteréž toho času nevidané a v Rakousku novinkou byly. Úprava těch lístků pro dobu tu byla dosti vkusná a líbila se povšechně, pročež se dostalo lístkům tím dobrého odbytu a docházely nejen ze všech hlavních měst v Rakousku, ale i z německé říše hojně zakázky ...“ Josef Václav Žák, Původ, rozkvět a nynější stav c. k. dvorní kněhtiskárny Synův Bohumila Haase v Praze. *Veleslavín*, roč. 1, č. 17. V Praze 1. června 1864, sl. 186–187.

³⁰⁸ Rudolf Málek – Miroslav Petrtýl, *Knihy a Pražané. Pět set let knižní kultury v Praze. Adresář knihoven, nakladatelství a knižních prodejen*. Praha 1964, s. 73.; Josef Volf, *Geschichte des Buchdrucks in Böhmen und Mähren bis 1848*. Weimar 1928, s. 141.

³⁰⁹ *Anenský dvůr slovem i obrazem. Monografie domu A. Haase v Praze se 48. vyobrazeními. Vydáno u příležitosti 60letého panovnického jubilea J. vel. císaře Františka Josefa I. Věnováno veleváženým příznivcům, zákazníkům a přátelům Anenského dvora*. Praha 1908, s. 17.

smrti jejího zakladatele. Protože Schönfeldovi synové na rozsáhlé aktivity svého otce nenavázali a Schönfeldská pražská knihtiskárna začala upadat a ztrácela spolupracovníky, zakázky i privilegia na vydávání periodického tisku nebo zákoníků, otevřela se po roce 1821 řada příležitostí dalším tiskařům. Bohumil Haase nastalé situace maximálně využil a svými aktivitami se snažil oslovit co nejširší klientelu. Produkce jeho tiskárny se proto neomezila pouze na vydávání populární i odborné literatury, právní literatury a zákoníků nebo periodik, ale její součástí byly rovněž akcidenční tisky nebo drobná devoční grafika. Rovněž se zde tiskly patisky původních i přeložených děl řeckých i římských klasiků, které byly často opatřeny mědirytinovými frontispisy s portrétem autora v medailonu. Takto byla např. vydána souborná díla Homéra, Xenophona, Platona, Vergilia či Cicera. Haasemu záleželo na úpravě tisků a jím vydávané publikace určené pro vzdělané vrstvy se vyznačovaly vysokou typografickou úrovní. „*Po stránce úpravní stojí některé tyto knihy dosti vysoko, zvláště rytinky bývají velice zdařilé. Měl na skladě i hudebniny, jak se v Intelligenzblattu chlubí, a vydal r. 1802 vlastním nákladem „prvotinu hudební“, skladbu F. D. Webra: Dvertisement pour la voix.*“³¹⁰

Tiskárna sídlila v letech 1804–1835 v domě na Staroměstském náměstí č. 607-I, který Haase zakoupil od Jana Weigla za 17 200 zlatých konventní měny.³¹¹ Protože podnik začal expandovat a rozšiřovat se, již brzy bylo nutné hledat jiné, větší prostory, do nichž by se vešla nejen tiskárna, litografická dílna, knihkupectví, ale i expedice. V roce 1835 zakoupili synové Bohumila Haase od Jana Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu tzv. Anenský dvůr a v něm tiskárna a celá rodinná firma fungovala až do poloviny 20. století, kdy byl podnik znárodněn. Tiskárna Bohumila Haase a jeho pokračovatelů byla největším podnikem svého druhu a stala se předním centrem knižní kultury celé habsburské monarchie, proto jistě nepřekvapí, že měla vybudovanou rozsáhlou distribuční síť a kontakty po celé střední Evropě, tedy i v Brně, kde spolupracovala s Trasslerovskou i Gastlovskou tiskárnou.

Bohumil Haase byl podnikavý, a jak je z předchozího patrné, aktivně se podílel na rozšiřování svého závodu. I proto dne 21. února 1821 podal k českému guberniu žádost o pořízení litografického lisu do své tiskárny. Bohumil Haase viděl

---

³¹⁰ Josef Volf, *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do r. 1848*. Praha 1931, s. 31.

³¹¹ Tiskárna sídlila na Starém městě č. p. 607-I v domě U půl zlaté hvězdy na velkém rynku (Týnská ulička 5) v sousedství paláce Kinských. Milada Šírová, *Nové příspěvky k dějinám Haasovské tiskárny v Praze*, s. 186.

v litografii možnost vzrůstu nabídky svého podniku, kdy litografie umožnila rychlejší a levnější způsob vydávání not, map, obrazového materiálu, ilustrací a obrazových příloh publikací, ale i akcidenčních tisků. V žádosti Bohumil Haase také uváděl, že do podniku může vložit 10 000 zlatých a že najal jistého Pabsta, který se již v Mnichově a Výmaru litografií zabýval, tudíž může provoz litografické dílny zprovoznit okamžitě po udělení koncese. Proti jeho žádosti nebyly žádné námitky, a protože splnil všechny podmínky, byla jeho prosba dne 31. března 1821 kladně vyřízena.³¹²

Na rozdíl od Machkovy dílny neměla Haasovská kamenotiskárna tak velké zázemí zručných kreslířů a litografů a její produkce primárně doplňovala nabídku tiskárny, proto zahrnovala vedle akcidenčních tisků především drobnou grafiku, jejíž autoři většinou zůstali anonymní. Situace se změnila až koncem roku 1821, kdy začal v kamenotiskárně pracovat Karel Hennig, který do Prahy přišel z Berlína, a litografická dílna v něm získala vůdčí osobnost, která pozvedla její úroveň a zajistila jí řadu na tiskárně nezávislých zakázek.

Bohumil Haase hledal své spolupracovníky nejen ve Vídni, ale také v Německu, kde měl díky svým tiskařským aktivitám zajištěné kontakty i potencionální klientelu. Tisky vydávané Haasovskou tiskárnou určené vzdělanostním vrstvám se vyznačovaly pečlivou typografickou úpravou i výzdobou a byly distribuované po celé střední Evropě. Od počátku 20. let patřila do stálé nabídky Haasovské tiskárny také litografie, kterou tiskárna preferovala v případě tisku užité nebo dokumentární volné grafiky a postupem času ji začala začleňovat i do tisků. V průběhu 19. století reagovali majitelé tiskáren na vzrůstající poptávku nejen po tištěném slově, ale také po cenově dostupných ilustrovaných publikacích. Rozrůstající se čtenářská obec tvořená měšťany i venkovským obyvatelstvem sice dávala přednost spíše levnějším tiskům, tedy tiskům s jednoduchou typografickou úpravou, kde byla vizuální stránka upozaděna a rozhodující byla rozmanitost nabídky a velikost nákladu, postupně ale i tito čtenáři toužili vlastnit také obrazové publikace. Litografie se sice nedala kombinovat s vlastním tiskem, proto byl jako ilustrační technika upřednostněn dřevoryt nebo tradiční dřevořez, ale litografie se stále častěji objevovala na frontispisech či obrazových i typografických přílohách. Velmi

---

³¹² Kateřina Bečková, *Počátky kamenotiskařské živnosti*, s. 16.

oblíbené byly také litografické titulní listy, které umožňovaly zajímavé kaligrafické i obrazové pojetí titulního listu, předtitulu a frontispisu tvořícího druhou stranu archu. „*Význam Haasovy tiskařské činnosti je však relativní. Odhlédneme-li od jeho role propagátora akcidencí, v typografické rovině žádné překvapivé změny ve srovnání se soudobým českým standardem nenastaly. Tiskl švabachem, příležitostně též frakturou. Antikvu pro jazykově českou sazbu poprvé užil až roku 1814, a i tak s ní šetřil. Ilustrační dřevořezy neužíval, zato hojně na frontispisy otiskoval, mědiryty generačních kolegů z Prahy. Náležité ocenění si ovšem zaslouží vazba Haasovy typografické činnosti na kamenotisk, který aplikoval jak do literatury krásné, tak exaktní.*“³¹³

Mezi první publikace vydané v Haasovské tiskárně doplněné litografickými přílohami patřilo dílo *O přirozenosti rostlin aneb Rostlinář* Bedřicha Všemíra, hraběte Berchtolda a Jana Svatopluka Presla tištěné v letech 1821–1835 v kvartovém formátu.³¹⁴ Významnost vydání této publikace spočívala i v tom, že se jednalo o jedno z prvních použití litografie ve vědecké ilustraci v českých zemích. Právě využití litografie ve vědecké ilustraci představovalo obrovský přínos pro zprostředkovávání vědeckých poznatků i seznamování se s okolním světem. Autorem 80 kreseb, které byly vytištěny technikou křídové litografie a provázely první díl, byl sám Jan Svatopluk Presl (1791–1849). Litografie zachycující rostliny jsou poměrně jednoduše, ale zároveň detailně provedené a zobrazují nejen celé rostliny, ale také jejich části, které byly pro danou rostlinu charakteristické. Presl se prostřednictvím litografií snažil zachytit přesnou podobu popisovaných rostlin s jejich detaily či charakteristickými znaky. I přesto, že se jednalo o studijní grafiku, dosáhl autor použitím křídové litografie dojem měkké kresby s vyrovnanou

---

³¹³ Petr Voit, *Encyklopedie knihy*, s. 333.

³¹⁴ Jan Svatopluk Presl, *O přirozenosti rostlin aneb Rostlinář obsahující popsánj a wyobrazenj rostlin podlé řádů přirozených zpořádané, s zewrubným wyznamenánjm vlastnostj, užitečností a škodliwosti, obzwláště wýwodin a zplodin, způsobu wydobýwánj, posledních dobroty a porušenosti neygistěgšjho poznánj a skaušenj, též způsobu užitečných sázenj, chowánj a rozmnožowánj...* Praha: Bohumil Haase, 1821–1835. MZK, sign. 5-89.960,1–3. Rostlinář byl vydáván na pokračování, kdy každý měsíc měl vyjít jeden sešit, dvacet sešitů pak tvořilo jeden svazek. Celkem vyšlo 49 sešitů – v roce 1822 vyšlo jedenáct sešitů, roku 1823 devět, roku 1824 pět, roku 1825 šest a roku 1826 tři sešity. V letech 1827–1833 byly vydávány dva sešity ročně, s výjimkou roku 1831, kdy byly vytištěny tři díly. V roce 1834 nevyšel žádný a roku 1835 vyšel poslední 49. díl a celý velkolepě pojatý projekt zůstal nedokončený. Sešit s černobílými litografickými tabulemi si mohl čtenář předplatit za 1 zlatý a 45 krejcarů, kolorovaný exemplář pak přišel na 3 zlaté a 15 krejcarů, mimo předplatné stál jeden sešit 2 zlaté, kolorovaný 3 zlaté a 45 krejcarů. Exemplář nacházející se v MZK sice není kolorovaný, ale dostupné byly i kolorované verze, kdy několik publikací kolorovaly Preslovy mladší sestry Klára a Terezie. Dušan Šindelář, *Vědecká ilustrace v Čechách*. Praha 1973, s. 56.

kompozicí. Na jednotlivých obrazech je jasně patrné, že se jejich autor s každým obrazem zdokonaloval, Preslovy kresby tak postupně získávají stále větší jistotu, lehkost, přesnost, plastičnost a vyznačují se jemnějšími a preciznějšími detaily. Na pozdějších litografiích vynikají kresby svým pojetím, kdy diváka zaujme průsvitnost okvětních lístků, žilkování, trojrozměrnost i lesk listů a plodů. Vlastní kresba je také často doplněna stínováním či náznakem perspektivy. Na každé litografické tabuli je zachycena jedna až tři rostliny doplněné o detaily pestíku, tyčinek nebo průřez rostliny. Zobrazení systematicky provázející vlastní text svým pojetím dodávají výjimečnost celému dílu. Obrazy k *Rostlináři* jsou prvními litografickými vědeckými ilustracemi objevujícími se v českém prostředí a svým provedením mohou plně konkurovat evropským botanickým dílům vznikajícím v této době. Díky tomu, že jsou obrazy rostlin prokreslené a provedené do nejmenšího detailu i se stínováním, nevyžadovaly nutně kolorování, i přesto však bylo počítáno i s kolorovanou verzí. Jednotlivé litografie bohužel nejsou signované, protože se ale jednalo o tak velký vydavatelský počín, můžeme předpokládat, že se na jejich zhotovení podílela celá litografická dílna, kde v té době působil nejen Karel Hennig, ale s dílnou také spolupracoval Antonín Jan Gareis, Leopold August Friese a řada dalších. Druhý díl obsahuje osmdesát litografií, které jsou také autorským dílem Jana Svatopluka Presla, třetí díl je obrazově chudší a obsahuje jen třicet šest příloh, z čehož jsou pouze čtyři litografické a zbylých třicet dva obrazů bylo vytvořeno leptem vyznačujícím se jednoduchou lineární kresbou. Autorem těchto grafik provázejících třetí díl byl Karel Bořivoj Presl, o čemž svědčí i jeho rukopis na popisících provázejících obrazy. Ve srovnání obou grafických technik použitých na doprovodných obrazech třetího dílu je patrné technologické omezení leptu, kdy oproti litografiím, které mají ve třetím dílu nižší úroveň zpracování, působí daleko plošěji a neuměle. Preslova publikace zůstala bohužel nedokončená, ačkoliv se jednalo na svou dobu o výjimečné dílo, které vynikalo vysokou vědeckou, jazykovou i uměleckou úrovní. Jan Svatopluk Presl s tiskárnou a litografickou dílnou Bohumila Haase spolupracoval i v pozdějších letech, neboť obrazová složka hrála v jeho publikacích důležitou roli a litografie plně vyhovovala jeho představám, protože se mohl na vlastní realizaci autorsky podílet a výsledný obraz tak nebyl zkreslen. Mezi Preslovy publikace doplněné litografickými přílohami vytvořenými ve spolupráci s litografickou dílnou synů Bohumila Haase patří např. první paleontologická práce vydaná v českém jazyce *Rozprawa o přewratech kůry zemnj* provázená křídovými

litografickými přílohami zachycujícími kostrové pozůstatky pravěkých zvířat.³¹⁵ Jan Svatopluk Presl byl v roce 1821 jedním ze zakladatelů prvního česky psaného vědeckého časopisu *Krok. Weřegný spis wšenučný pro Wzdělance Národu Česko-Slowanskeho*, jehož důležitou složkou byla kromě pojednání, úvah, kritik i obrazová příloha, kdy byla většina litografických příloh vytvořena právě v Haasovském podniku.³¹⁶

Přírodopisné publikace doprovázené litografickými obrazy se staly velice oblíbenými a hojně vydávanými, o čemž svědčí i publikace *Uměnj lesnj podlé Giřjho Ludwjka Hartyga*³¹⁷ nebo roku 1835 vytištěná kniha Jakuba Bambergera *O sstěpowánj stromů* s litografickým vyobrazením škůdců nebo štěpů ovocných stromů.³¹⁸ Další prestižní publikací, která vyšla brzy po založení litografické dílny Bohumila Haase, byl herbář Ignaze Friedricha Tausche *Hortus Canalius seu Plantarum rariorum...* vydaný roku 1823 a obsahující 21 litografických příloh³¹⁹ nebo modlitební knížka Mattheuse Reitera doprovázená obrazovým frontispisem s Kristem na kříži, litografickým titulním listem s kaligraficky ztvárněným názvem a čtyřmi celostránkovými autorsky neurčenými ilustracemi v textu provedenými

---

³¹⁵ Georges Cuvier, *Rozprawa o přewratech kůry zemnj a o proměnách w živočistwu gimj způsobených, w ohledu přírodopisném a děgopisném*. W Praze: W knjžecj arcibiskupské knihtiskárně, u Josefy Fetterlowé, řjzenjm a nákladem Wáclawa Špinky, 1834.

³¹⁶ Již ve čtvrtém svazku prvního dílu se objevují dvě litografické přílohy doprovázející příspěvek Antonína Jungmanna *Wýtah gramatický z Nala, k ljbému srownánj s vlastenskau řečj. Krok. Weřegný spis wšenučný pro Wzdělance Národu Česko-Slowanskeho*. Dil prvnj. Částka čtvrtá. W Praze: k dostání u Krause knihkupce, a u Josefy owdowělé Fetterlowé z Wildenbrunu, 1823. Obě litografické přílohy, které jsou ukázkou sanskrtu, jeho čtení a gramatických jevů, představují ukázkový příklad možnosti využití litografie, která byla schopna jednoduchým způsobem interpretovat nejen kresby, ale také psaný text čehož využila řada tiskařů, u nichž se brzy setkáme s litografickými publikacemi přinášejícími ručně psaný text. Druhý díl *Kroku* je zdobený sedmi litografickými přílohami (křídovými i pérovými), které doprovázejí přírodovědné texty a jsou pojaté spíše jako náčrty a nedosahují vysoké umělecké úrovně. Litografie nejsou signované, ale lze předpokládat, že autorem návrhů kreseb byl autor textu Jan Svatopluk Presl. *Krok. Weřegný spis wšenučný pro Wzdělance Národu Česko-Slowanskeho*. Dil druhý (Se 7 obrazci). Praha: k dostání u Josefy Fetterlowé, arcibiskupské knihtiskařky, v Seminarium Nře. 190, 1831. MZK, sign. 272. Třetí díl *Kroku* pak obsahuje pět obrazových příloh, mezi kterými se nachází litografický obraz doprovázející článek Jana Purkyně *O ústrognosti zubů člowěčjch*. Pérová litografie zachycující řezy zubem či studii skloviny je v pravém dolním rohu signována iniciálami W.M. *Krok. Weřegný spis wšenučný pro Wzdělance Národu Česko-Slowanskeho*. Djl třetj. S pěti obrazci. W Praze: W knjžecj arcibiskupské knihtiskárně, řjzenjm W. Špinky, 1836. MZK, sign. 18-676,3.

³¹⁷ Georg Ludwig Hartig, *Uměnj lesnj podlé Giřjho Ludwjka Hartyga, neywyššjho řjditele lesnjho w královských Prusských zemjch...* V Praze: Wiljm Wenceslaw Hawelka, 1823. MZK, sign. 2-0866.919.

³¹⁸ *O sstěpowánj stromů. Knjžka ku prospěchu a užitku wenkowské mládeže české...* W Praze: tisk a papjr synů Bohumila Háze, 1835. MZK, sign. 2-148.658.

³¹⁹ Ignaz Friedrich Tausch, *Hortus Canalius seu Plantarum rariorum, quae in horto botanico illustrissimi, ac excellentissimi Josephi Malabaila comitis de Canal coluntur, icones et descriptiones. Tomus primus*. Praha: Ex typo- et lithographia Theophili Haase, 1823. KNAV, sign. TA 21.

měkkou křídovou technikou.³²⁰ Ve vydávání výpravných přírodovědných děl pokračovali v polovině 30. let i synové Bohumila Haase. Také tyto publikace vynikaly svojí úpravou, ať již se jednalo o mykologické publikace Augusta Josepha Cordy, přírodovědná díla Kašpara Marii hraběte ze Šternberka a Karla ze Šternberka nebo přírodovědné a lékařské spisy Julia Vincence Krombholze. Oblibu čtenářů si také získaly různé příručky doprovázené obrazovými přílohami, které si mohli zakoupit nejen v černobílé, ale také ručně kolorované verzi. Haaseho vydání herbářů a dalších vědeckých publikací lze označit za první české tisky, ve kterých litografie vstoupila do služeb vědecké ilustrace. Litografie byly velmi realistické a detailně propracované, velkou roli sehrálo také to, že byly často kolorovány či později tištěny barevně. Vysokou úroveň produkce tiskárny i litografické dílny zajistila i skutečnost, že tiskárna úzce spolupracovala s řadou umělců např. s Antonem Langweilem, Antonínem Machkem, Karlem Würbsem, Antoniem Sacchetim nebo Antonínem Janem Gareisem.³²¹ „V litografii pracuje se o dílech druhu lepšího a vyšly odtud obrazy k Fričovu ‚Ptactvu evropskému‘, ‚Mater dolorosa‘ od Kandlera a jiné; z mědiryjny vyšla Kummersbergova ‚mapa Čech‘ ve 4 listech.“³²² I díky iniciativě tiskárny Bohumila Haaseho a jeho dědiců přispěla litografie k rozšíření vzdělanosti a byly jí zdobeny odborné publikace, učebnice i naučná literatura určená laické veřejnosti.³²³

Od roku 1821 začal Bohumil Haase litografii běžně používat i na přílohách, frontispisech nebo kaligraficky provedených titulních listech vydávaných děl. Litografickou přílohu nalezneme již v díle Caspara Hermanna von Königl *Bohemia*

---

³²⁰ Matthaeus Reiter, *Matausse Reitera Faráře Katolické Modlitby k rozšřenj prawého křestanstwj mezy dobromyslými a přemysslugjými křestany. W gazyku českém wydané od Jana Jawornického býwalého Dyraktora hlavnj sskoly Nowodworské nynj faráře Cýrkwického. S pěti Obrázky w kamenotisku.* W Praze, u Bohumila Háze, českého staw. Impressora, 1823. MZK, sign. 1-726.646.

³²¹ Mezi publikace k nimž litografické přílohy vytvořil Antonín Langweil, patří např. dílo Maxmilian Millauer, *Böhmens Denkmahle der Tempelherren. Sammt einer treuen Darstellung der Glasmahlerey bei Sankt Anna in Prag.* Prag: gedruckt bei Gottlieb Haase, 1822. MZK, sign. 1-5.615. Na třech litografických přílohách, které publikaci doprovázejí, je zachyceno pět oken nacházejících se v klášteře sv. Anny. *Treue Darstellung der Glasmahlerey an den fünf nördlichen Fenstern der Kirche des ehemaligen Skt. Anna-Klosters in der Altstadt Prag.* Gezeichnet v. A. Langweil. Lithographirt bei G. Haase in Prag.

³²² Josef Václav Žák, *Původ, rozkvět a nynější stav*, sl. 253.

³²³ Mezi odbornými publikacemi s litografickými přílohami, které byly vydané v tiskárně Bohumila Haase, patří např. matematická učebnice Adama Bittnera *Abhandlung über die Differenzialrechnung, worin bewiesen wird, daß die Differenzial-Gleichungen vollkommen genaue Gleichungen sind...* Praha: Druck von Gottlieb Haase Söhne, 1833 MZK, sign. 2-40.307. nebo Antona Katzera *Anfangsgründe des technischen Zirkelzeichnens für den ersten Jahrgang der Unter-Realschulen.* Prag: K. k. Hofbuchdruckerei von Gottlieb Haase Söhne, 1852.

vydaném v roce 1821.³²⁴ Mezi publikacemi pocházejícími z Haasovské tiskárny a vynikajícími svou úpravou patří edice divadelních her českého herce, režiséra a dramatika Jana Nepomuka Štěpánka *Diwadlo*³²⁵ nebo *Theater für Kinder* od Carla Payera.³²⁶ Publikace z obou edic se vyznačují kaligraficky provedenými titulními listy a obrazovými frontispisy ilustrujícími jednotlivé divadelní hry. Zatímco díly *Theater für Kinder* zdobí mědirytiny vytvořené podle návrhu Františka Tkadlíka a do grafické podoby převedené mědirytcem Georgem Döblerem, knihy z edice *Diwadlo* Jana Nepomuka Štěpánka vydávané v letech 1821–1831 jsou již ilustrované litografiemi. Litografické frontispisy, na jejichž realizaci se podílel Antonín Jan Gareis, Šimon Jakub Arkeles (Argeles), Leopold August Friese, Georg Döbler nebo Jan Kroupa, jsou většinou provedeny technikou křídové litografie, i když u několika děl se setkáme i s rytou litografií, a svědčí nejen o umělecké zdatnosti svých tvůrců, ale také o jejich smyslu pro divadlení dramatiků. Převážně signované frontispisy mají zdařile vytvořenou celkovou kompozici obrazu a je na nich patrný smysl pro detail jejich autorů. Velký důraz je také kladen na dramatickou výjev, neboť si autoři litografií pro grafické ztvárnění vybrali většinou nějakou vypjatou, v případě veseloher pak vtipnou, scénu.³²⁷ Obrazově vynikají litografie Jana Kroupy, vyznačující se detailním provedením a měkkou modelací. Je na nich rovněž patrný autorův smysl pro křídovou kresbu a využití jemného zrna litografického kamene. Působivou obrazovou složku i litografické přílohy obsahoval od roku 1822 v tiskárně

³²⁴ Caspar Hermann von Künigl, *Bohemia, oder Gedächtnißbeihilfe für die Liebhaber der böhmischen Geschichte durch ein Verzeichniß derjenigen Orte Böhmens, wo sich eine merkwürdige Begebenheit sein den ältesten Zeiten bis Ende 1818 zugetragen hat. (Mit einer historischen Karte)*. Prag: gedruckt bei Gottlieb Haase, böhm. ständ. Buchdrucker, 1821.

³²⁵ *Diwadlo od Jana Nepomuka Štěpánka*. 1.–16. djl. W Praze Nákladem Synů Bohumila Háze. 1820–1832. Litografické frontispisy a titulní listy doplňují 3.–15. díl sebraných spisů Štěpánkových divadelních her a operet. Jan Nepomuk Štěpánek, *Diwadlo od J. N. Štěpánka*. 1.–16. djl. W Praze: Bohumil Háze, 1821–1831. MZK, sign. 1-24.860,1–16.

³²⁶ Carl Payer, *Theater für Kinder*. 1–3 Theil. Prag: Gottlieb Haase, 1819–1822.

³²⁷ Křídová litografie je použita např. na frontispisu 5., 7., 12. nebo 13. dílu: *Tomáš Sprawec. Běda nám! běda nám*. Kafhig auf St. gez. Kraupa erfunden. Steindruck von Gottl. Haase. J. N. Štěpánek, *Diwadlo od J. N. Štěpánka*. 5. djl. W Praze: Nákladem Bohumila Háze, 1821. Dostupné z: <http://kramerius4.nkp.cz/search/handle/uuid:34609410-0ecc-11e5-b269-5ef3fc9bb22f>; Waw: *Wrażda! krweprolitj! smrt!* S. Argolese lith. L. Friese inv. J. N. Štěpánek, *Diwadlo od J. N. Štěpánka*. 12. djl. W Praze: Nákladem Bohumila Háze, 1826. MZK, sign. 1-24.860,12 nebo nesignovaný litografický frontispis *Walbel. Padauchu!* J. N. Štěpánek, *Diwadlo od J. N. Štěpánka*. 13. djl. W Praze: Nákladem Bohumila Háze, 1827. Dostupné z: <http://kramerius4.nkp.cz/search/handle/uuid:d1efdfa0-45af-11e5-a7b4-001018b5eb5c>. Rytou litografii nalezneme např. na frontispisu třetího a čtvrtého dílu: *Pawel. Na zdorowě wassęgo y nassęgo imperatora!* Kroupa inv. G. Döbler sc. J. N. Štěpánek, *Diwadlo od J. N. Štěpánka*. 3. djl. W Praze: Nákladem Bohumila Háze, 1821. MZK, sign. 1-24.860,3; *Kain. – přinássjmu muka gichż zlořečenoy neznáte*. Gezeichnet u. in Stein gravirt von J. Kroupa. J. N. Štěpánek, *Diwadlo od J. N. Štěpánka*. 4. djl. W Praze: Nákladem Bohumila Háze, 1821. MZK, sign. 1-24.860,4. Dostupné z: <http://kramerius4.nkp.cz/search/handle/uuid:c34f36d0-45af-11e5-a7b4-001018b5eb5c>.

Bohumila Haase vydávaný časopis *Erinnerungen an merkwürdige Gegenstände und Begebenheiten*, který čtenáře seznamoval s pamětihodnými místy, událostmi, technickými zajímavostmi apod.³²⁸ V roce 1836 se stal vydavatelem tohoto periodika Karel Vilém Medau a pod jeho vedením se znásobil obrazový doprovod časopisu, kdy se obrazy objevovaly nejen v textu, ale také na samostatných grafických listech.

Litografická dílna Bohumila Haase spolupracovala i s dalšími tiskárnami, ať již pražskými, tak i mimopražskými. Lze předpokládat, že litografie provázející publikaci popisující požár v Kutné Hoře z 9. května 1823 *Kuttenberg im Brande am 9. Mag 1823. Kuttnáhora w ohni 9. Máge*. signovaná *F. Mrkwiczka del.* byla vydána právě v Haasovské kamenotiskárně.³²⁹ Na poutavé křídové litografii je zachycen ničivý požár města, který je z kopce nad městem pozorován bědující rodinou, což ještě umocňuje hrůzu a zhoubnost vlastní pohromy. Protože umělci šlo především o autentické zachycení požáru, pracoval se zkratkou a využíval možnosti techniky křídové litografie pracující s měkkými obrysy, tóny i přechody. Požár je zachycen jako obrovská destruktivní vlna zaplňující ulice a pohlcující veškeré budovy nacházející se ve městě. To, že byla publikace s litografickou přílohou vydána téměř vzápětí, dokládá schopnost litografie okamžitě reagovat a zachytit aktuální dění, čehož v českém i vídeňském prostředí využila zejména v revolučním roce 1848 i později, kdy se právě litografickými obrazy a karikaturami často glosovalo aktuální dění.

---

³²⁸ Radim Vondráček, Ke koncepci Medauova časopisu *Erinnerungen* (příspěvek k dějinám paměti), in: *Karel Vilém Medau 1791–1866 tiskař a litograf v Litoměřicích a v Praze*. Litoměřice 1998, s. 27.

³²⁹ Joseph Herzan, *Kurze Beschreibung des Brandes der k. Bergstadt Kuttenberg am 9ten May 1823, nebst einer lithographirten Abbildung und Aufruf an die edlen Bewohner des gemeinschaftlichen Vaterlande sund des übrigen Kaiserstaates zur mildthätigen Unterstützung der Verunglückten*. Czaslau: gedruckt bey Bernhard Reinhard, 1823. Dostupné z: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ10554509.

Tiskárna a kamenotiskárna synů Bohumila Haase

Po své smrti 12. února 1824, zanechal Bohumil Haase svým synům prosperující knihtiskařský závod s 18 dřevěnými lisami. V jeho odkazu pak úspěšně pokračovali i jeho synové (Ludwig, Andreas, roku 1831 vstoupili do vedení i mladší sourozenci Bohumil Haase mladší a Rudolf),³³⁰ za jejichž vedení se firma, která se stala nejvýznamnější tiskárnou v Čechách a vystupovala pod názvem Synové Bohumila Haase, rozrostla v samostatně fungující polygrafický podnik se zakázkami po celé střední Evropě. Synové Bohumila Haase uměli ve svůj prospěch využít své politické konexe i styky. V roce 1824 vydražili Schönfeldovo privilegium na vydávání českých a německých novin. V roce 1835 zakoupili tiskárnu Johanna Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu spolu s areálem Anenského dvora, kde Schönfeldova tiskárna sídlila a kam postupně celý svůj podnik přestěhovali a rozšířili.³³¹ O jejich úspěšnosti svědčilo nejen to, že se jejich tiskárna rozrůstala a oni přikoupili řadu domů přiléhajících k Anenskému dvoru, ale i to, že u tiskárny plně fungovala v letech 1815 založená písmolijna a vedle vydavatelství, knihkupectví a půjčovny knih zahrnovala jejich firma také obchod s papírem a papírnu nacházející se v nedalekém Vraném.³³² Svoje monopolní postavení firma zvýšila i tím, že v roce 1843 zakoupili bratři Haasové na 6 let pacht na vedení arcibiskupské tiskárny nebo zřídili filiálku ve Vídni, která jim zajistila odbytí části jejich produkce.³³³ O podnikatelském duchu synů Bohumila Haase svědčí nejen to, že vydávali německy i česky psané tisky, ale také to, že neváhali investovat do modernizace svého

³³⁰ Od roku 1818 se na provozu podniku významně podílel jeho nejstarší syn Ludvík Haase (1800–1868), vyučený tiskař, po otcově smrti spolu s bratrem Ondřejem Haase st. z Vranova (1804–1864), Bohumilem Haase (1809–1887) a Rudolfem Haase (1811–1888) převzali dílnu, která se díky nim stala nejvýznamnějším tiskařským podnikem v Čechách. Všichni bratři se zapojili do vedení rodinného podniku, Ludvík Haase se stal zakladatelem a vedoucím Vranovské papírny, Ondřej Haase, který byl politicky činný a v 50.–60. letech stál v čele pražského městského zastupitelstva, měl na starost finanční a provozní záležitosti celého závodu, Bohumil Haase vedl tiskařský provoz a nejmladší Rudolf Haase, který získal titul doktora práv, redigoval periodika vydávaná Haasovskou tiskárnou.

³³¹ „... až konečně v letech 1874 a 1879 celý Anenský dvůr připadl koupí Ondřeji Haasemu šlechtici z Vranova, když již v roce 1835 část jeho předky byla získána.“ *Anenský dvůr slovem i obrazem. Monografie domu A. Haase v Praze se 48. vyobrazeními. Vydáno u příležitosti 60letého panovnického jubilea J. vel. císaře Františka Josefa I. Věnováno veleváženým příznivcům, zákazníkům a přátelům Anenského dvora.* Praha 1908, s. 14–15. Anenský dvůr na Staroměstském náměstí v domě U zlaté polohvězdy č. p. 211/I a 948/I se nacházel v sousedství paláce Kinských (později se zde nacházela Státní tiskárna). Byl to největší podnik svého druhu, který se stal předním centrem knižní kultury celé habsburské monarchie.

³³² „Roku 1837 zřídili Haasovci papírnu ve Vraném a roku 1848 přistavěli tamtéž dílnu na stroje, mezi kterými knihtiskařské zvláště povšimnutí zasluhují; r. 1856 slévárnu, r. 1857 kotlárnou a r. 1858 rozšířili papírnu přípravnou a velkolepou dílnou u sv. Kiliána, nedaleko bývalého kláštera Ostrovského.“ Josef Václav Žák, *Původ, rozkvět a nynější stav*, sl. 222.

³³³ Alena Köllner, *Buchwesen in Prag*, s. 41.

podniku. Velice brzy do své tiskárny i papírny nechali zavést parní stroje nebo byli jedněmi z prvních, kdo investoval do nákupu rychlolisů. V roce 1832 za pomoci frankfurtského faktora Josefa Völka zreorganizovali typografický ústav, v roce 1833 pak zřídili v prostorách bývalého kláštera sv. Anny novou písmolijnu nabízející velkou škálu obvyklých i ozdobných tiskových písem. Zmodernizování písmolijny v roce 1840 umožnilo systematické zásobování tiskáren antikvovým písmem různých řezů a stupňů, a když pak v roce 1853 vstoupilo v platnost úřední nařízení, aby se české učebnice tiskly výhradně antikvou, stala se právě jejich písmolijna vrchním dodavatelem antikvy do českých i moravských tiskáren. Haasovská písmolijna a papírna byla jedním z dodavatelů brněnské Trasslerovské i Gastlovské tiskárny, které s ní spolupracovaly po celé 19. století.³³⁴ Haasovská papírna byla také jedním z dodavatelů Moravského místodržitelství.

Polygrafický podnik Bohumila Haase a jeho synů se rozrůstal a postupně získával monopolní postavení na trhu. Ve 20. letech začala expandovat i litografická dílna, o čemž svědčí i skutečnost, že krátce před svou smrtí založil Bohumil Haase v roce 1824 společně s berlínským učitelem krasopisu a litografem Karlem Augustem Ferdinandem Hennigem (1794–1862) litografický ústav, který se spolu s tiskárnou stal významným vzdělávacím i polygrafickým centrem.³³⁵ Litografická dílna nejdříve vystupovala pod názvem Gottlieb Haase, již v roce 1824 se ale setkáme se jménem firmy Gottlieb Haase Söhne, které bylo poté používáno i ve 30. letech. Litografická dílna se v počátcích specializovala především na vydávání akcidenčních tisků. Postupně se litografie začínají objevovat i v tiscích, kde byly používány na frontispisech, obrazových přílohách i obálkách knih. Protože se ale u tiskárny nachází také hojně využívaná mědirytecká dílna, jsou zpočátku díla s litografickými obrazy spíše výjimečná, což platí i v pozdější době, neboť jsou v tiscích používány spíše dřevoryty, které se daly kombinovat s tištěným textem. Ve 20. letech však byly litografické obrazové přílohy běžnou součástí tisků vydávaných Haasovskou tiskárnou a čtenáři se mohli setkat nejen s kaligraficky a obrazově řešenými titulními listy, ale také litografickými obrazy, nákrasy, kartografickými dokumenty apod., kterými byly nahrazeny mědirytinové přílohy, i když i ty se v tiscích vydávaných Haasovskou tiskárnou objevují. Ojedinele se v některých

---

³³⁴ AMB, T 54 Rodinný archiv Trasslerů a Rohrerů, Brno (= AMB, T 54), kart. 2.

³³⁵ Josef Volf, *Geschichte des Buchdrucks in Böhmen*, s. 141.

tiscích setkáme jak s mědirytinovými, tak i litografickými přílohami, což přináší zajímavé srovnání těchto dvou technik i způsobu zobrazení. S mědirytinovou i litografickou přílohou se setkáme např. v *Trigonometrische Vermessung, Astronomische Ortsbestimmung des Egerlandes zur Zeit...* Aloise Davida, kde se kromě mědirytinové přílohy *Charte vom EGERISCHEN BEZIRKE* nachází také litografická příloha s plánem Františkových lázní od Karla Henniga.³³⁶ Mezi obrazově poutavé publikace patří např. dílo *Historischer Militair-Almanach des 16. 17. 18. und 19. Jahrhunderts* uvedené litografickým listem a doprovázené litografickými portréty vojevůdců.³³⁷ Portréty na přílohách vytvořené technikou pérové litografie nejsou signované, ale jejich autor či autoři vycházeli ze starších podobizen a podařilo se jim několika tahy vystihnout charakter portrétovaného a zachytit rysy jeho tváře. Obrazově pak vyniká litografický portrétní frontispis *Jgnaz Graf Gyulay Banis von Croatien Commandirender General in Böhmen k. k. General-Feldzeugmeister* signovaný Antonínem Machkem a Antonínem Janem Gareisem, zhotovený technikou křídové litografie a zachycující idealizovaný portrét hraběte Gyulaye s jemnými rysy a lehkým úsměvem ve tváři umístěný do oválného medailonu. Tento frontispis je také dokladem spolupráce pražských tiskáren a vydavatelství. Rytými litografiemi je také zdobené dílo Františka G. Rýče *Abbildungen der wichtigsten deutschen Hofplanzen...* jehož první svazek s dvaatřiceti obrazovými přílohami byl vydaný v roce 1826.³³⁸ Detailně kreslené studie listů, květů, plodů a některých detailů jednotlivých rostlin vypovídají o preciznosti autora i litografa, který je bohužel v tomto případě anonymní. Litografické obrazy pracují také s obrysovou linkou a náčrtu, neboť počítají s budoucím kolorováním, které umocňuje atraktivnost celé publikace. Dostupné byly

---

³³⁶ *SITUATIONSPLAN von Kaiser Franzensbad. Lithogr. bei C. Hennig.* – Alois David, *Trigonometrische Vermessung, Astronomische Ortsbestimmung des Egerlandes zur Zeit, als sich 1820 den 7. September die ringförmige Sonnenfinsterniß ereignete... Sammt Dreiecknetz, Karte von Egerlande, und Grundriß von Franzensbade.* Prag: Gedruckt bei Gottlieb Haase, 1824. NK, sign. 14 G 327.

³³⁷ Johann Ritter von Rittersberg, *Historischer Militair-Almanach des 16. 17. 18. und 19. Jahrhunderts: mit besonderer Hinsicht auf das letztere, und den oesterreichischen Kaiserstaat.* Prag: C. W. Enders. Steindruck v. G. Haase Söhne, 1825. Dostupné z: <http://books.google.cz/books?vid=NKP:1002302585&printsec=frontcover>.; Litografické portréty nacházející se v této publikaci byly později použity v díle Johann Ritter von Rittersberg, *Biographien der ausgezeichnetesten Feldherren der k. k. österreichischen Armee, aus der Epoche der Feldzüge 1788–1821, nebst treuen Abbildungen derselben.* Prag: Bey C. W. Enders. v. Schönfeld's Papier und Druck, 1829. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ198350605>.

³³⁸ František G. Rýč, *Abbildungen der wichtigsten deutschen Hofplanzen... Wyobrazeny neyzáležitěgssjch zdegssjch Stromů a Keřů...* Prag: Bei Gottlieb Haase Söhne, 1826. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ167859300>.

ovšem také nekolorované verze. Křídové litografie ilustrují publikaci Franze Rittlera a Jana Javornického *Desatero Božjch přikázanj...* z roku 1827.³³⁹ Deset litografických příloh, zhotovených podle mědirytin z původního německého vydání z roku 1818, doprovází text *Desatera*, které je interpretováno prostřednictvím exempel a vyprávění starce Klimenta. *Desatero* vyniká svým zobrazením, neboť se jedná o zcela netradiční pojetí daného tématu a vybrané pasáže jsou zachyceny v podobě historických obrazů, na nichž vystupuje i sám vypravěč.³⁴⁰ Použité křídové litografie dají vyniknout celkové atmosféře výjevu, kdy je jemná modelace figur doplněna hrou světla a stínu. Mezi tisky doprovázené litografickými přílohami se řadila také publikace Adama Bittnera *Abhandlung über die Differenzialrechnung...* se dvěma litografickými přílohami s geometrickými nákresey a výpočty.³⁴¹

I díky tiskárně synů Bohumila Haase se ilustrace nobilitovala jako obor hodný i těch nejvýznamnějších umělců. Žádná z dalších českých tiskáren už tak cíleně nezaměstnávala umělce jako právě Haasovská. S Haaseho dílnou jako kreslíř spolupracoval Antonín Machek, Josef Vojtěch Hellich, Georg Döbler nebo Antonín Jan Gareis starší, který pro Haasovskou tiskárnu vytvořil řadu návrhů později převedených do mědirytinové i litografické podoby.

Ačkoliv se kamenotiskárna Bohumila Haase specializovala spíše na akcidenční tisky, k nimž se postupně přidávaly knižní ilustrace či kartografický materiál, poté co se vedení kamenotiskárny ujal Karel Hennig, rozšiřuje svoji nabídku také na volnou grafiku a akcidenční tisky. V jejich produkci se tak setkáme s náboženskými obrazy, vedutami, žánrovými scénami, reprodukcemi obrazů i portréty.³⁴² Na realizaci volných grafických listů se podílela jak samotná

---

³³⁹ Franz Rittler, *Desatero Božjch přikázanj. K rozgimánj vssechněm, kdož se Boha bogj, a dobre swědomj milugj. Dle Rüttlera wyložené, a w kamenopisu wyobrazené od Jana Jawornického, Biskupského Notárya a Cýrkwického Faráře.* W Praze: pjsmem Synů Bohumila Haase, 1827. ÖNB, 78.Bb.48. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ183067607>.

³⁴⁰ Již první obraz *Gedent' gest Bůh!* zachycuje tři děti vyváděné andělem z hořícího vězení. Na litografii doprovázející text *Boha obdiwowati, gemu děkowati a geg prosyti.* doprovází vnukové Klimenta do kostela. Se světlem pracuje dramatický obraz *Záwistnjka polepsuge toliko smrt.*, který zachycuje vojáka střelícího na zahalenou plížící se postavu s okovy na nohou. Svíčka a zvěřený vzduch po výstřelu ozařují temné schodiště, na němž se postavy potkaly. Křídová litografie, která je zde použita, umožňuje vytváření jemných přechodů, modelaci pomocí hry světla a stínu.

³⁴¹ Adam Bittner, *Abhandlung über die Differenzialrechnung...* Prag: Druck von Gottlieb Haase Söhne, 1833. MZK, sign. 2-40.307.

³⁴² „V letech 1823–1826 Ziedler posuzoval dvanáct listů (jedenáct žádostí, z toho jednu opakovaně), u nichž byl jako předkladatel zapsán Haase, a v letech 1825–1827 dalších sedm litografií (sedm žádostí), u nichž je již uveden ‚Haase et Hennig‘, tedy litografická firma synů zemřelého Gottlieba

litografická dílna, kdy se setkáme s výtvary Karla Henniga nebo s anonymními dílenskými pracemi, tak i pražští umělci. Antonín Jan Gareis starší ve spolupráci s litografickou dílnou např. vytvořil obraz *Socha sv. Jana Nepomuckého* z roku 1823 nebo litografii *Svatojánská poutníci na Karlově mostě* vydanou v roce 1826 Haasovskou kamenotiskárnou a Moritzem Schumannem.³⁴³ Mezi portréty vytištěné v kamenotiskárně Gottlieb Haase Söhne patřil např. *Alois Klar. Doctor der Philosophie und Professor* z roku 1823, *Alexander I., Kaiser von Russland* z roku 1825.³⁴⁴

Karel Hennig se stal brzy po svém příchodu vůdčí osobností Haasovské kamenotiskárny. O jeho výjimečném postavení svědčí také to, že se v letech 1827–1833 stal partnerem synů Bohumila Haase a litografická dílna v této době vystupovala pod názvem Haase & Hennig.³⁴⁵ Díky aktivitám a nápadům Karla Henniga se rozšířila nabídka litografické dílny o grafické práce vydávané na samostatných listech a dílna se i díky Hennigově sebevědomí zčásti osamostatnila od Haasovské tiskárny, i když s ní i nadále spolupracovala. V kamenotiskárně byla vydána řada obrazových alb či litografií distribuovaných na volných listech,³⁴⁶

Haaseho, do níž vstoupil jako společník Karel Hennig.“ Hedvika Kuchařová – Radim Vondráček, *Cenzura náboženských obrazových materiálů*, s. 331.

³⁴³ *Socha sv. Jana Nepomuckého*. NG, inv. č. R 123 086.

³⁴⁴ Josef Vojtěch Hellich, *Alois Klar. Doctor der Philosophie und Professor*. C. Vogel von Vogelstein 1823, lit. von Hellich, Steindruck von Gottlieb Haase Söhne in Prag, [1823]. *Alexander I., Kaiser von Russland*. Lit. Gottlieb Haase Söhne, 1825.

³⁴⁵ Pod tímto označením vystupuje firma také v pražském adresáři. V roce 1827 byla jejich dílna jednou ze dvou v Praze působících kamenotiskáren. „*Steindruckereyen. Hrn. Haase und Hennig. I. Nr. 607. Hr. Jakob Ritter v. Schönfeld. I. Nr. 211.*“ *Schematismus des Königreiches Böhmen für das Jahr 1827*. Prag: gedruckt und zu haben bei Gottlieb Haase Söhne, 1827, s. 666.

³⁴⁶ Na volných listech byl vydán např. soubor křídových litografických vedut zachycujících anglická města a pamětihodnosti. Patří do něj i dva exempláře nacházející se ve sbírkách MZK: *Die Abtei von Melrose Abbey* Gezeich. nach P. A. Pernot v. J. Glatz. Prag: Steindruck v. Haase & Hennig, [1827–1833]. MZK, sign. Skř.1F-93.080. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/025/214/2619313584>.; *Edinburg. Die Nord. Brücke*. Gezeich. nach P. A. Pernot v. J. Glatz. Prag: Steindruck v. Haase & Hennig, [1827–1833]. MZK, sign. Skř.1F-93.094. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/025/241/2619313598> nebo *Der Smallholmer Thurm*. Gezeich. nach F. A. Pernot v. C. Würbs; Prag: Steindruck v. Haase & Hennig, [1827–1833]. MZK, sign. Skř.1F-93.080. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/025/215/2619313585>. V podobě obrazových alb i samostatných listů byly publikovány litografie s pohledy na pražské památky. Jednou z litografií vydaných litografickou dílnou Haase & Hennig byl např. pohled na Týnský chrám zachycující tuto stavbu s provizorně zastřešenou severní věží po požáru v roce 1819 a k jejímž zastřešení podle stávající jižní věže nakonec došlo až v roce 1836. *Ansicht der Theinkirche zu Prag*. Prag: Steindruck von Haase Steindruck von Haase & Hennig, [1827–1833]. ÖNB, ALB Vues 11364. Dostupné z: <http://www.bildarchiv.austria.at/Preview/19451205.jpg>.; August Piepenhagen, *Ansicht von Marienbad*. Veters. Haase u. Hennig Prag, 1828. Kromě vedut byly na volných listech vydávány také portréty, např. v roce 1824 byl v jejich dílně vytištěn portrét zpěvačky Henriety Sontagové. *Der berühmter Sängerin Henriette Sontag Portrait, kleiner Bogengröße, auf Basler Velinpapier Preis 24 kr. C. M.*

kartografického materiálu,³⁴⁷ ale i litografické přílohy doprovázející produkci Haasovské tiskárny.³⁴⁸ O rozmanitosti nabídky litografické dílny svědčí také inzeráty objevující se v tisku, které nabízely vyhotovení portrétů, kartografického materiálu, plánů a pestrou škálu akcidenčních tisků. Karel Hennig, který měl velmi podnikavého ducha, neustále rozšiřoval škálu produkce tiskárny a sledoval nové trendy, kdy se pro něj i další litografy stala vzorem pařížská litografická škola.³⁴⁹ Litografická dílna Haase & Hennig dbala na úroveň vydávaných výtvorů, proto nejen spolupracovali s řadou umělců, ale také ve své dílně zaměstnávali specialisty na jednotlivá odvětví, ať už se jednalo o kartografy, kaligrafy nebo odborníky na technické kreslení.³⁵⁰ Kromě toho také firma pořádala kurzy kreslení a psaní s ohledem na možné budoucí uplatnění při litografickém tisku. V produkci kamenotiskárny objevovaly pérové, ryté i křídové litografie, které byly používány se zřetelem na charakter dané zakázky, kdy např. u akcidenčních tisků byla využívána pérová litografie, u ilustrací byla preferována rytá litografie a na volných grafických listech převládala křídová i pérová litografie. V roce 1829 v inzerátu v *Prager Zeitung* zaručoval Karel Hennig až 4 000 kvalitních otisků. Litografická dílna Haase & Hennig a tiskárna synů Bohumila Haase se ideálním způsobem doplňovaly,

---

³⁴⁷ Byly např. autory mapy doplněné jízdním řádem *Fahr- Post- Karte von Böhmen. Die Fahrposten in Prag. Ihre Abfahrt und Ankunft im Jahre 1831*. Del. Rossler. Typ. Haase & Hennig, 1831 nebo poštovní mapy František Jakub Kreibich, *Post-Charte von Königreiche Böhmen*. C. Seidler lith. Prag: Haase u. Hennig, 1832 vydané jak samostatně, tak i jako přílohy knih *Prag und seine Umgebungen*. Prag 1835. nebo Karl Eduard Rainold, *Reise-Taschen-Lexicon für Böhmen*. Prag 1835. Dostupné z: <http://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1013275>.

³⁴⁸ F. G. Rietsch, *Abbildungen der wichtigsten deutschen Holzpflanzen mit der beigefügten nöthigen Beschreibung in deutscher und böhmischer Sprache über den Anbau und Benützung derselben nach Bechstein, Hartig, Reiter und Abel...* Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1826. KNM, Sign. 522 T 00406.; Franz Xaver Maximilian Millauer, *Die Kirche zu Bohnitz Ein Beitrag zur vaterländischen Religions- und Kirchen. Geschichte...* Prag: Gedruckt bei Gottlieb Haase Söhne, 1830. KBOR, R-J.II.c.33, přív.9. Publikace obsahuje litografickou přílohu Karla Henniga se zakládací listinou kostela sv. Petra a Pavla v Bohnicích. V letech 1831 a 1832 vycházel v tiskárně synů Bohumila Haase pražský průvodce, kde je text doprovázen osmi litografickými přílohami zachycujícími pražské památky a tři mapy – *Post-Charte vom Königreiche Böhmen*. Entw. u. Geze. vom Canonicus Kreybich. 1832. C. Seidler lith. Haase u. Hennig. *Tableau der Brieffaxen in Sechs Abstufungen*. 1832. a mapa okolí Prahy, která pocházela z litografické dílny Zwettler a Nikl *Neuester Grundriss von Prag und seiner Umgebung*. 1832. Lithographische Anstalt v. Zwettler u. Nikl Prag, neue Alle, N. 116. Joseph Hamnik lith.; Karl Eduard Rainold, *Prag und seine Umgebungen*. Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1832. Dostupné z: <http://kramerius4.nkp.cz/search/handle/uuid:92a0cb90-bcc8-11e4-837c-001018b5eb5c>.

³⁴⁹ „Alle Arten Stoffe und Bänder werden zur Lithographirung auf pariser Art und nach den neuesten Mustern bei mir, wo auch Proben und Zeichnungen bereit liegen, übernommen und auf das schnellste und wohlfeilste expedirt.“ *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung*. Nro. 14. Donnerstag, den 25. Jänner 1827.

³⁵⁰ „In der Steindruckerei von Haase und Hennig können noch einige, aber nur geschickte und fleißige technische Zeichner, so wie auch ein vorzüglicher Kalligraph sogleich dauerndes Engagement erhalten. Schon bewährte Lithographen für Schrift, Landkarten, technische Zeichnungen ec. sind vorzugsweise willkommen.“ *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung*. Nro. 11. Sonntag, den 21. Jänner 1827.

synové Bohumila Haase litografie využívali především pro tisk frontispisů, litografických titulních listů i obrazových příloh nebo tabulek, administrativních tiskovin a jiných akcidenčních tisků. Primárně se společnost Haase & Hennig specializovala na vydávání litografií, ale již brzy rozšířili svoji nabídku i na tisk rytin.

Jak je z předchozího patrné, kamenotiskárna Haase & Hennig i díky podnikavosti Karla Henniga prosperovala a neměla nouze o zakázky. Karel Hennig se však již od počátku 30. let snažil opět osamostatnit a v roce 1833 i kvůli osobním sporům z firmy jako společník vystoupil. Po jeho odchodu se synové Bohumila Haase vzdali koncese na tisk litografií a svoji pozornost věnovali ostatním provozům jejich stále se rozrůstajícího polygrafického podniku. Ačkoliv byl provoz Haasovské kamenotiskárny rokem 1833 přerušen, neznamená to však, že by se v jejich publikacích litografie neobjevovaly nebo že by Haasovská tiskárna nespolupracovala s pražskými litografy. O litografických realizacích Haasovské tiskárny po roce 1833 a obnovení kamenotiskárny se zmíníme ještě později.

Karel Hennig

Německý rodák Karel Hennig působil v Berlíně jako učitel na Friedrichs-Gymnasium, kde si zároveň přivydělával i jako písař a kaligraf.³⁵¹ V kaligrafickém umění patrně vynikal, o čemž svědčí také to, že se stal autorem příručky *Berlinische Schulvorschriften* doprovázené ukázkovými mědirytinami písma od Heinricha Kliewera.³⁵² Karel Hennig přišel do Prahy z Berlína v roce 1821 a nastoupil ve firmě Bohumila Haase, který v té době u své tiskárny zřídil také litografickou dílnu a hledal pro ni odborný personál. Karel Hennig se litografickému umění naučil již v Berlíně, kde byla ve dvacátých letech litografie zažitou technikou, neboť brzy po příchodu do Prahy tuto techniku plně ovládal, což mu umožnilo stát se vůdčí osobností nově založené litografické dílny. Nejenže se Hennig zpočátku autorsky podílel na většině vydaných litografií, ale také se brzy zajímal o její personální obsazení, do něhož aktivně zasahoval. Zejména zpočátku preferoval především německé umělce a německy mluvící spolupracovníky, kdy jedním z nich byl např. německý ocelorytec a litograf Josef Vettters.³⁵³

Karel Hennig se po smrti Bohumila Haase osamostatnil a v listopadu 1824 požádal české gubernium o povolení zříditi si jeho vlastní, samostatnou kamenotiskárnu. V této době také vydal několik litografií pod svým jménem a v impresu se objevoval údaj o vydání v Praze a ve Vídni. Jednou z litografií vytištěných Hennigem v této době byl portrét německého spisovatele Johanna Paula Friedricha Richtera³⁵⁴ nebo příručka kreslení, na níž spolupracoval s Janem Schollem *C. Hennig's systematische Blumen-Schule*³⁵⁵ nebo *Costums-Zeichnungs-Schule nach den schönen Baron Stackelbergischen neugriechischen Trachten*.³⁵⁶ Protože v roce 1824 nebylo Hennigově žádosti o zřízení vlastní kamenotiskárny vyhověno a on

---

³⁵¹ V berlínském adresáři z roku 1820 je uveden: Hennig, C., *Lehrer am Friedrichs-Gymnasium u. Calligraph, Breitestr. 3.* J. W. Boicke, *Algemeines Adreßbuch für Berlin*. Berlin 1820, s. 168.

³⁵² Karel Hennig, *Berlinische Schulvorschriften vom Calligraphen Hennig. Erstes Heft und zweites Heft deutsch, und erstes und zweites Heft englisch*. Berlin: bei C. F. Amelang, 1817.

³⁵³ Objevuje se i jako Josef Fetter, Josef Fetter, nebo Vetter.

³⁵⁴ *Jean Paul Friedrich Richter. Geboren zu Wunsiedel den 21sten März 1765. Gestorben am 14. November 1825 in Baireuth.* Gezeichnet nach Vogel. Nr. 25 des Verlags v. C. Hennig, Prag & Berlin. MZA, G 126 Sbíрка rytin a obrazů (= G 126), kart. 4, inv. č. 450. Dostupné z: <http://www.mza.cz/a8web/a8apps1/g126/docs/G0126-450.htm>.

³⁵⁵ Jan Scholle, *C.Hennig's systematische Blumen-Schule: zur leichten und zweckmässigen Ausbildung im Blumenzeichnen nach erprobter practischer Methode. IIItes Heft*. Prag: C. Hennig, [nedatováno].

³⁵⁶ *Costums-Zeichnungs-Schule nach den schönen Baron Stackelbergischen neugriechischen Trachten*. Prag: C. Hennig's lithographie u. Verlag, [1824–1827].

nadále zůstal v čele Haasovské kamenotiskárny, která díky němu expandovala. Právě díky ambicióznímu Karlu Hennigovi se kamenotiskárna začala věnovat vedle užité grafiky a akcidenčních tisků také volné grafice, kdy se Karel Hennig netajil svými uměleckými ambicemi. Kamenotiskára se pod vedením Karla Henniga také stále víc zapojovala do výzdoby produkce tiskárny synů Bohumila Haase, jak již bylo řečeno dříve.

Roku 1827 se Karel Hennig stal společníkem synů Bohumila Haase, a jejich společná firma, která působila v letech 1827–1833 v domě č. p. 146-I na nároží Jilské a Karlovy ulice a poté v domě č. p. 147-I na protější straně Karlovy ulice, nesla označení Haase & Hennig.³⁵⁷ Karel Hennig byl i po této reorganizaci stále vůdčí osobností společné firmy a pokračoval ve svých aktivitách. Firma se věnovala volné i užité grafice a byly zde vydávány volné grafické listy, navštívenky, kaligrafické pozvánky, reklamní materiál, nálepky nebo výuční a tovaryšské listy.³⁵⁸ Důležitou složku produkce tiskárny představovaly ilustrované publikace. Např. v roce 1826 byl v litografické dílně vydán *Magazin malerischer Ansichten von Schottland* doprovázený dvanácti litografickými přílohami.³⁵⁹

Produkce litografické dílny Haase & Hennig byla velmi rozmanitá, nejen že zhotovovala litografie pro vlastní tiskárnu synů Bohumila Haase, byly zde vydávány i volné grafické listy, ať již portréty, veduty či drobná devoční grafika, které vytvářela samotná dílna nebo se na jejich realizaci podíleli pražští umělci. Pro firmu Haase & Hennig pracovalo množství umělců, širší kontaktů, jenž firma měla, byl opravdu široký. Doložená je spolupráce s původem broumovským kresličem

---

³⁵⁷ Litografická dílna vystupovala pod označením *Haase & Hennig (Steindruckerei Haase und Hennig, Jesuitengasse Nr. 146)*, v dalších aktivitách, ať již se jednalo o knihtisk či výrobu papíru, pak vystupovali bratři Haasové pod označením *Synové B. Haase*.

³⁵⁸ Inzeráty kamenotiskárny se objevovaly i v pražském periodickém tisku. „*In der Steindruckerei von Haase und Hennig, Jesuitengasse Nr. 146, sind die seit einiger Zeit vergriffen gewesenen Lehrbriefe für Prager Zünfte, in erneuerter Auflage und Zeichnung wieder zum Verkauf, um die gewöhnlichen festen Preise vertäthig. Von Wechseln und andern kaufmännischen Formularen wird ein starkes Sortiment daselbst gehalten, und zu billigen, aber festen Preisen verkauft. Wechselblankets mit Namen kosten in jeder Anzahl 2 fl. Conventions-Münze mehr, als die ohne Namen.*“ *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung*. Nro. 190. Donnerstag, den 3. Dezember 1829. Výuční listy byly většinou doprovázeny vedutami měst, jak je tomu i v případě řemeslnického listu vystaveného mistry města Frýdlant. *Wir geschworne Vor- und andere Meister des Handwerks derer ... in der Stadt Friedland bescheinigen hiemit ... dass gegenwärtiger Gesell, Namens ... von ... gebürtig, so ... Jahre alt, und von Statur ...* Steindruck Haase & Hennig, Prag. ÖNB, sign. ALB Vues 10839. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19437795.jpg>.

³⁵⁹ *Magazin malerischer Ansichten von Schottland aus W. Scott's Romanen, nach der Natur von Perrot, lithographirt von Perrot in Paris, lithographirt in der Steindruckerei von Haase und Hennig in Prag.*

a litografem Františkem Rothem, který v dílně vydal např. křídovou litografii s pohledem na Broumov,³⁶⁰ Karlem Robertem Crollem,³⁶¹ Josefem Glatzem, který do litografické podoby převedl veduty anglických měst nebo Karlem Würbsem, který ve firmě Haase & Hennig nebo později i u Henniga vytvořil řadu vedut tištěných jak na samostatných listech, tak i jako součást publikací či obrazových alb.³⁶² K dalším umělcům, s nimiž kamenotiskárna spolupracovala, patřil např. Josef Vettters, Antonín Jan Gareis starší, Josef Führich, Josef Vojtěch Hellich, Jan Scholle a řada dalších.³⁶³ Jako kreslíř s Haasovou dílnou spolupracoval též Antonín Machek nebo s Hennigem spolupracovala Schönfeldova tiskárna, pro niž vytvořil několik litografií objevujících se na obrazových přílohách jejich publikací. Kromě autorských grafik vydávala litografická dílna také reprodukce děl starších mistrů, jednou z nich byla také nesignovaná křídová litografie zachycující Bolestného Krista inspirovaná obrazem Quida Reniho *Ecce Homo* (1639–1640), která zaujme jemností a precizností svého provedení.³⁶⁴

Vedle vlastní tiskárny litografická dílna Haase & Hennig spolupracovala i s dalšími knihtiskárnami a vydavatelskými firmami, které si zde nechaly zhotovovat nejen volné grafické listy,³⁶⁵ ale i litografické frontispisy či obrazové přílohy k publikacím. Dílna spolupracovala např. s pražským nakladatelem Karlem Vilémem Endersem, knihkupectvím Jana Bohumíra Calveho nebo s vydavatelstvím dědiců

---

³⁶⁰ Franz Roth, *Ansicht der Stadt Braunau in Böhmen*. [Prag]: Haase & Hennig, [1826–1833].

³⁶¹ Karl Robert Croll, *Ansicht von Teplitz, vom SchlosHause aus*. Croll des. [Prag]: Haase u. Hennig, [1826–1833]. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. I/1, č. 340.

³⁶² Karel Würbs spolupracoval např. na publikaci vydané k příležitosti návštěvy císařského páru v Praze *Denkbuch über die Anwesenheit Ihrer k. k. Maiestäten Franz des Ersten und Caroline Auguste in Böhmen im Jahre 1833*. nebo byl autorem několika vedut vydaných na samostatných listech Josef Ebert – Carl Würbs, *Ansicht der Schlosskirche und des Conventgebäudes zu Kladrau*. Prag: C. Hennig, 1840. ÖNB, ALB Vues 11022. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19440687.jpg>; E. W. Piskatsch, *Ansicht des Schlosses Stranow bei Jungbunzlau in Böhmen*. Nach der Natur gez. Piskatsch. C. Hennig Steindr. per Würbs. Prag: C. Hennig, kolem 1850. ÖNB, sign. ALB Vues 10918. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19438364.jpg>; Francois Alexandre Pernot, *Schloss v. Dunbar. Dunbar Castle*. Gezeich. nach F. A. Pernot C. Wirbs. Prag: Steindruck v. Haase & Hennig, [1826–1833]. MZK, Skř. 1F-93.093. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/025/238/2619313597>.

³⁶³ Antonín Jan Gareis, *Em. Hruška, Hauptmann*. A. Gareis, C. Matt. Ehrlich, [Prag]: Haase & Hennig, [1826–1833].

³⁶⁴ *Christus. Der Erloeser*. Steindruck u. Verlag von Haase u. Hennig, Prag, Jesuitengasse. [1826–1833]. ÖNB, sign. Pk 3001, 660. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/18790834.jpg>.

³⁶⁵ *Vue de Seeberg. Pres d'Eger en Bohême*. Eger: chez Kobrtsch & Gschihay. Pragae: Lithogr. chez Haase & Hennig, [1826–1833]. ÖNB, sign. ALB Vues 11520. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19474400.jpg>; *Isaak Bernays geistlicher Beamter der deutsch-israelitischen Gemeinde*. Lit. Christ. Müller, Haase & Hennig; *Pius VIII*. Lit. Haase & Hennig. Verlag von F. Zimmer, [1826–1833].

Petra Bohmanna.³⁶⁶ V roce 1828 se litografická dílna podílela na vydání publikace policejního komisaře Friedricha Ludwiga Richtera *Marienbad für Badereisende*, která byla vytištěna v Chebu Josefem Kobrtschem.³⁶⁷ Dílo je doprovázené nejen litografickým kaligrafickým titulním listem, ale také litografickými přílohami s plánem Mariánských Lázní s okolím, vedutou lázní a pohledy na léčivé prameny a stavby nacházející se v jejich blízkosti. Na realizaci litografických příloh spolupracoval August Piepenhagen a do litografické podoby je převedl Josef Veters. Romantické krajiny doplněné figurální stafáží efektně ilustrují text. Díky použití techniky ryté litografie dosáhli autoři poutavého a efektního obrazu, kdy pracují se šrafováním, stínováním, prolínáním světlých a tmavých přechodů i stupňováním odstínů. Použití techniky ryté litografie pro ilustrace publikací bylo velmi oblíbené a hojně využívané, a to i díky tomu, že tato technika umožnila nejen zachycení detailů, ale také zajímavé prolínání různě tmavých a světlých ploch. K nejpůsobivějším realizacím provedeným rytou litografií se v pozdějších letech setkáme v publikacích, na nichž spolupracoval František Eduard Sandtner.

Ještě jako společník firmy Haase & Hennig si Karel Hennig kvůli neshodám s bratry Haasovými zažádal 22. září 1833 u českého gubernia o udělení koncese na zřízení vlastní litografické dílny, která mu byla 5. prosince 1833 udělena, a to i přesto, že tehdy zatím nebyl usedlým měšťanem. Vzhledem k osobním i finančním zásluhám o rozvoj podniku Haase & Hennig a skutečnosti, že nejde o vznik zcela nové firmy, ale jen úpravu vlastnických vztahů, mu byla koncese poskytnuta, a to i s výjimkou, že ani on nemusí být majitelem nemovitosti. Poté, co se Karel Hennig v roce 1833 osamostatnil, vzdali se synové Bohumila Haase koncese na tisk litografií a svoji pozornost věnovali ostatním provozům jejich polygrafického podniku. Celý provoz litografické dílny přešel do vlastnictví Karla Henniga, který s tiskárnou synů Bohumila Haase ale nadále spolupracoval, i když v omezené míře. V jeho

---

³⁶⁶ Z jejich spolupráce pochází např. velice zdařilá obrazová publikace doprovázená křídovými litografickými přílohami zachycujícími mytologické postavy apod. *Kurzgefaßte Darstellung der Mythologie für Freunde dieser Wissenschaft. Mit 30 lithographirte Abbildungen*. Prag: C. W. Enders, 1828. <http://books.google.cz/books?vid=NKP:1002301813&printsec=frontcover>.; Dalším dílem vydaným Endersem doprovázeným litografickou přílohou je např. Christoph Liebich, *Der höchste nachhaltige Fortstertrag*. Prag: Bei C. W. Enders, 1827. MZK, sign. 1-5064. Litografická příloha *Bildliche Darstellung des Holzzuwachses nach der Caal Tax Methode und nach Cotta's Erfahrungssätzen. Waldb. 2. Aufl.* zachycuje jednoduchý statistický graf.

³⁶⁷ Litografické přílohy jsou signované Steindruck von *Haase u. Hennig*. Friedrich Ludwig Richter, *Marienbad für Badereisende*. Eger: Joseph Kobrtsch, 1828. NK, sign. 48 G 54. Dostupné z: <http://books.google.cz/books?vid=NKP:1002294134&printsec=frontcover>.

kamenotiskárně vyšlo několik litografických příloh doprovázejících Haasovské tisky vydané ve 30. a 40. letech, i když Haasovská tiskárna upřednostňovala pro výzdobu svých tisků mědirytny a dřevoryty nebo využívala služeb litografické dílny Františka Eduarda Sandtnera či Františka Řehuly.

Po svém osamostatnění Karel Hennig přestěhoval provoz na nároží Pernštýna a Bartolomějské ulice do č. p. 309-I, později ve 40. letech 19. století tento dům koupil a vybudoval v něm nejen litografickou dílnu, ale i tiskárnu, která patřila k nejpřednějším v Čechách. „*Místnosti u Henniga byly dosti prostorné: místnost pro litografy oddělena byla prkennou stěnou. V místnosti bylo několik oken, u nichž byl dlouhý, z prken v jednotě sbitý stůl, na kozičkách upevněný. Pro každého litografa byla v něm určena jedna zásuvka. Sedělo se na židlích třínohých vysokých. Pomůckem a náčiním měl litograf dosti po ruce, jako různá pravítka, kružítko atd.*“³⁶⁸ Hlavní náplní Hennigovy litografické dílny zůstalo i po jeho osamostatnění vydávání tiskovin, akcidenčních tisků, mezi nimiž převažovaly různé pozvánky, navštívenky, taneční pořádky apod. Vedle akcidenčních tisků se v jeho produkci objevovaly hudebniny, kartografický materiál, veduty nebo autorská i reprodukční grafika. Kromě toho se aktivně podílel na tisku různých publikací pražských i mimopražských tiskařů, pro něž zhotovoval ilustrace a obrazové přílohy. Spíše okrajově se u něj setkáme s litografickými portréty, jedním z nich byl např. sentimentální portrét neznámé dívky jménem Anna, nesignovaný romantický portrét se vyznačuje jemným provedením a částečnou idealizací portrétované. Romantickému provedení odpovídá nejen dívčin něžný zasněný pohled, ale i to, že si rukou podpírá hlavu a v druhé ruce drží květinu.³⁶⁹

Kromě pražské dílny provozoval Karel Hennig také filiálku v Berlíně a tímto způsobem si nejen udržel německou klientelu, ale také takto pravděpodobně získával spolupracovníky a zachoval si kontakty s německými tiskaři, litografy i knihkupci. Ve 40. letech jsou doložené také jeho styky s vídeňským prostředím a vídeňskými tiskaři.

V době svého největšího vzestupu měl Karel Hennig tolik zakázek, že tiskl na 18 dřevěných lisech. Jeho firma byla také prvním podnikem v Čechách, který

³⁶⁸ Václav Koranda, *Z dějin československé grafiky*, s. 44.

³⁶⁹ ANNA. C. Hennig's Verlag Prag & Berlin. ÖNB, Pk 3001, 1029. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/14598180.jpg>.

obdržel povolení na pořízení a provozování rychlolisu. Zpočátku ale jeho dílna trpěla nedostatkem školeného personálu, protože v Čechách nebyl dostatek specializovaných sil a ve většině případů byli první dělníci a umělci přeškolení samouci, původně rytci do dřeva, mědi a ocele. Tato praxe se netýkala pouze českého prostředí, ale v Čechách byl nedostatek rytců i umělců výraznější, i proto čeští tiskaři či litografové spolupracovali s řadou zahraničních tvůrců a najímali je do svých služeb. Jedním z takových byl např. německý ocelorytec a později i litograf Josef Vettters, který pravděpodobně přišel do Prahy na podnět Karla Henniga, neboť se s ním setkáváme na počátku 20. let v pražské Haasovské kamenotiskárně a poté i u Henniga. Josef Vettters vytvářel velmi jemné kamenorytiny nejen pro Henniga, ale litografie zhotovoval také pro další tiskaře a do litografické podoby převáděl i kresby řady pražských umělců nebo badatelů. Byl např. autorem kamenorytin a kreseb zkamenělin doprovázející díla Joachima Barranda. I díky tomu, že byl v Německu dostatek rytců i litografů a Karel Hennig s tímto prostředím nepřestával spolupracovat, preferoval i ve své pražské dílně německé zaměstnance, většinou pocházející právě z Berlína. „*Chtěl-li mít principál [Karel Hennig] skutečného tiskaře, musel si jej vzít z Berlína, jiný Němec neměl valné ceny, mimo to jak u Henniga, tak i Sandtnera byl zván ‚švábem‘. Přihlásil-li se nějaký Berličan o práci, byl tázán, umí-li tisknout z rytiny či přetisku (Tief- oder Hochdruck). Řek-li hoch, byl přijat a musel ihned začít pracovat. Takový tiskař měl týdenního platu 10 až 15 zl. nebo podle měny z 1898 25 až 35 zl. Pracovní doba pro tiskaře byla od 6–19 hod. s hodinovou přestávkou v poledne. Později začínali dělníci ráno v 7 hod., časté byly přesčasy dlouho do noci při kahanci či lojové svíčce. Pokud tiskař pracoval sám, zhotovil za den 250 až 300 otisků, spolu s pomocníkem – pokladačem – 400 otisků. Později byly zavedeny lisy ‚klešťové‘ pro dvě osoby. S nimi šla práce rychleji, takže bylo možno za den zhotovit pohodlně 500 archových otisků.*“³⁷⁰ Jako běžný dělnický i pomocný personál najímal Karel Hennig často vysloužilé vojáky, nevyučené vesnické mladíky nebo drobné řemeslníky, kteří momentálně nemohli najít práci ve svém oboru a kterým mohl zaplatit jen minimální mzdu. Právě oni většinou pracovali jako pomahači při tisku, připravovali papíry, brousili a chystali litografické kameny apod. Nový dělník nebo pokladač dostával plat 3 zlaté stříbra týdně, zaškolený tiskař pak 4 až 8 zlatých stříbra. Pracovní doba v kamenotiskárně probíhala od pondělí do

---

³⁷⁰ Václav Koranda, *Z dějin československé grafiky*, s. 46.

soboty od 6–19 hodin s hodinovou přestávkou v poledne, často se pracovalo přesčas, při větších a spěchajících zakázkách dokonce i přes celou noc. Později byla pracovní doba zkrácena na 10 hodin denně, kdy se začínalo až v 7 hodin ráno.³⁷¹

Teprve od roku 1835, kdy již litografie nebyla považována za svobodné umění a stala se jednou z živností, která mohla být vyučována, byl právě Karel Hennig jedním z prvních, kdo tento obor učil a přijímal ve své dílně první učedníky. Jeho dílna se tak stala prvním oficiálním litografickým školicím centrem, kde si litografii osvojila řada budoucích českých i moravských litografů. Praktikanti, kteří byli k Hennigovi bráni do učení, museli při nástupu složit 100 až 300 zlatých, učební doba většinou trvala 1–3 roky a běžnou praxí bylo, že učni nedostávali žádný plat. Mezi Hennigovy žáky patřil např. Karel Ferdinand Klimsch (1812–1890),³⁷² František Eduard Sandtner (1804–1870), Adolf Richter, pozdější vedoucí Machkovy kamenotiskárny Josef Habel (1823–1869), Martin Šťastný (Stiasni), Martin Wítek, Čeněk Vácha (Vincenc Wacha), Josef O. Entmüller, budoucí žatecký kamenotiskař Václav Lässig nebo rytec Karel Würbs (1807–1876). Všichni zmínění žáci s Hennigovou kamenotiskárnou spolupracovali i po svém vyučení a stali se nadšenými propagátory litografické techniky.

Literatura věnující se počátkům litografie a popisu praxe v Hennigově kamenotiskárně, se opírala o vzpomínky pokladače Josefa O. Entmüllera, který se později sám stal majitelem litografické dílny. Prostřednictvím jeho autentických pamětí se mohli čtenáři seznámit s průběhem praxe v jedné z předních litografických dílen působících v Praze. *„Litografii věnovali se tehdejší již staří mužové, obyčejně akademičtí malíři, ocelo- neb mědirytcí, kteří byli dosti zručnými umělci. Za oné doby byl každý akademický malíř chudák, nikdo jej nevyhledával, proto takový umělec byl nucen věnovati se rytectví buď v mědi neb v oceli. Když začal Hennig, u nás prvý to litograf v prvém slova smyslu, litografii, přicházeli výše jmenovaní umělci k nim, aby zde našli obživu. Dostávali 15 až 25 zl. stříbra týdně, většinou však pracovali od kusu, nechtěli se zavázati k celodenní neb celotýdenní práci. V Praze podobných umělců bylo té doby dosti. Měl-li některý z nich práci svou doma, ihned zanechal litografie, ke které se v době nouze opět vracel. Tak se např. začal-li*

³⁷¹ Ibidem, s. 44–46.; Jan Barták – Vladimír Kraus, *Typografové 1468–1939*, s. 173–176.

³⁷² Též se objevuje jako Karel Ferdinand Klimeš. Byl absolventem pražské Akademie, stal se nadšeným propagátorem litografie i dalších reprodukčních technik, roku 1858 odešel do Frankfurtu, kde založil významný litografický závod.

křídou kresliti na kámen podobiznu, vybral si napřed zálohu, a pak musel čekat dobrovolně litografie třeba půl roku, než se umělec opět k ní vrátil, aby ji dokončil. Proto si hleděl Hennig zaopatřiti lidi poněkud spolehlivější, těch zde ovšem nebylo, proto byl nucen bráti si pracovní síly z ciziny, hlavně z Německa, kteří však netvořili věci obzvláštních. Později bráni k litografii praktikanti. Takovýto praktikant musel složiti nejméně 300 zl. učebného. Učební doba byla nahodilá, nejvíce tříletá, někdy však jednoroční, ba i kratší. Podle toho ovšem vypadalo odborné jejich vzdělání. Nebylo tu podmínkou, že se musí opravdu i něčemu naučiti; nikdo se též o to nestaral, to záleželo vše na každém praktikantu.³⁷³

Jak již bylo řečeno, s Karlem Hennigem spolupracovala řada osobností, které v jeho dílně realizovaly litografie podle svých i cizích předloh. Litografická dílna Karla Henniga byla ve 30. letech a polovině 40. let vyhledávaným litografickým ústavem napojeným nejen na umělce, ale také na četné mecenáše. O významnosti dílny svědčí i publikace *Denkbuch über Anwesenheit Ihrer K. K. Majestäten Franz der Ersten und Caroline Auguste in Böhmen im Jahre 1833* dokumentujících návštěvu císaře Františka I. a jeho ženy Caroliny Augusty v Čechách v roce 1833 a vydaná litografickou dílnou Karla Henniga v roce 1836.³⁷⁴ Původně plánovaný spis měl zachycovat pouze podrobný itinerář cesty císařského páru, která byla zahájena dne 25. července 1833, kdy v osm hodin ráno opustil spolu s četným doprovodem Schönbrunn a vydal se na jih Čech s první zastávkou v Českých Budějovicích, a trvala skoro dva měsíce, do 22. září. Popis cesty zprostředkovaný přímými účastníky měl být pro ilustraci doplněn dvaceti obrazy. Autoři publikace ale zareagovali na zvýšený zájem ze stran obyvatel pocházejících z navštívených měst i vesnic a záhy přehodnotili svůj prvotní plán a rozšířili obrazovou přílohu, která se stala její nedílnou a významnou součástí.³⁷⁵ Na realizaci pamětní knihy se podílel nejen samotný Karel Hennig, ale např. také Josef Führich, Karel Ferdinand Klimsch, Josef Šembera, Josef Vetter, Rudolf Glasser, Josef Ernst, Josef Quaiser a řada

---

³⁷³ Václav Koranda, *Z dějin československé grafiky*, s. 45.

³⁷⁴ *Denkbuch über die Anwesenheit Ihrer K. K. Majestäten Franz des Ersten und Caroline Auguste in Böhmen im Jahre 1833. Mit 81 lithographirten Blättern*. Prag 1836. MZK, sign. 4-33.674.

³⁷⁵ „Auch mußte man – bei der Absicht, Darstellungen von allen Ehrenpforten zu geben – von dem anfänglichen Plane, nur zwanzig lithographirte Blätter dem Werke beizufügen, später abgehen, weil die meisten Pforten und Dekorationen ein eigenes Blatt erforderten. Da sich ferner in kurzer Zeit beinahe dreitausend Subskribenten anmeldeten, so war es nothwendig, sämtliche Zeichnungen in Stein graviren zu lassen, um die gehörige Anzahl von Abdrücken zu erhalten.“ Vorwort. In: *Denkbuch über die Anwesenheit*, s. XXI.

dalších, kteří byli buď autory vlastní obrazové předlohy nebo se podíleli na realizaci alba a převedení kreseb do litografické podoby. U některých z autorů můžeme předpokládat, že se samotné cesty také zúčastnili. Soubor 81 litografií dokumentuje cestu císařského páru po Čechách a ilustruje vlastní text popisující cestu i místa, kam panovník s průvodem zavítal a kde ho čekalo velkolepé uvítání.³⁷⁶ Na vedutách měst, městeček i vesnic a míst, které navštívili, nejsou zachyceny pouze jejich dominanty, ale především efemérní architektura a výzdoba cest i ulic nebo oslavy provázející příjezd císařského páru, které jsou často komentovány i v samotném textu. Každá z 81 litografií je obrazově velice působivá a provedená do nejmenšího detailu, kdy diváka zaujme také nápaditost provedení triumfálních bran, výzdoba vjezdů, ale i jednotlivých domů či transparenty reprezentující jednotlivé společnosti či spolky. Publikace i soubor litografií doplňujících vlastní text nejen podrobně dokumentuje průběh císařské cesty, ale je také oslavou panovníka a císařského domu, proto právě zaznamenání oslav pořádaných na uvítání císařského páru a kresby efemérní architektury představují důležitou součást celé pamětní publikace, v níž se každé z navštívených měst toužilo prezentovat. Pérové litografie zařazené do alba vynikají svým obrazem a spojují v sobě dokumentární pohled s glorifikací habsburského panovnického domu, proto významnou složku obrazu tvoří také figurální stafáž, ať již se jednalo o vítající či přihlížející dav, obyvatele podílející se na přípravě či pouze o volně procházející diváky, kteří mnohdy pomocí gest komentují okolní dění. Jednotlivé obrazy jsou precizně provedené, je na nich patrný smysl pro detail i cit pro

---

³⁷⁶ Soubor litografií *Denkbuch über Anwesenheit Ihrer K. K. Majestäten Franz der Ersten und Caroline Auguste in Böhmen im Jahre 1833* vyšel v Praze u Karla Henniga v roce 1836 a obsahuje 81 litografických listů o velikosti 31,7×25,2 cm dokumentujících cestu císařského páru po Čechách. Do souboru patří velké množství vedut nebo detailních obrazů měst a vesniček s bohatě vyzdobenými příjezdovými cestami, ulicemi i domy a především s efemérní architekturou postavenou na počest císaře. Mezi litografie zachycující samotnou efemérní architekturu či oslavy patří např. veduta Zámrsku *Herrschaft Zamrsk, chrud. Kreis, am 22. September. Auf der Kreuzstrasse in Neudorf*. Gez. Wach. Lith. Klimsch. C. Hennig's Steindruckerei, pohled na příjezd císařského páru do vesnice Pištín *Herrschaft Frauenberg am 31. Juli. Dorf Pischtin im budw. Kr. Gez. Kraus. Lith. Klimsch. C. Hennig's Steindruck*, pohled na Chotkovy sady *In dem Volksgarten nächst dem Mariahilfsthore zu Prag* vytvořené Rudolphem Glasserem a do litografické podoby převedené Karlem Ferdinandem Klimeschem, veduta Karlštejna s oslavou bránou v podobě girlandami ozdobeného pavilonu a postaveného na příjezdové cestě *Die alte Königsveste Karlstein Beraun. Kr. Wach gez. Vettters lith. C. Hennig Steindruck* nebo pohled na slavobránu postavenou v Pospoloprtech při příležitosti návštěvy císařského páru *Saazer Kreis am 6. August. Von der Stadtgemeinde zu Postelberg* od Josefa Šembery. Jak již bylo zmíněno dříve, kromě efemérní architektury litografie zachycovaly také různé oslavy např. *Am 6. August. Vorstellung des Hopfenertefest-Tanzes während der Anwesenheit Ihrer Majestäten in der k.k. Kreisstadt Saaz*. Lith. Klimsch. C. Hennig's Steindruck. Kromě efemérní architektury a oslav provázejících cestu císařského páru jsou prostřednictvím litografií prezentovány různé spolky nebo instituce, např. *Transparent am Karolingebäude der Carl-Ferdinands-Universität*. Gez. Hellich. Lith. Vettters. C. Hennig's Steindruck. prezentuje Karlovu univerzitu a její fakulty, které jsou zde zastoupeny čtyřmi ženskými alegorickými postavami.

zachycení celkové atmosféry. Pamětní spis je nejen významným dokumentem sledujícím návštěvu Františka I. v Čechách, díky své nebývalé obrazové složce zprostředkovává nejen obraz míst, kam císařský pár zavítal, ale také způsob výzdoby ulic a podobu různorodé efemérní architektury, která bývá většinou známá jen z popisů. Díky své rozsáhlé obrazové složce je publikace zcela unikátním dílem.

Pamětní spis *Denkbuch über Anwesenheit Ihrer K. K. Majestäten Franz der Ersten und Caroline Auguste in Böhmen im Jahre 1833* není jediným záznamem aktuálního dění, který Karel Hennig vytvořil. Již v roce 1835 byla v jeho dílně vydána litografie zobrazující požár kostela sv. Bartoloměje v Plzni z noci 5. na 6. února 1835.³⁷⁷ Pérová litografie zachycující hašení požáru je obrazově velice působivě. Autor se snažil vystihnout hrůzu celé události a pro umocnění efektu pracuje se zkratkou a kontrastem černých a bílých barevných ploch. Stavba kostela v popředí je zvýrazněna tmavou šrafovou, domy v pozadí, které jsou světlé v celé své ploše, jsou pouze načrtnuty několika čarami. Postavy pobíhající okolo budovy kostela i další lidé objevující se na obraze jsou nakresleny pouze jako stíny, v hrubých obrysech, stojící ve stínu budovy jsou načrtnuty jako bílé stíny, osoby po stranách jsou naznačeny jen v základních rysech. Litografie vydaná na podporu obnovy kostela sv. Bartoloměje po onom ničivém požáru, měla díky svému expresivnímu obrazu, který je nejen v tvorbě Karla Henniga zcela výjimečný, jistě velký dopad na diváky. Dalším dílem dokumentujícím současné dění, na němž se Karel Hennig podílel, byla publikace Carla Stavenhagen *Wiens furchtbarer Oktober 1848*³⁷⁸ prováděná přílohami vytvořenými technikou pérové litografie, jejichž autory byl Karel Hennig a Scheneck, který se bojů ve vídeňských ulicích patrně sám aktivně zúčastnil či byl jejich bezprostředním pozorovatelem.

³⁷⁷ Carl Ferdinand Klimsch, *Wěž plzenská w plamenu ode dne 5tého k 6tému Unoru 1835*. C. Hennig C. Klimsch, [1835]. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. III./2 č. 63. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=c5cee212bd78f0a116cfbc096873085f&scan=1#scan1>.

³⁷⁸ Carl Stavenhagen, *Wiens furchtbarer Oktober 1848: die Belagerung, Vertheidigung und Einnahme der österreichischen Kaiserstadt, nach zuverlässigen Beobachtungen und Quellen*. Prag: C. Hennig's Verlag, 1848. MZK, sign. 2-954.582. Text je nejen uvozen obrazovým frontispisem, ale také jsou do publikace vevázány litografie zachycující boje v kostele sv. Štěpána, ve vídeňských ulicích, či pohledy na barikády a hořící budovy (např. *Entsetzlicher Brand des englischen Fabrikgebäudes und Schüttelbades. Der Brand bei der St. Marxer-Linie vor Simmering. Brand des Gasthauses zur Hühnersteige vor der Mariahilferlinie. Der Brand des Odeongebäudes auf der Leopoldstadt in Wien...*). Signované litografické pohledy (*Scheneck del. C. Hennig's Verlag*) doplňující text zachycují jednotlivé vídeňské události a jsou doprovázené komentářem. Dramatické a vypjaté výjevy zobrazující vídeňské říjnové události a přinášejí jejich autentickou obrazovou reportáž z pohledu přímého účastníka. Litograficky je zpracovaná také nakladatelská obálka, kterou zdobí dekorativní nápisová kartuše s uvedenou cenou: *1 Heft von 2 Bogen Text und 2 lithogr. Scenen. Preis: 20 kr. C. Mze.*

I po Hennigově osamostatnění jeho litografická dílna spolupracovala s řadou umělců. Mezi její autory se řadil např. Vincenc Morstadt (1802–1875), který ve 30. a 40. letech patřil k nejpoblárnějším krajinářům a vedutistům Prahy a jeho grafické práce byly vydány nejčastěji v podobě mědirytin či ocelorytin. Vincenc Morstadt v Hennigově dílně nechal vytisknout několik pohledů at' již na Prahu nebo na některá další česká města. Jeho grafické veduty se vyznačují nejen obrazovou zajímavostí a jistou idyličností, ale také jemností svého provedení a smyslem pro detail.³⁷⁹ Mezi další umělce, s nimiž Karel Hennig spolupracoval, patřil autor vedut Karlových Varů Jan Gschikay, autor předlohy pérových litografií s pohledy na Karlovy Vary Josef Schwanzara,³⁸⁰ nebo Anton Stöckl, který zhotovil např. pohled dokumentující slavnost svěcení vlajky národní gardy v Horšovském Týně.³⁸¹ I v tomto případě použítá pérová litografie umožnila detailní zpracování a zachycení obličejů jednotlivých účastníků slavnosti i jejich diváků. Dalšími spolupracovníky Karla Henniga byli např. Antonín Jan Gareis starší, Eduard Schönauer, jenž u něj vydal několik tónovaných pérových litografií zachycujících veduty měst či architektonické památky³⁸² nebo Karl Steyer, který u Henniga vytiskl několik vedut či se podílel na vydávání publikací, litografických ilustrací a obrazových premií *Chronik von Böhmen*.³⁸³

---

³⁷⁹ Litografie zachycující pohled na Loket s řetězovým mostem je věnovaná nejvyššímu purkrabímu Karlu Chotkovi a byla vydána ve prospěch loketských sirotků. Vincenc Morstadt, *Ansicht der Kaiser Ferdinands Kettenbrücke zu Elbogen. Zum Besten der Elbogner Kleinkinderbewahranstalt lithographirt und herausgegeben von Vincenz Morstadt*. Prag: Steindruck von C. Hennig, po 1846.

³⁸⁰ Josef Schwanzara, *Die Kettenbrücke in Elbogen*. J. Schwanzara nach der Natur gez. Steindruckerei v. C. Hennig, Prag & Berlin, Zu haben bei A. F. Seifert in Carlsbad.; Josef Schwanzara, *Der Posthof in Carlsbad*. J. Schwanzara nach der Natur gez. Steindruckerei von C. Hennig, Prag & Berlin. Zu haben bei A. F. Seifert in Carlsbad. [1840]. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=ab04a6c172ce03306b0e45a4e8205a2a&scan=1#scan1>.

³⁸¹ Anton Stöckl, *Fahnen – Weihe der Bischof-Teinitzer National Garde am 26. Juli 1849*. Steindr. v. C. Hennig Prag. Nach der Natur gezeichnet v. Ant. Stöckl. [1849]. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=5008b85bda5c5a24f6d1e6ef8da2ad02&scan=1#scan1>.

³⁸² Eduard Schönauer, *Ansicht des Schulgebäudes und der Pfarrwohnung, von der Südseite*. Gez. u. lith. v. Schönauer. Prag bei C. Hennig.; Eduard Schönauer, *Das Innere des Bethauses, von der untern Chorseite aus*. Gez. u. lith. v. Schönauer. Prag bei C. Hennig.; Eduard Schönauer, *Ansicht des Bethauses, von der Westseite*. Gez. u. lith. v. Schönauer. Prag bei C. Hennig. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=8379facda8e0d340c91f47b2a033b98a&scan=1#scan1>.

³⁸³ Carl Steyer, *Alt – Prager Erhöffensitzung. Facsimilirt nach dem einem original – Holzschnitt aus dem XVI. Jahrhundert*. 1536. Verlag der C. Vetterl'schen Buchdruckerei in Prag als Prämie zur Chronik von Böhmen für 1853.; Carl Steyer, *Alt-Wischehrad 1550*. Verlag der C. Vetterl'schen Buchdruckerei in Prag als Prämie zur Chronik von Böhmen 1853. ÖNB, sign. ALB Vues 11362. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19451191.jpg>.; Steyrer, Carl. Die durch den Fenstersturz merkwürdige Prager Landtagstube. Prag: Verlag von C. Hennig. NA, fond 104 Sbirka grafických listů, kreseb a maleb, inv. č. 515, sign. IV. A. 4.; Steyrer, Carl. *Alterthümer von Kopanina. Chronik v. Böhmen*. Steyer grav. Prag: Verlag von C. Hennig. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. I/1, č. 250.

Stejně jako další litografové působící v první polovině 19. století využil i Karel Hennig vysokého zájmu o topografii a cestování, který se odrazil i na zvýšené poptávce po vedutách a kartografickém materiálu. Z jeho dílny pochází několik pohledů na česká města nebo jejich pamětihodnosti³⁸⁴ vydaných v podobě klasických vedut nebo ve formě upomínkových listů s obrazem komponovaným z několika pohledů na město a jeho významné pamětihodnosti, jak je tomu např. u pohledu na Teplice, který je zhotovený technikou křídové litografie.³⁸⁵ Tento způsob prezentace míst je spojený zejména s ocelorytinami, ale podnikavý Karel Hennig neváhal pro toto módní zobrazení uplatnit litografii. Obrazově ještě poutavější a komplikovanější je litografický list *Landschafts-Tableau sämtlicher Hauptortschaften der Fürst Fürstenberg'schen Besitzungen in Böhmen*, na němž jsou okolo ústřední veduty s pohledem na zámek v Lánech zachycena veškerá sídla hrabat z Fürstenbergu nacházející se v Čechách.³⁸⁶ Grafický list je pak oslavou tehdejšího představitele rodu Karla Egona II. z Fürstenbergu (1796–1854), jehož erb je umístěn uprostřed dolního okraje stuhy obtáčeující ústřední pohled. Kromě této složené veduty byl Karel Hennig také autorem mapy zobrazující Fürstenberské panství *General-Karte des Fürst zu Fürstenbergschen Fideikommissbesitzstandes*.³⁸⁷ Karel Hennig pro zachycení atmosféry místa využíval jak techniku křídové, tak pérové litografie. I na Hennigových vedutách je patrná inspirace litografickými pohledy Friedricha Adolpha Kunikeho, kdy vychází z obdobné kompozice nebo na vedutách využívá figurální stafáž a žánrové scénky.³⁸⁸ Vedle zmíněných romantických vedut tiskl

---

³⁸⁴ Karel Hennig, *Ansicht der Winteritzer Bergkapelle*. C. Hennig fa. Prag. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=35daebbb53c71c62b5369141d628cfee&scan=1#scan1>.

³⁸⁵ Karel Hennig, *Andenken an Töplitz*. Prag: Verlag von C. Hennig. Nr. 16. Pr. 6 Kr. C. M. Pohled je složen ze čtyř pohledů na sídla (Mariaschein, Schlossberg, Graupen, Riesenberg) umístěných do kruhových polí. ÖNB, sign. ALB Vues 11559. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19474676.jpg>.

³⁸⁶ Grafický list se skládá z 26 pohledů na Fürstenberská sídla (Bukowa, Kollenz, Chiniawa, Bregl, Amalienberg, Grund, Lužna, Kauřizimetz, Nischburg, Wschetatt, Thiergarten, Neuhütten, Bielečz, Skřizwan, Palais in Prag, Bei Lahna, Podmokl, Neuhaus, Nezabuditz, Althütten, Rostok, Lahna, Kruschowitz, Burg Křivoklát) umístěných na stužku obtáčeující ústřední vedutu zachycující zámek v Lánech. Anton Muttich, *Landschafts-Tableau sämtlicher Hauptortschaften der Fürst Fürstenberg'schen Besitzungen in Böhmen*. Prag: C. Hennig, kolem 1850. ÖNB, sign. ALB Vues 10847. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19437851.jpg>.

³⁸⁷ Mapa je obrazově atraktivní, po stranách obrazů jsou umístěny statistické tabulky, tabulky vzdáleností nebo veduty měst nacházejících se na Fürstenberském panství. Karl Edmund Nittinger, *General-Karte des Fürst zu Fürstenbergschen Fideikommissbesitzstandes...* Prag: Typ. C. Hennig, 1854. MZK, sign. Mpa-1208.981. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:d088d506-97b9-45f1-89e6-b965f90a89e8>.

³⁸⁸ *Abtei Dunkeld*. Gez. nach F. A. Pernot v. Jos. Glatz. Verlag v. C. Hennig Prag & Berlin. MZA, G 126, kart. 2, inv. č. 57. Dostupné z: <http://www.mza.cz/a8web/a8apps1/g126/docs/G0126-57.htm>; *Schloss Campbell. Campbell Castle*. Gez. nach F. A. Pernot v. Jos. Glatz. Verlag v. C. Hennig Prag

Karel Hennig ve své dílně také pohledy zhotovené technikou ryté a pérové litografie, kterou použil např. již v případě vytvoření alba vydaného na počest návštěvy císaře Františka I. a jeho manželky v českých zemích. Ryté litografie mají oproti křídovým spíše dokumentární charakter, ale nemůžeme jim upřít jejich detailní a precizní provedení. I v případě pérových litografických vedut jim působivost dodává velmi oblíbená figurální scéna, která do obrazu vnáší dějový prvek.

Škála litografických tisků vydávaných v dílně Karla Henniga byla opravdu široká. V jeho nabídce se vedle vedut nacházela také řada map³⁸⁹ a opomenut nezůstal ani notový materiál,³⁹⁰ kalendáře³⁹¹ nebo devoční grafika a modlitební knížky.³⁹² Protože jeho litografická dílna navazovala na původní tradici, pokračoval i Karel Hennig ve vydávání akcidenčních tisků.³⁹³ Kromě formulářů, tabulek a jiných

---

& Berlin. MZA, G 126, kart. 2, inv. č. 52. Dostupné z: <http://www.mza.cz/a8web/a8apps1/g126/docs/G0126-52.htm>; *Killicrankie*. Gez. nach F. A. Pernot v. Jos. Glatz. Verlag v. C. Hennig Prag & Berlin. MZA, G 126, kart. 2, inv. č. 80. Dostupné z: <http://www.mza.cz/a8web/a8apps1/g126/docs/G0126-80.htm>; *Schloss Stirling. Stirling Castle*. Gez. nach F. A. Pernot v. C. Würbs. Verlag v. C. Hennig Prag & Berlin. MZA, G 126, kart. 2, inv. č. 119. Dostupné z: <http://www.mza.cz/a8web/a8apps1/g126/docs/G0126-119.htm>; E. W. Piskatsch, *Das Iserthal zu Podwinetz bei Jungbunzlau*. Prag: C. Hennigs Steindruck, kolem 1840. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19438349.jpg>; E. W. Piskatsch, *Ansicht des Schlosses und der k.k. priv. Cotton-Fabrik zu Cosmanos bei Jungbunzlau*. Prag: C. Hennig, kolem 1840. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19438306.jpg>; L. Tschepper, *Marienbad in Böhmen*. L. Tschepper del. Steindruck von C. Hennig Prag & Berlin. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=2c567227063436b75a9eal1c8ed047b16&scan=1#scan1>.

³⁸⁹ Jako příklad kartografických dokumentů můžeme uvést např. Franz Müller, *Fluss und Gebirgskarte Europa's*. Prag: C. Hennig, 1837.; Karl Hennig, *Grundriss von Prag*. Prag: Carl Hennig, 1837.; Karl Hennig, *Orientirungs-Karte in der neuen gerichtlichen und politischen Eintheilung des Königreichs Böhmen herausgegeben von C. Hennig und F. Tempsky*. Prag: Calve, 1849.; Karl Hennig, *Karte von Pohlen und den Umgebungen Warschaus*. Berlin: C. Hennig, [nedatováno]; Karl Hennig, *Specialkarte des Budweiser Landgerichts im Kronlande Böhmen*. Prag: J. G. Calvesche Buchhandlung, 1851.

³⁹⁰ Mezi vydané hudebniny patří např. Carl Gottlieb Reissiger, *C. G. Reissiger's Ouverture für das Piano-Forte zu dem Melodrama yelva die Stumme*. Prag: C. Hennig, [nedatováno]. Sešit vytištěný jako součást almanachu *Camelie* s litografickou nakladatelskou obálkou a kaligraficky řešeným titulním listem: *Die Wasserfei, von Jos. Th. von Grünwald. In Musik gesetzt von Sigmund Goldschmidt*, in: *Musikalisches Souvenir für das Jahr 1840 zu dem Almanache Cameliens*. Prag & Berlin: C. Hennig's Steindruckerei & Kunstverlag, 1840. ÖNB, sign. 29.Zz.28. Dostupné z: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ222972306.

³⁹¹ Pozoruhodné zpracování má kalendář vydaný Karlem Hennigem na rok 1839 *Das Prager Stubenmädchen im Kalender Karten & Liebesschmuck. Prag bei C. Hennig*. Dílo vyniká svým jedinečným zpracováním, neboť vlastní kalendář je působivě zakomponován do obrazu, což svědčí o kreativité autorů. Kolorovaná litografie (42,8×26,2 cm) zachycuje mladou dívku držící v jedné ruce lístek a ve druhé miskou s ovocem. Na dívčině zástěře je umístěn kalendář a po jejím odklopení nalezneme tehdy velmi populární květomluvu. List s kalendářem nemá žádné orámování a ani není na obraze vytvořeno pozadí, veškerý důraz je tak soustředěn na postavy dívky.

³⁹² Vilém Kandler, *Das Vaterunser, oder, Sieben Momente aus dem Leben eines Landmann's: in sieben bildlichen Darstellungen gezeichnet von W. Kandler: mit allegorischen Randverzierungen und erklärendem Texte*. Prag: C. Hennig, 1838.

³⁹³ Karel Hennig byl např. autorem reklamního plakátu klatovské továrny Johanna Wilhelma Güntera vyrábějící kávovinové náhražky a cikorku *Verkauf, Surrogat Caffees und Cihorien, aus der kaiserl.*

administrativních tiskovin produkovala kamenotiskárna Karla Henniga rozmanitá blahopřání, novoročenky, hlavičkové dopisní papíry, reklamní tisky, ale také různé pozvánky a oznámení, např. *Gedenkbüchel an den Tag der Confirmation...*³⁹⁴ nebo navštívky, kdy si Karel Hennig podle Josefa Entmüllera za sto navštívky účtoval pět zlatých stříbra.

Kromě četných grafik tištěných na volných listech či vydávaných v podobě grafických alb se litografická dílna Karla Henniga velkou měrou podílela na realizaci populárních i vědeckých knih ilustrovaných litografickými přílohami. Mezi publikacemi vyniká svou úpravou např. v letech 1836–1837 na pokračování tištěná vojenská příručka Franze Müllera *Kleine Taschenbibliothek, oder, Militärischer Notizen-Schatz...* doprovázená četnými obrazovými přílohami zachycujícími geometrické nákresy a výpočty, kartografické symboly, bitevní plány, vojenské zbraně, rytířské řády, znaky, hodnostní koruny atd. zhotovenými technikou velice přesné a detailně prokreslené pérové litografie. Při tisku příručky Karel Hennig spolupracoval s tiskárnou synů Bohumila Haase, jejichž firma dodala také potřebný papír.³⁹⁵ Ve 40. letech vyšlo dílo inženýra Bedřicha Schnircha o řetězových mostech *Die Kaiser Franzens-Kettenbrücke zu Prag: hinsichtlich ihres Entwurfs und ihrer Ausführung...* taktéž s šestnácti litografickými obrazovými přílohami, které vynikají svým precizním a detailním vypracováním.³⁹⁶ Rokem 1848 je datovaná také odborná publikace profesora pražské techniky Josepha Havle se studii věnujícími se krajinomalbě a stavitelství *Kunstrathgeber, nach älteren und neueren Grundsätzen*

---

königl. privil. Surrogat-Caffee Fabrik von J. W. GÜNTER in Klattau der ältesten in Böhmen. C. Hennig Steindruckerei [kolem 1842]. Jedná se o jeden z prvních velkoformátových plakátů vylepovaných v pražských ulicích. Pole s kaligraficky řešeným nápisem je vloženo do ozdobného rámce dekorovaného vedutami měst, kam byly výrobky továrny Johanna Wilhelma Güntera distribuovány. Dalším plakátem pocházejícím od Henniga byla např. reklama pražské likérky Gottfrieda Leonhardta. *Verlag der kaisl. königl. Landesbefugten Liqueur-Rosogli & Punsch-Fabrik von Gottfried Leonhardt.* Prag: Carl Hennig, [1840–1850].

³⁹⁴ Karl Hennig, *Gedenkbüchel an den Tag der Confirmation für...* Prag: C. Hennig's Steindruck u. Kunst-Verlag, 1840.

³⁹⁵ Franz Müller, *Kleine Taschenbibliothek, oder, Militärischer Notizen-Schatz: ein Gedächtnißhilfsbuch zur Begründung und Erinnerung solcher wissenschaftlichen Gegenstände... für den Soldaten werden können.* Prag: C. Hennig, Verlag, Druck und Papier von Gottlieb Haase Söhne, 1836–1838. Druhé vydání *Mit vieler lithographirten Tafeln* vyšlo v letech 1840–1841. Dostupné z: <http://kramerius4.nkp.cz/search/i.jsp?pid=uuid:81dcae50-0f4d-11e5-9eb3-005056827e52>.

³⁹⁶ Bedřich Schnirch, *Die Kaiser Franzens-Kettenbrücke zu Prag: hinsichtlich ihres Entwurfs und ihrer Ausführung mit Darlegung aller technischen Nachweisungen darüber, nebst 16 lithographirten Detail-Plänen und einer Perspektiv-Ansicht.* Prag: C. Hennig, 1842. Dostupné z: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ150912801.

bei perspektivischer Darstellung im Landschafts- und Architektursfache.³⁹⁷ Odborný text je doprovázen dvanácti rytými litografiemi signovanými C. Hennig's Kunst-Rathgeber. Prag u. Berlin, které svým provedením svědčí o zručnosti umělce, jenž v rámci litografie uplatňuje rytecké postupy užívané např. v mědirytu. U šesti schematických litografií je dobře patrná výhoda litografie, která umožňuje pracovat se zkratkou a naznačením měkkých tónů, lehkých a jemných čar, světelných přechodů i zajímavých prostorových řešení. Ve 40. letech v Hennigově kamenotiskárně vyšel soubor předloh pro kreslení krajiny a architektury *Landschafts- und Architektur-Studien der höhern Zeichenkunst nach neuern Grundsätzen in systematischer Folge*,³⁹⁸ C. A. F. Hennig's populärer und kunstgerechter Bauratheber bei allen Arbeits- und Materialberechnungen in Baufache³⁹⁹ či obrazová publikace s vedutami z okolí Mladé Boleslavi *Landschafts-Gallerie von Jungbunzlau und seinen Umgebungen* zachycující nejen města a stavební památky, ale např. také továrnu na zpracování bavlny v Josefově Dole u Mladé Boleslavi.⁴⁰⁰ Karel Hennig se stal rovněž autorem četných litografických příloh knih i časopisů vycházejících v pražských tiskárnách. Např. text časopisu *Ost und West, Blätter für Kunst, Literatur und geselliges Leben* v roce 1840 doprovázelo šestnáct ocelorytin a jedna litografie portrétu Tycha de Brahe.⁴⁰¹

Hennigova firma expandovala, o čemž svědčí i změna názvu v roce 1847, kdy podnik Karla Henniga vystupoval pod novým názvem *Kameno-, dřevo- a kovotiskárna K. Henniga* a nacházel se v v. č. p. 309-I. Karel Hennig se domohl značného jmění, ale po roce 1848, kdy se postavil proti povstání a byl jedním z členů

---

³⁹⁷ Joseph Havle, C. A. F. Hennig's Kunstrathegeber, nach älteren und neueren Grundsätzen bei perspektivischer Darstellung im Landschafts- und Architektursfache. In Bezug auf edle Einfachheit, Größe und Wirkung derselben. Prag und Berlin. Verlag von C. Hennig. Druck von C. W. Medau, 1848. Dostupné z: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ162351600.

³⁹⁸ Karel Hennig, *Landschafts- und Architektur-Studien der höhern Zeichenkunst nach neuern Grundsätzen in systematischer Folge...* Prag und Berlin: Verlag von C. Hennig, 1843.

³⁹⁹ Anton Wach, C. A. F. Hennig's populärer und kunstgerechter Bauratheber bei allen Arbeits- und Materialberechnungen in Baufache. Prag: Carl Hennig, 1842. MZK, sign. 1-602.159.

⁴⁰⁰ E. W. Piskatsch, *Landschafts-Gallerie von Jungbunzlau und seinen Umgebungen gezeichnet zum Besten der neu errichteten Jungbunzlauer Kleinkinder Bewahranstalt*. Prag: Lithographirt bei C. Hennig, [1840–1850]. Pohled na továrnu na zpracování bavlny zhotovil v Hennigově dílně M. Schütz. M. Schütz, *Ansicht der k. k. priv. Cosmanosser Cottonfabrik zu Josephthal bei Jungbunzlau*. Nach d. Natur gez v. E. W. Piskatsch. C. Hennig Steindruck per M. Schütz. ÖNB, sign. ALB Vues 10917. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19438357.jpg>.

⁴⁰¹ Tjicho Brahe. Beilage zu Ost und West. 140. St. v. C. Hennig. „Das der Nr. 50 von ‚Ost und West‘ beigelegte Portrait ließen wir nach einem Kupferstich zeichnen, welcher dem Werke: Brahe Opera astronomica, Amstelodami, 1699 in fol. Vol. 2. beigegeben ist.“ Rudolf Glaser (red.), *Ost und West, Blätter für Kunst, Literatur und geselliges Leben*. Vierter Jahrgang. Nro. 50, Samstag den 20. Juni. 1840. Prag: K. Gerzabek, s. 246.

delegace 67 pražských měšťanů, kteří předali 5. července hraběti Thunovi a knížeti Windischgratzovi prosbu o zachování výjimečného stavu jako záruky veřejného pořádku, vypátrání a potrestání viníků červnových bouří, ztratil část své klientely z řad vlasteneckých kruhů. Po roce 1848 mu začínají ubývat zakázky a postupně dochází k úpadku celého jeho podniku, kdy ztrácí také spolupracovníky a učedníky a je nucen omezovat provoz své litografické dílny. Snad i díky poklesu zakázek a ve snaze vyrovnat se stále vzrůstající konkurenci začal od konce 40. let tisknout větší množství akcidenčních tisků, mezi kterými převažovaly např. různá blahopřání, tovaryšská osvědčení nebo výuční listy. V průběhu 50. let se litografická dílna Karla Henniga specializovala spíše na užitou grafiku a tisk kartografického a topografického materiálu. S volnou a uměleckou grafikou se u něj setkáme jen velice okrajově. V této době začal Karel Hennig také ve větší míře spolupracovat s jinými pražskými tiskárnami a polygrafickými ústavami, pro něž zhotovoval ilustrace, obrazové přílohy či obrazové prémie určené odběratelům. Nejčastěji se jeho litografie nacházejí v produkci tiskárny Karla Viléma Medaua, tiskárny a knihkupectví dědiců Jana Bohumíra Calveho či tiskárny Karla Bedřicha Rudolfa Tempského. V roce 1850 se např. podílel na vydání publikace určené především státním úředníkům, obchodníkům a čtenářům zabývajících se o kartografii a správním rozdělení země s úřady a seznamy státních úředníků *Schematisirte Rangliste aller Amtsstellen der neuen gerichtlichen und politischen Eintheilung des Königreiches Böhmen* jejíž součástí bylo také několik map.⁴⁰² U Calveho vyšlo ve stejném roce i další statistické dílo *Vollständiges statistisch-topographisches Compendium der neuen politischen und gerichtlichen Eintheilung des Königreiches Böhmen*,

---

⁴⁰² „Die Originalität, die streng systematische Einrichtung und höchste praktische Brauchbarkeit unserer Orientierungskarte, (welche jetzt in 2. Auflage a Exemplar 30 kr. C. M.), erkennen kompetente Beurtheiler in den verschiedenen Zeitschriften an; das jetzt bereits in Druck gekommene topographisch-statistische Compendium von circa 30.000 Ortsnamen, böhmisch und deutsch, welches in Heften von 5 großen Medianbogen (a Heft 40 kr. C. M.) erscheint. [...] Die Orientierungskarte von Mähren und Schlesien a Exemp. 20 kr. C. M., wurde versprochener Maßen am 16. Jän. d. J. ausgegeben. [...] Das unentbehrliche Übersichtstableau der neuen Eintheilung von Böhmen a 12 kr. C. M. ist für Jedermann die einfachste und schnellste Kenntnißnehmung aller prinzipiellen und praktischen Einrichtungen und Hauptangaben.“ *Schematisirte Rangliste aller Amtsstellen der neuen gerichtlichen und politischen Eintheilung des Königreiches Böhmen. Von Carl Hennig und Fried. Tempky. (J. G. Calve'sche Buchhandlung). Prag: Gedruckt bei K. Gerzabek, 1850. Dostupné z: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ159323506.*

*in alphabetisch-tabellarischer Form.*⁴⁰³ Kromě toho se v 50. letech Hennigovo jméno objevuje i na několika litografiích dílny Františka Eduarda Sandtnera.

Protože Karel Hennig po roce 1848 ztratil kvůli politické situaci i rostoucím útokům na jeho osobu, svou klientelu a zakázky, dostával se stále do větší krize, jeho kamenotiskárna začala upadat a on byl v 50. letech z existenčních důvodů nucen postupně rozprodávat její vybavení. V roce 1852 od něj nakonec odkoupili kamenotiskařskou koncesi synové Bohumila Haase, kteří poté obnovili litografickou dílnu u svého podniku. Po smrti bezdětného Karla Henniga v roce 1862 jeho dílna, která byla již jen minimálně vybavená, zcela zanikla.⁴⁰⁴

Litografická dílna Karla Henniga se významně zapsala do dějin české litografie. Ačkoliv Karel Hennig nikdy nesplynul s českým prostředím, svou podnikavostí a nepochybným obchodním talentem se stal jednou z nejvýraznějších osob české litografie. Hennigův nepopiratelný vliv na vývoj litografie v Čechách byl dán i tím, že se jeho dílna stala jedním z prvních školicích center a litografickému umění se u něj vyučila řada budoucích českých litografů, kteří se pod jeho vedením naučili základům kresby, litografických technik, ale i preciznosti.

---

⁴⁰³ *Vollständiges statistisch-topographisches Compendium der neuen politischen und gerichtlichen Eintheilung des Königreiches Böhmen, in alphabetisch-tabellarischer Form...* Prag: C. Hennig und Fr. Tempsky, 1850. Dostupné z: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ24655308.

⁴⁰⁴ Karel Hennig se oženil s Agnes Catharinou, dcerou pražského obchodníka Josefa Eisenberga, ale jejich manželství zůstalo bezdětné. Antonín Podlaha, Materiál k slovníku umělců a uměleckých řemeslníků v Čechách. *PAM* 28 (1916), s. 98.

Tiskárna synů Bohumila Haase po roce 1833 a znovuobnovená kamenotiskárna

Jak již bylo dříve řečeno, tiskárna Bohumila Haase a jeho synů se litografické koncese v roce 1833 na čas vzdala a plně se věnovala vydavatelské a nakladatelské činnosti. V čele podniku stál Bohumil Theofil Haase (1809–1887), který v otcově firmě působil již od svého útlého věku.⁴⁰⁵ Nejdříve zastával funkci správce Haasovského knihkupectví a půjčovny knih, ale poté co Haasovi půjčovnu prodali, ujal se vedení knihtiskárny a kamenotiskárny. Kromě toho zaštiťoval také provoz mědirytecké dílny, stereotypie nebo galvanoplastiky. Bohumil Theofil Haase se snažil pozvednout úroveň vydávaných tisků, aktivně se podílel na zdokonalení typografie, díky vlastní písmolijně rozšiřoval nabídku tiskových písem. Podstatná byla pro něj i celková úprava tisků, proto byly často v tiskárně vydávány nákladnější ilustrované publikace. O jeho zásluhách svědčí nejen řada ocenění, ale také skutečnost, že byl v roce 1860 jmenován prvním předsedou spolčenstva litografů a mědirytců (Litographen-Verein in Prag) nebo že byl v roce 1844 knihtiskárně udělen titul c. k. dvorní knihtiskárny.⁴⁰⁶

Tiskárna synů Bohumila Haase jako první v Čechách užívala od roku 1833 rychlolis na parní pohon.⁴⁰⁷ Díky modernizaci celého podniku patřila tiskárna synů Bohumila Haase k vyhledávaným závodům atraktivním nejen pro objednavatele, ale i pro spolupracovníky nebo učně, i proto mezi kontakty najdeme brněnské tiskárny či brněnské tiskaře, kteří zde absolvovali alespoň krátkou praxi, jak tomu bylo i v případě Rudolfa Rohrera, který se zde byl v roce 1836 naučit tisknout na rychlolisu a seznámit s barevným tiskem,⁴⁰⁸ nebo Rohrerovského faktora Wilhelma Burkarta, který byl v tiskárně a jejím uměleckém oddělení v roce 1836 na

---

⁴⁰⁵ Po smrti Bohumila Haase tiskárna i litografická dílna vystupovala nejen pod jménem celé společnosti, Synové Bohumila Haase, ale také pod jménem samotného Bohumila Theofila Haase, který stál v jejím čele až do roku 1871, kdy vedení závodu předal akciové společnosti Bohemia.

⁴⁰⁶ „Rozsáhlé umění typografické a litografické čítá ho mezi své výtečníky první třídy. Byl předsedou sboru litografů a mědirytců. Pro zásluhy o typografii udělila mu vláda Hanoverská záslužnou medaili guelfského řádu.“ Josef Václav Žák, *Původ, rozkvět a nynější stav*, sl. 253.

⁴⁰⁷ „K pohonu rychlolisů byl zakoupen r. 1835 první parní stroj o výkonu 2 ks od magdeburské firmy Gebrüder Aston et Comp. a Haaseho tiskárna se tak stala čtvrtým pražským podnikem, který použil parní stroj v průmyslové výrobě (po Pilzově přádelně bavlny, Richtrově zbraslavské rafinerii cukru a přádelně bavlny Antonína Meissnera v Karlíně).“ Zdeněk Míka, Ke vzniku a rozvoji tiskařského průmyslu v Praze do počátku 20. století, in: *Documenta pragensia*, X/2, 1990, s. 374–375.

⁴⁰⁸ „Von 14–19. Mai 1836 finden wir Rohrer in Prag da daselbs der Haase'scher druckerei [...] Congreve-Druck zu erlernen.“ AMB, T 54, kart. 1, inv. č. II.

dvouměsíční stáži.⁴⁰⁹ Tiskárna Bohumila Haase a jeho dědiců patřila k předním polygrafickým podnikům, jejím majitelům záleželo na podobě vydávaných tisků, a i proto se jejich publikace mohly pyšnit nejen vysokou typografickou úrovní a úpravou, ale také např. svou vizuální stránkou, kdy se v nich objevují vedle mědirytin a dřevořezů také litografie či dřevoryty. Již od 40. let 19. století se firma jako vůbec první v Čechách také věnovala reprodukci dřevorytu a vydávání ocelorytin, u nichž vynikaly především pohledy na Prahu, pražské ulice a pamětihodnosti, které vytvořil Karel Würbs nebo Ludwig Lange, či množství vedut českých i zahraničních měst, na němž se např. autorsky podílel také Josef Rybička.⁴¹⁰ Ojedinělé pak bylo vydání souboru vedut českých a moravských měst *Obrazy z naší domoviny*.⁴¹¹ Tiskárna spolupracovala také se zahraničními umělci, jedním z nich byl např. německý rytec a kreslíř Ernst Christian Schmidt (1809–1862), který ni vytvořil několik pohledů na německá města. Pro pozvednutí úrovně obrazových tisků, pozvali synové Bohumila Haase do tiskařské dílny několik francouzských grafiků, kteří vyškolili první domácí dřevorytce, jedním z nich byl mimo jiné Josef Pokorný (1826–1872).

Mezi publikacemi vydávanými tiskárnou synů Bohumila Haase převažovala německy i česky tištěná populární literatura, ale tiskli také učebnice, naučnou literaturu, kalendáře, noviny a časopisy. Kromě toho v tiskárně synů Bohumila Haase fungovala rytecká dílna, v níž byly nadále zhotovovány jak mědirytiny, tak stále oblíbenější ocelorytiny, na jejichž realizaci se podílela řada významných umělců, např. Karel Würbs, Bernard Grueber, Louise Kotz, Ludwig Lange, Johann Poppel nebo Wilhelm Kandler.⁴¹² Tiskárna využívala k výzdobě tisků také dřevořezy

⁴⁰⁹ MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2, fas. 41092/4362.

⁴¹⁰ Josef Rybička, *Der Sklavenmarkt in Constantinopel*. Rybička sc. Prag: Verlag von Gottlieb Haase Söhne, 40. léta 19. stol. MZK, sign. Skř.2M-61.157,121. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/027/703/2619313647>.

⁴¹¹ Soubor 45 ocelorytin byl vydán v roce 1845 a autorsky se na něm podílel např. Karel Würbs, Josef Rybička, František Kučera, S. Kautsky, Wilhelm Kandler, E. Höfer nebo B. Grueber. Do souboru také patří pohled na Brno *Brünn*. E. C. Schmidt del. et sc. Prag: Verlag von Gottlieb Haase Söhne, asi 1845. MZK, sign. Skř.1O-1248.854,69. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/084/537/2610457996>. Soubor vedut byl znovu vydán u příležitosti 140letého trvání ze starých původních desek v roce 1938.

⁴¹² V tiskárně ve 30. a 40. letech vyšla řada vedut s pohledy na česká i zahraniční sídla. Ve většině případů se jednalo o ocelorytiny, jako např. pohled na *Abbeville*. Prag: Verlag von Gottlieb Haase Söhne, [nedatováno]. MZK, sign. Skř.2M-61.157,5. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/027/432/2619313691>.; Leopold Burkhardt, *MADRID hlawní město we Španělich*. Leop. Burkhardt sculp. Natur. Sklad Synů Bohumila Haase, [nedatováno]. ÖNB, ALB Vues 10619. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/18963616.jpg>. Kromě ocelorytin vydaných na samostatných listech byly ocelorytiny součástí vydávaných publikací.

i dřevoryty, s nimiž se čtenáři mohli nejčastěji setkat v periodickém tisku, např. v *Pražských Nowinách*. Litografii tak tiskárna nahradila jinými technikami a v případě potřeby spolupracovala s externími litografickými dílnami, ať již českými, jako např. s litografickou dílnou Antonína Machka a jeho pokračovatelů, dílnou Františka Šíra, Karla Viléma Medaua, ale i samotného Karla Henniga, tak se zahraničními, např. *Carlsruhe der Kunst-Verlag, Johann Braunsdorf Dresden*. Litografické přílohy nadále zůstaly běžnou součástí jimi vydávaných tisků, o čemž svědčí např. přílohy začleněné do *Malé encyklopedie nauk*,⁴¹³ *Medicinische Topographie und Geschichte der Excell. gräfl. Clam-Gallas'schen Herrschaft Lämberg und der benachbarten Stadt Gabel*,⁴¹⁴ publikace *Die Fortbetriebsregulirung, mit Rücksicht auf das Bedürfniß unserer Zeit*⁴¹⁵ nebo odborného spisu Kašpara Šternberka *Umriss einer Geschichte der böhmischen Bergwerke* zdobeného litografickým frontispisem vytvořeným Ignácem Schmedlou.⁴¹⁶ O rok později vyšla publikace Christoph Liebicha *Der Seidenbau in Böhmen...* se dvěma autorsky neoznačenými litografickými přílohami zachycujícími list moruše nebo přepravky na chov bource morušového.⁴¹⁷ Třiceti litografickými plány je doprovázené dílo Johanna Philippa Jöndla *Unterricht in der*

Půvabný ocelorytinový frontispis s obrazem Madony s dítětem do Georga Döblera doprovází dílo Sebastian Willibald Schießler, *MARIA, die Gottes-Mutter und Himmelskönigin, die MUTTER voll der Gnaden...* Prag: Verlag Druck u. Papier von Gottlieb Haase Söhne, 1848. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ35540203>.

⁴¹³ *Malá encyklopedie nauk*. Nákladem Českého museum. Díl II. W. Wladiwoje Tomka Děje Země České. S třemi mapkami. Praha: W Kommissi u Kronbergra i Řiwnáče. Tisk a papír Synůw Bohumila Háze, 1843. KBOR, R-II.b.2093. Na konci publikace se nachází tři ručně kolorované mapové přílohy (*ŘÍŠE Boleslawa II. (okolo r. 990)*; *ČECHY w 13. století, s rozdělením na děkanství a na župy*; *ŘÍŠE KARLA IV. 1378.*) zhotovené technikou perové litografie.

⁴¹⁴ Litografická mapa *Die Herrschaft LAEMBERG* zhotovená technikou pérové litografie je součástí publikace Wolfgang Hamburger, *Medicinische Topographie und Geschichte der Excell. gräfl. Clam-Gallas'schen Herrschaft Lämberg und der benachbarten Stadt Gabel*. Prag: Druck und Papier von Gottlieb Haase Söhne, 1837.

⁴¹⁵ *Die Fortbetriebsregulirung, mit Rücksicht auf das Bedürfniß unserer Zeit. Mit einer Wirtschaftskarte, einem lithog. Blatte und Tabellen*. Prag 1836. Haasovo knihkupectví uvádí její cenu: 2 fl. 30 kr.

⁴¹⁶ Frontispis vytvořený podle starší kresby a zachycující Václava II. udělujícího kutnohorským dolům horní řád je zhotovený technikou křídové litografie a obrazově plně vychází ze starší předlohy. I proto kresba působí anachronicky a neuměle. Ignác Schmedla, *König Wenzel II. ertheilt dem Kutenberger Bergwerk seine Bergordnung. Aus der böhm. Handschrift von dem Jahr 1525 im Böhm. Mus. Ig. Schmedla 1835. Gedr b. Machek. Sternberg, Kaspar von. Umriss einer Geschichte der böhmische Bergwerke. Erster Band. Erste Abtheilung*. Prag: Druck und Papier von Gottlieb Haase Söhne, 1836.

⁴¹⁷ Christoph Liebich, *Der Seidenbau in Böhmen, und seine grossen Vortheile aus wirklicher Erfahrung dargestellt von Christoph Liebich. Mit zwei lithographirten Blättern*. Prag: Druck und Verlag von Gottlieb Haase Söhne, 1837. Kniha stála 1 fl. 40 kr.

Land-Baukunst... vydané v roce 1840,⁴¹⁸ litografický titulní list s nápisem umístěným do dekorativní plovoucí bordury má modlitební kniha Sebastiana Willibalda Schießlera⁴¹⁹ a litografický frontispis s vedutou Karlštejna od Františka Eduarda Sandtnera je připojen k dílu *Beschreibung der kaiserlichen königlichen Burg Karlstein in Böhmen* z roku 1847.⁴²⁰ Obrazově poutavá je publikace Franze Müllera *Kleine Taschenbibliothek oder Militärisches Notizen-Handbuch* na jejímž zhotovení spolupracovala tiskárna synů Bohumila Haase právě s Karlem Hennigem a pro velký ohlas vyšla ve dvou vydáních, které vynikaly množstvím i provedením litografických příloh. Velké popularitě se těšil také spis Wolfganga Adolfa Gerleho *Die Reisegefährte in Adersbach*.⁴²¹ U Haasů vyšlo také Gerleho dílo *Bilder aus Böhmens* doprovázené dvaceti ocelorytinami zobrazujícími dvacet českých hradů, na jejichž realizaci se podílel Karel Würbs.⁴²²

Haasovská tiskárna spolupracovala s řadou umělců i členů pražské Akademie, o čem svědčí např. ilustrace ke *Sbírce českých národních písní* vydané v roce 1846. „Krátké po svém příchodu na pražskou Akademii získal Ruben pro své žáky první příležitost společné práce na ilustracích ke *Sbírce českých národních písní* pro Haasovo nakladatelství (vyšlo roku 1845), na níž se podílelo osm žáků Akademie (Karel Svoboda, Adolf Weidlich, Antonín Knöchel, Rudolf Müller, Josef Mánes spolu s Bedřichem Havránkem, Antonín Lhota, Gustav Vacek).“⁴²³ Christian Ruben stojící v čele Akademie neváhal ve spolupráci s kamenotiskárnou iniciovat i další projekty.⁴²⁴ Kromě pražské Akademie spolupracovala Haasovská dílna také

---

⁴¹⁸ Johann Philipp Jöndl, *Unterricht in der Land-Baukunst überhaupt und bezüglich auf Privat- und Gemeindegäude in Landstädten, Marktflecken und Dörfern*. Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1840. Cena obrazové publikace byla vyčíslena na 6 zlatých.

⁴¹⁹ Sebastian Willibald Schießler, *Das Frauen-Gebet-Buch oder, Das weibliche Herz in der Andacht und Liebe zu Gott*. Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1847. Dostupné z: <http://kramerius4.nkp.cz/search/handle/uuid:2ebb01c0-6d01-11e4-85f4-5ef3fc9ae867>.

⁴²⁰ Franz Auge – Ferdinand Jitschinsky, *Beschreibung der kaiserlichen königlichen Burg Karlstein in Böhmen...* Prag: K. k. Hofbuchdruckerei von Gottlieb Haase Söhne, 1847. Litografický frontispis s pohledem na hrad *Karlstein* je signován Fetter lith. Lith. Institut v. F. E. Sandtner.

⁴²¹ *Die Reisegefährte in Adersbach von Wolfgang Adolf Gerle (1781–1846). Vierte Auflage*. Prag: Druck von Gottlieb Haase Söhne, Verlag von Jos. S. Jelinek, 1846. Neodmyslitelnou součástí publikace byly obrazy dokumentující cestu, čtvrté i pozdější páté vydání z roku 1851 obsahují deset litografických příloh.

⁴²² Mezi zobrazená sídla patří např. Friedland, Sternberg, Habichtstein, Trosky, Teplitz, Klingenberg, Schreckenstein, Bürglitz, Bösig, Prag, Worlik, Ellbogen, Eger, Graupen a další. Wolfgang Adolf Gerle, *Bilder aus Böhmens Vorzeit: Burgvesten und Ritterschlösser in Original-Ansichten dargestellt*. Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1842.

⁴²³ Markéta Theinhardtová, *Historická malba*, s. 331.

⁴²⁴ Dalším Rubenovým projektem, který by měl být na tomto místě zmíněn, je příprava ilustrací *Rukopisu královédvorského* probíhající v letech 1843–1844. Bohužel k vlastní realizaci kvůli úpadku

s Uměleckoprůmyslovou školou, kam nejenže byli na výuku kreslení posíláni učňové Haasovské litografické dílny, ale autory předloh se stali i zdejší žáci a učitelé.

Vedle volných grafických listů a litografických ilustrací se nedílnou součástí produkce synů Bohumila Haase staly také akcidenční tisky a tiskopisy, které poskytovali nejen pražským, ale i moravským státním úřadům. Např. v roce 1836 nabízeli své služby moravskému místodržitelství, kdy argumentovali příznivějšími cenami i lepším vyhotovením tisků oproti Prokopu Fritschovi, s nímž gubernium uzavřelo šestiletou smlouvu.⁴²⁵ Z Haasovské papírny odebíralo moravské místodržitelství na počátku 19. století papír, proto byla nabídka hotových tiskopisů ze strany tiskárny synů Bohumila Haase pouze logickým krokem, kterým by rozšířili své konexe na Moravě.

Protože kamenotiskárna Karla Henniga začala upadat, rozhodli se Bohumil Theofil a Ondřej Haase od něj odkoupit kamenotiskařskou koncesi zpět, což se mu podařilo v roce 1852. Litografická dílna se poté brzy stala neodmyslitelnou součástí tiskárny. V roce 1854 již stálo v Haasovské kamenotiskárně deset ručních lisů a do čela tiskárny byl přijat saský rodák Theodor Mittag, který v letech 1854–1860 zastával místo prvního faktora Haasovského litografického ústavu. Společně se znovuzaložením kamenotiskárny investovali Haasové také do jejího vybavení a v polovině 19. století se zde nacházely nejmodernější stroje a byly zde vydávány černobílé i barevné litografie nebo fotolitografie. „*Litografický ústav této firmy náleží ku nejvíce vynikajícím na pevnině a obrovské zvýšení rozmnožovací možnosti plochým tiskem bylo v mnoha případech zásluhou podnikavosti vedoucího tohoto ústavu.*“⁴²⁶ Litografická dílna synů Bohumila Haase vedená Ondřejem Haase patřila k předním litografickým podnikům, který byl moderně vybaven, a byli v něm zaměstnáni přední odborníci nebo s dílnou spolupracovala řada umělců. Haasům záleželo na kvalitě vydávaných litografií jak v černobílé, tak barevné podobě.

Další osudy Haasovské kamenotiskárny budou jen v krátkosti nastíněny. Litografická dílna dědiců Bohumila Haase byla považována za nejsolidnější

---

nakladatelství Bohmannových dědiců a finančním problémům nakonec nedošlo. V letech 1853–1857 se Christian Ruben pokusil projekt obnovit a realizace ilustrací *Rukopisu královédvorského* se ujali Josef Trenkwald a Karel Svoboda.

⁴²⁵ „*wornach Haase's Söhne günstigere Druckpreise gegen jene des brünner Buchdruckers Fritsch gemacht habe.*“ MZA, B 14 st., kart. 322, sign. 15, fol. 504.

⁴²⁶ *Anenský dvůr slovem i obrazem*, s. 44.

pražskou litografickou provozovnu. Pracovalo zde až čtrnáct chromolitografů a pět učňů, jejichž učební doba trvala čtyři roky. Kromě technických znalostí a schopnosti zvládnout litografickou techniku kladli ředitelé dílny důraz i na to, aby si každý z učňů osvojil umělecké i technické kreslení. Proto kamenotiskárna spolupracovala s Uměleckoprůmyslovou školou, kam byli učni každodenně posíláni do večerních kurzů kreslení probíhajících od 6 do 8 hodin.⁴²⁷ Plat učedník dostal až po čtyřnedělní zkoušce způsobilosti, kdy obdržel od firmy 1 zlatku týdně s 50 krejcarovými ročními přídávky. Talentovaní učňové, kteří se mohli lépe uplatnit a kterým mohly být svěřeny i náročnější práce, dostávali pak 3–4 zlatky týdně, chromolitograf po vyučení měl plat 6 zlatek týdně a mistři od 14–16 zlatek týdně, první pracovník dostával 20 zlatek týdně, faktor oddělení 25 zlatek. Haasovská tiskárna se starala také o samotné dělníky, kterých bylo přes 1 100 a pro které byly např. vystaveny čtyři ubytovací domy nebo hostinec, kde se mohli za příznivou cenu stravovat. Synové Bohumila Haase vybudovali moderní podnik s vlastní papírnou ve Vraném nad Vltavou, písmolijnou, litografickou, dřevoryteckou a oceloryteckou dílnou. O vybavení tiskárny na počátku 50. let se dozvídáme ze zprávy Karla Amerlinga. „*Knihtisk v Praze 9. První jsou Synové Bohumila Haase, poctění zlatou med.; c. k. medalií, pro umění a vědy zlatou a stříbrnou Vídeňskou, zanepražďují 249 osob; 6 obyčejných lisů; 19 Stanhopských lisů; 1 dvojitý, 5 jednoduchých rychlolisů, 2 hydraulické lisy a 2 satynír. mašiny, 50.000 rysů papíru ročně, tisk congregní, parostroj 4 koní I. 211.*“⁴²⁸ V 60. letech pracovalo v tiskárně 54 kamenotiskařských i knihtiskařských strojů, z nichž některé byly poháněné párou. V kamenotiskárně pak fungovalo osmnáct lisů.

Kamenotiskárna synů Bohumila Haase od svého znovuzaložení prosperovala. Ediční plány tiskárny i litografické dílny se doplňovaly a i díky tomu tiskárna byla schopna maximálně uspokojit poptávku či se pouštět do nejrůznějších projektů, tisknout obrazové publikace nebo barevné časopisy. Pod vedením Theodora Mittaga bylo v Haasovské tiskárně vydáno dílo Antonína Friče *Ptactvo Evropy*, doplněného

---

⁴²⁷ „*Na večerních kursech jsme v prvním roce kreslili a stínovali uhlem podle sádrových modelů ornamenty, palmety, spirály a jiné věci, v druhém sádrové modely klasických hlav a ve 3. a 4. roce podle živých modelů. Kreslili jsme nejprve hlavy a pak celé figury, akty.*“ Čeněk Wideman, *Jak se litografovalo*, s. 20–21.

⁴²⁸ Karel Amerling, *Průmysl v Čechách. Zprávy statistické, řemeslnické a obchodnické*. V Praze: Tisk Bedřicha Rohlíčka, 1851, s. 54.

barevnými litografickými obrazy, jehož první díly vyšly v tiskárně Josefa Habela.⁴²⁹ Roku 1860 se po Theodoru Mittagovi, který se osamostatnil a v Praze založil litografický ústav Mittag & Wildner,⁴³⁰ ujal vedení kamenotiskárny drážďanský litograf Dressler, který zde působil až do roku 1872. Za Dresslerova vedení v Haasově litografické dílně pracoval např. německý litograf Müller, pražský Langhans, který vynikal v křídové litografii, kreslič i a chromolitografové Šedivý a Josef Sommer nebo litograf anglického písma Breunert. Dalšími Dresslerými pomocníky byl např. Cicvárek, který se specializoval na guillochové práce používané při tisku losů či bankovek, Jan Václav Rubeš, pozdější profesor kreslení Hlaváček, litograf anglického písma Pražák, jenž se později osamostatnil nebo kreslič Heutum.⁴³¹ V době Dresslerova vedení se také změnil způsob přenosu předloh na litografický kámen. I díky personálnímu obsazení se v tiskárně mluvilo německy a znalost němčiny museli prokázat nejen samotní zaměstnanci, ale i zájemci o učení v Haasovském podniku. Zajímavostí je, že v tiskárně synů Bohumila Haase v této době učedníci nemuseli skládat jinde povinnou zálohu.

Široká produkce Haasova nakladatelství zahrnovala vedle periodického tisku především odbornou, populárně naučnou a osvětovou literaturu. Soustředil se na edice starších českých spisů, modlitby, drobné náboženské písně nebo devoční tisky.⁴³² Nedílnou součástí vydavatelského plánu tvořily časopisy, jejichž součástí byly ilustrace i obrazová příloha např. *Archäologische Blätter*, *Astronomisch-*

---

⁴²⁹ „Přes všechny různé obtíže provedeno dílo jedenašedesáti tabulí čítajících během devatenácti let s nákladem 23.000 zlatých, a máme co děkovati barvotisku, že rozšířeno po celé Evropě lehkou přístupnou dílo o ptactvu, které vydatně podporovalo studium ornitologie.“ Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice*, s. 42.

⁴³⁰ Pražská litografická dílna Mittag & Wildner založená v roce 1860 Theodorem Mittagem a Aloisem Wildnerem se specializovala např. na vydávání vedut zachycujících česká města, např. *Zvonce u kostela sv. Bartoloměje v Rakovníku. Kostel sv. Jiljí v Rakovníku. Náhrobek z kostela sv. Jiljí v Rakovníku*, na vydávání kartografického materiálu, např. A. L. Hickmann, *Geognostisch-Montanistische Übersichts-Karte des Egerer Handelskammer-Gebietes Beilage zum Berichte der Egerer Handelskammer* 1863. Dostupné z: http://www.geology.cz/demo/dvd_hm/pgs_cze/mapy_id_68143.html nebo tisk portrétů. Akcidenční tisky vydávaly i další litografické dílny, např. litografická dílna Mittag & Wildner tiskla výuční listy nebo diplomy, jakými byl např. členský list pro Hospodářskou filiální jednotu. *Hospodářská filiální jednotka ZÁHLINICKO-KVASICKÁ na MORAVĚ...* Litografie a tisk od Mittag a Wildnera v Praze [před 1862]. MZA, E 6, inv. č. 4620. V litografické dílně Mittag & Wildnera se vyučila řada umělců, např. brněnský Karel Klíč, Václav Brožík nebo Karel Rašek. Společná firma Mittag & Wildner fungovala až do roku 1874, kdy Alois Wildner vystupuje pod samostatnou firmou.

⁴³¹ *Anenský dvůr slovem i obrazem*, s. 44–51.

⁴³² Litografický frontispis se zobrazením *S. MARIA in Schwadowitz* provází brožurku určenou návštěvníkům poutního Mariánského sadu v Malých Svatoňovicích. *Příběhy poutnického msta Swatoňowic a Mariánského diwotworného obrazu tutěž. Dárek na památku nábožným poutnjkum*. W Praze: Tisk c. k. dwornj knihtiskárny Synů Bohumila Haase, 1858. Dostupné z: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ223203902.

meteorologisches Jahrbuch für Prag, Astronomische Beobachtungen nebo Královskou českou společností nauk vydávané *Abhandlungen der königlich böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften*. Pro Královskou českou společnost nauk tiskla litografická dílna také obrazové prémie s různými náměty. Knihtiskárna a kamenotiskárna dědiců Bohumila Haase postupně získávala zakázky i na Moravě, moravské spolky si zde nechávaly zhotovovat diplomy, členské prémie a další akcidenční tisky.⁴³³

Firma synů Bohumila Haase se v letech 1871–1879 stala na osm let akciovým podnikem, který nesl název Bohemia. I jako akciová společnost firma prosperovala, o čemž svědčí i to, že v roce 1874 přikoupila vedlejší dům číslo 948-I a maximálně rozšířila svoji produkci. V roce 1872 vedení litografického ústavu převzal malíř, kreslíř a litograf Filip Julius Meister (1839–1906),⁴³⁴ jeho práce dodnes vynikají svým pečlivým provedením. Post prvního faktora zastával pouze rok a na jeho místo nastupil Jan Václav Rubeš a Filip Julius Meister, který působil Haasovské litografické dílně jako vrchní litograf až do prosince 1883 a stal se autorem návrhů množství kalendářů, figurálních plakátů a reklamních tabulí. Především jemu Haasovská kamenotiskárna vděčí za svůj umělecký vzestup. „Právě on totiž přesvědčil majitele firmy, že připravit dobrý plakát není nadále v silách zručného řemeslníka, ale že návrh vyžaduje umělce.“⁴³⁵ Dne 2. února 1873 byl ředitelem litografického oddělení v tiskárně Ondřeje Haaseho jmenován Jan Václav Rubeš (1848–1907), jenž se litografickému umění naučil v Německu a poté v Paříži, kde si osvojil nový typ stojatého písma zvaného „*a la minut*“, které bylo českým publikem kladně přijato.⁴³⁶ Díky Juliovi Meisterovi i jeho nástupci Janu Václavovi Rubešovi začala litografická dílna častěji spolupracovat s řadou umělců. Návrhy pro kalendáře pro Haasovskou dílnu vytvořili např. Friedrich Woldemar či vídeňský malíř Eduard Veith (1856–1925). Od roku 1878 se na řadě návrhů litografií, plakátů a kalendářů

---

⁴³³ *Der Mährische Seidenbau-Verein gib sich hiemit die Ehre... Gegründet am 12. Jänner 1862.* Lithographie d. k.k. Hofbuchdruckerei v. Gottlieb Haase Söhne in Prag. MZA, E 6, kart. 41 mapová sbírka, inv. č. 4625. Členský list, v tomto případě vystavený na jméno rajhradského opata Guntera Kalivody, je pojatý jako dekorativní věnec z květin a akantů v horním okraji doplněný o obraz housenky, kokonů i dospělého jedince bource morušového, který moravský hedvábnický spolek charakterizoval. Křídová litografie se vyznačuje jemným zpracováním, díky stínování je vytvořen plastický dojem. Kromě černobílé verze byly členské listy zhotovené např. i ve zlaté variantě. MZA, E 6, kart. 41 mapová sbírka, inv. č. 4627.

⁴³⁴ Objevuje se též jako Julius Meistr.

⁴³⁵ Pavla Vošahlíková, *Zlaté časy české reklamy*. Praha 1999, s. 178.

⁴³⁶ Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice vynálezu litografie*, s. 33.

podílel Viktor Barvitijs (1834–1902), který se v roce 1878 oženil s Gabrielou, rozenou Lechleitnerovou, vdovou po Hugovi Haase z Vranova a stal se jednou z vůdčích uměleckých osobností litografické dílny. Viktor Barvitijs pro Haasovskou tiskárnu zhotovoval návrhy různých akcidenčních tisků, zejména plakátů a kalendářů, které vynikaly svým obrazem, precizností a smyslem pro dekorativní rozvrh kompozice.⁴³⁷ Jan Václav Rubeš vybudoval prosperující litografický ústav vyhovující všem dobovým požadavkům a zabývající se jak uměleckou, tak průmyslovou a užitou litografií. Za Rubešova vedení došlo k modernizaci technického provozu tiskárny i litografické dílny, kde byly např. ruční lisy nahrazeny parními stroji i ke zkvalitnění samotného litografického tisku a jeho obrazu, což se týkalo zejména umělecké litografie, kdy dílna začala ve větší míře spolupracovat s řadou umělců, a to nejen na při zadávání výše zmíněných firemních novoročních kalendářů, ale i v případě volné i užití grafiky.

V roce 1879 převzal akciovou společnost Bohemia stejnojmenný syn Ondřej Haase a ještě téhož roku došlo ke změně statutu firmy, kdy ji Ondřej Haase nechal do obchodního rejstříku zanést jako firmu „A. Haase“ – Andreas Haase.⁴³⁸ Pod vedením Ondřeje Haase se podnik rozšířil a zmodernizoval, zvětšila a zpestřila se také nabídka litografické dílny, jejíž součástí byl ateliér, kreslárna i vlastní provozovna. „*Velkozávod A. Haase pěstoval litografii a její výrobky v rozkvět přivedl již v dobách, kdy její používání nebylo u nás ještě běžným a s tak všeobecným porozuměním všude se nesetkávalo, jako dnes.*“⁴³⁹ Litografická dílna, kde pracovalo koncem 19. století 13 rychlolisů nabízela nepřebornou paletu barevných i černobílých výtvorů „... *jak umělecké listy, bohatě zdobené obaly pro parfumerie, obaly na čokoládu, krabičky na cukrovinky, kalendáře, plakáty, mapy, znaky, reklamní obrázky, viněty na láhve v různých stadiích dohotovení z desek kamenných nebo kovových po tuctech povstávají a se množí. [...] Třeba také zmíniti se ještě o litografickém tisku předsádkových papírů pro knihy, dále o zvlášť mnoho času,*

---

⁴³⁷ Obrazy kalendářů vychází z jeho tvorby, kdy je kalendárium zakomponováno do žánrového obrazu. Kalendář na rok 1879 má motiv zimního večera a uličního nároží osvětleného lampou, na rok 1880 kabaretu, který je přepracováním Barvitijsova pařížského obrazu *Komendianti* nebo kalendář na rok 1883 zachycuje cestovní shon na nádraží, kdy se vlastní kalendárium nachází v pozadí na místě jízdního řádu.

⁴³⁸ Ondřej Haase z Vranova (13. dubna 1842 – 3. března 1895), po jeho smrti řídil podnik spolu s dědičkou a vdovou paní Hedvikou Haase (zemř. 19. září 1904) dlouholetý prokurista Alois Katzer a po její smrti podnik přešel na nejstaršího syna Maxe Haase z Vranova. Na počátku 20. století byl majitelem tiskárny Maxmilián Haase z Vranova (1873–1940).

⁴³⁹ *Anenský dvůr slovem i obrazem*, s. 44.

*péče a přesnosti vyžadující reprodukci cenných papírů a šeků. [...] Také litografované diplomy, umělecká pozvání plesová a společenská a p. co nejjemněji se zde provádějí. Dále i průmysl navštívenkový udržuje litografa v napjetí a vkusná písma i nejpečlivější zacházení s papírem a tiskem zajišťují také těmto výrobkům stále rostoucí odběratelstvo. Zvláště četné jsou objednávky dopisních papírů pro ústavy, továrny a obchodní domy, jejichž ilustrovaná záhlaví potřebují součinnosti litografa.“*⁴⁴⁰ V kamenotiskárně Ondřeje Haase bylo vydáno velké množství akcidenčních tisků.⁴⁴¹ Díky tomu, že byla litografická dílna plně navázána na tiskárnu, stal se litografický tisk také nedílnou součástí tiskařské produkce, nejenže litografie obrazově doprovázely tisky, ale tato technika se používala i při tvorbě předsádek či obálek a papírových vazeb. Díky litografii se také nobilitovala knižní ilustrace jako obor hodný i těch nejvýznamnějších umělců. V kamenotiskárně Ondřeje Haase vyšlo např. obrazové album Adolfa Liebschera *Národní kroje Slovanské*.⁴⁴² Kromě toho od poloviny 19. století distribuovala Haasovská tiskárna také reprodukce významných uměleckých děl nebo se zde tiskla autorská umělecká grafika a plakáty. „*Velkozávod A. Haase odvolati se může při svých výkonech na vysvědčení slavných mistrů jako Hynaise a Klimta, již ústavu díla svá svěřili. Celá řada grafických umělců konala v Haasovské litografii svá technická studia a učila se tam litografii. Tak súčastnili se uměleckého provedení originálních litografií pro grafické listy umělecké nebo plakáty Max Švabinský, prof. Emil Orlik, prof. Max Hegenbarth, Karel Krattner, Hermina Loukotová, prof. Hugo Steiner, Richard Teschner a mnozí jiní. Tvořilo by již pozoruhodnou a velmi zajímavou výstavku, kdyby se seskupily četné práce, jež ruce umělců v Haasovské litografii kreslily na kámen.*“⁴⁴³ Zcela ojedinělým počinem pak bylo vydávání vlastního nástěnného kalendáře, který závod koncem roku rozdával svým společníkům a obchodním partnerům jako pozornost. „*V tomto ušlechtilém novoročním dárku majitele firmy stělesňuje se následování hodné podporování umělecké práce, neboť objednávkou návrhů povzbuzování jsou umělci k novým myšlenkám.*“⁴⁴⁴ Knihtiskárna dědiců

---

⁴⁴⁰ Ibidem, s. 46–47.

⁴⁴¹ Kamenotiskárna např. spolupracovala s firmou Emanuela Klognera, pro níž vyhotovila reklamní materiál. *EMANUEL KLOGNER v PRAZE Celetná u. č. 8 nové 556 st. Továrna všech druhů karet. – EMANUEL KLOGNER in PRAG Zeltnergasse. No. 8 neu 556 alt Fabrik aller Sorten Spielkarten.* Prag: Lith. v. A. Haase, [80. léta 19. století].

⁴⁴² Adolf Liebscher, *Národní kroje Slovanské*. C. k. dvorní litogr. A. Haase v Praze. V Praze: nakladatel F. Topič knihkupec, [90. léta 19. století].

⁴⁴³ *Anenský dvůr slovem i obrazem*, s. 49.

⁴⁴⁴ Ibidem, s. 50.

Bohumila Haase byla jednou z prvních, která návrhy kalendářů a svých reklamních tisků zadávala renomovaným umělcům. Kalendáře se staly vhodným způsobem propagace tiskárny, neboť na něm mohlo být názorně prezentováno umění vydavatelů. O jedinečnosti kalendářů vydávaných Haasovskou tiskárnou svědčí i seznam umělců, kteří se na jejich výrobě podíleli, byli to např. Max Švabinský, Gustav Klimt, Ferdinand Engelmüller, Eduard Veith, Josef Arpád Koppay nebo Franz Lefler.⁴⁴⁵ Od 60. let se litografická dílna dědiců Bohumila Haase stala jedním z největších výrobců reklam a plakátů v Praze pro českou i zahraniční klientelu. Plakáty vydávané Haasovskou kamenotiskárnou zůstávaly většinou anonymní, ale již od 60. let v kamenotiskárně pracovala celá řada špičkových litografů a výtvarně školených návrhářů. Kamenotiskárna spolupracovala také s množstvím umělců a jména jako Filip Julius Meister, Jan Nepomuk Langhans nebo Viktor Barvitus byla nepochybně známkou kvality.

Úspěšnost Haasovského závodu dokládají četná vyznamenání ze světových výstav nebo to, že byl v roce 1881 tiskárně propůjčen titul dvorního dodavatele. O významnosti litografické dílny svědčí i to, že získala zakázku na tisk cenných papírů, jako např. zástavních lístků, akcií, dlužních úpisů, šeků, pokladních poukázek nebo zde byly v letech 1917–1920 tištěny první československé bankovky. V 80. letech 19. století po odchodu Filipa Julia Meistera byl v litografické dílně zaměstnán malíř Jindřich Bubeníček (1856–1935), kterému byl svěřen dohled nad uměleckou úrovní vydávaných tisků a litografií. Na počátku 20. století s Haasovskou kamenotiskárnou spolupracoval kreslíř a karikaturista Hugo Boettinger (1880–1934), který pro Haaseho tiskárnu vytvářel drobné zakázky, jakými byly diplomy či reklamy, ale nechával zde tisknout také vlastní autorské grafiky.⁴⁴⁶

Haasovská tiskárna patřila již od počátku k nejvýznamnějším polygrafickým podnikům své doby, její výjimečnost spočívala nejen v tom, že kombinovala různé techniky a škála vydávaných tisků byla velmi pestrá, ale také v tom, že majitelé tiskárny neváhali investovat do jejího vybavení a nakupovali nejnovější stroje, např. zavedení parních strojů do výroby, pořízení stereotypie, rychlolisů či rotaček. To, že se v tiskárně nacházela litografická dílna či její nedílnou součástí byla také papírna, umožnilo kooperaci všech těchto odvětví. V papírně ve Vraném byla jako v jedné

---

⁴⁴⁵ Ibidem, s. 50.

⁴⁴⁶ Artur Novák, *Ex libris a užitková grafika Huga Boettingera*. Praha 1946.

z prvních zavedena strojní výroba papíru, jejíž kvalita vyhovovala potřebám rychlolisu, který byl nedílnou součástí vybavení kamenotiskárny.

O prosperitě celého litografického ústavu svědčí i to, že v roce 1886 byla litografie rozdělena na dvě samostatná oddělení, barvotiskové a merkantilní. Vedení oddělení chromolitografie byl pověřen Jindřich Lokay. Vedoucím faktorem oddělení merkantilní litografie byl nejdříve jmenován Anton Hauptvogel a po jeho smrti 9. listopadu 1896 na jeho místo nastoupil Alois Imramovský (1854–1938), který v litografickém závodě pracoval dlouhých třicet dva let.

Po smrti Ondřeje Haase z Vranova 3. března 1895 se vedení závodu ujala jeho vdova Hedviga Haasová z Vranova společně se společníky, nejstarším synem Maxem Haase z Vranova a prokuristou a ředitelem firmy Aloisem Katzerem. V této době bylo v Haasovském podniku zaměstnáno 164 osob, jeden akademický malíř, 39 litografů, 8 učňů, 22 tiskařů, 6 učňů, jeden kovorytec a jeho učeň, 2 řezači, 6 knihařů, 6 brusičů kamenů, 14 mužských pomocných sil a 57 žen a děvčat. Pracovní doba litografů trvala 8 hodin, kamenotiskařů 9 hodin denně. V tiskárně pracovalo 56 strojů, z toho 11 rychlolisů, 10 ručních lisů, stroj na broušení kamenů nebo stroj na tření barev.⁴⁴⁷ Haasovská tiskárna i s ní úzce spojená litografická dílna spolupracovala s řadou umělců i dalšími tiskařskými či litografickými dílnami, stala se dominantním rodinným polygrafickým podnikem s jasným vydavatelským programem fungujícím pod hlavičkou Haase až do roku 1948, kdy byl podnik znárodněn.

Jakousi brněnskou paralelu Haasova polygrafického podniku na Moravě představovala tiskárna Josefa Georga Trasslera a jeho dědiců založená v roce 1786. Josef Georg Trassler stejně jako Bohumil Haase vybudoval prosperující polygrafický podnik, který až do poloviny 20. století neměl v Brně konkurenci a i v jeho dílně byly vydávány tisky, mědirytiny i litografie, které byly distribuovány nejen v českých zemích, ale po celé střední Evropě.

---

⁴⁴⁷ Václav Koranda, *Z dějin československé grafiky*, s. 101.

Josef Bedřich Zwettler

Kromě výše zmíněných litografických dílen získal v Praze litografickou koncesi ve 20. letech 19. století ještě pražský malíř a litograf Josef Bedřich Zwettler (1788–1841).⁴⁴⁸ Josef Bedřich Zwettler si základy kreslení osvojil u Františka Karla Wolfa, v roce 1804 zahájil studia na Akademii a od roku 1806 byl žákem u Akademie založené krajinářské školy Karla Postla (1769–1818). Díky Postlovi stoupla na významu grafická dílna Akademie a k jeho žákům patřila většina vedutistů působících v Čechách na počátku 19. století. Krajinářská škola na Akademii po Postlově smrti v roce 1818 zanikla a v tomto roce Akademii opustil také Josef Bedřich Zwettler, který ještě téhož roku zřídil v Hradci Králové soukromou kreslířskou školu.⁴⁴⁹ V Hradci Králové se Zwettlerovi příliš nedařilo a již po sedmi letech se vrátil zpět do Prahy, kde se v roce 1825 neúspěšně ucházel o profesuru krajinářství na Akademii. Protože kreslířská škola nebyla otevřena, rozhodl se přenést svou hradeckou kreslířskou školu do Prahy a v letech 1826–1831 zde založil soukromou krajinářskou školu *Zeichenschule im Landschaftsfache*,⁴⁵⁰ kterou navštěvovali studenti Akademie, polytechniky, ale i posluchači práv nebo filozofie.⁴⁵¹ Výuka na Zwettlerově krajinářské škole probíhala v pravidelných lekcích (24 lekcí za cenu dvou zlatých), které se odehrávaly v jeho litografické dílně, s níž byla škola od roku 1828 spojena.⁴⁵² Dne 6. února roku 1828 obdržel Josef Bedřich Zwettler povolení užívat na své škole při výuce litografický lis. Stejně jako Antonín Machek získal oprávnění na základě doporučení Společnosti vlasteneckých

---

⁴⁴⁸ Setkáme se také s německou variantou jeho jména Joseph Friedrich Zwettler.

⁴⁴⁹ Tomáš Sekyrka, Kreslířská škola Josepha Fridricha Zwettlera a její žáci, in: *Biedermeier v českých zemích*. Praha 2004, s. 198.

⁴⁵⁰ „Zwettler, Hr. Joseph. *Zeichenschule im Landschaftsfache, Altstadt 508.*“ *Schematismus des Königreichs Böhmen auf das Jahr 1828*. Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1828, s. 648.

⁴⁵¹ Soukromou krajinářskou školu si Josef Bedřich Zwettler v Hradci Králové otevřel 15. dubna 1818, dne 17. května 1825 školu v Hradci Králové zavírá a v září 1826 se vrací do Prahy, kde se poté natrvalo usadil. „*České gubernium mu 19. srpna 1826 povoluje zříditi vlastní soukromou krajinářskou školu za podmínky, že bude vyučovat pouze chlapce, na činnost školy bude dohlížet ředitel Akademie Josef Bergler a každého půl roku bude předložen městskému hejtmanství soupis žáků. Nejprve učil na Havelském trhu v domě čp. 508-I. a od roku 1829 v čp. 116-II. v Nové aleji.*“ Oldřich Doskočil – Věra Přenosilová, *Kreslíři a litografové litoměřické kamenotiskárny*, s. 49.; Hynek Svoboda, *Krajinářské školy po smrti Postlově. Umění XIII, 1942–1943*, s. 165–167.

⁴⁵² „*Die mit hoher k. k. Landespräsidial-Bewilligung zweckmäßig bestellte Privat-Landschaftzeichnungs-Lehranstalt, verbunden mit der lithographischen Anstalt des Gefertigten, befindet sich auf der Neustadt, in der neuen Allee Nr. 116, wobei auch die schon früher angezeigte Ordnung der Unterrichtsstunden, nemlich jeden Tag ohne Ausnahme von 8 Uhr früh bis 12, und von 1 Uhr Nachmittags bis 4 Uhr im Winter, im Sommer aber bis 6 Uhr beibehalten wurde, damit ein Jeder nach seinem Belieben und Zeitumständen es benützen kann. Das Honorar für 24 Lectionen (Stunden) ist die Voreinzahlung von 2 fl. Conv. Münze.*“ *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung*. Nro. 141. Dienstag, den 8. September 1829.

přátel umění a díky přislíbení dohledu pražské Akademie, potažmo Josefa Berglera.⁴⁵³ I díky této přímluvě mu byla stejně jako Machkovi prominuta podmínka vlastnictví nemovitosti, musel se ale zaručit, že bude dodržovat policejní a cenzurní předpisy a netisknout žádné litografie bez řádného povolení. Zpočátku Josef Bedřich Zwettler využíval litografie pouze pro tisk učebního materiálu pro žáky své krajinářské školy. Nová technika ho ale uchvátila natolik, že brzy rozšířil svou působnost a jeho dílna se jako první v Čechách začala soustavně věnovat litografické vedutě a topografickým zobrazením. Současně vydával také drobné litografie, žákovské práce, předlohy pro výuku na své krajinářské škole apod. Ačkoliv byla jeho kamenotiskárna původně určena pro jeho potřeby a potřeby jeho žáků, již brzy začal nabízet své služby i dalším nadaným umělcům, kteří si mohli v jeho dílně pořídit litografie svých děl. „*In hinsicht meiner lithographischen Anstalt bin ich durch den Beitritt mehrerer talentvollen Künstler in den Stand gesetzt, ergebenst anzuzeigen: daß ich von nun an alle Arten von Arbeiten übernehmen kann, und solche auf das Reinste, Schnellste, und Billigste zu liefern mich verpflichte. Jos. Fried. Zwettler.*“⁴⁵⁴

Tím, že bylo Zwettlerovi povoleno založení vlastní litografické dílny, se začal věnovat více grafickému umění a záhy ukončil výuku na své krajinářské škole. Poslední otevření krajinářské školy bylo ohlášeno inzerátem na podzim 1829 a je pouze otázkou, jestli k němu vůbec došlo.

Podnik nacházející se nejdříve na dnešní Purkyňově ulici č. 55/3 a později v domě U Červeného pole na Havelském trhu č. 508-I provozoval Josef Bedřich Zwettler od počátku se společníkem Josefem Niklem a firma vystupovala pod názvem *Zwettler und Nickl* či *Zwettler und Nikl*.⁴⁵⁵ Později se Zwettler osamostatnil a litografie kreslil sám nebo se na jejich zhotovení podíleli jeho žáci. Jeho dílna se specializovala na tisk vedut nebo litografických portrétů.⁴⁵⁶ Zwettlerova kamenotiskárna od počátku svého vzniku soupeřila se závodem Antonína Machka, což bylo částečně dané i tím, že byly obě dílny úzce navázány na pražskou Akademii, kde jejich majitelé hledali také své spolupracovníky. To, že se litografická dílna Josefa Bedřicha Zwettlera stala pro Antonína Machka výraznou konkurencí, dokládá skutečnost, že Zwettler Machkovi na čas přebral faktora Františka Šíra, který

⁴⁵³ Kateřina Bečková, *Kdo byli první čeští litografové*, s. 4.

⁴⁵⁴ *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung*. Nro. 140. Sonntag, den 6. September 1829.

⁴⁵⁵ V literatuře se objevuje též jako Joseph Nickl.

⁴⁵⁶ *Maximilian Graf Baillet von Latour*. Tisknul Zwettler & Nikl in Prag.

pro něj realizoval jak veduty, tak portrétní litografie.⁴⁵⁷ Zwettlerovy litografie vycházející z kreseb Františka Šíra zobrazují portréty současníků⁴⁵⁸ i historických osobností, např. hraběte Tillyho nebo hraběte Abensberga, které byly vytvořeny na přímou objednávku.⁴⁵⁹

Josef Bedřich Zwettler se soustavně věnoval krajinářské litografii. Vydal soubor pohledů na místa v Čechách, které ve větším formátu navazovaly na sešitovou sérii *Malerische Ansichten von Böhmen* z roku 1834.⁴⁶⁰ Pro své panoramatické scenerie Zwettler používal křídovou litografii, díky čemuž ideálně vystihl atmosféru i romantickou náladu krajiny. Krajinu zobrazoval i jako oblíbené výletní místo, kdy se právě památky staly cílem četných cest a místem trávení volného času. Zwettlerovy litografické krajinomalby jsou doplněny figurální stafáží v popředí, často se zde objevuje postava poutníka dívajícího se na město či se zde odehrává galantní scéna, v níž postavy dramaticky gestikulují. Zwettlerovy litografie jsou charakteristické jednoduchou, jemnou, virtuózní kresbou a jejich podoba vychází z vedutistického umění i Postlovy krajinářské školy. Díky svému působivému obrazu byly Zwettlerovy litografické veduty velice oblíbené a jejich podoba ovlivnila i další litografickou krajinářskou tvorbu.

---

⁴⁵⁷ *Bürglitz in Rakonitzer Kreis in Böhmen*. Gez. von Schier lith. u. Vinc. Kühnel. Druck u. Verlag von J. F. Zwettler. ONB, ALB Vues 10756.; KAR0513779. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19426835.jpg>.; *Johann Cristoph Graf von Puchheim k. k. General-Feldmarschall. gestorben 1756*. Schir lith. Lithographische Anstalt v. Zwettler & Nikl Prag. KBOR, R-GR-141,58,11.

⁴⁵⁸ Mezi Širovy portréty vydané v Zwettlerově litografické dílně patřily např. *Karl Josef Fürst von Bathiany*. Lit. Šír, tisknul J. Zwettler.; *Franz Josef Graf Kinský von Wchynitz und Tettau, k. k. österr. General-Feldzeugmeister*. Lit. Schier, Druck v. Zwettler.; *Michael Freiherr von Kienmayer, k. k. österr. General der Cavallerie*. Lit. Schier. Druck von Zwettler 1830.; *Johann Kral Graf Kolovrat-Krakovský, k. k. österr. General-Feldmarschall*. Lit. Schier. Druck von Zwettler.; *Leopold Wilhelm Erzherzog von Oesterreich. Oberfeldherr der k. k. Heere*. Lit. Šír. Druck von Zwettler & Comp. in Prag.; *Karl Alexander Herzog von Lothringen, General-Feldmarschall*. Lit. Schier. Druck von Zwettler.; František Šír, *Gottfried Heinrich Graf von Pappenheim, k. k. Feldmarschall*. Lit. Schier. Druck von Zwettler.; František Šír, *Guido Graf von Starhemberg, k. k. General-Feldmarschall*. Lit. Schier. Zwettler & Nickel in Prag.

⁴⁵⁹ František Šír, *Iohann Tserclaes Graf von Tilly. Oberfeldherr der k. k. Heere. Gebor: 1559 Gestorben den 30ten April 1632*. Lit. F: Schir. Steindruck bei Zwettler in Prag. SNG, inv. č. G 12408. Dostupné z: <http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G.12408>.; František Šír, *Otto Ferdinand Graf von Abensberg und Traun. k. k. Feldmarschall. Geb: am 27ten. August 1677, gest: am 10ten Februar 1748*. Schier lith. Lithographische Anstalt des J. F. Zwettler et Comp. in Prag. No. 116. SNG, inv. č. G 12417. Dostupné z: <http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G.12417>.

⁴⁶⁰ Sešitové vydání pohledů na česká sídla o velikosti ca 10×16 cm zachycovalo např. Bohosudov, Jičíněves, Postlberg, Kostomlaty, Doxany, Krupku, Brandýs, Chlumeč, Teplice, Andělskou Horu nebo umělou zříceninu Škvárovník u Teplic. Josef Friedrich Zwettler, *Malerische Ansichten von Boehmen. Monat August 1834 herausgegeben von Joseph Fried. Zwettler. Prag neue Alee No. 116*. MZK, sign. 2-345.325. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:ad2fa890-1f3c-11e7-a38c-005056827e51>.

Zwettlerova dílna se stala krajinářským centrem a litografické veduty, které zde byly vydávány, patřily k vynikajícím ukázkám romantické krajinomalby. Ke stálým spolupracovníkům Josefa Bedřicha Zwettlera patřil Vincenc Kühnel (1805–1873), který se s Zwettlerem seznámil jako žák pražské Akademie, kde studoval v letech 1818–1824. Ačkoliv se později věnoval především dekorativní malbě, pro Zwettlerovu litografickou dílnu vytvořil podle vlastních předloh několik rytých i křídových litografií s topografickou tematikou. Byl např. autorem litografických vedut Rakovníku, Děčína či Hradce Králové, k dalším objektům objevujícím se na litografiích patřil klášter Hradiště, hrady Konopiště, Velhartice, Orlík, Zvíkov, Švihov, Žebrák, Sychrov, Velký Rohozec nebo zříceniny hradů Trosky, Klenová, Rabí nebo Šelmberk.⁴⁶¹ Na vedutách vzniklých z jejich spolupráce je jasně patrná inspirace litografiemi Friedricha Adolpha Kunikeho, a to jak použitím techniky křídové litografie, tak i celkovou kompozicí pohledů, které zachycují idylickou podobu krajiny doplněnou četnou figurální stafáží, ať již se jedná o oblíbené turisty, bavící se společnost nebo pracující venkovany. Společně s Vincencem Kühnelem vytvořil Josef Bedřich Zwettler také několik pohledů na Prahu a její pamětihodnosti.⁴⁶² Mezi další Zwettlerovy spolupracovníky patřil např. Mathias F. Stelzig, který v jeho kamenotiskárně vytvořil např. pohled na Nelahozeves.⁴⁶³ Zwettlerova litografická dílna se zvláště zaměřovala na topografické pohledy a litografické veduty z této dílny patřily k velmi oblíbeným. Jak již bylo řečeno, zpočátku byl Zwettlerovým společníkem Josef Nikl, později spolupracoval s litografy Josefem Farkem či Petrem Röhrichem, s nímž se podílel i na realizaci

---

⁴⁶¹ Vincenc Kühnel, *Klenau*. Gez. u. lith. von Vinc. Kühnel. Druck und Verlag von J. F. Zwettler. Prag, [nedatováno]. NM, inv. č. H2-46533.; Vincenc Kühnel, *Schwihau*. Gez. u. lith. von Vinc. Kühnel. Druck u. Verlag von J. F. Zwettler, [nedatováno]. NM, inv. č. H2-46496.; Vincenc Kühnel, *Trosky im Bunzlauer Kreis in Böhmen*. Gez. J. Zwetler. Vinc. Kühnel. Druck u. Verlag von J. F. Zwettler. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19474958.jpg>.; Vincenc Kühnel, *Kloster bei Münchengrätz*. Bunzlauer Kreis in Böhmen. Gedr. v. J. Zwetler. Vinc. Kühnel. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19440766.jpg>.; Vincenc Kühnel, *Karlstein im Berauner Kreis in Böhmen*. Lith. von Vinc. Kühnel. Druck u. Verlag J. F. Zwettler. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19437472.jpg>.; Vincenc Kühnel, *Raby im Prachiner Kreis in Böhmen*. Lith. von Vinc. Kühnel. Druck u. Verlag von J. F. Zwettler. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19462436.jpg>.

⁴⁶² Vincenc Kühnel, *Prag*. Gez. u. lith. von Vinc. Kühnel. Druck u. Verlag von J. F. Zwettler. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19451058.jpg>.; Vincenc Kühnel, *Prag. Nordseite der königlichen Burg*. Gez. v. lith. von Vinc. Kühnel. Verlag von J. F. Zwettler. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19451759.jpg>.; Vincenc Kühnel, *Prag. Altstadt, vom Kleinseitner Brückenthurm*. Gez. v. lith. von Vinc. Kühnel. Verlag von J. F. Zwettler. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19462103.jpg>.

⁴⁶³ *Mühlhausen*. Mathias F. Stelzig del. Jos. W. Zwettler Sohn lith. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19441417.jpg>.

zakázek pro kamenotiskaře Karla Viléma Medaua. Mimo jiné byl spoluautorem litografií nacházejících se v publikaci Františka Alexandra Hebera *Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser* vydávané v Praze v letech 1844–1849.⁴⁶⁴ Toto sedmisvazkové dílo systematicky popisovalo a mapovalo nejen samotné památky, ale podrobně se věnovalo také jejich historii, kdy Heber vycházel z pečlivého studia literatury i pramenů. Litografické dílny Josefa Bedřicha Zwettlera a Karla Viléma Medau vynikaly svojí specializací na krajinomalbu a veduty a díky jejich spolupráci s Františkem Alexandrem Heberem vzniklo jedno z nejpůsobivějších topografických děl mapující české památky.

Ačkoliv se Josef Bedřich Zwettler primárně věnoval krajinomalbě, stejně jako řada dalších litografů postupně rozšiřoval nabídku své kamenotiskárny a škála jím vydávaných litografií byla stále pestřejší. Již nedlouho po založení kamenotiskárny se Zwettler s Niklem zaměřili na vydávání hudebnin a partitur pro různé nástroje. V dílně Zwettler & Nikl vycházely opery, duchovní hudba, valčíky, kvapíky, mazurky a další skladby většinou současných autorů.⁴⁶⁵ Specializace na hudební odvětví představovala pro kamenotiskárnu jistý příjem a hudebniny se zejména v průběhu 30. let staly jedním z jejích primárních produktů. Pečlivost a preciznost, která je pro Zwettlera charakteristická, se projevila i ve vydávání notového materiálu. Hudebniny byly pojímány komplexně s důrazem na celkovou úpravu. Kromě vlastního notového záznamu tak zaujme litografická, kaligraficky a ornamentálně řešená titulní strana či obálka, na níž byla v některých případech do textu zakomponována také drobná žánrová ilustrace.

Vedle hudebnin se Josef Bedřich Zwettler věnoval také příležitostným tiskům, kdy např. zobrazil podobu slavobrány k stoletému výročí svatořečení Jana

---

⁴⁶⁴ Irena Bukačová – Josef Miller, František Alexandr Heber. *Ročenka klubu Augustina Sedláčka* 85. Plzeň 1985, s. 5–24.

⁴⁶⁵ François Adrien Boieldieu, *Ouverture aus der Oper Die weisse Frau*. Prag: Zwettler und Nikl, 1830. MZK, sign. STMus4-561.637.; Peter Pergler, *Budenitzer Jagd Gallop für das Piano Forte*. Prag: Zwettler & Nikl, 1831.; František Škroup, *Fest-Ouverture zur Geburtsfeier seiner Majestat des Kaisers*. Prag: Zwettler, 1832.; Bernard Voiti, *Ave Maria. Aria in E dur in Partitur für Basso mit Waldhorn oder Violoncello Solo, 2 Violinen, Viola und Violone*. Prag: Zwettler u. Nikl, [1825–1845].; Franz Hladik, *Neujahrs Galopp für das Piano-Forte*. Prag: Zwettler, [1825–1845].; Wenzel Popper, *Anmuths Walzer für das Piano-Forte componirt*. Prag: typ. Zwettler, [nedatováno].; Wolfgang Amadeus Mozart, *Ouverture aus der Oper: Titus*. Prag: Zwettler u. Nikl, [nedatováno].; Gioacchino Rossini, *Ouverture aus der Oper Graf Ory*. Prag: lith. Zwettler u. Nikl, [nedatováno].

Nepomuckého, katafalk Kristiána Kryštofa Clam-Gallase⁴⁶⁶ nebo parník Bohemia v roce 1841. Nabídka kamenotiskárny se neustále rozšiřovala a Zwettler postupně vydával portréty,⁴⁶⁷ rozmanité akcidenční tisky, mezi nimiž nalezneme nejružnější reklamní obrazy, pozvánky na divadelní a baletní představení, novoročenky, vzorníky a výukové materiály, ale i upomínkové předměty nebo drobnou devoční grafiku.⁴⁶⁸ Ojediněle se Zwettler zapojil i do vydávání publikací, pro něž vytvářel obrazové přílohy.⁴⁶⁹

Zwettlerova litografická dílna byla navázána na jeho kreslířskou školu, a i proto v ní byly vydávány různé učebnice a vzorníky, a to nejen samotného Zwettlera, ale také umělců a pedagogů působících na pražské Akademii. Jedno z nejnámějších litografických děl, které firma Zwettler & Nikl publikovala, představuje vzorník skla Josefa Franze Römische, majitele sklárny v Kamenickém Šenově. Prostřednictvím vzorníku vydaného v roce 1823 chtěla sklárna oslovit své potencionální zákazníky, proto pečlivě dbala na jeho provedení a celkovou vizuální podobu. Publikace obsahující 77 litografických listů dokumentovala nejen vlastní produkci sklárny, ale zároveň se také jednalo o nabídkový katalog sklárny určený pro domácí i zahraniční trh. Ryté litografie zachycující jemné detaily skleněných nádob, zobrazených mnohdy z několika pohledů, byly často ručně kolorovány, což ještě umocnilo vyznění jednotlivých obrazů a zákazníkům tak byla dokonale

---

⁴⁶⁶ František Tkadlík, *Darstellung des Katafalks, welcher bei der durch die löbl. Gesellschaft patriotischer Kunstfreunde in Prag, und den löbl. Verein der Kunstfreunde für Kirchenmusik in Böhmen, zum Gedächtnis Sr. Ex. des hochgeborenen Herrn Herrn Christian Grafen Clam-Gallas am 20ten October 1838 in der St. Salvatorskirche veranstalteten Leichenfeier, nach des Herrn Professors und Akademie.* Directors Franz Kadlik Zeichnung und Anordnung, aufgestellt wurde. Herausgegeben von J. F. Zwettler, [1838]. ÖNB, Albertina Museum, Histor. Bl. Bd. 3; Clam-Gallas, Inv. Nr. ALB 69.976.

⁴⁶⁷ Portrétní litografie Josefa Bedřicha Zwettlera jsou vytvořené technikou křídové litografie, protože se Zwettler specializoval spíše na krajinomalbu, většina portrétů byla zhotovena jeho spolupracovníky a Zwettler je převedl do litografické podoby. Mezi jeho spolupracovníky patřil např. Josef Glatz, Ludwig Ritter von Rittersberg nebo Karel Zimmermann. Jako díla vzniklá z jejich spolupráce pak můžeme uvést např.: Josef Friedrich Zwettler, *Andreas Graf Hadik von Futak, k. k. österr. Feldmarschall.* Steindruck von J. F. Zwettler, [nedatováno].; idem, *Matthias Graf Gallas, Oberfeldherr.* Druck u. Verlag von J. F. Zwettler, [nedatováno].; idem, *Ludwig Wilhelm Markgraf von Baden. Oberfeldherr der k. k. Heere.* Lit. und Druck von Zwettler, [nedatováno].; Josef Glatz, *Johann Peter Freiherr von Beaulieu.* Lit. Jos. Glatz, tisknul J. F. Zwettler, [nedatováno].; idem, *Graf von Brawne, k. k. Feldmarschall.* Lit. Jos. Glatz, tisknul Zwettler, [nedatováno].; Ludwig Ritter von Rittersberg, *Karl Bonaventura Longueval Graf von Buquoy.* Kreslil a lit. Rittersberg, tisknul Zwettler, [nedatováno].; Karl Zimmermann, *Michael Freiherr von Melas, k. k. General der Cavallerie.* Lit. Zimmermann. Druck v. Zwettler & Comp., [nedatováno].

⁴⁶⁸ *Belobung des Fleisses und Wohlverhaltens.* Verlag Lith. J. Zwettler Prag, [před 1840]. MMP, sign. H 42501.01.

⁴⁶⁹ *Erklärung des Verbandes der privilegierten Dachwerksätzen, welcher bei Fig. 32 und 33 im vergrösserten Maasstabe ersichtlich gemacht und für alle Breiten dieser Art Dächer gültig ist.* Prag: Zwettler, 1831.

zprostředkována celková nabídka sklárny. Na vzniku alba známého jako *Römischův vzorník skla* se podílel nejen Josef Franz Römisch, ale také jeho syn Johann Josef Römisch, který tehdy studoval na pražské Akademii a stal se autorem i návrhářem několika předloh zařazených do katalogu. Po ukončení studia se Johann Josef Römisch vrátil do rodinného podniku v Kamenickém Šenově, kde nejenže se podílel na návrzích skleněných výrobků, ale také zde založil malířské studio, které se proslavilo svojí figurální malbou na sklo.⁴⁷⁰ Vzorník skla vydaný roku 1823 se stal jakousi výkladní skříní celého podniku a byl vydáván i v pozdějších letech. Litografické vzorníky, nabídky i obrazové reklamní letáky byly v průběhu 19. století velmi oblíbené a postupně se tímto způsobem prezentovala řada firem, mimo jiné také Salmovské železárny, které si vzorníky představující jejich produkci nechaly ve 20. letech vytvořit ve Vídni.

Kamenotiskárna Josefa Bedřicha Zwettlera se výrazně zapsala do podoby litografických vedut. I díky tomu, že dílna prosperovala, se litografii od konce 20. let věnovali i Zwettlerovi synové, Josef (1816–1853) a Hynek (nar. 1818), kteří se u něj vyučili kresbě i litografickému umění. Josef Zwettler si své litografické schopnosti osvojil v otcově podniku, poté v letech 1844–1845 působil ve firmě Franze Gastla⁴⁷¹ a s brněnskou litografickou dílnou Franze Gastla spolupracoval i po svém odchodu, i když jeho tvorba je spojená především s litografickou dílnou založenou v rámci jihlavské tiskárny Johanna Rippla. Josef Václav Zwettler mladší, signující se na svých dílech jako Josef Zwettler Sohn, sdílel otcovu zálibu pro krajinu a ještě za otcova života vytvořil několik litografických pohledů na šlechtická sídla, např. na zámek Veltrusy, Loučeň nebo hrad Pecka.⁴⁷² Stal se také spoluautorem

---

⁴⁷⁰ Antonín Langhamer, *The Legend of Bohemian Glass. A thousand years of glassmaking in the heart of Europe*. 2003, s. 65–66.; G. E. Pazaurek, *Gläser der Empire und Biedermeierzeit*. Braunschweig 1976, s. 340–345.

⁴⁷¹ V tiskárně Franze Gastla působil Josef Zwettler (nar. 1816) jako litograf po dobu jednoho roku a to od 18. března 1844 do 3. června 1845. MZA, B 26 Policejní ředitelství Brno (= B 26), kniha 843, nestr.

⁴⁷² *Pohled do parku s tureckým pavilonem*. Lith. Jos Zwettler Sohn 1829. NG, inv. č. R 123 105.; *Petzka im Bidshower Kreis in Böhmen*. Gez. u. lith. von J. Zwettler Sohn sen. Druck und Verlag von J. F. Zwettler. SNG, inv. č. G 12158. Dostupné z: <http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G.12158>.; *Lautschin im Bunzlauer Kreis in Böhmen*. Gez. u. lith. von J. Zwettler Sohn. Druck u. Verlag von J. F. Zwettler, [nedatováno]. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19441102.jpg>.; *Gross-Skall in Bunzlauer Kreis in Böhmen*. Gez. u. lith. von J. Zwettler Sohn. sen. Druck u. Verlag J. F. Zwettler, [nedatováno]. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19438177.jpg>.; *Kamenitz im Bidschower Kreis in Böhmen*. Gez. u. lith. von J. Zwettler Sohn sen. Druck u. Verlag J. F. Zwettler, [nedatováno]. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19438421.jpg>.

a vydavatelem série litografických obrazů českých hradů a zámků⁴⁷³ i autorem řady vedut.⁴⁷⁴ Veduty Josefa Zwettlera jsou stejně jako pohledy jeho otce zhotoveny křídovou litografií, která umožňuje jemnou modelaci a vytvoření atmosféry a idylické krajiny se stromy nebo jinými přírodninami v popředí. Také na jeho litografiích je častá figurální stafáž tvořící nejednou žánrovou scénu. Na provedení litografických pohledů je patrná zručnost umělce, který dokázal využít všechny výhody, které křídová litografie nabízí. Jeho litografie se vyznačují precizním provedením a důrazem na detail, pro jeho tvorbu je charakteristické, že příliš nepoužíval zkratky ani zjednodušení, které křídová litografie umožňuje a jeho litografie jsou rozkresleny do nejmenšího detailu.

Po smrti Josefa Bedřicha Zwettlera se jeho synové rozhodli nepokračovat v otcových šlépějích a vydali se na samostatnou uměleckou dráhu, litografický závod vedla několik let jeho vdova Kateřina (nar. 1784), která ho nakonec roku 1850 prodala i se zařízením Martinu Vítkovi (1802–1871).⁴⁷⁵ Zwettlerovi synové, kteří se litografii příležitostně věnovali, s kamenotiskárnou Martina Vítka v budoucnu spolupracovali, stejně jako i s dalšími českými a moravskými tiskárnami nebo litografickými dílnami. Doložená je např. spolupráce Josefa Zwettlera se znojenským litografem Wilhelmem Hofmannem, pro kterého vytvořil v roce 1853 obrazovou prémii k *Znaimer Wochenblatt* se zobrazením kláštera v Louce⁴⁷⁶ nebo s jihlavským tiskařem a litografem Johannem Ripplem, který např. vydal jeho litografický portrét Františka Josefa I.,⁴⁷⁷ litografii zachycující předání praporu národní gardě 8. září 1848⁴⁷⁸ nebo vedutu Jihlavy.⁴⁷⁹

---

⁴⁷³ Pohledy na Dobříš, Sychrov či Libochovice jsou signované Gez. J. Zwettler Sohn sen. (A. Haber), lith. Vinc. Kühnel. Druck u. Verlag von J. F. Zwettler.

⁴⁷⁴ Johann Wilhelm Wildt, *Vorläufige Ansicht der k. Kreisstadt Ellbogen samt der Kettenbrücke. Zur Unterstützung einer schuldhaft verunglückten Familie.* Joh. Wildt del., J. W. Zwettler Sohn lith., [nedatováno].

⁴⁷⁵ Je uváděn také pod variantami jména: Martin Witek, Martin Wítek, Martin Wittek, M. A. Witek nebo Martin Vojtěch Vitek.

⁴⁷⁶ *K. k. Genie Academie zu Kloster Bruck nächst Znaim.* Wilh. Hofmann Steindruck Znaim. Nach d. Nat. gez. u. lith. v. Jos. Zwettler 1852. MZK, sign. Skř.1-91.416,383.

⁴⁷⁷ Josef Zwettler, *Franz Joseph I. Kaiser von Oesterreich etc.* Joh. Rippl Druck in Iglau, [1853]. VKOL, sign. V 51.987.

⁴⁷⁸ Josef Zwettler, *Die Fahnen-Uibergabe an die Nationalgarde der königl. Stadt Iglau durch die Mähr.-Schles. Landstands-Deputations am 8. September 1848.* [Iglau]: Steindr. von J. Rippl, [1848]. VKOL, sign. V 51.988.

⁴⁷⁹ *Iglau von der Südseite.* Nach der Natur gez. u. lith. J. W. Zwettler. J. Rippls Druck in Iglau, [nedatováno].

Nový majitel Zwettlerovy kamenotiskárny Martin Vítek se litografickému umění naučil u Karla Henniga s nímž později spolupracoval a vytvořil pro něj několik portrétních litografií nebo vedut, jednou z nich byl např. pohled na zájezdní hostinec *Johann Musketier's Gasthof der drei Linden in Prag*, který je soustředěn nejen na zachycení budovy hostince, ale také na vystižení cestovního ruchu kolem něj, jenž měl být jistě dokladem oblíbenosti onoho místa.⁴⁸⁰ Po vyučení u Henniga založil Martin Vítek mezi lety 1841–1842 kamenotiskařskou firmu Witek & Suchý sídlící nejdříve na Koňském trhu č. p. 829-II, expedice v č. p. 574-I., a později na Zeleném trhu v prvním patře domu u Zlaté váhy. Kamenotiskárna Witek & Suchý se specializovala především na tisk hudebnin,⁴⁸¹ akcidenčních tisků, drobné devoční grafiky,⁴⁸² ale také vedut⁴⁸³ nebo map, u nichž měla dílna zajištěný odbyt.⁴⁸⁴ Stejně jako řada litografů zobrazoval Martin Vítek na svých vedutách neustále se měnící krajinu i průmyslový pokrok demonstrováný prostřednictvím inženýrských staveb, které se stávaly stále oblíbenějším objektem objevujícím se na vedutách měst. Mezi jeho působivé realizace patří pohled na řetězový most přes Vltavu v Podolsku⁴⁸⁵ nebo publikace *ZLATÉ ZÁPISY* vydaná k příležitosti dostavění a otevření řetězového mostu v Karlíně v roce 1841 a provázená litografickými přílohami zhotovenými Vincencem Kühnelem a vydanými *Kamenotiskem Witka a Suchyho*.⁴⁸⁶ Jedním

---

⁴⁸⁰ *Johann Musketier's Gasthof der drei Linden in Prag*. Steindruck v. C. Hennig. M. Witek del. Praha, kolem 1850. ÖNB, ALB Vues 11358. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19451163.jpg>.

⁴⁸¹ Johann Miklas, *Freiheits-Galop für das Pianoforte zum Prager-Comunal-Ball am 13. Februar 1849*. Prag: Witek, [1849].; Václav Emanuel Horák, *Requiem*. Praha: vl. nákl. t. M. A. Witek, [nedatováno].; Vatroslav Lisinski, *Šestero českých písní sibirským překladem*. Praha: Typ. Witek, [nedatováno].

⁴⁸² *GLAUBE, HOFFNUNG, LIEBE!* Steindruck von Witek, [nedatováno]. MMP H 22957.01.

⁴⁸³ V případě vedut navázala firma *Witek & Suchy* na předchozí Zwettlerovu vydavatelskou činnost. Mezi jejich spolupracovníky se objevuje např. i Vincenc Kühnel.

⁴⁸⁴ *Karte des Forst-Reviers Schumburg*. Prag: M. A. Witek, 1858.; Jan Bělský, *Uibersichts-Karte der österreichischen Rübenzucker-Fabriken*. Prag: M. A. Witek, 1858.

⁴⁸⁵ Friedrich Schnirch. *Achsicht von der im Bau bequffenen Kettenbrücke über die Moldau bei Podolske, zu welcher von Srov. kais. kön. Hoheit dem durchlauchtigsten Herrn Erzherzog Stepan Landeschef der Grundstein am 26. Mai 1847 gelegt wurde*. Steindr. von M. A. Witek Prag, kolem 1850. NG, inv. č. R 81258.

⁴⁸⁶ Křídové litografie doprovázející dílo a zachycující Karlštejn, Karlín, Ferdinandův most v Berouně a oslavu k dostavění Františkova řetězového mostu v Praze, mají nejen dokumentární hodnotu, ale jsou také mimořádným příkladem romantické krajinomalby a jejího litografického provedení. Křídové litografie Vincence Kühnela dokládají umělcovu zručnost, kdy v obrazech zcela využívá možnosti této techniky, zaměřuje se nejen na vlastní místo, často oblíbený cíl výletů pražských měšťanů, což dokládají i samotní měšťané objevující se v prvním plánu obrazu, ale důležitá je pro něho i celková atmosféra obrazu, proto pracuje se širokou škálou tónů nebo jemnými přechody. *ZLATÉ ZÁPISY. Památka wděčnosti, na obnowenj a okrášlenj KARLOVA TÝNA, na dostawenj BERAUNSKÉHO MOSTU, na dostawenj a zwelebenj předměstj KARLJNA, na dostawenj ŘETĚZOVÉHO MOSTU PRAŽSKÉHO, SILNICE WYŠEHRADSKÉ, CHOTKOWÝCH SADŮ a přemnohých giných ozdob a ústawů weřegných, w milé našj vlasti vzniklých, učiněna dne 4. Listopadu 1841 od c. k.*

z výjimečných počínů litografické dílny Martina Vítka pak bylo vydání faksimile rukopisného záznamu přednášek z teologické fakulty, kdy jsou úhledně psané přednášky pravděpodobně Vítkovým autografem.⁴⁸⁷

Společný podnik fungoval až do 60. let 19. století, i když některá literatura uvádí, že se Martin Vítek po přikoupení kamenotiskárny od Zwettlerovy vdovy osamostatnil, byla původní Zwettlerova kamenotiskárna do společného podniku začleněna.⁴⁸⁸ Martin Vítek omezil původně rozmanitou produkci Zwettlerovy litografické dílny zejména na užitou grafiku, která pro kamenotiskárnu představovala jistý příjem. Z produkce jeho dílny pocházela také řada litografických portrétů jak jeho současníků, tak historických osob. Portréty pocházející z kamenotiskárny Martina Vítka mají spíše průměrnou úroveň a nejsou obrazově nějak výrazné. Ze současníků Martin Vítek portrétoval např. Karla Sladkovského, majora Mathiase Bernta, podnikatele a politika Františka Pštrosse nebo tanečnici Peppitu de Oliva. Mezi jeho portréty historických osob patří např. portrét Karla IV. nebo na základě objednávky A. Renna zhotovil Martin Vítek portrét Krištofa Kolumba. Jinak se ale Martin Vítek specializoval na tisk akcidenčních tisků a vydával především kaligraficky i obrazově ozdobené hlavičkové papíry, formuláře, viněty, navštívenky, figurky pro divadélka a jiné běžné tisky. Byl také autorem cedulí, plakátů, vývěsních tabulí a různých oznámení, např. v roce 1846 otiskl plakát s upoutávkou na vodochodce Antona Riedla, který před pražským publikem kráčel po rybníce žižkovské Bezovky s plováky na nohou.⁴⁸⁹ Za zmínku stojí jeho několik litografií vydaných pro dobročinné účely, jednou z nich byla např. litografie vytištěná na podporu krušnohorských a krkonošských obyvatel, pojatá jako karikatura.⁴⁹⁰

---

měšťanských ozbrojených sborů pražských. W Praze: w arcibiskupské knihtiskárně u Anny owdočel Špinkové, 1841. MZK, sign. 3-8.994.

⁴⁸⁷ *Náboženství. Úvod. Ponětí podrobného věrosloví, jeho předmět, úloha rozvržení...* V Praze: Litografický ústav M. A. Vítka, [1864].; *Náboženství. Úvod v celou vědu křesťanského náboženství...* V Praze: Autograf M. A. Vítka, [1864].; *Původ náboženství. Stvořiv Bůh duši člověka, pronikl ji obrazem svým a vůlí svou...* V Praze: M. A. Vítek, [1864].

⁴⁸⁸ Firma vystupovala jak pod názvem *Witek & Suchy*, ale také pod jménem samotného Martina Vítka – *Typ. Witek*. Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů*, s. 312–313.

⁴⁸⁹ *MIT HOHER BEWILLIGUNG wird heute den 15. August bei günstiger Witterung Anton Riedl aus Prag seine erste öffentliche Production im Gehen auf der Oberfläche des Wassers auf dem Teiche der Flieder Mühle zu eben die Ehre haben...* [Prag]: Steindruck v. Witek, [1846].

⁴⁹⁰ *Srdce dojmající wyjew při vybírání dobrowolně almužny pro nuzní krušnohorský a krkonošský obiwatele u malostranské mostní věže w Praze. Čistý výnos za toto wyobrazení odwede wydawatel za náhradu odcizené summy obywatelům wyšejmenowanách hor. – Herzergreifende Scene bei der Sammlung von freiwilligen Spenden für die nothleidenden Erz- u. Riesengebirgsbewohner am Kleinseitner Brückenthurm in Prag. Der gelöste Reinertrag ist von dem Verleger für die armen Riesengebirgsbewohner als Ersatz des ihnen Gestohlenen bestimmt.* Verlag von M. A. Witek in Prag,

V 60. letech se rozšiřuje produkce kamenotiskárny i o tiskopisy a zákoníky.⁴⁹¹ Jak již bylo řečeno, vdova po Zwettlerovi odprodala Vítkovi vybavení dílny, i proto si mohl dovolit pokračovat ve vydávání pohledů na českou i moravskou krajinu, města či památky, které se tiskly ve Zwettlerově dílně ve 30. a hlavně ve 40. letech. Mezi spolupracovníky Martina Vítka patřil např. litograf Bedřich Anděl, sochař Josef Hammernik, který se specializoval na typografické zakázky a v dílně byl zaměstnán jako litograf anglického písma nebo v pozdějších letech malíř, kreslíř a grafik Baltazar Kašpar Kutina. Další zaměstnance kamenotiskárny své publikaci představuje Václav Koranda. „*Práce autografické zhotovoval litograf Seethaler. Jako barvotiskař zaměstnán byl kamenotiskař Kučera, Čech. Postupem doby v závodě zaměstnání byli tiskaři: Švarz, Lukáš, Majer aj.*“⁴⁹²

Martin Vitek rovněž pokračoval ve spolupráci s Vincencem Kühnelem, jehož litografické reprodukce vedut zhotovených podle starší předlohy Františka Alexandra Hebera vydával v 60. letech.⁴⁹³ Pohledů vycházejících z předlohy Františka Alexandra Hebera bylo v litografické dílně Martina Vítka vytištěno několik, nejednalo se pouze o autorské veduty Vincence Kühnela, ale i reprodukce jiných autorů, jako v případě pohledu na hrad Pecka, který je ale oproti Heberovu pohledu vytvořen technikou křídové litografie.⁴⁹⁴ Litografická dílna Witek & Suchý upřednostňovala právě křídovou litografii, která svým charakterem odpovídá štětcové kresbě, umožňuje přechody, odstupňování odstínů a práci s pultóny. Technika křídové litografie byla také dostupnější a reprodukce vedut tak mohli zhotovovat i méně zdatní kreslíři a i díky tomu úroveň litografií trochu kolísá. I přesto ale veduty kamenotiskárny Vitek & Suchý patřily k řemeslně zvládnutým a obrazově působivým.⁴⁹⁵ Kromě zmíněných vedut a dalšího kartografického materiálu se kamenotiskárna Vitek & Suchý specializovala na drobnou užitou

---

[nedatováno]. 23,5×30,2 cm. AMB, U 25 Sbirka grafik, kreseb a reprotisků (= U 25), inv. č. 509, sign. XXVIII 15.

⁴⁹¹ *Zákon o příslušnosti soudní*. [V Praze]: M. A. Witek, [1863].; [*Řád konkurzní*]. V Praze: tisk M. A. Witek, 1863.

⁴⁹² Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice vynálezu litografie*, s. 40.

⁴⁹³ František Alexandr Heber, *Lichtenburg*. Gez. F. A. Heber, lith. Vinc. Kühnel. Druck u. Verlag v. Suchy & Witek, Praha kolem 1860. Národní muzeum, oddělení starších českých dějin, inv. č. H2-34 532.; F. A. Heber, *Worlik*. Gez. F. A. Heber, lith. Vinc. Kühnel. Druck u. Verlag v. Suchy & Witek, Praha kolem 1860. NM, inv. č. H2-34 474.; F. A. Heber, *Tollenstein*. Gez. F. A. Heber, lith. vinc. Kühnel. Druck u. Verlag v. Suchy & Witek, Praha kolem 1860. NM, inv. č. H2-26 398.

⁴⁹⁴ *Pecka*. Druck u. Verlag von Witek & Suchy. Praha, kolem 1860. NM, inv. č. H2-65 696.

⁴⁹⁵ *Teyřow im Rakonitzer kreis in Böhmen*. Verlag von Witek & Suchy.

grafiku a akcidenční tisky. Často se v jejich dílně setkáme s barevnými litografickými tisky.

Druhý syn Martina Vítka, Antonín Vítek,⁴⁹⁶ který se litografickému umění vyučil u svého otce, se v roce 1867 osamostatnil a se společníkem Emanuelelem Starým (1843–1906) založil firmu vystupující pod názvem Vítek a Starý (Witek & Stary) specializující se především na vydávání hudebnin různých žánrů (od taneční hudby a písniček, po koncertní party), kartografický materiál a akcidenční tisky.⁴⁹⁷ V roce 1870 Emanuel Starý ze společnosti vystoupil a zařídil si samostatný podnik zaměřený pouze na tisk hudebnin. Litografická dílna Antonína Vítka se specializovala na vydávání akcidenčních tisků, především plakátů, a na nichž spolupracoval jak s pražskými umělci, tak do litografické podoby převáděl své návrhy nebo tiskl anonymní dílenské práce. Litografické plakáty Antonína Vítka vynikaly svou barevností, poutavým obrazem, i nápaditostí svého ztvárnění.⁴⁹⁸

Vlastní kamenotiskárna Martina Vítka přešla po jeho smrti v roce 1871 na jeho dcery Marii a Rosinu Vítkovy,⁴⁹⁹ v roce 1884 pak na jejich bratry Vratislava a Rudolfa Vítkovi. Ti závod rozšířili a zmodernizovali, pořídili např. dva rychlolisy a jednu američanku nebo původní dřevěné lisy postupně vyměnil za železné. Kamenotiskárna pak produkcí navázala na své předchůdce. V roce 1904 Vratislav Vítek vyměnil kamenotiskárnu s architektem Quidem Bělským za činžovní dům ve Smečkách a nový majitel jej obratem prodal Ferdinandu Dědkovi, který se byl v roce 1911 nucen závodu vzdát.

---

⁴⁹⁶ Antonín Vítek se objevuje též jako Antonín Witek nebo Vítek (nar. 16. 6. 1840).

⁴⁹⁷ V jejich kamenotiskárně vyšla např. mapa se soupisem cukrovarů a vyobrazením cukrovaru *Cukrovarny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Karte der Rüben-Zucker-Fabriken in Böhmen, Mähren und Schlesien*. Praha 1870. Pr. a del. Dr. Kar. Ot. Čech. Typ. Vítek a Starý, Praha.; *Přehled sokolských jednot česko-moravských počátkem července 1869*. Praha 1869. Sestavil Karel Kareis. Ed. Sokolská jednota Praha. Typ. Vítek & Starý.

⁴⁹⁸ V litografické dílně Antonína Vítka byla na počátku 90. let 19. století (po roce 1892) vydána např. obrazově anonymní reklama pražské továrny na cukrovinky a čokoládu. *Jos. Kasýk Praha. Továrna na cukrovinky a čokoládu*. Chromolitogr. Ant. Vítek Praha, Václavská ul. č. 327. *ŠUMIVÉ LIMONÁDOVÉ BONBONY jediné pravé s touto ochranou známkou. Ač jsou bez sacharinu, jsou stejně sladké jako dříve. A. MARŠNER PRAHA. KR. VINOHRADY. „PLZENKA“*. Tov. plakátů Ant. Vítek, Praha II-327. nebo reklama firmy Gottwald prodávající nábytek a vybavení. *Etablissement Gottwald Ausstellung von Teppichen in modernem Style SECESSION vom 26. Sept. bis 16. Octob. 1898. PRAG GRABEN „ŠPINKA“*. Lith. Ant. Vítek Prague. Antonín Vítek při vydávání plakátů spolupracoval také s umělci, např. Karel Šimeček u něj vytvořil plakát První české akciové společnosti továren na orientální cukrovinky a čokoládu dříve A. Maršner, Král. Vinohrady (Plzenka). Lit. Ant. Vítek Praha 327. II. nebo Karel Reisner byl autorem návrhu reklamy První české akciové společnosti továren na orientální cukrovinky *BACAO. BANÁNOVÉ KAKAO*. Graf. ústav Ant. Vítek, Praha 327-II.

⁴⁹⁹ Uváděny i jako Marie a Terezie Vítkovy.

Situace v Čechách po roce 1835

Během prvních dvou desetiletí litografická technika získává stále větší popularitu a stává se hojně využívanou technikou rychlého tisku. V roce 1831 bylo v Praze provozováno již pět kamenotiskáren, kamenotiskárna Schönfeldových dědiců, tiskárna a litografická dílna Haase & Hennig, litografická dílna Antonína Machka, Františka Šíra a Josefa Bedřicha Zwettlera. V roce 1833 pražský adresář rozeznával a samostatně specifikoval litografy a kamenotiskaře, i když jak je z pozdějších seznamů patrné, tyto profese se překrývaly. Mezi litografy je zmiňován Karel Hennig, Josef Bedřich Zwettler a Antonín Machek, mezi kamenotiskaře počítají opět Henniga, Zwettlera a Jakuba ze Schönfeldu. Synové Bohumila Haase se mezi lety 1831–1851 své kamenotiskařské koncese vzdali a v této době provozovali pouze tiskárnu a v případě potřeby spolupracovali s pražskými litografy nebo mědirytci. V roce 1833 fungovalo v Praze 9 knihkupectví, 9 tiskáren, 4 kamenopisci nebo 5 obchodů s uměleckými předměty.⁵⁰⁰ Ve 30. letech se v Praze udrželo 7 mědiryteckých dílen (z původních 10 působících v Praze na počátku 19. století), které ale díky konkurenci litografických dílen postupně ztrácely své postavení a jejich pozornost přesouvala k fotografii nebo užité grafice a tisku drobné devoční grafiky, jak tomu bylo i v případě smíchovské dílny mědirytce Dominika Mauliniho (1785–1863) a jeho stejnojmenného syna.⁵⁰¹ Omezený počet tiskařských i grafických dílen byl dán poměrně přísnými podmínkami pro získání tiskařské i litografické koncese, o kterých byla řeč dříve. Kromě samostatných kamenotiskáren v Praze působilo také vydavatelství Petra Bohmanna, v němž byly k dostání jak mědirytiny, tak litografie.⁵⁰²

Od 30. let můžeme vysledovat výraznější spolupráci pražských tiskáren a kamenotiskáren s moravskými tiskaři a grafiky, kteří zde absolvovali svoji praxi nebo s nimi spolupracovali a využívali jejich služeb.

---

⁵⁰⁰ Karel Nosovský, *Knihopisná nauka*, s. 144.

⁵⁰¹ Dominik Maulini se specializoval na drobnou devoční grafiku rozšířenou po nejen v Čechách, ale i v Německu a Rakousku. Maulini vytvořil také několik litografií, např. Dominik Maulini, *Gedenk o Mensch stets an die letzte Stunde. Dein Ziel sey Gott, was ihm gefällt vollbringe*. Prag: b. Maulini, [nedatováno]. Dostupné z: <http://www.esbirky.cz/predmet/178227>.; Dominik Maulini, *Maria Hilf*. Prag: b. D. Maulini, [nedatováno]. Dostupné z: <http://www.esbirky.cz/predmet/178679>.; Dominik Maulini, *H. Gertrud*. Prag b. D. Maulini. Dostupné z: <http://www.esbirky.cz/predmet/177160>.

⁵⁰² „Bohmann, die Erben des Hrn. Peter. Verlag von lithographischen Werken und Kupferstichen, Altst. 562.“ *Schematismus des Königreichs Böhmen auf das Jahr 1828*, s. 646.

Jak již bylo dříve řečeno, důležitý mezník pro dějiny litografie představoval rok 1835, neboť až do tohoto roku byla litografická kresba na kámen považována za svobodné umění a jako taková nepodléhala daním. Samotný litografický tisk, který patřil mezi policejně-obchodní živnosti, nadále podléhal přísné regulaci a cenzuře. V roce 1835 došlo k uvolnění a zřizování kamenotiskáren bylo povoleno i mimo krajská města, čehož záhy využili tiskaři, kteří si litografický lis pořizovali do svého podniku.⁵⁰³ První koncesi v Praze po roce 1835 obdržel František Řehula, a ve stejném roce bylo povolení zřídit litografickou dílnu uděleno také Františkovi Eduardu Sandtnerovi. Od roku 1837 již nebyl činěn rozdíl mezi litografy a kamenotiskaři, kdy všichni byli označováni jako litografové, od roku 1840 pak jako kamenotiskaři. Roku 1841 přibyly kamenotiskárny Antonína Jana Gareise staršího, Emanuela Kučery a Vincence Váchy, v roce 1843 si v Praze litografickou dílnu zakládá Karel Vilém Medau a byla zapsána již dříve zmíněná firma Witek & Suchý. Osudy všech zmíněných litografů byly neodmyslitelně spojeny s prvními pražskými litografickými dílnami, kde se vyučili a již před rokem 1835 usilovali o založení vlastního podniku, ale podařilo se jim osamostatnit až v roce 1835 nebo o několik let později.

Ačkoliv se počet pražských kamenotiskáren díky uvolnění zákonů rychle rozšířil, všechny nové litografické dílny se specializovaly spíše na užitou grafiku. Jejich doménou se stalo vydávání tiskopisů, akcidenčních tisků, devoční grafiky, reprodukcí uměleckých děl, případně se podíleli na ilustrování knih i časopisů. Litografické ilustrace vydávaných tisků měly kolísavou úroveň a i na nich je patrný určitý úpadek grafického umění v tomto období.

---

⁵⁰³ „V roce 1835 hrabě Chotek prosadil, že litografická oprávnění byla bez problémů udělována i knihtiskařům v krajských městech jako rozšíření jejich činnosti, když se před tím sám musel zpovídat vrchnímu policejnímu řediteli, hraběti Sedlnickému za svévolné udělení několika povolení k provozování kamenotisku mimopražským uchazečům.“ Kateřina Bečková, *Kdo byli první čeští litografové*, s. 5.

František Řehula

Mezi prvními, kteří využili uvolnění zákonů v roce 1835 ke svému osamostatnění a založení vlastní litografické dílny, patřil František Řehula (1798–1869), kterému byla koncese na provozování kamenotiskařské živnosti udělena 30. března 1835.⁵⁰⁴ Poté, co se litografii vyučil ve Vídni, začal pracovat jako učedník a kreslič v litografické dílně Antona Langweila, se kterým přešel v roce 1821 do služeb Jana Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu. Díky svým schopnostem se vypracoval a po odchodu Antona Langweila postupně převzal vedení celé kamenotiskárny v Schönfeldově podniku. Protože po smrti Jana Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu podnik začal upadat a litografickou dílnu v roce 1833 prodali jeho dědicové synům Bohumila Haase, zažádal si František Řehula v září 1833 o vlastní oprávnění ke zřízení litografické dílny. Jeho žádost nebyla ihned kladně vyřízena. Průtahy udělení koncese byly způsobeny také tím, že František Řehula nebyl usedlým pražským měšťanem, nevlastnil nemovitost ani dostatečný kapitál, kterým bylo udělení koncese podmíněno. V jeho případě neudělilo gubernium výjimku a dne 25. října 1833 došlo k jednoznačnému zamítnutí jeho žádosti. František Řehula se svého snu nezval a 23. ledna 1834 podal novou žádost, kde proti připomínkám argumentoval tím, že řada držitelů litografické licence (Antonín Machek, Karel Hennig i Josef Fridrich Zwettler) také v Praze nevlastní nemovitost, kde by svoji živnost provozovali, a i přesto jim byla koncese udělena. Mezitím 31. ledna 1834 došlo na policejní ředitelství udání od litografa Karla Henniga, že František Řehula spolu s K. F. Seidlerem neoprávněně používá a vlastní litografický lis a tiskne na něm pro soukromou klientelu.⁵⁰⁵ František Řehula při výslechu přiznal, že si opatřil kamenotiskařský lis, kamenné desky a začal připravovat k tisku některé akcidenční tisky, notové papíry či tabulky a především viněty pro výrobky továrny Cikori, neboť očekával kladné vyřízení své žádosti. Protože se i jeho výpovědí udání potvrdilo, byl František Řehula odsouzen k zabavení rozpracovaných zakázek, ke ztrátě kamenotiskařského zařízení a k pokutě 500 zlatých, která mohla být změněna na třítydenní vězení. Dne 27. června 1834 předložilo zemské gubernium k vyjádření c. k. Dvorské kanceláři, která nejenže trest zmírnila na dvoutýdenní vězení, ale také přislíbila, že pokud bude Františku

---

⁵⁰⁴ Objevuje se též jako František Ržehula či Rzehula (2. 12. 1798 Jakubšovice – 8. 9. 1869 Praha). Kamenotiskařská koncese mu byla udělena na základě dekretu z 30. března 1835, č. j. 12.598 mag.

⁵⁰⁵ Kateřina Bečková, *Počátky kamenotiskařské živnosti*, s. 22.

Řehulovi kamenotiskařská licence udělena, bude mu zajištěné vybavení dílny vráceno.⁵⁰⁶ Třetí žádost František Řehula podal 14. ledna 1835 a to současně s prosbou, aby mu byla odpuštěna podmínka vlastnit nemovitost, neboť ji není schopen splnit.

František Řehula se nakonec stal majitelem první kamenotiskařské koncese v Čechách, která mu byla udělena 30. března 1835 a také jemu byla podmínka vlastnictví nemovitosti nakonec odpuštěna. Litografická dílna Františka Řehuly sídlila v domě č. p. 184-I v Karlově ulici, ve 40. letech na Staroměstském náměstí a v 50. letech se jeho firma přestěhovala do pražského Nového města. Poslední adresou, na níž firma Františka Řehuly působila, byl Řeznický plac na Staroměstském náměstí (dnešní ulice Rybná 11).⁵⁰⁷ Ačkoliv se František Řehula vyučil v litografické dílně Jana Nepomuka Schönfelda ze Schönfeldu, kterou po odchodu Antona Langweila také vedl a autorsky se podílel na její litografické produkci, sám se ve své grafické dílně rozhodl věnovat spíše běžné grafické tvorbě bez jakýchkoliv uměleckých ambicí. Jeho dílna nebyla nikterak vybavená, čemuž odpovídala také její produkce zaměřená především na vydávání akcidenčních tisků, tiskopisů, navštívenek, vizitek, pozvánek, drobné devoční grafiky a příležitostných tisků.⁵⁰⁸ Mezi díla Františka Řehuly patří i několik litografií tištěných na volných listech. Svým obrazem zaujmou litografie českých korunovačních klenotů doplněné komentářem popisujícím podobu a původ jednotlivých insignií.⁵⁰⁹ Příležitostně se

---

⁵⁰⁶ Ibidem, s. 22.

⁵⁰⁷ Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů*, s. 228.

⁵⁰⁸ „Kdybyste jej tehdy spatřili, viděli byste obstarožního muže v kazajce, v zástěře a s čepicí na hlavě, který tiskne na starém, dřevěném polorozlámaném lise. Byl prostřední postavy. Jeho obličej byl vždy oholený, jen něco vousů měl pod bradou na krku. Na nose nosil brýle. V ústech držel stále dýmku, kterou nikdy neodkládal. Klátila se mu kolem úst, opisujíc ve vzduchu všechny možné i nemožné křivky. Dýmku neodkládal ani při protahování. Z jeho obličejů vyzařovala laskavost, skromnost a rozšafnost. Pracoval stále a zvolna. Za den mohl tak udělat 300 otisků. Jeho dílnu tvořily čtyři holé stěny, o něž se opíraly zčásti rozbité kameny. Uprostřed byl zmíněný lis, u okna starý stolek a u dveří něco, co vypadalo jako stůl k broušení kamenů.“ Vladimír Kraus, *Typografové*, s. 182.

⁵⁰⁹ Jsou známy dvě varianty litografických obrazů Františka Řehuly, na nichž jsou zachyceny české korunovační klenoty. Nedatovaná kolorovaná varianta, na níž je použita technika ryté litografie, zachycuje spíše dvourozměrnou kresbu korunovačních klenotů obklopených textem a umístěnou do zlatého řetězu s řádem zlatého rouna. František Řehula, *K. KRÖNUNGS-INSIGNIEN BÖHMENS Die königliche böhmische KRONE in ihrer wahren Grösse...* Zu haben in der Steindruckerey des F. Rzehula in Prag No. 184. [1835–1841]. Dostupné z: http://digitool.is.cuni.cz/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=1094739&silo_library=GEN01. Na druhé černobílé variantě, která je uložena v MZA, jsou korunovační klenoty zachyceny technikou křídové litografie. Jejich prostorové uspořádání je daleko působivější, stejně tak i zakomponování obrazu do doprovodného textu, který je i v tomto případě orámován řetězem dekorovaným v rozích znaky Českého království. František Řehula, *K. KRÖNUNGS INSIGNIEN BÖHMENS welche treu nach ihren wirklichen Bestande und Formen im Jahre 1836 von Fr. Landrock aufgenommen und gezeichnet wurden*. Steindruck von F. Rzehula. Prag

František Řehula věnoval i portrétnímu umění, neboť se v Lumíru dočteme, že „*Tiskem u Henry-ho a Cohen-a v Bonnu vyšla výborná, věrná podobizna zasloužilého c. k. školního rady a ředitele české reálky Pražské, pana Josefa Wenziga, dle zdařilé fotografie od Řehuly na kameně vyvedená od A. Dirksa. Podpis jest faksimile páně Wenzigovo s českým heslem: ‚Rodina, národ Bohem samým k tomu zřízeny jsou, aby se od nich přirozeným způsobem láska šířila k rozsáhlejším kruhům.‘ Podobizna ta věnována od žákův c. k. reálky Pražské na důkaz vděčnosti k milovanému řediteli a učiteli jejich.*“⁵¹⁰ S dílnou Františka Řehuly je ale neodmyslitelně spojený tisk tzv. upomínkové grafiky, drobné devoční grafiky či akcidenčních tisků, např. tovaryšských a mistrovských listů, cechovních potvrzení, z nichž byla řada doplněna obrazem, většinou vedutou Prahy.⁵¹¹ Mezi ojedinělé litografie pocházející od Františka Řehuly patřily litografické obrazy papírových vojáčků, dětských papírových hraček, zvířátek a figurek pro domácí loutková divadla či betlémů. Tato drobná grafika těšící se veliké oblibě, se brzy stala jedním z hlavních artiklů litografické dílny a líbivé postavičky vytvořené převážně technikou křídové litografie, rozjasnily tak nejedny dětské oči. „*Roku 1835 dostal v Praze koncessi na kamenotiskárnu Fr. Rzehula. Tiskl vedle obrázků svatých i jesličkové archy. Po smrti jeho dlouho ještě vdova Rzehulka sedávala u dveří chrámu Páně před Týnem v Praze (u kaple sv. Ludmily) a tam prodávala archy jesličkové.*“⁵¹² Drobná grafika, kterou Anna Řehulová prodávala v provizorním krámku pod podloubím Týnského kostela, představovala základní produkci litografické dílny.

Ačkoli se František Řehula specializoval spíše na užitou či příležitostnou grafiku, také on se stal autorem několika litografických ilustrací, např. ve 40. letech vydal *Neues Bilder A. B. C. Buch für Kinder*, obrazovou publikaci, která na čtyřech

---

No. 184/1. MZA, G 126, kart. 5, inv. č. 550. Dostupné z: <http://www.mza.cz/a8web/a8apps1/g126/docs/G0126-550.htm>.

⁵¹⁰ Ferdinand B. Mikovec (red.), *Lumír. Belletristický týdeník*. VII. ročník, číslo 29, 16. července 1857, s. 693.

⁵¹¹ *Výuční list cechu staroměstských ševců asi z roku 1837 s pohledem na Karlův most. Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/3, č. 194.; *Cechovní arest (kundschaft) vydaný truhlářským cechem města Prahy v roce 1838*. Zuhaben in den Steindruckerei des f. Rzehula grosse Jesuitengasse N. 184. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/6, č. 5.

⁵¹² Karel Procházka, *O betlemech. Kulturně historická studie se zvláštním zřetelem k zemím koruny sv. Václavské a Uherskému Slovensku*. Praha 1908, s. 40.

listech hravou formou seznamuje žáčky s abecedou.⁵¹³ Dětské abecedy počátku 19. století navazovaly na ilustrované slabikáře s tzv. nápovědními obrázky vydávanými již v 18. století. Tato podoba abecedy se těšila obrovské popularitě a na její vzhled navázala řada autorů, v Čechách to byl nejen Antonín Machek, ale také Petr Bohmann, František Eduard Sandtner nebo právě František Řehula. V abecedě vydané Františkem Řehulou jsou jednotlivá písmena spolu s jejich variantami psaní představeny prostřednictvím obrázků doplněných zvířecím motivem, např. A – Adler, B – Bär, F – Fuchs, G – Gans, Z – Ziege atd. Kromě známých motivů se setkáme i s kuriózními či exotickými náměty jako E – Elephant, I – Indier, K – Kanguro nebo X – Xerxes. Tabulku jednoho listu tvořilo šest liter, protože má tabulka s abecedou velikost 81×117 mm, je zde použita rytá litografie, která i přes malý formát obrazu umožňuje jemnou liniovou kresbu a vytvoření zřetelného obrazu, který byl často následně kolorován. Dalším dílem, na němž se František Řehula podílel a které bylo primárně určené dětskému publiku, je úsměvné dílo Johanna Müllera *Die kriegerischen Kinder, oder, Der Kampf mit dem Bocke*, v němž text doprovází šest křídových litografií zachycujících dětské hry na vojáky.⁵¹⁴ Jedná se o jednu z prvních ilustrovaných dětských knížek, která zaujme nejen celkovým provedením, ale také hravostí svých obrazů.

Mezi další tisky, na kterých František Řehula spolupracoval, patřila publikace Norberta Vaněka *Obraz gasných nebes s krátkým popsánjm nebeských těles*, pro niž vytvořil litografickou přílohu hvězdné oblohy.⁵¹⁵ „*Obraz gasných nebes s krátkým popsánjm nebeských těles, čili krátké poučenj o hwěždách a gegich běhu od Norb. Wanka. 8. (str. 40 a kamenopisná tabule: Přehled neygasněgšjch hwěžd, stálic na sewernj polokauli nebes wyreysowal Matěg Waněk, wyryl Fr. Řehula, pro*

---

⁵¹³ Exemplář nacházející se ve fondu MZK je ručně kolorován, což ještě umocňuje působení obrazu. *Neues Bilder A. B. C. Buch für Kinder* Prag: bei F. Rzehula grossen Ring No. 608, 1840. MZK, sign. 1-676.839.

⁵¹⁴ Exemplář nacházející se ve fondu MZK je ručně kolorován a na 6 litografiích jsou úsměvnou formou dětských her zachycené jednotlivé fáze války: *Die kleinen Soldaten. Der geprüfte Wachposten. Der Angriff. Die Flucht. Gefecht und Sieg. Der Heimzug aus der Schlacht und Ende des Krieges.* Johann Müller, *Die kriegerischen Kinder, oder, Der Kampf mit dem Bocke*. Prag: Franz Rzehula, 1846. MZK, sign. 1-676.839, přív.

⁵¹⁵ Norbert Vaněk, *Obraz gasných nebes s krátkým popsánjm nebeských těles...* Praha: Tomáš Tábora, 1836. NK, sign. 54 E 308. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/1040326>.

začátečnický a milovníky hvězdárství atd.) v Praze, vytištěno u Tom. Tábora 1836.⁵¹⁶

Litografická dílna Františka Řehuly měla v dějinách litografie spíše okrajový význam, kdy byla celá produkce dílny postavena na osobě Františka Řehuly, který se zaměřoval spíše na běžné drobnější zakázky vycházející z denní potřeby pražských měšťanů, u nichž měl zajištěný odbyt. František Řehula se ve své tvorbě věnoval především vydávání nejrůznějších akcidenčních tisků nebo užité a devoční grafiky, která byla v Praze vydávána pro celé české země. V jeho produkci zaujmou také papírové hračky, figurky pro domácí loutková divadla či betlémy, které byly určeny co nejširšímu publiku a po celé 19. století se těšily značné oblibě a setkali bychom se s nimi snad v každé pražské měšťanské domácnosti. Po smrti Františka Řehuly v roce 1869 vedla jeho litografický závod jeho vdova Anna Řehulová společně se synem Čeněkem a po roce 1872 tehdy již velice zastaralý podnik zanikl.

František Eduard Sandtner

Dalším kamenotiskařem, který využil uvolnění pravidel pro udělování litografických koncesí v roce 1835, byl František Eduard Sandtner (1804–1870), který se litografickému umění vyučil u Karla Henniga a později zastával funkci inspektora v Hennigově litografické dílně. I díky svému nadání se v dílně Karla Henniga podílel nejen na vzniku řady litografií, ale také dohlížel na chod provozu a snad i proto začal uvažovat o svém osamostatnění. Žádost o udělení koncese na zřízení litografické dílny si František Eduard Sandtner podal prostřednictvím pražského magistrátu dne 30. července 1835 a licenci obdržel dne 7. prosince 1835.⁵¹⁷ Františku Eduardu Sandtnerovi bylo povoleno zřízení litografické dílny,

---

⁵¹⁶ J. W. J. Michl, *Auplný literaturnej létopis, čili Obraz slovesnosti Slowanůw nářečj českého w Čechách, na Morawě, w Uhřjch atd.* Praha: Kronberg a Webr, 1839, s. 195–196.

⁵¹⁷ Františka Eduarda Sandtnera, který původně vystudoval právo a působil jako konceptní praktikant na c. k. místodržitelství, údajně k litografii přivedla náhoda. „Jednoho dne přišel do tiskárny za Hennigem jakýsi právník, že by ke své promoci potřeboval promoční oznámení. Hennig měl tehdy dosti práce a litografové byli plně zaměstnáni. Proto práci odřekl. Ale aby zákazníkovi vyšel vstříc, řekl mu, pokud si opatří rytinu, že mu vytištění provede. Právník se pokoušel doma rytinu zhotovit, ale výsledek byl bídný. Vzpomněl si však na svého kolegu, též právníka, Fr. Ed. Sandtnera, který byl na c. k. místodržitelství konceptním praktikantem a o němž věděl, že umí krasopisně psát. Požádal Sandtnera, aby mu promoční pozvánku vyryl. Sandtner neodepřel a rytinu zhotovil. Rytina byla tak dokonalá, že Hennig byl až překvapen. Požádal Sandtnera, aby k němu zašel, a vyzval jej, aby se věnoval litografii. Hned mu nabídl počáteční plat 25 zl. To byla pro chudého konceptního praktikanta skvělá nabídka, a proto na ni přistoupil. Vzal si tříměsíční dovolenou a přesedlal na litografii. [...]

i přestože v té době nevlastnil dům. Při udělování povolení bylo bráno na zřetel, že Sandtner sice není vlastníkem nemovitosti, ale disponuje značným kapitálem, který byl jeho výhodným sňatkem ještě několikanásobně zvětšen. Svoji první litografickou dílnu si František Eduard Sandtner v roce 1835 zařídil na dnešním Václavském náměstí, později byl provoz přestěhován na Staré město pražské.⁵¹⁸ Sandtnerova litografická dílna se proslavila především vydáváním hudebních děl, map a plánů, různých školních pomůcek nebo nástěnných tabel pro školy.⁵¹⁹ Pro žáky vytiskl také několik obrazových slabikářů⁵²⁰ a v jeho kamenotiskárně vyšlo i pár učebnic a příruček pro mládež provázených litografickými obrazy.⁵²¹ Dále se kamenotiskárna podílela na vydávání univerzitních tezí či pozvánek na promoce, inaugurace i jiné slavnosti spojené s univerzitním prostředím.⁵²² S jeho dílnou je také spjatý tisk hudebnin a notového materiálu, který do litografické podoby ve většině případů převedl litograf Lissal pracující v kamenotiskárně od jejího založení. To, že se kamenotiskárna Františka Eduarda Sandtnera soustředila také na vydávání hudebnin, dokládají nejen četné notové partitury, ale také hudební díla, která vyšla

---

Sotva poznal možnosti litografie, po půl roce si sám zaopatřil koncesi, která jej opravňovala ke zřízení litografického ústavu.“ Jan Barták – Vladimír Kraus, *Typografové 1468–1939*, s. 174. Litografickou koncesi obdržel na základě dekretu ze 7. prosince 1835, č. j. 42.014 mag.

⁵¹⁸ Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů*, s. 230–231.

⁵¹⁹ *Carte du théâtre de l'insurrection des Bouches de Cattaro Propriété exclusive de la „Correspondance slave“*. Prague: Imp. Frédéric Sandtner, Prague 838-II., 1869. KBOR, sign. R-CLII,a (I.I.a.).

⁵²⁰ V Sandtnerově litografické dílně vyšlo několik Slabikářů, které si čtenáři mohli pořídit v kolorované i nekolorované verzi. Ve 40. letech vydal několik verzí lišících se počtem obrazů např.: *ABC in Volkstrachten. Lithogr. u. herausgeg. von Fr. Ed. Sandtner. 16. (26 illum. und zusammenhängende Blätter)*. Prag: Sandtner stojící 43 kr. či kolorovaný 45 kr. *Neues ABC in 40 Bildern* kolorované za 36 kr. *Neues A. B. C. Buch in 70 Bildern. Naturhistorisches Bilderbuch für die zarte Jugend*. v. Sandtner herabg. 1844, za cenu 30 kr. Také Sandtnerovy slabikáře jsou obrazově velice působivé a jednotlivé litery jsou v nich charakterizovány hned několika obrazy. Písmeno A např. reprezentuje obraz orla, opice a společnosti pod jabloní (Adler, Affe, Apfelbaum).

⁵²¹ Mezi učebnice, které Sandtner vydal, patřilo také několik příruček krasopisu, např. F. E. Sandtner, *Vorlegeblätter zum Schönschreiben*. Prag: Sandtner, [ca 1854]. Dostupné z: <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/urn/urn:nbn:de:hbz:061:1-475990> nebo v nabídce zmíněnou učebnici krasopisu pro samouky *Selbstunterricht im Schönschreiben* vydanou v 7 sešitech po 15 kr. *Vollständige Landschaftschule* 1 H. 20 kr.

⁵²² *Franz X. Delavos Fürst Vincenz Auerspergscher Justiziär und sämtlicher Rechte Candidat, wird am 4. August 1838, um 9 Uhr vormittags, im grossen Karolinsaale zum Doctor sämtlicher Rechte öffentlich promovirt werden...* F. E. Sandtner lith. MMP 53.221.; *Ad inaugurationem electi Rectoris Carolo Ferdinandae Universitatis Pragenae die II. Octobris MDCCCXLI. invitat Nicolaus Tomek S. M. E. Canonicus regius Cantor...* Lith. Instit. v. F. E. Sandtner UPM 24.894/3.; *Rectoris Magnifici Caes. Reg. Carolo Ferdinandae Universitatis Pragensis magistratum initurus, ad solennem inaugurationem in Basilica Teynensi die II. Octobris MDCCCXLIII ... invitat Hieronymus Josephus Zeidler...* F. E. Sandtner's Lith. Anst. UPM GS-4812.

Sandtnerovým nákladem, jedním z nich byla např. učebnice chorálního zpěvu *Lehrbuch zur richtigen Erlernung des Gesanges vorzüglich den Choralgesang*.⁵²³

Stejně jako dalších litografií představovaly podstatnou část Sandtnerovy produkce akcidenční tisky, tovaryšské listy, taneční pořádky, pozvánky, reklamní tisky nebo etikety a viněty na lahve.⁵²⁴ Díky tomu, že v roce 1844 František Eduard Sandtner zmodernizoval svůj závod a rozšířil produkci o barevnou litografii nebo tisk kovovými barvami, byl jedním z prvních v Čechách, kdo začal v polovině 40. let vydávat barevné etikety na lahve, které tiskl z přetisku v plném archu.

Kamenotiskárna Františka Eduarda Sandtnera se proslavila také vydáváním map a plánů. Rozvoj kartografie v 19. století souvisel s hospodářským a průmyslovým rozvojem a s rostoucím turistickým ruchem spojeným s budováním silniční a železniční sítě. Od 40. let 19. století docházelo k přesnějšímu mapování země a začaly se ve větší míře vydávat nejrůznější specializované mapy. V průběhu 19. století se tak i díky vynálezu litografie rozšiřuje škála kartografického materiálu a vychází řada hospodářských, průmyslových, statistických a národnostních map, které byly také díky litografii obrazově atraktivní nebo barevně tištěné. Oblibě se v této době těšily také historické mapy doplněné vedutami či figurálními výjevy. Kartografickému odvětví se věnoval i František Eduard Sandtner, který tak reagoval na momentální poptávku. První mapy vytiskl ještě ve spolupráci s Karlem Hennigem, od konce 40. let se i v této oblasti osamostatnil a začal ve své kamenotiskárně vydávat mapy českých zemí i zahraničí nebo nejrůznější specializované mapy.⁵²⁵ Jedním z příkladů obrazově poutavého kartografického dokumentu odrážejícího nejen správní změny, ale také zájem o cestování

---

⁵²³ František Tadeáš Blatt, *Lehrbuch zur richtigen Erlernung des Gesanges vorzüglich den Choralgesang für Schüler an Gymnasien, Haupt- und Volks-Schulen, so wie auch für die Lehrer derselben bearbeitet*. Prag: F. E. Sandtner, 1855.

⁵²⁴ První barvotisk vydal Sandtner v roce 1844 a jednalo se o viněty na punč pro firmu Krische und Trinks.

⁵²⁵ V Sandtnerově litografické dílně byly ve velké míře vydávány správní a dopravní mapy jako např. *Strassen-Uibersichts- und Militair-Routen-Karte des Königreiches Böhmen...* Litogr. Joh. Evang. G. Sandtner Prag. Prag bei Marco Berra, 1847. Dostupné z: <http://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1085927>; Ed. Fr. C. Steyrer, *Entwurf einer Uibersicht der neuen Eintheilung des Kronlandes Böhmen mit beiläufiger Grenzbezeichnung und genauer Angabe des Sitzes sämtlicher Behörden*. Prag 1849. Dostupné z: <http://www.oldmapsonline.org/map/cuni/789206>. Byla zde vydána také řada map panství, jednou z nich byla např. William Rowland, *Topographische Karte der Herrschaft Gratzten in Böhmen Budweiser Kreis mit sämtlichen Dominical und Rustical Realitäten, Städten, Märkten und Dörfern nebst Bächen, Strassen, Eisenbahn, Fabriken &c.* Prag 1847. Dostupné z: <http://www.oldmapsonline.org/map/cuni/835317>.

i topografické bádání, je *General-Karte des Fürst zu Fürstenbergschen Fideikommissbesitzstandes* uložená ve fondu Moravské zemské knihovny v Brně.⁵²⁶ Do dekorativně pojatého rámce, z něhož vybíhají rostlinné úponky vyplňující volné plochy listu, je umístěna nejen mapa celého území, ale také informace o místním hospodářství, lesnictví či přírodě. Asi největší bonus představují romantické veduty míst a měst nacházející se na okrajích mapy. Jejich jemné a detailní zpracování svědčí o mistrovství autorů litografie. Další mapou vyznačující se svým obrazem je generální mapa metternichovského panství Plasy s připojenými statky Kaceřov, Krašov a Dolní Bělá. Mapa je doplněna vedutami Antona Wiehla, na nichž je pohled na sídlo umístěn do vavřínového věnce či girlandy doplněné nejrůznějšími předměty či zoomorfními motivy.⁵²⁷ Velkým přínosem map vydávaných v litografické dílně Františka Eduarda Sandtnera bylo především jejich pečlivé a zajímavé výtvarné řešení, textový komentář či statistické přehledy provázející obraz a použití barevné litografie. Kromě map vycházela v Sandtnerově dílně také řada vedut, jejichž autorem byl jak samotný František Eduard Sandtner, tak i další litografové spolupracující s jeho dílnou.

Zálibu Františka Eduarda Sandtnera v zeměpise a topografii, jeho zájem o cestování, zámořské objevy dokládají nejen zmíněná kartografická díla, ale také jeho ediční plán, kdy se zaměřoval na vydávání populárních beletristických portrétů slavných dobyvatelů, objevitelů, cestovatelů nebo tisk historických a dobrodružných románů, které se v 19. století těšily stále větší oblibě.⁵²⁸ Zmíněná díla jsou doprovázena četnými litografickými ilustracemi, což přidává na jejich hodnotě. Právě na ilustracích beletristických děl je jasně patrné, jak Sandtnerovi záleželo na

---

⁵²⁶ Karl Edmund Nittinger, *General-Karte des Fürst zu Fürstenbergschen Fideikommissbesitzstandes auf den Domainen Pürglitz (Křivoklat), Kruschowitz (Krušovice), Nischburg (Nižbor), Wschettat (Všetaty), Panošův Újezd, Skřiwan (Skřivany), Wolesschna (Volešna) und Paweltschin (Pavlčín) Prager Kreises in Böhmen... gez. Carl Edm. Nittinger ; Joh. Evang. G. Sandtner lith. Prag ; Orn. Zeichnung von G. Steyrer lith.; C. Hennig. Prag 1850? MZK, sign. Mpa-1208.981. Dostupné z: <http://kramerius.mzk.cz/search/handle/uuid:d088d506-97b9-45f1-89e6-b965f90a89e8>. Do mapy jsou volně zakomponovány veduty Nového Jáchymova, Nižboru, Hýskova, Křivoklátu, Lán a Krušovic.*

⁵²⁷ Anthon Wiehl, *Schloss Biela mit dem Dorfe Neustadt*. lith. v. F. E. Sandtner, 1844. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/2, č. 12.; Anthon Wiehl, *Das fürstl. Palais zu Plass*. lith. v. F. E. Sandtner, 1844. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/2, č. 10. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=1e6af3a48ef0d5505c5db3b0b45e7b73&scan=1#scan1>.; Anthon Wiehl, *Exprobstey Maria Teinitz*. litogr. v. F. E. Sandtner, 1844. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/2, č. 11. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=156d81f1b2215708dd9e117b5b9c3178&scan=1#scan1>.

⁵²⁸ Franz Pizarro oder Die Eroberung von Peru. Nach den besten Quellen bearbeitet. Mit 16 lithogr.Taf., davon 1 illustr. Titel. Prag: Sandtner, 1843.; Wilhelm Friedrich Damaschka, *Der Günstling historisch-romant. Bild aus den Zeiten Wenzel des IV.* Prag: Fr. Ed. Sandtner, 1843.

celkové vizuální stránce tisku. Ryté litografie zdobící jeho publikace se vyznačují vysokou uměleckou úrovní, detailností svého zpracování a poutavostí svého obrazu. Použití ryté litografie umocnilo účinek celého obrazu, kdy bylo nejen dosaženo názornější, čitelnější a přesné kresby, ale technika ryté litografie také umožnila vyšší náklady kvalitních tisků. Kaligraficky provedené titulní listy i obrazové přílohy doprovázející dílo, jsou působivé a povznášejí úroveň celého tisku. Na litografických přílohách jsou zachyceny významné, mnohdy i dramatické momenty, žánrové scény i idylické pohledy do krajiny. Výjevy objevující se na litografiích jsou obrazově velmi poutavé, mají promyšlenou kompozici děje a zaměřují se na detail, kdy se na obraze často setkáme s nějakým hravým prvkem. Protože Františku Eduardovi Sandtnerovi šlo jako vydavateli o celkový vzhled publikace, kladl důraz nejen na typografickou úpravu tisku, ale do celkové podoby díla byla také zakomponována vydavatelská obálka, často ozdobně a tematicky řešená. Mezi obrazově výjimečná díla, na nichž se Sandtner podílel, patří např. vydání německého překladu dobrodružství Robinsona Crusoe doprovázené četnými rytými litografickými obrazy poutavě komentující příběh⁵²⁹ nebo ilustrované životopisy objevitelů a dobyvatelů Ameriky vydané v rámci edice *Entdeckung von Amerika*.⁵³⁰

Nákladem Františka Eduarda Sandtnera byla publikována řada vědeckých i beletristických tisků doplněných černobílými a později také barevnými litografickými přílohami, s velkou oblibou např. vydával historické romány, v nichž měl možnost text doplnit poutavými scénami.⁵³¹ Ojedinělou publikací je povídka

---

⁵²⁹ Autorem rytých litografických obrazů byl Josef Vettors. Franz A. Werner, *Leben und Abenteuer Robinson Crusoe's nach Daniel von Foë frei bearbeitet von Franz A. Werner*. Prag: Verlag des lithographischen Instituts von Fr. Ed. Sandtner, 1839. Publikaci si mohl čtenář pořídit v ilustrovaném i neilustrovaném vydání. *Robinson Crusoe, 2 Bände m. 100 Bildern 2 fl. 24 kr., ohne Bilder, 50 kr. C. Mze.*

⁵³⁰ Wilhelm Friedrich Damaschka, *Die Entdeckung von Amerika. Christoph Columbus. Mit Bildern*. Prag: Herausgegeben von Fr. Ed. Sandtner, 1842. Dostupné z: <https://hdl.handle.net/2027/njp.32101015326604>. Autorem 25 litografií doprovázejících toto dílo byl Wilhelm Kandler. E. Delhior, *Ferdinand Cortez oder die Eroberung von Mexiko. Nach den besten Quellen bearbeitet von E. Delhior. Mit 24 Bildern*. Prag: Verlag von Franz Eduard Sandtner, 1843. NK, sign. 22 J 000429. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowMonograph.do?id=21106>.

⁵³¹ Litografickými přílohami s ukázkami cyrilice a frontispisem se zobrazením sv. Prokopa a knížete Oldřicha je doprovázeno dílo Jan Jodl Kralupský, *Děje- národ- a mluvípisný Obzor československý částečně i VŠESLOVANSKÝ...* V Praze: nákladem vydavatelovým, 1866. KBOR, R-W. I. cc. 69.; Franz Karl Nowak, *Das Bulgarenmädchen. Erzählung aus dem 13. Jahrhundert, mit 4 Bildern. Der Wald bei Strassburg. Novelle von Fr. K. Nowak*. Prag: bei Fr. Ed. Sandtner, 1850. NK, sign. 9 G 000232. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowMonograph.do?id=20946>.; Franz Karl Nowak, *Romantische Erzählungen. Mit Illustrationen*. Prag: Sandtner, 1843.; *Ritterzeit, die in Darstellungen ihrer Entstehung, ihres Waltens und ihrer Dauer. Für die Jugend herausgeg. von*

Der Spiegel für junge Mädchen doplněná 12 litografickými obrazy.⁵³² Protože František Sandtner nevladl tiskárnu, byly tisky doplněné jeho litografiemi a vydané jeho nákladem tištěny českými i německými tiskaři. Je např. doložena Sandtnerova spolupráce s lipskou tiskárnou Karla Philipa Meltzera, která vytiskla několik dobrodružných románů provázených Sandtnerovými litografiemi, s pražskou tiskárnou Jana Hostivíta Pospíšila, kde vyšla např. novela Ignaze Rudolfa Günthera *Bergmännische Phantasiegemälde* doprovázená mědirytinovým frontispisem a titulním listem a mající litografickou nakladatelskou obálku⁵³³ nebo s pražskou tiskárnou Karla Viléma Medaua, kde v roce 1844 vyšly *Obrazy čtrnáctého a patnáctého věku* Karla Sabiny, kdy jsou jednotlivé díly *Kat krále Wáclava (Obraz z času mladictví Jana Žižky)*, *Schůzka na Karlovu Týně. Obraz ze života Jana Žižky z Trocnowa*, *Lásky žalosti a blahosti* doprovázené Sandtnerovými rytými litografiemi.⁵³⁴ Ve spolupráci s Medauem vydal čtyřdílné dílo Karla Sabiny doprovázené litografiemi, které působivě ilustrují děj a vyzvedávají jeho dramatické části. Sandtnerovy pérové a ryté litografie jsou charakteristické čistým provedením vycházejícím z rytiny, je pro ně příznačné detailní provedení, zajímavá kompozice, střídání různé intenzity linií i prolínání jednotlivých tónů a hloubek. Kromě tohoto ambiciózního Sabinova díla se již v roce 1843 Sandtner podílel na vydání Sabinovy knihy *Carlstein*, kterou Karel Sabina vydal pod pseudonymem Robert Grün. Oproti zvyklostem toto dílo zdobí osm Sandtnerových autorským ocelorytin.⁵³⁵ V průběhu 60. let pak Sandtner např. spolupracoval s tiskárnou Kateřiny Jeřábkové, u níž v roce 1866 vyšlo např. dílo Jana Jodla-Kralupského *Děje- národo- a mluvopisný Obzor československý částečně i všeslovenský* doprovázené litografickým frontispisem zachycujícím postavy sv. Prokopa a knížete Oldřicha a typografickými přílohami

---

Fr. Ed. Sandtner. Mit 12 Bildern. Prag: Sandtner, 1844.; Karel Sabina, Der Bettler. Bild aus der Jugendzeit des Johann Zizka von Trocnow. Herausg. v. Fr. E. Sandtner. Mit 3 Bildern. Prag: Sandtner, 1844.; Karel Sabina, Allgemeine Weltgeschichte für Jung und Alt; von Robert Grün. In Bildern dargestellt und herausgegeben von Fr. Ed. Sandtner. Prag: bei Fr. Ed. Sandtner, [nedatováno]. MZK, sign. 1-110.216, přív.3. Defektní exemplář nacházející se ve fondu MZK ilustruje frontispis se sedmi výjevy ze Starého zákona.

⁵³² *Der Spiegel für junge Mädchen. Erzählung in 12 Bildern. Prag: Sandtner, 1844.*

⁵³³ Ignaz Rudolf Günther, *Bergmännische Phantasiegemälde*. Prag: Franz E. Sandtner, gedruckt bei J. H. Pospischil, 1841.

⁵³⁴ Karel Sabina, *Kat krále Wáclava: obraz z času mladictví Jana Žižky*. W Praze: F. E. Sandtner, 1844. MZK, sign. 1-196.434.; idem, *Lásky žalosti a blahosti*. W Praze: Fr. Ed. Sandtner, Karel Wilijm Medau a společ., 1844. KNM, sign. 70 f 486.; idem, *Schůzka na Karlovu Týně. Obraz ze života Jana Žižky z Trocnowa*. Wydánjm Fr. Ed. Sandtnera. S obrázky. W Praze: Sklad litografického ústavu Fr. Ed. Sandtnera, 1844.

⁵³⁵ Rob. Grün, *Carlstein. Historisches Bild aus dem XIV. Jahrhundert. Mit 8 Stahl-Stichen*. Herausgeg. von Fr. Ed. Sandtner. Prag: Sandtner, 1843. Cena publikace byla vyčíslena na 2 fl. 6 kr.

s ukázkou cyrilice.⁵³⁶ Pro časopis *Pomněnky* redigovaný Josefem Kajetánem Tylem a vydaný tiskem Jaroslava Hostivíta Pospíšila zhotovil ve 40. letech litografické frontispisy a titulní listy, stejně tak vytvořil několik litografických příloh k časopisu *Světlozor*.

Sandtnerova litografická dílna se významně zapsala do historie ilustrace 19. století, která i díky jejím aktivitám a realizacím získávala na stále větší popularitě. Litografické obrazy vytvořené Františkem Eduardem Sandtnerem a jeho kamenotiskárnou a provázející beletristická díla jsou jedinečnou ukázkou ilustračního umění a vynikajícím příkladem spojení psaného textu a obrazu, kdy obraz umocňuje působení literárního díla.

Kromě beletristických děl, na něž se specializoval především, a dříve zmíněných učebnic, publikoval František Eduard Sandtner také několik vědeckých publikací provázených litografickými přílohami většinou umístěnými na konci tisku, jak je tomu i v případě *Theorie neuer Erz-Separations-Methoden*⁵³⁷ nebo publikace Karla Amerlinga *Gesammelte Aufsätze aus dem Gebiete der Naturökonomie und Physiokratie*, které zdobí jedna typografická příloha, pod níž je autorsky podepsán Emanuel Kučera (*E. Kutschera's Steind. Prag 1858*), a sedm rytých litografických obrazových příloh, jež jsou signované *Lith. v. Fr. Ed. Sandtner Prag*.⁵³⁸ Výjimečným dílem určeným pro laickou i odbornou veřejnost je přírodovědná publikace *Naturhistorisches Bilder-Museum. Vollständiges Real-Lexicon der Naturgeschichte*, kterou ilustrují jemné pérové litografie vyznačující se jemným provedením a detailní kresbou.⁵³⁹ Jedinečnost populárně naučné publikace, která

---

⁵³⁶ Jan Jodl-Kralupský, *Děje- národ- a mluvopisný Obzor československý částečně i VŠESLOVANSKÝ. Sestavil a vydal Jan Jodl Kralupský*. V Praze Nákladem vydavatelovým. Tisk Karla Seyfrieda, dříve Kat. Jeřábkové, 1866. KBOR, R-W.I.cc.69.

⁵³⁷ Ignaz Rudolf Günther, *Theorie neuer Erz-Separations-Methoden, mit Abbildungen von zehn Apparaten auf zwei lithographirte Tafel*. Prag: bei Fr. Ed. Sandtner 1841. Dostupné z: <http://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV021696484/ft/bsb10705584?page=5>.

⁵³⁸ Karel Amerling, *Gesammelte Aufsätze aus dem Gebiete der Naturökonomie und Physiokratie. Mit 1 Tabelle und 6 Tafeln Abbildungen*. Prag: In Commission bei Franz Řivnác, 1868. MZK, sign. 2-59.312.

⁵³⁹ Franz A. Werner – Joseph Honor Schneider, *Naturhistorisches Bilder-Museum. Vollständiges Real-Lexicon der Naturgeschichte in getreuen Abbildungen und mit ausführlicher Beschreibung*. Prag: Fr. Ed. Sandtner, Gedruckt im Artistisch-typographischen Institute von C. W. Medau und Comp., 1843–1844. MZK, sign. 2-83.482,1–2. Dostupné z: <http://kramerius.mzk.cz/search/handle/uuid:89f40af2-ee52-4240-841a-757173b1244c>. Bohužel defektní exemplář s chybějícími obrazovými přílohami nacházející se v MZK je ručně kolorovaný, což nabízelo i vydavatelství a od čehož se odvíjela i cena, jak uvádí titulní obálka druhého dílu. „*Eine Lieferung mit colorirten Bildern 24 kr. Noc Mze. = 8 Ngr. Eine Lieferung mit schwarzen Bildern 15 kr. Conv. Mze. = 6 Ngr.*“

přinášela nejnovější poznatky a podrobný popis jednotlivých rostlin i živočichů, byla dána především bohatým obrazovým doprovodem. Její autor Joseph Honor Schneider chtěl probudit zájem o přírodu a její studium mezi co nejširšími vrstvami, i proto přistoupil k vydání tohoto poměrně nákladného a rozsáhlého díla. Encyklopedii, které bohužel nakonec vyšly pouze dva díly obsahující písmena A–B, je možné v oblasti zoologie považovat za předchůdce Brehmova atlasu zvířat.

František Eduard Sandtner se stejně jako František Šír stal aktivním účastníkem revolučního dění v roce 1848 a současnou situaci neváhal komentovat také prostřednictvím své tvorby. V jeho litografické dílně byla vydána reakce pražské revoluční vrstvy na prosbu 67 členů kupecké besedy o zachování výjimečného stavu jako záruky veřejného pořádku. Pražské revoluční vrstvy na jejich žádost odpovídaly vydáním tzv. *Tiché kočičiny*, která byla vytištěna právě v litografické dílně Františka Eduarda Sandtnera.⁵⁴⁰ Stejně jako František Šír se i František Eduard Sandtner byl nejen účastníkem revolučního dění, ale stal se i jeho komentátorem, což dokládají i jím vytvořené litografické přílohy publikace *Die merkwürdigsten Tage Prags in der Pfingstwoche des Jahres 1848*.⁵⁴¹ Devět litografií doplňujících text a ilustrujících události pražského červnového povstání probíhajícího ve dnech 12.–17. června 1848, je zhotoveno velice zběžnou schematickou a díky tomu autentickou kresbou, kdy jde hlavně o zachycení atmosféry a zaznamenání události. Autor se nesoustředil na detail, ale na celkové vyznění obrazu, na hodnověrné a vlastně i dramatické zachycení červnového povstání, i proto jsou např. postavy pouze načrtnuty a prostor vytvářen pomocí šrafury a náznaků. Zběžnost kresby je patrná již na frontispisu zobrazujícím tzv. sbratřovací mši na Václavském náměstí, kdy ani postavy v popředí nejsou propracovány a dav sledující mši je pak naznačen šrafováním.⁵⁴² Lze předpokládat, že se jedná o příklad dokumentární kresby, kdy byl umělec pražským událostem přítomen, kromě pohledů do pražských ulic zachycujících v nich probíhající boje, pohled na dění na barikádách, události na Karlově mostě, na Malé Straně,

---

⁵⁴⁰ *Tiché kočičina. Toť je k smíchu, he, he, he. Dnes to stojí zase zde. Stille Katzenmusik. Das ist zum Lachen, ha, ha, ha. Da steht's ja heute wieder da.* Tisk F. E. Sandtner. Vyd. A. Sandtner. NG, inv. č. R 147 935.

⁵⁴¹ *Die merkwürdigsten Tage Prags in der Pfingstwoche des Jahres 1848. Getreu Beschreibung und Schilderung der traurigen Ereignisse und Vorfälle für die Mit- und Nachwelt von J. Müller, Verfasser der Volksgeschichte von Böhmen. Mit 9 Abbildungen.* Herausgegeben von C. Steyrer. Prag: Selbstverlag des Herausgebers, Gedruckt bei K. Geržabek, 1848.

⁵⁴² *Die Slawen Messe am Rossmarkt d. 12. Juni 1848.*

Staroměstském náměstí a zejména v okolí Karolina či obléhání Klementina, kde sídlil improvizovaný povstalecký štáb. Jednu z obrazových příloh publikace tvoří portrét místopředsedy Svatováclavského výboru Petra Fastera, na němž se oproti dalším přílohám nachází autorské označení *Gedr. Fr. Sandtner. Herausgegeben v. C. Steyer*. Portrét je realizován technikou ryté litografie a je na něm sice patrný obrazový posun oproti litografiím zaznamenávajícím revoluční události, ale ani v tomto případě není kresba zcela zdařilá a celá postava působí poměrně disproporčně. Poslední přílohou nacházející se v knize je veduta Prahy vytvořená technikou křídové litografie *Ansicht des königlichen Schlosses der Kleinseite und Altstadt Prags am 16. Juni 1845*. Romantický a detailně propracovaný pohled na Prahu doplněný figurální stafáží tří vesničanů v popředí se svým charakterem zcela vymyká ostatním litografiím v publikaci. I díky tomu lze předpokládat, že František Eduard Sandtner použil některou svou starší vedutu Prahy, čemuž také nasvědčuje její datace.

I díky Sandtnerovým aktivitám se jeho dílna rozšířila a v roce 1848 patřilo k jejímu vybavení osm ručních lisů. Kromě toho Sandtner spolupracoval nejen s tiskaři, ale i s malíři, kreslíři nebo rytci. Z tisků, na jejichž vydání se jeho litografická dílna podílela, je jasně patrné, že Sandtnerovi záleželo na celkové vizuální stránce tisku a jím ilustrované publikace patřily k tomu nejlepšímu, co v té době vycházelo. Pro ilustrace Sandtner preferoval rytou nebo pérovou litografii, díky čemuž se mohl v případě potřeby soustředit jak na detail, tak na naznačení kompozice či jednoduché vytvoření děje. Litografie provázející tisky, na nichž se Sandtner podílel, zachycují obrazově zajímavé momenty, dramatický děj a vyznačují se precizním provedením.

František Eduard Sandtner si během let vybudoval významné postavení, byl uznávaným odborníkem a v jeho dílně se vyučila řada litografů. Zájem o nastoupení k němu do učení byl veliký, a to i přesto, že učni museli při nástupu složit sto zlatých, po dobu své praxe nedostávali plat a zpočátku byli využíváni spíše k pomocným pracím. Praxe v kamenotiskárně Františka Eduarda Sandtnera byla natolik prestižní záležitostí a učedníci si během ní osvojili kaligrafické, kreslířské i litografické dovednosti, čímž se jim otevřela cesta k lukrativním zakázkám. Řada absolventů praxe v Sandtnerově kamenotiskárně se po zaučení osamostatnila a věnovala se grafickému či litografickému umění i nadále. Jedním z úspěšnějších

Sandtnerových žáků byl Josef Ot. Etmüller, který koncesi na zřízení vlastní kamenotiskárny obdržel 27. února 1868 a specializoval se na vydávání akcidenčních a obchodních tisků a tisk etiket. Právě díky jeho vzpomínkám, které byly později několikrát publikovány, se nám dochovalo autentické svědectví o praxi v kamenotiskárně Karla Henniga nebo Františka Eduarda Sandtnera.⁵⁴³ Dalším Sandtnerovým žákem byl v Brně u Franze Gastla od roku 1842 působící tiskař Josef Sturm (nar. 1811), který v Sandtnerově litografické dílně pracoval po dobu jednoho roku a tří měsíců a po uplynutí této doby pak šest a půl měsíce působil v litografické dílně Františka Řehuly.⁵⁴⁴

O Sandtnerově odbornosti a výjimečném postavení svědčí i to, že byl v roce 1861 skoro jednomyslně zvolen předsedou grémia litografů a tuto funkci zastával až do své smrti. Ke konci svého života se František Eduard Sandtner rozhodl sepsat své vzpomínky, které byly později uveřejněny v pamětním spise vydaném k příležitosti stoletého výročí vynálezu litografie v roce 1899.⁵⁴⁵

Po smrti Františka Eduarda Sandtnera v roce 1870 převzali litografickou dílnu společně s jeho vdovou Amálií Sandtnerovou jeho synové Bedřich a Otto, kteří se vyučili v jeho litografické dílně a od 60. let s ním spolupracovali a stali se autory řady litografií, které ještě za otcova života vycházely pod jménem dílny nebo jejich jménem. Bedřich Sandtner (1837–1900) kromě toho, že se litografii vyučil v rodinném podniku, absolvoval praxi také ve vídeňské litografické dílně Reiffenstein & Rösch. Ačkoliv byl zdatným kreslířem i litografem, věnoval se spíše technickému zdokonalování litografie a přímo navázal na otcovu tvorbu, kdy se již ke konci jeho života ujal vedení litografické dílny a trvale se usadil v Praze. Bedřich Sandtner měl velký vliv na zlepšování litografie, společně s inženýrem Vaňkem, inženýrem strojovny podniku Bohumila Haase a synové, vynalezl rotační kamenotiskový rychlolis, jehož válec byl z opracovaného karerského mramoru, kterým nahradil solnohradský vápenec. Jako jeden z prvních v Evropě také tiskl na plech.⁵⁴⁶ Kromě toho prováděl nápisy a kresby konvexní formy do mramoru pouze chemickým působením, leptáním do kamene, kdy tento postup nazval lithokaustika.

---

⁵⁴³ Václav Koranda, *Pamětní spis k uctění památky.*; Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice.*; Jan Barták – Vladimír Kraus, *Typografové 1468–1939.*

⁵⁴⁴ MZA, B 26, kniha 843.

⁵⁴⁵ Václav Koranda, *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice.*

⁵⁴⁶ *Ibidem*, s. 39.

Mezi jeho další vynálezy patřila fotografická technika ferid. Své vynálezy i zkušenosti publikoval i prostřednictvím řady článků. Za své realizace byl na světové výstavě v Paříži v roce 1867 odměněn zlatou medailí.⁵⁴⁷

Již za života svého otce vytvořil Bedřich Sandtner řadu litografií a ve vlastní litografické práci pokračoval i nadále, kdy se specializoval především na kartografický materiál. Byl např. autorem obrazově vydařené barevné litografické mapy *Čechy, Morava a Slezsko* určené pro školy a vytištěné v letech 1869–1871 v několika vydáních,⁵⁴⁸ detailní mapy *Povodeň ve středních Čechách dne 25. a 26. května 1872*,⁵⁴⁹ litografických map zachycujících evropská bojiště *Bojiště 1870* i obdobnou barevnou mapu *Bojiště francouzsko-německé* vyšlou v roce 1870 jako příloha *Národních Listů*⁵⁵⁰ či mapa *Dějiště války francouzské-německé* vydaná jako příloha k *Pokroku*.⁵⁵¹ Mezi jeho další kartografická díla patří např. barevné *Politické a místopisné mapy království Českého* asi z roku 1872,⁵⁵² *Mapy slovanského světa* nebo školní mapa v měřítku 1:36 000 *Karte des Bezirkes Tetschen*⁵⁵³ nebo pro francouzsky psané slovanské noviny *Correspondance slave* vydávané v Praze v letech 1869–1873 vytvořil mapu Černé Hory.⁵⁵⁴ Bedřich Sandtner byl autorem také řady vedut i užité grafiky nebo litografického souboru

---

⁵⁴⁷ Ibidem, s. 39–40.

⁵⁴⁸ Alois Studnička, *Čechy, Morava a Slezsko. Ku prospěchu škol sestavil a vydal Alois Studnička*. Praha: Typ. Bedřich Sandtner, 1869. VKOL, sign. V 87.817. Dostupné z: <http://mapy.vkol.cz/mapy/v87817.htm>. František Roubík, *Soupis map českých zemí I.*, s. 220.

⁵⁴⁹ *Povodeň ve středních Čechách dne 25. a 26. května 1872*. Sestavil dle vlastní mapy prof. Josef Erben. Tisk a náklad Bedř. Sandtnera v Praze. Dostupné z: <http://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1011545>.

⁵⁵⁰ Bedřich Sandtner, *Bojiště 1870*. Mapová sbírka Přírodovědecké fakulty UK v Praze, inv. č. 1394636.; Bedřich Sandtner, *Bojiště francouzsko-německé. Příloha k Národním Listům v červenci r. 1870*. Lit. Bedřicha Sandtnera v Praze Václ. nám. č. 13. Nákladem vlastním. Tisk Fr. Ed. Sandtnera. Mapová sbírka Přírodovědecké fakulty UK v Praze, inv. č. 1394656. Dostupné z: <http://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1040404>.

⁵⁵¹ *Dějiště války francouzsko-německé. Příloha k Pokroku*. Lit. Bedřicha Sandtnera v Praze Václ. nám. č. 13. Nákladem vlastním. Mapová sbírka Přírodovědecké fakulty UK v Praze, inv. č. 1394645. Dostupné z: <http://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1040416>.

⁵⁵² Josef Erben, *Politická a místopisná mapa království Českého, obsahující veškeré obce nad 300 obyvatel, všechny fary, filiální kostely a kláštery, sídla býv. panství, všechny silnice a železnice, pošty a stanice telegrafní, (všecko podle nejnovějšího stavu), znamenitější zámky a sutiny atd. atd.* Vyvedení a tisk litograf. ústavu Bedřicha Sandtnera, v Praze, Václ. nám. Dostupné z: <http://chartae-antiquae.cz/cs/maps/28898>.

⁵⁵³ *Karte des Bezirkes Tetschen herausgegeben vom Bezirksschulrathe des Landbezirkes Tetschen*. Prag: Friedrich Sandtner, 1874.

⁵⁵⁴ *Carte du théâtre de l'insurrection des Bouches de Cattaro. Propriété exclusive de la „Correspondance slave“*. Prague, Imp. Frédéric Sandtner Prague 838-II, 1869. KBOR, sign. R-CLII,a (I.I.a.). Dostupné z: <http://chartae-antiquae.cz/en/maps/7667>.

spojeného s kostelem sv. Anny na Tanaberku.⁵⁵⁵ Detailně provedené pérové litografie umístěné do rámců dekorovaných akantem svědčí o zručnosti svého tvůrce.

Bedřich Sandtner se ale více než vedení podniku a vlastní litografické práci věnoval různým vynálezům a zdokonalováním, což se mu stalo osudným a svůj podnik v roce 1881 přivedl k bankrotu. Ke konci života se usadil v Mnichově, kde založil fotolitografický ateliér.

Mladší syn Františka Eduarda Sandtnera, Otto Sandtner (1843–1922), byl sochařem, kameníkem, výtvarníkem a okrajově také litografem, což dokládá i jeho členství v Grémiu pražských litografů a kamenotiskařů. Jako litograf se specializoval spíše na tisk akcidenčních tisků a byl tvůrcem návrhů řady barevných etiket či reklamních tisků, kromě toho byl také autorem drobné devoční grafiky a modliteb, které se i koncem 19. století těšily značné oblibě.⁵⁵⁶ Jeho doménou bylo však vytváření návrhů pamětních i náhrobních desek, jež se vyznačovaly zajímavým typografickým řešením, kde využil znalosti, které získal díky svému grafickému vzdělání.⁵⁵⁷ Kromě toho se Otto Sandtner podílel na restaurování soch a náhrobků, k jeho realizacím patří např. obnovení náhrobku Tycha de Brahe v Týnském

---

⁵⁵⁵ *Věrné vyobrazení památného obrazu přemilostné matky sv. Anny, na vrchu Tanaberku blíže Všerub v západní Šumavě. (Dle fotografie).* Lit. Bedřich Sandtner v Praze 61 II. *Věrné vyobrazení poutního místa sv. Anny, na vrchu Tanaberku blíže Všerub v západní Šumavě.* Lit. Bedřich Sandtner v Praze 61 II.

⁵⁵⁶ Ve fondu MZK se nachází dvoustránková německo-česká modlitba ke Svaté Trojici. *Heilige Dreierigkeit, Einer und Dreifacher Gott!*. V Praze: O. Sandtner, 1880. MZK, sign. X-927.969.; Otto Sandtner byl např. autorem reklamního tisku restaurace u Fleků v Praze. *NA ZDAR ÚSTŘEDNÍ MATICI ŠKOLSKÉ Hosté „u Fleků“ ve Slovanské Praze. Původní kresba Frant. Bízy. POSVÍCENSKÁ SBÍRKA O SV. VÁCLAVĚ 1885.* Lith. a tisk Otto Sandtner Praha.; KNM, sign. KP R. Hlava 7556.; Ferdinand Koubek, *Klásterní fortnýřka, komický výstup od Em. Züngla v hudbu uvedl Fer. Koubek.* Praha: O. Sandtner, [nedatováno]. „Roku 1890 dal místní farář V. Havlík nákladem 117 zl. r. m. zhotovit u p. Otty Sandtnera v Praze obrázky [...] s modlitbou buď v řeči české nebo německé, jichž čistý výnos věnován na ozdobu zdejšího chrámu P., jehož všechny oltáře nalézaly se ve stavu velmi sešlém...“ Karel Janáček, *Výběr z farních kronik Sopoty – Sobiňov.* Sobiňov 1988, s. 16. Dostupné z: <http://www.sobinov.info/knihy/vyber-z-farnich-kronik-sopoty-sobinov.pdf>.

⁵⁵⁷ Otto Sandtner vytvořil návrh pamětní desky na domě č. 622 U Malé řeky Praha 5 Zbraslav, kterou nechal v roce 1888 zhotovit jako upomínku na svého zakladatele Miroslava Tyrše *Sokolstvo župy Středočeské. Národopisná výstava Českoslovanská.* Praha 1895, s. 497. Je také autorem náhrobní desky Antonie, provdané hraběnky Fünfkirchen (zemř. 1874) nacházející se v pražské Černínské hrobce. Na mramorové desce zakrývající její hrobku je při dolním okraji autorský nápis: *OTTO SANDTNER PRAHA.* Mezi jeho další autorská díla patří náhrobek Františka Xavera Schneidera na pražském Malostranském hřbitově vzniklý kolem roku 1882, Pomník Antona von Hohenzollern v Rozběřicích, pamětní deska z karerského mramoru připomínající dlouholetého zdického faráře Josefa Vorla umístěná v roce 1882 na faru ve Zdicích nebo pamětní deska Václava Jana Tomáška nacházející se na domě U Klárů (Tomášská 1515), kde jsou na pilířích podloubí zasazeny mramorové desky, vlevo s českým, vpravo s německým nápisem: *Zde žil a dne 3. dubna 1850 zemřel Václav Jan TOMÁŠEK slavný hudební skladatel. Narozen ve Skutči dne 17. dubna 1774.* Deska je signována: Otto Sandtner Praha. Viz www.pamatkovykatolog.cz.

chrámu.⁵⁵⁸ Ačkoliv se ve své sochařské a kamenické tvorbě specializoval spíše na náhrobky a pamětní desky, byl také autorem několika soch, např. sochy sv. Jana Nepomuckého ve Stráži.⁵⁵⁹ I kvůli jeho četným pracovním aktivitám se nemůžeme divit, že litografie stála spíše na okraji Sandtnerova zájmu a mezi jeho realizacemi převažovaly komerční zakázky, které si přibýval částečně i z existenčních důvodů. Stejně jako Bedřich Sandtner se i Otto Sandtner věnoval kartografii, mimo jiné i on spolupracoval se středoškolským profesorem Aloisem Studničkou, ve spolupráci s ním vydal např. barevný litografický obraz zemské polokoule v české i německé jazykové mutaci.⁵⁶⁰

Kromě Františka Eduarda Sandtnera a jeho synů působil jako litograf také jeho mladší bratr Jan Evangelista Sandtner (1818–1864), vyučený taktéž u Karla Henniga. Zpočátku spolupracoval se svým bratrem, ale již roku 1851 se osamostatnil a založil vlastní litografický závod Artist Institut von Joh. Ev. G. Sandtner sídlící na St. Galliplatz (dnešní Havelské město) číslo 497. Po založení svého vlastního litografického podniku navázal na své předchozí působení a podržel si řadu kontaktů s umělci pracujícími v dílně jeho bratra, jak tomu bylo i v případě Karla Steyera, s nímž se seznámil v kamenotiskárně Karla Henniga a spolupracoval s ním na souboru vedut doprovázejících publikaci *Chronik von Böhmen* nebo na vytvoření portrétu císaře Ferdinanda II.⁵⁶¹

Jan Evangelista Sandtner se také podílel na vytvoření publikace *Prager Fest-Album* vydané k příležitosti první návštěvy Františka Josefa I. a jeho manželky

---

⁵⁵⁸ „Zatím podle návrhu a za řízení Jana Heraina opravil sochař Otto Sandtner Tychonův náhrobní kámen s epitafem; červené mramory byly očištěny, bílé zbaveny černého nátěru, vše pak ubroušeno a vyleštěno.“ Jan Herain – Jindřich Matiegka, Tycho de Brahe. Stručný životopis i zpráva o nálezu a vyšetření tělesných ostatků. *Časopis společnosti přátel starožitností*, roč. IX, č. 3, 1901, s. 127.

⁵⁵⁹ „Socha sv. Jana Nep. na mostě z dobrovolných příspěvkův osady strážské hlavně přičiněním Šim. Mařhy a Jos. Zörklera, pěkná práce jemného typu Otty Sandtnera, sochaře pražského, z r. 1894. Podstavec vytesal Fr. Kovář z Chluma. Veškeren náklad činil 334 zl. 38 kr.“ Josef Novák, *Soupis památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do počátku XIX. století. XIV. Politický okres jindřicho-hradecký*. Praha 1901, s. 369.

⁵⁶⁰ *Obraz země, hledíme-li na ni směrem ku Praze ve vzdálenosti asi 100.000 z. mil. Navrhl Alois Studnička c. k. professor 1881.* Lit. Otty Sandtnera v Praze. Dostupné z: <http://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1126757>; *Bild der Erden wenn wir sie in der Richtung gegen Wien aus einer Entsernung von ungefähr 100.000 geogr. Meilen betrachten. Entworfen von Alois Studnička k. k. Professor 1881.* Druck Otto Sandtner Prag. Mapová sbírka Přírodovědecké fakulty UK v Praze, inv. č. 1230546. Dostupné z: <http://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1126754>.

⁵⁶¹ Karl Steyer, *Burg Sternberg in Böhmen. Chronik v. Böhmen (1770)*. Steyer. grav. Artist Institut v. Joh. Ev. G. Sandtner jun.; J. Sandtner.; Karl Steyer, *Alt Emaus in Prag*. Sandtner jun. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. I/1, č. 790.; Karl Steyer, *Die Ruinen der Residenz und Abtei Königsaal. Chronik v. Böhmen*. Steyer. grav. Artist Institut v. Joh. Ev. G. Sandtner jun. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. I/1, č. 944.; Karl Steyer, *Kaiser Ferdinand II.* Lit. C. Steyrer, Joh. Sandtner jun.

Alžběty Bavorské v Praze dne 6.–12. června 1854. Text popisující průběh návštěvy císařského páru, připravených oslav a výzdoby je uveden signovaným litografickým titulním listem a doprovázen 23 litografiemi, které obrazově doplňují vlastní text.⁵⁶² Mezi 23 litografiemi se nachází portréty Františka Josefa I. a jeho manželky Alžběty Bavorské vytvořené rytou litografií, dále pak pohledy na slavnostní výzdobu pražských ulic, efemérní architekturu vybudovanou k příležitosti císařské návštěvy. Obrazové přílohy doprovázející text jsou vytvořené technikou ryté litografie v černobílém i barevném provedení, kdy je černobílý obraz doplněn žlutohnědým či hnědým podtiskem. Autoři publikace se mohli inspirovat podobným pamětním spisem, který byl vydán k příležitosti návštěvy Čech, kterou podnikl císař František I. spolu se svojí manželkou v roce 1833.⁵⁶³ Pamětní spis, který celou cestu dokumentoval, byl vydán Karlem Hennigem v roce 1836. Při srovnání těchto dvou děl je ale jasně patrný rozdílný přístup autorů. Zatímco Karel Hennig svůj spis pojímá jako oslavu císařského páru a prezentaci jednotlivých měst, autoři *Prager Fest-Album* se zaměřují na spíše na představení podrobného itineráře panovnické návštěvy a popisu oslav pořádaných při této příležitosti. Litografické obrazy, jejichž autorem je Jan Evangelista Sandtner, zachycují volně postávající pražské měšťany před efemérní architekturou či vyzdobenými domy a jsou spíše obrazem každodenního života pražských měšťanů než oslavou císařského páru a habsburské monarchie. Při srovnání s dřívějším Hennigovým oslavným spisem se tak setkáme se zcela jiným přístupem k zachycení celé události.

Výše zmíněné dílo bylo v Sandtnerově tvorbě spíše ojedinělou záležitostí. Dominantou produkce Sandtnerovy kamenotiskárny se stalo vydávání akcidenčních tisků nebo kartografického materiálu. Jan Evangelista Sandtner se kartografií začal zabývat již v době svého působení v podniku svého staršího bratra, kde se podílel na vyhotovení řady map i vedut. V této činnosti pokračoval i po svém osamostatnění a také v produkci jeho kamenotiskárny se setkáme s kartografickým materiálem,

---

⁵⁶² Na titulním listě je název *Prager Fest-Album* orámován akanty a provázená ženskými alegorickými postavami. Pod názvem se nachází veduta Prahy s Karlovým mostem v popředí a chrámem sv. Víta na horizontu. Titulní list je signován Lith. v. Joh. Sandtner jun. J. S. Žďarohorský, *Prager Fest-Album, enthaltend die Beschreibung der Jubeltage Prags nach Originalen und den besten hiesigen Zeitungsberichten bearbeitet von J. S. Žďarohorský. Herausgegeben von Johann Sandtner jun.* Prag: Gedruckt bei C. W. Medau in Leitmeritz, 1855. Dostupné z: <http://books.google.cz/books?vid=NKP:1002301838&printsec=frontcover>.

⁵⁶³ *Denkbuch über die Anwesenheit Ihrer K. K. Majestäten Franz des Ersten und Caroline Auguste in Böhmen im Jahre 1833. Mit 81 lithographirten Blättern.* Prag 1836.

mezi kterým převládají specializované litografické mapy, např. přehledové mapy ulic, silnic a vojenských tras vytištěné v měřítku 1:585 000 *Strassen-Uibersichts- und Militair-Routen-Karte des Königreichs Böhmen* z roku 1847⁵⁶⁴ nebo hydrografické mapy vydané na čtyřech samostatných listech a zhotovené technikou pérové litografie.⁵⁶⁵ Zejména na hydrografické mapě je patrné Sandtnerovo zaujetí pro kaligrafii, o němž bude zmínka ještě později. Důmyslná kombinace několika ornamentálních plastických i jednoduchých písem a drobného rostlinného dekoru tvořeného lístky, akanty a ozdobnými linkami, které rámuji názvy, svědčí o preciznosti i estetickém citění svého tvůrce. Použitá pérová litografie umožnila jemné a drobné tahy, plynulé přechody i stínování, čehož Sandtner využil jak v případě doprovodného textu map i v samotném kartografickém obrazu. Zmíněný ornamentální rostlinný dekor tvořící rámec názvů je pro litografické mapy poměrně typický a zejména v druhé polovině 19. století se objevuje velice často.

Kromě litografií vydávaných na volných listech se Jan Evangelista Sandtner věnoval také reklamě a akcidenčním tiskům.⁵⁶⁶ I díky tomu, že se jeho kamenotiskárna specializovala na vydávání tiskopisů a akcidenčních tisků, se začal sám Jan Evangelista Sandtner více zabývat kaligrafií, neboť textová část tvořila u těchto děl jednu z nejpodstatnějších složek. Jan Evangelista Sandtner se snažil vytvořit kaligraficky půvabná a nápaditá díla, svoji pozornost věnoval zdokonalování písma, hledání nových psacích vzorů, způsobu kombinování textu a obrazu, rozvržení textu apod. Ve své kaligrafické práci se proslavil zejména tzv. anglickým písmem hojně používaným při tištění navštívenek. Jeho zdokonalené anglické písmo se stalo vzorem používaným nejen v Čechách, ale i v okolních zemích. Jan

---

⁵⁶⁴ *Strassen-Uibersichts- und Militair-Routen-Karte des Königreichs Böhmen. Auf hohen Befehl Srov. Durchlaucht des landeskommandirenden Herrn Generalen Fürsten zu Windisch-Graetz entworfen und gezeichnet von der General-Quartiermeisterstabs-Abtheilung zu Prag in Jahre 1847.* Joh. Evang. G. Sandtner lith. Prag. Dostupné z: <http://chartae-antiquae.cz/cs/maps/19836>.

⁵⁶⁵ Johann Sandtner, *Hydrographische Uibersichtskarte der Flüsse, Bäche und sonstigen Gewässer im Königreiche Boehmen.* Prag: Joh. Sandtner jun. lith. [1856–1860]. Dostupné z: <http://kramerius.kr-olomoucky.cz/search/handle/uuid:f17100f1-c26d-47ee-b3c4-e5867050f78d>.; Johann Ferdinand Schmidt von Bergenhold, *Geognostisch montanistische Geschäftskarte des Königreichs Böhmen.* Prag: Sandtner, [ca 1856] nebo Johann Ferdinand Schmidt, *Montanistische Geschäftskarte von Böhmen Mähren und Österr. Schlesien.* [Prag]: Joh. Sandtner jun., [ca 1860]. nebo chromolitografická mapa v měřítku 1:1 135 000 *Commercielle Special-Karte der Österreichisch-ungarischen Monarchie.* Entworfen u. gezeichnet v. Josef Klement, in Stein graviert v. Joh. Sandtner. 1880.

⁵⁶⁶ *W. J. Sommerschuh Oefen und Thonwaren in PRAG.*

Evangelista Sandtner byl také autorem řady krasopisných předloh a učebnic těsnopisu určených nejen pro školní výuku.⁵⁶⁷

Kamenotiskárna Jana Evangelisty Sandtnera se ve stále vzrůstající konkurenci neprosadila a Sandtner se nakonec rozhodl provoz vlastní kamenotiskárny ukončit a od roku 1860 pracoval jako litograf u Josefa Farského či spolupracoval s Artisticko-typografickým ústavem Karla Bellmanna, který se v polovině 19. století stal určujícím místem pro litografickou tvorbu, o čemž svědčí i to, že zde praxi absolvovali také brněnští knihkupci, tiskaři i litografové.⁵⁶⁸

Emanuel Kučera

Další pražskou tiskárnu vzniklou po roce 1835 založil litoměřický rodák Emanuel Kučera (1799–1851).⁵⁶⁹ Byl synem dvorního biskupského malíře Franze Josefa Kučery (1749–1820) a stejně jako jeho otec i on získal značné výtvarné nadání, proto v roce 1823 odešel na pražskou Akademii, kde se stal jedním z žáků Josefa Berglera. Nějaký čas údajně studoval i na vídeňské Akademii. Po návratu do Čech působil v litografické dílně Karla Viléma Medaua v Litoměřicích, u něhož se také vyučil litografickému řemeslu. V Medauově dílně s přestávkami pracoval až do roku 1834 a podílel se např. na ilustracích měsíčníku *Erinnerungen*. V letech 1834–1840 vedl litografický závod Petra Schönfelda v Žatci, kde se autorsky zapojil i do tvorby volných grafických listů, akcidenčních tisků, obrazové výzdoby několika tisků a později se stal i společníkem závodu. Petr Schönfeld spolu s Emanuelem Kučerou vydal např. *Briefe eines Deutschen aus Nord-Amerika an seine Freunde und Verwandte in Deutschland* s litografickou vedutou New Yorku na frontispisu⁵⁷⁰

---

⁵⁶⁷ Jan Evangelista Sandtner se podílel na tvorbě předloh písem, které např. vydali Tusk a Mužík v Praze nebo Levc v Terstu. Byl také spoluautorem české učebnice těsnopisu, která se později dočkala několika vydání. *Těsnopis český dle soustavy Gabelsbergerovy*. 6. Aufl. Prag: Vilimek u. Sandtner 1886.

⁵⁶⁸ Jan Evangelista Sandtner byl např. autorem mapy *Karte der griechischen Welt*. Joh. Sandtner jun. lith. Prag, která vyšla jako součást atlasu o 6 listech vydaného v rámci díla *Atlas zu Höfler's Welt-Geschichte*. Artist. typogr. Institut v. Carl Bellmann in Prag. Verlag v. F. Tempsky, 1857. MZK, sign. 5-98288.

⁵⁶⁹ Objevuje se též jako Emanuel Edvard Kučera, Emanuel Benedikt Vincenc Kučera či Kutschera (21. března 1799 – 16. května 1851).

⁵⁷⁰ *Briefe eines Deutschen aus Nord-Amerika an seine Freunde und Verwandte in Deutschland eine Lektüre zur belehrenden Unterhaltung herausgegeben von E. E. Kutschera*. Saaz: Peter Ritter von Schönfeld, 1837. NK, sign. 19 H 213. Veduta New Yorku na frontispisu je signována *Steindruck bei R. v. Schönfeld sc. E. Kutschera in Saaz*. Kromě toho se v tisku nachází litografická mapa a litografie je také použita na nakladatelské obálce, na přední desce je pouze ozdobný název, na zadní straně

nebo obrazovou publikaci *Der Saazer Kreis in seinen intressantesten Darstellungen* obsahující soubor vedut tehdejšího Žateckého kraje.⁵⁷¹ Na většině vedut, které jsou vytvořeny technikou pérové či ryté litografie, se Emanuel Kučera autorsky podílel, např. jím zhotovený pohled na kostel sv. Ignáce v Chomutově je obrazově poutavý a technicky dokonale zvládnutý. Emanuel Kučera zde pracuje zejména se stínováním, šrafováním i střídáním různé intenzity linií.⁵⁷² Veduty Kadaně patřící do souboru jsou dílem kadaňského architekta Leopolda Täublingema, pohled na Žatec pak vytvořil Josef Šembera (1794–1866).⁵⁷³ Kromě těchto vedut Emanuel Kučera v Schönfeldově dílně zhotovil ještě pozoruhodný portrét císaře Ferdinanda I. „*Ferdinand I., Kaiser von Oesterreich. Znamenitá rytina ze samých puntíčků a čárčiček, na pohled jako v křídě. (Steindruck von R. v. Schönfeld & Kutschera in Saaz, gravis von Karl Karrer.)*“⁵⁷⁴

V srpnu roku 1840 získal Emanuel Kučera vlastní koncesi na litografickou dílnu, kterou otevřel v Praze v č. p. 52-III. Roku 1841 jeho dílna přesídlila do č. p. 840-II, do domu U zlatého beránka na Koňském trhu, kde působila skoro deset let. Karel Chyba ohraničuje jeho samostatnou činnost lety 1840–1851.⁵⁷⁵ Emanuel Kučera pracoval především podle cizích grafických předloh a vzorů, pouze místa, která důvěrně znal, zachycoval vlastní kresbou, jak tomu bylo v případě vedut Žateckého kraje. Tyto jeho práce jsou však umělecky nenáročné, kresebně až naivní bez figurální kompozice, která často pohledy podobného charakteru doprovázela. Emanuel Kučera se soustředí na zachycení pohledu na dominantu bez vytvoření či rozvinutí kompozice. Na jeho vedutách je patrné působení krajinářské a litografické dílny Josefa Bedřicha Zwettlera, jež měla značný vliv na kreslíře-amatéry, kteří se nechávali inspirovat nejen jeho litografiemi, ale i jím vydávanými učebními

---

obálky se nachází rytá litografie zobrazující koráb. Dostupné také z: https://books.google.cz/books?id=wGlZAAAAcAAJ&hl=cs&source=gbs_navlinks_s.

⁵⁷¹ Mezi vedutami nalezneme nejen pohledy na města jako Žatec, Louny, Most, Libořice, Postoloprty nebo Chomutov, ale také pohledy na významná šlechtická sídla a pamětihodnosti nacházející se v Žateckém kraji, např. veduta Červeného Hrádku, Házmburku, Vintířova, Rybňan, zříceniny Hasištejna, pohled na léčivý pramen v Bylanech nebo pohled na vodopády v zámeckém parku Krásný Dvůr. *Der Saazer Kreis in seinen intressantesten Darstellungen herausgegeben von E. E. Kutschera*. Saaz: P. v. Schönfeld & Kutschera, [1837?]. NK, sign. 19 B 246.

⁵⁷² Emanuel Kučera, *Die St. Ignazkirche in Komotau*. E. E. Kutschera in Saaz, [1837?]. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, I/1, č. 94. Dostupné z: <http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=e6bf000a3fbb46d7300a27bce8c7c711&scan=1#scan1>.

⁵⁷³ Oldřich Doskočil, *Děčany, Solany, Lukohořany, Semeč v proměnách času a současnosti*. Praha 2004, s. 170.

⁵⁷⁴ Václav Koranda, *Pamětní spis vydáný na oslavu sté ročnice*, s. 22.

⁵⁷⁵ Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů*, s. 163.

materiály.⁵⁷⁶ Protože fascinace krajinou a pamětihodnostmi byla pro 19. století charakteristická, našla zde řada litografů, včetně Emanuela Kučery, své uplatnění. Veduty měst i památek se až do vzestupu fotografie a rozmachu amatérského fotografování staly dominantní složkou vydavatelské produkce řady litografických dílen.

V produkci litografické dílny Emanuela Kučery dominovaly veduty a kartografický materiál. I po svém osamostatnění pokračoval s mapováním české krajiny, kdy se stal zejména autorem pohledů na šlechtická sídla. Jedním z nich byl např. nedatovaný pohled na zříceninu hradu Házmburk *Die Ruinen der Hasenburg in Böhmen*, který ve srovnání s jinými litografickými vedutami působí poměrně plochým a disproporčním dojmem.⁵⁷⁷ Emanuel Kučera chtěl zachytit celý hradní komplex, čemuž přizpůsobil celou kompozici, do obrazu pak neopomněl začlenit tehdy oblíbené diváky-turisty nebo stádo ovcí pasoucích se na úpatí kopce. Ve své litografické dílně otiskl též některé Habelovy veduty⁵⁷⁸ nebo byl autorem několika vedut vydaných Karlem Vilémem Medauem. Emanuel Kučera byl také autorem řady pohledů na Prahu a její pamětihodnosti, vydávaných jak na samostatných listech nebo jako obrazové přílohy publikací. Z litografií zobrazujících pražské památky a zákoutí, které Emanuel Kučera vytvořil, můžeme zmínit např. obraz kostela Panny Marie u alžbětinek s pohledem na kostel Zvěstování Panny Marie Na slupi v pozadí, který je doplněn figurální stafáží. Kromě toho, že byl prodáván jako samostatný grafický list, tak se objevil i na frontispisu díla *Geschichte des Ordens und der Heilanstalt der Elisabethiner-Klosterfrauen in Prag*.⁵⁷⁹ Dalšími pražskými scenériemi, které Emanuel Kučera zhotovil, jsou např. veduta *Das Neustädter*

---

⁵⁷⁶ Oldřich Doskočil – Věra Přenosilová, *Kreslíři a litografové litoměřické kamenotiskárny*, s. 37.

⁵⁷⁷ Emanuel Kučera, *Die Ruinen der Hasenburg in Böhmen*. E. Kutschera del., [nedatováno]. NM, sign. H2-26371.

⁵⁷⁸ Josef Habel, *Tetschen an der Elbe*. Steindr. bei E. Kutschera in Prag. Jos. Habel grav., [nedatováno]. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19474796.jpg>.

⁵⁷⁹ Johann Andreas Schöffner, *Geschichte des Ordens und der Heilanstalt der Elisabethiner-Klosterfrauen in Prag. Mit zwei Steindrücken und mehreren Beilagen*. Prag: Druck der fürsterzbischöflichen Buchdruckerei, 1845. Obě zmíněné litografické přílohy vytvořil Emanuel Kučera, jak pohled na klášterní budovy *Ansicht des Klosters*. Steindr. bei E. Kutschera in Prag, [nedatováno].

<http://www.veduty.cz/veduty/permalink?xid=3bb50d6347bd071047a71b7f024409c1&scan=1#scan1> tak pohled do nemocnice Emanuel Kutschera, *Das innere des Krankensaales*. Steindr. bei E. Kutschera in Prag, [nedatováno].

Theater in Prag. Novoměstské divadlo v Praze,⁵⁸⁰ pohled na Klarův ústav slepců v Praze⁵⁸¹ nebo pérové litografie zachycující karusel *Böhmisches Carroussel zu Prag am 26. März 1844*.⁵⁸²

Kromě toho, že Emanuel Kučera vydával své autorské litografie, spolupracoval na realizaci některých litografií i s jinými litografy, případně vytvářel litografické přílohy pro tisky pražských tiskáren. Spolu s Josefem Habelem se podílel na ilustracích literárního almanachu *Libussa* vydávaným Pavlem Klarem v letech 1842–1860.⁵⁸³ Ve své dílně vydal např. Plešského *Základ zeměpisu* (1850) doplněný frontispisem zobrazujícím zemské polokoule.⁵⁸⁴ Ve spolupráci s jeho dílnou byla po jeho smrti vydána např. Amerlingova přírodopisná díla *Živočichové* (1851), *Rostliny* (1852), *Třicet dílen řemeslnických* (1856–1857) nebo Přírodopisné mapy Čech. Emanuel Kučera se věnoval také kartografii, vydal např. mapu *Království České*⁵⁸⁵ nebo archeologickou mapu *Archäologische Karte des Königreiches Böhmen*.⁵⁸⁶ Stejně jako další litografové byl i Emanuel Kučera autorem řady devoční grafiky a akcidenčních tisků, k nimž patřily nejen pozvánky, navštívenky, pamětní listy, ale také tzv. pilnostenky, což byly školní odměny za píli a výborný prospěch.⁵⁸⁷ Kromě toho Emanuel Kučera vydával ve své litografické dílně vybavené dvěma litografickými lisami tiskopisy nebo autografie pro úřady.

---

⁵⁸⁰ Ludwig Hübner, *Das Neustädter Theater in Prag. Novoměstské divadlo v Praze*. Nach die Natur gezeichnet u. lithogr. v. Ludwig Hübner. Druck u. Verlag der Lithogr. Anstalt. d. F. Liebisch factorn F. Kutschera in Prag. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19451170.jpg>.

⁵⁸¹ Emanuel Kučera, *Klarův ústav slepců v Praze*. Praha: Emanuel Kutschera, kolem 1850.

⁵⁸² Emanuel Kučera, *Böhmisches Carroussel zu Prag am 26. März 1844. Andenken an die Anwesenheit Seiner Kaiserlichen Hoheit des Durchlauchtlichsten Erzherzog Carl Gouverneur...* Steindr. u. Verlag des E. Kutschera in Prag, 1844.

⁵⁸³ Litografie pocházející z dílny Emanuela Kučery tvořily obrazové přílohy zmíněného almanachu. Jednou z příloh byla např. pérová litografie gotického kostela sv. Mikuláše v Lounech, kterou podle předlohy Josefa Šembery vyryl Josef Habel a byla vydána v kamenotiskárně Emanuela Kučery nebo přílohou časopisu z roku 1843 byl pohled na bývalou kapli Božího Těla na Karlově náměstí. *Die Frohnleichnamskirche zu Prag, welche bis zum Jahre 1789 auf dem Viehmarkte bestand. Beilage zu Klars Taschenbuche Libussa 1843*. Wach gez. Fetters lith. Steindr. v. E. Kutschera in Prag, 1843.

⁵⁸⁴ V. M. Plešský, *Základ zeměpisu. V prospěch mládeže sepsal V. M. Plešský. S dvěma rytinami a polokoulemi*. V Praze: Náklad a sklad Em. Kučery na koňském trhu čisl. 840, 1850.

⁵⁸⁵ *Království České*. Dle nejlepších pramenů kreslil, ryl a vydal Jan Ed. Wagner. Praha: Nákladem Jaroslava Pospíšila. Typ. E. Kučera, 1856, 1863, 1869.

⁵⁸⁶ Anton Schmitt, *Archäologische Karte des Königreiches Böhmen, zusammengestellt und herausgegeben von Anton Schmitt. Archäologická Mappa Království Českého. Sestavil a vydal Antonin Schmitt*. Steindr. v. E. Kutschera. S. Eberhrad prael. Joh. Ed. Wagner lithog. Prag. J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung, 1856. Dostupné z: <http://chartae-antiquae.cz/cs/maps/31339>.

⁵⁸⁷ *Odměna pilnosti a dobrých mravů*. Kamenotisk a sklad E. Kučery v Praze, kolem 1850.

Kamenotiskárnu Emanuela Kučery od jeho vdovy Magdalény, která ji vedla od roku 1852, roku 1858 koupil Kučerův faktor František Liebisch.⁵⁸⁸ Františku Liebischovi, který byl žákem Emanuela Kučery, se podařilo nejen plynule navázat na původní produkci kamenotiskárny, ale také celý podnik rozšířit a zmodernizovat.

Antonín Jan Gareis

K prvním pražským umělcům, kteří se litografií věnovali již programově, patřili Leopold August Friese, Josef Führich, Václav František Šír, ale také spoluzakladatel Machkovy litografické dílny, Antonín Jan Gareis starší (1793–1863), který u něj později pracoval jako litograf a byl jedním z tvůrců litografií pro Machkovy *České dějiny v obrazech krasopisně vyvedených*. Nejčastěji litografoval Führichovy předlohy, autorsky se např. podílel na obrazech *Wyhubenj Wršowců*, *Horymjr Neumětelský*, *Tataři v Olomauce*, *Gitka w cýs- leženj v Berauna* nebo *Aukladná vražda w Olomauci*. Antonín Jan Gareis spolupracoval s Josefem Führichem i v pozdějších letech, mezi jejich společné dílo patřila např. publikace *Der wilde Jäger von Bürger in 5 bildlichen* vydaná v Praze v roce 1827, kde ale obrazový doprovod básní tvořily mědirytiny inspirované stylem německého grafického umění 15. a 16. století.⁵⁸⁹ Obrazově poutavé album je vloženo do papírové nakladatelské obálky, která je ozdobena loveckým zátiším převedeným do grafické podoby prostřednictvím techniky křídové litografie, jejímž autorem je Antonín Jan Gareis. Jemná a lehká kresba loveckého zátiší tvořeného o skalní výčnělek opřenými loveckými zbraněmi, lesním rohem a trofejí z jeleních paroží plně využívá charakteristických vlastností kresby litografickou křídou, která umožňuje jemné přechody, působivé stínování a celému obrazu dodává měkkost i hloubku. Ačkoliv se jednalo o kresbu na obálku, je kresba i vlastní litografie provedena s co největší pečlivostí a při srovnání s lineárními mědirytinami, které tvořily vlastní album, je zcela jasně patrný kontrast obrazů a vynikne anachronická kresba loveckých obrazů.

---

⁵⁸⁸ Objevuje se též jako Franz Liebich nebo František Libiš.

⁵⁸⁹ Joseph von Führich – Antonín Jan Gareis – Antonín Müller, *Der wilde Jäger von Bürger in 5 bildlichen Darstellungen gezeichnet von Joseph Führich, radirt von Anton Gareis, und mit kritischen Aufsätzen begleitet von Anton Müller*. Prag: Herausgegeben durch Peter Bohmann's Erben, Gedruckt in der Scholl'schen Buchdruckerey, unter der Leitung des Johann H. Pospischil, 1827. MZK, sign. 5-0097.249. Dostupné z: <http://kramerius.mzk.cz/search/handle/uuid:1c95b850-83a7-11e6-88c5-005056827e52>.

Antonín Jan Gareis pocházel z malířské rodiny, po absolvování studií v Drážďanech a Berlíně přišel v roce 1822 do Prahy, kde se trvale usadil a v roce 1823 se zapsal na pražskou Akademii k Josefu Berglerovi, kde však studoval pouze jeden rok.⁵⁹⁰ Antonín Jan Gareis maloval drobné podobizny, žánrové obrazy, ale těžištěm jeho díla se stala grafika, a to především litografie, kterou si osvojil ve Vratislavi a pravděpodobně také v Paříži. Již po svém příchodu do Prahy Antonín Jan Gareis nastoupil do Machkovy litografické dílny, kde se nejen podílel na litografickém souboru *České dějiny v obrazích krasopisně vyvedených*, ale vytvářel zde také reprodukce obrazů a grafické listy podle vlastních i cizích předloh. Do grafické podoby převedl např. obrazy Františka Tkadlíka, Františka Horčičky, Josefa Führicha nebo samotného Antonína Machka. Byl např. také autorem litografií dvou prací Josefa Berglera, s nímž později ještě několikrát příležitostně spolupracoval. V litografické dílně Antonína Machka získal Antonín Jan Gareis potřebné znalosti i zručnost. Antonín Machek však svým spolupracovníkům nedával moc tvůrčích příležitostí a možná i proto se Antonín Jan Gareis rozhodl osamostatnit. V roce 1841 díky dřívějšímu dobrozdání ředitele Akademie Františka Tkadlíka mu byla udělena koncese na provozování umělecké litografie. Svoji dílnu vybudoval v Praze na Starém městě a podle Karla Chyby jeho kamenotiskárna fungovala pouhé dva roky 1841–1842.⁵⁹¹ Antonín Jan Gareis se proslavil zejména jako portrétista, ilustrátor nebo malíř satirických a humoristických žánrů. Ve svém klasicistním stylu a historizujícímu pojetí Gareis nezapře vliv Antonína Machka, s nímž ve svých počátcích spolupracoval. Jeho dílo je charakteristické působivostí obrazu, přesnou kompozicí a plastickou malbou. Kromě blízké spolupráce s litografickou dílnou Antonína Machka, v níž vydával své autorské grafiky, tak i reprodukce děl starých mistrů i svých současníků,⁵⁹² vytvořil Antonín Jan Gareis několik litografií také

---

⁵⁹⁰ Oldřich Doskočil, *Portrét 18. a 19. století ze sbírky litoměřického muzea. Edice Malíři Litoměřicka*. sv. 6, Litoměřice 2001, s. 33–34.; Rudolf Kuchynka, heslo Gareis, Anton I., in: *Thieme-Becker*, 13 Theil, Gaab–Gibus, s. 189–190.

⁵⁹¹ Litografická dílna působila nejdříve roku 1841 v Praze na Starém Městě v Týnské uličce v domě U zlatého prstenu č. p. 630 (131), v roce 1842 je zmiňována v Týnském dvoře v domě U modrého orla č. p. 643 (143). Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů*, s. 96.

⁵⁹² *Fichte*. Dähling pinx. 1808. Gareis lith. A. Machek gedr. Prag bey Bohmanns-Erben.; Antonín Jan Gareis, *W. J. Tomaschek Compositeur Bey dem Herrn G. Grafen v. Buquoy*. Ant. Gareis del. et lit. A. Machek gedr. Prag bey C. W. Enders.; Antonín Jan Gareis, *Johann A. Wittassek Kapellmeister an der k. k. Metropolitankirche zu Prag*. Ant. Gareis del. et lit. A. Machek gedr. Prag bey C. W. Enders.; Antonín Jan Gareis, *J. Triebensee K. staend. Kapellmeister in Prag*. Ant. Gareis del. et lit. A. Machek gedr. Prag bey C. W. Enders.; Jan Antonín Gareis, *Wenceslaus Leopoldus D. G. Princeps Archipiscopus Pragensis, Sedis Apostol. Legatus Natus, Eques Chlumčansky de Pržestawlk*

v litografické dílně Karla Henniga nebo Haase & Hennig, která vydala jeho litografickou podobiznu svaté Valentýny.⁵⁹³ Ze spolupráce s výše zmíněnými litografickými dílnami vzniklo množství Gareisových reprodukcí děl starších mistrů, jmenovat můžeme např. obraz *Útěk z Egypta* či *Ukřižovaný* od Karla Škréty, *Smrt sv. Josefa* podle Trevisaniho, *Madona s dítětem a Janem Křtitelem* Andrea del Sarto nebo do litografické podoby převedl Carracciho *Pietu*. Vedle děl starších mistrů do litografické podoby převedl také několik kreseb svých současníků, jednou z litografických reprodukcí, kterou vytvořil, byl obraz Františka Tkadlíka Kristus se dvěma anděly. Kromě vlastních litografických realizací a reprodukcí starších děl se v díle Antonína Jana Gareise můžeme setkat také s několika ilustracemi a knižní grafikou, při níž se neomezoval pouze na litografii, ale jeho kresby byly převedeny také pomocí dřevorytu či mědirytu. Svými kresbami přispíval do časopisu *Zlatá Praha*, jeho působivé litografické přílohy vytištěné v litografickém ústavu Kamila Pražáka ilustrují dílo Sofie Podlipské *Povídky a báchky pro dobré dětičky, které se rády učí čísti*.⁵⁹⁴ Litografické obrazy, které poutavě ilustrují jednotlivé povídky Sofie Podlipské, vynikají nejen svou kresbou, ale také vybranou scénou i celkovou kompozicí obrazu. Každá z dvanácti povídek je doprovázená vlastní litografickou kresbou, na níž se objevují děti vystupující v jednotlivých povídkách, můžeme se zde setkat s chlapci pouštějícími draka, s dětmi hrajícími si na dvorku, u vody či na ulici, dívkou, kterou láká vodník do tůně, chlapci vracejícími se domů z lesa, dívkou sedící zasněně u okna nebo usínajícími dětmi, kterým matka předčítá pohádku na dobrou noc. Křídové litografie, které text ilustrují, dodávají obrazům romantický ráz. Antonín Jan Gareis si na obrazech efektně pohrává se světlem i vytvářením prostoru, měkká kresba charakteristická pro křídovou litografii mu umožňuje vytvářet jemné přechody nebo dosáhnout měkké modelace. Protože Antonín Jan Gareis zemřel v roce 1863, jednalo se o jednu z jeho posledních realizací a další díla Sofie Podlipské již ilustroval např. Mikuláš Aleš.

---

et Chlumčzan, inclyti Regni Bohemiae Primas. F. Horčička pinx. A. Gareis lapidi inscripsit A. Machek impressit Pragae apud C. W. Enders.; Vincenc Antonín Barták. Gareis lith. Tisk F. Šír.

⁵⁹³ Antonín Jan Gareis, *St. Valentina*. Gezeichnet. et lithogr. v. Ant. Gareis. Prag bei C. W. Enders. Steindruck v. Haase & Hennig.

⁵⁹⁴ Sofie Podlipská, *Povídky a báchky pro dobré dětičky, které se rády učí čísti*. V Praze: Tiskem a nákladem kněhtiskárny Ed. Grégra, 1864. NK, sign. 54 G 751.

Stejně jako řada jeho současníků, byl také Antonín Jan Gareis obratným komentátorem aktuálního dění a proslavil se vydáváním žánrových a satirických obrazů podle vlastních i cizích předloh. Sám byl autorem karikatur i kreseb zachycujících život pražských měšťanů, které byly vydávány na samostatných listech, začleňovány do tisků, ale také vyšly jako samostatné album *Tabletten aus dem Prager Leben* i dílo *Bilder aus dem prager Volksleben. Obrazy z pražského života*.⁵⁹⁵ Stejně jako řada jeho současníků, z nichž někteří byli zmíněni již dříve, byl také Antonín Jan Gareis jedním z glosátorů revolučního roku 1848. Z jeho ruky pochází např. karikatura odsuzující jednání sedmašedesátníků *Wyobrazení nitek daleko a hluboko rozvětveného spiknutí*,⁵⁹⁶ na níž jsou sedmašedesátníci nakresleni jako nejrůznější zvířata sepisující petici.

Antonín Jan Gareis byl vynikajícím portrétistou, ilustrátorem, grafikem i litografem. Jeho syn Antonín Gareis mladší (1837–1922), který se mimo jiné vyučil litografickému umění v otcově dílně, byl stejně jako jeho otec nadaným kreslířem, autorem žánrových obrazů.

---

⁵⁹⁵ *Tabletten aus dem Prager Leben. Meine Herren aufgschaut! – der Eisstoffs. Expedition des vaterländischen Albums für Literatur, Kunst und Wissenschaft.* Geraus gez. Gedr. bei Machek, 1826. *Bilder aus dem prager Volksleben. Obrazy z pražského života.* Kateřina Bečková, *Litografie aneb kamenopis*, s. 90–92.

⁵⁹⁶ *Wyobrazení nitek daleko a hluboko rozvětveného spiknutí. Bildliche Darstellung der Faden einer weit verzweigten Verschwörung.* Prag: bey Jos. Kopecky, [1848].

Kamenotiskárny a litografické dílny působící v Čechách

Po roce 1835 vzniklo v Praze několik kamenotiskáren, které byly schopné pokrýt poptávku nejen primárně českých, ale také moravských nebo zahraničních objednavatelů. Pestrá nabídka, specializace některých kamenotiskáren přispěla k vzestupu litografického umění a uplatnění litografie v užitém umění. K majitelům kamenotiskáren působících v Praze mezi lety 1820–1850 patřil Antonín Machek, Bohumil Haase a jeho synové, Karel Hennig, Zikmund Rudl, Karel Vilém Medau, Josef Bedřich Zwettler, František Řehula, František Eduard Sandtner, Emanuel Eduard Kučera, Antonín Jan Gareis, Vincenc Vácha, Vítek a Suchý, Josef Koppe, František Šír, Adolf Richter, Bedřich Kretschmer, Josef Jelínek a Josef Habel. Tím, že se litografie stala v roce 1835 živností, došlo k uvolnění udělování kamenotiskařských licencí a nárůstu kamenotiskáren působících v Čechách i na Moravě. Od roku 1835 měli zavedení knihtiskaři v krajských městech povoleno do své tiskárny zřídit litografický lis a litografie se stala běžnou součástí živnostenského podnikání.

Z kamenotiskáren založených v Čechách ve 30. letech mimo Prahu můžeme jmenovat např. kamenotiskárnu v Litoměřicích, jejíž zřízení bylo povoleno 24. listopadu 1831. Podnikavý Karel Vilém Medau se chtěl prosadit i v Praze, kde v roce 1843 založil svou pražskou filiálku, která v Praze působila do roku 1855, kdy ji Karel Vilém Medau prodal Karlu Ferdinandu Bellmannovi (1820–1893), jehož podnik se stal výrazným pražským polygrafickým centrem druhé poloviny 19. století.⁵⁹⁷ Kamenotiskárna Karla Viléma Medaua byla orientována na spojení obrazu a textu a byla jednou z prvních, která kombinovala knihtisk s kamenotiskem a proslavila se nejen svými litografiemi, ale také výpravou svých tisků.⁵⁹⁸ Na počátku 30. let vznikla kamenotiskárna Leopolda Reintera v Plzni (povolení získal 18. února 1831), byla založena kamenotiskárna Martina Zdarsy v Českých

---

⁵⁹⁷ O zřízení pražské filiálky, která by mu zajistila vyšší odbyt a otevřela dveře k novým zakázkám i kontaktům, Karel Vilém Medau usiloval již v roce 1830, kdy je jeho žádost zamítnuta s odkazem na předpis z roku 1793, který zakazoval v pražské metropoli zvýšit počet knihtiskařů na více než deset. Oldřich Doskočil, *Karel Vilém (Carl Wilhelm) Medau (1791–1866)*. Podřípský muzejník 2006, s. 87–128.; Oldřich Doskočil – Věra Přenosilová, *Kreslíři a litografové litoměřické kamenotiskárny.*; Jana Wittlichová – Radim Vondráček, *Karel Vilém Medau 1791–1866*. Litoměřice 1998.

⁵⁹⁸ „Nešlo ovšem o kombinaci litografie do stránky s textem v technice knihtisku ve smyslu zalomení (litografie a knihtisk na jedné tiskové straně), ale o nahrazení jiných technik – leptu, mědirytu, ocelorytu apod. Litografické tisky se jako dříve vlepovaly mezi stránky knihtisku.“ Oldřich Doskočil – Věra Přenosilová, *Kreslíři a litografové litoměřické kamenotiskárny*, s. 22.

Budějovicích (povoleno 16. listopadu 1832), Filipa Jeřábka v Mladé Boleslavi (povoleno 12. září 1833), Františka Kastránka v Jičíně (povoleno 22. května 1834), Josefa Košiny v Chrudimi (povoleno 30. května 1834) nebo Petra von Schönfeld v Žatci (povoleno 26. června 1834).⁵⁹⁹ V roce 1845 byl založen závod Josefa Koppeho a Karla Ferdinanda Bellmanna, pozdější litografická dílna Koppe-Bellmann, která byla vedle kamenotiskárny dědiců Bohumila Haase jednou z významnějších litografických firem působících v Čechách a stala se nejen školicím střediskem budoucích litografů, ale také zde bylo v druhé polovině 19. století realizováno množství obrazově zajímavých zakázek užitě i umělecké grafiky.⁶⁰⁰

V Praze v polovině 19. století plně fungovalo sedm kamenotiskáren a kamenotiskárny se postupně začaly uplatňovat i v mimopražském prostředí, a to i díky tomu, že v roce 1848 došlo současně s vydáním konstituce dne 15. března i ke zrušení cenzury a k uvolnění pravidel pro zřízení kamenotiskáren.⁶⁰¹ V roce 1850 působilo v Praze celkem jedenáct kamenotiskáren.⁶⁰² První litografický rychlolis

---

⁵⁹⁹ „Steindruckereien auf dem Lande. Bidschower Kreis, in Gitschin: Hr. Franz Kastranek. Bunzl. Kreis in Jungbunzlau: Hr. Philipp Geržabek. Chrud. Kreis, in Chrudim: Hr. Josef Koschina. Casl. Kreis, in Caslau: Hr. Franz Procházka. Elbog. Kreis, in Elbogen: Hrn. Gebrüder Franz u. Karl Franiek. Leitmer. Kreis, in Leitmeritz: Hr. Karl Wilhelm Medau, Niederlage. II. 863. Pilsn. Kreis, in Pilsen: Hr. Michael Schmid. Saaz. Kreis, in Saaz: Hr. Peter Ritter v. Schönfeld. Tab. Kreis, in Neuhaus: Hr. Alois Landfraß.“ *Handbuch des Königreiches Böhmen für das Jahr 1847*. Prag: Gedruckt und zu haben bei Gottlieb Haase Söhne, Annahof Nr. 211, 1847, s. 571.

⁶⁰⁰ Karel Ferdinand Bellman (1820–1893), nakladatel, tiskař a fotograf, otevřel svoji knihtiskárnu a obchod s barvami 1. března 1856 v Praze v Císařském mlýně v Bubenči. Původně malou tiskárnu rozšířil nákupem pražské filiálky Karla Viléma Medaua v roce 1855, vzniklý Artisticko-typografický ústav měl nejen tiskárnu a vlastní nakladatelství, ale také oddělení pro kamenotisk, dřevoryt, světlotisk, stereotypii nebo fotografii. Bellmann ve svém podniku vydával především česky psané tisky, poté se specializoval na kamenotisky a dřevotisky, později se také věnoval umělecké litografii a světlotisku, součástí nakladatelství byla i písmolijna a zařízení pro stereotypii. V druhé polovině 19. století podnik Karla Ferdinanda Bellmanna získal díky své specializaci a uměleckým aktivitám značný vzhlas a spolupracovala s ním řada umělců či zde zkušenosti získávali mnozí tiskaři a to nejen z Čech. Výjimečné postavení tiskárny Karla Bellmanna dokládá i to, že zde byl od 15. června do 31. srpna 1859 na praxi brněnský tiskař Rudolf Maria Rohrer.

⁶⁰¹ V Praze se v roce 1846 nacházela litografická dílna Antonína Machka, kterou v této době vedla jeho manželka spolu s Františkem Šírem a později Josefem Habelem, litografická dílna nacházející se u tiskárny synů Bohumila Haase, litografická dílna Karla Henniga, Josefa Bedřicha Zwettlera, kterou v té době vedla jeho žena, litografická dílna Františka Šíra, který se v tomto roce osamostatnil. Další litografickou dílnu vlastnil František Řehula, Antonín Jan Gareis starší, František Eduard Sandtner nebo Karel Vilém Medau, který roku 1843 založil pobočku v Praze a jeho závod roku 1847 převzal Karel Bellmann. Mimo Prahu vlastnil litografickou dílnu od roku 1831 litoměřický Karel Vilém Medau nebo plzeňský tiskař Leopold Reiner. V průběhu 30. let 19. století pak litografickou dílnu zakládá Martin Zdarsa v Českých Budějovicích (1832), Filip Jeřábek v Mladé Boleslavi (1833), František Kastránek v Jičíně (1834), Josef Košina v Chrudimi (1834) nebo Petr ze Schönfeldu v Žatci (1834). Oproti tomu se na Moravě v polovině 19. století nacházelo celkem devět litografických dílen, šest v Brně a po jedné v Olomouci, Znojmě a Jihlavě.

⁶⁰² „Steindruckereien. Hr. Gelinek J. II. 924, Marieng. Habel J. I. 169, Jesuiteng. Haase Gottl. Söhne. I. 211, Annahof. Hennig C. I. 309. Bergst. Kutschera Em. Eduard. II. 840, Roßmarkt. Hr. Řehula F. II. 767, Obstgasse. Richter A. I. 402, Rittergasse. Sandtner F. E. I. 548, großen Ring. Schier F. II. 85,

vlastnil v Čechách roku 1868 pražský kamenotiskař Josef Farský činný v Praze od roku 1858, kromě toho do své tiskárny zval spolupracovníky až z Ameriky. Rychlolis byl významným pokrokem, neboť na rychlolisu byl zručný tiskař s pomocníky schopen vytisknout až 1 000 listů denně. Josef Farský vzal jako jeden z prvních do učení na žádost *Klubu dam* šest děvčat, z nichž jen jediná v učení vytrvala až do konce a poté dlouhá léta působila ve Švýcarsku jako faktorka.

V 50. letech se statistické, řemeslnické a obchodnické zprávy zmiňují, že se v Čechách nachází celkem čtrnáct kamenotiskáren. „*Kamenotiskáren: v Litoměřicích C. V. Medau, v Mladé Boleslavi, Jičíně, Chrudimi, Taboře, Plzni, Loktu, Žatci, Praze 7 a sice Sandtner, Hennig, Vítek, Vácha, Šír, Kučera, Kračmer.*“⁶⁰³ O osm let později, v roce 1859, kdy byl vydán nový živnostenský řád, na základě kterého měli členové jednotlivých řemesel a živností povinnost vytvořit společenstva, působilo čtrnáct kamenotiskáren jen v Praze a bylo v nich zaměstnáno čtyřicet čtyři kamenotiskařů.⁶⁰⁴ K ustanovení společenstva kamenotiskařů dne 16. června 1860 se sešlo devět majitelů kamenotiskáren, jmenovitě to byl Karel Ferdinand Bellmann, Josef Jelínek, František Liebisch, František Šír, Bedřich Kretschmer, Bohumil Haase, Josef Farský, Jan Evangelista Sandtner junior a Josef Habel, za magistrát byl přítomen Waňka a další dva úředníci. Od počátku šedesátých let diametrálně vzrostl počet tiskáren i litografických dílen. Tento nárůst je také jednou z reakcí na vynález chromolitografie, vhodné především pro reprodukce a knižní ilustrace. V letech 1862–1871 vzrostl počet pražských tiskáren ze sedmnácti na dvacet tři a litografických dílen ze sedmnácti na dvacet sedm.⁶⁰⁵ V roce 1900 se pak počet litografických dílen působících v Čechách zvýšil na osmdesát pět a na sedm působících na Moravě a ve Slezsku. Polygrafický průmysl v českých zemích

---

Brennteng. Wacha V. I. 208, Anapl. Witek M. A. I. 511, Kohlmarkt. „Handlungs-Gremien, Fabriken und Gewerbe der königlichen Hauptstadt Prag für das Jahr 1851, Prag 1851, s. 145.

⁶⁰³ Karel Amerling, *Průmysl v Čechách. Zprávy statistické, řemeslnické a obchodnické.* V Praze: Tisk Bedřicha Rohlíčka, 1851, s. 54.

⁶⁰⁴ Pražský adresář z roku 1859 uvádí patnáct kamenotiskáren působících v Praze: „*Hr. Bellmann Carl, I. 87, Plattnerg. Farsky Joseph, I. 445, Egidipl. Gelinek Jos., II. 924, Garteng. Habel Josef, I. 101, Marienvl. Haase Gottlieb Söhne, Altstadt, Nr. 211, Annahof. Hennig Carl, I. 86 Plattnerg. Jelínek Jos., I. 933, großer Ring, Kretschmar Friedrich, I. 195, Brückenmühlg. Hr. Kutschera's Em. Ed. Witwe, II. 840, Wenzelsplatz (Roßmarkt). Řehula Franz, I. 1370, Alleeg. Schier Franz, II. 85. Breuteng. Sandner Frz., I. 471, Schwefelg. Sandner Joh., I. 497, Gallipl. Wacha Vinc., I. 316, alte Postg. Witek Mathl A., I. 511, Kohlm.*“ Johann Stiasny, *Adressen-Buch der Handlungs-Gremien, Fabriken und Gewerbe des Königreichs Böhmen für das Jahr 1859.* Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1859, s. 184.

⁶⁰⁵ Zdeněk Míka, Ke vzniku a rozvoji tiskařského průmyslu v Praze do počátku 20. století, in: *Documenta Pragensia*, X/2, 1990, s. 377.

zaostával za světovým vývojem, čeští ani moravští tiskaři i litografové neměli dost kapitálu potřebného k modernizaci svých dílen a tak nemohli konkurovat zahraničí.

Jak již bylo řečeno dříve, v polovině 19. století zažívá litografické umění úpadek, který je spojený i s objevem fotografie, která nahradila nejen portrétní grafiku, ale i oblíbené veduty nebo reprodukční grafiku. O pořízení litografického lisu stále častěji usilují tiskaři bez jakýchkoli uměleckých ambicí, neboť chtěli pouze zvýšit svoji nabídku.

Počátky litografie na Moravě

Prosazování litografie v českém i moravském prostředí bylo velice pozvolné a překvapivě se jejími prvními průkopníky stali vedle několika malířů zejména ambiciózní tiskaři, kteří v ní viděli možnost rozšíření své produkce. Moravská litografie se více než k samostatné umělecké tvorbě vázala k užité grafice, ke knižní a časopisecké produkci, stejně jak tomu bylo i u mědirytin. Centry moravského kulturního života i tiskařství bylo Brno a Olomouc, kde se také soustředil politický, společenský a kulturní život. Výtvarné umění na Moravě se zvláště v první polovině století vyvíjelo odděleně a tudíž odlišně od českého a mělo převážně provinční charakter. Tato provinčnost se projevila také v polygrafickém průmyslu, kdy se německy mluvící Brno stalo odbytíštěm vídeňských tiskařů, např. Johann Thomas von Trattner (1717–1798) měl v Brně zřízenou filiálku a také samotní brněnští obchodníci byli velmi úzce napojeni na vídeňské umělecké kruhy a stali se distributory knih, uměleckých děl, grafického umění, tedy i litografií, na Moravě. Prioritní místo v knižním obchodě v Brně na počátku 19. století zaujímal podnik knihkupce, tiskaře a nakladatele Franze Gastla, Leopolda Hallera a později i Ludwiga Wilhelma Seidela, který vedle knih a hudebnin nabízel také umělecká díla. Kromě toho se Brno stalo jedním z moravských center knižního obchodu, odkud byly knihy i grafiky distribuovány dále. Brněnští tiskaři, nakladatelé a stacionární knihkupci opírali svoji pozici na knižním trhu Moravy a Slezska o síť distributorů, nejčastěji z Vídně a z Německa, většinou z Augsburgu a Norimberku. Na vídeňské i německé prostředí byly navázány také tiskárny, které zde kupovaly papír či písemné fonty spolu se štočky s tiskařskou výzdobou.⁶⁰⁶

První plně zařízená soukromá litografická dílna v Brně byla zřízena v rámci tiskárny Josefa Georga Trasslera až v roce 1824 a jejímu založení předcházela řada aktivit jak ze strany moravských tiskařů, umělců, tak i mecenášů umění. Časový posun provázející založení první moravské litografické dílny, který byl dán historickými, společenskými i kulturními okolnostmi, ale nesvědčí o nezájmu o litografické umění. Brno bylo od konce 18. století díky centralistickým tendencím dvora zcela zastíněno Vídní, kdy i současníky bylo chápáno jako předměstí Vídně, kde se odehrával kulturní a společenský život. Existující brněnské kulturní instituce sloužily nadaným umělcům spíše jako stupínek pro další kariéru v hlavním městě, kam odcházeli studovat malíři i grafici, kteří často právě ve Vídni získávali nejen vzdělání,

---

⁶⁰⁶ Zdeněk Šimeček, *Knižní obchod v Brně*.

ale i své první zakázky a navazovali zde důležité kontakty.⁶⁰⁷ Moravské malířství se od konce 18. století neopíralo o vlastní umělecké centrum a stejně tak zde chyběla výrazná malířská osobnost. Postavení Brna nepřispělo ani to, že se nacházelo mezi dvěma uměleckými centry, rozvinutým vídeňským a vznikajícím pražským, jimiž bylo směřováno. To, že bylo Brno na Vídní kulturně závislé, dokládá nejen řada zakázek, ale také spolupráce brněnských tiskáren i na Moravě působících umělců s vídeňskými dílnami, která probíhala po celé 19. století.

Vliv Vídně se odrážel nejen diktátem kulturních mód, ale také neustálým odlákáváním honorace a talentů do hlavního města říše.⁶⁰⁸ Kromě Vídně řada mladých umělců a výtvarníků odcházela v této době na umělecké školy do Mnichova, Paříže, případně do Prahy, odkud do Brna přinášeli nové umělecké názory, styl i technické vynálezy. Od konce 18. století se Morava stala téměř naprosto závislá na Vídni, tato situace vznikla jako důsledek josefínské státoprávní centralizace celé země, kdy se Vídeň stala nejen správním a právním centrem, ale také centrem uměleckým, které určovalo současné trendy a bylo uměleckým vzorem, kde svoji inspiraci nacházeli umělci i budoucí objednavatelé. Umělci i řemeslníci z Moravy i Čech do Vídně přicházeli studovat na Akademii či zde absolvovat alespoň krátkou praxi. Vídeň měla v průběhu 18. a 19. století pozici dominantního kulturního centra a v prostředí dvora se pohybovala řada významných osobností, přicházeli sem také vyhledávat své mecenáše a objednavatele uměleckých děl. Díky centralistickým tendencím Vídně a nasycení trhu s uměním v důsledku sekularizace klášterů a chybějící klientele, kdy moravská šlechta i brněnští měšťané, kteří se stali objednavateli především intimního umění či grafiky, dávali přednost spíše vídeňským umělcům, se Brno na počátku 19. století stalo umělecky provinčním místem, kde své uplatnění nenašli ani grafici, což dokládá i skutečnost, že v této době v Brně nefungovala ani samostatná mědirytecká dílna.⁶⁰⁹ Díky blízkosti Vídně i fungující obchodní síti absenci výraznější umělecké osobnosti či grafické dílny nepociťovali ani brněnští obyvatelé. Většina uměleckých zakázek pro brněnské měšťany i moravskou

---

⁶⁰⁷ „Styk s vídeňskou výtvarnou kulturou se uskutečňoval nejen přímo studiem moravských umělců na vídeňské Akademii, ale i zprostředkovaně přílivem uměleckých děl do českých zemí na výstavy či k dekoraci šlechtických sídel. Na nich se pak učili diletanty a jimi se třibil vkus širší veřejnosti. Je samozřejmé, že kultivovaná vídeňská umělecká škola, zejména portrétní, suverénně ovládla domácí umělecký projev, aniž ho pozdvihla ke své úrovni. Nepřítomnost vyšších uměleckých aspirací byla nepochybně výsledkem provinční průměrnosti i emigrace úspěšných umělců do zahraničí nebo jiných zemí rakousko-uherského císařství.“ Karel Holešovský, Brněnský miniaturista Patricius Kittner. *Brno v minulosti a dnes* 10, 1989, s. 136.

⁶⁰⁸ Halina Beresnevičiute-Nosálová, Prezentace styků brněnských a vídeňských kulturních elit v brněnském tisku první poloviny 19. století, in: *Brno Vídní, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. listopadu 2007 v Brně*. Brno 2008, s. 369.

⁶⁰⁹ Jediná mědirytecká dílna na Moravě na počátku 19. století působila v Olomouci a patřila Martinu Faltusovi, který zřídil její pobočku také v Brně na dnešní Údolní ulici. Brněnští tiskaři Josef Georg Trassler i Johann Georg Gastl ve své tiskárně zaměstnávali mědirytec nebo spolupracovali s brněnskými i vídeňskými grafiky.

šlechtu tak byla realizována právě ve Vídni. Nechat si zhotovit litografický portrét v některé zavedené vídeňské litografické dílně, nejlépe u Josefa Kriehubera, ale vyhledávanými se stali např. i Josef Höfelich, Eduard Kaiser, Franz Eybl či August Prinzhofer, se stalo otázkou osobní prestiže. Moravské litografické portrétní zakázky jsou tak spojené s vídeňskými umělci.

Zájem o vlastní litografickou techniku můžeme sledovat ještě před zřízením první brněnské litografické dílny. Již v roce 1816 vyšla v *Brünner Zeitung* v oddělení *Miscellen* zpráva seznamující čtenáře krátce s dějinami litografie a založením prvních litografických dílen v Německu, ve Vídni v roce 1802, v Itálii v roce 1807, v Paříži 1807 nebo Rusku.⁶¹⁰ Nadšení pro litografii a první snahy o zřízení litografické dílny v Brně podporoval také historik a publicista Josef von Hormayr (1781/1782–1848), který poté, co se účastnil povstání v Tyrolsku, byl 7. března 1813 zatčen a uvězněn v Mukačevě, odkud byl převezen do vězení na brněnském Špilberku, které vystřídal nucený pobyt v Brně a v Rájci nad Svitavou. Z moravského exilu se mohl do Vídně vrátit teprve až v roce 1817. Během svého nuceného pobytu na Moravě navázal řadu kontaktů s moravskými šlechtici a intelektuály. Stal se vychovatelem a blízkým přítelem Salm-Reiferscheidtů, které ovlivnil např. i při budování jejich zámecké obrazárny v Rájci nad Svitavou, do níž byla právě na jeho popud zakoupena díla soudobých rakouských romantických malířů. Josef von Hormayr byl nejen významným historiografem, ale stal se také horlivým popularizátorem litografického umění a litografické obrazové přílohy brzy tvořily nedílnou součást jeho kulturněhistorického časopisu *Archiv für Geografie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. Josef von Hormayr v periodiku také publikoval jednu z prvních studií seznamující čtenáře s objevem litografie a jejími dalšími osudy. Čtenářům byly v příspěvku představeny nejen obě verze vynálezu litografie, jak Aloise Senefeldera, tak Simona Schmidta v Mnichově, ale také první litografické dílny působící v Německu i Rakousku. Pozornost byla věnována i její propagaci nebo nastínění možností jejího využití.⁶¹¹ V době, kdy Josef von Hormayr pobýval na Moravě, se stal jedním z iniciátorů myšlenky realizace řady litografických obrazových cyklů. Mezi soubory litografií, které chtěl Josef von Hormayr nechat zhotovit, patřily výjevy ze Shakespearových her (*Shakespeares Gallery für Oesterreich*), historický cyklus habsburských panovníků nebo obrazy významných událostí moravských dějin. Josef von Hormayr se stal spolu

---

⁶¹⁰ Vynálezce Alois Senefelder je zde označen jako Aloysius Sonnenfelder (Sänger am Theater zu München). *Beytrag zur Geschichte der Steindruckerey. Brünner Politische Zeitung*. Nr. 69. Sonnabend den 9. März. 1816, s. 275–276.

⁶¹¹ Über die Erfindung der Steindruckerey. (Lithographie.) *Archiv für Geografie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. Nr. 68, Neunter Jahrgang 1818, s. 265–268.

s olomouckým historikem Františkem Xaverem Richterm (1783–1856) autorem celého konceptu. Kresby podle jejich návrhů vytvořil mezi lety 1824–1826 František Richter. Historický cyklus je včetně titulního listu tvořený 115 kresbami, které oproti další Richterově tvorbě vynikají dramatičností, dynamičností, živou a lehkou kresbou nebo použitím světelných kontrastů, kterých je dosaženo lavírováním. Soubor kreseb zachycuje moravské dějiny od pohanských počátků až do 18. století, které jsou prezentovány prostřednictvím dramatických a vypjatých scén.⁶¹² Pro celý soubor je bohužel charakteristická umělecká rozkolísanost, poměrně zběžná kresba a kulisovitost prostředí, kdy jsou před kulisy postaveny osoby s vyhocenými gesty, pohyby i výrazy. Ačkoliv měl projekt prvotní podporu Huga Františka Salm-Reifferscheidta, Richterovy skici nakonec do grafické podoby převedeny nebyly.⁶¹³ Svoji roli v tom jistě sehrála skutečnost, že František Richter nebyl natolik zdatným kreslířem a i přes své veškeré snahy nestačil na tak náročné dílo. Realizaci nepomohlo ani to, že se mu starohrabě Hugo František Salm-Reifferscheidt snažil pomoci a vycházel mu vstříc, např. požádal vídeňského malíře Karla Russe, který pro něj v té době pracoval a zhotovil do rájecké sbírky několik historických obrazů, aby Richterovi pomohl zvládnout náročné bitevní scény. Russ se později zapojil do vlastního provedení a stal se autorem některých obrazů. Russův zásah je patrný např. v obrazech o Sámovi, Boleslavu Zbožném nebo scéně zachycující Zderadovu smrt, které vynikají svým provedením i celkovou dynamickou kompozicí.⁶¹⁴ Historický cyklus z moravských dějin tak nikdy do grafické podoby nebyl převeden a zůstal zachován pouze v podobě akvarelových a tužkových studií, dnes uložených ve sbírkách Moravské galerie.

Díky postupnému uplatňování litografie v různých odvětvích, se rostla také její popularita a zájem o tuto novou techniku začal projevovat stále se rozšiřující okruh jednotlivců. Se zájmem o litografii se setkáme u české i moravské šlechty, o čemž svědčí také aktivity jednotlivých příslušníků šlechtických rodů, kteří se brzy stali předními objednateli

---

⁶¹² Cyklus se soustředí především na počáteční dějiny, kdy prvních 107 tvoří obrazy od pohanských dob po husitské války a až posledních osm obrazů se zabývá historií od 16.–18. století. První kresbou patřící do souboru je pohled na moravské modly, následují historické scény zobrazující život v pravěké vesnici, stěhování národů, příchod Slovanů, Bořivojův křest a počátky křesťanství na Moravě, obrazy z dějin Velké Moravy i přemyslovské Moravy, zakládání prvních hradů, bitevní scenerie i významné osobnosti moravských dějin. Cyklus je pak završen kresbou u Rousínova orajícího Josefa II.

⁶¹³ Akvarelové a tužkové studie získal později Bedřich Sylva Tarouca, ale patrně špatná finanční situace mu znemožnila vydání ilustrovaných dějin Moravy a Richterovy kresby tak pouze rozšířily jeho soukromou sbírku, kterou ve své závěti odkázal Matici Moravské. Jitka Sedlářová, František Richter – malíř moravských vlasteneckých kompozic. *Bulletin Moravské galerie v Brně* 33, Brno 1982, s. 21–22.

⁶¹⁴ Bližší pozornost historickému cyklu věnovala Helena Klusáková, která Richterovo dílo kriticky zhodnotila ve třech studiích. Viz Helena Klusáková, Dílo Františka Richtera III. *Časopis Moravského muzea* XLI, 1956, s. 289–306.

litografických portrétů i litografických obrazů, které často odrážely jejich názory a postoje. Vedle toho se pokoušeli i o vlastní litografické realizace. K výjimečným dokladům zájmu o litografii patří autentická výpověď Huga II. Karla Eduarda (1803–1888) a Roberta Antonína Salm-Reifferscheidta (1804–1875), kteří již v roce 1818 v rámci svého vídeňského studia navštívili vídeňský litografický ústav působící u katastrálního úřadu (Lithographisches Institut des Katasteramtes), v jehož čele stál litograf Lorenz Kohl von Kohlenegg (1783–1851), nadšený propagátor litografického umění, jenž je neodmyslitelně spojený s počátky litografie na Moravě.⁶¹⁵ V litografickém ústavu se Salmové s technikou litografie nejen seznámili, ale také pod vedením svého učitele kreslení Ludwiga Ferdinanda Schnorra von Carlsfeld (1788–1853) vytvořili několik litografií. Litografickou technikou, která umožnila lehce a rychle vytvářet obrazy, byli zcela nadšeni.⁶¹⁶ Litografický ústav, v jehož čele Lorenz Kohl von Kohlenegg stál, během svého vídeňského studijního pobytu navštívili ještě několikrát, o čemž svědčí také jejich další litografické realizace, mezi které patřily obrazy z legend a historií nebo různá zátiší či idylické krajiny.⁶¹⁷ Kromě černobílé litografie se v této době seznámili také s technikou barevné litografie, v jejímž použití viděli obrovskou perspektivu.

---

⁶¹⁵ Kromě toho, že se litografický ústav pod jeho vedením stal jedním z litografických školicích center, chtěl Lorenz Kohl von Kohlenegg založit litografickou dílnu i na vídeňské Akademii, která by se měla podílet nejen na výuce, ale také propagaci litografie. Lorenz Kohl von Kohlenegg, který chtěl litografické umění zpřístupnit co nejširšímu okruhu zájemců, byl autorem přehledné praktické učebnice litografie. Lorenz Kohl von Kohlenegg, *Practische Anleitung zur Lithographie*. Wien 1820.

⁶¹⁶ V dopise ze 7. července 1818 psal Robert Salm-Reifferscheidt nadšeně své matce, že spolu se svým učitelem navštívili litografický ústav, kde je Lorenz Kohl von Kohlenegg provedl a seznámil je s provozem i produkcí kamenotiskárny. „*Wir haben am Iten dieses Monats die Steindruckerey des Herren Kohl gesehen. Er hatte die Güte uns überall herumzuführen, und uns alles zu zeigen. Auch sein Partefeuille haben wir gesehen, wo mir unter andere zwey Landschaften sehr gefielen, welche wenn man sie gerade ansach felsige Gegenden mit alten Burgen vorstellten, wenn man sie aber schief stellte, einen alten Mann und eine alte Frau vorstelleneinen. Das alte Weib hatte an der Stelle des Auges einen Brunnen, der Mann einen Wasserfall. Nase und Lippen waren theils vorspringende Felsen, theils Mauern und alte Thürme. Dann sahen wir auch Landschaften welche so gedruckt waren, als wären es Zeichnungen mit der schwarzen Kreide; und sehr schöne Situations Zeichnungen. Die Presse gefiel mir vorzüglich. Der Stein lag darinn fest, und das Papier wurde darauf gelegt und dann gepreßt, und so war der Abdruck gleich fertig, der Herr Hauptmann von Kohl sagte man könne in einem Vormittage 3–400 Abdrücke machen, während in einer Kupferpresse höchstens 80.*“ MZA, G 150 Rodinný archiv Salm-Reifferscheidtů Rájec nad Svitavou (= MZA, G 150), kart. 109, inv. č. 421, fol. 49.

⁶¹⁷ V následujících měsících i letech zkusili oba bratři několik litografií sami realizovat a mezi jejich první práce patřily patrně idylické krajiny, které věnovali své matce k svátku a které jí poslali i s dalšími svými litografickými pokusy, o čemž se dozvídáme např. z dopisu ze 7. září 1818. „*Wir haben ein jeder eine Idille versucht, welche wir dir zu deinem Namensfest schenken wollen, allein wir können sie erst mit dem Postwagen senden, wo wir auch unsere zweyten Versuch auf Stein mitgeben werden, welche aber auf eine andere Art gemacht ist als der erste. Der Stein wurde nemlich rauh geschliffen, dann mit einer chemischen Kreide darauf verkehrt gezeichnet, und das ganze hierauf mit Scheidewasser übergossen, welches den Stein abätzte, so daß gezeichnete erhaben bleibt und dann wird es abgedruckt. Die Bereitung der Kreide weiß ich aber nicht, denn sie ist ein Geheimniß.*“ MZA, G 150, kart. 109, inv. č. 421, fol. 52. Během svého vídeňského studijního pobytu do litografické podoby převedli také své další kresby, za zmínku stojí např. realizace Huga II. Karla Eduarda Salm-Reifferscheidt s náměty z literárních děl, legend nebo středověkých eposů např. *Písně o Nibelunzich*. Tyto litografie se sice vyznačují drobnými kresebnými nedostatky, ale jedná se o zcela unikátní doklad zájmu o litografickou techniku i snahy o její osvojení. Hugo II. Karel Eduard Salm-Reifferscheidt, *Siegfriedova smrt (výjev z Písně o Nibelunzich)*. Wien 1820. Státní zámek Rájec nad Svitavou, inv. č. RA 6385.

Kromě řady vlastních litografických pokusů, které během svého vídeňského pobytu Salmové vytvořili, zakoupili také několik litografií do svých sbírek a stali se objednateli řady litografických děl, ať již se jednalo o portréty, veduty či akcidenční tisky. Mezi díla vzniklá na zakázku Salm-Reifferscheidtů patřil např. portrét Huga II. Salm-Reifferscheidta, který si v květnu roku 1822 nechal zhotovit u Josefa Lanzedellyho,⁶¹⁸ z počátku roku 1822 pochází Salmovská zakázka na realizaci vzorníku s nákresy litinových výrobků nabízených jejich železárnami. Salm-Reifferscheidtové spolupracovali s vídeňskými grafiky a právě prostřednictvím litografických obrazů se mohli potencionální zákazníci seznámit s produkcí železáren. Vzorníky vydávané v podobě jednolistů i sešitů sloužily zároveň i jako nabídkové katalogy představující podnik širokému publiku. První katalogy z roku 1822 byly vytištěny na velinovém papíře a vydány v nákladu 300 kusů, vyhotovení vzorníků přišlo na 195 zlatých a tato investice se mnohonásobně vrátila, neboť jejich prostřednictvím mohla být výroba železáren představena co nejširšímu publiku. Detailní kresby prezentovaly veškerou produkci Salmovských blanenských závodů, od nákresů mříží a bran, litinových kamen, křížů, náhrobků, lamp, schodišť, přes různé prvky sochařské výzdoby i jejích jednotlivých dekorativních i funkčních složek. Nedílnou součástí nákresů byly také technické údaje. Průběžně vydávané a obrazově doplňované nabídkové katalogy seznamovaly s aktuální produkcí železáren, byly první svého druhu v českých zemích. Litografické vzorníky se staly velice oblíbené a řada podniků obdobné litografické katalogy často využívala ke své propagaci. V roce 1822 byl nabídkový katalog Salmovských železáren vydán u vídeňského nakladatele Carla Gerolda, později u Ludwiga Carla Zamarského a k dostání byl jak ve Vídni, tak i v brněnském knihkupectví Johanna Baptisty Trasslera nebo pražského knihkupce Johanna Gottfrieda Calveho.⁶¹⁹ Spolupráci s vídeňskými litografy udržovali Salm-Reifferscheidtové i v pozdějších letech, kdy ve Vídni nechali realizovat grafické listy prezentující nejen produkci železáren,⁶²⁰ ale také několik litografických obrazů a vedut zachycujících jejich panství, jeho přírodní krásy a dominanty. Mezi nejznámější pohledy na Blansko, Moravský kras nebo objekty salmovských železáren patří litografie Jakoba Alta (1789–1872) vytvořené podle jeho vlastních, na místě pořízených předloh. Dvě alba *Blansko und dessen Umgebung in Mähren nach der Natur gemalt und lithographirt von Jakob Alt* a *Blansko und Adamsthal* vydaná kolem roku 1855 ve vídeňské litografické dílně Reiffenstein

---

⁶¹⁸ MZA, G 150, kart. 63, inv. č. 417, fol. 245.

⁶¹⁹ *Fürst Salm'sche Eisen- und Maschinen-Fabriken BLANSKO (Eisenbahnstation)*. Wien: Druck der typogr.-liter.-art. Anstalt von L. C. Zamarski. MZA, H 998 Salmovy železářny a strojirny Blansko, kart. 1, inv. č. 55, sign. D2.

⁶²⁰ Mezi autory litografií patřil např. Warm & Anton Schlögl.

& Rösch byla provedena jak v černobílé, tak v kolorované verzi. Litografie prodávané jak v podobě alb, tak i ve formě samostatných grafických listů byly i díky svému působivému a malebnému obrazu velice oblíbené. Jakob Alt na nich zachytil salmovské hutě (Klamovu, Paulininu, Starohraběcí, Mariánskou, Karlovu či Hugovu hut'), průmyslové podniky (cukrovar v Rájci nad Svitavou, strojírnou v Blansku nebo vrtárnu v Arnoštově údolí), ale i rájecký zámek a přírodní scenérie panství v čele s propastí Macochou, vývěru řeky Punkvy a Sloupskou jeskyni v pozadí s poutním kostelem Panny Marie Bolestné ve Sloupu. Veduty Jakoba Alta přináší autentické svědectví o podobě krajiny, jsou oslavou průmyslového pokroku a zároveň i propagací vlastního podnikání Salm-Reifferscheidtů.

Od počátku 19. století začala litografie pronikat do šlechtického i měšťanského života stále více, jelikož se výuka kreslení stala běžnou součástí vzdělání aristokratů, kteří se vedle samotné kresby seznamovali i s grafickými technikami a litografie se brzy setkala s velkou oblibou. Také samotná návštěva kamenotiskárny patřila k vítaným zážitkům a zájem o vyzkoušení litografické techniky projevovala po celé 19. století řada aristokratů. Již dříve byly zmíněny pokusy Salm-Reifferscheidtů, kteří byli neodmyslitelně spojeni s moravským společenským a kulturním životem. Mezi další aristokraty zajímající se o litografii patřila např. Charlotte Speck von Sternburg, rozená Hänel von Cronenthal, která byla diletuující malířkou a vytvořila několik zdařilých ilustrací podle obrazů starých mistrů ze sbírky svého manžela Maximiliana Speck von Sternburg nebo litografický portrét Huga Františka ze Salm-Reifferscheidtu. Kromě Salm-Reifferscheidtů se o litografické realizace pokusili např. také příslušníci rodu Chorinských z Ledské, kteří během svého vídeňského studijního pobytu na počátku 20. let 19. století zhotovili několik vlastních litografií i litografických reprodukcí inspirovaných díly starých mistrů. Litografie s náboženskými motivy se vyznačují vysokou uměleckou úrovní a svědčí o zručnosti autorů, především Marie Chorinské z Ledské, u níž se setkáme nejen s litografickou interpretací děl starých mistrů, ale také s její vlastní litografickou autorskou tvorbou.⁶²¹

---

⁶²¹ Litografickou techniku si vyzkoušeli Gustav Chorinský z Ledské (1806–1873), Marie Konstancie Chorinská z Ledské (1807–1831) či Wilhelm Chorinský z Ledské při svém vídeňském pobytu. Zejména litografie Marie Chorinské z Ledské vyniká nejen svým tématem Ježíška lezoucího po kříži, po jehož stranách leží nástroje Kristova umučení, dŕtky, kladivo nebo hřeby, ale i celkovým provedením, detailní kresbou a měkkou, jemnou modelací. Gustav Chorinský z Ledské, *Der Ungläubige Thomas legt die Hand auf die Wundmale des Herrn*. Wien 1821.; Marie Chorinská z Ledské, *Der Christusknabe mit dem Kreuz*. Marie Chorinsky d. 1. Jänner 1821.; Wilhelm Chorinský z Ledské, *Kreuztragender Christus*. W. Chorinsky 1820. Heinrich Schwarz, *Die Anfänge der Lithographie*, s. 85–86.

Dalšími významnými mecenáši umění, kteří svůj zájem upřeli také k litografii, byli příslušníci rodu Sylva Tarouca. Díky aktivitám Františka Josefa Lothara I. Sylva Taroucy (1773–1835) a nadšení jeho manželky Leopoldiny Sternberg-Manderscheid se všechny jejich děti aktivně zajímaly o umění a pod vedením Antonína Mánesa se učily kresbě a malbě. Na základě Mánesova doporučení studoval dokonce nejtalentovanější Bedřich Sylva Tarouca (1816–1881) v letech 1835–1838 malbu na pražské Akademii a během studia zároveň denně docházel na soukromé lekce kreslení a malby k Antonínu Mánesovi.⁶²² V době studií se také Bedřich Sylva Tarouca seznámil a spřátelil s Josefem Mánesem, kterého jak on, tak jeho bratr August Alexander (1818–1872) spolu se svou manželkou Giselou rozenou Stolbergovou, podporovali nebo ho uvedli do českých vlasteneckých kruhů, čímž Mánesovi zajistili řadu zakázek, a to nejen na malby, ale také grafiky.⁶²³ Josef Mánes měl na rodovém sídle v Čechách pod Kosířem zřízený ateliér, kde trávil čas a nechal se inspirovat tímto krajem, což dokládají např. jeho studie a kresby hanáckých krajů. Mánes podporoval umělecké sklony členů rodu, kteří se i pod jeho vedením zdokonalovali v kresbě, jak Bedřich Sylva Tarouca, tak i jeho sourozenci se věnovali kresbě a nadšeně malovali. Bedřich Sylva Tarouca se zajímal i o grafiku a vytvořil několik zdařilých leptů, na nichž je patrný cit pro zachycení atmosféry i smysl pro detail.⁶²⁴ Kromě svých vlastních kreslířských i grafických pokusů byl Bedřich Sylva Tarouca vášnivým sběratelem umění a bibliofilem, podporoval nejen Josefa Mánesa, s nímž ho pojili přátelské vztahy, ale také řadu dalších umělců nebo spisovatelů.

---

⁶²² „Bylo tedy životním štěstím Josefa Mánesa, že se už na počátku své umělecké dráhy seznámil s Bedřichem Sylva Tarouca, jenž po zakončení studia filozofie v Olomouci přijel roku 1837 do Prahy. Cílem pobytu bylo studium kresby u Josefova otce Antonína na Akademii výtvarného umění v Praze.“ Pavel Štěpánek, *Mecenáši Josefa Mánesa*, s. 77.

⁶²³ Bedřich Sylva Tarouca se stal objednavatelem či iniciátorem řady Mánesových děl, pro něhož byl pobyt v Čechách pod Kosířem maximálně inspirativní. Např. své studie hanáckých krajů použil při realizaci litografického diplomu pro Dědictví sv. Cyrila a Metoděje, který u něj Bedřich Sylva Tarouca jako jeden ze zakladatelů objednal. Při svém ročním pobytu na Hané v letech 1849/50 zde vytvořil řadu přípravných kreseb a studií k litografii Líbánky na Hané, kterou do litografické podoby převedl v roce 1850 František Šír a byla vydána jako Prémie Jednoty umělců výtvarných. Kromě toho vytvořil Josef Mánes řadu portrétů zobrazujících členy rodu Sylva Tarouca, kdy některé byly převedeny i do litografické podoby, jak se tomu stalo v případě portrétu Bedřicha Sylva Taroucy nebo jeho matky Leopoldiny Sternberg-Manderscheid. Josef Mánes, *Friedrich Graf Sylva Tarouca*. Viennae: Eduardus Kaiser lith., 1856. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:26ae190a-13b4-43a3-82c9-753568dd0359>.; Josef Mánes, *Leopoldina Sylva Tarouca roz. Šternberk-Manderscheid*. Jos. Manes gez. Ged. b. J. Höfelich. Eduard Kaiserl lith. MG, inv. č. MM 762. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_762.

⁶²⁴ Lepty Bedřicha Sylva Taroucy zachycují především pohledy do krajiny nebo se mezi nimi nachází několik studií zvířat. Bedřich Sylva Tarouca, *Flóra*. MG, inv. č. MM 219. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_219.

Kromě Bedřicha Sylva Taroucy se o litografii zajímali i další členové rodu, např. Gisela Sylva Tarouca se stala autorkou pohledu na zámek Čechy pod Kosířem, který byl Františkem Xaverem Sandmannem převeden do litografické podoby.⁶²⁵ Na pérové litografii s barevným podtiskem, která se vyznačuje jemným a romantickým pojetím, je zachycen pohled na rodové sídlo doplněný figurální scénou s odjíždějícím kočárem. Díky použití litografie mohl vyniknout autorčin kreslířský rukopis, preciznost a promyšlenost jednotlivých tahů i obdivuhodný smysl pro zachycení atmosféry.

S litografickými pokusy i zakázkami se u aristokracie setkáme po celé 19. století. Šlechtici se také stali předními mecenáši litografického umění a i díky jejich podpoře vznikaly první litografické dílny.

Litografický ústav Hospodářské společnosti

Doklad zájmu o litografickou techniku představují snahy členů Hospodářské společnosti o zřízení vlastní litografické dílny či o pořízení litografického lisu, a to nejen pro její vlastní potřeby. Pořízení litografického lisu se stalo jedním z bodů programu, který si členové Hospodářské společnosti stanovili při jejím zakládání v roce 1813. Litografický lis měl být k dispozici členům Hospodářské společnosti, ale také k užití brněnským spolkům, zdejšími tiskařům i v Brně působícím umělcům. Mezi další závazky Hospodářské společnosti patřilo např. vybudování budoucího Františkova muzea či podpora a založení několika spolků.⁶²⁶ Součástí nově vzniklého muzea se stala také obrazárna zahrnující v sobě grafickou sbírku. Františkovo muzeum se těšilo velké podpoře, první sbírkové předměty tvořily náhodné dary moravských sběratelů a milovníků umění z řad šlechty i brněnských měšťanů.⁶²⁷ Stejně

---

⁶²⁵ Gisela Sylva Tarouca, *Zámek Čechy pod Kosířem*. LITHOG. VON F. X. SANDMANN. N. D. N. GEZ. VON GRFN: GISELA SYLVA TAROUCA GEDR. B. J. RAUH, [50. léta 19. století]. MG, inv. č. MM 1060. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_1060.

⁶²⁶ „Die Gesellschaft, welche, als sie 1813 vollständig organisirt war, gleich mit thatkräftigem Eifer zu wirken begann, erfreute sich nicht unanschlicher Geschenke (S. d. Schemat. von 1815 S. 217), welche sich bedeutend mehrten, als sie ein Landes-Museum ins Leben reif. Die hervorragendsten Momente der Wirksamkeit der Gesellschaft bezeichnen: [...] VII. des Franzens-Museums. [...] VIII. Die von der Gesellschaft 1818 etablirte eigene Steindruckerei hatte keinen Erfolg und ging alsbald wieder ein.“ Christian d’Elvert, *Geschichte der k. k. mähr.-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, mit Rücksicht auf die bezüglichen Cultur-Verhältnisse Mährens und Österr. Schlesiens*. Brünn: K. k. mähr. schles. Ges. zur Beförderung der Landwirtschaft, der Natur- und Landeskunde, 1870, s. 127.

⁶²⁷ Mezi donátory Františkova muzea patřil např. Hugo František Salm-Reifferscheidt, Josef Auersperg, Eduard Collalto, opat augustiniánského kláštera na Starém Brně Benedikt Eder, farář Johann Schaumann z Náměště nad Oslavou, brněňští měšťané Ignác Schlosser, Ernst Hawlik, Vincenc Gerstbauer a Karl Ulram nebo panovník. V dubnu 1837 daroval Ferdinand I. muzeu prostřednictvím moravského presidia „Zwei Kisten mit

mecenáši položili také základ knihovnímu fondu Františkova muzea, jeho umělecké nebo grafické sbírce, i když ta byla systematicky budovaná až z iniciativy Františka Xavera Braumüllera, Mořice Trappa a Wilhelma Schrama.⁶²⁸

Ačkoliv Christian d'Elvert ve své publikaci věnující se dějinám knihtisku na Moravě poznamenává, že Hospodářská společnost uvažovala o pořízení litografického lisu již v roce 1818 a tento nápad nebyl realizován,⁶²⁹ je tato pozdější literaturou přebíraná informace mylná a založení litografického ústavu v rámci Hospodářské společnosti se podařilo, i když nemělo dlouhého trvání. Žádost o pořízení litografického lisu pro potřeby Hospodářské společnosti a vznik litografické dílny v prostorech Františkova muzea, byla sice na jaře roku 1818 zamítnuta místodržitelstvím i policejním ředitelstvím,⁶³⁰ ale i přes tento prvotní nezdar se ještě téhož roku kamenotiskárnu Hospodářské společnosti podařilo vybudovat. Velké zásluhy na jejím vzniku měl tehdejší ředitel Hospodářské společnosti, Hugo František Salm-Reifferscheidt (1776–1836), který se stal iniciátorem celého projektu a pro zřízení litografické dílny v Brně nadchl brzy i další členy Hospodářské společnosti. Hugo František Salm-Reifferscheidt, který se stejně jako jeho synové ve Vídni v litografické dílně katastrálního ústavu pod vedením Lorenze Kohla von Kohlenegg seznámil s litografickou technikou a byl zcela uchvácen jednoduchostí práce a rozmanitostí provedení, se záhy rozhodl prosadit vznik litografické dílny v Brně. Během krátké návštěvy kamenotiskárny katastrálního úřadu si sám litografický tisk vyzkoušel a ještě během svého vídeňského pobytu zjišťoval informace týkající se zřízení a provozu litografické dílny. Ve svém dopise podporujícím žádost o povolení provozování litografického ústavu u Hospodářské společnosti podotýká, že jeho znalosti litografické techniky jsou spíše teoretické a on sám, i když se o to zajímal, nemůže poskytnout praktické rady týkající se zařizování litografické dílny i vlastního

---

verschiedenem Büchern, Landkarten, Kupferstichen und lithograph. Gegenstanden.“ MZA, G 82 Hospodářská společnost Brno (= MZA, G 82), kniha 142.

⁶²⁸ Grafická sbírka Františkova muzea byla vytvářena postupně a jejími donátory se stali umělci i samotní objednavatelé grafik i grafických portrétů. Např. v roce 1820 daroval Hospodářské společnosti několik svých litografických vedut Karel Bschor, v roce 1833 věnoval do sbírek guberniální rada Josef von Harkenfeld svůj litografický portrét nebo v roce 1868 přijal Mořic Trapp do historické sekce podobiznu Gregora Volného a o tři roky později sérii pohledů na Brno, nabídnutou knihtiskaři Buschakem a Irrgagem. Od Josefa Zeleného získal Mořic Trapp plátno *Křest Bořivojův* a po malířově smrti v roce 1886 další jeho obrazy a kresby. Do konce osmdesátých let obohatil Trapp galerii několika desítkami olejů, grafických listů, akvarelů a skic, převážně od domácích mistrů. S osobou Wilhelma Schrama je pak spojená systematicky budovaná Schramova sbírka vedut a portrétů uložená dnes ve fondu MZK.

⁶²⁹ „*Schon im Jahre 1818 beabsichtigte die mähr. schles. Ackerbaugesellschaft die Errichtung einer lithographischen Presse in Brünn; allein es kam nicht dazu.*“ Christian d'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckerei, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur...* in: *Beiträge zur Geschichte und Statistik Mährens und Oesterreich-Schlesiens*. Heft 6, Band I., Brünn: R. Rohrer's Erben, 1854, s. 107.

⁶³⁰ „*Wie aber die bemerkung bewähret, ist die ganze Akt wegen der Steindruckerei Titl. Herrn Kanzler übergeben worden, und nach nicht ad lecta zurückgekommen wobey ist nur enzeige, daß N. 494 die hohe Gubernial bewillig und 495 nun Polizei Anordnung sey.*“ 18. srpna 1818. MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1818, fol. 2.

litografického tisku. Uvedl proto, že se členové Hospodářské společnosti obrátí pro radu na některou z vídeňských kamenotiskáren, kde by měli být také vyučeni budoucí zaměstnanci litografické dílny Hospodářské společnosti. Hugo František Salm-Reifferscheidt viděl obrovský potenciál a možnosti uplatnění litografie v řadě oblastí, i proto se stal jejím velkým propagátorem a jedním z iniciátorů zřízení litografického dílny v Brně. Již ve svém dopise přiloženém k žádosti o udělení povolení k provozu kamenotiskárny se zmiňuje, že by mohly být v litografické dílně Hospodářské společnosti vydávány vedle umělecké grafiky také akcidenční tisky, tiskopisy nebo nejruznější formuláře a tabulky např. pro účetnictví nebo meteorologická měření. Služeb kamenotiskárny by v budoucnu mohli využít nejen členové Hospodářské společnosti a brněnských spolků, ale postupně by mohla kamenotiskárna nalézt také komerční uplatnění a nabízet své služby dalším soukromým subjektům.⁶³¹

Vedoucím plánovaného litografického ústavu se měl stát Josef Horký, který v té době působil ve službách Huga Františka Salm-Reifferscheidta a díky svým schopnostem se zdál být tou pravou osobou.⁶³² Na začátku května 1818 požádal Josef Horký podporovaný Hugem Františkem Salm-Reifferscheidtem o udělení povolení zřídit v rámci Hospodářské společnosti litografickou dílnu.⁶³³ Ve své žádosti vystupuje Josef Horký jako člen Hospodářské společnosti, kterou tímto zastupuje, kreslíř a kaligraf.⁶³⁴ Jak již bylo řečeno, litografická koncese napoprvé Hospodářské společnosti udělena nebyla, proto byl dne 11. června 1818 Hugo František Salm-Reifferscheidt oficiálně pověřen Hospodářskou společností, aby se ujal celé záležitosti spojené se zřízením litografické dílny a dovedl jí do zdárného konce. Protože jednou z výtek při zamítnutí udělení litografické koncese byla absence školeného personálu, navštívil Josef Horký na doporučení starohraběte Salm-Reifferscheidta koncem července 1818 ve Vídni litografickou dílnu katastrálního ústavu vedenou Lorenzem Kohlem von Kohlenegg, kde se seznámil s provozem dílny, teorií i praxí, během níž si postupně osvojil jednotlivé litografické techniky. Do září 1818 se Josef Horký pod Kohlovým vedením naučil nejen základům litografie,⁶³⁵ ale také zde navázal kontakty důležité pro jeho příští působení.

⁶³¹ MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1818, fol. 4–23.

⁶³² Josef Edmund Horký (1790–1844) nastoupil roku 1813 do služeb starohraběte Huga Františka Salm-Reifferscheidta, kde postupně působil jako prozatímní písař, správce rodinného archivu a knihovny v Rájci nad Svitavou, kde se také seznámil s Josefem von Hormayrem, který podporoval jeho zálibu v historii a publikoval ve svém časopise několik studií Josefa Horkého týkajících se moravských dějin. Dne 1. srpna 1817 byl Josef Horký jmenován kancelistou a na začátku roku 1818 se stal osobním sekretářem starohraběte Huga Františka Salm-Reifferscheidta s ročním příjmem 200 zlatých a dalšími výhodami.

⁶³³ MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1818, fol. 4–23.

⁶³⁴ O členství v Hospodářské společnosti žádal Josef Horký v dubnu 1818 a jeho žádost byla záhy kladně vyřízena.

⁶³⁵ „Ende July gieng der von der Gesellschaft zur Erlernung der Lythographie bestimmte Herr Horky nach Wien ab, und kehrte der letzten September nach vollendeter Lehre wieder zurück. Das Zeugnis des Herrn Hauptmann

Lorenz Kohl von Kohlenegg mu poskytnul první rady při zařizování litografické dílny, nákupu nástrojů, pomůcek i vybavení. Josef Horký prostřednictvím Lorenze Kohla von Kohlenegg pořídil do dílny tiskařský lis a litografické kameny různé velikosti. Ve Vídni Josef Horký také nakupoval tiskařskou barvu, křídly, tuše, přípravky potřebné pro úpravu litografických kamenů, nástroje nezbytné pro litografickou tvorbu a zpočátku i velinové papíry, neboť na Moravě nemohl sehnat vhodného dodavatele kvalitních papírů, neboť papíry dodané moravskými papírnami se trhaly a nešlo na ně kvalitně tisknout.⁶³⁶ Josef Horký svou praxi v litografické dílně pod vedením Lorenze Kohla von Kohlenegg ukončil řádně složenou zkouškou, jejíž součástí bylo zhotovení šesti litografií na dané téma, které byly později přiloženy k žádosti o založení brněnské litografické dílny. Mezi realizacemi, jež Josef Horký v průběhu 6. srpna a 10. září 1818 bez pomoci svého učitele vytvořil, patřily litografické listy s ukázkou písma a různých abeced, kresbou figury nebo litografického lisu. Předložené litografie měly doložit, že si Josef Horký během své praxe plně osvojil litografickou techniku, a to jak dovednost v křídové, tušové i ryté litografii, tak i samotnou kresbu či psaný text na litografický kámen.⁶³⁷ Kresby objevující se na těchto prvních litografiích Josefa Horkého svědčí o tom, že byl nejen obratným kreslířem, ale také o tom, že se mu během jeho krátkého pobytu v litografické dílně pod vedením Lorenze Kohla von Kohlenegg podařilo získat potřebnou zručnost a osvojit si kresbu i psaní na litografický kámen. List se čtyřmi nákresey litografického lisu zhotovený technikou pérové litografie dokládá, že byl Josef Horký zběhlý v technickém kreslení a převedení plánů do litografické podoby se pro něj stalo jen otázkou osvojení si samotné praxe.⁶³⁸ Promyšlené rozvržení celkové plochy, přesné tahy podle pravítka, práce s tenkou, zesílenou i přerušovanou linkou nebo detailnost kresby jsou pro plány vytvořené Josefem Horkým charakteristické i v pozdější době, kdy se litografické plány a nákresey staly běžnou součástí produkce dílny. V případě technického plánu se Josef Horký musel přesně držet předlohy, nákres měl doložit technické zvládnutí kresby a jeho schopnost věrně a přesně reprodukovat obraz daného objektu. Kresba v tomto případě musela být přesná a precizní a nemohl zde vyniknout vlastní rukopis a kreslířská zručnost Josefa Horkého, jak tomu bylo v případě studie mužské tváře zachycené na dalším litografickém listě patřícím do tohoto souboru.⁶³⁹ Drobný kresebný portrét muže v historickém kostýmu zaujme především

---

von Kohl, sub. No: 530 übergeben, bekräftigte, dass er seine Zeit in Wien gut angewendet habe, und Herr von Kohl ihn, als einem der ausgelernt ist, ausähr.“ MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1818, fol. 4.

⁶³⁶ MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1818, fol. 15–16.

⁶³⁷ Ibidem, fol. 5–6, 9–10, 12.

⁶³⁸ *Stein-Druckerpressen. Figura A.–D.* Horky's 1r. Versuch auf Stein. Den 6. August 1818. Ibidem, fol. 10.

⁶³⁹ *Rhetorician.* Horky. Na protější straně listu zrcadlově obrácené se nachází kresba litografického lisu *Figura E. F. Horky's* 2r. Versuch 8./8. 1818. Ibidem, fol. 9.

svojí lehkostí a jemností tahů nebo prací se světlem a stínem, který zakrývá pravou část obličeje. Protože se jedná o pérovou litografii, používá Josef Horký k dosažení daného účinku šrafování nebo zeslabování a zesilování čar, které především v oblasti kabátu působí značně nahodile. Kromě kresby tváře se na stejném listě nacházejí ještě dvě poslední studie litografického lisu s celkovým axonometrickým pohledem. Stejně jako v případě plánů litografického lisu jsou i zde tahy vedeny přesně podle pravítka a samotný prostor či materiál je pak vystižen prostřednictvím šrafování nebo kombinace čar různé šířky. Zajímavá je kresba litografického kamene usazeného do litografického lisu, na němž se nachází lehce načrtnutý soudobý mužský portrét. Litografické listy věnované kaligrafickému umění prezentují možnosti litografie a jejího využití v interpretaci písemného projevu, jsou na nich ukázky různých tahů, vlnovek a linií, psacích i tiskacích abeced nebo textů různé velikosti psaných zběžně i krasopisně. Předložené litografie i kladné vyjádření Lorenze Kohla von Kohlenegg se staly dokladem úspěšného absolvování vídeňské praxe, po kterém byl Josef Horký dostatečně obeznámen s litografickou tvorbou. Byl proto schopen zajistit plynulý chod brněnského litografického ústavu a již nic nebránilo jeho založení.

Novou žádost o pořízení litografického lisu a vybudování litografického ústavu v rámci Hospodářské společnosti podpořil dopisem z 15. září 1818 také Hugo Salm-Reifferscheidt, který viděl ve vynálezu litografie obrovský potenciál. „*Was wir aber bei einen solchen bedürfen, das scheint Herr Horky nach diese beispiele seiner Verwendung hinreichend zu besitzen, auch ich glaube, daß wir bei seinen übrigen Eigenschaften so weit nur diese bis jetzt bekannt worden sind, an ihn gerade das Subject gefunden haben dessen wir bedürfen, um ohne Gefahr einer Verantwortung gegen den Staat diese schöne Kunst zu Vermehrung unserer Einkäufe anzuwenden.*“⁶⁴⁰ Hrabě Salm-Reifferscheidt výhodu v pořízení litografického lisu pro potřeby Hospodářské společnosti vyzdvihoval i v tom, že se členové Hospodářské společnosti a dalších brněnských spolků nebudou již muset obracet na vídeňské grafické dílny, u nichž si dosud nechávali realizovat nejen příležitostné tisky, obrazy a členské diplomy nebo portréty svých členů,⁶⁴¹ ale také běžné věci jakými byly tabulky,

---

⁶⁴⁰ Ibidem, fol. 41.

⁶⁴¹ Členové muzejního spolku nechali např. svému guvernérovi Antonu Friedrichovi Mittrowskému vytvořit čestný portrét, který podle předlohy Josefa von Hormayra nakreslil Anton Richter (1781–1850) a do grafické podoby převedl Blasius Höfel (1792–1863). ANTONIO FRIDERICO Comiti Mittrowsky a Nemischl avita majorum gloria suis virtutibus, doctrinis, munerumque gestorum meritis claro MORAVIAE SILESIAE QUE GUBERNATORI rei agrariae promovendae et nein patria peregrinis societas et illius parentum et ipsius liberalitate in majus evecta nunc nusaeo quod patris patriae Francisci nomine aeternitatis commendat, in patriae ornamentum artium, litterarumque domicilium, monumentorum e saeculorum naufragio emersorum portum, omnis denique industriae incitamentum adaucta publicam hanc cultus observantiaeque votivam tabulam

grafy, plány a další drobnější grafické práce. Perspektivu litografického ústavu viděl starohrabě Salm-Reifferscheidt i Josef Horký právě ve spolupráci se členy brněnských spolků, kteří by se stali nejen potencionálními autory, ale také objednateli. V litografickém ústavu mohly být do litografické podoby převedeny jejich práce, ať už by se jednalo o různé nákresy, plány, vědecké studie nebo tabulky či názorné grafy. Litografický ústav měl být k dispozici především členům Hospodářské společnosti, měly zde být tištěny mapy či reprodukce děl uložených ve fondu Františkova muzea, měl se podílet na tisku kalendářů, obrazových premií, příloh knih i periodik nebo na vydávání akcidenčních tisků, ať už se jednalo o různé diplomy, hlavičkové papíry, formuláře, tabulky, poštovní blankety či příležitostné tisky.⁶⁴² Zajímavou myšlenkou je pak nastíněná spolupráce litografického ústavu s Trasslerovou tiskárnou, pro niž by mohly být v litografickém ústavu tištěny obrazové přílohy publikací vydávaných Johannem Baptistou Trasslerem, jmenovitě pak přílohy Krünitzovy encyklopedie, které byly dosud tištěny v Trasslerově brněnské tiskárně nebo ve vídeňských mědiryteckých dílnách, s nimiž Josef Georg Trassler i jeho syn Johann Baptista Trassler spolupracovali.⁶⁴³

Zřízení litografického ústavu spadajícího pod Hospodářskou společnost bylo povoleno 9. října 1818 a pro jeho potřeby byly uvolněny prostory v budově Františkova muzea sídlícího v Biskupském dvoře,⁶⁴⁴ které si Josef Horký v průběhu posledních měsíců roku 1818 zařídil potřebným vybavením.⁶⁴⁵ Již konci roku 1819 se v litografickém ústavu nacházelo množství pracovních stolů, úložných prostorů, náradí, kreslířského náčiní, litografických lisů spolu s třiceti šesti litografickými kameny různé velikosti nebo potřebné zásoby materiálu, ať již se jednalo o tiskařskou barvu či různé druhy papírů.⁶⁴⁶ Na vybudování litografického ústavu byla poskytnuta dotace ve výši 2 034 zlatých, která byla v průběhu let 1819–1820 ještě účelově navýšena na dokoupení potřebného vybavení.⁶⁴⁷ Kromě toho, že byl Josef Horký plně zaměstnán zařizováním litografického ústavu, podařilo se mu od poloviny listopadu, kdy dílna začala pracovat, do konce roku 1818 zhotovit také několik litografií. První litografické tisky

---

D.D.D. [Wien]: H. Mansfeld, 1818. MZK, sign. Skř.2L-91.182,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/026/202/2619313437>.

⁶⁴² K rozšíření využití litografie měla přispět také příznivější cena oproti mědiryčinám, jak je to vidět na příkladu titulního listu periodika *Mährische Wanderer*. „Eine Platte, wir das Titelkupfer des Wanderer kostet in Wien – 250 fr. W.W. für 2 000 Abdrücke a 5 fr. pr. 100 – 100 fr. W.W. [...] Eine Steinplatte mit dem selbern Gegenstand, nur viel reiner zu bezeichnen, käme nach Wiener Preisen – 150 fr. W.W. 2 000 Abdrücke a 3 fr. von Hundert – 60 fr. W.W.“ MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1818, fol. 22r.

⁶⁴³ Ibidem, fol. 21.

⁶⁴⁴ Ibidem, fol. 11.

⁶⁴⁵ Od 10. října do konce prosince 1818 Josef Horký do budoucího litografického ústavu pořídil potřebný nábytek, stroje a zařízení nebo zásoby za 389 zlatých, 26 grošů. MZA, G 82, kart. 321, XVI, 1819, fol. 2.

⁶⁴⁶ MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1820, fol. 9–11.

⁶⁴⁷ „An die k.k. mähr. schles. Ackerbaugesellschaft für das Einlags- respektive Gründungs Kapital pr. 2034 fr. 56 gr. W.W.“ Ibidem, fol. 7v.

měly spíše cvičný charakter, kdy se Josef Horký seznamoval s prací na nově zakoupených litografických lisech, zkoušel si různé litografické techniky nebo se potýkal s kvalitou papíru. Po překonání prvních obtíží se brzy pustil do vlastního tisku a mezi první realizace litografického ústavu patřilo několik blíže nespécifikovaných litografií, na nichž si Josef Horký vyzkoušel různé techniky i tiskařské barvy, meteorologické tabulky potištěné z obou stran, tři veduty Františka Richtera provedené technikou křídové litografie, z nichž jedna byla jako členská prémie rozdávaná členům Hospodářské společnosti, jeden blíže neurčený obraz a krajina realizovaná technikou pérové litografie (Tintenart). K prvním pokusům Josefa Horkého patřil také portrét Conrada von Hötendorfa, účetního hraběte Salm-Reifferscheidta. Protože byl Josef Horký nejen kreslíř, ale také kaligraf, patřily mezi první litografie i různé příležitostné texty provedené podle vlastních, ale i cizích návrhů, kdy se autorem textů stal např. kancelista Holoubek, Mathäus Koch nebo Johann Stobäus, který textem doprovázel litografie Františka Richtera.⁶⁴⁸

V jarních měsících roku 1819 pak litografický ústav začal pod vedením Josefa Horkého, jenž měl k ruce dva pomocné tiskaře, pracovat naplno. Tito dva pomocníci nejen tiskli, ale také zároveň vykonávali i další pomocné práce nebo se podíleli na stavebních úpravách a zařizování dílny. Mezi první litografie vzniklé na začátku roku patřily meteorologické tabulky, litografické přílohy do několika publikací vydávaných Hospodářskou společností a brněnskými spolky, plány a technické nákresy nebo akcidenční tisky vytvořené nejen pro Hospodářskou společnost, brněnské spolky (např. hlavičkový papír pro pomologický či meteorologický spolek), ale např. také pro moravské podniky, kdy mezi první zakázky patřily akcidenční tisky určené pro blanenskou železárnou nebo správu Rájce nad Svitavou. Jednalo se tedy o objednávky starohraběte Hugo Salm-Reifferscheidta, který litografickou dílnu již od počátku nadšeně podporoval.⁶⁴⁹ Díky přehlednému vyúčtování, které Josef Horký v roce 1820 vypracoval, se dozvídáme o jednotlivých realizacích a jejich ceně,⁶⁵⁰ např. cena za litografické kresby a tisk čtyř meteorologických tabulek byla vypočtena na 32 zlatých, obě zakázky pro blanenské železárnou, jak vytvoření plánů, tak jednoduchých tabulek v kvartovém formátu, stálo dohromady 36 zlatých, zakázky pro hospodářskou

---

⁶⁴⁸ Ibidem, fol. 2–3.

⁶⁴⁹ „In vertiefter Manier. Zuerst wurden für den meteorologischen Verein zwey Gattungen Tabellen in Medienfolio von drey Seiten [...] Für das Raitzer Wirtschaftsamt wurden 7 Buch Kulturstabellen und ein Reiß Grundsteuer-Fassionsbögen in Folio lithographirt [...] Dahingegen fiel der Druck von 7680 einfachen Quarttabellen für die k. k. priv. Eisenwaarenfabrik zu Blansko weit ungünstiger, nähmlich zwar brauchbar, aber nichts weniger als schön und glatt aus.“ Ibidem, fol. 2.

⁶⁵⁰ „Geld- und Stück-Rechnung der von der k.k. m. s. Ackerbaugesellschaft zu Brünn errichteten lithographischen Anstalt für das erste Arbeitsjahr 1819.“ Ibidem, fol. 5–14.

kancelář Rájce nad Svitavou zahrnující v sobě zhotovení sedmi knih a jednoduché tabulky na vypočtení daně z nemovitosti byly vyčísleny na 13 zlatých 24 grošů a 24 zlatých 30 grošů nebo hlavičkový papír pro pomologický spolek na 1 zlatý 48 grošů.⁶⁵¹

V roce 1819 bylo v litografické dílně vydáno několik akcidenčních tisků, zkušebních vinět, plánů, technických nákresů nebo litografických ilustrací a obrazových příloh. Litografický ústav od počátku spolupracoval s Franzem Richterem, který pro Hospodářskou společnost vytvořil vedutu boskovického hradu, pohled na klášter na Starém Brně, diplom určený členům Hospodářské společnosti nebo portrét Ladislava z Boskovic, kterým bude pozornost věnována později. Počátky litografického ústavu zřízeného v prostorách Františkova muzea byly velice slibné, i když sám Josef Horký přiznával, že se potýkal s několika obtížemi, ať již se jednalo o první nesnáze při použití litografických kamenů, barev litografickém tisku nebo potíže týkající se dodávek kvalitního papíru potřebného pro litografický tisk. Již v roce 1819 začal litografický ústav pod vedením Josefa Horkého plně pracovat a Josef Horký plánoval nejen realizaci akcidenčních tisků, obrazových příloh do periodik spojených s Hospodářskou společností, ale také vydávání grafických listů. S litografickými přílohami z ruky Josefa Horkého se setkáme v časopise *Mittheilungen der K. K. Mährisch-Schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues*.

Po roce 1819 byl v litografické dílně vydán litografický portrét Františka Josefa Schwoye⁶⁵² věrně reprodukcující jeho portrét zhotovený technikou akvatinty.⁶⁵³ Oproti původnímu originálu je litografický portrét zrcadlově převrácený, není až tak přesný a detailní, což je patrné zejména na zachycení kabátu. Také rysy ve tváři jsou setřené a nepůsobí až tak přísně jako v případě portrétu akvatintou. Franz Adalbert Conrad von Hötendorf a Josef Horký při reprodukci grafického portrétu využívají charakteru kresby litografickou křídou, což je nejvíce patrné ve stínování nebo u přechodů a kontrastů světlých a tmavých ploch. Litografie bohužel nedosahuje úrovně původní grafiky a obraz působí ploše a zdeformovaně. K dalším dílům vzniklým na počátku 20. let patří dvě veduty kostela

---

⁶⁵¹ Ibidem, fol. 6.

⁶⁵² Autorem litografické reprodukce je Franz Adalbert Conrad von Hötendorf (1770–1832), jehož otec působil jako administrátor ve službách Huga Františka Salm-Reifferscheidta. Franz Adalbert Conrad von Hötendorf, *F. J. Schwoy. Geschichtsschreiber u. Topograph Mährens gebohr. zu Gross herlitz, den 11ten Decemb. 1753 [sic!] gestorb zu Nicolsburg den 10. October 1806*. F. C. v. Hötendorf del. Horky excud. Aus der lythographischen Anstalt der K: K: mährisch: schles: Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues der Natur: und Landeskunde. MZK, sign. Skř.2K-90.985. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/025/881/2619313328>.

⁶⁵³ *Franz Joseph Schwoy*. [S.l.: s.n., 1780–1810]. MZK, sign. Skř. 2L-91.262. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/026/948/2619313508>.

sv. Kateřiny v obci Šebrov-Kateřina od téhož autora.⁶⁵⁴ Oba pohledy na kostel sv. Kateřiny, které se vyznačují velice jemnou a detailní kresbou, vychází z podoby litografické veduty objevující se u Františka Xavera Rektořika nebo Friedricha Adolpha Kunikeho, zřetelné je to zejména v případě pohledu na západní průčelí kostela, kde jsou kostel a pod ním nacházející se vesnička umístěny do bujné krajiny, která zároveň rámuje celý obraz.

Litografie vydané Josefem Horkým mají kolísavou úroveň. Setkáme se zde jak s pečlivě provedenými obrazy, tak i zběžnými kresbami, u nichž se projevují nedostatky v perspektivě či celkové kompozici. Kromě toho se na některých litografiích objevují chyby při tisku nebo nanášení vlastní barvy, které jsou patrné zejména v případě celoplošných litografií Františka Richtera, kdy se u dochovaných exemplářů v obraze objevují neotištěné bílé plochy, šmouhy nebo rozpitá místa a linie. Některé litografické realizace Josefa Horkého pak působí kvůli přílišnému tlaku vyvinutému při tisku poměrně ploše. Josefu Horkému při vlastním provedení chybí nejen potřebná trpělivost, ale také pečlivost a preciznost, což se nakonec promítlo i do jeho litografické tvorby.

Obrovské nadšení, s nímž se Josef Horký pustil do zařizování litografického ústavu i vytváření prvních děl, však narazilo na jeho nezkušenost. Josef Horký, kterému chyběly nejen dostatečné organizační a manažerské schopnosti, ale i potřebná zručnost, což se projevilo i u prvních realizací, u nichž se potýkal jak se samotným tiskem, tak i přípravou litografických kamenů. Již na počátku neodhadl své možnosti a i přes prvotní podporu Hugo Salm-Reifferscheidta i Hospodářské společnosti se mu nepodařilo prosadit a litografická dílna pod jeho vedením nikdy plně nefungovala. Litografickému ústavu chyběla jakákoli propagace, Josef Horký si nebyl schopen vytvořit dostatečný okruh zákazníků nebo navázat plánovanou spolupráci s brněnskými tiskárnami. Ke zlepšení situace nepomohlo ani to, že již v květnu 1820 odešel ze Salmových služeb a chtěl se plně věnovat práci pro Hospodářskou společnost. Před prací v litografické dílně však upřednostnil své historické a historiografické zájmy, ať již se jednalo o mapování hmotných a písemných památek na Moravě, historický i historiografický výzkum spojený s četnými cestami a publikační činností,⁶⁵⁵ která ho plně zaměstnávala a od roku 1820 mu také poskytovala jediný způsob obživy, nebo redakci děl

---

⁶⁵⁴ Franz Adalbert Conrad von Hötendorf, *St. Katharein in Mähren*. F. C. von Hötendorf del. Horky inv. Aus der lithographischen Anstalt der K. K. mährisch-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues der Natur- und Landeskunde. MG, inv. č. C 742/1. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.C_742-1; Franz Adalbert Conrad von Hötendorf, *St. Katharein die aelteste Kirche Maehrens*. F. C. von Hötendorf del. Horky exc. MZK, sign. Skř.1-91.416,369,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/023/431/2619320366>.

⁶⁵⁵ Od 27. června do 26. září 1819 např. mapoval stavební i přírodní památky v jihlavském a znojenském kraji. MZA, G 82, kart. 163, III/2, fol. 30–31.

vydáváných Hospodářskou společností.⁶⁵⁶ Právě díky svým četným aktivitám nevěnoval Josef Horký vedení litografické dílny, její propagaci i vlastní litografické práci potřebnou pozornost a jeho prvotní nadšení pro litografii, s nímž dílnu zakládal, se po prvních nezdarech zcela vytratilo. Josef Horký také při zakládání kamenotiskárny nepočítal, že ho vybudování a provoz dílny bude stát takové úsilí a bude mu muset věnovat tolik času, který hodlal využít spíše pro svou historickou a badatelskou práci. I díky tomu, že kamenotiskárna zůstala po roce 1819 spíše stranou jeho zájmu a on si nenašel schopné pomocníky, nepokoušel se o její propagaci, ani neusiloval o získání zakázek či navázání původně plánované spolupráce s brněnskými tiskaři, dostala se kamenotiskárna do existenční krize a samotný Josef Horký, který do provozu investoval také své prostředky, upadl již v roce 1820 do dluhů a byl nakonec nucený celý podnik ještě téhož roku zavřít. Po roce 1820 se Josef Horký již plně ponořil do historické a badatelské práce a grafickému umění se již nevěnoval.

Po roce 1820 se s litografiemi pocházejícími z litografického ústavu nesetkáváme a mizí také veškeré zprávy o kamenotiskárně působící v rámci Hospodářské společnosti. I díky tomu, že litografický ústav fungoval pouze rok a že jeho produkce, která byla po celou dobu jeho působení omezena nakonec jen na úzký okruh členů Hospodářské společnosti a nebyla nějak rozsáhlá či významná, sehrála kamenotiskárna v dějinách brněnské litografie pouze epizodní roli, což dokládá i publikace Christiana d'Elverta, který dokonce uvádí, že plánovaná kamenotiskárna v rámci Hospodářské společnosti vůbec nevznikla.⁶⁵⁷ Také bratři Trasslerové při prezentaci své kamenotiskárny uváděli, že se jedná o první kamenotiskárnu působící na Moravě. Pro samotného Josefa Horkého, který se do povědomí dostal spíše jako historik a historiograf, byla jeho litografická praxe okrajovou záležitostí a poté, co byla jím vedená litografická dílna zrušena, se již do žádných litografických realizací nepouštěl, ani nespolečně pracoval s brněnskými litografickými dílnami, v nichž si nechával zhotovovat litografické přílohy ke svým historickým dílům.⁶⁵⁸ Členové Hospodářské společnosti se po

---

⁶⁵⁶ Josef Horký byl nadšeným historikem, již od roku 1815 pravidelně publikoval v Jurendově *Moravii* nebo přispíval do Hormayerova *Archivu a Taschenbuchu* studie věnující se moravským dějinám. Od roku 1824 byl pověřen vedením poučného a zábavného vlastivědného časopisu *Brünner Wochenblatt* vydávaného jako příloha *Brünner Zeitung*. Časopis, který vznikl díky podpoře moravských stavů, se zpočátku setkal s velkým ohlasem jak u autorů, tak i u mecenášů. Nakonec ale nesplnil *Brünner Wochenblatt* původní očekávání a v červnu roku 1827 bylo jeho vydávání ukončeno. Josef Horký poté kvůli stávající situaci na jaře 1828 opustil Brno a přestěhoval se do Prahy a následně pak do Kutné Hory. S Moravou však zůstal v kontaktu i nadále, o čemž svědčí také korespondence se starohrabětem Hugem Františkem Salm-Reifferscheidtem, který mu později také finančně vypomáhal.

⁶⁵⁷ Christian d'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckes*, s. 107.

⁶⁵⁸ Dokladem toho je i jeho vlastní publikace, jejíž součástí je i litografická příloha vytvořená vedoucím Trasslerovské kamenotiskárny, Aloisem Freudenreichem. Joseph Edmund Horky, *Des böhmischen Freiherrn, Löw von Rožmítal und Blatna, Denkwürdigkeiten und Reisen durch Deutschland, England, Frankreich, Spanien,*

prvním nezdaru, který provázal založení a provozování kamenotiskárny, již nepokusili o obnovení její činnosti, ani nezkusili oslovit některého z vyučených vídeňských litografů, který by se případně v Brně usadil, a tak kamenotiskárna nacházející se v prostorách Františkova muzea v roce 1820 zanikla. Z pozdějších zmínek vyplývá, že část zařízení kamenotiskárny bylo mezi lety 1823–1824 prodáno bratřím Trasslerům, kteří ho plně využili ve své kamenotiskárně založené v roce 1824.

Ačkoliv litografický ústav Hospodářské společnosti působil v Brně pouze krátce, je jeho vznik dokladem zájmu o litografii i snah o její uplatnění v umělecké tvorbě i v každodenním životě, kdy zakladatelé litografického ústavu již od počátku počítali s tím, že nedílnou součástí produkce budou akcidenční tisky. Litografický ústav je také neodmyslitelně spojený s litografickými začátky Františka Richtera, který zde vytvořil v jeho grafickém díle obrazově jedinečné veduty a vyzkoušel si zde práci s křídovou i pérovou litografií. Založení litografického ústavu také přimělo hraběte Hugo Salm-Reifferscheidta uvažovat o velkolepých grafických plánech, které ale nakonec nebyly realizovány. Vedle prvních litografických prací Antona Langweila jsou litografie zhotovené Josefem Horkým v litografickém ústavu Hospodářské společnosti jedinými litografickými inkunábulemi, jež byly zhotovené v českých zemích.

Brněnské spolky i samotná Hospodářská společnost tak byla nucena navázat na svou dřívější spolupráci s externími grafiky, o čemž svědčí i to, že již v únoru roku 1821 nechal registrátor Hospodářské společnosti Anton Haas pro její potřeby ve Vídni u Blasia Höfela zhotovit 200 exemplářů mědirytinových členských diplomů.⁶⁵⁹ Po roce 1821 Hospodářská společnost i brněnské spolky plně využívaly služeb externích tiskáren a grafických dílen, úzkou spolupráci navázali také s brněnskými tiskárnami Johanna Nepomuka Gastla nebo Johanna Baptisty Trasslera a kamenotiskárnou bratří Trasslerů, kde byly tištěny obrazové přílohy publikací, akcidenční tisky i obrazové prémie určené členům Hospodářské společnosti.⁶⁶⁰

Portugal und Italien. Erster – Zweiter Theil. Brünn: Joseph Georg Traßler, 1824. Součástí prvního dílu je litografická příloha s ručně psaným vývodem *Die Nachkommenschaft Löw's von Rožmital und Blatna*. Steindruckerei der Geb: Trassler in Brünn. lith. Al. Freudenreich. 40×32 cm na listu 45,5×35,5 cm.

⁶⁵⁹ MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1824, fol. 3.

⁶⁶⁰ Litografický titulní list má např. oslavný spis *Zur ZEHNJÄHRIGEN DIENSTESFEYER SEINER EXZELLENZ Hoch- und Wohlgebornen Herrn, Herrn Anton Friedrich GRAFEN MITTROWSKY VON NEMISCHL...* Brünn am 15. May 1825. VKOL, sign. II 44.114. Obrazové prémie a přílohy publikací i periodického tisku vydávaného Hospodářskou společností ve spolupráci s Trasslerovskou kamenotiskárnou zhotovil např. František Richter nebo Alois Freudenreich.

První litografické pokusy moravských umělců

Kromě tiskařů, kteří zakládali u svých tiskáren litografické dílny, se o litografii zajímali také moravští umělci či na Moravě působící kreslíči, jejichž první realizace byly vytvořeny často ve spolupráci s vídeňskými litografy. Služby vídeňských grafických dílen vyhledávali také samotní brněňští tiskaři, kteří chtěli dosáhnout obrazové atraktivnosti svých děl.

Karel Bschor

Jedním z prvních umělců spolupracujících s vídeňskými litografickými dílnami byl kreslíř, architekt a zaměstnanec vojenského geografického ústavu Karel Bschor,⁶⁶¹ který se o litografickou techniku zajímal již v době svých studií na vídeňské Akademii. Praktické znalosti získal nejen na vídeňské Akademii, ale především ve vídeňském litografickém institutu u katastrálního úřadu pod vedením Lorenze Kohla von Kohlenegg. Po absolvování studia působil Karel Bschor jako kreslíř v různých dílnách, ve svém dopise adresovaném Hospodářské společnosti uvádí, že potřebnou zručnost i znalosti si osvojil díky praxi v několika litografických dílnách, např. i pod vedením tehdy ve Vídni působícího bavorského litografa Ernsta Höllensteina.⁶⁶² Kromě výše zmíněné kvalifikace absolvoval také architektonické vzdělání, o čemž svědčí i jeho architektonické kresby a stavební plány, na nichž je patrná jeho preciznost a stejný charakter mají i jeho litografické realizace. Již počáteční dílo Karla Bschora se vyznačuje přísnou a přesnou kresbou podle pravítka a dokonale zvládnutým měřítkem i perspektivou.

Své první litografické kresby vytvořil Karel Bschor ještě v době svých vídeňských studií ve spolupráci s vídeňským litografickým institutem a litografickou dílnou katastrálního úřadu, v níž si litografickou techniku osvojil. Jedná se o několik pohledů na vídeňské památky. Jednou z litografií vzniklých v této době je *Ansicht der Kirche von Maria Stiegen in Wien*, která se ještě v roce 1821 nacházela v nabídce vídeňského litografického institutu.⁶⁶³

---

⁶⁶¹ Objevuje se jako Carl Bschor, Carl Bschorr nebo Carl Pschor. I když Josef von Hormayr ve svém *Archivu* uvádí, že pocházel z Brna, tuto skutečnost se však dosud nepodařilo prokázat. „*Carl Bschor aus Brünn, als architektonischen Zeichner und Lithographen, auch Herausgeber mährischer Alterthümer...*“ *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* XIII, 1822, Nr. 95, s. 508.

⁶⁶² MZA, G 82, kart. 239, sign. V/1, fol. 242.

⁶⁶³ „*Im lithographischen Institut, nächst der kaiserl. königl. Burg Nr. 2, ist zu haben: [...] Ansicht der Kirche von Maria Stiegen in Wien, von Carl Bschor. Mit Ton 4 fl. Schwarzdruck 3 fl.*“ *Wiener Zeitung*. Nr. 73, Donnerstag 29. März 1821, s. 292.

Jednou z litografií vzniklých v této době je také veduta Bratislavy s pohledem na Dunaj a Bratislavský hrad, jejímž pravděpodobným autorem je také Karel Bschor, čemuž nasvědčuje celková kompozice obrazu.⁶⁶⁴ Stavby na břehu Dunaje i samotný hrad tyčící se nad nimi jsou zachyceny přesnými obrysovými liniemi se zběžně načrtnutými detaily oken, střešní krytiny, materiálů nebo přírodních scenérií. Pohled na město zaujme také dějem odehrávajícím se v prvním plánu, kde se na břehu objevují nejen tři povozy, ale také jsou zde i další postavy přicházející k přivozu a mířící k městu nacházejícímu se na druhém břehu. Hravost a uvolněnost celé scény svědčí o obratnosti kreslíře i jeho snaze oživit scénu tehdy oblíbenými žánrovými výjevy. Již prvotní litografické kresby se staly předznamenáním Bschorových dalších realizací, neboť také jeho následující litografie kladou důraz na detailní zachycení architektury a v případě, že se jedná o pohled na samostatnou stavbu či pamětihodnost, mají ve většině případů charakter přísné vědecké kresby.

První realizace Karla Bschora související s Moravou pochází z roku 1819, kdy zhotovil a vydal ve vídeňské litografické dílně Johanna Mansfelda & comp. několik litografií s pohledy na moravské architektonické památky.⁶⁶⁵ V roce 1819 např. vznikly litografie zachycující pohledy na baziliku Nanebevzetí Panny Marie na Starém Brně, které Karel Bschor zhotovil na podnět hraběte Antonína Bedřicha Mittrowského. Součástí celé série byl pohled na fasádu kostela Panny Marie, řez stavbou a její půdorys, na litografické pohledy navazoval doprovodný text s dedikací hraběti Mittrowskému a stručně popisující historii kostela i starobrněnského kláštera.⁶⁶⁶ Prostřednictvím alba Karel Bschor prezentoval svoji tvorbu, i proto zaslal 23. února 1820 pět výtisků Františkovu muzeu do jeho sbírek a zároveň také nabídl k zakoupení do sbírek muzea i další své litografie nebo naznačil možnost budoucí přímé spolupráce, k níž bohužel nakonec nedošlo.⁶⁶⁷ Další exempláře, které mu ze série zbyly, rozdával Karel Bschor svým příznivcům i návštěvníkům Brna.

Na objednávku olomouckého biskupa Rudolfa Jana kardinála Habsbursko-Lotrinského vytvořil na počátku roku 1820 čtyři litografické pohledy na katedrálu sv. Václava

---

⁶⁶⁴ Carl Bschor, *PRESBURG*. Vienne chez ARTARIA & COMP. Rue Kohlmarkt. GMB, inv. č. C 60. Dostupné z: https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:GMB.C_60.

⁶⁶⁵ „Schon 1818/19 lieferte Carl Bschor für das Lithographische Institut einige Ansichten von interessanten Gegenden seiner Heimat, die er später zu einem größeren Sammelwerk mittelalterlicher Architekturen Mährens zusammenfassen wollte.“ Heinrich Schwarz, *Die Anfänge der Lithographie*, s. 55.

⁶⁶⁶ Carl Bschor, *Kirche zu Mariahimmelfahrt, eh'mahls Mariensaal in alt Brünn. Aufgenommen und gezeichnet von Carl Bschor. Im Jahre 1819*. Carl Bschor 1819. VKOL, sign. III 52.045.; Carl Bschor, *Fascade der Kirche zu Mariahimmelfarth*. Wien: [s.n.], 1819. MZK, sign. Skř.1-91.416,131. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/000/904/772/2619313866>.

⁶⁶⁷ MZA, G 82, kart. 239, sign. V/1, fol. 242.

v Olomouci, její fasádu, nárys, interiér i půdorys.⁶⁶⁸ Stejně jak je tomu i u dalších Bschorových architektonických litografií je i pro obrazy olomoucké katedrály charakteristické zachycení pouze samotné stavby, důraz na detail, působivá modelace i vytváření prostoru nejen jednotlivými tahy, ale také prostřednictvím světelných kontrastů. I díky tomu, že Karel Bschor dovedl do přísné technické kresby zakomponovat malebné prvky, jsou jeho litografické pohledy na fasádu i řezy architekturou velice efektní. Litografie katedrály sv. Václava nabídl Karel Bschor 9. dubna 1820 členům Hospodářské společnosti do fondu Františkova muzea a pro případné zájemce byly k dostání v brněnském obchodě Leopolda Hallera.⁶⁶⁹

Již první architektonické kresby Karla Bschora se staly velmi oblíbenými a on se i díky pozitivní reakci na své dílo rozhodl pokračovat se zobrazováním moravských architektonických památek. Na počátku dvacátých let realizoval více obdobných grafických listů, které byly později začleněny i do litografického alba zachycujícího moravské památky, které plánoval realizovat již na začátku roku 1820. Karel Bschor nezapřel svoji stavitelskou průpravu a i na jeho architektonických pohledech je patrné, že to byl především kreslíř a architekt a šlo mu spíše o autentické a přesné zachycení architektury než o vytvoření ideálního pohledu doplněného figurální stafáží či o zobrazení atmosféry místa. Jeho litografie

---

⁶⁶⁸ Carl Bschor, *Die Domkirche in Olmütz, Seiner Kaiserlichen Hoheit dem durchlauchtigsten Herrn Herrn Rudolph Johan Kardinal und Erzbischof in Olmütz, Erzherzog von Oesterreich, Königlichen Prinzen in Ungarn und Böhmen ... gewidmet. Carl Bschor fec. 1820.* [Wien?]: von Carl Bschor, 1820. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. Pk 3001,664. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/18790806.jpg>. Tónovaná litografie s nárysem se vyznačuje přesnou architektonickou kresbou. Carl Bschor, *Die Domkirche in Olmütz. Seiner Kaiserlichen Hoheit dem durchlauchtigsten Herrn Herrn RUDOLPH JOHAN Kardinal und Erzbischof in Olmütz, Erzherzog von Oesterreich, Königlichen Prinzen in Ungarn und Böhmen & . & in tiefester Unterthaenigkeit ehrfurchtsvoll gewidmet von Carl Bschor. Carl Bschor fec. 1820.* [Wien]: von Carl Bschor, 1820. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. Pk 3001,663. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/18790813.jpg>. Stejně tak se přesným měřítkem vyznačuje i půdorys chrámu Carl Bschor, *Die Domkirche in Olmütz... Carl Bschor fec. 1820.* [Wien]: von Carl Bschor, 1820. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. Pk 3001,662. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/18790820.jpg>. Předlohy k litografiím byly zhotovené v roce 1820 a jednalo se o perokresby *St. Mauritz in Olmütz. Carl Bschor fecit 1820.* Architektonické perokresby pracují s tenkými, zesílenými i přerušovanými liniemi, a stejně jako litografie se vyznačují přesnou perspektivou se smyslem pro detail a zachycení celé budovy. Sběrka obrazového materiálu a fotografií Olomouci, fond M 8-34, inv. č. 381, sign. V/116. Dostupné z: <http://digi.archives.cz/da/permalink?xid=31770A9C564E11E2A941F04DA234000E&scan=1>.

⁶⁶⁹ „Da er aber auch wünschte in etwas zu den beträchtlichen Herstellungs kosten das National Museums beizusteuren so übergiebt er seiner noch fünfzig Stück Exemplare jener Abbildung der Marie Himmelfurth. Kirche oder das sogenannten Konigklosters, jeden aus 4 Stück bestehend, von welchen er beneits untern 23ten. Februar d: J. einen Abdruck übergab, und bittet eine Verehrte Gesellschaft wolle diese bey der bevonstehenden allgemeinen Sitzung, oder wie immer, verkaufen und den Erlöß – davon als einen beytrag eines jungen Mannes annehmen dessen sehnlischer Wunsch dahin gienge mit den Verehrten Gesellschaft in nähere Verbindung eintreten, und durch weihung seiner Kräfte nützen zu können, er würde sich sehr glücklich schützen wen Sie ihm die Ehre erweiß, sich als Mittglied an die Reihe würdiger Männer anschließen zu können deren patriotisches Bestorben und thätige Verwendung der verehrten Gesellschaft Ruhm in Jn und Auslende begründet haben.“ MZA, G 82, kart. 239, sign. V/1, fol. 240.

moravských pamětihodností z počátku 20. let se vyznačují přesnou kresbou zachycující pouze danou památku. Architektura není umístěna do prostoru města a chybí zde také jakákoli figurální stafáž. Na litografiích je jasně patrné, že Karlu Bschorovi šlo o přesné zobrazení skutečnosti, které je samo o sobě oslavou samotného architektonického díla. Nasvědčuje tomu i to, že se součástí prezentace budov stávají také řezy či půdorysy, jak je tomu i v případě olomoucké katedrály či později rajhradského a starobrněnského kláštera a dalších obrazů zařazených později do alba představujícího moravské pamětihodnosti. Prostřednictvím litografického alba *Denkmahle Alterthümlicher Baukunst in Mähren* zachytil Karel Bschor moravské památky, po jejichž aktuálním vyobrazení byla poptávka. Zájemce mohl zakoupit celý soubor nebo jednotlivé grafické listy. Album obsahuje osm litografických listů dostupných v černobílé i tónované podobě, na nichž je zobrazena např. katedrála sv. Václava v Olomouci, soubor litografií zachycujících baziliku Nanebevzetí Panny Marie na Starém Brně, pohled na Zderadův sloup v Brně nebo klášterní kostel sv. Petra a Pavla v Rajhradě věnovaný Antonínu Bedřichovi Mittrowskému z Mittrowitz a Nemyssle.⁶⁷⁰

Architektonické pohledy moravských památek Karla Bschora se setkala s velkým ohlasem, o čemž svědčí i to, že jich na počátku 20. let vydal hned několik a na výše zmíněné album navázaly další pohledy na olomoucké, tak i brněnské pamětihodnosti. Na počátku 20. let vznikl např. tzv. Švédský sloup v Olomouci, Zderadův sloup v Brně či vstupní brána na Františkov (dnes Denisovy sady) oslavující panovníka Františka I., na jehož počest byl park založený v roce 1818 pojmenován Františkov.⁶⁷¹ Všechny zmíněné litografie se plně

---

⁶⁷⁰ Carl Bschor, *Denkmahle Alterthümlicher Baukunst in Mähren*. Wien: [s.n.], 1822. – „*Denkmahle alterthümlicher Baukunst in Mähren, lithographirt durch Carl Bschor [...] Wir sehen hier vor uns: 1.2.3. den Grundriß, den Durchschnitt und die Faciade der Marien-Himmelfahrtskirche in Alt-Brünn [...] 4. Die Gedächtnißsäule in Ollmütz 1542 errichtet [...] 5. Die Zderadssäule bey Brünn [...] 6. Die Olmützer Domkirche um 1130 gegründet. [...] 7. die Pfarrkirche bey St. Michael in Ollmütz und 8. die Kirche der, 1045 vom Böhmenherzog Brzetislaw gestifteten Benedictiner-Abtey Raygern, Reyhrad...*“ *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. Nr. 65. Freytag den 31. May 1822, s. 350.; Carl Bschor, *Die Stiftskirche in Raygern...* Wien: [s.n.], 1821. KBOR, R-GR-138,59.; Carl Bschor, *Die Domkirche in Olmütz*. Wien: [s.n.], 1820. KBOR, R-GR-138,57,1. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/183/143/3281G028940>.; Carl Bschor, *Zderad Saule bey Brünn*. Carl Bschor fecit 1820. [Wien: s.n.], 1820. MZK, sign. Skř.1-91.416,251. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/000/904/968/2619313961>.

⁶⁷¹ Jednotlivé pohledy byly vydány jak v podobě samostatných grafických listů, tak i alb zahrnujících v sobě list s komentářem a několik (většinou tři) litografické tabule. Carl Bschor. *Mährische Alertümer*. Th. 1–2. 1819–1820. V sérii moravských pamětihodností vyšly např. litografie Carl Bschor, *Gedächtniss Säule in Olmütz Christus Qui me nunc sequitur patientem carn fatum est. Atquoq conspieuum cernat in arce patris*. [Wien: Aufgenommen und auf Stein von Carl Bschor, 1820]. MZK, sign. Skř.1-91.416,1142. Kromě výše zmíněného komentáře k pamětnímu sloupu (tzv. Švédskému sloupu) v Olomouci byl současně vydán i pohled na tento sloup. Carl Bschor. *Gedaechtniss Säule in Olmütz*. Carl Bschor fec. 1820. [Wien: Aufgenommen und auf Stein von Carl Bschor, 1820]. MG, inv. č. MM 2089. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_2089.; Carl Bschor, *Die Zderad-Säule bey Brünn*. Aufgenommen und gezeichnet von Carl Bschor im J. 1820. MZK, sign. Skř.1-91.416,251. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/000/904/968/2619313961>.; Křídová litografie zachycuje vstupní bránu do

soustředí na zobrazení samotné památky bez jejího umístění do vlastního prostoru, v němž se nacházela. Kresba vstupní brány zaujme svou detailností, působivou modelací s využitím světelných kontrastů, což se stalo typickým rysem Bschorových prací. Vstupní brána na Františkov není jediným vyobrazením populárního a vyhledávaného místa setkávání brněnských měšťanů. Oblíbeným objektem objevujícím se v dílech moravských malířů i grafiků po celé 19. století se stal obelisk na Františkově slavnostně odhalený 4. října 1818 a oslavující vítězství nad Napoleonem. Na svých litografiích ho Karel Bschor zachytil hned několikrát, a to jak v podobě lineární kresby, která navazuje svým charakterem na jeho předchozí architektonické litografie, tak i ve formě romantického pohledu se zobrazenou scénérií, figurální stafáží a mezi mraky probleskujícími slunečními paprsky dodávající celku dojem pomíjivého okamžiku.⁶⁷² Karel Bschor zde nepracuje pouze s obrysovou linkou, ale pečlivě prokresluje jednotlivé detaily a efektně využívá světelných přechodů k vytvoření celkové atmosféry. Karlu Bschorovi se podařilo zachytit idylu místa setkávání brněnských měšťanů, kteří se objevují i na jeho vedutě. Tato litografie s romantickým pohledem na obelisk, kdy je obraz vložen do osmiúhelného pole, pod nímž se nachází název a autorské údaje, je v počáteční litografické tvorbě Karla Bschora výjimečná a dokládá Bschorovo kreslířské nadání, které plně vynikne v případě kreseb a litografií Laxenburgu a jeho okolí.

Litografické obrazy Karla Bschora jsou většinou barevně tónované a doplněné tištěným rukopisně psaným názvem, kaligraficky řešenou dedikací nebo doprovodným textem zabývajícím se historií a charakteristikou daného objektu. Architektonické litografie Karla Bschora zachycující moravské památky mají charakter vědecké kresby a vyznačují se smyslem pro detail, přesným měřítkem i perspektivním pojetím. V době vydání moravských stavebních pamětihodností žil již Karel Bschor (Bau- und lithographischen Künstler) ve Vídni na Salzgies 214 ve třetím poschodí, kde si zájemci mohli také zakoupit jeho výtvary. Přestože se již na počátku dvacátých let Karel Bschor usadil ve Vídni, neustále zůstával v kontaktu s moravským prostředím a mezi Brnem a Vídní pravidelně přejížděl. V roce 1836, kdy se v blízkosti Brna konaly císařské manévry, v Brně pobýval delší dobu. Není tedy vyloučené, že se jich Karel Bschor zúčastnil jako zaměstnanec vojenského geografického

---

dnešních Denisových sadů. Carl Bschor, *Eingang auf den Franzensberg in Brünn*. Carl Bschor fecit 1819. ÖNB Kartensammlung und Globenmuseum, sign. ALB Vues 10718. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19426569.jpg>.

⁶⁷² Carl Bschor, *Obelisk von dem Franzensberge in Brün*. Carl Bschor fecit 1818. ÖNB Kartensammlung und Globenmuseum, sign. ALB Vues 10717. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19426562.jpg>.; Carl Bschor, *Friedensdenkmahl in BRÜNN*. Carl Bschor fecit. Lith. Institut in Wien [asi 1825]. ÖNB Kartensammlung und Globenmuseum, sign. ALB Vues 10710. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19426513.jpg>.

ústavu.⁶⁷³ Pevné vazby na moravské prostředí dokládají také Bschorovy realizace pro Huga Františka Salm-Reiffenscheidta, v jehož službách působil jako architekt. V roce 1822 zhotovil plán novostavby kostela Narození Panny Marie v Lipovci u Blanska, které se obrazově neliší od jeho litografických kreseb, na nichž pracoval se stejnými výrazovými prostředky.⁶⁷⁴ Vztah Karla Bschora k jižní Moravě dokumentuje také veduta Hranické propasti zv. Macůška.⁶⁷⁵ Pohled do propasti, na jejímž dně stojí čtyři gestikulující muži, odráží tehdejší zájem o přírodu, o výlety a fascinaci přírodními krásami. Křídová litografie zachycující propast upoutá svou věrohodností a atmosférou místa, působivé je nejen propracování struktury skalního masivu, ale také jeho v jezírku se odrážející obraz. Umělecký vývoj Karla Bschora je patrný v tom, že postupně opouští přísnou a přesnou architektonickou kresbu a začíná používat rozsáhlejší scénérii a využívá možnosti, které mu použití techniky křídové litografie umožňuje. U tohoto obrazu také nápaditě pracuje s přechodem tmavých ploch a světelnými efekty s probleskujícími paprsky, čehož využíval i v pozdější době.

Poté, co se Karel Bschor trvale usadil ve Vídni, vytvořil ve spolupráci s litografickým institutem několik litografických obrazů vídeňské architektury. Oslavou současného stavebního umění a moderního průmyslu je jeho pohled na první vídeňský řetězový most postavený v letech 1824–1825 podle plánů Johanna von Kudriaffského.⁶⁷⁶ Litografie vydaná ve stejném roce, kdy byl most slavnostně otevřen, reflektuje fascinaci tehdejšími průmyslovými stavbami, jako byly železnice či řetězové mosty, které se na počátku 19. století staly oblíbeným prvkem vedut. Mezi další pohledy Karla Bschora zachycující památky Vídně a jejího okolí patří série litografií augustiniánského kostela Frauenkirche Maria die Glorreiche v Badenu zhotovená v roce 1827 technikou pérové litografie.⁶⁷⁷ Celé album se skládá ze třinácti pohledů jak na samotný kostel, na jeho fasádu a interiér, tak i na některé prvky

⁶⁷³ Jitka Sedlářová, Kresba klasicismu a biedermeieru, in: *Dějiny českého výtvarného umění. III/1. 1780/1890.* Praha 2001, s. 235.

⁶⁷⁴ Kostel v Lipovci vyhořel 28. dubna 1822 a Karel Bschor na přání starohraběte Huga Františka Salm-Reiffenscheidta vypracoval plány (průčelí, boční pohled a boční řez) na novou stavbu kostela, jehož byl starohrabě patronem.

⁶⁷⁵ Carl Bschor, *PROPAST oder das Gevatterloch auf der Herrschaft Weisskirchen, Prerauer Kreise in Mähren.* Nach der Natur aufgenommen u. lithogr. von Carl Bschor. [S.l., s.n., nedatováno]. ÖNB Kartensammlung und Globenmuseum, sign. ALB Vues 11218. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/19444921.jpg>.

⁶⁷⁶ Carl Bschor, *Die Kettenbrücke nächst dem fürstl. Rasumowsky'schen Palais, mit den nächsten Umgebungen an beyden Donau-Ufern in Wien.* Nach der Natur aufgenommen und lithographirt von Carl Bschor. Preis: Ein Blatt im schwarzen Druck – fl. 50 kr. W.W. Sehr schön illuminiert 2 fl. W.W. Wiener Zeitung. Nr. 239. Mittwoch 19. October 1825, s. 1008.

⁶⁷⁷ Do alba *Die Kaiserliche Königliche Hofkirche in Oesterreich im Viertel unter dem Wiener Walde* patří např.: *Die Hofkirche zu Baden; Ruinen der Augustinerkirche (heute Freuenkirche) nach dem Stadtbrandt 1812.; Neubau der ehem. Augustinerkirche als K. K. Hofkirche (heute Frauenkirche) 1827.* Wien 1827. Landesbibliothekenverbund Österreich und Südtirol, Mappe Baden 1, Bl. 2, sign. 8.881a–m.; Carl Bschor, *[Die abgebrannte Augustinerkirche in Baden, Rückseite]*. Landesbibliothekenverbund Österreich und Südtirol, Mappe Baden 3, Bl. 12, sign. 643.

výzdoby či detaily náhrobníků. Vlastní architektonické kresby jsou ještě doplněny o nákresy pečeti saských kurfiřtů. Do alba byly rovněž zařazeny dokumentární litografie zachycující augustiniánský kostel po požáru města v roce 1812, který zasáhl i samotný kostel, jenž se stal ruinou. Litografie datované rokem 1827 již zobrazují stav kostela po následné rekonstrukci s kompletně opravenou fasádou i zařízeným interiérem. Jemná lineární obrysová kresba, která je zde použita, svědčí o zručnosti autora, jenž několika tahy plně vystihl obraz daného místa a doplnil jej o figurální stafáž tvořenou před budovou procházejícími a bavícími se vídeňskými měšťany. Karel Bschor se v albu vrací k přesné architektonické kresbě, obrazy se sice vyznačují dokonale zvládnutým měřítkem i perspektivou, ale působí poněkud kulisovitě a díky bílým plochám i stroze. Je ale pravděpodobné, že se již při realizaci pohledů počítalo s budoucím kolorováním.

Mezi díly Karla Bschora obrazově vyniká soubor kreseb, akvarelů a litografií vytvořený jako součást alba *Laxenburg bei Wien in bildlicher Darstellung* na objednávku císaře Františka I. Na realizaci alba sestaveného z 55 pohledů na habsburské sídlo Laxenburg, jeho okolí a především na hrad Franzensburg postavený v letech 1801–1836 v historickém slohu se podíleli kromě Karla Bschora také Albert von Radmannsdorf, Jacob Alt nebo Johann Rupp. Celý soubor obrazů vzniklý mezi lety 1820–1826 se stal součástí reprezentace panovníka a představoval jím vybudované sídlo spolu s celým komplexem zahrad, zahradní architektury nebo vlastního zámku Laxenburg. Litografie Karla Bschora vydané vídeňským litografickým institutem jsou obrazově velice působivé a patří k tomu nejlepšímu, co vytvořil.⁶⁷⁸ Zejména litografie interiérů hradu Franzensburg, k nimž se dochovaly také přípravné kresby a barevné akvarely, které v několika případech ani do grafické podoby převedeny nebyly, se vyznačují nejen přesnou, jemnou a detailní kresbou, ale je na nich patrná snaha o zachycení romantické atmosféry novogotického hradu Franzensburg

---

⁶⁷⁸ Carl Bschor – Albert von Radmannsdorf, [*Ansicht vom Prunksaale*]. Wien: Lithogr. Institut, 1820–1826]; V letech 1820–1826 vznikl soubor litografických pohledů na Laxenburg, jeho interiér, zahrady i zahradní stavby, mezi kterými dominovaly pohledy exteriérů a interiérů hradu Franzensburg, ať již se jednalo o pohled do zdejší hladomorny Carl Bschor, [*Franzenburg – Burgverlies*]. Gedr. im Lithogr. Institut in Wien. aufgenommen und Lithogr. von Carl Bschor. [1825]. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. Pk 1812, 54. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/12970203.jpg>; rytířského sálu Carl Bschor, [*Franzenburg – Rittersaal*]. Gedr. im Lithogr. Institut in Wien. aufgenommen und Lithogr. von Carl Bschor. [1825]. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, 422655-B. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/18887784.jpg>. nebo ložnice Carl Bschor, [*Franzenburg – Schlafgemach*]. Gedr. im Lithogr. Institut in Wien. aufgenommen und Lithogr. von Carl Bschor. [1825]. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, 252.662-B. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/10250316.jpg>. Mezi Bschorovými grafikami nalezneme také několik detailů, i když na ně se spíše specializoval Albert von Radmannsdorf. Mezi Bschorovy detaily patří např. pohled do ložnice. Carl Bschor, *Franzenburg. Schlafgemach*. Gedr. im Lithogr. Institut in Wien. aufgenommen und Lithogr. von Carl Bschor. [1825]. ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. 422654–B. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/18887777.jpg>.

i zámeckého parku s řadou sentimentálních staveb a zákoutí.⁶⁷⁹ Karel Bschor nápaditě pracuje se zachycením prostoru, průhledy, pohrává si se světelnými efekty nebo dokonale vystihuje strukturu materiálu. Zajímavé kompozice i jistá divadelní dramatičnost, s níž Karel Bschor při zobrazení interiérů pracuje, umocňují romantické působení jeho obrazů. Karel Bschor byl ovlivněn svým povoláním architekta, ve své tvorbě čerpal z vlastních zkušeností a jeho zachycení architektury vychází z technické kresby. Bschorovy kresby zachycují kromě obvyklých pohledů na fasádu a do parku se zahradní architekturou také interiér hradu Franzenburg, je na nich zobrazen jak celý interiér, tak i jednotlivé detaily, v jeho tvorbě se setkáme jak s přímými pohledy pojmajícími celistvý prostor, tak i diagonálními pohledy skrz klenební oblouky nacházejícími se v popředí. Stavbu představuje také prostřednictvím architektonických studií, nákresů nebo detailů sochařské výzdoby. Impozantní soubor akvarelů i litografií, které z nich vznikly, je dokladem Bschorova mistrovství.

Karel Bschor vstoupil do širšího povědomí svými architektonickými kresbami, které nejenže vynikají svým poutavým a detailním ztvárněním, ale jsou rovněž spolehlivým dokumentačním obrazem. Ačkoliv se Karel Bschor specializoval na zobrazení architektury, objevuje se v jeho tvorbě také několik reprodukcí děl starých mistrů. Litografie zhotovené podle kreseb Josefa Platzera, Jana Petra Molitora nebo Hendrika van Steenvijka věrně reprodukují jejich díla, kde zachycení architektury hraje důležitou roli a patrně i díky tomu si Karel Bschor jejich obrazy pro svoje reprodukce zvolil.⁶⁸⁰ Obrazy Josefa Platzera byly na vídeňské Akademii používány jako předlohy používané při výuce grafiky, tudíž se s nimi Karel Bschor seznámil již během svých studií. Architektonické kompozice a pohledy do interiérů s působivým osvětlením se staly jednou z inspirací pro Bschorovu vlastní tvorbu, kdy se s podobně efektními architektonickými průhledy setkáme např. na kresbách Franzenburgu nebo je používá i při technických nákresech architektonických památek. U řezů

---

⁶⁷⁹ Ve sbírkách Albertiny jsou také dostupné Bschorovy akvarely z nichž litografický soubor vznikl, pro ukázkou můžeme uvést např. akvarel zachycující pohled do rytířského sálu. Carl Bschor, *Rittersaal*. C. Bschor [1820?]. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. Pk 5159,55. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/20033885.jpg>., zbrojnice Carl Bschor, *Waffensaal*. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. Pk 5159,20. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/20033640.jpg>. nebo akvarel s pohledem na rybníček se zlatými rybami nacházející se v zámeckém parku. Carl Bschor, *Goldfisch Teich*, [Carl Bschor, 1820?]. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, sign. Pk 5159,4. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/20033528.jpg>.

⁶⁸⁰ Carl Bschor, *Die heilige Agnes im Gefängnisse*. Lithografie von Karl Bschor nach einem Gemälde von Josef Platzer. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, Pk 400, 68. Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/14572417.jpg>.; Carl Bschor, *Ländliche Gegend*. Nach Molitor. Lithographirt von Carl Bschor.; Carl Bschor, *Der heilige Petrus im Kerker*. Nach Steenvyk. Lithographirt von Carl Bschor.

s architekturou narážíme na impozantní zachycení prostoru, obloukového systému i naznačení objemů staveb pomocí světelných efektů.

S osobou Karla Bschora jsou neodmyslitelně spojené počátky litografie na Moravě, neboť byl autorem prvních litografických pohledů na moravské pamětihodnosti a architektonické památky, které tak díky němu máme zachycené v jejich přesné autentické podobě, do dnešních dní v některých případech již nedochované. Např. rajhradskou klášterní baziliku sv. Petra a Pavla zobrazil s barokními věžemi a před osazením sochařské výzdoby, kdy je mezi věžemi jasně patrný sokl, na němž měla stát socha sv. Benedikta. Ve své umělecké tvorbě čerpal Karel Bschor z vlastní praxe a architektonických zkušeností, i díky tomu nesou jeho kresby jasné prvky technické architektonické kresby. Pro jeho litografickou tvorbu se stala charakteristická přísná vědecká kresba vynikající důrazem na detail, působivým zobrazením objektu i prací s kontrasty světla a stínu a světelnými efekty, které využívá i při vlastní modelaci architektury.

Josef Emanuel Teltscher

S moravským prostředím byl spojený také absolvent vídeňské Akademie Josef Emanuel Teltscher (1801–1837), který se primárně věnoval portrétu a miniaturnímu malířství. Josef Emanuel Teltscher se narodil v Praze, jeho matka Ludmila (1778–1836) byla dcerou pokladníka pražské metropolitní kapituly Ignáce Berky, otec byl brněnským sládkem a uznávaným sběratelem umění. Přestože se u Josefa Emanuela Teltschera již v mládí projevil výrazný umělecký talent, na otcovo přání se měl věnovat obchodu a po studiích pracoval nejen v rodinném obchodě, ale také absolvoval praxi v knihkupectví a tiskárně Johanna Georga Trasslera. Po otcově smrti ale od původních plánů upustil a podporován matkou i strýcem, u něhož ve Vídni pobýval, se rozhodl pro studium na vídeňské Akademii, kde se roku 1823 stal žákem portrétní třídy profesora Johanna Baptisty Lampiho mladšího a mezi jeho první výtvořky patřily portréty jeho spolužáků. Již brzy se ale stal vyhledávaným portrétistou osobností nejen vídeňského kulturního a společenského života. Ve svých počátcích se proslavil portréty vídeňské bohémy, slavných herců a hereček vídeňského dvorního divadla, hudebníků, ale i společensky významných osobností. Kontakty s uměleckým světem pak určovaly i jeho budoucí životní dráhu. Jeho portréty umělců byly často určené pro soukromá alba ctitelů z řad vysoké šlechty, proto není překvapením, že řada z nich byla převedena také do grafické podoby a vydána ve formě grafických alb. Při realizaci

portrétních litografií spolupracoval s řadou litografických dílen, ve Vídni tiskl své grafiky nejčastěji ve spolupráci s litografickou dílnou Josepha Georga Mansfelda nebo litografickým ústavem (Lithographische Institut), kde vydal portrétní alba členů vídeňského divadla nebo dvorských úředníků. V litografickém institutu vyšly např. portréty Maxe Reisenhofera, numismatika Franze Simona von Pfaffenhofen, dramatika Adolfa Bäurleho, hudebního skladatele a violoncellisty Heinricha Wilhelma Ernsta, hudebního pedagoga a skladatele Emanuela Aloise Förstera, hereček Sofie Müllerové, Margarethy Carlové, Sophie Schröderové, Betty Schroederové, tanečnice Louise Pierson, operního pěvce Carla Bluma, herců Heinricha Anschütze, Carla Fichtnera a řady dalších. Velké množství litografických portrétů, jež od poloviny 20. let vytvořil, svědčí o jeho obrovském tvůrčím nadšení i oblíbenosti mezi členy umělecké i intelektuální společnosti, která patřila k jeho nejčastějším modelům. Josef Emanuel Teltscher byl také jeden z litografů oslovených při realizaci alba portrétů maďarských osobností *Magyar Pantheon*. Mezi další litografy, kteří se na zhotovení portrétního alba doprovázeného biografickými medailony významných mužů i žen z Maďarska a Sedmihradska, patřil např. Josef Kriehuber, Albert Riemensberg von Radmannsdorf nebo Carl Ruprecht. Josef Emanuel Teltscher pro album vytvořil např. portrét Johanna Keglevicha, Ludwiga Karoly von Nagy-Karolyi nebo Stephana Illeshazyho, které vynikají lehkostí kresby a precizností svého provedení. Spolupráce na albu nebyla jedinou, na níž se Josef Emanuel Teltscher setkal s Josefem Kriehuberem, ačkoliv pro sebe představovali spíše konkurenci, v průběhu 30. let společně vytvořili několik portrétů, v roce 1835 např. portrét státníka Mathiase Constantina Capello von Wickenburg nebo právníka Franze Edlauerera.

Jak již bylo dříve řečeno, Josef Emanuel Teltscher spolupracoval s řadou vídeňských kamenotiskáren. Mezi další litografické dílny, v nichž nechával převádět své kresby do grafické podoby, patřila kamenotiskárna Paula Mecchettiho, Josefa Mansfelda či Josefa Häusleho, kde vznikl např. portrét Heinricha Gundakara Wurmbanda Stuppacha⁶⁸¹ nebo podnik dvorských úředníků Johanna Baptisty Tengera, Sebastiana Engelbrechtsmüllera a Vinzenze Enssena. V letech 1824–1828 měl několik litografií vydat také ve spolupráci s brněnskou litografickou dílnou bratří Trasslerů, s jejichž tiskárnou spolupracoval již v dřívějších letech. Protože se na přání svého otce věnoval obchodu, bylo knihkupectví vedené Johannem Baptistou Trasslerem jedním z míst, kde absolvoval svou praxi. V tiskárně,

---

⁶⁸¹ Josef Emanuel Teltscher, *HEINRICH GUNDAKER GRAF WURMBRAND STUPPACH Oberst Hofmeister Ihro Majestät der Kaiserinn CAROLINA AUGUSTA*. Teltscher 826. [Wien]: Gedr. bey J. Häussle unter der Leitung L. Letronne in Wien, 1826.

která ke knihkupectví náležela, se nadchl pro tiskařské a především grafické umění a ještě před svým odchodem do Vídně zde vytvořil několik drobných ilustrací. Mezi portréty provedené s největší pravděpodobností v kamenotiskárně bratří Trasslerů patří litografie datované mezi lety 1824–1828, které nejsou označeny adresou žádné litografické dílny. Jedná se většinou o podobizny neznámých mladých mužů kreslené jistě měkkou černou křídou na tónovaném papíře.⁶⁸²

Josef Emanuel Teltscher byl velmi oblíbeným a vyhledávaným portrétistou, během svého života vytvořil několik desítek portrétů, ať již se jednalo o miniatury, malby, kresby nebo litografie. Jeho kresebné a litografické podobizny až pozoruhodně vystihují portrétovaného, vynikají nejen přesnou, jemnou a lehkou kresbou. Důmyslně pracuje se světlem vytvářejícím měkké přechody a měkkou modelaci. V jeho grafické tvorbě se setkáme jak s klasickými portréty polopostav, tak i s portréty, jejichž podoba je ovlivněna miniaturním malířstvím, jak je tomu v případě podobizny rakouské herečky Margarethy Carl, jejíž portrét umístěný do oválného pole se vyznačuje velice lehkou kresbou zachycující její jemné rysy ve tváři. Obratnost kreslíře dokládá také jemná drapérie lehce se vznášející okolo jejího obličej a rámuující celý obraz.⁶⁸³ Pozadí je v medailonu naznačeno jemně roztíraným křídovým práškem, toto vytváření prostoru Josef Emanuel Teltscher používal i v případě litografických portrétů volně umístěných na plochu listu. Dále se v tvorbě Josefa Emanuela Telschera setkáme s několika klasickými portréty osobností zobrazených ve stylizovaném prostředí rámovaném drapérií nacházející se v pozadí, jak je tomu i v případě portrétu říšského hraběte Mathiase Constantina Capello von Wickenburg nebo brněnského arcibiskupa Václava Urbana Stufflera, který je ve tvorbě Josefa Emanuela Teltschera spíše výjimečný a navazuje na klasické zobrazení církevních hodnostářů a podobu portrétů brněnských arcibiskupů.⁶⁸⁴ Většina portrétů Josefa Emanuela Teltschera je však kreslená bez pozadí, pouze s lehkým náznakem stínování vytvářejícím prostor. Na jeho litografiích se setkáme s portréty v podobě polopostav, které jsou nejen detailně prokreslené, ale také se snaží vystihnout charakter portrétovaného, jeho vnitřní pohnutky, náladu a vytvořit ideální portrét, který by osobnost na obraze plně vystihoval. Největší pozornost věnoval Teltscher tváři portrétovaného a zbytek

⁶⁸² Josef Emanuel Teltscher, [Neznámý muž]. Teltscher 1826. MG, inv. č. C 33. Dostupné z: <http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.C.33>; Josef Emanuel Teltscher, [Neznámý muž]. Teltscher 1825. MG, inv. č. C 40. Dostupné z: <http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.C.40>.

⁶⁸³ Josef Emanuel Teltscher, *MARGARETHA CARL Königlich bairische Hofspchauspielerin*. Teltscher 1826. [Wien]: gedruckt Lithog. Institut, 1826.

⁶⁸⁴ Josef Emanuel Teltscher, *WENCESLAUS URBANUS eques de STUFFLER Dei gratia EPISCOPUS BRUNENSIS, Suae Saacrae Casareo-Regiae Apostolicae Majestatis ad Inclytum per Moraviam et Silesiam Gubernium Consiliarius*. MZK, sign. Skř.1S-1248.850,20. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:e4583306-9559-4e90-a122-e0333b247305>.

postavy často jen naznačil několika tahy, mnohdy také jeho portréty zůstaly nedokončené, jak je tomu např. u podobizny Anselma Hüttenbrennera nebo Friedricha Dionysia Webera. Portréty Josefa Emanuela Teltschera přinášejí působivý a realistický obraz každého ze zpodobněných.

Josef Emanuel Teltscher byl svými současníky považován za jednoho z nejlepších portrétistů své doby. Protože se již během svého studia pohyboval v divadelním prostředí, patřili mezi jeho první portrétované nejen jeho spolužáci či rodinní příslušníci, ale také herci a hudebníci vídeňských divadel, jejichž portréty se nakonec proslavil a brzy patřil mezi vyhledávané portrétisty nejen samotnými umělci, ale také jejich mecenáši. V hudebním světě vešel ve známost díky svým kresbám Ludwiga van Beethovena na smrtelném loži nebo podobiznám Franze Schuberta a jeho přátel, klavíristy Johanna Jengera, skladatele a hudebního kritika Anselma Hüttenbrennera nebo pěvce Karla von Schönsteina, kvůli kterým často navštěvoval Štýrský Hradec,⁶⁸⁵ kde se v roce 1829 nakonec usadil a stal se portrétistou zdejších měšťanů a intelektuálů. Z doby jeho pobytu ve Štýrském Hradci pochází např. podobizny mineraloga Matthiase Ankera, lékaře a profesora Ferdinanda von Schoeller, skladatele Anselma Hüttenbrennera a Friedricha Webera nebo klavíristky Marie Pachlerové.

Ačkoliv Josef Emanuel Teltscher pobýval od 20. let trvale v Rakousku, především ve Vídni a Štýrském Hradci, nepřestával udržovat styky s brněnským prostředím, odkud pocházel. Dokladem toho je i několik portrétů osobností spojených s Brnem. Jedním z prvních portrétů, které Josef Emanuel Teltscher vytvořil, byla podobizna jeho matky Ludmily Teltscherové, rozené Berkové (1778–1836), kterou jí dedikoval v roce 1826. Její litografický portrét, na němž je zachycena jako noblesně oblečená měšťanka s jemnými rysy a klidným pohledem ve tváři, zřetelně odráží vřelý vztah, který Josef Emanuel Teltscher ke své matce měl.⁶⁸⁶ Mezi další Teltscherovy realizace spojené s Brnem patří portrét otce Christiana d'Elverta, Jana Jindřicha d'Elverta (1768–1839),⁶⁸⁷ podobizna brněnského faráře od sv. Jakuba, Maxmiliána Reisenhofera (1781–1852) datovaná roku 1827 a pravděpodobně do

---

⁶⁸⁵ Josef Emanuel Teltscher, *Podobizna skladatele Franze Schuberta*. MG, inv. č. C 32. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.C_32.

⁶⁸⁶ Josef Emanuel Teltscher, *par son fils Teltscher 826*. [Wien]: ged. im Lith. Institut, 1826. MG, inv. č. C 30. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.C_30.

⁶⁸⁷ Josef Emanuel Teltscher, *Par son Eleve J. E. Teltscher*. [Wien]: ged. im Lithog. Institut, [nedatováno]. MZK, sign. Skř.2J-90.772.

litografické podoby převedená v kamenotiskárně bratří Trasslerů⁶⁸⁸ nebo již dříve zmíněný tradicionalistický portrét brněnského arcibiskupa Václava Urbana Stufflera.

Teltscher byl jednou z nejvýraznějších osobností rakouského umění své doby. O jeho výrazném talentu svědčí také řada kresebných portrétů a skic nacházejících se dnes ve sbírkách Moravské galerie. Pro jeho portréty je charakteristická lehká, jemná kresba, kdy i několika tahy dokázal vystihnout základní rysy tváře či siluetu. Život Josefa Emanuela Teltschera byl bohužel předčasně ukončen. Když v roce 1836 odjel na studijní cestu po Evropě, bylo jeho konečným cílem Řecko, navštívit chtěl především Athény, moderní evropské město budované pro prvního řeckého krále podle plánů předních německých urbanistů a architektů. Pobýval zde u svého přítele Antona hraběte Prokesche-Ostena a ten byl také svědkem Teltscherova tragického utonutí v athénském přístavu Phaleron 7. července 1837.⁶⁸⁹

Nadaný portrétista Josef Emanuel Teltscher byl spojený s vídeňským prostředím, kde od 20. let trvale pobýval a do Brna pouze příležitostně zajížděl. Také jeho grafická tvorba odpovídá současnému vídeňskému umění, kde se vedle Josefa Kriehubera a jeho dílny nebo Petra Fendiho stal jednou z nejvýraznějších osobností portrétního umění vyhledávanou vídeňskou bohémou, divadelními umělci, hudebníky, malíři. Teltscherův odchod do Vídně, kde našel své budoucí uplatnění, je dokladem odlivu nadaných umělců do hlavního města habsburské říše.

---

⁶⁸⁸ Josef Emanuel Teltscher, *Max. Reisenhofer*. Teltscher 827. MG, inv. č. C 37. Dostupné z: <http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.C 37>.

⁶⁸⁹ Jitka Sedlářová, *Kresba klasicismu a biedermeieru*, s. 235–236.

František Richter

Mezi první brněnské umělce zabývající se litografií patřil František (Franz) Richter (29. srpna 1774 Brno – 12. 5. 1860 Brno), autodidakt, který působil jako kreslíř, malíř, krajinář a vedutista a proslavil se zejména svými pohledy na moravské hrady, zámky a města. Díky svým romantickým vedutám Brna i moravských památek vstoupil František Richter do širšího povědomí a byla mu věnována pozornost i pozdějšími badateli.⁶⁹⁰

František Richter byl synem brněnského měšťana a stříbrníka Františka Richtera (1728–1805). Po absolvování studií na normální škole, vstoupil v roce 1791 do učení ke známému brněnskému lékaři Erstu Samuelovi Rincolinimu, a po třech letech přešel na vídeňskou Akademii císaře Josefa II. (Josephinum – K. k. medizinisch-chirurgische Militärakademie), ještě téhož roku 1794 byl jmenován podlékařem a přidělen jako pomocný chirurg do polní nemocnice. Po čtyřech letech se mu podařilo z vojenské služby vyvázat. V roce 1802 získal na olomouckém lyceu aprobaci na ranhojiče a porodníka. Ve stejném roce se oženil s Annou Merkmayerovou a s celou rodinou přesídlil do Náměště nad Oslavou, kde v letech 1802–1807 působil ve službách Haugwiců.⁶⁹¹ Do doby pobytu v Náměšti nad Oslavou spadají také jeho první kresby, roku 1804 např. vytvořil pohled na zdejší zámek a město, jehož podoba vychází z klasických vzorů romantického krajinářství.⁶⁹² Pohled na řeku, město a nad ním se tyčící zámek zaujme nejen výběrem scenérie, v jejímž popředí stojí měšťanský pár s malým chlapcem, ale také poměrně pestrou barevnou škálou, která byla na kresbě použita. Roku 1807 podal František Richter žádost o svolení usadit se jako chirurg v Brně na předměstí Josefov a Hráze (dnešní ulice Milady Horákové a Koliště s okolím), která byla kladně vyřízena, a on se s rodinou přestěhoval do Brna. Roku 1815 byl přidělen do vojenské polní nemocnice v Boskovicích, kde působil jako vrchní polní lékař. Odtud v roce 1815 zažádal o místo brněnského městského lékaře. Ačkoliv se mohl prokázat pochvalným dekretem moravsko-slezského zemského presidia z roku 1809 o svých zásluhách pro vlast, které získal v polních taženích za napoleonských válek, nebylo mu uvolněné místo uděleno. Po neúspěšném pokusu uplatnit se jako městský chirurg v Brně, se rozhodl své zaměstnání

---

⁶⁹⁰ Poprvé Františka Richtera široké veřejnosti představil ve své stati Wilhelm Schram, *Der Brünner Maler Franz Richter (1774–1860). Eine biographische Skizze, zumeist nach handschriftlichen Quellen verfaßt. Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums. XIV. Band. Brünn 1914, s. 1–13.*; Dílo Františka Richtera ve své studii představila a kriticky zhodnotila Helena Kusáková-Knozová, která také uvádí další literaturu. Viz Helena Kusáková, *Dílo Františka Richtera. I–III. Časopis moravského musea. Acta musei Moraviae. Vědy společenské – scientiae sociales*, 39–41, 1954–1956.

⁶⁹¹ Wilhelm Schram, *Der Brünner Maler Franz Richter*, s. 1–2.

⁶⁹² František Richter, *Burg Namiest an der Oslava. Fünf Meilen westlich von Brünn. Znaimer Kr.* Franz Richter fec. 804. MG, inv. č. MM 2351. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_2351.

opustit a začal se plně věnovat kresbě a malířství.⁶⁹³ František Richter se již od počátku specializoval na krajinomalbu, i když se pokoušel realizovat také několik žánrových obrazů. Nejčastěji však maloval místa svého pobytu či oblíbených výletních míst a moravských památek. Výjimku v jeho počáteční tvorbě tvoří pohledy na bojiště, např. pohled na bitvu u Slavkova.⁶⁹⁴ Ještě před rokem 1815, kdy se vydal na uměleckou dráhu, nakreslil několik obrazově poutavých scénérií a vedut, např. obraz zříceniny hradu Landštejna, vedutu Boskovic nebo v roce 1815 vytvořil pohled na Lomnici, u něhož v dedikaci vystupuje ještě jako chirurg.⁶⁹⁵ Od roku 1815 se již plně věnoval malířství a stal se předním vedutistou Moravy. V jeho tvorbě je zastoupeno množství kreseb zachycujících nejen významná místa, pamětihodnosti nebo památné objekty Moravy, ale také scény z každodenního života a dokumentární obrazy význačných či zajímavých událostí.

Velké množství děl, která František Richter od roku 1815 vytvořil, svědčí o jeho obrovském nadšení a chuti se umělecky realizovat. Je obdivuhodné, že i přesto, že se Richterovi nedostalo hlubšího kreslířského a malířského školení, opustil ve svých čtyřiceti letech místo chirurga a rozhodl se plně věnovat své dosavadní zálibě. Protože by mu pouhý prodej maleb nestačil k obživě, založil ve svém domě soukromou kreslířskou školu, na níž vyučoval kresbu, a k jeho klientele patřili zejména brněnští měšťané. Ve škole mu pomáhala také jedna z jeho tří dcer Karolína, provdaná za sokolnického lékaře Pauera (Bauera), která byla sama nadanou malířkou a proslavila se svými olejomalbami květin a květinových zátiší. Roku 1833 věnovala svou olejomalbu *Maria vom Rosenkranze* do Franzem Kleinem vybudované kaple v Komárově.⁶⁹⁶

František Richter začínal jako vedutista a protože neabsolvoval žádné malířské školení, byly jeho inspirací samotné prostředí a přírodní krásy, které se snažil zachytit již v době své lékařské praxe, ale také grafická tvorba pražských i vídeňských grafiků, s níž se mohl setkat např. u svého učitele Ernsta Samuela Rincoliniho, který vlastnil rozsáhlou grafickou sbírku, v níž se kromě grafických portrétů významných lékařů nacházely také

---

⁶⁹³ Albert Rille, Zwei mährische Maler: Franz Richter und Ferdinand Kromholz, in: *Zeitschrift des mährischen Landesmuseums in Brünn*. XVI, 1917, s. 15–24.; Helena Kusáková, Dílo Františka Richtera. I., s. 183.; Dušan Riedl – Mirko Riedl, Litografické pohledy Brna Franze Richtera, in: Jaromír Kubíček (ed.). *Moravská zemská knihovna v Brně 1808–2008: knihovní sbírky*. Brno 2008, s. 115.

⁶⁹⁴ František Richter, *Bataille d'Austerlitz le 2. decembre MDCCCIV*. Franz Richter delineavit et pinxit 1806. MG, inv. č. B 1492. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.B_1492.

⁶⁹⁵ František Richter, *Pohled na zámek a kostel v Lomnici. Mit Ehrfurcht zum XVI. Mai 1815 gewidmet von seinen gehorsamen Diener Franz Richter Chirurgen*. MG, inv. č. MM 2237. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_2237.

⁶⁹⁶ Ernst Hawlik, *Zur Geschichte der Baukunst, der bindenden und zeichnenden Künste im Markgrafthume Mähren*. Brünn 1838, s. 62.

veduty nebo grafické reprodukce starších mistrů. Pro další inspiraci mu mohly sloužit bohaté umělecké sbírky Haugwitzů nebo Salm-Reifferscheidtů, do nichž měl díky svým kontaktům přístup. Inspirace grafickým uměním starších mistrů i svých vrstevníků je v díle Františka Richtera zcela zjevná. Ve svých raných pracích z let 1817–1823 kopíroval např. dílo Martina von Molitora a Františka Xavera Rektořika. Byl také ovlivněn pracemi vídeňských vedutistů, v jeho díle je jasně patrný vliv mědirytců a vedutisty Johanna Andrease Zieglera nebo Karla Schütze, který se proslavil svojí sérií padesáti pohledů na Vídeň *Collection de 50 vues de la ville de Vienne* poprvé vydané v nakladatelství Artaria v roce 1779. Inspirace právě jejich pohledy je v Richterově grafickém díle jasně patrná po celou dobu. Oba pracují s obrysovou linkou a se zvýrazněním architektonických detailů vytvářejících kulisy, před nimiž se odehrávají často zinscenované figurální scény. I díky tomu jejich veduty působí divadelním dojmem.

František Richter ve svém díle tužkou i akvarelem zachytil historické a architektonické pozoruhodnosti Moravy. Ve svých vedutách spojuje klasicismus s romantismem a realitou skutečného života. Je věrný reálné předloze, na místě si v plenéru pořídil náčrty i podrobné studie a následně pak celý obraz dotvořil ve svém brněnském ateliéru. Mezi jeho prvními realizacemi vzniklými po roce 1815 můžeme nalézt např. veduty Landštejna, Křtin, Dolních Kounic, kostela sv. Kateřiny v Šebrově nebo hradu Veveří a jeho okolí. Pérové kresby, na nichž je patrný vliv grafické tvorby Františka Xavera Rektořika, vynikají jemným a detailním obrazem. Pohled na památku tyčící se nad krajinou je doplněn bujným porostem, který se nachází nejen v prvním plánu, ale také často rámuje celý obraz. Richter v kresbě využívá světelných přechodů a kontrastů. Charakter Richterových romantických vedut vytvořených před rokem 1820 se pak odráží i v jeho prvotní grafické tvorbě pro Hospodářskou společnost, s jejímiž členy spolupracoval také v pozdějších letech.

Pro Františka Richtera bylo důležité setkání s hrabětem Hugo Františkem Salm-Reifferscheidtem, díky němuž získal kontakty na Hospodářskou společnost nebo se seznámil s Josefem von Hormayrem a Františkem Xaverem Richterem, kteří ho inspirovali k realizaci cyklu obrazů z moravské historie, kterému byla pozornost věnována již dříve. Na přímou objednávku Huga Františka Salm-Reifferscheidta vytvořil v letech 1821 a 1822 dva pohledy na salmovské panství, *Vesnice Rájec se zámkem od severovýchodu* a obraz *Mariánská huť u Blanska*. Plátina, k nimž se ve sbírkách Moravské galerie dochovaly také přípravné kresby, přinášejí věrný obraz daných míst a mají spíše topograficko-dokumentační než uměleckou hodnotu, jak je tomu i v případě jeho dalších realizací. Hugo František Salm-Reifferscheidt

mu také v roce 1830 zapůjčil svoji skicu Macochy, kterou vytvořil v roce 1808 při jedné ze svých výzkumných expedic do Moravského krasu, při nichž s několika společníky sestoupil na dno propasti a prozkoumal samotnou propast včetně některých vstupů do jeskyní. František Richter podle kresby zhotovil obraz, první ze série jeho pohledů na Moravský kras a jeho přírodní krásy, kterou doplnil i o kresbu ilustrující pověst spojenou s pojmenováním propasti Macochy.⁶⁹⁷

Hugo František Salm-Reifferscheidt byl jedním z iniciátorů založení litografické dílny v rámci Hospodářské společnosti a právě František Richter byl jedním z umělců, s nimiž kamenotiskárna od počátku spolupracovala, a on se podílel na realizaci členských prémie. Již koncem roku 1818 vznikl v rámci Richterovy spolupráce s kamenotiskárnou Hospodářské společnosti pohled na klášter na Starém Brně zhotovený technikou křídové litografie. V průběhu jara pak byla do litografické podoby převedena Richterova veduta ruiny boskovického hradu nebo na objednávku Hospodářské společnosti vytvořil diplom určený jejím členům. Na realizaci členského diplomu spolupracoval s Johannem Stobäusem, který obraz doprovodil textem.⁶⁹⁸ Veduty Františka Richtera vytvořené jako prémie pro členy Hospodářské společnosti se obrazově zcela vymykají jeho pozdějším litografiím zachycujícím pohledy na Brno a jeho pamětihodnosti. Obě veduty jsou vytvořené technikou křídové litografie a jsou prokreslené v celé své ploše, i když víme, že autoři počítali s budoucím kolorováním.⁶⁹⁹ Pohled na Starobrněnský klášter s bazilikou Nanebevzetí Panny Marie z dnešní Pekařské ulice je inspirován vedutami Františka Xavera Rektořika a romantickými krajinomalbami. František Richter při realizaci veduty Starobrněnského kláštera pracoval malířskými prostředky, kdy využil charakter křídové kresby, která mu umožnila dosáhnout měkké kresby, světelných přechodů, stínování, jemných tahů i práci s náznaky a zkratkami. Celkový obraz Starobrněnského kláštera působí předimenzovaně, bazilika je obklopena

⁶⁹⁷ František Richter, *Dno Macochy*. nach der Natur Franz Richter 830. MG, inv. č. MM 2376. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.MM_2376

⁶⁹⁸ „Von der k. k. m. s. Ackerbaugesellschaft für das Aufnahmsdiplom, dessen Platte conservirt ist, und zwar für Zurichten und doppelte Präparatur der Platte 2 fr. für Radiren der Zeichnung auf derselben durch H. Maler Richter 70 fr. Für die Schrift, die H. Stobäus unentgeltlich radirte. [...] Für Honorare u. besoldungen: dem Mahler H. Richter für die Kreidenzeichnung Ruine Boskowitz 24 fr.; dem selben für das im druck verunglückte Abbild Ladislaws von Boskowitz in Crayon-Manier 12 fr.; dem selben für die Zeichnung des Aufnahmsdiploms 70 fr.“ MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1820, fol. 6, 8. Pohled na boskovický hrad byl velice žádaný, že Josef Horký musel záhy pořídit další dotisky. Nejdříve byl vytištěn ve 102 prodejných exemplářích, veduta Starého Brna pak v 52 kopiích, kromě toho bylo u obou litografií pořízeno 42 neprodejných otisků určených členům Hospodářské společnosti a některým institucím, a po jednom exempláři získali autoři litografie. MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1820, fol. 3.

⁶⁹⁹ František Richter, *Die Kirche des Königinklosters zu Altbrunn Von der östlichen Seite*. Franz Richter del. Horky exc. Aus der lithogr. Anstalt der k. k. mähr. schl. Ackerbaugesellschaft. AMB, U 25, inv. č. 48, sign. II. e. 13.; František Richter, *Burg Boskowitz*. Fr. Richter del. Horky exc. Aus der lithogr. Anstalt der k. k. mähr. schles. Ackerbaugesellschaft. VKOL, sign. V 52.070.

bujným porostem, v němž se ztrácí okolní stavby, cesta i poutníci. Strany obrazu jsou také rámovány stromy, na jejichž listoví si malíř pohrával se světlem a stínem a patří k nejpůsobivějším prvkům obrazu. Bazilika spolu s klášterním komplexem je proporčně nevyvážená a oproti skutečnosti je komplex kláštera mírně posunutý. Pozadí je naznačeno jemnými tahy postupně se ztrácejícími směrem k obzoru. Veduta zříceniny boskovického hradu je oproti pohledu na Starobrněnský klášter obrazově daleko působivější. Jemná a lehká kresba pracující s náznaky, zesilováním a zeslabováním linky nebo se stínováním dává vyniknout romantickému pohledu na zříceninu hradu. František Richter se v případě této veduty soustředil nejen na detailnost kresby, ale také se pokusil zachytit atmosféru opuštěného místa. Vpravo v prvním plánu obrazu se nachází strom tvořící nejvýraznější místo, od něhož se pohled diváka stočí k obzoru, kde se tyčí impozantní zřícenina hradu. Při srovnání s dalšími litografiemi, které František Richter vytvořil, jsou jeho první litografické práce zcela jedinečné a vynikají svým obrazem vycházejícím z malířského umění Františka Richtera a jsou inspirovány nejen jeho vlastní tvorbou, ale také díly Františka Xavera Rektořika. U pozdějších litografií, které František Richter vytvořil v kamenotiskárně bratří Trasslerů, se již s tímto romantickým pojetím krajiny nesetkáme. František Richter u vedut Brna pracuje nejen s odlišnými výrazovými prostředky, ale také jiným způsobem pojímá celkový obraz, kdy pracuje především s obrysovou linkou a počítá s budoucím kolorováním litografie, které dotvoří celkovou atmosféru.

Spolupráce litografického ústavu s Františkem Richterem pokračovala i v roce 1819, kdy pro Hospodářskou společnost zhotovil nejen výše zmíněné veduty, ale také několik portrétů, mezi nimi i historický portrét Ladislava z Boskovic. Za jeho zhotovení obdržel honorář ve výši 12 zlatých.⁷⁰⁰ Protože se František Richter v této době specializoval na krajinářskou tvorbu, je tento historický portrét v jeho díle zcela ojedinělý a díky své lehké, jemné a detailní kresbě je výjimečný i ve srovnání s další Richterovou tvorbou. Portrétní medailon nesoucí podobiznu Ladislava z Boskovic je umístěn na neogotickém podstavci a po jedné straně obrůstán vinnou révou. Vzhled litografie Ladislava z Boskovic vychází z mramorového portrétního reliéfu nacházejícího se na bráně zámku v Moravské Třebové, odkud malíř přebírá nejen podobu šlechtice, ale i jeho oděvu. Jemná měkká křídlová kresba

---

⁷⁰⁰ „derselben [Franz Richter] für das druck verunglückte Abbild Ladislaws von Bozkowitz in Crayon-Manier. 12 fl.“ MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1820, fol. 7r. – František Richter, *LADISLAW von BOZKOWITZ Geschichtschreiber, Dichter, und Gründer eines mährischen Musaeums im Jahre 1495*. MZK, sign. Skř.2J-90.861. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/025/708/2619313261>.

zachycující Ladislava z Boskovic, důmyslné vytvoření prostoru a stínování vynikající zejména na kožešině, který i přes drobné nedostatky a disproporčnost tvoří půvabný celek.

Roku 1819 tvorba Františka Richtera pro litografický ústav Hospodářské společnosti bohužel končí. Ačkoliv původně velkolepé plány Huga Františka Salm-Reifferscheidta i ředitele litografického ústavu Josefa Horkého počítaly s rozsáhlejší spoluprací s Františkem Richterem, během níž měla vzniknout řada vedut moravských pamětihodností i přírodních krás nebo historických obrazů či portrétů historických osobností, kromě výše zmíněných realizací František Richter další litografie již nevytvořil. Zrušením litografického ústavu Hospodářské společnosti na několik let ustávají Richtrovy pokusy o vlastní grafickou tvorbu. František Richter se tak plně věnuje kresbě moravské krajiny a postupně se odpoutává od závislosti na předlohách svých vrstevníků a začíná do svých děl vkládat stále více vlastní invence. Volněji nakládá s barvou a pomocí ní modeluje tvary i vytváří perspektivu, pokouší se o harmonii barev a barvu dostává do rovnováhy s linkou, na niž dosud kladl nadměrný důraz. Na kresbách a akvarelech z 20. let 19. století je jasně patrný jeho umělecký vývoj i posun k romantické vedutě.

V početné řadě kreseb a akvarelů František Richter zachytil hodnověrné pohledy na významná místa a památné objekty. Vedle těchto krajin, zakládajících svou autentičnost na pohledové kresbě podle skutečnosti, maloval Richter ve dvacátých letech souběžně i obrazy krajin opírajících se o rytiny starších mistrů, dříve zmiňovaný cyklus obrazů z moravských dějin nebo svoji tvorbu rozšířil i o portréty. Vedle portrétů historických osob a kostymovaných osob se v jeho tvorbě setkáme i s podobiznami současníků. Richterův portrét guberniálního rady Johanna Sedlaczeka (Sedláčka) von Harkenfeld z 20. let byl převeden i do litografické podoby.⁷⁰¹ Určitý zdroj obživy pro něj představovalo také vyhotovování akcidenčních tisků, ve spolupráci s kamenotiskárnou bratří Trasslerů vytvořil několik cechovních listin, např. z roku 1825 je cechovní listina s vedutou Brna od jihu pro cech sítařů a košíkářů, nebo řadu výučních listů a tovaryšských osvědčení, na nichž byla veduta Brna také ústředním motivem.⁷⁰² Pohled na Brno přes řeku Svatku je vytvořený

---

⁷⁰¹ Litografický portrét autora parkové úpravy Františkova, který je v Richterově tvorbě unikátním dílem, vyniká svým provedením. Malíř vytvořil ideální portrét se zaměřením na detail. František Richter, *Johann Sedlaczek v. Harkenfeld k.k. m. s. Gubernialrath und Staatsgüter Administrator ordentl. besitz Mitglied Anno. Richter del. Lanzedelly in lap. del.* MZK, sign. Skř.2L-91.254,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/028/229/2619313501>.

⁷⁰² František Richter, [*Brno – pohled na město od jihu*]. Franz Richter Lithogr. 1825. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/3, č. 1089 a 1132.; vystřižená veduta z cechovní listiny se nachází i ve fondu MZK František Richter, [*Brno – pohled na město od jihu*]. Franz Richter Lithogr. 1825. MZK, sign. Skř.1S-1248.850,45. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:55a6a87f-8767-449f-ad71-df37baaa3c4b>.

technikou pérové litografie, vlastní kresba působí zběžně a bezprostředně. Shodný obraz Brna František Richter použil jak na veduté z pozdější série brněnských pohledů nebo pohledu zachycující Severní dráhu císaře Ferdinanda s vlakem přijíždějícím po viaduktu do Brna, kdy je viadukt umístěn na spodní okraj grafického obrazu, tentokrát zhotoveného technikou dřevorytu.

Vedle vlastní rozsáhlé tvorby se František Richter věnoval také výuce a ve svém domě pořádal pro brněnské měšťany kurzy kreslení.⁷⁰³ Jeho kreslířská škola byla velice oblíbená a hojně navštěvovaná, neboť v této době patřilo k dobrému bontonu umět kreslit a v Brně by se brzy nenašla aristokratická i měšťanská rodina, která by výuku kreslení nezařadila do výchovy. Popularitu výuky kreslení i samotné Richterovy kreslířské školy dokládá inzerát v *Intelligenzblatt für Mähren* z roku 1848, v němž Richter zmiňuje, že jeho výuka kreslení probíhá již 32 let a děkuje za trvalou přízeň i podporu, s níž se setkává. „*Franz Richter, Landschaftsmaler und Privat-Zeichnungslehrer in allen Kunstfächern (wohnt gegenwärtig am Krautmarkt (Verbrüderungsplatz) in Bohm'schen Hause Nr. 298 im 1. Stock, erstattet den Bewohnern Brünns für das ihm seit 32 Jahren geschenkte Vertrauen den wärmsten Dank und empfiehlt sich zu ferneren gefälligen Aufträgen.*“⁷⁰⁴

Kromě výše zmíněných rozsáhlých aktivit, do nichž se v průběhu 20. let pustil, rozhodl se František Richter také realizovat soubor litografických pohledů na Brno a Františkov (dnešní Denisovy sady), oblíbené místo setkávání i trávení volného času brněnských měšťanů, vybudované mezi lety 1815–1818 z iniciativy Prokopa hraběte Lažanského a Antonína Bedřicha Mittrowského ze starších soukromých šlechtických zahrad. Vznik a zpřístupnění parku bylo provázeno slavnostním odhalením obelisku (Pomníku míru) postaveného na paměť ukončení napoleonských válek dne 4. října 1818. Slavnost spojená s vysvěcením památníku a položením posledního kamene probíhala za přítomnosti následníka rakouského trůnu Ferdinanda (budoucí císař Ferdinand V.) a předních osobností Moravy a Brna. Samotný František Richter tuto událost později zobrazil prostřednictvím monumentální malby *Slavnost svěcení obelisku na Františkově v roce 1818*, kterou dokončil v roce 1828 a dedikoval moravským stavům.⁷⁰⁵ Za vyhotovení obrazu zachycujícího celou

⁷⁰³ MZA, G 13 Sbíрка rukopisů Německého historického spolku, inv. č. 23 R-Sk, fol. 51.

⁷⁰⁴ *Intelligenzblatt für Mähren*. Nr. 267. Mittwoch den 27. September 1848, s. 2187.

⁷⁰⁵ Ve sbírkách MG je kromě samotného rozměrného plátna (145×224 cm) František Richter, *Fest der Obeliskweihe am Franzensberg*. d. n. Franciscus Richter Brunensis del. pinx. 1828. MG, inv. č. A 376. Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.A_376 dochovaná také přípravná studie, na níž je zachycena ústřední scéna doprovázená seznamem osob, které se slavnosti zúčastnily. František Richter, [Svěcení

událost, během níž je obelisk obklopen obrovským množstvím postav, jejichž autentické tváře na plátně zachytil, obdržel odměnu 450 zlatých.⁷⁰⁶

Ve stejné době, kdy František Richter začal pracovat na obraze zachycujícím slavnost svěcení obelisku, se zrodila myšlenka současně vytvořit soubor pohledů na Františkov, zdejší park s jeho zákoutími i hlavní promenádou, do jejíhož středu byl obelisk umístěn. Celá série měla být ještě doplněna několika panoramaty Brna a pohledy do brněnských ulic. Většinu přípravných kreseb ke sbírce šestnácti litografických listů zhotovil František Richter mezi lety 1825–1827 a v průběhu dalších dvou let došlo k jejich převedení do grafické podoby.⁷⁰⁷ Kvalita litografického provedení měla být zaručena tím, že František Richter oslovil zkušeného vídeňského litografa Josefa Trementského (1793–1839), který spolu se svým bratrem Matthiasem Trementským (1790–1868) založil v roce 1819 kamenotiskárnu, která na počátku 20. let úzce spolupracovala s brněnskou Trasslerovskou tiskárnou. Podle Richterových plánů měly být první litografie vytištěny koncem března 1827, další pak měly záhy následovat a být vydávány na pokračování, kdy František Richter abonentům zaručoval vytištění jednoho listu měsíčně.⁷⁰⁸ Cena jednoho kolorovaného obrazu byla pro předplatitele série vyčíslena na dva zlaté, černobílá verze pak přišla na čtyřicet osm krejcarů. Pro případné další zájemce byly litografie dostupné u samotného Františka Richtera „*Brünnnergasse Nr. 346, beym goldenen Herz im zweyten Stock, täglich von 4 bis 6 Uhr Nachmittags.*“ a omezený počet pak u některých knihkupců a obchodníků s uměleckými předměty.⁷⁰⁹ Litografické album František Richter dedikoval Antonínu Bedřichovi Mittrowskému z Mittrowitz a Nemyssle, který jeho vydání také podpořil.⁷¹⁰ Na křídových litografiích, jejichž

---

obelisku na Františkově.]. MG, inv. č. B 4316. Dostupné z: <http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.B.4315>.

⁷⁰⁶ Protokol z jednání stavů ze 17. října 1828 se zmiňuje o odměně, kterou František Richter za provedení obrazu získal. „*Krajinář František Richter dedikoval a odevzdal stavům olejový obraz představující slavnost kladení základního kamene na Františkově. Stavové usnesli se remunerovati se mu 450 zl. konvenční měny a předložiti toto usnesení nejvyššímu schválení.*“ Rudolf Dvořák, *Jednání sněmů moravských*. Brno 1904, s. 194.

⁷⁰⁷ Topografický popis jednotlivých pohledů viz Dušan Riedl – Mirko Riedl, *Litografické pohledy Brna*, s. 113–124.

⁷⁰⁸ „*Seine Exzellenz der Herr Landes-Gouverneur geruhen die Dedikation von 16 der interessantesten Ansichten des Franzensberges huldvoll anzunehmen, welche der Unterzeichnete auf das getreueste nach der Natur aufgenommen und colorirt hat. Er glaubt durch die Herausgabe derselben, lithographirt in Kreidenmanier von einem geschickten Künstler Wiens und nach den Originalien colorirt, den vielseitig vernommenen Wünschen des hohen Adels und hochverehrten Publikums, dann so vieler Freunde der schönen Natur zu entsprechen, und eröffnet zu dem Ende den Weg der Subscription zur Herausgabe jener Ansichten. Das Format jener Ansicht sammt weißem Vorschlag ist 25 Zoll breit und 18 Zoll hoch. Der Subscriptionspreis für jedes einzelne Blatt beträgt zwey Gulden Conv. Münze Vorausbezahlung, und der Gefertigte gedenket von Ende März 1827 alle Monate ein Blatt sicher liefern zu können. Nach Erscheinen des zweyten Blattes wird der Preis eines jeden, für Nicht-Subscribenten und 24 kr. Conv. Münze erhöht...*“ MZA, G 13, inv. č. 23 R-Sk, fol. 52.

⁷⁰⁹ Ibidem.

⁷¹⁰ MZA, B 26, kart. 34, sign. 7, fol. 734.

působení je umocněno ještě kolorováním, je věrně zachycena podoba města na počátku 19. století, tedy ještě předtím než došlo k jeho výrazným stavebním úpravám a zboření městských hradeb. Vlastního kolorování litografií se ujal sám František Richter spolu s dcerou Karolínou, pomáhali mu ale i další tvůrci, mezi nimiž byli i žáci jeho kreslířské školy, jejichž úkolem bylo držet se Richterovy předlohy vyznačující se lehkými tóny. I přes Richterovo vedení se jednotlivé kolorované verze liší a to nejen použitím barevné škály, ale i intenzitou použité barvy. Dochovány jsou i levnější černobílé varianty, na nichž vynikne vlastní obrysová kresba.⁷¹¹ V litografické dílně Josefa Trementského nakonec vyšlo jen pět listů z celé série zhotovených technikou křídové litografie: *Aufgang zum Franzensberg von der Mittags Seite*,⁷¹² *Eintritt auf dem Franzensberg vom Petersberge*,⁷¹³ *Ansicht der Abendseite vom Plateau des Franzensberges*,⁷¹⁴ *Ansicht vom Plateau des Franzensberges gegen die Abendseite*⁷¹⁵ a *Aussicht von dem Rondeau des Franzensberges gegen Morgen*.⁷¹⁶ Při srovnání jednotlivých grafických listů překvapí jejich poměrná obrazová různorodost. Dva pohledy na obelisk na Františkově prezentovaný jako oblíbené místo setkávání a trávení volného času, oživuje četná fugurální stafáž bavících se a dovádějících brněnských měšťanů. Obě litografie působí velmi intimním dojmem a jsou obrazem harmonického, poklidného slunečného dne, vybízejícího k různým kratochvilím či přátelským setkáním. Podobnou intimitu v sobě má i litografie zachycující vstup na Františkov z Petrova. Romantický obraz půvabného zákoutí je ještě umocněn lehkým kolorováním v zelenohnědých tónech. V porovnání s ostatními grafickými listy patřícími do souboru, je zde patrná lehkost kresby, působivá modelace a měkké přechody světlých a tmavých ploch a jemné stínování, kdy František Richter plně využívá vlastnosti křídové kresby. Sérii litografií z Františkova uzavírá pohled z rondelu k východu, na dnešní Dornych, kde již stojí první továrny nebo Komárov,

---

⁷¹¹ Litografie Františka Richtera patřily již na počátku 20. století k unikátům a do dnešní doby se dochovalo jen několik málo kompletních sad. Celý černobílý i kolorovaný soubor se nachází ve sbírkách Moravské zemské knihovny v Brně a Moravské galerie, úplná kolorovaná verze je uložena také ve fondu Archivu města Brna.

⁷¹² František Richter, *Aufgang zum Franzensberg von der Mittags Seite*. Nach der Natur gez. von Franz Richter. Lithogr. bei Joseph Trementsky zu Wien. MZK, sign. Skř.1-91.416,1205. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/025/087/2619320616>.

⁷¹³ František Richter, *Eintritt auf dem Franzensberg vom Petersberge*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter 8. Lithogr. bey Jos. Trementsky in Wien. MZK, sign. Skř.1-91.416,1200. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/913/2619320576>.

⁷¹⁴ František Richter, *Ansicht der Abendseite vom Plateau des Franzensberges*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter No. 9. Lithogr. bey J. Trementsky in Wien. MZK, sign. Skř.1-91.416,269,B. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/490/2619320511>.

⁷¹⁵ František Richter, *Aussicht vom Plateau des Franzensberges gegen die Abendseite*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter 10. Lith. bey Jos. Trementsky in Wien. MZK, sign. Skř.1-91.416,1199. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/912/2619320575>.

⁷¹⁶ František Richter, *Aussicht von dem Rondeau des Franzensberges gegen Morgen*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter 12. Lithogr. bey Jos. Trementsky in Wien. MZK, sign. Skř.1-91.416,271. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/493/2619320514>.

který se vynořuje z lesů v dálce. Také zde se setkáme s několika skupinkami postav, které poodešly od obelisku, aby si mohly popovídat či pokochat se výhledem. Poslední list patřící do souboru vydaného Josefem Trentsenským představuje veduta Brna, které vévodí biskupská rezidence a kapitulní domy na Petrově spolu s katedrálou sv. Petra a Pavla zobrazenou ještě s barokním průčelím. Jednotlivé listy souboru vydané Josefem Trentsenským nebyly číslovány a k jejich očíslování došlo teprve dodatečně, kdy byly zařazeny skoro až na konec celého souboru.

Roku 1828 ukončil František Richter spolupráci s kamenotiskárnou Josefa Trentsenského a dalších jedenáct listů patřících do souboru již vytiskla kamenotiskárna bratří Trasslerů, s níž plánoval navázat užší spolupráci a realizovat zde také další své grafické práce.⁷¹⁷ Kamenotiskárna a tiskárna bratří Trasslerů se vydavatelsky podílela na vzniku litografických pohledů již v době, kdy byly tištěny u Josefa Trentsenského. Díky tomu mohla nejen plynule pokračovat v jejich tisku a doplnit tak celý soubor, do něhož byly předchozí litografie začleněny, ale také se podílela na distribuci alba a v pozdějších dobách ho prezentovala jako vlastní dílo. Soubor jedenácti litografických listů vytvořených kamenotiskárnou bratří Trasslerů začíná panoramatickými pohledy na Brno, na něž navazují scenérie z Františkova a obrazy z brněnských ulic s pohledy na náměstí a dominanty města

---

⁷¹⁷ František Richter, *Ansicht der K. Stadt Brünn von der Zderadsaeule an der Zwitawa*. Nach der Natur gez. von Franz Richter No. 1. Steindruck d. Brüder Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,60. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/023/896/2619320466>.; František Richter, *Ansicht der K. Stadt Brünn von der Iglauer-Strasse*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter No. 2. Steindr. d. Brüder Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,61,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/023/897/2619313920>.; František Richter, *Ansicht der K. Stadt Brünn vom Plateau des Augartens*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter No. 3. Steindr. d. Brüder Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,62,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/023/900/2619320469>.; František Richter, *Ansicht der K. Stadt Brünn vom Schimitzer Weinberge*. Nach der Natur gez. von Franz Richter. No. 4. Steindruck d. Brüder Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,59,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/023/893/2619320464>.; František Richter, *Das Brünnner Thor sammt Umgebung*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter. No. 5. Steindruck der Brüder Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,1194. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/908/2619320570>.; František Richter, *Das Judenthor sammt Umgebung*. Nach der Natur gezeichnet von Fr. Richter. No. 6. Steindruck der Brüder Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,1195. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/909/2619320574>.; František Richter, *Eintritt auf den Franzensberg vom Brünnnerthore*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter No. 11. Steindr. d. Brüder Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,267,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/486/2619320507>.; František Richter, *Das Gouvernements Gebäude und der Kiosk am Fröhlicherthor*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter No. 13. Steindruck von Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,1197. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/911/2619320572>.; František Richter, *Der Parnass. Auf dem Krautmarkte*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter No. 14. Steindruck von Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,167,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/482/2619320503>.; František Richter, *Der Grosse Platz*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter No. 15. Steindruck von Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,141,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/470/2619320497>.; František Richter, *Das K. K. Monturs Oekonomie Gebaeude auf dem Dominikaner Platz*. Nach der Natur gezeichnet von Fr. Richter No. 16. Steindruck von Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,161,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/024/474/2619320500>.

reprezentovanými kašnou Parnas na Zelném trhu, Místodržitelským palácem nebo budovou radnice na Dominikánském náměstí. František Richter byl vynikajícím pozorovatelem a jeho litografické veduty nejenže přinášejí autentické pohledy na brněnské dominanty, ulice i náměstí, ale jsou také ilustrací života brněnského obyvatelstva na počátku 19. století. František Richter zachycuje brněnské měšťany i důstojníky při trávení volného času na Františkově, kde se kochají vyhlídkou, procházejí nebo posedávají na lavičkách, na dalších grafikách postavy postávají v družném hovoru na ulicích nebo jimi prochází či projíždí na koních, venkovské obyvatelstvo pak nejčastěji míří do Brna za obchodem. Richterův soubor vedut je unikátním obrazem města, které v průběhu 19. století výrazně změnilo svou tvář.⁷¹⁸ Richterovy veduty tak mají spíše kulturně historickou než uměleckou hodnotu, neboť se František Richter ani svou nezměrnou pílí nevypracoval a jeho kresby mají po celou dobu určité formální nedostatky, je na nich patrná jistá naivita a nepřesnosti v perspektivě nebo ve vystavení celkové kompozice. František Richter pracuje s obrysovou linkou, kterou doplňuje nejnutnější vnitřní kresba opírající se o smyslovější a temperamentnější čáru. Jako celek ale Richterovy kresby vynikají svojí bezprostředností, romantičností i zajímavými scenériemi, které si vybíral. Díky četné figurální stafáži, která obrazy oživuje, zprostředkovávají Richterovy veduty pohled na každodenní život brněnských měšťanů. Brněnskými ulicemi projíždějí kočáry a povozy, na koních se zde prohánějí důstojníci nebo se zde prochází či postává měšťské i venkovské obyvatelstvo. V jeho litografiích je patrná kulisovitost prostředí, před kulisy jsou postaveny osoby s vyhrocenými gesty, pohyby i výrazy. Postavy zakomponované do scény jsou neúměrné celému obrazu, působí toporně, loutkovitě a i na nich je patrná neobratnost autora a nedokonalosti ve vystižení tělesných proporcí.

Přijetí vedut veřejností nebylo jednoznačné a již Richterovi současníci si uvědomovali jejich nedostatky, jak ilustruje komentář v brněnském průvodci z roku 1835. „*Nach Rs. [Richters] Zeichnungen erschienen im Jahre 1829 sechszehn Ansichten Brünns und des Franzensberges; schade daß die lithographische Ausführung dieser Blätter nicht gelungener ist.*“⁷¹⁹ Snad možná i díky kritikám na svou stranu František Richter nerealizoval žádné další grafické album a od grafické tvorby zcela upustil. Původně měly také některé z vedut obrazově doprovázet publikaci Christiana d’Elverta *Versuch einer Geschichte Brünns*, která byla prvním průvodcem po městě a na svých stránkách seznamovala čtenáře nejen s historií

---

⁷¹⁸ „*Das Brunn der Biedermeierzeit tritt in den hübschen kolorierten Zeichnungen, die Franz Richter gemacht und Traßler durch Steindruck vervielfältigt hat, vor Augen. Franz Richter zeichnete sechzehn Ansichten.*“ *Anderthalb Jahrhunderte Rudolf M. Rohrer 1786–1936. Die Geschichte einer deutschen Drucker- und Verlegerfamilie.* Brunn und Baden bei Wien: Verlag Rudolf M. Rohrer, 1937, s. 26.

⁷¹⁹ Carl Joseph Schmidt, *Brünn und seine Umgebungen.* Brünn 1835, s. 87.

Brna, ale také z brněnskými pamětihodnostmi. Obrazová složka by jistě zvýšila atraktivitu celé publikace a byla by obrovským přínosem i pro samotné čtenáře, kteří by se s brněnskými pamětihodnostmi seznámili nejen prostřednictvím popisů, ale také obrazu. Nakonec do publikace litografické přílohy začleněny nebyly a s jedinými ilustracemi se setkáme pouze na obálce.⁷²⁰

Na soubor litografií s pohledy na Brno a jeho okolí, plánoval František Richter navázat rozsáhlým albem zachycujícím pohledy na moravská města a pamětihodnosti. „*Eine Sammlung interessanter Ansichten von Mährens Burgen, Kirchen, Städten, Naturscenen. u. d. gl. war noch immer ein frommer Wunsch geblieben, wenigstens waren alle bisher gemachten ähnlichen Unternehmungen bald wieder aufgegeden worden.*“⁷²¹ Vznik alba patrně inicioval František Hugo Salm-Reifferscheidt podporovaný Josefem von Hormayrem a inspirovaný obdobnými projekty vznikajícími na počátku 19. století v Rakousku. Bezprostředním vzorem pro vznik alba mu byl atlas hradů, zámků a přírodních krás, který nechal zhotovit arcivévoda Josef Antonín Jan Habsbursko-Lotrinský (1776–1847). František Richter, který se již od svých počátků zabýval kresbou moravské krajiny a prostřednictvím řady kreseb i akvarelů zachytil věrné pohledy architektonických i přírodních krás Moravy, se zprvu zdál být ideální volbou. O prvotním nadšení, s nímž se Richter pustil do přípravných plenérových kreseb a studií, které chtěl uplatnit nejen při realizaci alba, ale také při své další malířské tvorbě, svědčí jejich velké množství. Kromě toho plánoval vycházet i z dřívějších kreseb a studií sídel a krajiny, které si pořizoval již od roku 1815. Patrně i kvůli několika negativním reakcím na jeho soubor vedut Brna, k vlastní realizaci alba *Sammlung von Ansichten mährischen Burgen, gothischer Gebäude und Naturmerkwürdigkeiten des Vaterlandes. Aufgenommen und gemacht von Franz Richter* nakonec nikdy nedošlo a většinu přípravných kvaší zakoupili do svých sbírek Liechtensteinové a dnes je uložena v liechtensteinském Vaduzu.

Po tomto nezdaru, kdy se jím vytvořený litografický soubor setkal s rozpačitým přijetím a do grafické podoby nebyla převedena série pohledů na moravské památky, ani jeho historický cyklus, František Richter od podobných projektů upustil a grafické realizace jeho děl z pozdější doby jsou spíše ojedinělé.⁷²² Od 30. let se tak plně věnoval své kreslířské škole

---

⁷²⁰ Christian d'Elvert, *Versuch einer Geschichte Brünn's*. Brünn: bey I. G. Traßler, 1828.

⁷²¹ *Brünner Wochenblatt zur Beförderung der Vaterlandskunde, zur Belehrung Unterhaltung*. IV, 1827, Nr. 6, 19. Jänner 1827, s. 24.

⁷²² Např. na počátku 30. let byla do grafické podoby převedena jeho kresba pomníku Josefa Dobrovského, kterou vytvořil roku 1831. Rytina zhotovená podle Richterovy předlohy je ojedinělým případem jeho spolupráce

a nadále pokračoval v kreslení moravské krajiny i pamětihodností. Ve spolupráci s Trasslerovskou knihtiskárnou a kamenotiskárnou vytvořil několik kreseb ilustrujících jimi vydávané tisky a periodika. Stal se také dokumentaristou brněnského dění, zaznamenával významné události odehrávajících se v Brně i brněnský společenský život. Jednou z událostí, kterou František Richter ve svých kresbách zachytil, byl slavnostní příjezd vlaku po Severní dráze císaře Ferdinanda do Brna dne 7. července 1839. Stavba železnice vedoucí z Vídně do Brna byla značně sledovaná a její otevření provázené příjezdem prvního vlaku se stalo významnou událostí nejen v životě brněnských měšťanů. Richterova veduta s viaduktem a příjíždějícím vlakem byla nejen dokumentem samotné události, ale také oslavou pokroku a železničního i stavebního průmyslu. Ještě téhož roku byl pohled otištěn jako obrazová příloha v časopise *Mährischen Wanderer oder Vaterländischen Pilger*.⁷²³ Dřevoryt zachycující vídeňský viadukt s dvaasedmdesáti oblouky původně dlouhý 637 metrů, po kterém do Brna přijíždí první vlak, vyniká čistě provedenou detailní kresbou. Město s dominantou Špilberku, Petrova s bělostným obeliskem v popředí, tyčícím se nad viaduktem, je vystihnuto velice věrně a celý obraz tvoří harmonický celek. Na dřevorytu je uvedeno, že byl zhotoven pod vedením Blasia Höfela, je tedy pravděpodobné, že Blasius Höfel dohlížel nejen na vlastní realizaci, ale také opravoval formální nedostatky nebo Richterovi radil při vytvoření konceptu, který vychází z původní Richterovy litografické veduty z roku 1825. Dřevoryt vyniká svým obrazem a vyznačuje se dokonale zvládnutou perspektivou, přesnými liniemi a čistým provedením. Dřevoryt Františka Richtera se stal jedním z prvních vyobrazení viaduktu, který se stal oblíbeným objektem brněnských i mimobrněnských umělců objevoval se na vedutách Brna po celé 19. století.⁷²⁴

Další událostí, kterou František Richter zachytil, byla slavnost svěcení praporu konající se na Zelném trhu v srpnu 1845, která byla spojena s oslavou výročí osvobození Brna

---

s pražským kreslířem a grafikem Jiřím Döblerem. František Richter, *Dobrowsky's Grabmal in Altbrünn*. F. Richter del. G. Döbler sc. [Praha 30. léta 19. stol.]. MZK, sign. Skř.1O-1248.854,15. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/082/982/2610452246>. Richterova kresba pomníku Josefa Dobrovského, dnes uložená ve sbírkách rájeckého zámku, měla být na podnět Huga Františka Salm-Reifferscheidta převedena také do litografické podoby *Das Grabmal Joseph Dobrowskys auf dem Kirchhofe zu Alt Brünn in Mähren*. Těmito pamětními listy pak měl Hugo František obdarovávat věrné ctitele Josefa Dobrovského. Jitka Sedlářová, *Hugo Franz Salm. Průkopník průmyslové revoluce železářský magnát – mecenáš – sběratel – lidumil 1776–1836*. Kroměříž 2016, s. 38–39.

⁷²³ František Richter, *Ansicht der Kaiser-Ferdinands-Nordbahn bei Brünn*. Aufgenommen v. F. Richter. Xylogr. unter der Leitung d. Prof. Höfel in Wien. Gedruckt bei Rud. Rohrer. Zum Mährischen Wanderer oder Vaterländischen Pilger 1839 s. 313. MZK, sign. Skř.1R-1248.851,120. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/084/416/2610457970>.

⁷²⁴ Jedny z nejpůvabnějších pohledů na viadukt vytvořil např. lipský ocelorytec Albert Henry Payne nebo Eduard Gurk.

od obléhání švédskou armádou v roce 1645.⁷²⁵ František Richter zaplnil Zelný trh obrovským množstvím postav, které sledují slavnost probíhající v horní části náměstí. Dramatická výstavba děje jen podtrhuje význam události, které se tehdy účastnili všichni významní představitelé Brna. Slavnost je zachycena živou, bezprostřední kresbou, při zobrazení davu skládajícího se z brněnských měšťanů, důstojníků, městské gardy i duchovních používá František Richter kresebnou zkratku, vzdálenější postavy nacházející se v davu jsou nakresleny pouze v náznacích, jak tomu bylo např. i na Richterově obraze *Slavnost svěcení obelisku na Františkově v roce 1818*.

Poslední roky života Františka Richtera nebyly nějak radostné, neboť mu stále se horšící zdravotní stav nedovolil tvořit ani vyučovat a on upadal do dluhů a byl nucený se přestěhovat do bytu na dnešní Kobližné ulici. František Richter zemřel 12. května 1860 v nuzných podmínkách. Přežil svou manželku i své tři dcery po sobě zanechal pět nezaopatřených dětí své dcery Karolíny.⁷²⁶

Richterovi se za celou dobu jeho umělecké tvorby nepodařilo se plně vypracovat, úroveň jeho kreseb byla kolísavá a nacházely se v ní zřetelné nedostatky, které se projevují především v zobrazení figur nebo zachycení perspektivy. Díky své pílì a nezměrnému nadšení se ale stále zdokonaloval, o čemž svědčí i jeho kresby a akvarely s romantickými pohledy na moravská sídla z pozdějších let. František Richter byl všímavým pozorovatelem, který si dokázal vybrat zajímavá i neobvyklá místa, odkud danou scénu zobrazil. Nelze mu upřít dokumentační smysl pro detail, kdy se snaží dosáhnout věrné a přesné realistické kresby. Jeho veduty vycházející z kreseb, které si František Richter pořídil přímo na místě, v sobě spojují klasicismus s romantickým zájmem o krajinu.⁷²⁷ Richterova grafická tvorba vychází z jeho kresebné tvorby a díky tomu, že kresba na litografický kámen umělce neomezovala a umožňovala mu používat stejné zobrazovací prostředky, můžeme sledovat i na jeho grafických pracích jeho umělecký vývoj od přebírání vzorů k vlastní autorské tvorbě. Richterův význam pro moravské krajinářství a vývoj moravské realistické kresby počátku 19. století je zcela nepopiratelný neboť přinesl nové obsahové i formální výrazové prvky. Jeho dílo má ale spíše topograficko-dokumentační než uměleckou hodnotu. Richterovi se nikdy nepodařilo zcela ovládnout perspektivu a zejména na litografických pohledech se

---

⁷²⁵ František Richter, *Fahnenweihe des löbl. bewaffneten Brünnner Bürger-Corps am 15. August 1845 zur Feier der Erinnerung an die glorreiche Vertheidigung und die Befreiung Brünns von dem schwedischen Belagerungs-Heere im Jahre 1645*. Aufgenommen von Franz Richter. MZK, sign. Skf.1-91.416,152. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/023/072/2619316277>.

⁷²⁶ Wilhelm Schram, *Der Brünnner Maler Franz Richter*, s. 12.

⁷²⁷ Obrazy i litografie jsou doplněny údajem: „*Nach der Natur gez. von Fr. Richter*“.

potýká s měřítkem nebo rozvržením celkové kompozice obrazu. Samotné litografické pohledy přinášející obraz Brna z počátku 19. století se díky své kulturně historické hodnotě setkaly v pozdějších letech s velkou oblibou a byly často reprodukovány jako obraz brněnského života v dobách *biedermeieru*.⁷²⁸

---

⁷²⁸ Např. Osm litografických reprodukcí zhotovených firmou Angerer und Göschl do své publikace pro ilustraci zařadil Wilhelm Schram. Viz Wilhelm Schram, *Ein Buch für jeden Brünner*. Brünn 1901. V podobě volných listů byly vydány v roce 1947. Viz František Kubišta, *Brno po Napoleonovi. Soubor litografií brněnského měšťana Františka Richtra z let 1820–1828*. Brno 1947. MZK, sign. Bf2-192.427.

Brněnské kamenotiskárny a polygrafický průmysl v Brně v průběhu 19. století

Jak již bylo dříve řečeno, na Moravě jsou dějiny litografie neodmyslitelně spojeny s tiskařským uměním. Brněnské litografické dílny zřetelně navázaly na brněnskou tiskařskou tradici, často se litografie stala rozšiřujícím prvkem tiskáren a zajímavým doplňkem knižního obchodu, ať už se jednalo o obchod s hudebninami, uměním či knižní obchod. Knihařská a knihtiskařská výroba se koncentrovala v Brně, které bylo již od konce 17. století centrem knihtisku na Moravě. Knihotiskárny v ostatních moravských městech měly spíše provinční význam, čemuž odpovídala i jejich produkce. Na Moravě tak mohly Brnu konkurovat pouze tiskárny v Olomouci napojené na zdejší univerzitu. Vzestup moravského knihtisku nastal v 80. letech 18. století, kdy zřetelně stoupá poptávka po tištěné produkci a v Brně vedle Svobodovské (později Siedlerovské) tiskárny působí tiskárna Františka Josefa Neumanna a Johanna Baptisty Trasslera. Na přelomu 18. a 19. století pak v Brně fungovaly tři až čtyři tiskárny a tento počet zůstal dlouho neměnný.⁷²⁹ Brněnské knihtiskárny byly často spojeny s vlastním knihkupectvím nebo byly napojené na rozsáhlou síť českých i rakouských knihkupců, kteří nabízeli prodej jejich tisků. K většímu rozmachu tiskařského průmyslu došlo v polovině 19. století, kdy také na Moravě vznikla řada nových tiskáren i knihkupectví, které byly schopné pokrýt vzrůstající poptávku po odborné i populární literatuře či grafickém umění.

Ačkoliv bude větší pozornost věnována pouze litografickým dílnám působícím v Brně v první polovině 19. století, je zajímavé sledovat i další vývoj tiskáren i kamenotiskáren působících v Brně i po námi sledovaném období. Pro brněnské litografické dílny působící po celé 19. století je charakteristický jejich poměrně ustálený počet. V Brně se po celé 19. století setkáme většinou s pěti až šesti kamenotiskárnami, které jsou postavené na osobě svého zakladatele, případně jeho dědice, kterým rodinný podnik zaniká. Kromě kromě kamenotiskárny dědiců Johanna Baptisty Trasslera a Rudolfa Rorera se v Brně nesetkáme s rodinným

---

⁷²⁹ Na přelomu 18. a 19. století v Brně působily tiskárny Josefa Baptisty Trasslera založená v roce 1786, tiskárna Johanna Sylvestra Siedlera, který v roce 1784 zakoupil od dědiců Emanuela Antonína Svobody tiskárnu i s vybavením a tiskárna založená v roce 1688 Františkem Ignácem Sinapim tak získala třetího majitele. Siedlerovi provozovali brněnskou tiskárnu do roku 1806, kdy ji od Franze Siedlera koupil knihkupec Johann Georg Gastl, který postupně odkoupil také tiskárnu Františka Josefa Neumanna. Právě tiskárny Johanna Baptisty Trasslera a Johanna Georga Gastla se významně zapsali nejen do dějin tiskařství, ale i dějin moravské litografie.

podnikem s dlouhodobější tradicí a nově vznikající kamenotiskárny byly často zcela novými podniky bez návaznosti na předchozí grafickou či litografickou tradici.

Protože byly první brněnské kamenotiskárny zakládány u tiskáren, kde měly rozšířit produkci, bude pozornost věnována také tiskárnám. V roce 1812 výčet brněnských tiskáren s jejich zaměstnanci zahrnoval Gastlovu, Trasslerovu a Hablinovu tiskárnu.⁷³⁰ O tři roky později, v roce 1815 se v Brně nacházeli dva knihtiskaři, Joseph Georg Trassler a tiskárna dědiců Johanna Georga Gastla, dále pak tři knihkupci a prodejci uměleckých děl Johann Nepomuk Gastl, Josef Georg Trassler a Leopold Haller, kteří byli navázáni na rozsáhlou distribuční síť. Pro běžné grafické práce tiskárny zaměstnávali vlastní rytce, Trasslerovská tiskárna měla u sebe mědirytecskou dílnu. Mnohdy brněnské tiskárny spolupracovaly s externími, často vídeňskými rytci. Adresář z roku 1818 uvádí v Brně dvě působící tiskárny, tiskárnu a knihkupectví Johanna Nepomuka Gastla a jeho bratra Franze Gastla nacházející se na dnešní Masarykově a Poštovské ulici a tiskárnu dědiců Josefa Georga Trasslera na dnešní ulici Orlí. V neposlední řadě se na dnešní Masarykově ulici nalézalo ještě knihkupectví Leopolda Hallera, který byl napojený na rozsáhlou distribuční síť a úzce spolupracoval jak s vídeňskými, tak s pražskými nebo německými tiskárnami a knihkupectvími.⁷³¹ Právě prostřednictvím Leopolda Hallera se brněnské publikum mělo možnost seznámit s knižní i grafickou produkcí z pražských tiskáren a vydavatelství, s nimiž Leopold Haller úzce spolupracoval. Z jeho dodavatelů můžeme jmenovat např. Jana Nepomuka Ferdinanda Schönfelda ze Schönfeldu, Bohumila Haase a jeho dědiců nebo Johanna Gottfrieda Calveho, do jejichž produkce bylo začleněno také litografické umění. Pražský nakladatel Johann Gottfried Calve také pravidelně zajížděl do Brna, kde se přátelil s nakladatelem a knihkupcem Johannem Nepomukem Gastlem.

---

⁷³⁰ V Trasslerově tiskárně pracoval jako faktor Joseph Gibsan, dále byli v tiskárně zaměstnáni Vincenc Nowotný, Paul Jelinek, Johann Nepomuk Lichter, Georg Mauder, Johann Geisler a dva učedníci Franz Liboska a Franz Weinrauch. U Gastla pracoval Franz Wlašak, Anton Karl, Georg Kellner, Johann Till, Emanuel Nagel, Wenzl Schmidfehläger, Martin Filla, který v roce 1812 odešel do Vídně, a sazeči Franz Gebauer, Johann Proschek a Franz Proschek. V tiskárně Josefa Hablina byli zaměstnáni Caspar Houkall, Franz Trtill, Johann Reisinger pocházející z Českých Budějovic, Mathias Drescher, Johann Krosch, Franz Tutschek, Johann Frania, Johann Kopržiwa a tiskařské řemeslo se zde učili Wenzl Dworžak, Wermaušek, Lorenz Jelinek, Franz Kniebandl a Šimon Renisch. AMB, fond A, Stará spisovna: In publicis SS 1784–1789(1851), kart. 213, inv. č. 1936, fasc. 3–4.

⁷³¹ *Verzeichniss aller in der königl. Hauptstadt Brünn, innerhalb der Stadtmauern liegenden Häuser und derselben Eigenthümer.* Brünn. Gedruckt mit Gastlichen Lettern, 1818.

V roce 1824 byla v Brně zřízena první soukromá kamenotiskárna bratří Trasslerů, která se stala pevnou součástí podniku, a brzy následovaly další. Ještě v roce 1824 kamenotiskárnu u svého podniku založil také Trasslerův konkurent, Johann Nepomuk Gastl. Kamenotiskárny bratří Trasslerů a Johanna Nepomuka Gastla pak v Brně působily po několik generací a dlouhá léta neměly na Moravě i ve Slezsku konkurenci, neboť ani žádostem Aloise Freudenreicha roku 1824, Johanna Kadiery roku 1825 nebo Petra Leopolda von Loewenthal z roku 1831 o povolení zřízení kamenotiskárny nebylo vyhověno.⁷³² Tiskařskému i kamenotiskařskému řemeslu se v Brně i díky stále se rozrůstajícímu okruhu čtenářů poměrně dařilo, o čemž svědčí i to, že v průběhu 20. let přibyly v Brně další tiskárny i polygrafická odvětví. Roku 1827 v Brně působili tiskaři a knihkupci Johann a Franz Gastlovi, Johann Baptista a Adolf Trasslerovi, Vincenz Nowotny nebo Andreas Pollak, knihkupci Leopold Haller a Johann Neugebauer nebo Franziska Faltusová, obchodnice s výtvarným uměním a mědirytinami, vdova po olomouckém mědirytcí Martinu Faltusovi.⁷³³ Až do poloviny roku 1829 působily v Brně dvě kamenotiskárny plně navázané na tiskárny, byly to kamenotiskárna Johanna a Franze Gastlových a kamenotiskárna Johanna Baptisty Trasslera a Rudolfa Rohrera, který se stal dědicem Trasslerovského podniku. Dne 21. srpna 1829 k nim přibyla litografická dílna Prokopa Fritsche, který povolení k jejímu vybudování obdržel na základě dekretu číslo 33240. V roce 1833 v Brně navíc přibylo knihkupectví Josephy Bartelmus, Johanna Hübsche a Davida Siebenkeese a na Pekařské ulici se usadil mědirytec Karl Graf a malíř Ignaz Teufel. Od počátku 30. let v Brně za Místodržitelským palácem působil také rytec a grafik Ludwig Schober, který zde vykonával svoji činnost až do 50. let 19. století a s jeho realizacemi se můžeme setkat v tiscích vydávaných Rohrerovskou i Gastlovskou tiskárnou.⁷³⁴

V roce 1835 zmiňuje brněnský adresář i průvodce po Brně, že toho času kromě tří tiskáren a tří litografických dílen v Brně působí ještě jedna mědirytecká dílna a tři knihkupectví – Franze Gastla, Johanna Baptisty Trasslera a knihkupectví

---

⁷³² MZA, B 14 st., kart. 333, sign. 15.

⁷³³ *Verzeichniß aller in der K. Hauptstadt Brünn und ihren Vorstädten befindlichen Häuser, deren Eigenthümer, Straßen, Gassen und Plätze, nebst genauer Anzeige der Grundobrigkeiten und Pfarren zu denen jedes Haus gehört. Verfaßt von Ferdinand Kraus, Kanzellisten bei der K. K. Polizeydirektion.* Brünn. Verlag von Johann Georg Gastl, 1827.

⁷³⁴ Ferdinand Kraus, *Verzeichniss aller in der königl. Hauptstadt Brünn ihren Vorstädten befindlichen Häuser, deren Eigenthümer, Straßen, Gassen und Plätze, nebst genauer Anzeige der Grundobrigkeiten und Pfarren zu denen jedes Haus gehört.* Brünn 1833.

Karla Winikera a Ludwiga Wilhelma Seidela, kteří obchod převzali po Leopoldu Hallerovi a vystupovali pod značkou Seidel & Co.⁷³⁵ Ony tři výše zmíněné kamenotiskárny byla kamenotiskárna Prokopa Fritsche, v provozování kamenotiskárny pokračovala také vdova po Rudolfo Rohrerovi⁷³⁶ a kamenotiskárnu si ponechal i Johann Baptista Trassler. Dalším držitelem kamenotiskařské licence se stal Franz Gastl, který poté co stanul v čele rodinného podniku, požádal o obnovení povolení k provozování kamenotiskárny a to mu bylo uděleno dne 16. července 1839 na základě dekretu 23927.⁷³⁷ V průběhu 40. let v Brně přibýly další kamenotiskárny, jejich majiteli byli Valentin Butschek a Karel Sternlicht, jehož kamenotiskárna byla založena ale až v roce 1850. V neposlední řadě si k úřední potřebě zjednala koncem 40. let litografický aparát kamerální důchodková správa a později také Obchodní a živnostenská komora v Brně. V roce 1850 převzal od dědiců Johanna Baptisty Trasslera kamenotiskárnu Martin Perna, který byl jejím dlouholetým zaměstnancem a koncem 40. let původní kamenotiskárnu Johanna Baptisty Trasslera prakticky vedl.

Oproti Čechám byl počet kamenotiskáren založených na Moravě daleko nižší. Jejich množství odpovídalo aktuální poptávce a reagovalo na skutečnost, že brněnské tiskárny nemohly konkurovat vídeňským tiskařům a litografům, které většina brněnských umělců i tiskařů v případě potřeby oslovila či s nimi úzce spolupracovala, jak je to patrné i v případě Trasslerovy nebo Gastlový tiskárny. Počet brněnských kamenotiskáren byl redukován také samotnými kamenotiskaři, kteří se snažili zabránit vzniku další konkurence, o čemž svědčí i reakce na snahy Johanna Lichtenberga o založení brněnské litografické dílny v roce 1841, proti kterému brněnští litografové i tiskaři argumentovali nedostatkem zakázek pro stávající dílny. V průběhu 40.–70. let zůstal počet kamenotiskáren působících v Brně skoro neměnný a pohyboval se mezi třemi až pěti, kdy ale ještě musíme počítat s tím, že si litografický lis postupně pořizovali i tiskaři nebo nakladatelé, jak tomu bylo i v případě Karla Winikera. Ve 40. letech jsou jako majitelé kamenotiskáren uvedeni Johann Baptista Trassler a jeho syn Alexander Trassler, Rudolf Rohrer, Johann Nepomuk Gastl a jeho bratr Franz Gastl a Valentin Butschek. Ke stávajícím kamenotiskárnám pak přibýly ještě 21. února 1850 založený podnik Martina Perny,

---

⁷³⁵ „Nachweisung des gesammten Handels- Fabriks- und Manufakturstandes in Brünn und seinen Vorstädten. In der Stadt: 3 Buch-, Kunst- und Musikalien-Handlungen; 2 Papier-Handlungen; 1 Papier- und Schreibmaterialien-Handlung.“ C. J. Schmidt, *Brünn*, s. 54.

⁷³⁶ Tiskárnu a kamenotiskárnu provozovala na základě dekretu 8389 vydaného 13. března 1835.

⁷³⁷ MZA, B 14 st., kart. 333, sign. 15, fol. 72.

který se ujal vedení původní kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera a 2. května 1850 kamenotiskárna a zároveň papírnictví či obchod s tzv. norimberským zbožím Karla Sternlichta.⁷³⁸ Kromě toho v Brně působil již dříve zmíněný malíř a učitel kreslení František Richter nebo rytci Ludwig Schober a Josef Bläss.⁷³⁹ Poměrně malý počet mědirytců i litografů působících nejen v Brně, ale na celé Moravě, reflektuje nedostatek zakázek, na který si stěžovali nejen samotní tiskaři a kamenotiskaři, jak bylo zmíněno dříve, ale krizi, v níž se grafické umění nacházelo, dokládá i dopis Aloise Vojtěcha Šembery z 20. března 1850 adresovaný Bedřichu Sylva Taroucovi, v němž popisuje současné potíže: „*Umělcům a jmenovitě mědirytcům vede se nyní velmi špatně. Frombek byl již odhodlán vystěhovati se i s rodinou svou do Ameriky a chopiti se rolnictví. Wymlouval jsem mu to a těšil, že přece se pomůže, a že by smutné bylo, kdyby Morava svého jediného umělce rytce nemohla opatřiti výživou. Snad tedy zůstane, ale potřebuje zaměstnání, aby se zde mohl udržeti. Měl bych pro něj pěknou práci. Můj bratr vyrejsoval mi na moje vybidnutí a vyvedl v barvách ono místo v Brandýse nad Orlicí i s celým Brandýsem v pozadí, kde Komenský r. 1623 sepsal svůj Labyrint Světa. Očekávám ten obraz každého dne. V lithographii nestál by ovšem příliš mnoho, ale kdyby bylo zálohy peněžité, dal bych jej Fromberkovi z příčiny právě uvedené v mědi vyrýti, aniž pak myslím, že by výlohy byly příliš veliké.*“⁷⁴⁰

V roce 1851 *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Brünn* v Brně eviduje čtyři tiskárny, v nichž pracovalo 41 pomocníků a 17 učňů, a pět kamenotiskáren, kde bylo zaměstnáno celkem šest pomocníků a dva učni. Ony čtyři brněnské knihtiskárny byly podniky Franze Gastla, Johanna Nepomuka Gastla, Rudolfa Rohrera a Karla Winikera. Tiskárny Rudolfa Rohrera a Franze Gastla byly současně kamenotiskárnami, další brněnské kamenotiskárny patřily Valentinu Butschekovi, Martinu Pernovi a Karlu Sternlichtovi. Kromě toho ještě jedna tiskárna působila v Jihlavě a ve Znojmě, u jihlavské tiskárny Johanna Rippla byla zřízena i litografická dílna, ve Znojmě se pak kromě tiskárny nacházely ještě dvě

---

⁷³⁸ *Evidenz-Protocoll der Steindruckereien in Brünn und der dabei vewendeten Individuen. Aufgenommen in Jahre 1840.* MZA, B 26, kniha 843.

⁷³⁹ Josef Dittrich, *Schema aller in der königl. Hauptstadt Bruen und ihren Vorstädten befindlichen Häusern, deren nunmehrigen Eigenthumern, Strassen, Gassen, und Plätze mit ihren neuen Benennungen nebst genauer Anzeige der Grundobrigkeiten und Pfarren, zu denen jedes Haus gehört.* Brünn: Carl Winiker, 1849.

⁷⁴⁰ MZA, E 6, kart. 235, inv. č. 2131, sign. D.n. 21/4b, fol. 1–2.

kamenotiskárny.⁷⁴¹ Se shodným množstvím polygrafických podniků se setkáme i v následujících letech, kdy se v roce 1853 na Moravě a ve Slezsku nalézalo celkem osm kamenotiskáren, z toho pět v Brně⁷⁴² nebo v roce 1855, kdy na Moravě působilo čtrnáct knihtiskáren, z toho čtyři v Brně, a sedm kamenotiskáren. V roce 1862 je v Brně uváděno šest litografických dílen, jejich majiteli byli Valentin Butschek, Martin Perna, Karel Sternlicht, Joseph Lehmann a Rudolf Rohrer. Navíc jedna kamenotiskárna působila v Olomouci a stejně tak i ve Znojmě a Jihlavě.⁷⁴³ Ve Slezsku se nacházela pouze jediná litografická dílna, která patřila Adolfu Trasslerovi a jeho synovi a byla založena již v roce 1829 jako pobočka zde sídlící Trasslerovské tiskárny. Současně v Brně působilo šest knihtiskáren, šest knihkupectví, tři mědirytcí a dvě půjčovny knih.

K roku 1865 bylo v obvodu Obchodní a živnostenské komory v Brně evidováno šestnáct knihtiskáren a kamenotiskáren, v nichž pracovalo 238 mužů a 31 žen. Vybavení kamenotiskáren se od 20. let, kdy byly založeny první dílny, výrazně změnilo a rozšířilo, stejně jak tomu bylo i u tiskáren do nichž jejich majitelé průběžně nakupovali stroje. V kamenotiskárnách se nacházelo 23 lisů, tři satinační stroje a dva vysokotlaké stroje. Pracovalo v nich 19 kresličů, 23 tiskařů a 23 pomocníků.⁷⁴⁴ Vedle toho musíme brát v potaz také modernizaci stávajících tiskáren, jejichž součástí byly často litografické dílny. Od roku 1835, kdy Rudolf Rohrer pořídil do své tiskárny první rychlolis, se jich počet navýšil a v roce 1865 jich v brněnském komorním obvodu pracovalo již patnáct. Vedle toho byly tiskárny vybaveny čtyřmi satinačními stroji, devíti lisovacími stroji, strojem na roztírání barev, třemi stereotypiemi v sádře a čtyřmi v papíru, díky nimž mohly být v poměrně

---

⁷⁴¹ *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Brünn über die gewerbs- und handelsstatistischen Verhältnisse ihres Bezirkes im Jahre 1851*. Brünn: Carl Winiker, 1854.

⁷⁴² V brněnském adresáři z roku 1853 je položka Steindruckerei proškrtuta, v uličním seznamu jsou ale jako majitelé kamenotiskáren uvedeni Butschek Valentin, Steindrucker, Neuthorzwinger 559; Swirak Adalbert, Steindrucker, Rothe Gasse 41 a Perna Martin, Steindrucker, Wienergasse 52. Kamenotiskárny, které byly začleněny do jiných podniků, ať již tiskáren či knihkupectví, jak tomu bylo v případě Rohrerů, Gastla a jeho nástupců Buschaka & Irrganga či Karla Winikera, samostatně zmíněny nejsou. Johann Alexander Herlth, *Schematismus für die königl. Hauptstadt Brünn sammt allen Vorstädten: Erster Jahrgang*. Brünn: Carl Winiker, 1853.

⁷⁴³ „Lithographische Anstalten: Butschek, Valentin, Neuthorzwinger 559; Gastl, Georg, Postg. 446; Lehmann, Joseph, gr. Platz 73; Perna Martin, Neuthorstrasse 550; Rohrer, Rudolph, Ferdinandthorbastei 415; Sternlicht, Carl, Mittel-Kröna 32.“ *Brünner Handels und Gewerbe-Adressbuch für das Jahr 1862*, s. 101.; Christian d'Elvert, *Zur Cultur-Geschichte Mährens*, s. 587.

⁷⁴⁴ *Statistische Arbeiten der Handels- und Gewerbekammer in Brünn. 3 Heft. Industrie-Statistik der Kammerbezirkes für 1865*. Brünn 1867, s. 68–70.

krátkém čase pořizovány kopie sazby, štočků i obrazů.⁷⁴⁵ V roce 1867 uvádí brněnský adresář šest litografických dílen, mezi kterými se objevuje řada nových jmen. „*Lithographische Anstalten. Břeža, Winiker & Comp., Johannesgasse 6. Engel Antonia, Ferdinandsgasse 33. Lehmann Josef, Franz-Josefstraße 19, großer Platz 11. Nowitzky Mathias, Josefstadt 8. Perna Martin, Neuthorgasse 6. Rohrer Rudolf M., Franzensberggasse 6 und Ferdinandsgasse 20.*“⁷⁴⁶ V polovině 70. let pracovalo na Moravě a ve Slezsku 39 knihtiskáren, šest knihtiskáren a zároveň kamenotiskáren a deset kamenotiskáren. V samotném Brně se v roce 1874 setkáváme s pěti kamenotiskárnami. „*Lithographische Anstalt: Bauer, A., Neutborgasse 5; Engel Antonius, Ferdinandsgasse 22; Perna, M. Johannesgasse 21; Rohrer R. M., Franzensberggasse 6; Thuma A., Josefstadt 11.*“⁷⁴⁷ V průběhu tří let k těmto stávajícím přibyla ještě kamenotiskárna Wilhelma Burkarta,⁷⁴⁸ který do té doby působil v tiskárně Rudolfa Rohrera, kde ho vystřídal Gustav Bauer. Kamenotiskárna a knihtiskárna Rudolfa Marii Rohrera v roce 1876 zaměstnávala šedesát pracovníků, z toho padesát mužů a deset žen. V kamenotiskárně Adalberta Thumy specializující se na tisk cenných papírů a akcidenční tisků pracovalo 25 mužů a dvě ženy,⁷⁴⁹ v podniku Karla Winikera bylo zaměstnáno 22 dělníků, z toho sedmnáct mužů a pět žen, a v tiskárně Buschaka & Irrganga, která vlastnila také litografický lis, pracovalo 48 zaměstnanců. V kamenotiskárně Antonia Engela zaměřující se na vydávání akcidenčních tisků bylo evidováno dvacet zaměstnanců, z toho osmnáct mužů a dvě ženy.⁷⁵⁰ V roce 1880 v Brně působilo sedm kamenotiskáren, v nichž pracovalo 44 zaměstnanců, z toho 36 litografů, a vybaveny byly dvěma rychlolisy, dvaceti ručními lisy a jedenácti litografickými pomocnými stroji. Tento počet se nezměnil

⁷⁴⁵ Jan Janák, *Brněnské tiskárny v letech 1848–1918*, s. 47.

⁷⁴⁶ *Neues Orientierungs-Schema für die Landeshauptstadt Brünn. Zugleich Brünnener Wegweiser und Fremdenführer*. Brünn 1867, s. 177.

⁷⁴⁷ *Brünnener Handels und Gewerbe-Adressbuch für das Jahr 1874*. Brünn 1874, s. 20. V roce 1877 brněnský adresář zmiňuje šest litografií působících v Brně. „*Lithographen: Bauer Gustav, Ferdinandsgasse 20; Burkart W., Rennergasse 24; Brichta Wenzel, Bürgergasse 49; Engel A., Ferdinandsgasse 7; Perna Martin, Rosengasse 8; Thuma Adalbert, Josefstadt 11.*“ *Brünnener Handels- und Gewerbe-Adressbuch Brünn 1877*. Brünn 1877, s. 66.

⁷⁴⁸ Objevuje se i jako Wilhelm Burkhardt.

⁷⁴⁹ „*Buch- & Steindruckerei, Rastrir-Anstalt und Geschäftsbücher-Niederlage A. Thuma, Josefstadt Brünn Quergasse 24 übernimmt den Druck von Werken in allen Sprachen. Ehren-Diplome von Stadt-Vertretungen, Corporationen und Vereinen werden billigst und elegant ausgeführt. Für Veteranen-Vereine empfehle meine Collection von Diploms für Ehren-Mitglieder.*“ *Brünnener Handels- und Gewerbe-Adressbuch... 1877*, s. [125].

⁷⁵⁰ „*dann 9 Steindruckereien (die 1. im J. 1824 zu Brünn), nämlich 5 zu Brünn und je 1 zu Olmütz, Troppau, Iglau und Znaim.*“ Christian d'Elvert, *Die Buch- und Steindruckereien in Mähren und Oest.-Schlesien. Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der kais. königl. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde*. Nr. 5. 1876, s. 37–38.

ani v roce 1885, kdy hodnota výroby moravských knihtiskáren a kamenotiskáren dosahovala částky 500 000 zlatých.⁷⁵¹ V průběhu 80. let byly kamenotiskárny začleňovány do tiskáren a v seznamu brněnského adresáře jsou již uvedeny společně.⁷⁵² V roce 1892 v Brně fungovalo 28 knihtiskáren a kamenotiskáren, z toho pět knihtiskáren bylo současně kamenotiskárnami, jednalo se o podnik Rudolfa Marii Rohrera, společníků Karla Winikera a Oskara Schickardta, Arthura Engela, Karla Habricha a Adalberta Thumy, která však byla od září 1893 mimo provoz. Kromě toho měl Moriz Trill s provozem na Koblížné ruční tyglovku nebo Jakub Winter vlastnil tiskařský lis na vizitky a hlavičkové papíry.⁷⁵³

Počet kamenotiskáren působících v Brně zůstal po celé 19. století víceméně neměnný. Produkce brněnských litografických dílen byla navázána především na knižní a časopisecké ilustrace. Oproti pražským kamenotiskárnám nacházely brněnské podniky stále větší uplatnění ve vydávání akcidenčních tisků, jejich produkci tvořily zejména hlavičkové a dopisní papíry, tabulky a formuláře, případně reklamní tisky, viněty apod. Bohužel u těchto realizací není ve většině případů uvedeno autorství.

---

⁷⁵¹ „Lithographische Anstalten und Stein Druckereien: Bauer, Gustav. Ferdinandgasse 20.; Brichta, W. Bohnring 12.; Engel, M. & Söhne. Ferdinandgasse 7.; Perna, Martin. Rosengasse 9.; Rohrer, R. M. Franzensberggasse 32.; Schmidt Josef. Grillowitzgasse 32.; Thuma, A. Quergasse 24 – Josefstadt.“ *Brünner Handels und Gewerbe-Adressbuch für das Jahr 1885*. Brünn 1885.; *Statistik der Oesterreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885*. Wien 1889.

⁷⁵² „Buch- u. Steindruckereien. Lithographische Anstalten: Bauer, Gustav, Inhaber einer Tiegeldruck-Schnellpresse und lithographischen Anstalt, Ferdinandgasse 20; Brichta Wenzel, Steindruckerei, Bahnring 10; Burkart Ignaz, Buchdruckerei, Chemigraphie und Zeitungsverlag, Rennerg. 24; Engel M., Buchdruckerei und Lithographie, Zeile 33; Perna Martin, Steindruckerei, Rosengasse 8; Rohrer Rudolf M., Buch- und Steindruckerei und Lithographie, Franzensberggasse 6; Thuma Adalbert, Buchdruckerei und lithographische Anstalt, Josefstadt 11; Winiker & Schickardt, öffentliche Gesellschafter: Friedrich Winiker & Oscar Schickardt, k. u. k. Hofbuchdruckerei, Lithographie, Schriftgießerei, Stereotypie, Galvanoplastik, Buchbinderei, Rastriranstalt und Verlagshandlung, Johannesgasse 6; Winter Jacob, Inhaber einer Druckpresse für Visitenkarten und Briefköpfe, Rudolfsg.“ *Brünner Handels und Gewerbe-Adressbuch für das Jahr 1890*. Brünn 1890, s. 223.

⁷⁵³ *Brünner Handels und Gewerbe-Adressbuch für das Jahr 1892*. Brünn 1892, s. 235.

Rodinný podnik Josefa Geoga Trasslera a jeho dědiců

Josef Georg Trassler, zakladatel rodinné firmy

Josef Georg Trassler (5. března 1759 – 23. června 1816) pocházel z rodiny vídeňského hostinského a ve Vídni se také vyškolil tiskařskému řemeslu, nejdříve v tiskárně Johanna Josefa Jahna a poté u dvorského tiskaře Johana Thomase von Trattnera. Další zkušenosti získal v olomoucké tiskárně Josefy Terezie Hirnleové, kde v roce 1777 nastoupil ve svých osmnácti letech již jako zkušený faktor. V roce 1780 se mu naskytlá příležitost zřídit vlastní tiskárnu v nedaleké Opavě, kde zakoupil za 4 400 zlatých od Josefy Gabrielové, vdovy po zemřelém tiskaři Josefu Gabrielovi, vybavenou tiskařskou dílnu spolu s domem, u níž později založil veřejné knihkupectví.⁷⁵⁴ Již v Opavě se podařilo Josefu Georgovi Trasslerovi vybudovat moderní podnik, který byl již v roce 1782 vybaven dvaceti čtyřmi tiskařskými lisami a zaměstnával na osmdesát lidí.⁷⁵⁵ Tiskárna se mohla rozšiřovat i díky Trasslerovým dalším aktivitám a kontaktům na moravské a slezské učené společnosti, kde si zajistil své spolupracovníky i předplatitele a odběratele jím vydaných tisků. Spolu s ředitelem hlavní školy v Opavě a později významným vídeňským knihkupcem Franzem Antonem Schrämblem (1751–1803), Johannem Rotterem a minoritou Barnabasem Hankem založili čtenářskou společnost, které se podařilo získat na 5 000 abonentů knih vydávaných právě Josefem Georgem Trasslerem.⁷⁵⁶ „*Spíše šlo však o velké předplatitelské centrum, které kromě jiného shromáždilo kapitál ve výši 60 000 zlatých pro nákup papíru a pro které pak Trassler tiskl žádanou zahraniční literaturu a díla z nejrůznějších oblastí poznání, ponějvíce historie, přírodovědy*

---

⁷⁵⁴ Původní tiskárna Jana Václava Šindlera sídlila v domě U Zavřené brány č. p. 36 na horním konci Panské ulice, nynější Masarykovy třídy, která se ke konci 18. století stala intelektuálním a kulturním centrem Opavy. Erasmus Kreuzinger, *Chronik der alten und neuern Zeit Troppau's, oder Troppau und seine Merkwürdigkeiten*. Troppau 1862, s. 250.

⁷⁵⁵ Reginald Kneifel, *Topographie des kaiserl. königl. Antheils von Schlesien*. Zweiter Theil. Zweiter Band. Brünn: Traßler, 1805, s. 81.

⁷⁵⁶ Na ediční politice společnosti se podílel jak samotný Josef Georg Trassler, tak i další členové, kteří doporučovali tisky k vydání, překládali nebo se podíleli na samotné distribuci a propagaci produkce tiskárny. Publikace vydané pod značkou *Verlag der Kompanie* zaručovaly kvalitní odbornou i populární německou i překladovou literaturu z různých oborů. Knihy distribuované po celé monarchii pod označením Opavské vydání nejlepších německých děl (*Troppauer Ausgabe der besten deutschen Werke*), případně Sběrka nejlepších děl Německa (*Sammlung der besten Werke Deutschlands*) se staly vyhledávané a vstoupilo do povědomí zájemců o zahraniční díla po celé monarchii i v zahraničí. Jako obchodní značka zůstalo zachováno i po odchodu Josefa Geoga Trasslera do Brna a Franze Antona Schrämbla do Vídně.

a filozofie.“⁷⁵⁷ Již v Opavě patřila Trasslerova tiskárna k nejvýznamnějším polygrafickým podnikům v monarchii po vídeňském podniku Johana Thomase von Trattnera, který měl ale své zakázky a monopolní postavení zajištěné díky přízni panovnického dvora. Protože Josef Georg Trassler plánoval rozšířit své aktivity a vytvořit si rozsáhlou síť odběratelů i spolupracovníků, rozhodl se přesunout svůj podnik do strategicky významnějšího Brna. Dne 2. října 1785 požádal gubernium o povolení zřídit v Brně tiskárnu, v níž by podle jeho plánů pracovalo dvacet, později třicet lisů a její roční obrat by byl 20 000 zlatých.⁷⁵⁸ Moravské gubernium se i přes nepřívznivé vyjádření Krajského úřadu v Brně a odpor místních tiskařů, rozhodlo koncesi udělit. Povolení k založení brněnské tiskárny získal Josef Georg Trassler dne 5. ledna 1786.⁷⁵⁹ Poté záhy přestěhoval část svého opavského podniku do Brna, kde vybudoval prosperující podnik nejdříve sídlící v Dietrichsteinském paláci na Zelném trhu a později v nově zakoupeném domě na Orlí 3. K tiskárně brzy přibyla písmolijna se dvěma pecemi, mědirytecká dílna i knižní obchod, o jehož povolení zažádal moravské místodržitelství dne 7. února 1787. V rámci knihkupectví se mu již brzy podařilo vybudovat umělecký obchod, který byl prvním svého druhu na Moravě,⁷⁶⁰ nebo později u něj založit také půjčovnu knih. V roce 1788 se součástí jeho tiskárny stal evropsky proslulý podnik *K. K. Fabrik für alle Arten von Spielkarten* distribuující hrací karty po celé Evropě. Spojením tiskárny knih, časopisů, map a rytin, výroby karet, knihkupectví, mědiryctví, prodejny uměleckých předmětů a posléze i půjčovny knih do jednoho podniku se Josefu Georgu Trasslerovi podařilo vytvořit na svou dobu moderní závod s širokým polem působnosti. Propojení vzájemně se podporujících odvětví pak usnadnilo cestu k tomu, aby se produkce jeho tiskárny rozšířila nejen po celé Moravě. Trasslerovi se během krátké doby podařilo vybudovat prosperující podnik s širokou působností na území celé habsburské monarchie. Prosperita tiskárny Josefa Georga Trasslera byla založena na vybudované síti abonentů, kterou založil již v Opavě a patisku zahraničních děl, ať již se jednalo o odbornou či krásnou literaturu. Josef Georg Trassler byl vzdělaný a měl všeobecný přehled, kolem sebe se mu podařilo shromáždit množství osobností a jeho podnik se stal již brzy oblíbeným místem setkávání i intelektuálním centrem Opavy i Brna.

---

⁷⁵⁷ Jiří Malíř, Knihtiskař. Příklad Emanuela Antonína Svobody a Josefa Jiřího Trasslera, in: *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*. Brno 2008, s. 161.

⁷⁵⁸ AMB, T 54, kart. 1, inv. č. I. Trassler, 1757–1881, B. Obchodní záležitosti Brno 1785–1829.; MZA, B 14 st., kart. 334, sig. 15/2, fol. 1309.

⁷⁵⁹ Ibidem, fol. 1350.

⁷⁶⁰ Ibidem, fol. 1136–1177.

Vzorem pro Josefa Georga Trasslera byla tiskárna Johanna Thomase von Trattnera, u něhož se také tiskařskému řemeslu vyučil. Stejně jako on se Trassler rozhodl postavit svůj podnik na vydávání patisků a vybudované rozsáhlé obchodní síti i systému kolpoltérů distribuujících tisky za provizi ze zisku. Tím, že by se Josef Georg Trassler podílel na exportu a nezatěžoval knihy výlohami za dopravu, zůstala tak cena jeho publikací stejná na celé Moravě, v Čechách, v Krakově i ve Vídni. Kromě vydávání patisků měl Josef Georg Trassler dokonalý přehled o současné produkci a svou nabídkou dokázal pohotově reagovat na zájem čtenářů.

O prosperitě Trasslerovy tiskárny svědčí i to, že již v roce 1787 byla Trasslerova brněnská tiskárna vybavena 20 lisy a zaměstnávala 77 mužů. Kromě toho Josef Georg Trassler neustále vlastnil pobočku v Opavě.⁷⁶¹ Podnik se pod jeho vedením neustále rozšiřoval a na počátku 19. století již v knihtiskárně stálo sedmdesát strojů a stejně tak se znásobil i počet zaměstnanců. Podnikavý Josef Georg Trassler se brzy rozhodl expandovat, nejenže rozšířil okruh svých distributorů, ale v roce 1788 založil pobočku své tiskárny v Jihlavě nebo převzal olomouckou tiskárnu Vlastenecké soukromé společnosti, kterou přenesl do Brna. Když Krakovsko po trojím dělení Polska připadlo habsburské říši, neváhal v roce 1796 zřídit v Krakově c. k. guberniální knihtiskárnu, kam přestěhoval devět lisů ze své opavské pobočky. Protože chtěl mít dohled nad rozběhnutím filiálky, osobně navázal kontakty a zajistit si udělení privilegií na vydávání učebnic nebo úředních tisků, rozhodl se na čas do Krakova i s rodinou přesunout. V Krakově nakonec zůstal až do roku 1809. Poté, co Rakousko ztratilo Halič a politická situace mu nedovolila zůstat v Krakově i nadále, prodal se ztrátou dům s tiskárnou a vrátil se zpět do Brna, kde se opět ujal vedení tiskárny. Při svém odchodu do Krakova v roce 1796 svěřil správu fungujícího brněnského podniku Kajetánovi Unterweegerovi, který se stal správcem tiskárny i knihkupectví a brněnský podnik pod jeho vedením prosperoval i v nejistých válečných dobách.⁷⁶² Potom, co se Trasslerův starší syn Johann Baptista Trassler vrátil z vídeňských studií a absolvoval krátkou praxi v otcově Krakovském podniku, svěřil Josef Georg Trassler vedení brněnské pobočky jemu a Kajetán

⁷⁶¹ Christian d'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckerei*, s. 86–87, 93–98.

⁷⁶² Kajetán Unterweeger zasílal pravidelně do Krakova zprávy týkající se nejen provozu tiskárny, ale také současné situace, kdy prostřednictvím dopisů i deníku komentoval bitvu u Slavkova nebo vojáky pobývající v Brně, ubytované také v Trasslerově domě nacházejícím se na Orlí (Metzgergasse Nr. 482). Jeho podrobný deník, který si vedl, vydal Trassler tiskem. Kajetán Unterweeger, *Meine Leiden im Trasslerschen Hause in Brünn während der Anwesenheit der Franzosen 1805–1806*. Krakau 1806.

Unterweeger se stal v počátcích jeho nenahraditelným rádcem i pomocníkem. Když se Josef Georg Trassler v roce 1809 vrátil z Krakova, ujal se sice částečně vedení firmy, ale v rodinném podniku zůstali zaměstnání i jeho dva synové, kterým postupně předával stále více pravomocí a sám se stahoval do ústraní.

Josef Georg Trassler se oženil s Josefou rozenou Sachsovou (zemř. 23. prosince 1806) a z jejich manželství se narodili dva synové Johann Baptista Trassler (1787– 25. května 1845) a Adolf Karel Trassler (1793/1794–1859) a dvě dcery. Nejstarší dcera Juditha Trasslerová (1782–1832) se roku 1805 provdala za guberniálního radu Karla Moritze Rohrera, s nímž se seznámila v Krakově a který působil jako policejní ředitel v Lembergu. Johanna Nepomucena Trasslerová se provdala za spisovatele Gottfrieda Wilhelma Tielkeho a spolu s ním se přestěhovala do Vídně, kde žila až do konce svého života. Z druhého manželství s Filipinou rozenou Lemayer se Josefu Georgu Trasslerovi narodila dcera Josepha, která se později provdala za Thomase Bauera.⁷⁶³ Oba Trasslerovi synové byli již od mládí systematicky připravováni na převzetí otcova podniku. Josef Georg Trassler nechtěl, aby se vyučili pouze tiskařskému a knihkupeckému umění, ale aby také získali vyšší vzdělání, dostatečný rozhled, přehled o vydávané literatuře, knižním obchodu a během svých studií také navázali řadu kontaktů, které by jim v budoucnu zajistily budoucí čtenáře, odběratele i spolupracovníky. Starší Johann Baptista Trassler, který se později stal vůdčí osobností tiskárny, nastoupil po absolvování brněnského gymnázia roku 1802 do učení do knihkupectví vídeňského univerzitního knihtiskaře Josefa Gerolda. Kromě této knihkupecké praxe ve Vídni zároveň tři roky navštěvoval vídeňskou Realakademii. Po ukončení studií se v krakovské tiskárně pod otcovým dohledem vyučil tiskařskému řemeslu a praxi absolvoval pod vedením svého otce v rodinné firmě v Krakově a pod dohledem Kajetána Unterweegera v brněnské tiskárně i knihkupectví. V roce 1813 byl přijat za spolumajitele otcovy firmy s plnou mocí ke všem právním úkonům a ujal se vedení brněnské tiskárny a knihkupectví.⁷⁶⁴ Také mladší z bratrů Adolf Trassler po absolvování brněnského gymnázia odešel v roce 1810 do Vídně, kde pokračoval v učení v knižním obchodě vídeňského knihkupce Josepha Geistingera. Po roce se však vrátil do Brna a své knihkupecké

---

⁷⁶³ AMB, T 54, kart. 1, inv. č. II., 10.

⁷⁶⁴ AMB, T 54, kart. 1, inv. č. I., B. 6.

i tiskařské vzdělání dokončil v otcově brněnské tiskárně pod vedením svého staršího bratra a správce tiskárny i knihkupectví Kajetána Unterweegera.⁷⁶⁵

Josef Georg Trassler ve své poslední vůli z 16. června 1816 ustanovil, aby jeho firma zůstala i po jeho smrti zachována jako celek, kdy vybavení tiskáren mělo být rozděleno mezi brněnskou a opavskou pobočku, v čele brněnského podniku, jehož hodnota byla vyčíslena na 18 000 zlatých, měl stát Johann Baptista Trassler, opavská filiálka pak měla být vedena Adolfem Trasslerem. Všichni sourozenci pak měli uzavřít společnost, jejíž vůdčí osobností se měl stát Johann Baptista Trassler, zisk společnosti měl být rozdělen mezi všechny její členy, kteří spolu spolupracovali a také se podíleli na obchodní strategii podniku.⁷⁶⁶ Po smrti Josefa Georga Trasslera uzavřeli 1. ledna 1817 bratři Johann Baptista Trassler a Adolf Trassler se svou sestrou Juditou Rohrerovou smlouvu o vytvoření společnosti sdružující v sobě celý původní otcův podnik pod vedením Johanna Baptisty Trasslera.⁷⁶⁷ V čele brněnské pobočky a vůdčí osobností tiskárny se stal Johann Baptista Trassler, který po svém otci zdědil podnikavého ducha a nadšeně se pouštěl do velkolepých vydavatelských plánů.⁷⁶⁸ Plynule navázal na otcův ediční plán, pokračoval ve vydávání překladových publikací, beletristických děl, cestopisů, vědeckých a encyklopedických děl, mezi kterými vyniká Krünitzova encyklopedie, která v tiskárně vycházela od roku 1787 a bohužel nakonec zůstala nedokončena.⁷⁶⁹ Johann Baptista Trassler se oproti svému otci nezaměřoval primárně na vydávání patisků, ale podporoval a vyhledával nové autory a spolupracoval s řadou odborníků. V produkci tiskárny se setkáme s překladovými i originálními beletristickými díly, romány, dramaty, ale také nejrůznějšími příručkami nebo publikacemi zabývajícími se přírodopisem, zoologií, pěstováním rostlin, chovem dobytka i jinými hospodářskými tématy, o něž projevíli zájem zejména členové hospodářské společnosti. K dalším oblíbeným a často vydávaným oborům patřily historické a topografické knihy, publikace o zahradní architektuře, stavebnictví a v neposlední řadě také o umění či kaligrafii. Johann

---

⁷⁶⁵ Ibidem.

⁷⁶⁶ AMB, T 54, kart. 1, inv. č. I., A. 5.

⁷⁶⁷ AMB, T 54, kart. 1, inv. č. I., B. 6.

⁷⁶⁸ Tiskárna i po smrti Josefa Georga Trasslera vystupovala ještě několik let pod jeho jménem, syn Johann Baptista Trassler začal po otcově smrti užívat jméno Johann Georg Trassler a v impresu publikací brněnské Trasslerovské tiskárny se většinou setkáváme s údajem: *Gedruckt bei J. G. Traßler*.

⁷⁶⁹ Trasslerovo vydání Krünitzovy encyklopedie vycházelo v letech 1787–1823 a poslední 129. díl, který Johann Baptista Trassler vytiskl, končil heslem *Saat (Winter)*. Nedílnou součástí encyklopedie byly obrazové přílohy.

Baptista Trassler své čtenáře neochudil ani o díla věnující se prezentaci novinek z nejrůznějších oborů, řada tištěných textů tak seznamovala široké publikum s rozmanitými vynálezy, technickými postupy a přinášela návody na výrobu rozličných předmětů nebo vlastní tvorbu.⁷⁷⁰ Jednou z příruček vydaných v tiskárně Johanna Baptisty Trasslera, která by měla být v souvislosti s litografií zmíněna, byl spis Karla Augusta Steina *Kurze, doch gründliche Anleitung zum Kupferstechen, Radiren und Lithographiren*, který stručně popisuje techniku mědirytu, leptu nebo suché jehly, ale také litografie.⁷⁷¹ Publikace Karla Augusta Steina je jedním z prvních děl vytištěných v českých zemích, které litografickou technikou představuje odborné i laické veřejnosti.

Pro zajištění provozu tiskárny přijímal Johann Baptista Trassler také zakázky na tisk akcidenčních tisků a tisků úřední povahy. Tiskárna pod jeho vedením bohužel oproti původním plánům až tak neprosperovala, i přesto, že se Johann Baptista Trassler za pomoci svých sourozenců snažil o rozšíření obchodních aktivit, neboť strategie tiskárny byla založena právě na exportu, kdy se neomezovala pouze na území habsburské monarchie. Částečnému úpadku tiskárny napomohla nejen politická situace a hospodářská krize vypuknuvší na začátku 19. století, ale také legislativní nařízení z této doby. Nový občanský zákoník z roku 1811 zaručoval autorská práva a omezoval patisk, vedle toho bylo později zakázáno přetiskování článků zahraničních časopisů. Pod vedením Johanna Baptisty Trasslera v tiskárně

---

⁷⁷⁰ „Andere Bücher aus den Jahren 1821 – 1826 leiteten zu verschiedenen gewerblichen Neuerungen an: Karl Aug. Stein, ‚Kurze, doch gründliche Anleitung zum Kupferstechen, Radieren und Lithographien‘ und ‚Die Kunst Kupferstiche und Handzeichnungen mit Ölfarben zu illuminieren‘; H. K. Lambac, ‚Taschenbuch für Kalligraphen und schreibende Geschäftsmänner‘...“ Anderthalb Jahrhunderte Rudolf M. Rohrer, s. 27.

⁷⁷¹ Technika litografie je zde prezentována v návaznosti na předchozí techniky, Karel August Stein se krátce věnuje způsobu úpravy litografického kamene, metodám kresby na kámen i samotnému tisku. Na závěr neskrývá Karel August Stein svůj obdiv k litografickému umění, které je přístupné nejen profesionálním umělcům, ale také diletantům. „Die Fortschritte, welche die Lithographie seit wenigen Jahren in allen Theilen Europens gemacht hat, sind erstaunlich. In Paris werden Portraite und die zartesten bildlichen Darstellungen mit einer Präcision und Reinheit gearbeitet, die nichts zu wünschen übrig läßt; und für Dilettanten in der Kunst gibt es keine bessere und wohlfeilere Art, ihre Arbeiten zu vervielfältigen, als den Steindruck, da sie hier indem sie arbeiten, schon die Vermehrung der Abdrücke bezwecken und bewirken können.“ Karl August Stein, *Kurze, doch gründliche Anleitung zum Kupferstechen, Radiren und Lithographiren, für Anfänger und Dilettanten, um sich Visitkarten, Adressen und andere kleine Darstellungen selbst zu verfertigen*. Brünn: J.G. Trassler, 1826, s. 33–34. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:c49c03b2-9df2-11e0-a742-0050569d679d>.

pracovalo osm až deset tiskařských lisů a bylo zde pod jeho vedením do počátku 20. let vydáno přes sto tisků.⁷⁷²

K 31. prosinci 1822 se společnost potomků Josefa Georga Trasslera rozpadla a původní rodinný podnik byl rozdělen mezi bratry, kdy se vedení brněnského podniku zahrnujícího tiskárnu, knihkupectví i půjčovnu knih ujal starší Johann Baptista Trassler a opavská filiálka zahrnující v sobě tiskárnu a knihkupectví pak připadla Adolfovi Trasslerovi, který se do Opavy přestěhoval a plně se věnoval opavskému provozu. I po svém přestěhování do Opavy Adolf Trassler s bratrem zůstával v kontaktu, spolupracoval s ním a produkce opavské tiskárny specializující se především na beletrii, náboženskou literaturu, knížky lidového čtení nebo publikace vzniklé z iniciativy opavského gymnázia a místních společností doplňovala vydavatelský plán brněnské tiskárny, který se stále soustředil na tisk odborných publikací a periodik.

Johann Baptista Trassler se po svém osamostatnění snažil pozvednout úroveň své tiskárny, kdy neváhal investovat i do vlastního provozu. V roce 1823 např. pořídil do tiskárny stereotypii, která umožňovala jednoduché a rychlé pořizování odlitků tiskových forem pro kopie sazby a štočků a byla využívána zejména v periodickém tisku nebo na titulních listech a obálkách, kde se objevuje i v produkci Trasslerovské tiskárny.⁷⁷³

---

⁷⁷² *Erinnerungs-Blätter an das 100-Jährige Jubiläum der Buch- und Steindruckerei von Rudolf M. Rohrer in Brünn am 17. April 1887.* Brünn: Druck und Verlag von Rudolf M. Rohrer, 1887, s. 27.

⁷⁷³ „Durch vielfältige Versuche gelang es dem Unterzeichneten Stéréotypen-Platten in Guss-Manier verfertigen zu können. Die erste Platte gelang in Brünn am 9. März 1823.“ MZA, G 150, kart. 103, inv. č. 420, fol. 13.

Kamenotiskárna bratří Trasslerů

Zřízení vlastní litografické dílny předcházela spolupráce Trasslerovské tiskárny s vídeňskými litografy. Začleňování litografických obrazových příloh do knih vydávaných Josefem Georgem Trasslerem svědčí o spolupráci i kontaktech Trasslerovské tiskárny na vídeňské prostředí, které tiskárna využívala již od svého založení. Moravským mědirytcům svěřoval Josef Georg Trassler a po něm i Johann Baptista Trassler spíše běžnější práce, ilustrace publikací nebo realizace akcidenčních tisků, např. cechovních listů, tovaryšských osvědčení apod.⁷⁷⁴ Úroveň mědiryteckých prací realizovaných brněnskými, olomouckými či opavskými grafiky byla proměnlivá, spíše průměrná. Ke kolísavosti mědiryteckých prací jistě přispělo i to, že v Brně na počátku 19. století nepůsobil žádný stálý mědirytec. Trasslerovská tiskárna sice zaměstnávala rytce, kteří pro ni zhotovovali užitou grafiku, mědirytinové přílohy či ilustrace běžné produkce tiskárny. Protože Josef Georg Trassler svojí nabídkou cílil na vzdělanější publikum a Trasslerovi chtěli udržet vysokou úroveň vydávaných tisků, spolupracovali také s vídeňskými umělci, např. s Leopoldem Müllerem (1807–1862), Johannem Blaschkem (1770–1833) nebo Karlem Robertem Schindelmayerem (1769–1839), kteří pro ni vytvářeli lepty, rytiny a později i litografie provázející publikace vydávané ve 20. letech nebo vycházející na samostatných listech.⁷⁷⁵ S Leopoldem Müllerem v pozdějších letech kromě Trasslerů spolupracoval i Johann Gastl, který u něj např. k příležitosti slavnostního zprovoznění železničního spojení Brno-Vídeň nechal v roce 1839 zhotovit

---

⁷⁷⁴ Josef Hesse realizoval např. cechovního potvrzení s vedutou Brna s ústředním pohledem na Špilberk. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/6, č. 401.; pracovní vysvědčení s pohledem na Brno, kde se v pozadí tyčí Špilberk a jsou na něm zvýrazněny brněnské význačné stavby. *Soupis vedut vzniklých do roku 1850*, sv. II/6, č. 450. S tiskárnou již od počátku 19. století spolupracoval mědirytec Franz Xaver Kraus, který byl nejen autorem cechovních listů, ale také autorem mědirytinových frontispisů a ilustrací doprovázejících publikace vydávané Trasslerovskou tiskárnou.

⁷⁷⁵ Leopold Müller i Johann Blaschke zhotovili např. mědirytinové titulní listy s portrétními medailony římských filozofů k dílu Christoph Kuffner, *Artemidor im Reiche der Römer. Band I.–II.* Brünn: bey J. G. Trassler, 1823. Kromě nich některé svazky *Artemidor* provází i mědirytinové frontispisy, např. v 1. svazku druhého dílu je jako frontispis použita veduta *Die Wasserleigung Aqua Virgo in Rom. S. von Perger del 1823. Joh. Blaschke sc.* nebo v prvním svazku 1. díla mědirytina *Die Römer belagern Syrakus. Leop. Müller sc.* a mapová příloha *CHARTE welche die verhältnissmässige Lage der vorzüglichsts Königreiche und Staaten an den Küsten des Mittelländischen Meeres zu der Zeit als die Römer ihre Unternehmungen über die Gränzen Italiens anfangen vorstellt.* Leopold Müller je pak autorem mědirytinového frontispisu Madony s dítětem a titulního listu provázejícího publikaci Münster, Renatus. *Der Anfang aller Weisheit ist die Furcht Gottes. Ein Gebet- und Erbauungsbuch für die erwachsene katholische Jugend beiderlei Geschlechtes.* Brünn: bei J. G. Trassler, 1824 nebo mědirytinové přílohy či frontispisy s vedutami hradů provázející všech osm svazků díla Sartori, Franz. *Burgvesten und Ritterschlösser der österreichischen Monarchie...* Erster–Achter Theil. Brünn: bei J. G. Traßler, 1819–1820.

litografický obraz zachycující tuto událost.⁷⁷⁶ Kromě úzké spolupráce s vídeňskými umělci, kterou využívala v průběhu 19. století většina brněnských tiskáren, fungoval mezi Brnem a Vídní čilý obchodní ruch s uměleckými předměty. Také Trasslerovi ve svém brněnském knihkupectví, u něhož byl zřízen obchod s uměleckými předměty, nabízeli mimo jiné grafická díla vídeňských umělců.

Mezi nejčastější vídeňské spolupracovníky Trasslerovské tiskárny na počátku 20. let 19. století patřil vídeňský litograf Josef Trementský, díky němuž začala litografie pronikat do tisků vydávaných Trasslerovskou tiskárnou. Na počátku 20. let 19. století pro ni zhotovil několik litografických frontispisů a litografických příloh. Josef Trementský své litografické znalosti získal v kamenotiskárně Friedricha Adolpha Kunikeho, kde pracoval až do roku 1819, kdy založil vlastní litografickou a tiskařskou dílnu. Mezi první díla obsahující litografické ilustrace vzniklá ze spolupráce Josefa Trementského a Trasslerovské tiskárny patří publikace *Zweihundert Hyperbeln auf Herrn Wahl's ungeheure Nase* z roku 1822 doprovázené rozverným frontispisem s karikaturou šňupajícího muže.⁷⁷⁷ Spolupráce Trasslerovské tiskárny a Josefa Trementského nebyla systematická a jeho litografie objevující se v dílech vydávaných tiskárnou Johanna Baptisty Trasslera byly spíše nahodilé a ve větší míře se s nimi setkáváme v roce 1824, kdy již bratři Trasslerové plánovali založení vlastní kamenotiskárny a pravděpodobně při jejím zařizování spolupracovali právě s Josefem Trementským. V roce 1824 se můžeme setkat s litografiemi Josefa Trementského např. v dílech *Glasschmelzkunst bei der Lampe oder Anweisung*, jejíž frontispis zachycuje proces tavení skla a laboratorní vybavení,⁷⁷⁸ nebo spisku *Ueber die Ziege von Thibet* s litografickým frontispisem *Die Ziege von Thibet*.⁷⁷⁹ Velice jemné a lehké provedení obou litografických příloh svědčí o zručnosti autora i jeho nápaditosti, s níž se setkáváme na jeho litografiích pravidelně. Přestože Josef Trementský s Trasslerovými spolupracoval v době, kdy jejich tiskárna ještě neměla

---

⁷⁷⁶ Pamětní litografický list vytvořený Leopoldem Müllerem na zakázku Johanna Gastla byl nakonec vytištěn ve vídeňské kamenotiskárně Matthiase Rudolpha Tomy, s níž Leopold Müller ve 30. a 40. letech spolupracoval a realizoval zde např. obrazově poutavé album *Der Mensch und sein Beruf*.

⁷⁷⁷ Frontispis je signovaný *Lithogr. bey J. Trementsky in Wien*. Friedrich Haug, *Zweihundert Hyperbeln auf Herrn Wahl's ungeheure Nase in erbauliche hochdeutsche Reime*. Brünn: bei Joseph Georg Traßler, 1822. MZK, sign. S-3.883.

⁷⁷⁸ Carl Moritz Diesing, *Der Gährungsprozeß der zum Genuß bestimmten geistigen Getränke im geschlossenen Raume*. Brünn: J. G. Trassler, 1826.

⁷⁷⁹ *Die Ziege von Thibet*. Lithogr. bey J. Trementsky in Wien. H. M. Freudberg, *Ueber die Ziege von Thibet, aus deren Wolle die kostbaren, orientalischen Shawls gefertigt werden...* Brünn: I. G. Trassler, 1824. MZK, sign. 1-2.704.

litografickou dílnu a jejich vztah byl spíše obchodní, zůstával s nimi v kontaktu i po jejím založení. Dokladem spolupráce v pozdějších letech je již dříve zmíněný soubor brněnských pohledů Františka Richtera, jehož realizaci kamenotiskárna bratří Trasslerů od Josefa Trentsenského převzala nebo několik litografií objevujících se v tisících vydávaných Trasslerovskou tiskárnou ve 30. letech, kdy už v jejím čele stál Rudolf Rohrer. Jednou z nich je např. obrazová knižní obálka s pohledem na Františkov od Josefa Trentsenského doprovázející publikaci Karla Josepha Schmidta *Brünn und seine Umgebungen*.⁷⁸⁰

Nejen spolupráce s vídeňskými litografy přivedla Johanna Baptistu Trasslera na myšlenku založení vlastní kamenotiskárny. První soukromou litografickou dílnu nacházející se v Brně zřídil Johann Baptista Trassler spolu se svým bratrem Adolfem Trasslerem roku 1824. Při zakládání kamenotiskárny dne 20. února 1824 vytvořili bratři Trasslerové společnost a kamenotiskárna vystupovala pod jménem firmy *Gebrüder Trassler* nebo *Steindruckerei der Gebrüder Trassler*.⁷⁸¹ Johann Baptista Trassler spolu se svým bratrem Adolfem Trasslerem primárně neusilovali o vydávání uměleckých děl, ale litografie se měla stát spíše doplňkovým artiklem a rozšířením vlastní produkce obou tiskáren. Také v žádosti z ledna 1824 zaslané na moravské místodržitelství Johann Baptista Trassler uvádí, že tvorbu kamenotiskárny chtějí využít především k vydávání tabulek či jiných tiskopisů.⁷⁸² O tom, že se kamenotiskárna chtěla primárně zaměřit na vydávání tiskopisů a akcidenčních tisků svědčí inzerát uveřejněný v *Intelligenzblatt für Mähren* v roce 1824 a nabízející vytvoření různých textových i obrazových produktů určených k běžné potřebě, např. dopisních papírů, vizitek, etiket, vinět, plánů, map, notového materiálu, diplomů nebo výučních listů a jiných osvědčení.⁷⁸³ Vedle akcidenčních tisků se v produkci

---

⁷⁸⁰ Carl Joseph Schmidt, *Brünn und seine Umgebungen*. Brünn: Ludw. Wilh. Seidel's Verlag, Gedruckt bei Rudolph Rohrer, 1835.

⁷⁸¹ Zřízení litografické dílny u brněnské tiskárny Johanna Georga Trasslera bylo povoleno na základě dekretu Z: 3291 z 20. února 1824. AMB, T 54, kart. 1, inv. č. I.

⁷⁸² „Unterzeichnete bitten um die Hohe Bewilligung hier eine Steindruckerei errichten zu dürfen. Als hier ansässige Buchdrucker bereits vertraut mit den über derlei Geschäftsbetriebe Höchsten Vorschriften, glauben die Unterzeichneten ihr unterthäniges Gesuch besonders durch den Umstand zu unterstützen, daß sie sich nach erhaltener Hoher Bewilligung, vorzüglich auf Tabellen-Arbeiten (welche die typographie bisher, weder so vorzüglich, noch so wohlfeil zu liefern im Stande ist) verlegen, und dadurch einem lange gefühlten bedürfnisse das Publikums begegen wollen. [...] Brünn d. 10. Jänner 1824.“ MZA, B 14 st., kart. 336, sign. 15/2, fol. 1375.

⁷⁸³ „In der neu errichteten Steindruckerei der Gebrüder Traßler, in Brünn Schwarzadlergasse Nro. 482, werden Bestellungen angenommen auf alle Gattungen lithographischer Arbeiten, welche mit aller Pünktlichkeit, in möchlichst kürzester Zeit, zu besonders billigen Preisen ausgeführt werden. [...] von diesem neuen Etablissement eine Menge Gegenstände aus dem Schreib- und

kamenotiskárny setkáme s nejrůznějšími tiskopisy vydávanými ve velkém nákladu, jejichž tisk byl často svěřen i nespécializovanému personálu, neboť nevyžadoval žádné odbornější vzdělání, pouze zručnost při samotném tisku. Tisk nejrůznějších formulářů, tabulek a hlavičkových papírů představoval pro kamenotiskárnu významný a pravidelný příjem, proto můžeme zejména ve 30. a 40. letech sledovat mezi brněnskými kamenotiskárnami boj o tyto zakázky.

Vlastní litografická dílna Steindruckerei Gebrüder Trassler založená na počátku roku 1824 byla plně navázána na brněnskou tiskárnu a doplňovala její produkci určenou primárně odborné veřejnosti. Ačkoliv byli zakladateli kamenotiskárny oba bratři Trasslerové, opavskou produkci litografické přílohy doplňují spíše jen výjimečně. Pro brněnskou tiskárnu byly v kamenotiskárně tištěny zejména nakladatelské obálky, litografické přílohy nejrůznějších děl, frontispisy nebo kaligraficky řešené titulní listy. Litografie z dílny bratří Trasslerů byly tištěny nejen na samostatných listech, ale také se objevují na přílohách nebo titulních listech publikací vydávaných jak vlastní tiskárnou, tak se s nimi setkáme v publikacích tiskárny Johanna Nepomuka Gastla vytištěných ještě v době, než se mu podařilo zřídit vlastní kamenotiskárnu.⁷⁸⁴

Vůdčí osobností kamenotiskárny bratří Trasslerů se v jejich počátcích stal kreslíř a grafik Alois Freudenreich, který se autorsky podílel na většině produkce kamenotiskárny z prvních let, jak dokládají také jeho signatury objevující se na litografiích tištěných buď na volných listech, nebo začleňovaných do tisků. Do tiskárny nastoupil společně s Valentinem Butschekem dne 25. května 1824.⁷⁸⁵ Předtím, než začal Alois Freudenreich pracovat v kamenotiskárně bratří Trasslerů, usiloval o založení vlastní kamenotiskárny a již 24. února 1824 se rozhodl požádat

---

Zeichnungsfache, die dem Geschäfts- und Handelsmanne oft so nothwendig sind erzeugt werden, als: Wechsel-, Fracht- und Handelsbriefe, Kurszettel, Preiskourante, Zolldeklarationen, allerlei Titelblätter, Vignetten, Etiquetten, Schilder, Visitenkarten, Schildereien zu gedruckten Werken, Risse, Pläne, Landkarten, Lehrbriefe, Meisterbriefe, Kundschaften, Notenblätter ec. ec., endlich alle Tabellen-Arbeiten, unter was immer für Formen. "Intelligenzblatt für Mähren. Nro. 166, Freitag den 18. Juni 1824, s. 933.

⁷⁸⁴ S tiskárnou Johanna Nepomuka Gastla spolupracovala kamenotiskárna bratří Trasslerů ještě v době, než sám Gastl získal kamenotiskařskou koncesi. Jedna z litografických příloh byla např. zařazena do *Brünner Wochenblatt* jako příloha k článku *Merkwürdigkeiten des Pforten-Thor-Thurms zu Mährisch-Tribau. (Mit einem Steindrucke.)*. Steindruckerei der Gebrüder Trassler. lith. von Freudenreich. *Brünner Wochenblatt zur Beförderung der Vaterlandskunde, zur Belehrung und Unterhaltung*. Nro. 62. Dienstag 3. August 1824.

⁷⁸⁵ „Hr. Alois Freudenreich aus Auspitz als Graveur und Zeichner (wohnt im Gasthof zum Schwarzen Bären) und Valentin Butschek als Druker (wohnt Schwabengasse No. 15) [...] Brunn d. 25. May 1824.“ MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 22.

o udělení koncese pro kamenotiskárnu, kterou chtěl založit v Hustopečích, v místě svého dosavadního bydliště. Pravděpodobně již začal vlastní kamenotiskárnu zařizovat, neboť v květnu 1824 byl Alois Freudenreich obviněn, že v Hustopečích ilegálně provozuje kamenotiskárnu,⁷⁸⁶ kterou založil sice se svolením městského magistrátu, ale bez nutného povolení místodržitelství, o něž zažádal až v květnu 1824. Ačkoliv se za zřízení Freudenreichovy kamenotiskárny přimlouval i městský magistrát a Freudenreich se prokázal nejen dostatečným kapitálem či spoluvlastnictvím rodinného domu, v němž by byla dílna umístěna, ale také předložil jako doklad své zručnosti a ovládnutí řemesla své práce zhotovené v kamenotiskárně bratří Trasslerů, krajský úřad mu jeho žádost na základě dekretu z 19. května 1818 zamítl a vybavení dílny mu bylo zabaveno.⁷⁸⁷ Alois Freudenreich tedy zůstal i nadále zaměstnán v kamenotiskárně bratří Trasslerů, kde se stal v prvních letech jejím hlavním kreslířem i litografem, což dokládají i jeho signatury objevující se pravidelně na produkci kamenotiskárny mezi lety 1824–1826. Během svého působení v čele kamenotiskárny vytvořil řadu litografických děl, která jsou většinou provedena technikou pérové litografie, vycházejí z klasických vzorů a vyznačují se smyslem pro detail a lehkým rukopisem. Kaligrafické tisky pak vynikají pečlivým a nápaditým zpracováním kombinujícím různé druhy psacího a tiskacího písma, ozdobných stuh a drobných ornamentů. Freudenreich byl autorem nejen volných grafických listů, akcidenčních tisků, ale především obrazových příloh a litografických titulních listů provázejících produkci brněnské tiskárny. Jeho realizace jsou oproti dalším signované, díky čemuž je můžeme jasně identifikovat. I když jeho signatura se objevuje skoro v celé produkci z let 1824–1826 vyjma tiskopisů, u nichž se jednalo o běžnou dílenskou práci a mohla být proto svěřena učedníkům a pomocnému personálu.

Personální obsazení kamenotiskárny nebylo příliš početné. Vedle Aloise Freudenreicha zde byla kromě specializovaného personálu a školených litografů zaměstnána řada běžných pomocníků obsluhujících stroje a pomáhajících při

---

⁷⁸⁶ Z protokolu z šetření z 8. května 1824 se dozvíme, že Alois Freudenreich skutečně ve svém domě č. 199 provozuje kamenotiskárnu, která byla vybavena lisem „*Freudenreich betrieb die Steindruckerey in dem Gesinde-Zimmer, wo er eine Presse, noch Art. der Kupferdruckpressen geferrnt, aufgestellt hat. In der Presse lag der zuliiegende Stein, auf welchem folgenden Biliethen eingegraben sind.*“ Kromě toho u něj byla objevena řada litografických realizací jak pro soukromé osoby, tak i pro městský magistrát. MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 5–18.

⁷⁸⁷ Vybavení kamenotiskárny i veškeré výtvary mu byly zabaveny již 16. května 1824. MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2.

vlastním tisku. Mezi zaměstnance pracující v kamenotiskárně bratří Trasslerů patřil na začátku roku 1824 pomocný tiskař Prokop Černý bytem na Křenové, kterého již 9. září 1824 nahradil Johann Czech. Dne 9. srpna 1825 nastoupil jako pomocný tiskař Pavel Audi pocházející ze Žebětína a bydlící toho času na ulici Kobližné 98 nebo byl ve stejném roce přijat Johann Tesch. V roce 1826 byl v kamenotiskárně na několikaměsíční stáži Valentin Butschek s místem bydliště na dnešní Údolní 15 a jako brusič kamenů nastoupil do kamenotiskárny Martin Mikulčík, který se současně přestěhoval do komplexu tiskárny na Orlí, neboť zde má v té době uvedeno i trvalé bydliště.⁷⁸⁸ Také Trasslerovi vyhledávali pro práci ve své litografické dílně domácí i zahraniční spolupracovníky, např. 8. listopadu 1824 do litografické dílny nastoupil vídeňský rodák Joseph Seuffert,⁷⁸⁹ 16. července až 13. září 1825 zde byl na praxi Karl Kluss⁷⁹⁰ nebo 25. dubna 1826 bavorský tiskař a litograf Georg Gottfried Dannheimer (nar. 1803), který si litografické umění osvojil v Mnichově a v kamenotiskárně bratří Trasslerů působil celkem tři roky, do 5. září 1828.⁷⁹¹

V roce 1826 se v kamenotiskárně bratří Trasslerů učil litografickému umění a poté zde i jako litograf pracoval Albert Röhr. Albert Röhr (nar. 1801) byl synem míšeňského malíře porcelánu Gottlieba Röhra, u něhož se také vyučil malbě na porcelán, další praxi získal na míšeňské Akademii, kde rok navštěvoval školu kreslení, zároveň se také rozhodl věnovat obchodu. Právě obchodní praxe ho přivedla do Opavy, kde na počátku roku 1826 působil jako pomocník v obchodě Vincenta Hankeho. Na počátku července se rozhodl místo opustit a odejít do Brna do litografické dílny bratří Trasslerů, kde nejdříve absolvoval čtyřtýdenní stáž a po jejím ukončení se rozhodl v kamenotiskárně zůstat a na nějaký čas opustit kupecké řemeslo a zdokonalovat se v kresbě na kámen. V osvojení si litografického umění viděl Albert Röhr jako vyučený kreslíř možnost svého dalšího uplatnění, kterému by se mohl věnovat vedle malby na porcelán a obchodu. V kamenotiskárně bratří Trasslerů zůstal bohužel jen několik měsíců, po kterých se vrátil zpět do Opavy.⁷⁹²

Počet zaměstnanců kamenotiskárny bratří Trasslerů byl poměrně stálý a na pomocné práce byli využíváni také zaměstnanci vlastní brněnské tiskárny Josefa

---

⁷⁸⁸ MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 29–39, 52.

⁷⁸⁹ Ibidem, fol. 30.

⁷⁹⁰ Ibidem, fol. 32.; „*Carl Kluss der bei ihren sich in Graviren auf Stein zu vervollkommen war, morgen seine heimerise antritt. ... Brünn 19. September 1825.*“ MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 40.

⁷⁹¹ MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 44–45, 64.

⁷⁹² Ibidem, fol. 48–54.

Baptisty Trasslera, která sídlila ve stejném domě. Dne 2. února 1828 byl jako pomocný tiskař do kamenotiskárny přijat Johann Dihtelberger,⁷⁹³ v roce 1828 sem nastoupil tiskař Moritz Lissowsky⁷⁹⁴ nebo v roce 1831 byl jako pomocná síla zaměstnán Martin Palasek, který předtím sedm let posluhoval v domácnosti Rudolfa Rohrera. Ve 30. letech s kamenotiskárnou spolupracoval kreslíř a litograf Josef Watterich, jehož signované práce můžeme lehce identifikovat.⁷⁹⁵

Nabídka kamenotiskárny bratří Trasslerů byla poměrně rozsáhlá a zahrnovala v sobě jak nejrůznější volné grafické listy, akcidenční tisky, tak i přílohy publikací vydávaných brněnskou tiskárnou Johanna Baptisty Trasslera. S litografickými přílohami se v publikacích setkáme stále častěji, i když nikdy netvořily pravidelný ilustrační doprovod a v produkci tiskárny Johanna Baptisty Trasslera i jeho dědiců se i nadále objevují mědirytiny nebo v pozdější době dřevoryty. Většina tisků vydávaných po roce 1824 je ale pouze textová, bez obrazových příloh.

Litografie kamenotiskárny bratří Trasslerů se v publikacích i periodickém tisku objevují již od roku 1824, kdy názorně ilustrují tištěný text. Nedlouho po vzniku kamenotiskárny se první litografické přílohy objevují v časopise *Mittheilungen der k. k. Mährisch-Schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brunn* vydávaném Hospodářskou společností od roku 1821. Trasslerovská tiskárna spolupracovala s Hospodářskou společností již od jejího založení, kdy se podílela na tisku publikací vzniklých z činnosti Hospodářské společnosti nebo pro její potřeby tiskla nejrůznější tiskopisy a akcidenční tisky např. tabulky, formuláře či diplomy nebo osvědčení. Řada členů Hospodářské společnosti byla také pravidelnými přispěvateli či odběrateli publikací vydaných Trasslerovskou tiskárnou, jejíž produkce byla určena právě vzdělaným vrstvám. Litografické přílohy se v *Mittheilungen* pravidelně objevují od roku 1824, kdy jsou příspěvky doprovázené nejen typografickými přílohami a tabulkami, ale také názornými obrazy a studiemi. Obrazová složka se od roku 1824 stala běžnou součástí *Mittheilungen* a příjemným bonusem jistě bylo, že se její zařazení do periodika neodrazilo na jeho ceně, která byla ve 20. letech vyčíslena na dvanáct zlatých za celý ročník. Litografické přílohy nacházející se v *Mittheilungen* obrazově

---

⁷⁹³ Ibidem, fol. 58.

⁷⁹⁴ Objevuje se i jako Liesowsky.

⁷⁹⁵ Josef Watterich se nejčastěji podepisuje pouze svým příjmením, případně iniciálou J. Watterich. Můžeme se setkat i s variantou jeho jména Wattrich.

ilustrují text jednotlivých příspěvků, díky čemuž jsou poměrně tematicky různorodé. U jednotlivých realizací také můžeme předpokládat, že se na konečné podobě podíleli i autoři vlastního textu a Alois Freudenreich vycházel z jejich předlohy. K prvním litografickým přílohám objevujícím se v *Mittheilungen* patří technické nákresy, plány, náčrtý či studie, kdy některé byly současně vydány také na samostatných listech a prodávány zvlášť. V několika případech se setkáme také s tím, že byly přílohy z *Mittheilungen* zařazovány i do jiných děl.⁷⁹⁶

Ročník 1824 provází šest litografických příloh zhotovených Aloisem Freudenreichem technikou pérové litografie, jejíž užití je pro technické nákresy charakteristické.⁷⁹⁷ Přestože mezi první litografie vytištěné v kamenotiskárně bratří Trasslerů patřily plány, na nichž je patrný důraz na samotnou technickou kresbu vyznačující se svojí přesností, přímými liniemi či smyslem pro detail, snažil se Alois Freudenreich zároveň působivě uchopit celý prostor, v kresbě pracuje se šrafováním a stínováním, které mu slouží i jako prostředek modelace, což je zejména patrné na obrazové příloze ilustrující studii zabývající se zdokonalením pluhu *Ugazy's Vorrichtung am Pluge, Behufs der zweckmässigeren Unterbringung und Vertheilung der Samenkörner*.⁷⁹⁸ Již na těchto litografických přílohách je patrné, že Alois Freudenreich ve své tvorbě vycházel z klasických grafických zásad, kdy tmavších tónů dosahoval zvýrazněním a zesílením linek, jejich zhuštěním či šrafováním. Jeho technické kresby jsou charakteristické tím, že do nich vnáší vlastní invenci a určité

---

⁷⁹⁶ Jedním z příkladů pozdějšího užití původní litografické přílohy *Mittheilungen* může být obrazový doprovod díla *Darstellung einer einfachen Forstabschätzung* vydaného Hospodářskou společností a Josefem Georgem Trasslerem v roce 1825. Na titulním listě avizovanou přílohou je mapa *Wirtschaftskarte von dem Doberauer Revier aufgenommen im 1823. lithogr. v. Freudenreich. Steindruckerei der Geb. Trassler in Brünn*, která zároveň vyšla jako „Beilage zu den Mittheilungen der k. k. m. v. Gesellschaft zur Beförderung d. Ackerb. d. Nat. u. Landes. Jahrgang 1825.“ *Darstellung einer einfachen Forstabschätzung*. Brünn: J. G. Trassler, 1825. MZK, sign. 1-38.860.

⁷⁹⁷ Jako příloha k *Mittheilungen* v čísle 41 se objevuje litografie zachycující sudy s vínem *Lith. Gegenstände der Oekonomie: Hummel'schen k. k. priv. Wein- und Biergährungs Apparat*. 2. Brünn: Steindruckerei der Gebrüder Trassler, 1824. 26×35 cm. VKOL, sign. V 52.085/2.; V čísle 42 z roku 1824 se nachází např. litografická příloha *Lith. Gegenstände der Oekonomie: Gödinger Widder-Castrirungs-Kluppen* 5. Brünn: Steindruckerei der Gebrüder Trassler, 1824. 19×24 cm. VKOL, sign. V 52.085/5.; V čísle 51 vyšla litografická příloha Alois Freudenreich, *Lith. Gegenstände der Oekonomie: Schnirch's projectirter Dachstuhl aus Schmiedeisen, nach dem Princip der hängender Kettenbrücken* 3. Brünn: Steindruckerei der Gebrüder Trassler, 1824. 23×37 cm. VKOL, sign. V 52.085/3.; Litografická příloha k 52 číslu *Mittheilungen* z roku 1824 Alois Freudenreich, *Lith. Gegenstände der Oekonomie: Kristallbildungen des mährischen Chrysoberylls, modellirt von Hruschka* 4. gezeichnet von Schmidt. lithographirt von Freudenreich. Brünn: Steindruckerei der Gebrüder Trassler, 1824. 19×24 cm. VKOL, sign. V 52.085/4 nebo *Schnirch's projectirter Dachstuhl aus Schmiedeisen, nach dem Princip der hängender Kettenbrücken*. Steindruckerei der Gebrüder Trassler. lithographirt von Freudenreich. 23,5×39 cm. MZK, sign. 2852-5.656,1824.

⁷⁹⁸ *Ugazy's Vorrichtung am Pluge, Behufs der zweckmässigeren Unterbringung und Vertheilung der Samenkörner*. Beilage zu No. 17. der Mittheilungen v. J. 1824. 23,5×39 cm.

prvky umělecké grafiky. Nechce vytvořit pouze věcnou, strohou kresbu, ale snaží se vyjádřit charakter materiálu, trojrozměrnost předmětu nebo ho umístit do prostředí a zachytit jeho funkčnost i principy, na jejichž základě pracuje. I když jeho nákresy nejsou technicky dokonalé a občas se u nich setkáme s nepřesnostmi v měřítku či perspektivě, patří k zajímavým příkladům propojení technického a uměleckého kreslení.

Poslední litografické přílohy *Mittheilungen*, na jejichž realizaci se Alois Freudenreich podílel, se nacházejí v osmém a devátém díle z roku 1825, který obsahoval pouze dvě litografické přílohy, mapu *Wirtschaftskarte von dem Doberauer Revier* a technický nákres lisu.⁷⁹⁹ Ačkoliv kamenotiskárna bratří Trasslerů ve své nabídce inzerovala také zhotovení kartografických dokumentů, jedná se v její produkci spíše o ojedinělou záležitost. Mapa doubravského revíru sice vychází z klasického kartografického zobrazení z konce 18. století, ale oproti jiným kartografickým materiálům vycházejícím v této době pojmá Alois Freudenreich obraz mapy spíše jako kresbu, čemuž nasvědčuje např. jeho tendence stínování vrstevnic nebo naznačení porostu, kdy ovocné i jehličnaté stromky u cest vrhají stíny, mizí v dáli apod. Litografické přílohy zařazené do časopisu *Mittheilungen* byly někdy vydávány na samostatných listech nebo následně ilustrovaly publikace autorů příspěvku. Jedním z takových případů je právě mapa doubravského revíru, která byla ve stejném roce zařazena i do publikace *Darstellung einer einfachen Forstabschätzung*.⁸⁰⁰

V *Mittheilungen* na rok 1826 se objevují pouze typografické přílohy a v roce 1827 se setkáváme pouze s jednou litografickou přílohou s geometrickým znázorněním rozdělení ploch a linií, která není signovaná a jedná se o dílenskou práci vyžadující v tomto případě pouze přesnost a důkladnost vlastního provedení.⁸⁰¹ V ročníku 1828 se objevují tři litografické přílohy zhotovené stejně jako předchozí technikou pérové litografie. Pouze jedna z nich nese označení litografické dílny

---

⁷⁹⁹ *Darstellung einer in Ungarn gebräuchlichen Rübsenöhlpresse. Beilage zu No. 44. der Mittheilungen vom Jahre 1825.* Steindruckerei d. B. Trassler. lithog. v. Freudenreich. 1825.

⁸⁰⁰ *Darstellung einer einfachen Forstabschätzung.* Brünn: J. G. Trassler, 1825. MZK, sign. 1-38.860. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:0ef78eae-62d0-11e1-8115-0050569d679d>.

⁸⁰¹ *Über rein geometrische Theilung geruder Linien, nebst Anwendung auf die Verfertigung verjüngter Maassstäbe von A. J. Kleinwächter.* Beilage zu Nr. 16 der Mittheilungen von 1827.

bratří Trasslerů, u ostatních jakékoliv autorské označení chybí.⁸⁰² Jejich provedení ale odpovídá požadavkům přesné technické kresby, kdy se všechny tři litografické přílohy vyznačují pečlivostí a detailností svého provedení bez jakýchkoliv dalších invencí kreslíře. Podoba litografií z pozdější doby svědčí o tom, že si kamenotiskárna podržela svojí úroveň i po odchodu Aloise Freudenreicha, který litografickou dílnu bratří Trasslerů opustil pravděpodobně v průběhu roku 1826, neboť později se s jeho jménem na litografiích neseťkáváme a ve 30. letech se neobjevuje se ani mezi zaměstnanci tiskárny. V roce 1826 ho v kamenotiskárně nahradil např. Georg Gottfried Dannheimer nebo Albert Röhr, kteří své realizace ovšem signovali jen zřídka.

Litografické přílohy provázejí časopis *Mittheilungen* i v následujících letech, kdy se kamenotiskárna bratří Trasslerů v roce 1829 rozdělila na samostatnou brněnskou a opavskou pobočku. Časopis vydávaný v Brně Johannem Baptistou Trasslerem je ilustrován litografickými přílohami z brněnské kamenotiskárny, které jsou od této doby signované *Steindruck von Trassler* nebo *Steind. b. J. G. Trassler*. I nadále se v *Mittheilungen* setkáme většinou pouze s nákresy a plány provedenými technikou pérové litografie, které doprovází vlastní text. Ačkoliv se jedná o autorsky určené dílenské práce, jejich provedení neztrácí nic na kvalitě obrazu, jsou přesné, čisté a pečlivě nakreslené, ovšem bez jakýchkoliv uměleckých ambicí. Při srovnání s dřívějšími Freudenreichovými litografickými kresbami podobného charakteru působí poněkud věcně a stroze, což ale v případě technických nákresů není nic neobvyklého a spíše se jedná o charakteristický rys tohoto materiálu. Vedle anonymních autorů se na realizaci obrazových příloh začínají také více podílet autoři jednotlivých příspěvků, jak je tomu v případě dvou litografických příloh zařazených do dvacátého ročníku *Mittheilungen* z roku 1831, jejichž autory byli Václav Hruška a Adolph Orcony.⁸⁰³ Litografické přílohy, s nimiž se v *Mittheilungen* již od počátku pravidelně setkáváme, jsou provedené technikou pérové litografie a převážně se jedná o přesné technické nákresy a studie. Jednu z výjimek představuje litografická

---

⁸⁰² *Tepelowsky's Bierabkühlungs-Apparat. Beylage zu Nro. 8. der Mittheilungen Jahrgang 1828. Lythograph. d. Brüder Traßler in Brünn.; Trilagirung und Schnitt der Reben, nach Schams.; Lehrr Vorrichtung zur Hordenweide der Schafe.*

⁸⁰³ *Entwurf einer Erdwanne Behuss einer guten, bequemen u. schnellen Schafwäsche. Beilage zu No. 10. der Mittheilungen, Jahrgang 1831. Steindruck von Trassler. Entworfen u. gez. v. Orcony. 20×24,5 cm.; LÖTHROHR DES HERRN HRUSCHKA. Beilage zu Nro. 26 der Mittheilungen, Jahrg. 1831. Brünn: bei J. G. Trassler. 19,5×25 cm.*

příloha objevující se ve 24. díle z roku 1833 a zachycující kuriozní zaječí úlovek.⁸⁰⁴ Křídová litografie pro dosažení plastičnosti obrazu pracuje se stínováním a světelnými přechody, samotná kresba má ale spíše dokumentační než uměleckou hodnotu. Následující litografické přílohy, které provázejí text časopisu *Mittheilungen* mají ale opět technické zaměření.

Časopis *Mittheilungen* nebyl jediným periodikem Hospodářské společnosti, na němž se tiskárna Johanna Baptisty Trasslera a kamenotiskárna bratří Trasslerů podílela. Obrazově velmi podobné litografické přílohy se objevují také v *Landwirtschafts-Kalender* vydávaném od roku 1821.⁸⁰⁵ V roce 1825 se zde např. setkáme s přílohou zobrazující několik nákrešů pasti na krtky.⁸⁰⁶ Pérová litografie se vyznačuje jemnou kresbou s působivými detaily, zajímavou modelací a stínováním pomocí šrafur a zesílených linií. Alois Freudenreich se v tomto případě nespokojil se strohým technickým nákresem, ale jednotlivé díly pečlivě prokresluje, snaží se vystihnout charakter materiálu nebo zachytit princip fungování pasti, který je zobrazen v menším měřítku v pozadí. Díky důkladnému a přesnému provedení se jedná o jeden z jeho nejpůsobivějších litografických nákrešů.

Vedle periodik, jejichž vydávání představovalo pro Trasslerovy stálý a pravidelný příjem, se s litografickými přílohami setkáváme také v samotné knižní produkci, kde ale, jak již bylo dříve řečeno, netvořily litografie pravidelný ilustrační doprovod a konkurovaly jim mědirytiny nebo dřevoryty. Přestože tiskárna využívala produkci litografické dílny čím dál častěji, i nadále jsou do tisků pravidelně zařazovány i mědirytiny, které provázejí texty, či jsou vydávány na samostatných listech. Mezi publikace doprovázené litografickými přílohami Aloise Freudenreicha patří např. *Des böhmischen Freiherrn, Löw von Rožmítal und Blatna, Denkwürdigkeiten und Reisen durch Deutschland, England, Frankreich, Spanien,*

---

⁸⁰⁴ *Abbildung des Kopfes eines im December 1829 auf der gräfl. Eugen von Wrbná'schen Herrschaft Grossherrlitz erlegten, seiner widernatürlichen Zahnbildung wegen höchst merkwürdigen Hasen.* Steindr. v. J. G. Trassler, Brünn. Nach der Natur gezeich. v. A. Mayer. 20×30 cm.

⁸⁰⁵ *Ökonomischer Kalender für Landwirthe überhaupt, und insbesondere für die Wirthschaftsbeamten in Mähren und Schlesien...* Brünn 1821–1851.

⁸⁰⁶ Dominik Tepelowský, *Scholl'sche Maulwurfsfalle verbessert durch Dominik Tepelowsky. Beilage zu dem grossen Wirthschafts Kalender der k. k. mähr. schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde f. d. Jahr 1825.* Steindruckerei der Gebrüder Trassler in Brünn. lithographirt von Freudenreich. 48×57 cm. MZA, G 82, kart. 321, fasc. XVI, 1818, fol. 7.

Portugal und Italien, jehož autorem byl Josef Horký.⁸⁰⁷ Součástí prvního dílu je litografická příloha s ručně psaným vývodem *Die Nachkommenschaft Löw's von Rožmítal und Blatna*, jejíž provedení není nikterak zajímavé a působí spíše zběžně. Ačkoliv stál Josef Horký dříve v čele litografického ústavu Hospodářské společnosti, po ukončení jeho provozu ztratil o litografické umění zcela zájem a grafický doprovod svých děl nechával v rukou tiskárny a na vlastním litografickém provedení se nepodílel. Ani v pozdější době se nepokusil o žádnou litografickou realizaci v kamenotiskárně bratří Trasslerů, která s Hospodářskou společností úzce spolupracovala.

Mezi dalšími publikacemi vydanými tiskárnou Johanna Baptisty Trasslera a doprovázenými litografickými přílohami vyniká dílo entomologa Franze Josefa Kupida *Neuentdecktes europäisches Nacht-Pfauen-Auge. Saturnia Caecigena Nro. 4.* s ručně kolorovanou litografickou přílohou se zobrazením vývoje motýla.⁸⁰⁸ Právě pro přírodovědné a vědecké tisky znamenal vynález litografie obrovský přínos a litografické přílohy byly ve vědeckých publikacích hojně využívány, neboť dokázaly věrně reprodukovat podobu zkoumaného objektu. Původní autorské kresby byly díky litografii daleko snáze a přesněji převedeny do grafické podoby a autoři mnohdy nepotřebovali ani prostředníka a kresbu na kámen nakreslili sami, jak tomu bylo i v tomto případě, což dokládá poznámka pod obrazem *Nach der Natur gezeichnet und lithographirt von Kupido. Lithographie d. B. Trassler*. Jemná a detailní kresba vývoje motýla svědčí o kreslířském nadání autora, který touto studií jím objevený druh martináče (martináč slepý – *Perisomena caecigena*) detailně popsal a představil široké veřejnosti. Franz Josef Kupido měl již při vytváření pérové litografie na paměti, že obraz bude ještě dodatečně kolorován a i díky tomu jeho kresba pracuje s náznaky, jemnými tahy a přerušovanými čarami. Obraz je jen naznačen a celková modelace i stínování je následně dotvořeno kolorováním. Využití

---

⁸⁰⁷ Joseph Edmund Horký, *Des böhmischen Freiherrn, Löw von Rožmítal und Blatna, Denkwürdigkeiten und Reisen durch Deutschland, England, Frankreich, Spanien, Portugal und Italien*. Erster – Zweiter Theil. Brünn: Joseph Georg Traßler, 1824. Součástí prvního dílu je litografická příloha s ručně psaným vývodem *Die Nachkommenschaft Löw's von Rožmítal und Blatna*. Steindruckerei der Geb: Trassler in Brünn. lith. Al. Freudenreich. 45,5×35,5 cm. MZK, sign. 2-3.896,1-2.

⁸⁰⁸ Franz Josef Kupido, *Neuentdecktes europäisches Nacht-Pfauen-Auge. Saturnia Caecigena Nro. 4*. Brünn: Bei J. G. Trassler, 1825. VKOL, sign. II 44. 211. Právě pro přírodovědné tisky představoval vynález litografie obrovský posun, neboť autorské kresby byly daleko snáze a přesněji převedeny do grafické podoby a často autoři nepotřebovali ani prostředníka, jak je tomu i v tomto případě, kdy dílo provází ručně kolorovaná litografická příloha se zobrazením vývoje motýla. *Nach der Natur gezeichnet und lithographirt von Kupido. Lithographie d. B. Trassler*.

velmi jemné podkladové litografické kresby, při níž si autor pohrával s každým tahem, naznačením struktury, štetinek housenky či vláken kokonu umožnilo vytvoření působivého, velice reálného obrazu a setkalo se s nadmíru příznivými ohlasy. Kvalita provedení pérové litografie doplněné efektním kolorováním daleko převyšuje běžný průměr produkce litografické dílny bratří Trasslerů a je jedním z výjimečných děl nacházejících se v jejich tvorbě.

Vedle litografických obrazových příloh se s litografiemi setkáme také na obálkách nebo titulních listech publikací vydávaných Trasslerovskou tiskárnou. Ačkoliv se většinou jedná pouze o kaligraficky řešené listy, také na nich se objevuje signatura Aloise Freudenreicha, který tímto způsobem prezentoval své umění. Litografickou nakladatelskou obálku a titulní list zhotovený Aloisem Freudenreichem má např. publikace *Magyarische SAGEN und MAEHRCHEN*.⁸⁰⁹ Text na obálce je vložen do ozdobného rámce dekorovaného vavřínovými listy a u dolního okraje doplněn od zátiší s harfou obklopenou vavřínovým listovím. Jemná kresba, při jejíž realizaci měl autor zcela volnou ruku, svědčí nejen o kreslířském umění Aloise Freudenreicha, ale také o jeho kreativitě. Svoji signaturu *lithogr. v. Freudenreich* umístil právě pod tuto scénérii, zatímco údaj o dílně *Steindruckerei der Geb. Trassler* se nachází pod rámcem obepínajícím celý obraz. Na samotném titulním listě díla kombinuje Alois Freudenreich majuskulní a minuskulní tištěné i psací písmo a dekoruje ho kaligrafickými spirálami a smyčkami, mezi nimiž je umístěna také jeho signatura *lith. Freudenreich*. Nad impresem se ještě nachází dekorativní viněta v podobě mýsy a tyče ovinuté stuhou a vavřínem. Kaligrafické řešení kombinující majuskulní a minuskulní tištěné i psací písmo má také titulní list díla *Veilchenblätter* z roku 1825.⁸¹⁰

I přestože brněnská tiskárna Johanna Baptisty Trasslera využívala služeb litografické dílny čím dál častěji, i nadále se setkáme v její produkci i s mědirytinami. Kombinace litografického titulního listu a mědirytinových příloh se objevuje např. v prvním díle *Philomele* z roku 1825.⁸¹¹ Autorem kaligraficky

---

⁸⁰⁹ Johann Josef von Mailáth, *Magyarische SAGEN und MAEHRCHEN*. Brünn: J. G. Trassler, 1825. MZK, sign. 1-5.256. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:75fb992c-9dfb-11e0-a742-0050569d679d>.

⁸¹⁰ Louise Ebersberg, *Veilchenblätter zur Erheiterung in trüben, zur Unterhaltung in freien, zur Beschäftigung in müssigen Stunden*. Brünn: J. G. Trassler, 1825. MZK, sign. 1-2.128. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:c1305eb4-9e80-11e0-b8ae-0050569d679d>.

⁸¹¹ Fraus Gräffer, *Philomele*. Erster Jahrgang. Brünn: J. G. Traßler, 1825.

řešeného titulního listu kombinujícího majuskulní a minuskulní psací i tiskací písmo doplněné ozdobnými stužkami je opět Alois Freudenreich. Autory četných mědirytinových příloh jsou Franz Krammer a Jacob Hyrtl. Johann Baptista Trassler rovněž neváhal ve svých publikacích současně použít jak mědirytinové, tak litografické přílohy, jak je tomu i v případě prvního dílu moravské historie Řehoře Volného *Taschenbuch für die Geschichte Mährens und Schlesiens*, která je ilustrována dvěma mědirytinovými a jednou litografickou přílohou. Mědirytinové přílohy s pohledy na Adamov a Macochu zhotovené na počátku 19. století Josefem Gerstnerem byly při vydání publikace doplněny litografickou přílohou představující archeologické nálezy z různých lokalit jižní Moravy.⁸¹² Litografická příloha je vytvořena technikou křídové litografie, která je pro Aloise Freudenreicha spíše netypická. Použití měkké litografické křídý ale umožňuje maximálně vystihnout charakter materiálu, dává vyniknout modelaci jednotlivých předmětů a dovoluje rozvinout hru světla a stínů. Křídové litografie se staly oblíbeným a hojně využívaným zprostředkovatelem archeologických nálezů po celé 19. století a proto není překvapivé, že charakteristické kresby litografické křídý v tomto případě využil i Alois Freudenreich. S obdobným způsobem zobrazení archeologických nálezů jsme se mohli setkat již u Antona Langweila nebo v pozdější době u Josefa Habela a Františka Šíra, kteří mimo jiné ilustrovali časopis *Památky archeologické a místopisné*, na jehož stránkách byla řada archeologických nálezů publikována. Alois Freudenreich ve spolupráci s Řehořem Volným vycházeli věrně z předlohy a vytvořili poutavé kresby jednotlivých archeologických nálezů. Ačkoliv Řehoř Volný plánoval obrazovou složku do svého textu pravidelně zařazovat, druhý díl *Taschenbuch für die Geschichte Mährens und Schlesiens* bohužel obrazové přílohy nedoprovází a setkáme se v něm pouze s kaligrafickým litografickým titulním listem, který ale již není dílem Aloise Freudenreicha.⁸¹³ Obrazově zajímavý je ale třetí díl vydaný v roce 1829, který kromě litografického titulního listu vycházejícího z podoby objevující se v předchozích dílech doprovází litografický frontispis s pohledem na hrad Štramberk (*Stramberg von Kalbfelsen*) a dva litografické portréty

---

⁸¹² Gregor Volný, *Taschenbuch für Geschichte Mährens und Schlesiens*. Brünn: J. G. Trassler, 1826. MZK, sign. 1-8.931,1.

⁸¹³ Gregor Volný, *Taschenbuch für Geschichte Mährens und Schlesiens. Zweiter Jahrgang*. Brünn: J. G. Trassler, 1827. MZK, sign. 1-8.931,2.

*Graf Joh. Ant. Schaffgotsche a Bonaventura Pitter. Prälat von Raygern.*⁸¹⁴ Bohužel ani jedna z křídových litografií není signovaná, i díky jejich provedení ale můžeme předpokládat, že veduta a portréty mají rozdílné autory. Zatímco veduta Štramberku vyniká svým detailním obrazem vycházejícím z klasického romantického krajinářství, portréty obou mužů umístěné do oválných medailonů jsou obrazově spíše podprůměrné, jejich polopostavy jsou disproporční a celá kresba působí ploše a neobratně, stejně jako vystižení obou portrétovaných. To, že se autoři rozhodli do publikace zařadit i tyto nepříliš zdařilé portréty, svědčí o úpadku knižní grafiky a dokládá provinčnost moravských litografických dílen.

Další publikací z produkce Trasslerovské tiskárny, na jejímž vytvoření Alois Freudenreich participoval a která vyniká svou obrazovou složkou, je čtyřsvazkový spis *Christliche Legende oder Lebensgeschichte der Heiligen und Martyrer* vydaný v roce 1825.⁸¹⁵ V úvodu prvního dílu, v němž chtěl vydavatel představit celé dílo, které by provázelo čtenáře církevním rokem a seznamovalo ho s osudy a skutky svatých, a to nejen prostřednictvím textu, ale také obrazů, se dočteme, že právě obrazová stránka publikace bude její neoddělitelnou součástí a bude hrát jednu z nejdůležitějších rolí. Propojením textu s četnými litografickými obrazy umocní celkový zážitek z četby. Provázání textu a obrazu bylo také strategickým obchodním tahem. Kamenotiskárna bratří Trasslerů se tímto projektem prezentovala, což je na zhotovení jednotlivých litografických obrazů patrné. Trasslerovi si cenili, že jsou schopni knihy nabídnout za co nejnižší cenu, která byla dosažena i tím, že jednotlivé legendy nebyly vydávány samostatně na pokračování, ale vyšly v podobě souhrnného díla.⁸¹⁶ Litografické přílohy s portréty světců signované *Steindruckerei der Gebrüder Traßler* či *Lithographie d. Brüder Trassler* jsou ve většině případů nepochybně dílem Aloise Freudenreicha, který v této době stál v čele

---

⁸¹⁴ Gregor Volný, *Taschenbuch für Geschichte Mährens und Schlesiens. Dritter Jahrgang*. Brünn: J. G. Trassler, 1829. MZK, sign. 1-8.931,3.

⁸¹⁵ *Christliche Legende oder Lebensgeschichte der Heiligen und Martyrer, mit besonderer Rücksicht auf die Landes-Patrone der österreichischen Monarchie. Nach der Ordnung des Kalenders eigerichtet, und mit sittlichen Erwägungen und Nutzenanwendungen begleitet*. I.–IV. Band. Brünn: J. G. Traßler, 1825. MZK, sign. ZK-2.751,1.; VKOL, sign. 33.770/1–4.

⁸¹⁶ „Unter die Eigenthümlichkeiten des gegenwärtigen Werkes gehört ferner, dass die Landespatrone der österreichischen Monarchie (als der heilige Leopold, Cyrillus, und Methodius, Johann von Nepomuck, Stephan K. ec.) so auch Heilige, deren Namen häufiger vorkommen (als Anna, Mariä, Josepha ec.) ungleich ausführlicher beschrieben, mit Bildnissen versehen und einzeln gleichfalls um einen äußerst billigen Preis verkauft werden. Die möglichst bequeme Anschaffung und Gemeinützigkeit aber wollen die Herausgeber dadurch erzielen, daß sie diese Legende in wöchentlichen Lieferungen ausgeben.“ *Christliche Legende*, s. VII.

kamenotiskárny a jehož signatura se objevuje na kaligraficky řešeném titulním listě a frontispise s obrazem Nejsvětějšího srdce Ježíšova. Obraz objevující se na frontispise prvního dílu je použit ještě na knižní obálce všech dílů. Protože jsou ale litografické přílohy uvedeny pouze signaturou dílny, je možné, že některé z litografií byly vytvořeny některým ze stávajících zaměstnanců pod Freudenreichovým vedením. Pérové litografie působivě ilustrují text a setkáme se zde s několika různými způsoby vyobrazení světců. Nejčastěji litografie zachycují jednotlivé světce s jejich atributy jako v případě Karla Velikého, sv. Benedikta, sv. Josefa, sv. Kláry, sv. Tekly nebo Cyrila s Metodějem. Další oblíbené scény, s nimiž se na litografiích setkáme, zobrazují světce při nějaké pro ně charakteristické aktivitě, většinou při modlitbách – např. sv. Antonína, sv. Severina nebo sv. Štěpána, při psaní textů, jak je tomu v případě Tomáše Akvinského, nebo při výuce, jak je tomu u sv. Anny, která je zobrazena při vyučování Panny Marie. Posledním typem obrazu, s nímž se v díle setkáme, je vyobrazení vlastního legendárního příběhu, kdy je na obraze zpodobněna většinou mučednická smrt. Takto je nakreslen např. sv. Gabin nebo sv. Šebestián. Forma i způsob vyobrazení jednotlivých světců vychází z historické malby a svědčí o školené ruce, která se projevuje především v zachycení dramatickosti a citového pohnutí jednotlivých osob. Litografie vynikají lehkou a jemnou kresbou, efektní je i propracování a stínování postav, modelování drapérií nebo zachycení prostředí, v němž se postavy nacházejí. Kreslíř či kreslíři svou pozornost plně soustředili na zpodobnění konkrétního světce, i proto jsou jednotlivé figury umístěny do kulisovitého, pouze slabou linkou lehce načrtnutého prostředí. Právě toto střídání slabých a silných linií a zesílení tahů dodává kresbě na zajímavosti a obrazy díky tomu působí duchovním až éterickým dojmem. K účinku obrazů přispělo jistě také to, že ačkoliv se Alois Freudenreich držel klasických předloh, přece jen měl při vytváření litografických obrazů volnou ruku a tak do nich mohl vnést vlastní pojetí i kreativitu. Pravděpodobně i díky částečné volnosti, kterou při kresbě portrétů světců měl, působí jeho kresba lehce a uvolněně.

Zobrazení světců a světic se setkalo s velkým úspěchem a shodné obrazy byly použity i později na litografických přílohách provázejících dílo Johanna Michaela Haubera *Auplná křesťansko-katolická Kniha Modlitebnj* vydané v Opavě v tiskárně

Adolfa Trasslera v roce 1830 a 1840.⁸¹⁷ Litografické přílohy objevující se v obou vydáních modlitební knihy se snaží doslovně kopírovat svoji předlohu, ale na jejich zpracování je jasně patrné, že jejich autoři nedosahují její úrovně. Při srovnání obrazů je viditelná určitá neobratnost opavských litografů, jejich kresbám chybí lehkost i detailnost, kterou vynikaly litografické přílohy díla *Christliche Legende*. Postavy světců provázející modlitební knížku jsou umístěny do jasně zobrazeného prostředí, celkový obraz nepracuje s náznaky či zesílenými a zeslabenými liniemi, ale se stínováním a šrafováním ploch. I díky tomuto rozdílnému přístupu tvůrců, mají obrazy zcela odlišný účinek než jejich předloha, které se nemohou vyrovnat.

Ačkoliv byl Alois Freudenreich vůdčí osobností litografické dílny, nebyl jediným autorem litografií pocházejících z kamenotiskárny bratří Trasslerů. U obrazově jednodušších litografií doprovázejících text se setkáme s nesignovanými dílenskými pracemi, jak je tomu i v případě několika litografických tabulek provázejících přehledové a statistické publikace,⁸¹⁸ litografické přílohy s geometrickými výpočty, která je zahrnuta v díle *Die Kettenlinie und ihre Anwendung im Allgemeinen*⁸¹⁹ nebo litografických příloh doplňující dílo *Der Gährungsprozeß der zum Genuß bestimmten geistigen Getränke im geschlossenen Raume*.⁸²⁰ Litografická příloha s pohledem do vinného sklepa upoutá svým vytvořením prostoru, kde autor zdánlivě experimentuje s vytvářením kontrastů a různým účinkem šrafování, kterým se pokouší formovat hloubku prostoru. Každá ze tří pohledových stěn, v níž je umístěn výklenek, je šrafována různými způsoby a s rozdílnou intenzitou čar. Setkáme se zde s vodorovným i kolmým šrafováním, hustou i rozvolněnou mřížkou položenou vodorově i kolmo. Obraz celkově sice působí disproporčně a jsou na něm patrné perspektivní nedostatky, ale jako celek zaujme svým pro litografii zcela netradičním způsobem kresby. Anonymní je také

---

⁸¹⁷ Johann Michael Hauber, *Auplná křesťansko-katolická Kniha Modlitebnj... wydaná od Adolfa Trasslera, knihotiskaře a knihokupce w Opavě, 1830*. MZK, sign. 2-780.826. Zde použité litografie nejsou signovány, jejich provedení obrazově vychází z litografických příloh použitých v *Christliche Legende*, ale autor zde tolik nevyužívá slabých a silných čar nebo jemně načrtnutého pozadí, které v případě opavských tisků tvoří výrazné kulisy, před nimiž se odehrává děj. Druhé vydání bylo původními obrazy pouze inspirováno a autorem litografií se stal F. Fries. Úroveň litografií se prvním vydání nevyrovná. Johann Michael Hauber, *Auplná křesťansko-katolická Kniha Modlitebnj... druhé vydání w Opavě 1840 od Adolfa Trasslera knihotiskaře a knihokupce*. MZK, sign. 1-849.472.

⁸¹⁸ Jednou z nich bylo např. dílo Philipp Krammer, *Noch Einiges über die Wittwenanstalten, besonders in der oesterreichischen Monarchie...* Brünn: J. G. Trassler, 1825. MZK, sign. 2-237.703.

⁸¹⁹ J. G. K., *Kettenlinie und ihre Anwendung im Allgemeinen, insbesondere zum Theil auf Ketten-Hänge-Brücken abgefasst von J. G. K.* Brünn: J. G. Trassler, 1826. MZK, sign. 2-4.402.

⁸²⁰ Carl Moritz Diesing, *Der Gährungsprozeß der zum Genuß bestimmten geistigen Getränke im geschlossenen Raume*. Brünn: J. G. Trassler, 1826. MZK, sign. 1-3.073.

litografická příloha doprovázející dílo *Beschreibung der russischen Dreschmaschine*,⁸²¹ na níž je prostřednictvím pérové litografie zachycena mlátička obilí. Technický nákres mlátičky je přesně a pečlivě zhotovený a stejně jak tomu bylo v případě technických kreseb Aloise Freudenreicha, nejedná se pouze o strohý náčrt, ale autor se snažil zachytit strukturu dřeva nebo prokreslit mlácené snopy. Pro lepší představu velikosti mlátičky posadil do popředí muže v klobouku, který v celém obraze působí spíše komicky a proti pečlivě prokreslené mlátičce vypadá jeho postava sedící zády k divákovi disproporčně a pokrouceně. Dvě litografické přílohy obsahuje publikace *Die krautartige Baumwollpflanze (Gossypium herbaceum)*⁸²² a litografickou přílohu má také dílo *Der Tabak in historischer, finanzieller und diätetischer Beziehung*.⁸²³

Z pozdější doby pochází publikace Christiana d'Elverta *Versuch einer Geschichte Brünn's*.⁸²⁴ Dílo je uvozeno litografickým kaligraficky řešeným titulním listem doplněným historickým pohledem na Špilberk *Der Spielberg im Jahre 1645* umístěným nad impresem. Vedle litografického titulního listu doplňují publikaci litografické obraz nacházející se na hřbetě a přední a zadní obálce publikace a zobrazující brněnské dominanty, jakými byla Židovská brána, portál brněnské radnice a Zderadův sloup. Jak již bylo řečeno dříve, právě toto dílo Christiana d'Elverta mělo být ilustrováno litografiemi Františka Richtera, ale nakonec ke spolupráci těchto dvou osobností nedošlo, patrně i díky kritice Richterových litografií. Jediné litografické obrazy, které doprovázejí publikaci, se tak kromě titulního listu nachází pouze na její obálce, čímž ale neztrácí na působivosti. Jemná detailní kresba se stínováním pomocí šrafur dává vyniknout kreslířskému umění autora, jehož signatura *Hirsch del.* se objevuje na přední desce pod obrazem

---

⁸²¹ August Emanuel Winter, *Beschreibung der russischen Dreschmaschine...* Brünn: J. G. Trassler, 1826. MZK, sign. 1-8.858. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:baa34189-9833-11e0-bd44-0050569d679d>.

⁸²² Carl Moriz Diesing, *Die krautartige Baumwollpflanze (Gossypium herbaceum). Mit den Beweisen der Möglichkeit und der Anleitung, diese Pflanze in den Staaten der österreichischen Monarchie fruchtbringend zu kultiviren und einheimisch zu machen.* Brünn: Bei Joseph Georg Traßler, 1826.

⁸²³ Anton Hornstein, *Der Tabak in historischer, finanzieller und diätetischer Beziehung.* Brünn: Joseph Georg Traßler, 1828.

⁸²⁴ Christian d'Elvert, *Versuch einer Geschichte Brünn's.* Brünn: bey I. G. Traßler, 1828. MZK, sign. 1-34.690.

Židovské brány.⁸²⁵ Autorem vlastní litografie byl Georg Gottfried Dannheimer, který v kamenotiskárně bratří Trasslerů působil od roku 1826.

Ze stejného roku je také třídílná publikace *Cicerone in und um Neapol nach Roamnelli, Marzullo, del Ré, Paolini, Vasi ect.*, kdy první díl ilustruje litografický frontispis s půvabným pohledem na Neapol.⁸²⁶ Pohled na Neapol přes široké moře, na němž poklidně plují lodě a loví rybáři, zaujme svojí harmonickou a velice jemnou kresbou. Samotné město, nacházející se ve středu obrazu, je s obrovskou pečlivostí proklesáno do nejmenšího detailu, důmyslným stínováním jsou zvýrazněny jeho dominanty i zvlněná krajina, na níž se město rozprostírá. Oproti tomu okolní krajina a v dálce se tyčící pohoří jsou jen lehce obrysovitě načrtnuty. Poutavost obrazu dodává nejen zachycení města a jeho zakomponování do krajiny, ale i doutnající Vesuv v jeho blízkosti. Autor pérové litografie bohužel zůstává anonymní, ale celkové provedení obrazu vypovídá o jeho vynikajícím kreslířském umění, díky čemuž můžeme zcela s jistotou předpokládat, že se nejednalo o stálého zaměstnance kamenotiskárny a litografie byla vytvořena na zakázku právě pro toto dílo. Litografické přílohy obsahoval také druhý i třetí díl. Obrazovou přílohu třetího dílu tvoří litografie zachycující basreliéf s loveckou scénou nacházející se v neapolském muzeu (Bourbonischen Museum zu Neapel) a plány Pompejí a Neapolského zálivu, které vytvořil Alois Freudenreich.⁸²⁷

Vedle odborných publikací, jejichž obrazová složka byla tvořena primárně litografiemi, se v produkci kamenotiskárny setkáme také s několika hudebninami.⁸²⁸ Protože litografie zrychlila a zjednodušila vydávání not, stalo se vydávání notového

---

⁸²⁵ Pod litografií s obrazem židovské brány se nachází nejen signatura autora kresby, ale také údaje o litografovi *Dannheimer grav.* AMB, U 25, krab. 1, inv. č. 75, sign. IV.a.18. Obálka publikace byla v pozdějších dobách často zničena, případně byly obrazy z ní vystřiženy a dodatečně nalepeny na předsádku, jak je tomu i u exempláře nacházejícího se ve fondu MZK.

⁸²⁶ J. K., *Cicerone in und um Neapel nach Romanelli, Marzullo, del Ré, Paolini, Vasi ect. An Ort und Stelle (im Jahre 1824) bereichert und berichtet Bd. 1.–2.* Brünn: bey J. G. Trassler, 1828. VKOL, sign. 19.625/1–2.

⁸²⁷ *PLAN von POMPEI. Mit Ende des Jahres 1824.* lithographirt v. Freudenreich. J. K., *Cicerone in und um Neapel nach Romanelli, Marzullo, del Ré, Paolini, Vasi ect. An Ort und Stelle (im Jahre 1824) bereichert und berichtet. Dritter Band.* Brünn: bey J. G. Trassler, 1828. ONB, sign. 43.Bb.23. Dostupné z: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ179087501.

⁸²⁸ Johann Nepomuk Gritzbach, *NEUE DEUTSCHE sammt Coda und Introduction componirt und für das PIANO FORTE eingerichtet von Val. Joh. Nep. Gritzbach.* Steindr. der Brüder Trassler in Brünn, 1828. 10 s. VKOL, sign. III 43.878.; Jacob Carl Greisinger, *Der Fischer: in Musik gesetzt für eine Singstimme mit Pianoforte Begleitung.* Brünn: J. G. Trassler, 1824. [7] s. VKOL, sign. II 44.100.; Joseph Achleitner, *Erstes Offertorium in G dur: für Sopran, Alt, Tenor und Bass, 2 Violinen, Viola, 2 Clarinetten, Flöte, Fagott, 2 Hörner, Violoncello, Contrabass und Orgel.* Brünn: Trassler, [1828?]. [12] l. VKOL, sign. III 43.877.

materiálu pro kamenotiskárny vítaným artefaktem. Také v produkci kamenotiskárny bratří Trasslerů se hudebniny objevují, ale jedná se spíše o výjimečné případy. Hudebniny vydávané kamenotiskárnou bratří Trasslerů mají jednotnou úpravu, kdy vlastní notové osnově předchází kaligraficky řešený titulní list. Ačkoliv hudebniny v této době ojediněle vydávala také litografická dílna založená u Gastlovy tiskárny, větší vzestup zažívá toto odvětví až v polovině 19. století díky Karlu Winikerovi, který v rámci svého knihkupectví založil také půjčovnu a obchod s hudebninami.

Kromě litografických příloh doprovázejících publikace vydávané brněnskou tiskárnou Johanna Baptisty Trasslera většinu produkce kamenotiskárny bratří Trasslerů tvořily akcidenční tisky a tiskopisy určené moravským úřadům, o jejichž vydávání Trasslerovi soupeřili s kamenotiskárnou Johanna Nepomuka Gastla a Prokopa Fritsche. Hlavičkové papíry tištěné kamenotiskárnou bratří Trasslerů byly většinou kaligraficky řešené, majuskulní či minuskulní litery jsou doplněny nejrůznějšími stužkami, linkami a drobným liniovým dekorem, mezi kterým se v některých případech také objevuje jméno kamenotiskárny. Počet signovaných hlavičkových papírů je bohužel minimální a většina litografických tiskopisů používaných moravskými úřady je anonymní a autorství kamenotiskárny bratří Trasslerů nebo Gastlovy kamenotiskárny, mezi které byly v počátcích zakázky rozděleny, můžeme pouze předpokládat. Protože se litografická dílna bratří Trasslerů snažila pokrýt co nejširší klientelu, setkáme se v její produkci nejen s řadou tiskopisů a formulářů určených pro v Brně sídlící moravské místodržitelství nebo brněnský magistrát,⁸²⁹ ale realizovala také řadu zakázek pro městské úřady po celé Moravě, mimo jiné i pro rodné Hustopeče Aloise Freudenreicha.⁸³⁰

Vedle tiskopisů určených pro úřední potřeby kamenotiskárna vydávala tiskopisy a hlavičkové papíry pro potřeby moravských spolků i moravských obchodníků, pro které vedle reklamních předmětů tiskla např. také objednáací lístky, hlavičkové papíry, tabulky nebo nejrůznější formuláře. Podoba tiskopisů byla velice

---

⁸²⁹ *von dem Magistrate der königl. Hauptstadt Brünn, wird hie mit beurkundet das ... in der Eigenschaft als ... am ... 18.. in Gegenwart der Zeugen ... den vorgeschriebenen Bürgereid im versammelten Rathe des Magistrats dieser kön. Hauptstadt abgelegt habe. BRÜNN am ... Steindruckerei der Gebrüder Trassler. lithographirt von Freudenreich. 42,4×32,8 cm. VKOL, sign. V 52.070.*

⁸³⁰ Jednalo se především o různé formuláře a tabulky. *NOTE. Uiber die in dem Taxfonde des Magistrats des Stadt Auspitz abzuführen kommenden Taxen, Stempeln und Pastporto.; MARKT-PREIS-TABELLE. MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 22–24.*

jednoduchá a vycházela z konkrétní objednávky, většinou se ale setkáme pouze s předtištěnou hlavičkou, na níž navazuje tabulka či kolonky, které se mají vyplnit. Zajímavostí v produkci kamenotiskárny je pak předtištěná obchodní korespondence, kdy je na listě papíru natištěna úvodní hlavička s oslovením.⁸³¹

Produkce kamenotiskárny bratří Trasslerů byla velice pestrá a obrazově nápaditá, kdy autoři neváhali kombinovat různé druhy písma s dekorativními prvky či obrazem. Mezi akcidenční tisky, které kamenotiskárna bratří Trasslerů hojně vydávala, patřily nejrůznější plakáty a reklamy, mezi kterými vynikají reklamní lístky samotné kamenotiskárny nebo knihkupectví Trasslerů,⁸³² navštívenky, které měly buď pouze typografickou podobu, nebo byl na nich kombinován text s obrazem a nejrůzněji kaligraficky řešené vizitky.⁸³³ Nechyběly ani pozvánky na společenské akce nebo divadelní představení.⁸³⁴ Značné oblibě se těšily také novoročenky, které byly buď pouze typografické jako novoročenka Franze Planera⁸³⁵ nebo různě kombinovaly text s obrazem. K běžné produkci kamenotiskárny patřily také nejrůznější viněty, např. v květnu 1824 vytvořil Alois Freudenreich osm druhů různých vinět po sto kusech. Viněty zhotovil také pro brněnskou Hacklerovu lékárnu nebo pro obchodníky Müllera či Apela.⁸³⁶ Zapomenout nesmíme také na loterijní

---

⁸³¹ P. T. Herr ... erhalten von J. G. Trassler Buchhandlung. VKOL, sign. V 52.070.; *Inhalt des Stückes und desselben Datum...*

⁸³² Herr Trassler Buchhandlung. 11,9×23,2 cm. VKOL, sign. V 52.070.; Reklamní lístek kamenotiskárny bratří Trasslerů zaujme svou podobou, která nenásilným způsobem představuje její produkci, kdy jsou na desce poházené nejrůznější lístky a vizitky, které na vrcholu překrývá největší lístek informující o nabídce kamenotiskárny: *In der Steindruckerei der BRÜDER TRASSLER werden Bestellungen angenommen auf alle Gattungen Neujahrbillets, Visitenkarten etc. welche in beliebiger Anzahl, auf allen Gattungen gefärbten und weissen Papiers in der verschiedenartigsten Schrift-Characteren, elegant, geschmackvoll, in der kürzesten Zeit zu dem billigsten Preise ausgeführt werden.* lithographirt von Freudenreich. 20,4×26 cm. VKOL, sign. V 52.070.

⁸³³ Carl Poczinsky wohnt in der Sattlergasse im Schulz'schen Hause Nro. 398 im 1.ten Stock. Steindr. d. Geb. Trassler. 6,5×9,6 cm. VKOL, sign. V 52.070.

⁸³⁴ ...wird gebethen der am 7. October 1824 zur Feyer des hinterlegten fünfzigsten Dienstjahres Seiner Excellenz des Herrn Landes-Commandirenden Generalen von dem Offiziers. Corps der Cavallerie Brigade, im Augarten Saale veranstalteten Abend und Tanzunterhaltung beizuwohnen. Der 2 Anfang ist um 7. Uhr. 9,1×15,1 cm. VKOL, sign. V 52.070/13.

⁸³⁵ *In reiner Seelenruh' soll stets Ihr Daseyn schweben. Mir Freuden hoch beglückt, vom Himmels-Schutz umgeben 1825. NEUIAHR-S-WUNSCH ihrem hochverehrten Dienstgeber HERRN FRANZ PLANER, dessen Gattin, und Ihrer Familie ehrfurchtsvoll dargebracht von Ihrer sämtlichen treuergebenen Cafféhausdienerschaft. Gesundheit, Glück in Fülle Begleit Sig bis zum fernsten Ziele.* Steind. d. Geb. Trassler. 20,1×24,9 cm. VKOL, sign. V 52.070.

⁸³⁶ MZA, B 26, kart. 48, sign. 18.

losy,⁸³⁷ jejichž vydávání bylo ale spíše spojené s kamenotiskárnou Johanna Nepomuka a Franze Gastlových.

K produkci kamenotiskárny bratří Trasslerů patřily rovněž nejrůznější dobročinné tisky⁸³⁸ a upomínková či jiná drobná grafika.⁸³⁹ Příležitostně zde byly vydávány také volné grafické listy či soubory litografií zachycující oblíbená témata, ať již se jednalo o historické scény, obrazy z románů, veduty, různá zátiší a přírodní scenérie.⁸⁴⁰ Jednou z výjimečných sérií, která by na tomto místě neměla být opomenuta, jsou veduty Františka Richtera, které v kamenotiskárně vycházely od roku 1828 a kterým byla pozornost věnována již dříve. Ojedinele se v produkci kamenotiskárny bratří Trasslerů setkáme s drobnou devoční grafikou, ale jedná se spíše o jednotliviny, neboť většina devoční grafiky byla v této době tištěna v Praze, odkud byla následně distribuována po celých českých zemích. Oproti tomu se s obrovskou popularitou setkaly série i jednolisty vydávané k různým příležitostem a nabízené jako příhodné dárky k životním výročím či Vánocům. „*Zwölf Blätter zu de la Motte Fouqué's Undine, nach Schulze lithographirt von Lhok. quer 4. Preis: 1 Rthlr. 8 Gr. Acht Blätter zu Schillers Fridolin oder der Gang nach dem Eisenhammer, nach Retzsch lithogr. von Lhok. Preis: 14 Gr. Kupfersammlung zu Walter Scotts sämtlichen Werken Isle Lieferung in 4 Blättern lithographirt. Preis: 10 Gr. Diese Gegenstände eignen sich vorzüglich zu kleinen Geschenken zu Weihnachten oder zu jeder andern passenden Gelegenheit.*“⁸⁴¹ Na realizaci těchto grafických listů se podílel jak vlastní personál litografické dílny, tak i najímaní umělci. Poměrně vzácně se v produkci kamenotiskárny bratří Trasslerů objevují také portréty, neboť jak již bylo řečeno, mezi lety 1825–1828 se v jejich dílně litografickým portrétem zabýval Josef Emanuel Teltscher. Brněnská kamenotiskárna však nemohla ani nechtěla konkurovat vídeňským portrétním litografickým dílnám a realizace Josefa Emanuela Teltschera jsou tak v její produkci spíše výjimečnou

---

⁸³⁷ Den 4. December 1824 werden mit der Brünner Lotterie Ziehung ausgespielt. Mit dem ersten Rufe Ein Doppel Gewehr mit dem zweyten Rufe. Eine goldene Stunden Ripetir-Uhr. Das Loes kostet Einen Gulden 12gr. Conv: M: Die Gewinnste sind in der Jesuitergasse No. 10 beim Jäger abzuholen. 8×12,2 cm. VKOL, sign. V 52.070/44.

⁸³⁸ Das Geschenk an die Armen befreyt von der Ceremonie des Neujahrwünschens für 183. Steindr. der Gebrüder Trassler in Brünn. Dannheimer grav. 10,5×15 cm. MZK, sign. Skř.1O-1156.036,126,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/031/414/2610391021>.

⁸³⁹ Echter Tokayer zu haben bey dem goldenen Kreuze. 5×6,4 cm. VKOL, sign. V 52.070.

⁸⁴⁰ Darstellung einer Baumgruppe mit einem nidderen Kreuze. Steind. d. Geb. Trassler. 21×27 cm. VKOL, sign. II 52.051.

⁸⁴¹ L. Methus Müller, *Intelligenzblatt der Zeitung für die elegante Welt*. 43. Dienstags den 6. December 1825. Leipzig: Leopold Voß, 1825.

záležitostí. Pokud se v produkci Trasslerovské kamenotiskárny později objevují portréty, byli portrétováni brněnští měšťané, důstojníci nebo příslušníci duchovního stavu a jejich podobizna byla vytvořena k nějaké výjimečné události. Ve větší míře začaly být portréty vydávány až ve 40. letech díky iniciativě brněnských spolků.

Kamenotiskárna bratří Trasslerů v Brně působila skoro čtyři roky a za tu dobu v ní byl vytvořen nespočet litografických obrazů a tisků vydávaných buď na samostatných listech nebo jako součást publikací tištěných Johannem Baptistou Trasslerem a jeho brněnskou tiskárnou. Produkce kamenotiskárny bratří Trasslerů se spíše vázala ke knižní a časopisecké produkci než k umělecké tvorbě a byly v ní tištěny nakladatelské obálky, kaligraficky řešené titulní listy i litografické přílohy. „*Litografické nákresy a přílohy pochopil jako moderní inovaci pro zdokonalení technické a umělecké dokumentace odborné i jiné literatury.*“⁸⁴² Vedle litografických realizací spojených s knižní tvorbou, se nedílnou součástí produkce kamenotiskárny staly akcidenční tisky, jejichž vzhled vycházel ze samotné zakázky.

Povaha tvorby kamenotiskárny bratří Trasslerů nebyla nějak obrazově náročná a velkou většinu typografických zakázek či jednoduchých nákresů zvládli vytvořit průměrní umělci a běžný personál kamenotiskárny. Obrazově náročnější a kreativnější projekty jsou pak spojené s osobou litografa Aloise Freudenreicha, který se stal vůdčí osobností kamenotiskárny bratří Trasslerů v prvních letech jejího působení, nebo často s anonymními externími umělci, jak tomu bylo např. v případě publikace *Cicerone in und um Neapol*. V Aloisi Freudenreichovi kamenotiskárna našla obratného a kreativního kreslíře, který pro ni vytvářel litografické obrazy napříč všemi žánry, byl autorem akcidenčních tisků, volných grafických listů, vedut, map, plánů, technických nákresů, nejrůznějších kaligrafických výtvorů i ilustrací do publikací vydávaných tiskárnou Johanna Baptisty Trasslera. Alois Freudenreich byl školeným kreslířem a jeho kreslířské umění se projevuje zejména na litografiích, u nichž má volnou ruku, jak tomu bylo u volných grafických listů, některých akcidenčních tisků či litografických obrazů provázejících dílo *Christliche Legende oder Lebensgeschichte der Heiligen und Martyrer* vydané v roce 1825, které vynikají svým provedením. U technických nákresů a plánů se v jeho tvorbě sice občas objevují drobné nepřesnosti a perspektivní chyby, ale na druhou stranu do

---

⁸⁴² Jitka Sedlářová, *Litografie na Moravě*, s. 108.

technického kreslení vnáší určitou lehkost a prvky umělecké kresby. I díky tomu se u něj nesetkáme se strohými přesnými nákresy. Pro jeho tvorbu jsou také charakteristické kaligraficky řešené titulní listy, na nichž kombinuje majuskulní, minuskulní, psací i tiskací písmo s různými dekorativními prvky, linkami, stuhami, smyčkami apod. Signatury Aloise Freudenreicha se v produkci kamenotiskárny objevují po celou dobu jejího působení, i když po roce 1826 se s nimi setkáme spíše ojediněle a lze tedy předpokládat, že po roce 1826 s kamenotiskárnou spolupracoval pouze na některých projektech, kdy jedním z nich bylo vytvoření litografií doprovázejících dílo *Cicerone in und um Neapol nach Roamnelli*. O odchodu Aloise Freudenreicha z kamenotiskárny bratří Trasslerů nasvědčuje také to, že v roce 1826 do tiskárny přichází bavorský litograf Georg Gottfried Dannheimer. Většina litografií vydaných po roce 1826 není autorsky označena a na litografických listech se objevuje jen údaj *Steind. d. Geb. Trassler*. Jednou z mála známých realizací Georga Gottfrieda Dannheimera byla již výše zmíněná litografie vydaná na podporu chudých nebo litografická obálka díla Christiana d'Elverta. I po odchodu Aloise Freudenreicha si produkce kamenotiskárny bratří Trasslerů udržela nejen původní úroveň a také začala ve větší míře spolupracovat s externími autory a na obrazové složce se podílí i autoři textů.

Johann Baptista Trassler a Adolf Trassler založili kamenotiskárnu u brněnské tiskárny, aby rozšířili nabídku své produkce nejen o stále žádanější akcidenční tisky, ale také o grafické umění či kartografický materiál a hudebniny. Kromě toho viděli velké možnosti uplatnění litografie v rámci své knižní produkce, kde by litografické přílohy prostřednictvím obrazů, plánů, nákresů nebo grafů názorně ilustrovaly psaný text. Vyhotovení litografických příloh také nebylo tak finančně nákladné, jak tomu bylo v případě mědirytin, proto se ani cena publikace obsahující litografické přílohy výrazně nenavýšila. Se stejnou strategií jako bratři Trasslerovi založili svojí kamenotiskárnu také pražští tiskaři Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu a Bohumil Haase, jejichž kamenotiskárny vzniklé v rámci rozsáhlého polygrafického podniku vyplnily svou produkcí místo na trhu. Aktivita Johanna Baptisty Trasslera můžeme srovnat se založením litografické dílny Bohumila Haase v Praze. Oba k založení litografické dílny vedly stejné pohnutky a ani jeden z nich neměl při zakládání vysoké umělecké ambice. Především Johann Baptista Trassler spolu se svým bratrem si museli ve své době uvědomovat nemožnost konkurence vídeňskému prostředí, což

je patrně také důvodem, proč se litografická dílna bratří Trasslerů specializovala především na knižní grafiku a akcidenční tisky. Svou nabídkou maximálně reagovala na poptávku, která byla v případě akcidenčních tisků stále vzrůstající. Při srovnání produkce brněnské kamenotiskárny bratří Trasslerů s produkcí pražských kamenotiskáren působících ve stejné době, je viditelná jistá schoda, kdy se tiskaři v obou městech snažili orientovat nejen na vydávání akcidenčních tisků, ale postupně začínají do svých publikací začleňovat litografické obrazy a tímto způsobem prezentují modernost podniku. Litografické přílohy tisků měly zpočátku sice nahodilý ráz, ve větší míře se začínají např. objevovat v časopisech a odborných publikacích, kde se na realizaci obrazového doprovodu často podílejí také autoři textu. Pražské prostředí mělo oproti Brnu výhodu v tom, že zde sídlila Akademie a umělci, kteří zde studovali či vyučovali, často spolupracovali na litografických zakázkách, díky čemuž je umělecká úroveň pražské litografické produkce vyšší, stejně tak je kvalitnější i samotný litografický tisk.

Kamenotiskárna založená v rámci Trasslerovské tiskárny zažívala největší rozmach právě v prvních letech svého působení, kdy v Brně prakticky neměla konkurenci a realizovala zakázky pro soukromé i státní objednavatele. O prosperitě kamenotiskárny bratří Trasslerů svědčí i to, že se Adolf Trassler, který stále více pobýval v Opavě, kde nejenže vlastnil tiskárnu a knihkupectví, ale také zde žila jeho rodina, rozhodl vybudovat litografickou dílnu také u své tiskárny. Na konci dubna 1828 byla činnost společnosti bratří Trasslerů ukončena, v průběhu roku došlo k vyrovnání mezi bratry a jejich osamostatnění, kdy Adolf Trassler definitivně přesídlil do Opavy a plně se věnoval svému opavskému podniku, který rozšířil i zřízením kamenotiskárny, což mu bylo povoleno dne 9. února 1829.⁸⁴³ Adolf Trassler zakoupil kamenotiskárnu, kterou v roce 1824 v Opavě zřídil Josef Helmes z Bruntálu, který v ní vydával drobnější tisky.⁸⁴⁴ Stejně jako tomu bylo v případě brněnské tiskárny, také opavská litografická dílna doplňovala produkci tiskárny Adolfa Trasslera, specializovala se především na vydávání akcidenčních tisků, etiket pro společnosti působící v Rusku či Orientu nebo drobné devoční grafiky. Mezi realizacemi kamenotiskárny Adolfa Trasslera se setkáme také s knižní grafikou.

---

⁸⁴³ AMB, T 54, kart. 1, inv. č. I., B. 6.

⁸⁴⁴ Dan Gawrecki, Opava jako intelektuální a kulturní středisko Rakouského Slezska 1742–1847, in: Leopold Jan Šeršník, *Ks. Leopold Jan Szersznik znany i nieznyany, materiały z konferencji naukowej. Cieszyn, 6.–7. listopada 1997*, s. 34.

Opavská tiskárna a kamenotiskárna Adolfa Trasslera působila v Opavě na Oberringe, po jeho smrti v roce 1859 se jejího vedení ujala Trasslerova vdova Karolina Trasslerová, rozená Traubenburg, společně se svým synem Alfredem Trasslerem, kteří kamenotiskárnu již v roce 1860 prodali Adolfu Drechslerovi.⁸⁴⁵

Po osamostatnění Adolfa Trasslera a jeho definitivním odchodu do Opavy vystupovala brněnská kamenotiskárna pod jménem Johanna Baptisty Trasslera a plynule pokračovala ve svém edičním plánu.

Kamenotiskárna Johanna Baptisty Trasslera a jeho dědiců

Protože kamenotiskárna bratří Trasslerů sídlila v Brně a byla primárně navázána na produkci brněnské tiskárny Johanna Baptisty Trasslera, nedošlo po osamostatnění se Adolfa Trasslera k žádné větší změně týkající se provozu kamenotiskárny. Kamenotiskárna byla již od roku 1828 plně propojena s brněnskou tiskárnou, u níž se nacházelo zároveň knihkupectví nebo obchod s uměleckými předměty a celý podnik vystupoval pod jménem *Buch- und Steindruckerei von J. G. Trassler*. Pod jménem Johanna Baptisty Trasslera byla kamenotiskárna zapsána 16. ledna 1829.⁸⁴⁶ Johann Baptista Trassler stál v čele kamenotiskárny v letech 1828–1839 a pod jeho vedením se v průběhu 30. let kamenotiskárna stále více zaměřovala na tisk akcidenčních tisků, tiskopisů, drobné volné grafiky i knižní grafiky. O prosperitě kamenotiskárny i velkých plánech Johanna Baptisty Trasslera svědčí i to, že se v roce 1828 rozhodl přikoupit ještě dva další lisy. „*Die Arbeiten in der Steindruckerei nahmen unterdessen einen so grossen Aufschwung, dass (Juli 1828) eine zweite Presse aufgestellt werden musste.*“⁸⁴⁷

Kamenotiskárna plynule pokračovala ve svém provozu v prvním patře na dnešní Kobližné ulici číslo 32 (Krapfengasse Nro. 32 erster Stock)⁸⁴⁸ a k jejím zaměstnancům patřil mezi lety 1828–1832 tiskař a litograf Moritz Lissowsky, Seiffferth, brusič kamenů a pomocná síla Martin Mikulčík, od roku 1832

---

⁸⁴⁵ Erasmus Kreuzinger, *Chronik der alten und neuern Zeit Troppau's, oder Troppau und seine Merkwürdigkeiten*. Troppau 1862, s. 252.; Jiří Malíř, *Knihotiskař*, s. 170.

⁸⁴⁶ MZA, B 14 st., kart. 336, sign. 15/2, fol. 1337.

⁸⁴⁷ *Erinnerungs-Blätter*, s. 29.

⁸⁴⁸ MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 72.

v kamenotiskárně působil Karl Dils⁸⁴⁹ a na přelomu 20. a 30. let s kamenotiskárnou spolupracoval litograf Josef Watterich. Vedle toho v tiskárně a současně i v kamenotiskárně od prvního července 1828 působil synovec Johanna Baptisty Trasslera, Rudolf Rohrer (18. 12. 1805 – 14. 9. 1839), syn Judity Trasslerové a guberniálního rady Rudolfa Moritze Rohrera. Rudolf Rohrer žil po smrti svého otce v roce 1811 se svou matkou ve Vídni, kde také absolvoval příslušné vzdělání v knižním obchodě i knihtiskařském umění, neboť předtím, než nastoupil praxi v rodinné firmě u svého strýce, navštěvoval polytechnický institut ve Vídni, kde získal znalosti ve fyzice a chemii nebo si osvojil technické kreslení.⁸⁵⁰ Knižnímu obchodu a ostatním polygrafickým odvětvím se vyučil v průběhu osmileté praxe, kterou absolvoval ve vídeňské obchodní firmě Coith.⁸⁵¹ Ve strýcově firmě kam nastoupil v roce 1828, se nejdříve učil a seznamoval s provozem knihkupectví i tiskárny. Díky své předchozí vídeňské praxi se velice dobře orientoval v knižním obchodě, obnovil kontakty, které si vybudoval ve Vídni a brzy se stal vůdčí osobností knihkupectví, které i prostřednictvím jeho kontaktů rozšiřovalo svojí distribuční síť. Johann Baptista Trassler, který brzy rozpoznal synovcovy organizační schopnosti, mu předával stále více pravomocí a Rudolf Rohrer postupně vedl nejen knihkupectví, ale také na něj navázanou tiskárnu. Dne 4. dubna 1829 se Rudolf Rohrer stal jednatelem firmy a 1. července 1831 ho Johann Baptista Trassler jmenoval v tiskárně svým společníkem s plným právem zastupovat tiskárnu navenek.⁸⁵²

Rudolf Rohrer vybudoval v následujících letech z rodinného podniku moderní a prosperující firmu. Podařilo se mu celý provoz tiskárny zmodernizovat, moderně vybavit a prosadit řadu inovací. Nadšeně se zajímal se nejen o nové tiskařské techniky, ale také o použití nejrůznějších materiálů, kombinaci tiskařských technik apod. Nejenže bedlivě sledoval novinky v tiskařském oboru, ale také si je chtěl sám vyzkoušet a naučit se jim, i proto absolvoval řadu studijních stáží, během nichž se

---

⁸⁴⁹ Ibidem, fol. 76.

⁸⁵⁰ O jeho schopnostech svědčí již vyjádření na vysvědčení z 19. května 1828. „*Wir haben die Ueberzeugung, dass er bereits gänzlich zur eigenen Verwaltung seines Vermögens geeignet sei, da er sich durch eine ebenso solide als durch strenge Grundsätze geregelte Denkungsart ser zu seinem Vortheile auszeichnet.*“ AMB, T 54, kart. 1, inv. č. 9.

⁸⁵¹ „...*Stelle im Großhandlungshaus der Herrn Dr. Coith's Söhne in Wien, wo er 3 Jahre praktizirte, und dann nach durch 5 Jahre zur Buchführung und allen anderen im Comptoir verfallenden Geschäften verwendet wurde.*“ MZK, B 14 st., kart 335, sign. 15/2.

⁸⁵² AMB, T 54, kart. 1, inv. č. II.; MZK, B 14 st., kart 335, sign. 15/2.

seznámil nejen s provozem dané tiskárny, ale vyzkoušel si např. nové stroje, moderní způsoby tisku nebo s neutuchající zvědavostí zkoumal různé do praxe uvedené vynálezy.⁸⁵³ Poznatky ze svých studijních pobytů pak uplatňoval v brněnské tiskárně, do níž pořizoval nové vybavení, inovoval staré pracovní procesy a přicházel s řadou nápadů na zlepšení tisku i knižního obchodu. Z jeho iniciativy tak byl v Trasslerovské tiskárně zaveden čtyřbarevný tisk, tisk kovovými barvami (stříbrem a zlatem) nebo slepotisk. Poté, co v roce 1835 absolvoval stáž v Mnichově, pořídil do tiskárny také stereotypii, která již nevyužívala sádrových matric, jak tomu bylo v roce 1823, kdy ji do tiskárny zakoupil Johann Baptista Trassler, ale pomocí papírových matric, které lze zhotovit ve velice krátkém čase a umožňují několik použití i dlouhodobější uchování. Nedlouho před svojí smrtí do tiskárny také zakoupil rychlolis, na němž se sám učil pracovat v tiskárně synů Bohumila Haase.⁸⁵⁴

Díky neustále se rozšiřujícímu provozu tiskárny i u ní se nacházejícího knihkupectví, staly se prostory Orlí, kde se tiskárna nalézala již od dob svého založení, zcela nevyhovující. Johann Baptista Trassler se rozhodl dům na Orlí prodat a tiskárna koncem března 1829 přesídlila na Dornych do tzv. „Seidenfabrik“. Knihkupectví se pak přesunulo do úplného středu města, na Velkém náměstí do Žerotínského domu, kde si Johann Baptista Trassler pronajal obchod.⁸⁵⁵ K další podstatné změně došlo 1. října 1831, kdy Rudolf Rohrer, který stál od roku 1829 v čele tiskárny a knihkupectví, tiskárnu od Johanna Baptisty Trasslera odkoupil za 11 000 zlatých.⁸⁵⁶ Johann Baptista Trassler si ponechal pouze obchod a kamenotiskárnu, kterou vedl až do roku 1839.⁸⁵⁷ Během působení Rudolfa Rohrera v čele tiskárny došlo ještě jednou k jejímu přesunu, a to dne 1. ledna 1832, kdy se celý provoz přestěhoval do domu Franze Machka na dnešní Českou ulici (Rudolfgasse 145), kde tiskárna působila až do roku 1840.⁸⁵⁸

---

⁸⁵³ V roce 1829 např. absolvoval tříměsíční stáž v Lipsku, v roce 1835 v Mnichově nebo v květnu 1836 se seznamoval s novým tiskem na rychlolisu v tiskárně synů Bohumila Haase.

⁸⁵⁴ AMB, T 54, kart. 1, inv. č. II.

⁸⁵⁵ Tiskárna sídlila v tzv. Seidenfabrik (Dornichgasse 11), knihkupectví pak v dnes již nestojícím domě na Náměstí Svobody č. 9 („Zierotin'sche Haus auf dem grossen Platze“). Na jeho místě dnes stojí palác Omega.

⁸⁵⁶ AMB, T 54, kart. 2, inv. č. 41.

⁸⁵⁷ J. G. Trassler Buch-, Kunst- und Musikalienhändler (großer Platz, Gräfl. Zierotinsches Haus Nr. 73).

⁸⁵⁸ Ibidem.

Rudolf Rohrer, který celou firmu od roku 1829 prakticky vedl, se v roce 1831 stal jediným majitelem tiskárny, u níž fungovalo také knihkupectví. Po rozdělení tiskárny a kamenotiskárny se s litografickými přílohami v tiscích nesetkáváme tak často, což s rozdělením obou provozů souvisí jen zčásti. Tiskárna se pod vedením Rudolfa Rohrera zcela osamostatnila a stal se z ní moderní podnik vydávající německy i česky tištěné knihy, svojí produkcí cílila na co nejširší publikum, čemuž často také odpovídala úprava tisků. V průběhu 20. a 30. let došlo ke změně edičního plánu nakladatelství zaměřujícího se vedle vydávání vědeckých děl a odborných periodik, stále více na tisk beletrií, které Rudolf Rohrer neměl potřebu obrazově ilustrovat nebo alespoň uvést frontispisem, jak se s tím setkáme v publikacích tiskárny synů Bohumila Haase či v dílech, na nichž se podílel František Eduard Sandtner, jehož ilustrace patří k nejkrásnějším ukázkám knižní grafiky. Většina produkce tiskárny Rudolfa Rohrera je neilustrovaná, ojediněle se v tiscích setkáme s dřevoryty, které mohly být tištěny zároveň s textem a od 30. let se začínají stále více prosazovat v knižní grafice. K vytvoření dekoru, vinět a drobných obrazů byla využívána také stereotypie. Kromě toho Rudolf Rohrer spolupracoval s vídeňskými grafiky, a tak se v tiscích objevují také jejich práce, ať již se jedná o litografie nebo ocelorytiny.⁸⁵⁹

Tiskárna se pod vedením Rudolfa Rohrera specializovala na tisk beletrie, vědeckých děl a odborných periodik, mezi kterými vynikaly od roku 1838 vydávaný časopis *Moravia* a od roku 1821 vycházející časopis *Mittheilungen*. Jak již bylo řečeno, časopis *Mittheilungen* byl litografickými přílohami provázen již od roku 1824 a s litografickými přílohami se na jeho stránkách setkáváme i v pozdější době, i když nejsou až tak četné, což připouští i Johann Baptista Trassler, který patřil k členům redakce. V inzerátu na předplatné časopisu na rok 1835 otištěném v příloze *Brünner Zeitung* se dočteme „*Von dieser Zeitschrift, welche nebst dem von Zeit zu Zeit mit lithographirten und andern Beilagen ausgestattet wird, erscheint wöchentlich ein Druckbogen in Quadratformat.*“⁸⁶⁰ Samotný Rudolf Rohrer se také stal nadšeným přispěvatelem a v časopisu *Mittheilungen* si tak můžeme přečíst řadu jeho studií týkajících se přírodních věd, zejména botaniky, kterou se zabýval po celý

---

⁸⁵⁹ Ocelorytinový frontispis s portrétem Antonína Bedřicha Mitrowského obsahuje např. dílo Řehoř Volný, *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert. Erster Band. Prerauer Kreis*. Brunn: gedruckt bei Rudolf Rohrer, 1835.

⁸⁶⁰ *Mittheilungen...* Jahrgang 1835, in: *Intelligenzblatt für Mähren*. Nro. 349. Freitag 19. Dezember 1834, s. 2307.

život. K ojedinělým publikacím provázeným litografickou přílohou patří např. dílo *Die denkwürdigsten Orte der Christenheit: Jerusalem, Bethlehen und Nazareth*, do něhož je zařazený litografický frontispis s vedutou Jeruzaléma od Josefa Wattericha.⁸⁶¹ Křídlová litografie se zobrazením dominant města je obrazově spíše podprůměrná, kdy autor vychází pravděpodobně z nějaké obrazové předlohy a drží se tradičních vzorů zobrazení islámské architektury, která v tomto případě působí značně kulisovitě. Tato litografická příloha pocházející z kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera je jednou z mála litografických ilustrací, které se v tisících vydávaných Rudolfem Rohrerem objevují. Spolupráce Johanna Baptisty Trasslera a Rudolfa Rohrera definitivně skončila roku 1835, kdy mezi oběma došlo nejen k úplnému finančnímu vyrovnání, ale Rudolf Rohrer u své tiskárny zřídil litografickou dílnu a stal se i v tomto odvětví na svém strýci zcela nezávislým.

Jak je z předchozího patrné, kamenotiskárna Johanna Baptisty Trasslera se více než na knižní grafiku specializovala na vydávání akcidenčních tisků, kdy se jí vedle vedle Gastlovy tiskárny a kamenotiskárny zrodila v roce 1829 nová konkurence v podobě kamenotiskárny Prokopa Fritsche, který se specializoval právě na vydávání akcidenčních tisků a ve 30. letech se mu podařilo získat zakázky na vydávání tiskopisů např. pro moravské místodržitelství. Kromě toho místodržitelství a brněnské úřady využívaly služeb podniku synů Bohumila Haase, kde nakupovali nejrůznější papíry a blankety.⁸⁶² Tiskopisy a akcidenční tisky bohužel nejsou většinou autorsky určené, proto je jejich identifikace téměř nemožná. Kamenotiskárna Johanna Baptisty Trasslera nabízela tisk formulářů, tiskopisů nebo hlavičkových papírů pro soukromé i státní subjekty. Většina tiskopisů či hlavičkových papírů bohužel není signovaná, jednou z mála výjimek, kde se setkáme se signaturou kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera je hlavičkový papír pro moravské místodržitelství, kde je hlavička *Hochlöbliches k.k. mähr.schles. LANDESGUBERNIUM!* tvořena psacími i tiskacími stínovanými literami, okolo nichž se prolétají kaligrafické ozdůbky stáčené do vlnovek, spirál i rostlinných stonků. Mezi výzdobou je umístěna také signatura kamenotiskárny *Lith. bei Trassler*. Dekorativně

---

⁸⁶¹ Josef Watterich, *Jerusalem vom lateinischen Kloster aus gesehen. 1.) die Kirche des heil. Grabes. 2.) Omar's Moschee. 3.) der Oelberg*. Steind. v. J. G. Trassler in Brünn. lith. Watter. *Die denkwürdigsten Orte der Christenheit: Jerusalem, Bethlehen und Nazareth*. Brünn: Rudolph Rohrer, 1834. ONB, sign. 310.523-B. Dostupné z: <http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO%2BZ18421840X>.

⁸⁶² MZK, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2.

je pojata i druhá strana s hlavičkou moravského místodržitelství, kdy je nápis opět doplněn stáječícími se vlnovkami, tentokrát propletenými s rostlinnými listy a úponky.⁸⁶³ Obdobně kaligraficky jsou řešeny i další hlavičkové papíry pro moravské místodržitelství či krajské úřady, u nichž můžeme předpokládat autorství kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera.⁸⁶⁴ K dalším realizacím kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera patřily vysvědčení, učňovské i mistrovské listy, kdy byl nejčastěji v ozdobném rámci předtištěný text s vynechanými místy pro doplnění informací týkajících se konkrétní osoby.⁸⁶⁵ Opomenuty pak nemohou být ani další akcidenční tisky, které tvořily podstatnou část příjmů kamenotiskárny, v jejíž produkci jsme se mohli setkat s vinětami, cedulkami, vizitkami, navštívenkami nebo pozvánkami. Značné oblibě se také těšily nejrůznější blahopřání a novoročenky, které kamenotiskárna vytvářela v řadě variant a podob. Byly buď typografické, nejrozmanitěji kaligraficky řešené, důmyslně kombinovaly obraz s textem nebo byly převážně obrazové, kdy byl obraz doprovázen pouze jednoduchým nápisem s blahopřáním do Nového roku, k narozeninám, výročí apod.⁸⁶⁶

Koncem 20. a počátkem 30. let se stal nejvýraznější osobou kamenotiskárny kaligraf, kreslíř a litograf Josef Watterich, který byl autorem nejen volné grafiky, ale také nejrůznějších akcidenčních tisků, ať již typografických nebo obrazových. Watterichovy signované realizace svědčí o jeho kaligrafickém i kreslířském umění. Důmyslně kombinuje nejrůznější druhy písma s dekorem, vkládá nápisy do ozdobných rámců či na pozadí tvořené florálními nebo ornamentálními motivy. Působivé kaligrafické pojetí má např. graficky ztvárněný úryvek básně Friedricha Schillera *EHRET die FRAUEN! sie flechten und weben HIMMLISCHE ROSEN ins irdische Leben Flechten der LIEBE beglückendes BAND*.⁸⁶⁷ Mezi slovy psanými majuskulou i minuskulou a písmeny tvořenými nebo dekorovanými florálními motivy se proplétají kaligrafické ozdoby, linky stáječící se

⁸⁶³ MZA, B 14 st., kart. 2757, sign. 54/6, fol. 137–138.

⁸⁶⁴ Shodné provedení má např. tiskopis s hlavičkou *NOTE*. Ibidem, fol. 971.

⁸⁶⁵ V roce 1840 vydaný mistrovský list má např. jednoduchý rámec, do něhož je umístěn vavřík, kolem kterého se obtáčí stuha. V rámci se u horního okraje nachází obraz beránka Božího a pod něj je umístěn předtištěný kurzivní text s kaligraficky řešenými úvodními slovy. *WIR ENDESBENENNT. Der Zeit verordnete und geschworene Ober- und andere Meister des ehnsamen...* Lith. und zu haben bei J. G. Trassler in Brünn. AMB, T 54, kart. 2, VIII., inv. č. 87.

⁸⁶⁶ Josef Watterich, *MEINE INNIGSTEN WÜNSCHE*. Watterich Lithog. 1833. 10,7×14,3 cm. VKOL, sign. V 52.070.; *Novoročenka 1836*. 14,4×10 cm. MG, inv. č. GD 154.

⁸⁶⁷ Úryvek pochází ze Schillerovy básně *Würde der Frauen*. Josef Watterich, *EHRET die FRAUEN Sie flechten und weben HIMMLISCHEN ROSEN ins irdische Leben Flechten der LIEBE beglückendes BAND*. Watterich lith. 10×14 cm. VKOL, sign. V 52.070/8.

do spirál a vlnovek, stužky nebo vavřínové věnce. Ústřední slovo *ROSEN* je dekorováno girlandami a položeno mezi růžové květy a po stranách provázeno dvěma putti. Velice drobná ornamentální kresba, která je zde použita, zajímavé kaligrafické řešení, to vše nasvědčuje o Watterichově kreslířské i kaligrafické zdatnosti. Současné s úryvkem Schillerovy básně vytvořil Watterich i jeho parafrázi *EHRET die MÄNNER sie schaffen und streben Schützen die Zarten im stürmischen Leben ALLES ERFASST IHRE MUTHIGE HAND*.⁸⁶⁸ I zde se setkáme s působivým kaligrafickým řešením, i když oproti předchozímu citátu je obraz o něco střídmější. Jednotlivá slova jsou důmyslně kaligraficky řešena, Josef Watterich zde daleko více pracuje se stínováním, zvýrazněním dřiků nebo plastickým dojmem. Mezi slovy se proplétají vlnovky a listoví, objevují se zde zajímavě vytvářené nápisové plochy, kdy např. slovo *MÄNNER* je umístěno do rámce vymezeného vavřínovým věncem a věncem z dubových listů, které se ve středu překrývají, nebo slova *Schützen die Zarten* jsou položena na palmové ratolesti. Také na těchto realizacích se setkáme s velice jemnou, pečlivou a drobnou kresbou a kreativním a obrazově poutavým ztvárněním textu, které se pro Watterichovu tvorbu stalo téměř typické, jak tomu nasvědčuje i jeho další grafika *DEO*.⁸⁶⁹ Jednotlivá kaligraficky nápaditě řešená písmena, do nichž je vložen různý krajkový motiv, jsou dekorována listovím a nad ním se objevuje Boží oko s hlavičkami putti v oblacích. Nápis *DEO* je doprovázen třemi ženskými alegorickými postavami, Vírou, Láskou a Nadějí, stojícími v ploše jednotlivých písmen. Identifikované jsou nejen prostřednictvím svých atributů, ale také nápisem na stuze vinoucí se pod celým obrazem.

Také ve svých dalších realizacích Josef Watterich často kombinuje kaligraficky psaný text s nejrůznějšími dekorativními prvky a obrazy. Jeho další typograficko-grafickou prací, která zaujme svým pojetím, je např. aforismus *DER SCHÖPFUNG SCHÖNSTES BILD*.⁸⁷⁰ K zhotovení grafiky Wattericha inspiroval

---

⁸⁶⁸ Josef Watterich, *EHRET die MÄNNER sie schaffen und streben Schützen die Zarten im stürmischen Leben ALLES ERFASST IHRE MUTHIGE HAND*. Watterich lith. 10×14 cm. VKOL, sign. V 52.070/12.

⁸⁶⁹ Josef Watterich, *DEO*. Steindruck des J. Trassler in Brünn. Watterich lithogr. 10,5×14,5 cm. VKOL, sign. V 52.070/9.

⁸⁷⁰ Josef Watterich, *DER SCHÖPFUNG SCHÖNSTES BILD. Was ist der Schöpfung schönstes BILD? Ist es der Augen Lustgefild? Des jungen Lenzes heit're Pracht? Des Förstes heilig stille Nacht? O nein o nein Ihr schönstes BILD muss schöner seyn! Das ist der Schöpfung schönstes Bild: Die treue Mutter: engel mild Die ganz dem Gatten sich vertraut und selig auf die Kindlein schaut. DAS SOLLES SEYN Der Mutter Treue foll es seyn*. Steindruck des J. G. Trassler in Brünn. Watterich lithograph: 1833. 10,5×14 cm. VKOL, sign. V 52.070/10.

text otištěný v kalendáři *Jurende's vaterländischer Pilger* na rok 1833.⁸⁷¹ Text, v němž se střídají slova psaná majuskulou, minuskulou, tiskacím i psacím písmem je ještě dekorován nejrůznějšími linkami, vlnovkami, spirálami, stužkami, girlandami nebo palmovými ratolestmi. Uprostřed obrazu se pak nachází idylická scéna zachycující matku s dětmi, které se částečně ztrácí v listoví porostu nacházejícím se za nimi. Stejně jako u předchozích textů je i tato pérová litografie nejen kaligraficky zajímavě řešena, ale velice jemně a detailně prokreslena.

Vedle akcidenčních tisků a drobné grafiky vytvořil Josef Watterich také působivé album *THEATER FIGUREN*, které prostřednictvím šesti litografických obrazů představuje postavy ze tří divadelních her.⁸⁷² Obrazy znázorňují postavy z her Loupežníci (*Die Räuber*) od Friedricha Schillera, veselohry Svátek řemeslníků (*Das Fest der Handwerker*) od Louise Angelyho poprvé uvedené v roce 1828 a Popelky (*Aschenbrödel*) známé v té době z pohádek bratří Grimmů. Na litografiích jsou uvedena aktuální díla, která se objevovala na repertoáru divadel ve 30. letech, kdy byl soubor vytvořen. Každé z her jsou věnovány dva litografické obrazy, na nichž je zobrazeno vždy po pěti figurách, které jsou pro názornost u dolního okraje doplněny jmenným popisem. Josef Watterich se nespokojil pouze se zachycením toporně stojících kostýmovaných osob, ale kresbou se snažil vystihnout charakter daných figur a do jejich zobrazení vnáší dramatičnost, v případě veselohry Louise Angelyho pak komičnost. Hlavní i vedlejší postavy objevující se na na každém z listů svým zobrazením dokonale charakterizují danou hru. Josef Watterich dbá nejen na precizní kresbu kostýmů a doplňků, ale také se snaží vystihnout povahu dané postavy, ať již prostřednictvím jejího kostýmu, postoje nebo grimasy ve tváři. V případě Schillerových *Loupežníků* se setkáme s posmutnělým otcem čtoucím podvodný dopis, s jemnou a tesknící Amélií držící v ruce šáteček, jímž si otírá slzy nebo s ozbrojenými členy loupežnické bandy, z nichž číší bojovný duch, odhodlání, ale i určitá vyrovnanost a vnitřní klid. Kostýmy jednotlivých postav jsou prokresleny do nejmenšího detailu, ať už se jedná o řasení oděvu, jeho zdobení, výšivky, krajky nebo kožešinové lemování či pera na kloboucích. Veselohra *Svátek řemeslníků* je prezentována komickými postavami i charakteristickými typizovanými figurami

---

⁸⁷¹ Gott, – Natur, – Moral, Erfahrung und Lebensphilosophie, in: *Jurende's vaterländischer Pilger im Kaiserstaate Oesterreichs...* Brünn: Gedruckt bei Joh. Gastl und R. Rohrer, 1832, s. 6.

⁸⁷² Josef Watterich, *THEATER FIGUREN*. Watterich lithog. Steindruck des J. G. Trassler in Brünn. VKOL, sign. III 52.043.

měšťanů a řemeslníků, kteří různě gestikulují nebo drží pro ně charakteristické atributy, jakými jsou váček s penězi, sklenka vína nebo fajfka. V případě těchto dvou listů se Josef Watterich soustředil spíše na zobrazení kostýmů a ačkoliv se jedná o figury z veselohry, většina z nich hledí na diváka s vážnou tváří bez jakýchkoliv vnitřních pohnutek. Na posledních dvou listech ze série jsou vyobrazeny postavy z Popelky. Také zde si Josef Watterich pohrával se zobrazením kostýmů, které jsou propracované do nejmenšího detailu s působivě řešenými drapériemi nebo řasením, zejména plesové šaty Popelčinych nevlastních sester zdobené bohatými výšivkami nebo girlandami z růžových květů jsou zobrazené velice efektně a s pečlivostí podtrhující bohatost materiálu. Oproti předchozím vyobrazením divadelních figur je patrná daleko výraznější interakce mezi jednotlivými postavami, kdy princ rozmlouvá s ceremoniářem, usmívající se král podává skromné Popelce oříšky nebo se jeden z členů princovy družiny galantně dvoří Popelčiným sestrám, čemuž přihlíží dvě pážata. Album *THEATER FIGUREN* dokládá divadelní citění Josefa Wattericha, jeho nadání pro vystižení charakteru materiálů a vyobrazení nejmenších detailů, které se projevuje v celé jeho tvorbě. Kostýmy divadelních figur jsou propracované do nejmenšího detailu a Josef Watterich si působivě pohrává se stínováním, pomocí něhož vytváří také modelaci. I když zachycení jednotlivých figur není vždy zcela bez chyby a setkáme se zde s drobnými nepřesnostmi ve fyziognomii postav, jako celek je album velmi půvabné. Josefu Watterichovi se podařilo s obdivuhodnou obratností přesně vystihnout charakter každé z divadelních figur a album *THEATER FIGUREN* je jedinečným a pozoruhodným dokladem kostýmního umění i způsobu prezentace divadelních her. Vlastní dílo má ale spíše ilustrační než uměleckou hodnotu.

Z předchozích realizací je jasně patrné, že v Josefu Watterichovi tiskárna získala výjimečného kaligrafa i kreslíře. Plynule navázal na kaligrafické práce, s nimiž jsme se v dílně bratří Trasslerů setkali již u Aloise Freudenreicha. Některými se také nechal inspirovat a převzal jejich formu, většina litografických realizací je ale jeho autorským dílem a svědčí o jeho nadání i kreativě. Ve své tvorbě Josef Watterich preferoval techniku pérové litografie, která mu umožnila vytvořit detailní drobnou kresbu. S jeho výtvary se setkáme v litografické dílně Johanna Baptisty Trasslera v průběhu 30. let, kdy se stal po Aloisi Freudenreichovi vůdčí osobností kamenotiskárny. I po ukončení spolupráce s Trasslerovskou kamenotiskárnou zůstal Josef Watterich i nadále v Brně, neboť na jaře 1848 na základě zakázky zemského

výboru restauroval šest praporů národní gardy nacházejících se v sále zemského sněmu a pozlacoval stříbrná pole šachované moravské orlice.

Josef Watterich nebyl jediným zaměstnancem kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera. Do září roku 1838 zde jako litograf působil Sigmund Wertheimer, kterého ještě téhož roku nahradil Eduard Weiß, syn brněnského stolaře Johanna Weiße, bytem na dnešním Kolišti 36 (Ledergasse Nr. 36). Eduard Weiß do kamenotiskárny nastoupil po absolvování praxe ve Vídni a působil zde pouhý rok.⁸⁷³ Kromě stálých zaměstnanců, kteří pro kamenotiskárnu vyhotovovali běžné zakázky, se na vytváření litografií podíleli i externí autoři, kteří pro kamenotiskárnu vytvářeli zejména volné grafické obrazy. Jedním z oslovených umělců, jehož litografie byla v kamenotiskárně Johanna Baptisty Trasslera vydána, byl vídeňský krajinář Ludwig Seitle (nar. 1812), který pro Trasslerovu kamenotiskárnu vytvořil půvabnou vedutu louckého kláštera *ANSICHT DES EHMALIGEN KLOSTERS BRUK, MIT DER STADT ZNAIM IN MAEHREN*.⁸⁷⁴ Křídová litografie s pohledem na klášter a město v pozadí upoutá kompozicí svého obrazu, kdy hlavním motivem není samotný klášter, ale štíhlý vysoký strom a krajinná scenérie nacházející se v prvním plánu. Klášter i města jsou zachyceny pouze z dálky, vzdálenost města je zvýrazněna i tím, že je pouze načrtnuto několika tahy, jež se postupně vytrácí. S obdobným pojetím se v díle Ludwiga Seitleho setkáme nejen v jeho grafické tvorbě, ale také na jeho krajinomalbách. Trasslerova kamenotiskárna nebyla jediným moravským podnikem, s nímž Ludwig Seitle spolupracoval, přibližně ve stejné době zhotovil několik vedut i pro olomouckou kamenotiskárnu Skarnitzl a Domek, kdy jednou z nich byl dokonce i pohled na Brno.⁸⁷⁵

Unikátní litografickou realizací, která by měla být ještě v rámci produkce kamenotiskárny představena, je dílo *Exercier-Zettel*, v němž je vysvětleno postavení vojsk, jednotlivých vojenských a bojových formací.⁸⁷⁶ Vojenská příručka

---

⁸⁷³ MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 86.

⁸⁷⁴ Ludwig Seitle, *ANSICHT DES EHMALIGEN KLOSTERS BRUK, MIT DER STADT ZNAIM IN MAEHREN*. Seitle lith. Gedr. b. J. G. Trassler. 32×46 cm, VKOL, sign. 52.069.

⁸⁷⁵ Ludwig Seitle, *Ansicht der Hauptstadt Brünn in Mähren*. Olmütz: Druck von Skarnitzl und Domek, [ca 1840]. 17,5×26 cm. VKOL, sign. III 52.058.

⁸⁷⁶ *Exercier-Zettel. Für die vor Seiner Majestät dem Kaiser, nach der Feld-instrukzion des Herrn Generalen der Kawallerie Grafen Radetzky, mit den Regimentern Auersperg Kürassier und Minutillo dragoner nebst einer Kawallerie Lotterie unter dem befehl des General-Major Baron Mengen auszuführenden bewegungen*. Brünn: Steind. von J. G. Trassler in Brünn, 1833, [28] s. (39,2×23,7 cm). VKOL, III 9.165.

Exercier-Zettel je dokladem uvedení instrukcí maršála Radeckého do praxe a popisuje devatenáct vojenských formací cvičených pod vedením generálmajora Adolfa von Mengena. Podrobné rukou krasopisně psané popisy jsou pro názornost doplněny jednoduchými schematickými nákresey zařazenými nejen do textu, ale také na následujících sedm listů za něj. Kurentem psaný text je plynulý, občas zvýrazněný podtrhanými místy. Celkové provedení *Exercier-Zettel* je velice precizní a přehledné. Nákresey popsanych situací nacházející se vždy na levé polovině listu jsou schematické a geometricky velice přesné, autor pracuje s kombinací tenké, zesílené i přerušované linky. Schémata jsou tak názorným návodem jak která cvičení provádět. Formace popsané v *Exercier-Zettel* patřily k základům vojenského cvičení a následně i boje prosazovaného maršálem Radeckým a díky své univerzálnosti mohly být využity za každých okolností, v boji i obraně. Při srovnání s vojenskými příručkami vydávanými na počátku 19. století⁸⁷⁷ jsou *Exercier-Zettel* zcela výjimečným počinem. Autorům šlo o maximální názornost a přehledné vysvětlení jednotlivých formací, které by prostřednictvím tohoto díla nejen představili, ale také uvedli do praxe. Litografické vydání *Exercier-Zettel* umožnilo nejen názorně propojit text s nákresey, ale především přispělo k jejímu většímu rozšíření. Kromě toho, že je dílo *Exercier-Zettel* unikátním manuálem vojenských cvičení, je také další ukázkou využití litografie, která umožňuje zprostředkovávat nejen obrazy, ale také psaný text, čehož bylo využíváno nejen v rámci tiskopisů a akcidenčních tisků, ale např. i při výuce krasopisu, těsnopisu apod.

Poměrně ojediněle byly v Trasslerovské knihtiskárně tištěny portréty a pokud se v produkci Trasslerovské kamenotiskárny objevily, jednalo se o portréty brněnských měšťanů, důstojníků nebo příslušníků duchovního stavu. Oblíbené byly také portréty divadelních herců, kterými se často prezentovali nejen umělci, ale také samotné divadlo. Divadelní mecenáši a obdivovatelé se stali nadšenými sběrateli litografických portrétů a pořizovali si obrazová alba. Jedním z obrazů z divadelního prostředí vytvořeným v Trasslerovské kamenotiskárně je portrét herce a režiséra brněnského divadla V. W. Niclase, který je na litografii zobrazen jako Habakuk ve

---

⁸⁷⁷ *Exercier-Zettel* vychází z vojenské strategie maršála Radeckého. Vojenské příručky, na nichž se Václav Radecký z Radče podílel, jsou textovým popisem jednotlivých situací doprovázeným obrazovými přílohami. *Beiträge zum practischen Unterricht im Felde für die Officiers der österreichischen Armee*. Wien: Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey, 1806–1810.; *Beiträge zum praktischen Unterricht im Felde für die Offiziere der österreichischen Armee. Erster – Dritter Band*. Wien: Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey, 1825.; Václav Radecký z Radče, *Feld-Instruction für die Infanterie, Kavallerie und Artillerie*. Innsbruck: Wagner, 1835.

hře Ferdinanda Raimunda *Alpenkönig und der Menschenfeind* poprvé uvedené ve vídeňském divadle v roce 1828.⁸⁷⁸ Niclas je oblečen do uniformy a postaven do obloukového výklenku s průhledem na alpskou krajinu. Na litografických portrétech se většinou setkáme s polopostavami či bustami bez umístění do prostředí a podobné celoplošné litografické podobizny nejsou až tak časté. Bohužel Kronig nebyl zdatným kreslířem a postava herce působí disproporčním dojmem, stejně tak není kompozičně zvládnuté ani prostředí, do něhož je V. W. Niclas umístěn.

Jedním z mála portrétů vytvořeným po ukončení spolupráce Trasslerovské kamenotiskárny s Josefem Emanuelem Teltscherem byl také portrét generála Johanna Nepomuka von Klebelsberga (1772–1841).⁸⁷⁹ Nejedná se však o originální dílo, ale o reprodukci litografického obrazu vytvořeného Antonínem Machkem.⁸⁸⁰ Až na drobné odchylky jsou obrazy zcela totožné, ale při srovnání obou portrétů je jasně patrné, že Machkova tiskárna byla na daleko profesionálnější úrovni, litografický tisk je daleko kvalitnější a výraznější, pracuje s daleko větší škálou odstínů černě a šedi, s hloubkou prostoru a výraznou modelací. Oproti tomu je portrét vydaný kamenotiskárnou Johanna Baptisty Trasslera daleko méně působivý, chybí mu hloubka i pestrá škála tónů podílejících se na vytváření modelace. Litografie pocházející z Trasslerovy kamenotiskárny pouze zcela věrně reprodukuje originál, nedosahuje však jeho kvality.

Kamenotiskárna Johanna Baptisty Trasslera zažívala od poloviny 30. let postupný úpadek a potýkala se s nedostatkem zakázek. Poté co Rudolf Rohrer u své tiskárny založil v roce 1835 vlastní kamenotiskárnu, opouští kamenotiskárna Johanna Baptisty Trasslera definitivně odvětví knižní grafiky a specializuje se na vydávání akcidenčních tisků a příležitostný tisk volné grafiky. Při srovnání s původní produkcí i aktivitami kamenotiskárny bratří Trasslerů, je patrný úbytek zakázek způsobený nejen vzrůstající konkurencí, ale také snížením nabídky samotné kamenotiskárny. Při

---

⁸⁷⁸ Kronig, V. W. *NICLAS Regisseur des Brünnertheaters als Habakuk in dem Zauberspiele: (Der Alpenkönig und der Menschenfeind)*. Steindruck von J. G. Trassler, Brünn. Kronig lith. Brünn: Steindruck von J. G. Trassler, [1828–1839]. VKOL, sign. III 52.044/ 1. Dostupné z: https://aleph.vkol.cz/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/JAV6PCQEQ1EBRMUYMN9LDFBC72HI1C.jpg.

⁸⁷⁹ *JOHANN GRAF VON KLEBELSBERG K. K. General der Cavallerie*. Lieder 1825. Lith. des J. G. Trassler in Brünn. VKOL, sign. III 52.044/2.

⁸⁸⁰ Friedrich Lieder, *Johann Graf von Klebelsberg K. K. Feldmarschall Lieutenant*. Lieder 1825. Lith. des Ant. Machek in Prag. ONB, inv. č. PORT_00100554_01 Dostupné z: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/7853891.jpg>.

vytváření běžné produkce neměla kamenotiskárna umělecké ambice a u zběžně tištěných tiskopisů se také setkáme s chybami při vlastním tisku, špatně otištěnými místy nebo šmouhami při tisku. Většina běžné litografické produkce dílny Johanna Baptisty Trasslera má spíše průměrnou úroveň, což se projevuje i v případě volné grafiky.

Od poloviny 30. let se na vedení rodinného podniku podílel jeho syn Alexander, který vedl knihkupectví a obchod s hudebninami. Johann Baptista Trassler stál v čele kamenotiskárny do roku 1839, kdy již od října 1839 zde nebyly vytvořeny žádné litografie a 11. listopadu byl provoz kamenotiskárny přerušen.⁸⁸¹ Alexander Trassler si ponechal pouze vedení obchodu sídlícího nadále na Velkém náměstí v Žerotínském domě.⁸⁸² Johann Baptista Trassler se načas stáhl do ústraní a kamenotiskárnu chtěl pronajmout či prodat Johannovi Lichtenbergovi.⁸⁸³ Protože se ale plánovaný obchod nakonec neuskutečnil, rozhodl se Johann Baptista Trassler provoz kamenotiskárny znovu obnovit. Nově byla kamenotiskárna otevřena na základě znovu uděleného dvorského dekretu z 26. července 1841 Z 29525/Z. 6725 a Johann Baptista Trassler v listopadu v *Brünner Zeitung* slavnostně oznámil její otevření a zároveň sliboval spoustu nových zlepšení, především rychlejší, preciznější i levnější provedení litografických tisků. „*Steindruckerei-Eröffnungs-Anzeige. Joh. Georg Traßler gibt sich die Ehre, anzuzeigen: daß er in Folge eines hohen Gubernialdekretes vom 26. Juli 1841, Zahl 29,525, seine Steindruckerei am Krautmarkte Nro. 294 (im ersten Stocke am Hofe) in Brünn neuerdings eröffnet habe. Er empfiehlt sich daher mit der schnellsten Bedienung, pünktlichster, reinster und geschmackvollster Ausführung und reinem Drucke aller in diesen lithographischen Kunstzweig einschlagenden Schrift-, Zeichnungs- und andern diversen Gegenständen zu den gewiß äußerst billigsten Preisen.*“⁸⁸⁴ Hlavním litografem kamenotiskárny se v letech 1841–1844 stal zručný a kreativní litograf a rytec Johann Lichtenberg (nar. 1802), kterému chtěl Trassler původně svoji kamenotiskárnu odprodat. Rytec Johann Lichtenberg byl jednou z nejvýraznějších osobností nejen kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera, ale také Prokopa

---

⁸⁸¹ MZA, B 14 st., kart. 336, sign. 15/2, fol. 1338, 1353.

⁸⁸² „*Buch- und Kunsthandlungen. Traßler Joseph & Sohn, auf dem großen Platze.*“ *Schematismus für das Markgrathum Mähren und Herzogthum Schlesien. Für das Jahr 1841.* Brünn: Franz Gastl, 1841, s. 75.

⁸⁸³ MZA, B 14 st., kart. 336, sign. 15/2, fol. 1361.

⁸⁸⁴ *Intelligenzblatt für Mähren.* Nro. 314. Sonntag den 14. November 1841, s. 2341.

Fritsche nebo Franze Gastla, s nimiž spolupracoval v předchozích letech. V letech 1840–1841 se Johann Lichtenberg pokusil neúspěšně založit vlastní brněnskou litografickou dílnu.⁸⁸⁵ Poté co byla jeho žádost zamítnuta, nastoupil jako litograf v kamenotiskárně Johanna Baptisty Trasslera, kde se stal autorem nejen řady obrazově atraktivních akcidenčních tisků, ale s jeho jménem se setkáme i na tiskopisech nebo hlavičkových papírech.⁸⁸⁶

K dalším zaměstnancům kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera patřil několik měsíců roku 1841 tiskař Johann Reisinger a mezi lety 1843–1844 zde pracoval také jeho jediný syn Eduard Reisinger. Od roku 1844 byl v kamenotiskárně Johanna Baptisty Trasslera zaměstnán Josef Pecher, od roku 1845 Karel Schafer a Lorenz Zach (nar. 1821) nebo od 1846 Franz Schirel. Dne 12. července 1844 byl do pracovního poměru přijat brněnský litograf Martin Perna (1817 – 13. 1. 1907),⁸⁸⁷ v němž kamenotiskárna získala zručného kreslíře a podnikavého litografa, který se velice rychle vypracoval a brzy se stal její vůdčí osobností. Dne 26. listopadu 1844 se Martin Perna stal společníkem Johanna Baptisty Trasslera.⁸⁸⁸ Litografie vzniklé v době jejich spolupráce jsou označeny *Druck von Trassler und Perna*.⁸⁸⁹ Martin Perna zůstal společníkem i po smrti Johanna Baptisty Trasslera 25. května 1845,⁸⁹⁰ kdy vedení rodinné firmy převzal jeho syn Alexander Trassler, který se ale spíše věnoval knižnímu obchodu a řízení kamenotiskárny přenechal Pernovi, který kamenotiskárnu zastupoval i navenek.

---

⁸⁸⁵ Ačkoliv Johann Lichtenberg prokázal potřebnou dovednost a v předložených doporučeních se dočteme, že nejenže je zručným litografem, ale také má nezměrnou fantazii „*Ihre fantasie besteht einzig...*“, povolení k otevření kamenotiskárny v Brně, nakonec nezískal. Proti založení jeho samostatné kamenotiskárny argumentovali další majitelé kamenotiskáren nedostatkem svých vlastních zakázek a stávající krizí v tomto odvětví. MZA, B 14 st., kart. 333, sign. 15, fol. 51–85.

⁸⁸⁶ Např. v hlavičce *Hochlöbliches k: k: mähr: schles: LANDES-GUBERNIUM!* je mezi kaligrafickými ozdobami nejrůzněji se stáčejícími do vlnovek, smyček i spirál umístěna jeho signatura *Lichtbg.* Protože je dopis datován rokem 1842, můžeme předpokládat, že byl hlavičkový papír zhotoven v kamenotiskárně Johanna Baptisty Trasslera. MZA, B 14 st., kart. 2755, sign. 54/6, fol. 373.

⁸⁸⁷ Zatímco domovský list Martina Perny uvádí datum narození roku 1817, ve většině archivních pramenů se dočteme, že se Martin Perna narodil již v roce 1818. Martin Perna měl společně se svojí manželkou Marií (1822–1866) dvě dcery, z nichž mladší Gabriela (1858–1943) pokračovala v otcově řemesle. AMB, fond B 1/39 – Kartotéka domovského práva 1850–1948.

⁸⁸⁸ MZA, B 14 st., kart. 336, sign. 15/2, fol. 1344.

⁸⁸⁹ MZA, B 26, kniha 843.

⁸⁹⁰ „*Verstorbene. Den 25. Mai Hr. Johann Traßler, Buchhändler, 58 Jahre alt, in der Stadt Nr. 186, am Nervenschlag.*“ *Brünner Zeitung*. Nro. 144. Mittwoch den 28. Mai 1845, s. 504.

Kamenotiskárna Johanna Baptisty Trasslera a jeho syna Alexandra Trasslera se ve 40. letech specializovala především na vydávání akcidenčních tisků, po definitivním ukončení spolupráce s Rudolfem Rohrerem v roce 1835 začala více spolupracovat s brněnskými tiskaři a vydavateli, zejména s Karlem Winikerem, který se např. podílel na vydávání topografie Řehoře Volného, do níž zhotovil některé z litografických příloh Johann Lichtenberg.⁸⁹¹ Poté, co do kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera nastoupil Martin Perna, došlo i z jeho iniciativy k určité změně v edičním plánu kamenotiskárny a k její modernizaci, kdy byl do kamenotiskárny např. v roce 1845 pořízen stroj na linkování papíru.⁸⁹² Kamenotiskárna postupně rozšiřovala svoji nabídku a vedle akcidenčních tisků a tiskopisů zde byl vydáván notový a linkovaný papír. Zvětšila se i nabídka drobné grafiky a od poloviny 40. let byla dosavadní produkce doplněna o kartografický materiál, byly zde tištěny reprodukce uměleckých děl nebo autorská volná grafika, na jejímž vzniku se podílel nejen samotný Martin Perna, ale kamenotiskárna začala ve větší míře spolupracovat s brněnskými i vídeňskými autory. Kamenotiskárna se pod vedením Alexandra Trasslera a Martina Perny nespécializovala na konkrétní žánr a obrazová škála litografií vydávaných koncem 40. let je poměrně dost široká a zahrnuje akcidenční tisky, plány, mapy, veduty, krajinomalby, žánrové obrazy, ale také portréty.

Mezi autory, s nimiž kamenotiskárna spolupracovala, patřil vídeňský žánrový malíř Adolf van der Venne (1828–1911). V kamenotiskárně Alexandra Trasslera a Martina Perny bylo vytištěno několik jeho žánrových obrazů. Litografie *Der Sonntagsjäger auf der Aentenjagd* zachycuje komickou scénu se zobrazením svátečního lovce kachen, který při svém lovu sklouzl do tůně.⁸⁹³ Křídová litografie tištěná na tónovaný papír pobaví nejen komičností celé scény, kdy lovec s sebou strhl také svého psa a on bezbranně visí na stromě naklánějícím se nad hladinu, ale také svojí kresbou, kdy Adolf van der Venne pečlivě prokresluje ústřední scénu v popředí, pracuje s různě výraznými tahy nebo pouze schematickou kresbou, kterou využívá

---

⁸⁹¹ Řehoř Volný, *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert. I.–VI. Band.* Brünn 1835–1846.

⁸⁹² „Die sub rückfolgende Bitte der Martin Perna, Compagnions der J. G. Traßlerschen Steindruckerey, wegen Aufstellung einer Rastrir-maschine zum Ziehen der Linien und Notenpapier und in den Schulschreibbücheln wurde mit hohem a tergo-Erlasse.“ MZA, B 14 st., kart. 336, sign. 15/2, fol. 1348.

⁸⁹³ Adolf van der Venne, *Der Sonntagsjäger auf der Aentenjagd.* Brünn: Gedruckt bei Trassler und Perna, [1847–1850]. 28,5×39,5 cm. VKOL, sign. III 52.049. Dostupné z: https://aleph.vkol.cz/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/CASULBVCIK4HAM7F8HMKULJUFXVC34.jpg.

pro zobrazení vzdálenějších stromů. K dalším realizacím Adolfa van der Venne vytvořeným ve spolupráci s kamenotiskárnou Trassler und Perna patří obraz senoseče *Die Heuernte*.⁸⁹⁴ Grafický list zachycující vozku poklidně odpočívajícího vedle pasoucího se vypřaženého páru koní upoutá nejen svým obrazem, ale také svojí atmosférou poklidného letního dne. Adolf van der Venne, stejně jak tomu bylo i u předchozí litografie, klade důraz na zobrazení muže a spřežení v popředí a scenérie nacházející se za nimi je jemně, ale pečlivě načrtnuta, díky čemuž celý obraz získává romantický nádech. Litografie senoseče je v tvorbě Trasslerovské kamenotiskárny výjimečná nejen díky spolupráci s Adolfem van der Venne, ale především protože se zde objevuje celobarevný podtisk sépiové barvy, pomocí něhož je vytvořeno tónování a romantická atmosféra obrazu. Celobarevný podtisk v hnědých či sépiových barvách dodával litografiím romantický nádech a byl velice oblíbený a využívaný zejména při zobrazování krajiny či architektonických památek.

Celobarevný podtisk je použit také v případě souboru vedut Josefa Klementa zachycujících moravské přírodní i architektonické památky.⁸⁹⁵ Křídová kresba, kterou Josef Klement na svých litografiích používá, mu umožňuje lehkou kresbu, práci s náznaky, přechody a stupňováním škály šedi. Na svých litografiích se Josef Klement nesnaží dosáhnout přesné architektonické kresby, ale o zachycení atmosféry daného místa, čemuž také napomáhá celobarevný sépiový podtisk, který celému obrazu dodává romantický nádech. Jako řada umělců před ním byl Josef Klement fascinován Blanskem a na svých obrazech představuje zdejší historické památky, průmyslové objekty nebo přírodní památky. Zatímco pohled na Mariánskou huť vypadá poměrně ploše a neobratně, scenérie Nového Hradu nebo kláštera v Tišnově působí romantickým dojmem, kdy je budova citlivě zakomponována do krajiny a Josef Klement pracuje s přechody a náznaky, pomocí nichž dotváří celkovou atmosféru. Stejným způsobem pracuje ve svém pohledu na Macochu, kterou zachycuje jako oblíbené výletní místo. Macocha je zobrazena z vyhlídky, na níž se zády k divákovi nachází tři muži fascinovaní pohledem. Na obraze se Josef Klement patrně sám zobrazil, neboť jeden z mužů sedící na trávě právě kreslí scenérii před

⁸⁹⁴ Adolf van der Venne, *DIE HEUERNTTE*. Gez. u. lit. von A. van der Venne. Gedr. bei Trassler u. Perna in Brünn, [1847]. 38×45 cm. VKOL, sign. V 52.072.

⁸⁹⁵ Josef Klement, *Burg Nowy Hrad*. Brünn Druck von Trassler u. Perna, [1847]. 26,5×34,5 cm. VKOL, sign. II 51.996/2.; Josef Klement, *Der Hochofen bei Blansko*. Brünn: Druck von Trassler u. Perna, [1847]. 26×34,5 cm. VKOL, sign. II 51.996/4.; Josef Klement, *Die Kirche in Tischnowitz*. Brünn: Druck von Trassler u. Perna, [1847]. 26,5×34,5 cm. VKOL, sign. II 51.996/3.; Josef Klement, *Die Macocha*. Brünn: Druck von Trassler u. Perna, [1847]. 26,5×34,5 cm. VKOL, sign. II 51.996/1.

sebou. Vedle působivé kresby a romantické atmosféry celého obrazu zaujme také důmyslné použití barevného podtisku, který je u skal na řadě míst vynechán a tímto způsobem je umocněn jejich účinek. Pohled na Macochu je nejen jedním z nejkouzelnějších grafických zobrazení propasti, ale dokonalou ukázkou možností využití barevného podtisku.

Josef Klement se společně s kamenotiskárnou vedenou Martinem Pernou, Alexandrem Trasslerem a Valentinem Butschekem podílel také na vzniku publikace *Rückblicke auf das Jahr 1848* provázené čtyřmi litografickými obrazy.⁸⁹⁶ Josef Klement je autorem všech obrazů, litografie *Die Verbrüderung am Krautmarkte den 5. Juni 1848* a *Der Krawall auf dem großen Platze am 28. Oktober 1848* byly vytištěny v litografické dílně Valentina Butscheka, litografii *Das Lager in Sokolnitz am 5. August 1848* a *Fahnenübergabe an das II. Bataillon der Brünner Nationalgarde am 11. April 1848* vytvořil ve spolupráci s Martinem Pernou a Alexandrem Trasslerem.

Josef Klement byl autorem všech čtyř křídových litografií s jemným barevným podtiskem zachycujících události roku 1848. Josef Klement se na obrazech snažil zachytit autentické události, čemuž nasvědčuje nejen celé pojetí obrazu, ale také poznámka objevující se pod jeho signaturou *J. Klement v. Natur*. Křídové litografie se vyznačují jednoduchou, často až zběžnou, zkratkovitou kresbou, která ale neupírá nic na účinku výsledného obrazu. Josef Klement, který byl obratným kreslířem, několika tahy naznačuje prostor, využívá měkké stopy litografické křídý k celkové modelaci, stínování, ale i k postupnému splývání prostorů a osob v davech. Zejména litografie zachycující demonstraci na Velkém náměstí *Der Krawall auf dem großen Platze am 28. Oktober 1848* je obrazově velmi efektní. Josef Klement se zde snažil zobrazit obrovský dav, který se celé události účastnil a který směrem od diváka přechází z pečlivěji zachycených či několika tahy naznačených osob se zaujetím poslouchajících řečníka či glosujících celou událost k obrovské mase za nimi, která je tvořena pouze pomocí ploch a náznaků. Při srovnání s obdobnými litografiemi zachycujícími pražské události revolučního roku

---

⁸⁹⁶ *Rückblicke auf das Jahr 1848. Schilderung der wichtigsten Momente und Ereignisse in Brünn die Errichtung der Nationalgarde, ihr Wirken und ihre Haltung in den Tagen der Gefahr: nebst einer Sammlung der meisten hier gehaltenen Reden, Aufrufe und Gedichte. Dann 4 lithographierte Ansichten. Als Anhang des alphabetische Verzeichnis alle Mitglieder der Brünner Nationalgarde.* Brünn: Franz Gastl, 1849. MZK, sign. 2-12.651.

1848, které vytvořil František Šír, je jasně patrné, že oba umělci pracují s velice podobnými prostředky, kdy divákovi chtějí přinést autentický zážitek. Také na Šírově litografii *Osudná mše v Praze 12. června 1848* vytvořené podle daguerrotypie, kdy byla celá událost sledována z daleko větší vzdálenosti a nadhledu, šlo především o zachycení obrovské účasti na mši. Jak brněnský Josef Klement, tak pražský František Šír se snaží o reportážní obrazy.

Minimálně dvě litografie patřící původně do publikace *Rückblicke auf das Jahr 1848* byly následně vydány v podobě volného grafického listu. Jednou z nich byla litografie s obrazem slavnosti při předání praporu II. bataillonu brněnské národní gardy v roce 1848. Volný litografický list Josef Klement dedikoval Wladimiru Mittrowskému z Mittrowitz a Nemyssle.⁸⁹⁷ Slavnost odehrávající se před Místodržitelským palácem se setkala s obrovskou účastí a litografický list byl pak upomínkou na ni. Ačkoliv by se mohlo na první pohled zdát, že se jedná o totožnou nebo pouze přepracovanou litografii, která byla zařazena do publikace *Rückblicke auf das Jahr 1848*, není tomu tak a tyto dva grafické listy se výrazně liší ve svém provedení. Oba listy byly vytvořeny samostatně jako dva originální obrazy. Rozvržení scény se sice u obou pohledů shoduje, ale litografie vydaná na volném grafickém listě je daleko lépe rozvržena a prokreslena. Josef Klement si zde pohrává s modelací, stínováním i se zobrazením osob nacházejících se v popředí. Také ústřední postava Wladimira Mittrowskému z Mittrowitz a Nemyssle sedícího na koni a držícího v pravé upažené ruce šavli je nakreslena s daleko větší pečlivostí. Obraz nacházející se na litografii zařazené do publikace *Rückblicke auf das Jahr 1848* působí, jako by byl pouze v rychlosti načrtnut jedním z účastníků a tudíž přináší autentický obraz celé události. Malíř se ve své kresbě plně soustředí na samotnou scénu, snaží se zachytit nepřeborné množství postav, které jsou pouze zkratkovitě nakresleny, a to nejen osoby stojící v davu, který je tvořen vlastně jen klobouky, jež mají muži na hlavách, ale také v popředí obrazu, kdy i na diváka hledící účastníci mají jen několika tahy nastíněný obličej. Ve stejném duchu jsou pojaté také okolní budovy, které vytvářejí pouhé kulisy scény, a jejich zobrazení není věnována zvláštní

---

⁸⁹⁷ Josef Klement, *Übergabe der Fahne an das II. Bataillon der Brünner National Garde am 11. April 1848: Dem Herrn Major des H. Bataillons der Brünner National Garde Grafen Wladimir Mitrowsky in höchster Verehrung gewidmet*. Gez. u. lit. J. Klement. Brno: Ged. b. Trassler u. Perna, 1848. MZK, sign. Skř.1T-1251.865,87. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:d0dd8df2-46ac-4420-98f7-7f8879d793a9>.

pozornost. Vladimír Mittrowský z Mittrowitz a Nemyssle, jehož postava sedící na koni je zde také jen lehce načrtnuta, má tentokrát pravou ruku s šavlí zdviženou.

Josef Klement se na litografii snažil zobrazit nejen samotnou událost, ale především obrovský dav lidí, který se jí účastnil. Nejde mu o vypočtení konkrétních osob, což dokládá i to, že se tváře účastníků na obou litografiích liší, ale o zachycení předání praporu národní gardě a o oslavu národního uvědomění. Při srovnání s litografií slavnosti svěcení praporu konající se na Zelném trhu v srpnu 1845, kterou vytvořil František Richter, je jasně viditelný rozdílný přístup obou umělců. Zatímco se František Richter snažil na svých obrazech dokumentujících brněnské dění zaznamenat nejen samotnou akci, ale také jasně vystihnout její účastníky, kteří se mohli na jeho obrazech poznat, Josef Klement se stává pouze dokumentaristou dané události bez toho, aby přesně identifikoval každého ze zúčastněných. Většina přihlížejících i hlavních aktérů tak na jeho litografiích zůstává anonymní a řada z nich dokonce stojí k divákovi zády.

Druhým později volně vydaným litografickým listem je pohled na vojenský tábor u Sokolnic *Das Lager in Sokolnitz am 5. August 1848*, který byl na samostatném listě dokonce vydán hned dvakrát. Autorem první varianty byl rovněž Josef Klement a tentokrát se jedná o přetisk litografie, kdy se obě litografie liší pouze popiskou. Zcela totožně je na obrazech zachycen stan umístěný před stromovým lip a topolů, ve kterém se pohybují vojáci či posedávají měšťané.⁸⁹⁸ Křídová kresba s jemným barevným podtiskem sépiové barvy zaujme nejen svým provedením, kdy si Josef Klement pohrává se zobrazením stromů i jednotlivých skupinek osob objevujících se na scéně, ale také svojí poklidnou atmosférou. Stejně jako na předchozích scénách doprovázejících publikaci *Rückblicke auf das Jahr 1848* se soustředil na zachycení dané události, a proto i zde používá kresebnou zkratku a typizuje postavy na obraze. Při kresbě využívá měkkých tahů křídly, kterými dosahuje stíhování i jemných přechodů. Vedle autorské litografie Josefa Klementa byl pohled na tábor v Sokolnicích, kde se zdržoval druhý oddíl brněnské národní gardy, vytištěn kamenotiskárnou Alexandera Trasslera a Martina Perny ještě jednou a jedná se o kresbu zcela jiného autora, kterým je bohužel blíže neznámý tvůrce

---

⁸⁹⁸ Josef Klement, *Das Lager in Sokolnitz am 5. August 1848*. [Brno: Ged. b. Trassler u. Perna, 1848]. MZK, sign. Skř.1R-1248.852,171. 22×27 cm. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/083/311/2610452537>.

podepisující se Koller.⁸⁹⁹ Koller zobrazuje tábor v Sokolnicích ze stejného pohledu, ale ze vzdálenějšího místa, jeho kresba je více pečlivá a jemnější. Obraz je oproti litografii Josefa Klementa zaplněn daleko větším počtem lidí, ať již vojáků, měšťanů nebo vesnického obyvatelstva. Při srovnání obou litografií je jasně patrný přístup obou kreslířů, kdy Josef Klement pracuje se zběžnou kresbou, kterou chce docílit autentického zážitku, Koller zobrazuje tábor s daleko větší pečlivostí, věnuje pozornost efektnímu prokreslení stromů, kde si pohrává se světelnými účinky nebo vytváří zajímavé skupinky osob pohybující se mezi nimi.

Publikace *Rückblicke auf das Jahr 1848* i samostatně vydané grafické listy glosující události revolučního roku 1848 jsou výstižným příkladem využití litografie při dokumentování či komentování aktuálního dění. Jako obrazové médium revolučního roku 1848 byla litografie všeobecně oblíbená a jejím prostřednictvím komentoval události nejen Josef Klement ve spolupráci s Martinem Pernou a Trasslerovskou kamenotiskárnou, ale také František Šír, Josef Zwettler nebo Karel Hennig.

V návaznosti na události revolučního roku 1848 a jejich obrazového zaznamenání byla vytvořena také řada portrétů členů národní gardy. Jedním z nich je také portrét Wladimira Mittrowského z Mittrowitz a Nemyssle od vídeňského portrétisty Rudolfa Hoffmanna⁹⁰⁰ nebo portrét Antona Justiana od brněnského malíře a miniaturisty Patricia Kittnera (1809–1900).⁹⁰¹ Oba litografické portréty zachycují stojící vyrovnané muže a jejich provedení je dokladem portrétního umění obou umělců. Zhotovení portrétu Wladimira Mittrowského z Mittrowitz a Nemyssle nebylo jedinou spoluprací Rudolfa Hoffmanna s kamenotiskárnou Martina Perny a Alexandra Trasslera, již v roce 1847 pro ni vytvořil portrét brněnského lékaře Andrease Mosetiga.⁹⁰² V případě brněnského malíře a miniaturisty Patricia Kittnera

---

⁸⁹⁹ Koller, *DAS LAGER IN SOKOLNITZ. Erinnerung an den 5ten. August 1848.* MZK, sign. Skř.1S-1248.850,36. 23,5×42 cm. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:f3b5a90b-afaa-4d53-97b7-035ab8cd021d>.

⁹⁰⁰ Rudolf Hoffmann, *WLADIMIR GRAF MITROWSKY Major des II. Bataillons der National Garde in Brünn.* Rud. Hoffmann 1848. 48×36 cm. Druck v. Trassler u. Perna in Brünn. MZA, G 126, kart. 4, inv. č. 425. Dostupné z: <http://www.mza.cz/a8web/a8apps1/g126/docs/G0126-425.htm>.

⁹⁰¹ Patricius Kittner, *Anton Justian k. k. Rittmeister in die Armee und Major der Brünn Nationalgarde.* in Brünn: Druck v. Trassler u. Perna, 1849. MZK, sign. Skř.1R-1248.851,53. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:63add43e-ca2e-4407-abb9-1a6d6dde3c3b>.

⁹⁰² Rudolf Hofmann, *Clarissimus Dominus ANDREAS MOSETIG, Medicinae Doctor, artis obstetr. magister, Caes. Reg. Morav. ac Siles. Gubern Consiliarius et Protomedicus, plurium academiarum*

se jedná o jeho jednu z mála prací, které nechal vytisknout v Brně, neboť jeho litografie byly vydávány především vídeňskými litografickými dílnami, zejména kamenotiskárnou Johanna Rauha a Johanna Höfelicha.

Alexandrovi Trasslerovi se po smrti jeho otce povedlo oživit stagnující kamenotiskárnu a vytvořit z ní opět prosperující podnik nacházející se na Zelném trhu. Kamenotiskárna pod vedením Martina Perny a Alexandra Trasslera rozšiřovala svoji nabídku o nejrůznější žánry i témata. Podařilo se jim navázat spolupráci s řadou brněnských i vídeňských umělců nebo oslovit brněnské tiskaře a vydavatele, kteří u nich nechávali zhotovovat litografické přílohy svých děl. Dne 21. února 1850 převedl Alexander Trassler firmu na Martina Pernu, pod jehož vedením kamenotiskárna v Brně působila až do konce 19. století.⁹⁰³

---

sodalis etc.: Praesidis sui venerabilis, integerrimi, solemnia laurea medicae quinquagenariae pia mente celebravit ordo medicorum die VII. Decembris anni MDCCCXLVII. Nach der Natur litografirt von Rudolf Hofmann. Druck von Trassler u. Perna, [1847]. 50×34 cm. VKOL, sign. V 52.073.; MZK, sign. Skř.1S-1248.850,2. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:4fddbfe9-06c5-4374-b96b-b5ffa00f88bb>.

⁹⁰³ MZA, B 26, kniha 843.; AMB, T 54, kart. 2, inv. č. 41.

Tiskárna Johanna Georga Gastla a jeho dědiců

Johann Georg Gastl (25. září 1766 Vídeň – 5. ledna 1814 Brno) se knihkupcem vyučil ve Vídni u svého strýce Johanna Georga Weinganda. Díky své pracovitosti, nadšení, organizačním schopnostem a obchodním znalostem převzal Johann Georg Gastl v roce 1782, tedy již ve svých 22 letech, vedení brněnské filiálky na dnešní Masarykově ulici (Obere Sattlergasse 257), kterou založil právě jeho strýc Johann Georg Weingand spolu se svým společníkem Benediktem Mangoldem v roce 1778.⁹⁰⁴ Johann Georg Gastl jako nástupce svého strýce plynule navázal na jeho aktivity a záhy začal kromě Brna nabízet knihy a umělecké předměty také v Olomouci a na výročních trzích v Opavě. Od 90. let si Gastl vybudoval na knižním trhu výsadní postavení, kdy vlastnil nejen sortimentně nejlépe zásobené knihkupectví, na něž byla navázána půjčovna knih, čtenářský kabinet nebo později čítárna, ale také dostatečný kapitál, a proto se začal pouštět do různých vydavatelských počinů a stal se iniciátorem tisku řady publikací, periodik i akcidenčních tisků.

V roce 1805 se Johann Georg Gastl rozhodl koupit od Františka Karla Siedlera jeho tehdy upadající tiskárnu. Za celý Siedlerův podnik s vybavením i s domem zaplatil 60 000 zlatých a položil tak základ jedné z nejvýznamnějších brněnských tiskařských firem působících v první polovině 19. století.⁹⁰⁵ V tiskárně Johanna Georga Gastla byly vydávány publikace různých žánrů, divadelní hry nebo písňové a operní texty, kancionály, noty, periodika, zábavné čtení, romány, příručky, kuchařky, právnické úřední tisky, učebnice nebo brněnské adresáře.⁹⁰⁶ Důležitou složkou produkce tiskárny se staly také akcidenční tisky, o čemž svědčí pestrost nabídky tiskárny z počátku 19. století. „*Tabellen für die hochw. Geistlichkeit, die*

---

⁹⁰⁴ Peter R. Frank – Johannes Frimmel, *Buchwesen in Wien 1750–1850*, s. 306.

⁹⁰⁵ „*Das radcirte Buchdruckerei-Recht nebst der Buchhandlung und dem Siedler'schen Hause Nro. 446 in der Postgasse und dem auf 17.000 fl. geschätzten Verlage löste Gastl 1805 um 60.000 fl. von Carl Siedler an sich.*“ Christian d'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckes*, s. 99. Více o Gastlově tiskárně viz Lucie Heilandová, Brněnský knihkupec, vydavatel a tiskař Johann Georg Gastl jako pokračovatel Svobodovské tiskařské tradice v 19. století, in: *Bibliograf mezi regály. K životnímu jubileu doc. PhDr. Jaromíra Kubička, CSc.* Brno 2017, s. 47–56.

⁹⁰⁶ Johann Georg Gastl se podílel nejen na vydávání zákoníků, formulářových sbírek, výnosů Moravského zemského sněmu, ale i odborných právních příruček, jako byl v několika reediciích vydaný *Der vollständige Landadvokat...* nebo Anton Schwarz, *Allgemeines Register über Seiner Majestät des Kaisers und Königs Franz des Zweyten Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizey-Uibertretungen*. Brünn 1804. Kromě toho Gastl inicioval publikování právních i hospodářských příruček určených pro laickou veřejnost, tištěných jak v němčině, tak v češtině.

*löbl. Gutsverwaltungen etc. alle Arten kaufmännischer und gewerblicher Formulare: Affichen, Briefköpfe, Circuläre, Conto Corrents, Empfehlungskarten, Etiquetts, Fecturen, Frachtbrieft, Preis-Courants etc. etc. Visit-Karten, Einladungen, Programme, Tanzordnungen, Speisekarten, Weintarife, Trauungs- und Sterbe Parten, Drucksorten in Farben, Gold und Silber.*⁹⁰⁷ S velikou oblibou se u Johanna Georga Gastla setkávají historická a geografická díla nebo moravské topografie, v jejichž vydávání pokračovali také jeho nástupci. Právě tyto publikace vynikaly nejen svým obsahovým složením, ale i doprovodnou obrazovou složkou, ať již se jednalo o dřevořezy, mědirytiny, dřevoryty nebo litografie. Kromě toho Johann Georg Gastl tiskl autorské kalendáře Karla Josefa Jurendeho *Jurende's Mährischer Wanderer* a *Jurende's Vaterländischer Pilger in dem Kaiserstaate Oesterreichs*, které se proslavily nejen svým obsahem, ale také grafickou úpravou, kdy byl každý ročník uveden mědirytinovým frontispisem. Společně s kalendářem *Bothe aus Mähren* se *Jurende's Mährischer Wanderer* stal vlajkovou lodí Gastlova nakladatelství. Johann Georg Gastl také začal plně spolupracovat se správními úřady sídlícími v Brně a osobní kontakty i uzavřené smlouvy mu zaručily právo na tisk úředních tiskopisů, zákoníků, vyhlášek moravského místodržitelství nebo usnesení moravského zemského sněmu. Již od počátku patřily k jeho hojně vydávaným publikacím různé mravní a výchovné příručky určené pro děti a mládež, na tyto aktivity jako majitel tiskárny navázal vydáváním učebních textů, příruček pro učitele, učebnic a slabikářů. Jeho nástupcům se pak k velké nelibosti brněnských tiskařů i litografů podařilo ještě získat monopol na vydávání úředních tiskopisů.

Počátek 19. století znamenal pro Johanna Georga Gastla a jeho podnik obrovský vzestup, kdy se mu dařilo jak v profesním, tak i v soukromém životě. Dne 7. ledna 1799 se oženil s Annou Gärtnerovou, sestrou brněnského magistrátního rady Valentina Gärtnera a také olomouckého knihkupce Franze Gärtnera, se kterou měl během jejich krátkého manželství pět dětí,⁹⁰⁸ z nichž nejstarší synové úspěšně

---

⁹⁰⁷ MZA, B 14, kart. 335, sign. 15/2.

⁹⁰⁸ Anna Gastlová bohužel zemřela 18. ledna 1807 a zanechala po sobě pět dětí. Nejstarší syn Georg Valentin (23. 11. 1790 – 24. 5. 1807), který pracoval jako praktikant v rodinném podniku, zemřel ve stejném roce jako jeho matka. Druhorozený Josef Wenzl Franz (nar. 16. 8. 1792) zemřel v dětském věku, jediná dcera Marie Anna Agatha (nar. 20. 11. 1793) se v roce 1812 provdala za Mathiase Pfersmanna, správce velkostatku v Pavlovicích. Dalším dítětem byl Johann Nepomuk (18. 5. 1785 – 27. 10. 1861), který se spolu se svým mladším bratrem Franzem de Paula (2. 11. 1798 – 25. 2. 1855) ujal vedení otcova podniku. Z druhého manželství s Josephou Montagovou, s níž se oženil 7. 2. 1811, se po smrti Johanna Georga Gastla narodil ještě syn Josef Georg Gastl (nar. 4. 3. 1814), který se později také zapojil do provozu tiskárny. Karl Joseph Jurende, *Jurende's vaterländischer Pilger im*

navázali na otcovy aktivity. Po smrti Johanna Georga Gastla dne 5. ledna 1814 se vedení firmy ujal tehdy skoro dvacetiletý Johann Nepomuk Gastl (1785–1861) a až do plnoletosti svého bratra Franze de Pauly Gastla (1798–1855)⁹⁰⁹ úspěšně řídil jak celý podnik v Brně, tak i olomoucké knihkupectví, které Johann Georg Gastl zakoupil od svého švagra Franze Gärtnera v roce 1799.⁹¹⁰ Johann Nepomuk Gastl se pod otcovým dohledem vyučil knihkupcem a po absolvování stáže u Carla Gerolda ve Vídni vypomáhal v otcově knihkupectví, kde se kvůli otcově chatrnému zdraví stále více zapojoval do vedení provozu. Po otcově smrti v lednu 1814 převzal vedení firmy úplně a plynule navázal na otcovy aktivity, podržel si udělená privilegia a plně navázal na původní ediční plán tiskárny. Tiskárna i knihkupectví ještě dlouho po smrti Johanna Georga Gastla vystupovala pod jeho jménem a k definitivní změně názvu došlo až koncem 20. let, kdy se do vedení rodinné firmy zapojil i Gastlův mladší syn Franz Gastl.

Tiskárna a kamenotiskárna Johanna Nepomuka Gastla

Johann Nepomuk Gastl celý závod nejen rozšířil,⁹¹¹ ale také pro tiskárnu získal mnoho lukrativních zakázek a díky jeho iniciativně se mu podařilo vybudovat velkoobchod s kontakty po celé habsburské monarchii. Rodinná firma sídlící v Brně na dnešní Jánské ulici 6 a Masarykově ulici 34 v sobě zahrnovala tiskárnu, knihkupectví, obchod s uměleckými předměty, sklad a půjčovnu knih.⁹¹² Vedle toho Gastlovi provozovali ještě knihkupectví v Olomouci, které od roku 1821 vedl mladší ze synů Franz Gastl. I po otcově smrti se Johannu Nepomuku Gastlovi podařilo podržet si a rozšířit kontrakt na zakázky tiskopisů a tisků pro moravské úřady, což tiskárně na dlouhá léta zajistilo stálý příjem. Kromě publikací a materiálů určených pro státní správu získala tiskárna privilegium na tisk učebnic a výukových příruček.

Kaiserstaate Oesterreichs. Ein allgemeiner Nationalkalender für alle Provinzen der Oesterreichischen Monarchie auf das Jahr 1815. Zweyter Jahrgang. Brünn und Olmütz: Johann Georg Gastl, 1814, s. 161.

⁹⁰⁹ Dále jen Franz Gastl.

⁹¹⁰ Johann Georg Gastl zakoupil olomoucké knihkupectví Franze Gärtnera v roce 1799 za 2 000 zlatých. Kupní smlouva, kterou spolu 9. listopadu 1799 uzavřeli, se týkala i jejich budoucí spolupráce spočívající především na vzájemné distribuci knih, neboť Franz Gärtner v roce 1799 založil knihkupectví v Krakově. MZA, B 14 st., kart. 335, sig. 15/2.

⁹¹¹ V dražbě konané 7. září 1815 koupil Jan Nepomuk Gastl za pouhé 3 000 zlaté část německo-latinské tiskárny Josefa Františka Neumanna a přičlenil ji k neustále se rozrůstajícímu majetku.

⁹¹² „399. *Johann Nep. Gastl Sattlergasse* [...] 446. *Gebrüder Gastl Post – oder Obere-Johannesgasse.*“ *Verzeichniss aller in der königl. Hauptstadt Brünn, innerhalb der Stadtmauern liegenden Häuser und derselben Eigenthümer.* Brünn: Gedruckt mit Gastlichen Lettern, 1818.

Dále zde byly tištěny kalendáře a periodika, kdy k nejvýznamnějším patřily již zmíněný *Jurende's Mährischer Wanderer*, *Brünner Zeitung*, *Brünner Theater-Almanach*, *Hesperus*, *Posel Moravský* nebo kalendář *Neuer Bothe aus Mähren*. Zejména kalendáře vynikaly svojí typografickou i obrazovou výzdobou a především v pozdější době, kdy se vedení tiskárny ujal Franz Gastl, byly ve větším množství doplňovány také o ilustrace, většinou dřevorytové nacházející se v textu, u celostránkových obrazových frontispisů se setkáme nejvíce s mědirytinami nebo ocelorytinami.⁹¹³

Protože knihkupectví a tiskárna pod vedením Johanna Nepomuka Gastla prosperovaly, rozhodl se podnik nejen zmodernizovat, ale stejně jako Johann Baptista Trassler u něj založit kamenotiskárnu, díky níž by mohla být rozšířena nabídka jeho podniku o řadu akcidenčních tisků a tiskopisů určených především pro státní správu, na jejichž vydávání si Gastlovská tiskárna postupně vytvořila monopol. Protože akcidenční tisky tvořily důležitou složku produkce tiskárny již v době Johanna Georga Gastla a právě litografie umožnila jejich rychlejší a efektivnější provedení, jsou jeho aktivity vedoucí k založení vlastní kamenotiskárny zcela na místě.

Druhá soukromá kamenotiskárna byla stejně jako kamenotiskárna bratří Trasslerů založena v roce 1824 „*Ihnen [Brüder Traßler] folgten schnell Johann Gastl in Brünn (1824).*“⁹¹⁴ Johann Nepomuk Gastl ve své žádosti z 24. dubna 1824 o udělení koncese na zřízení kamenotiskárny a papírografie u své fungující tiskárny odůvodňoval její potřebu tím, že na Moravě funguje pouze jediná litografická dílna bratří Trasslerů, která nemůže být schopná dostatečně rychle a kvalitně pokrýt poptávku. Druhá moravská kamenotiskárna by vytvořila zdravé konkurenční prostředí a stávající dílnu nijak existenčně neohrozila.⁹¹⁵ Druhou moravskou

---

⁹¹³ Ocelorytinový frontispis *Kreisstadt Teschen in k. k. Schlesien. Von der Nordseite*. F. X. Sinsler del. Stahst. v. Fr. Zastiera. provází např. *Neuer Bothe aus Mähren* na rok 1848. Stejně tak na rok 1851 – *Ansicht der Stadt Brünn von der Nordost-Seite, mit hierauf Bezug habender illustrirter Randverzierung*. a s ocelorytinovým frontispisem se setkáme i ve vydání na rok 1852 *Ansichten romantischer Umgebungen Brünns*.

⁹¹⁴ Christian d'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckes*, s. 107. Petr Voit sice o jejím založení pochybuje, ale skutečně nešlo o záměnu s kamenotiskárnou bratří Trasslerů. Petr Voit, *Encyklopedie knihy*, s. 292.

⁹¹⁵ „*Ist die Vollkommenheit und Wohlfeilheit nur durch Vermehrung der Concurrenz möglich, und da diese immer rücksichts-würdig sind, und über diese auf Zwey lithograph: Anstalten sich stets mit hinlänglichen Arbeiten aus einer Provinz wie Mähren nun so gewießer zu erfreuen haben werden.*“ MZA, B 14 st., kart. 335, sig. 15/2.

kamenotiskárnu by podle něj uvítali i samotní zákazníci, neboť Gastl sliboval zajištění pestřejší, kvalitnější, různorodější a především levnější výroby své litografické dílny, v níž plánoval tisknout nejrůznější akcidenční tisky a tiskopisy, a to jak pro soukromníky, tak i pro státní správu.⁹¹⁶ Proti založení druhé kamenotiskárny v Brně nemělo moravské místodržitelství ani policejní úřady žádné námítky a povolení k založení litografické dílny u jeho stávající tiskárny bylo Johannovi Nepomukovi Gastlovi uděleno 18. června 1824.⁹¹⁷ Litografická dílna vybavená dvěma litografickými lisami se stala součástí Gastlovy tiskárny sídlící společně s písmolijnou a knihkupectvím na dnešní Masarykově ulici. V listopadu 1824 pracovali v kamenotiskárně tři zaměstnanci litograf Andreas Peiske, kamenotiskař Johann Sebastian a jako pomocná síla byl přijat vysloužilý voják Anton Dohnálek.⁹¹⁸ Andreas Peiske, který je známý především díky svému litografickému portrétu prvního rajhradského opata Augustina Kocho,⁹¹⁹ se v kamenotiskárně Johanna Napomuka Gastla neprosadil a záhy odešel do Vídně, kde působil v litografické dílně Heinricha Josepha Mansfelda, se kterým již v dřívější době spolupracoval a pravděpodobně se u něj litografickému umění také naučil. Následujícím litografem pracujícím v kamenotiskárně Johanna Nepomuka Gastla byl Thomas Nürnberger, s jehož litografiemi vyznačujícími se drobnou a precizní kresbou i nápaditým provedením se zde setkáme v letech 1827 a 1828. Již v březnu

---

⁹¹⁶ „Verlegt der gehorsamst Gefertigte wie bekannt verschiedene Arbeiten und Tabellen zum Amtsgebrauch, für die Wohllöbl: Kreisämter, Magistrate, Dominien, Pfarreyen etc. und da letztere vorzüglich durch den Steindruck und die Papierographie schöner und mit viel weniger Kosten als durch die Buchdruckerey hervorgebrechtwerden können, so wird der Gebrauch derselben allgemeiner und die Auflassung minder kostspielig, welches der Höchsten Staats-verwaltung und dem Allgemeinen großen Nutzen schafft.“ MZA, B 14 st., kart. 335, sig. 15/2.

⁹¹⁷ „Johann Gastl. Buchdrucker, Buch- und Kunsthändler zur lithographen befrucht mit Präs dekr. 18. Juni 1824 z. 14707/Jun. Z. 174/104.“ MZA, B 26, kniha 843.

⁹¹⁸ „Hohllöbliche k: k: Polizey-Direction! Der Unterzeichnete zeigt hiemit an, daß er zur Verrichtung der lithographischen Arbeiten nach stehende Individuen aufgenommen haben: Andreas Peiske als Stein-Graveur wohnhaft. No. 513. Johann Sebastian als Stein-Drucker wohnhaft Nro. 519. Anton Dohmalek Grenadir von Nassau-Regiment von der Compagnie des herr Hauptmann von Metz als Gehulf bey dem Steindruck. Brünn den 30. November 1824. J. G. Gastl.“ MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 24.

⁹¹⁹ Andreas Peiske, *REVERENDISSIMUS AC AMPLISSIMUS DOMINUS DOMINUS AUGUSTINUS antiquissimi in Moravia Monasterii S.S. Apostolorum Petri et Pauli Rayhradensis. O. S. B. Abbas...* Wien: Lithog. bei Mansfeld et Comp., [1813–1820]. 33,5×24 cm. MZK, sign. Skř.1R-1248.851,50. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:8a95d1b6-5875-4e66-b7d2-1e60372b3f3b>. Zajímavostí jistě je, že v depozitáři rajhradského kláštera je dodnes uložen litografický kámen, z něhož byly litografie vytištěny.

roku 1828 Thomas Nürnberger od Gastla odchází a na jeho místo byl přijat August Gelletz.⁹²⁰

Kamenotiskárna Johanna Nepomuka Gastla založená v roce 1824 doplňovala produkci tiskárny a primárně se měla specializovat na akcidenční tisky, ať již se jednalo o dopisní papíry, navštívenky, vizitky, pozvánky, programy, vstupenky, taneční pořádky, jídelní lístky, diplomy nebo příležitostné grafiky. Hlavním artiklem kamenotiskárny se ale měly stát úřední tiskopisy vydávané pro potřeby státní správy, což Johann Nepomuk Gastl zdůrazňoval i ve své žádosti o udělení koncese. Johann Nepomuk Gastl neměl ambice svou produkcí konkurovat vídeňským litografickým dílnám, což také uvedl ve své žádosti, primárně se chtěl zaměřit na tisk akcidenčních tisků a prostřednictvím litografie a papírografie měla být doplněna nebo vylepšena stávající produkce jeho kamenotiskárny. Jak je ale patrné z inzerátu uveřejněného 6. prosince 1824 v *Brünner Zeitung*, hodlal Johann Nepomuk Gastl pořízení litografického lisu maximálně využít a svou ohromující nabídkou výrazně konkuroval již několik měsíců fungující kamenotiskárně bratří Trasslerů.⁹²¹ Kamenotiskárna Johanna Nepomuka Gastla nabízela tiskopisy pro kancelářské

---

⁹²⁰ „Ich gebe mir die Ehre, hiemit anzuzeigen, daß ich heute Thomas Nürnberger, welcher sich als *Lythograph* in meiner *Lythographie* befand, entlassen und statt diesem den August Gelletz von Leipzig in Mähren gebürtig als *Lythograph* an aufgenommen habe, welches zur Kenntniß zu nehmen ersehe. *Brünn* 30.ten Merz 1828.“ MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 60.

⁹²¹ S ohromující nabídkou litografické dílny se setkáme v *Intelligenzblatt für Mähren* ještě téhož roku, kdy byla litografická dílna založena. „*Lithographische Anstalt von J. G. Gastl in Brünn, werden alle in das Reich dieses neuen Kunstzweiges einschlagende Schrift-, Zeichnungs- und andere Gegenstände in dem neuesten Geschmacke mit aller Punktlichkeit und zu den möglichst billigsten Preisen ausgeführt; als: Im Kanzlei-Fache Alle Gattungen Tabellen in jedem zu wünschenden Formate, Aufschriften, Adressen, allerley Zeugnisse, Quittungen, Bestätigungen, Taxnoten, Consense, Wanderbücher, Pässe, Meldscheine, Rezepisse, Heirathsbewilligungen, Fassionen ec. ec. Im Kanzlei-Fache Alle Gattungen Tabellen in jedem zu wünschenden Formate, Aufschriften, Adressen, allerley Zeugnisse, Quittungen, Bestätigungen, Taxnoten, Consense, Wanderbücher, Pässe, Meldscheine, Rezepisse, Heirathsbewilligungen, Fassionen ec. ec. Im Handlungs-Fache Alle vorkommenden Wechsel-, Fracht- und Handelsbriefe, Preiskourante, Courszettel, Lehrbriefe, Meisterbriefe: Kundscheften, Haupt- und andere Handlungsbücher, Rechnungen, Musterkarten, Deklarationen, Schilder, Landkarten, Notenblätter, Musikalien ec. ec. Endlich in diversen Gegenständen Diplome, Wappen, Pläne, Bauriße, Zeichen- und Mahlerbücher, Schling- und Strickmuster, Vignetten für Stammbücher, Signaturen, Ettiquetten, Visitkarten, Spielmarken, Wächbüchel, Wäsch-Tafeln, Einfaßungen und Kränze zu Neujahrs-, Namenstag- und zu andern Wünschen in allen beliebigen Formen, Fleißzettel, welche mit verschiedenen Farben gedruckt werden können, Schreibdecken für Schulkinder, welche mit rothen oder auch mit andern farbigen Linien verfertigt werden können, Vorschriften, Speiszettel, heilige und andere Bilder, Porträte, Denkmähler, Ansichten, Landschaften und Bilderwerke aller Art ec. Das so eben fertig gewordene Probeblatt, welches in der Gastlschen Buchhandlung in Brünn unentgeltlich zu haben ist, wird Jedem die Ueberzeugung verschaffen, wie sehr der Unternehmer bemüht war, diese Lithographie in jenen Stand zu setzen, daß sie nicht nur alle, ihr gütigst anvertrauten Arbeiten in jeder Art nach Wunsch, sondern auch mit der größten Eleganz zur vollsten Zufriedenheit des verehrten Publikums ausführen kann. Die dießfälligen Bestellungen werden in der Gastlschen Buchhandlung angenommen.“ *Intelligenzblatt für Mähren*. Nr. 337. Montag den 6. Dezember 1824.*

i obchodní potřeby a zhotovení nejrůznějšího obrazového, geografického i hudebního materiálu, stavebních plánů či vzorníků, ale také nepřeberné množství akcidenčních tisků, ať již se jednalo např. o diplomy, znaky, etikety, viněty, přání k různým příležitostem, novoročenky, jídelní lístky atd. Ačkoliv byla nabídka kamenotiskárny Johanna Nepomuka Gastla skutečně obrovská, nepodařilo se mu se v Brně výrazněji prosadit a jeho litografická dílna zůstala ve stínu tiskárny, u níž byla založena.

Hlavní produkce kamenotiskárny Johanna Nepomuka Gastla se již brzy omezila pouze na vydávání tiskopisů a akcidenčních tisků, mezi nimiž jsou obrazově nejvýraznější novoročenky, které zde byly vydávány každoročně a setkáme se jak s jejich typografickou, tak i obrazovou podobou. Johann Nepomuk Gastl jejich prostřednictvím prezentoval jak vlastní podnik, tak vytiskl novoročenky pro řadu brněnských soukromých osob i firem. Svoji litografickou novoročenku si v kamenotiskárně Johanna Nepomuka Gastla nechal zhotovit také brněnský tiskař Prokop Fritsch, který vlastní litografickou dílnu u své tiskárny založil až v roce 1829.⁹²² Jeho novoročenka na rok 1828 má velice oblíbenou podobu na stole poházených lístků a kartiček, které nesou texty i nejrůznější obrazy, např. veduty sídel, žánrové obrázky zachycující bohatou sklizeň, vůz se senem tažený dvěma koňmi, vavřínový věnec, putti s loučí stojící u medailonu s přáním do Nového roku, ale i kaligraficky řešené nápisy či citáty s přáním k Novému roku. Osoba tiskaře Prokopa Fritsche je zde představena nejen prostřednictvím nápisu, ale také portrétního medailonu, který odkazuje na Fritschovo povolání, neboť nese portrét vynálezce knihtisku, Johanna Gutenberga. Atraktivita celého obrazu byla podtrhnuta ještě barevnými papíry, na něž byl litografický obraz natištěn. Novoročenka na rok 1828 prezentuje nejen Prokopa Fritsche, ale i vlastní litografickou dílnu Johanna Nepomuka Gastla, jejíž autorství je uvedeno pod několika obrazy nacházejícími se v kompozici. Autorem pérové kresby je Thomas Nürnberger, jehož jméno se objevuje pod vedutou ležící na vrcholu hromady i pod celým obrazem. Promyšlená kompozice, jemná drobná kresba, kaligraficky nápadité texty, s nimiž se na novoročence setkáme, svědčí o Nürnbergerově kreslířském umění a je pouze škoda, že nedostal v kamenotiskárně Johanna Nepomuka Gastla více příležitosti pro své uplatnění.

---

⁹²² Thomas Nürnberger, *Zum neuen Jahr 1828. Glücklich die Seele die Liebe emphindet. Zufriedenheit. Sey willkommen Tag der Freunde euden kömnen durchs ganze Jahr Glück. Jeder Morgen bringe neue Freunden, die der Himmel gab Jeder stille Abend Frieden auf Ihr Hauptherab.* P. Fritsch. Lith. bey J. G. Gastl Lith. v. F. Nurnberger. Gedr. v. J. Reising. 24×30 cm. MZK, sign. Skř.1R-1248.851,36,A–B. Ve fondu MZK jsou uloženy dvě barevné varianty – růžová a zelená.

Již od počátku měla kamenotiskárna Johanna Nepomuka Gastla ve své nabídce také zhotovení nejrůznějších obrazů, ať již se jednalo o reprodukce děl starých mistrů nebo o veduty či portréty. Otázkou je, jestli kamenotiskárna zůstala pouze u nabídky, nebo byly opravdu některé z inzerovaných děl realizovány, protože skutečně doložených litografií pocházejících z kamenotiskárny Johanna Nepomuka Gastla máme jen velice málo. Jedním z prvních a na dlouhou dobu také posledních portrétů, které zde byly vytvořeny, byla podobizna Antonína Dohnálka, kterou si mohli zájemci v Gastlově knihkupectví a uměleckém obchodě prohlédnout a zakoupit již v roce 1824. O její existenci však víme pouze z archivních pramenů, které blíže nespecifikují její podobu.⁹²³

I přestože Johann Nepomuk Gastl viděl v založení kamenotiskárny možnost rozšíření své produkce o akcidenční tisky a již od počátku počítal také s tím, že zde budou vydávány volné grafické listy či obrazové přílohy publikací. Nakonec se mu spíše vyplatilo grafiky dovážet než podporovat svoji litografickou dílnu, i proto se v době jeho působení v čele tiskárny litografická dílna neprosadila a ani se nestala výraznější konkurencí kamenotiskárny bratří Trasslerů. V průběhu 20. let 19. století v ní byly vydávány většinou jen akcidenční tisky a tiskopisy určené pro státní správu. Ačkoliv Johann Nepomuk Gastl počítal, že bude využívat litografii také v knižní grafice, nakonec se v jím vydávaných dílech litografické přílohy objevují sporadicky a i při srovnání s litografiemi objevujícími se v tiscích Johanna Baptisty Trasslera je jejich úroveň daleko nižší a jedná se spíše o jednoduché nákresy, geometrické náčrtky než o obrazový doprovod. Johann Nepomuk Gastl na frontispisech i obrazových přílohách preferoval daleko více mědirytiny a v pozdější době i dřevoryty, které využíval také pro ilustrování textu.⁹²⁴ Mohlo by se zdát, že absence litografických příloh v tiscích vydávaných Johannem Nepomukem Gastlem souvisí s obsahovým složením jeho produkce, ale litografie se u něj neobjevují ani v kalendářích či časopisech, jakým je *Mährischer Wanderer*, který vynikal svou úpravou a pravidelně je provázen působivým, většinou mědirytinovým, obrazovým frontispisem. S litografiemi se také nesetkáme v žádné z učebnic, na jejichž vydávání vlastnil Johann Nepomuk Gastl monopol, a dokonce ani ve slabikářích, které k tomu

---

⁹²³ MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 60.

⁹²⁴ Mědirytinový frontispis se zobrazením svaté Hedviky má např. i publikace *Vespem zum nachmittägigen Gebrauch an Fest-, Sonn- und Feyertagen von einem katholischen Pfarrer zu nächst für seine Pfarrkinder dann auch für alle andächtige katholische Christen*. Brünn: J. G. Gastl, 1826. MZK, sign. ST1-8.429.

přímo vybízely, což dokládají i půvabné litografické slabikáře, s nimiž jsme se setkali v produkci Jana Nepomuka Schönfelda ze Schönfeldu, Františka Eduarda Sandtnera nebo Františka Řehuly. Absence litografických listů s psaným textem souvisí pravděpodobně také s tím, že tiskárna Johanna Nepomuka Gastla vlastnila rozsáhlý font nejen tiskových, ale i psacích písmen, proto neměla potřebu využívat v těchto případech litografii. Stejně tak tomu i v případě řady tiskopisů pro moravské místodržitelství, u nichž využíval tiskařské psací i kancelářské písmo. Tímto způsobem jsou např. tištěny formuláře pro zápisy ze zasedání moravského sněmu.

Litografické přílohy se v produkci Gastlovské tiskárny objevují spíše ojediněle a většinou se jedná o jednoduchá schémata, geometrické nákresy apod. S obrazovými litografickými přílohami se setkáme např. v periodiku *Brünner Theater-Almanach*, kde se objevují litografické frontispisy s postavami z divadelních her. Poprvé se s litografickým frontispisem setkáme v divadelním almanachu na rok 1826, kde se objevuje postava ze hry *Menagerie und optische Zimmerreise* představovaná hercem brněnského divadla Antonínem Thyamem.⁹²⁵ Přestože byl autorem litografie Andreas Peiske, neboť se v levém dolním rohu objevují jeho iniciály A. P., působí kresba neuměle a disproporčně a i při srovnání s litografiemi vytvořenými kamenotiskárnou bratří Trasslerů ve stejné době je její úroveň daleko nižší. Ačkoliv *Brünner Theater-Almanach* přímo vybízel k ilustrování, s další ilustrací se setkáme až v almanachu na rok 1829, kde se objevuje litografický frontispis od Thomase Nürnbergera, na němž je zobrazen oblíbený brněnský komik Piccolini jako popelář ze hry Ferdinanda Raimunda *Sedlák milionářem (Der Bauer als Millionär)*.⁹²⁶ Komicky působící tmavá postava popeláře je vystínována pomocí různě výrazného šrafování, kterým je tvořena také modelace postavy. *Brünner Theater-Almanach* byl Johannem Nepomukem Gastlem tištěn do roku 1831 (posledním svazkem je almanach na rok 1832), poté tisk periodika převzala tiskárna Rudolfa Rohrera a obrazové přílohy se zde již neobjevují.

---

⁹²⁵ *Menagerie. Wenzl. Act. 1. Sd. 8. Alle Kakramente! Páne Murkenpeiste, hots wiede Schloffas wie Russ. Gespielt von A. Thyam. A.P. Lithog. bei J. G. Gastl in Brünn, in: Brünner Theater-Almanach für das Jahr 1826. Brünn: J. G. Gastl, [1825].*

⁹²⁶ *Herr Piccolini als Aschenmann in Zauber märchen Der Bauer als Millionär. Act. 3. Sec. 8. Ich weiss wenn. einer so ausschaut kennen einen die Weibsbilder nicht mehr. Lith. bey G. Gastl. lith. Nürnberger, in: Brünner Theater-Almanach für das Jahr 1829. Brünn: J. G. Gastl, [1828].*

V kamenotiskárně Johanna Nepomuka Gastla se setkáme s poměrně rozsáhlou nabídkou akcidenčních tisků a tiskopisů určenou nejen pro soukromé, ale také státní subjekty. Gastlovi se podařilo získat smlouvu na vydávání tiskopisů pro moravské úřady, kde si až do roku 1829 podržel i díky osobním kontaktům výsadní monopol, o který přišel poté, co se brněnskému tiskaři Prokopovi Fritschovi podařilo s moravským místodržitelstvím uzavřít několikaletý kontrakt na tisk dokumentů pro jeho potřeby, čímž Johann Nepomuk Gastl přišel o jednoho ze svých významných objednavatelů. Johann Nepomuk Gastl se poté zaměřil na vydávání tiskopisů pro brněnské úřady, vojenské velitelství, ale i soukromé osoby. Produkce kamenotiskárny byla v návaznosti na vydávání učebnic doplněna také o nejrůznější výukový materiál. Gastlovi se pak podařilo pokrýt poptávku dalších brněnských úřadů, proti čemuž se částečně bránil jeho největší a jediný brněnský konkurent, Johann Baptista Trassler.⁹²⁷

Tiskárna Johanna Nepomuka Gastla sídlila na dnešní Masarykově ulici a vystupovala neustále pod jménem svého zakladatele, Johana Georga Gastla. „*Hr. Gastl Johann Nep. unter der Firma J. G. Gastl, besitzt auch eine Buchdruckerey, in der Sattlergasse.*“⁹²⁸ Větší prosazení kamenotiskárny v rámci Gastlova podniku je pak spojeno s osobou Franze Gastla, který se vrátil zpět do Brna a olomoucké knihkupectví přenechal 20. února 1829 Johannu Neugebauerovi, který v něm působil již přes třicet let jako účetní.⁹²⁹ Dne 19. ledna 1829 převzal Franz Gastl od svého bratra část rodinné firmy, již měl spravovat. Samotný Johann Nepomuk Gastl si ponechal vedení tiskárny a litografické dílny, která se u ní nacházela. „*Willens auf Grunde dieses allerhöchsten Patents meine hiesige Buchhandlung nebst dem Waarenlager unter den in diesem Gesetz §8 bestimmten Modalitäten an meinen mitgefertigten Bruder Franz Gastl, Buchhändler zu Ollmütz abzutreten, und mich der Buchdruckerey und der Lithographie zu widmen, und den Verlag, dann Verschleiß der Normalschulbücher wie bisher fortan zu besorgen.*“⁹³⁰ V říjnu 1829 se Franz Gastl natrvalo přestěhoval do Brna a od této doby vedl knihkupectví, které mu Johann Nepomuk Gastl plně přenechal. Vedle toho v letech 1829–1832 absolvoval v bratrově tiskárně praxi a vedle knihkupectví záhy spravoval

⁹²⁷ MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2.

⁹²⁸ *Schematismus für das Markgrafthum Mähren und Herzogthum Schlesien. Auf das Jahr 1828.* Brünn: bey Johann Georg Gastl, [1828].

⁹²⁹ MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2.

⁹³⁰ *Ibidem.*

kvůli bratrově zaneprázdněnosti a časté nepřítomnosti také tiskárnu. Od roku 1829 tedy v rodinném podniku působil nejen jako knihkupec, ale i jako tiskař a prostřednictvím jeho aktivit vzrostl počet zakázek i typografická úroveň vydávaných tisků. Ačkoliv si Johann Nepomuk Gastl ponechal vedení tiskárny a kamenotiskárny, byl již v roce 1829 provoz kamenotiskárny ukončen.⁹³¹ Jedním z důvodů ukončení provozu kamenotiskárny mohlo být její poměrně malé využití v tiskárně Johanna Nepomuka Gastla, i skutečnost, že se jeho kamenotiskárna nedokázala oproti kamenotiskárně bratří Trasslerů plně prosadit, což dokládá také malý počet jejích dosud známých realizací.

Tiskárna a kamenotiskárna Franze Gastla

Franz de Paula Gastl se knihkupcem vyučil ve Vídni, převzal v roce 1821 vedení olomouckého knihkupectví, v čemž mu jistě pomáhal Johann Neugebauer, kterému v lednu 1829 po dohodě se svým bratrem olomoucké knihkupectví přenechal.⁹³² Ještě téhož roku se Franz Gastl z Olomouce přestěhoval do Brna, kde společně se svým starším bratrem vedl rodinnou firmu sestávající se v této době z obchodu s uměleckými předměty, knihkupectví, vydavatelství, tiskárny, litografické dílny nebo písmolijny. Franz Gastl vedl od roku 1829 knihkupectví, u něhož v roce 1831 založil první otevřenou půjčovnu knih, do roku 1848 jedinou na Moravě, která v době svého založení čítala 4 000 svazků, a v roce 1855 se zde nacházelo 36 000 svazků.⁹³³

V průběhu 30. let rodinný podnik rozdělený mezi bratry Johanna Nepomuka a Franze Gastla výrazně expandoval. V roce 1834 převzali Gastlovi Kohlennederovu písmolijnu, díky čemuž byla Gastlova tiskárna schopna nejen obnovit typografický fond, ale také vydávat nové písmo odpovídající současným trendům.⁹³⁴ Díky

---

⁹³¹ „Johann Gastl. Buchdrucker, Buch- und Kunsthändler zur lithographen befrucht mit Präsd. dek. 18. Juni 1824 z. 14707/Jun. Z. 174/104. Verzichtgeleistet auf der lithogr. am J. 1829.“ MZA, B 26, kniha 843.

⁹³² S Johannem Neugebauerem tiskárna Johanna Nepomuka Gastla spolupracovala i v pozdějších letech a Neugebauer ve svém knihkupectví běžně nabízel Gastlovy tisky.

⁹³³ Gastl, Franz de Paula, in: Constant Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich...* 5. Theil Füger – Gsellhofer. Wien 1859, s. 101.

⁹³⁴ O rozmanitosti typografického fondu, který měla Gastlova tiskárna k dispozici svědčí nabídkové publikace, které tiskárna vydávala již od svého založení. *Probe-Buch von sämtlichen Schrift-Gattungen, dann Kalender- und astronomische Zeichen, Noten und Einfassungen, welche sich in der J. G. Gastlschen Buchdruckerey in Brünn befinden.* [Brünn: s.n.], 1824. Dostupné z:

modernizaci provozu i aktualizaci typografickému fondu mohla tiskárna kvalitou svého tisku i použitou typografií směle konkurovat vídeňským i pražským podnikům a litery zhotovované Gastlovou písmolijnou byly distribuovány nejen do tiskáren po celé habsburské monarchii. V roce 1836 se Johann Nepomuk Gastl rozhodl svému bratrovi prodat tiskárnu a plně se věnovat obchodu. „*Franz Gastl als Besitzer des staedtischen verkäuflichen Buchdruckerey Befugnißes N1. aus gezeichnet, welches Besitzrecht für ihr auf Grund des mit seinem Bruder Johann N. Gastl unterm 1. Dezember 1836 geschloßenen Kaufkontrakts in Folge Magistrats verordnungen: 31. August 1838 Z 8285 Jud: in dem Normalwerthe von 4000 fr. am 12. September 1838 vorgeschrieben wurde.*“⁹³⁵ Johann Gastl, který se svým bratrem i nadále spolupracoval, si poté ponechal obchod, který sídlil na dnešní Orli.⁹³⁶

Tiskárna pod vedením Franze Gastla, který plynule navázal na dosavadní bratrovy aktivity, prosperovala a vydobyla si výsadní postavení na moravském knižním trhu. V roce 1836 získal Franz Gastl čestné právo hlavního nakladatele a tiskaře normálních knih, které si podržel až do roku 1853, kdy přešlo na c. k. tiskárnu. Díky tomuto získanému privilegii byly v jeho tiskárně vydávány slabikáře, učebnice pro gymnázia i normální školy. Právě učebnice tvořily významnou část Gastlovské produkce již od založení tiskárny. Ve známost Franz Gastl vstoupil také jako tiskař *Brünner Zeitung* vydávaného v letech 1819–1848, časopisu *Mährischer Korrespondent*, kalendáře *Bote aus Mähren* tištěného v české i německé jazykové variantě nebo sbírek moravských zákonů, právních a úředních tisků.⁹³⁷

Znovuobnovit kamenotiskárnu se Franz Gastl rozhodl současně s koupí tiskárny, a proto žádost o povolení zřízení litografické dílny spojil s oznámením o převzetí tiskárny. Ve své žádosti z 1. března 1839 zaslané moravskému

---

<http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:96f52ed0-d191-11e2-8c80-005056827e52>; Franz Gastl, *PROBEN der vorzüglicheren Schriftensorten, nebst Einfassungen, Vignetten und Guilloche-Verzierungen, aus der BUCHDRUCKEREI des Franz Gastl in BRÜNN*. Brünn: Franz Gastl, 1839. MZK, sign. 3-0255.476. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:39ce9fd0-48fb-11e2-8910-005056827e51>; Franz Gastl, *PROBEN der vorzüglicheren Schriftensorten, nebst Einfassungen, Vignetten und Guilloche-Verzierungen, aus der BUCHDRUCKEREI des FRANZ GASTL*. Brünn: Franz Gastl, 1841. MZK, sign. 3-0024.143. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:643c3440-6add-11e2-9a2f-005056827e51>.

⁹³⁵ MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2, fasc. 23927/2496.

⁹³⁶ „*Post oder obere Johannisgasse – 446, 447 Johann Gastl, bgl. Grosshändler.*“ Josef Dittrich, *Schema aller in der königl. HAUPTSTADT BRUENN...* Brünn 1849.; „*Großhändler – Gastl Johann, Sattlergasse Nr. 398 und 399.*“ *Schematismus für die königl. Hauptstadt Brünn sammt allen Vorstädten: Erster Jahrgang*. Brünn: Carl Winiker, 1853, s. 41.

⁹³⁷ Franz Gastl vydával např. *Provinzial-Gesetzsammlung für Mähren und Schlesien* tištěné v letech 1819–1848 nebo *Landesgesetz- und Regierungsblatt*.

místodržitelství poukazuje nejen na to, že u tiskárny jeho bratra se dříve kamenotiskárna nacházela a on zde měl možnost si litografickou práci nejen vyzkoušet, ale také se ji naučit, proto je schopen zajistit její provoz.⁹³⁸ Stejně tak poukazuje na to, že v Brně v současnosti působí dvě kamenotiskárny patřící Rudolfo Rohrerovi a Johannu Baptistovi Trasslerovi, které by založení třetí komerční kamenotiskárny existenčně neohrozilo, a zákazníci by větší nabídku jistě uvítali.⁹³⁹ To, že ve svém výčtu neuvedl kamenotiskárnu Prokopa Fritsche, dokládá, že Prokop Fritsch již v této době provozoval pouze tiskárnu a jeho kamenotiskárna v Brně fungovala pouze necelých deset let. Povolení k založení kamenotiskárny bylo Franzi Gastlovi uděleno 16. července 1839 na základě dekretu Z 23927.⁹⁴⁰

Mezi první zaměstnance jeho kamenotiskárny patřil obratný kreslíř a rytec Johann Lichtenberg, který předtím spolupracoval s kamenotiskárnou Johanna Nepomuka Gastla nebo Prokopa Fritsche. Johann Lichtenberg se v podniku Franze Gastla zabýval nejen litografií, ale také se zajímal o knižní obchod, neboť se chtěl osamostatnit a získané znalosti hodlal v budoucnu využít. Poté, co byla jeho žádost o udělení litografické koncese zamítnuta, nastoupil v roce 1841 jako litograf v kamenotiskárně Johanna Baptisty Trasslera, v jejímž čele působil do příchodu Martina Perny.⁹⁴¹ V říjnu 1840 byl do tiskárny Franze Gastla přijat brněnský kreslíř a rytec Eduard Weis (nar. 1819), který se litografickému řemeslu naučil pod vedením Johanna Baptisty Trasslera. V kamenotiskárně Franze Gastla působil až do 3. června 1846, kdy z Brna odešel a nastoupil ve vídeňské litografické dílně Ludwiga Förstera.⁹⁴² U Prokopa Fritsche začínal i další zaměstnanec Gastlovy kamenotiskárny, Johann Reisinger, který k Franzi Gastlovi nastoupil ve svých 68 letech dne 20. října 1842. Ve stejném roce byl do kamenotiskárny Franze Gastla přijat Joseph Sturm (nar. 1811), který si litografické umění osvojil v pražské kamenotiskárně Františka Eduarda Sandtnera, kde se učil a pracoval rok a tři měsíce.

---

⁹³⁸ „...dann wie ihm von seinem Bruder Johann Gastl als früher Innhaber einer lithographischen Anstalt in dem angeführten Zeugniße bestätigt wird, hat er sich mit der Buchdruckerey auch eine gründliche Kenntniß der Lythographie eigen gemacht, und sich zur selbstständigen Leitung derselben vollkommen qualifiziert.“ MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2.

⁹³⁹ „da hier gegenwärtig nur zwey Steindruckereyen, jene des Rudolph Rohrer u. J. G. Traßler bestehen, u. bey dem steigenden Bedarf lithographirten Arbeiten für Beförden u. das Publicum, die Concurrenz eines dritten Lithographien allerdings willkommen seyn muß.“ MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2.

⁹⁴⁰ Ibidem.; MZA, B 26, kniha 843.

⁹⁴¹ MZA, B 14 st., kart. 333, sign. 15, fol. 51–85.

⁹⁴² MZA, B 26, kniha 843.

Po absolvování praxe u Sandtnera si našel místo v nepříliš velké litografické dílně Františka Řehuly, kde byl zaměstnán pouze šest a půl měsíce a po této době se rozhodl z Prahy odstěhovat a 8. října 1842 nastoupil jako litograf do kamenotiskárny Franze Gastla, v níž působil po celá 40. léta.⁹⁴³ K dalším zaměstnancům kamenotiskárny patřil od 16. října 1843 Peter Reisner, od 18. května 1845 Johann Bezdieczka a Lorenz Zach nebo od 9. května 1846 Karl Julius Theodor Gründel pocházející ze Saska. Roční praxi v kamenotiskárně Franze Gastla absolvoval v letech 1844–1845 syn pražského litografa Josefa Bedřicha Zwettlera, Josef Zwettler.

Kamenotiskárna Franze Gastla vznikla jako součást jeho tiskárny, což dokládají také její první realizace, mezi kterými se vedle četných akcidenčních tisků a tiskopisů nacházejí také litografické přílohy, které Franz Gastl zařazoval do publikací daleko častěji než předtím jeho bratr. Mezi litografickými přílohami, s nimiž se v tiscích Franze Gastla setkáme, převažují technické nákresy strojů nebo stavební plány, u nichž šlo především o přesnou, názornou a detailní kresbu. Již v roce 1839 tiskárna Franze Gastla vydala publikaci Aloise Diebla s popisem mlátičky a drtičky provázenou litografickými přílohami s nákresy strojů, které Alois Diebl ve svém spise popsal.⁹⁴⁴ Alois Diebl, který velice rád doprovázel své publikace litografickými přílohami, se sám stal autorem dokonalých a přesných technických nákresů obou strojů, které Franz Diebl v roce 1837 pořídil na své panství.⁹⁴⁵ Do litografické podoby je převedl Johann Lichtenberg, jehož litografie se běžně vyznačují jemnou a precizní kresbou. Litografie s přesnými technickými nákresy Johanna Lichtenberga se objevují i v publikaci Nikolause Gáala de Gyula *Anleitung zur Herstellung zweckmässiger Abtritte, Cloaken, Kanäle etc. etc.*⁹⁴⁶ Čtyři litografické přílohy s třiapadesáti nákresy se vyznačují přesným provedením, Johann Lichtenberg v technické kresbě používá zesílenou, zeslabenou i přerušovanou linku,

---

⁹⁴³ Ibidem.

⁹⁴⁴ Alois Diebl, *Beschreibung der auf dem Gute Křetin [...] zweierlei Dresch- und zweierlei Flachs- und Hanf-Brechel-Maschinen mit genauen Zeichnungen auf vier lithographirte Tafeln.* Brünn: Franz Gastl, 1839. MZK, sign. 2-1.963.

⁹⁴⁵ Čtyři litografické přílohy *Dreschmaschine zu Studlow auf dem Gute Křetin.; Dresch-Machine im Orte Křetin auf dem Gute Křetin.; Flachs und Hanf-Brechel und Putz-Maschine zu Křetin.; Hand-Flachs- und Hanf-Brechel-Maschine nebst der Putzmaschine zu Křetin.* mají autorské označení *Aufgenommen und gezeichnet von Alois Dieb. Steind. v. F. Gastl in Brünn. Joh. Lichtenberg lith.*

⁹⁴⁶ Litografické přílohy jsou signované *Steind. v. F. Gastl in Brünn. Joh. Lichtenberg lith.* Nikolaus Gáal de Gyula, *Anleitung zur Herstellung zweckmässiger Abtritte, Cloaken, Kanäle etc. etc. ...* Brünn: Franz Gastl, 1841. MZK, sign. 1-2.791. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:6ff2510c-9828-11e0-9b65-0050569d679d>.

jemné šrafování, kterým případně naznačuje objem či hloubku nebo nápadité ohraničení jednotlivých nákresů objevujících se na jednom listě. Litografickou přílohu se zobrazením přádelních strojů obsahuje publikace Aloise Kürschnera *Ponaučenj pro přádelnj sskoly*.⁹⁴⁷ V tomto případě není litografická příloha bohužel signovaná, ale její provedení svědčí o kreslířském nadání jejího autora, který působivě zobrazil jednotlivé stroje a nástroje používané při předení. Přesná kresba je pomocí různě hustého šrafování a stínování zvýrazněna a jsou jí vytvořeny objemy. Litografické přílohy nepravidelně provázely tisky Franze Gastla po celou dobu působení jeho kamenotiskárny, stejně tak se v jím vydávaných tiscích objevovaly mědirytiny, ocelorytiny i dřevoryty, které byly také zařazovány jako ilustrace do vlastního textu. Franz Gastl využíval všechny veškeré dostupné zobrazovací prostředky, které nápaditě kombinoval s moderním psaným textem, i díky tomu má jeho produkce vysokou typografickou úroveň. K dalším publikacím, do nichž byly zařazeny litografické přílohy, patří dílo Karla Benesche popisující rosické panství.⁹⁴⁸ Dvě nesignované litografické přílohy *PLAN des Riczker Neuhofes der Herrschaft Rossitz erbaut im Jahre 1838 und 1839* se vzájemně doplňují, kdy jedna představuje rosické panství prostřednictvím pohledového plánu a druhá zachycuje půdorysy budov. Jemná kresba pohrávající si se stínováním a šrafováním nebo přerušovanými čarami vynikne především na plánech panství, kde se autor drží přesných rozměrů a měřítka. V případě pohledového plánu jsou na kresbě jasně patrné nedostatky i neobratnost kreslíře, který všechny budovy zobrazuje ploše z čelního pohledu a zakomponovává je do prostředí zachyceného z mírného nadhledu. Právě tato kombinace ještě podtrhuje plochost kresby budov, u nichž se autor ani nepokouší naznačit třetí rozměr. S jedinou snahou o prostorové zobrazení se setkáme u kresby zídky, která propojuje budovy a vytváří půlkruh, který se směrem od diváka tenčí a ztrácí před fasádou budovy v pozadí. Na kresbě je ale jasně viditelné, že si neví s architektonickou kresbou a uchopením prostoru rady, proto zde kombinuje nejrůznější pohledy.

---

⁹⁴⁷ Alois Kürschner, *Ponaučenj pro přádelnj sskoly sepsáno a věnowáno vysokému sněmu zemskému od Aloise Kürschnera*. Brno: tiskem Frantisska Gastla, 1849. MZK, sign. 1-37.492. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:40f21cd7-62bf-11e1-8115-0050569d679d>.

⁹⁴⁸ *Beschreibung des zur Herrschaft Rossitz bei Brünn gehörigen Riczker Neuhofes, erbaut im Jahre 1838 und 1839*. Brünn: Gedruckt bei Franz Gastl, 1841. MZK, sign. 2-642.

Kamenotiskárna Franze Gastla se ale specializovala především na vydávání tiskopisů a akcidenčních tisků, mezi nimiž vynikaly nejrůznější vstupenky, pozvánky, členské karty,⁹⁴⁹ blahopřání a novoročenky, pilnostenky, učňovské i mistrovské listy nebo výukový materiál určený pro základní i střední školy, který doplňoval učebnice, na jejichž vydávání měla tiskárna Franze Gastla na Moravě a ve Slezsku monopol.⁹⁵⁰ Jak již bylo řečeno, do vlastních učebnic a slabikářů vydávaných Franzem Gastlem litografie nepronikla a na jejich stránkách se setkáme s působivě kombinovaným tiskovým psacím písmem. V produkci kamenotiskárny se také čím dál častěji objevovaly reklamní tisky, kdy jedním z nich byla také reklama samotného Franze Gastla, prezentující celý podnik *Franz Gastl empfiehlt seine Buchdruckerei, Schriftgiesserei und LITHOGRAPHIE in Brünn, Postgasse Nr. 446* natištěná do rámce s jemným krajkovým dekorem, do něhož jsou vkládány florální motivy. Akcidenční tisky kamenotiskárny Franze Gastla měly jak typografickou, tak obrazovou podobu. Gastl již od počátku vydával novoročenky, které byly nejrůzněji obrazově i typograficky řešené. Chtěl dosáhnout moderního vzhledu své tištěné produkce, často využíval kombinaci nejrůznějších technik a tak se v jeho produkci setkáme s působivě kombinovanými obrazy doprovázenými moderně řešenými literami i typografickými ozdobami. V jeho produkci se setkáme s volnými grafickými listy tištěnými jak dřevorytem, ocelorytinou nebo litografií. Např. vedle litografických novoročenek, které v jeho produkci převažovaly, se setkáme také s novoročenkami, které byly vytvořeny technikou dřevorytu. Jednou z nich byla novoročenka na rok 1839, na jejíž realizaci se podílel vídeňský grafik Blasius Höfel.⁹⁵¹ Precizně a čistě provedený dřevorez zaujme nejen svým provedením, ale

---

⁹⁴⁹ *AUFNAHMS-KARTE ... als Mitglied der vierten Versammlung deutscher Land- und Fortwirthes. Diese Karte gilt als Autenthaltsschein, als Eintrittskarte zu den Sitzungen und als Anweisung zur Erhebung eines Exemplars der zu vertheilenden Drucksachen. Gesehen für Kassejournal. Den statutenmässigen Geld Beitrag von 6 fl. C.M. verbucht.* Steind. v. Fr. Gastl in Brünn. Lichtenberg lith. [1840]. MZA, E 6, kart. 110, inv. č. 1673, sign. D.c.2, fol. 199.

⁹⁵⁰ „Aus Franz Gastl's Steindruckerei in Brünn sind in obengenannter Buchhandlung zu haben: Billeten, schwarze, 100 Stück 36 kr. CM.; Fleißzetteln für Schüler, 21 Stück auf 1 Bogen mit schön verzeirter Einfassung, 6 kr. WW.; Fleißzetteln von feinerer Art, mit Verzierungen und Figuren auf Satinetpapier, das Stück 6 kr. WW.; Jägerlehrbrief auf feinem Velinpapier, das Stück 24 kr. CM.; Lehrbriefe, das Stück 6 kr. CM.; Meisterbriefe auf feinem Velinpapier, das Stück 36 kr.; Tuchmuster, verschiedener Art, der Bogen 6 kr. WW.; Uebersicht, summarische, über den Zustand der Volksschulen, auf Großregal-Schreibpapier, 1 ½ Bogen, usammen geheftet, 8 kr. CM.; Wechselbriefe auf feinem Velinpapier, das Stück 3 kr., 100 Stück 4 fl. 10 kr. WW. In oben erwähnter Steindruckerei weren alle in das Bereich dieses Kunstzweiges einschlagenden Schrift-, Zeichnungs- und andere Gegenstände in dem neuesten Geschmacke mit aller Pünctlichkeit und zu möglichst billigen Preisen ausgeführt.“ *Intelligenzblatt für Mähren*. Nro. 248. Freitag den 9. October 1842, s. 2014.

⁹⁵¹ Blasius Höfel, *Enthebungskarte vom Neujahrwünschen für 1839*. Bl. Höfel sc. Gedruckt bei Franz Gastl. AMB, U 25, inv. č. 455, sign. XXII. c. 15/11.; Blasius Höfel, *Enthebungskarte vom*

také svojí ikonografií, kdy Kristus zachraňuje tonoucí. Zajímavým barevným soutiskem je novoročenka na rok 1838, jejíž obraz je kombinací barevné modré plochy, bílého dekorativního rámce tvořeného z lístků vinné révy a jemně šrafovaného pole, do něhož je natištěn text novoročního přání *Enthebungs-Karte von GLÜCKWÜNSCHE zum neuen Jahre 1838*.⁹⁵² V produkci Franze Gastla převažovaly litografické novoročenky a v jeho produkci se setkáme s jejich nejrozmanitějším typografickým i obrazovým řešením. Novoročenka na rok 1841 má podobu dekorativního rámce, do něhož je vepsán novoroční text.⁹⁵³ Ozdobný rám, v němž se nacházejí růžové kvítky, je po stranách dekorován akantem, do něhož je umístěna nejen postava modlícího se dítěte se svatozáří představující Krista, ale také tři ženské alegorické postavy, Víru, Naději a Lásku. Autorem kresby je v Gastlově kamenotiskárně působící Eduard Weis. Jemná pérová kresba dává plně vyniknout autorskému rukopisu. Eduard Weis efektně pracuje se šrafováním, pomocí kterého zvýrazňuje plochy nebo vytváří objemy. Lehkou rukou a velmi dynamicky jsou kresleny akanty, které se nejrůzněji stácejí a proplétají. Eduard Weis se snaží dodržovat shodnou modelaci, ale každý z listů má svůj originální tvar i kresbu. Nesouměrnost se projevuje také v samotném nápise umístěném do rámce, který je dekorovaný stáječícími se linkami a stylizovanými liliemi. Poměrně neuměle působí také kresby alegorických postav, i když jejich umístění mezi akanty je poměrně nápadité. Zejména postava Naděje ležérně sedící na akantu pod dolním okrajem rámce je efektně zakomponována do dekorace. Novoročenka jako celek zaujme svým ztvárněním, ale při bližším pohledu zjistíme řadu kresebných chyb, disproporčnost a nesouměrnost obrazu. Eduard Weis byl také autorem novoročenky na rok 1842 s obrazem vycházejících z módních antických zobrazení.⁹⁵⁴ Pérová litografie zobrazuje mladou antickou dívku vedoucí starce vystupujícího na sokl, na

---

Neujahrwünschen für 1839. Brno: Gedrukt bei Franz Gastl, 1839. 15,5×22 cm. MZK, sign. Skř.1O-1156.036,120,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/031/389/2610390996>.

⁹⁵² *Enthebungs-Karte von GLÜCKWÜNSCHE zum neuen Jahre 1838*. Gedrukt bei Gastl. AMB, U 25, inv. č. 457, sign. XXII. c. 15/13.; *Enthebungs-Karte vom Glückwünschen zum neuen Jahre 1838*. Gedrukt bei Gastl. 13,5×16 cm. MZK, sign. Skř.1O-1156.036,198,A. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/031/689/2610390504>.

⁹⁵³ Eduard Weis, *Enthebungs-Karte vom Glückwünschen zum neuen Jahre 1841*. Lith. bei F. Gastl von E. Weiss. AMB, U 25, inv. č. 454, sign. XXII. c. 15/10.; Eduard Weis, *Enthebungs-Karte vom Glückwünschen zum neuen Jahre 1841*. Brünn: Franz Gastl, 1841. 14×20 cm. MZK, sign. Skř.1O-1156.036,127,D. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/031/421/2610391028>.

⁹⁵⁴ Eduard Weis, *Enthebungs-Karte vom Glückwünschen für 1842*. Franz Gastl's Lithographie. lith. Ed. Weiss. AMB, U 25, inv. č. 456, sign. XXII. c. 15/12.; *Enthebungs Karte vom Glückwünschen für 1842*. Franz Gastl's Lithographie. lith. Ed. Weiss. 21×17 cm. MZK, sign. Skř.1O-1156.036,124,B. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/031/410/2610391017>.

němž je umístěna tabulka s nápisem s přáním do Nového roku. Postavy jsou umístěné před neurčité hustě linkované pozadí, které tvoří rám obrazu a zvýrazňuje antickou bledost postav. Shrbený stařec představující starý rok působí unaveným a zádumčivým dojmem. Obraz dívky kráčející se skloněnou hlavou vychází z klasických antických předloh. Její jemný profil, bohatý účes vytvořený pomocí stužky propletené ve vlasech a bohatě řasená antická říza vytváří harmonický celek. Eduard Weis používá výraznou obrysovou linku, nařasený oděv obou postav vytváří bohaté drapérie, které jsou zvýrazněny jemným stínováním současně modelujícím objem. Také v tomto případě se ve Weisově kresbě setkáme s chybami a nepřesnostmi, které jsou zřetelně viditelné především na postavě shrbeného muže. Neobratně jsou kresleny především končetiny, které u obou postav působí oproti zbytku robustně a jejich kresba je značně neumělá.

Nabídka kamenotiskárny Franze Gastla pro soukromý sektor nemusela být příliš rozsáhlá a plně odpovídala potřebám tiskárny, která měla své příjmy zajištěné prostřednictvím vydávání učebních materiálů nebo tisků a tiskopisů pro moravské gubernium, na které se mu podařilo v roce 1844 získat monopol.⁹⁵⁵ Stejně tak v průběhu 40. a 50. let vydával tiskopisy a realizoval nejrůznější tiskařské práce pro brněnské úřady, vojenské velitelství i další úřady státní správy sídlící nejen v Brně, ale na území celé Moravy.⁹⁵⁶ Pravidelné litografické i tiskařské práce pro státní správu a další moravské úřady představovaly významnou položku v produkci Gastlova podniku. Mezi realizacemi se objevují formuláře, koncepty a papíry určené pro krajské úřady.⁹⁵⁷ Protože byla kamenotiskárna již od svého založení součástí tiskárny, byly většinou tyto práce účtovány dohromady, nebo byly zahrnuty pod souhrnný název tiskařské a litografické práce *Druckarbeiten und Lithographien*.⁹⁵⁸ Franz Gastl pro tisk nejrůznějších formulářů i hlavičkových papírů určených pro

⁹⁵⁵ MZA, B 14 st., kart. 323, sign. 15.

⁹⁵⁶ Bohužel ve vyúčtování nejsou zakázky brněnských úřadů specifikované, většinou je zde uvedené, že se jedná o položky za tiskařské a litografické práce, autografie, dodání blanketů, předtištěného i bílého papíru nebo tisků. Např. ve vyúčtování z roku 1850 se dočteme „über die an die k. k. Kreisregierung seit Iten Jänner bis Ende Oktober 1850 gelieferten authographischen Arbeiten und Lithographien sind und zwar: der Conto des Buchdruckers Franz Gastl auf 60 fr. 35 ¼ xr.“ MZA, B 14 st., kart. 324, sign. 15, fol. 538.

⁹⁵⁷ „1.) An die K.K. Guberniel-Expedit-Direktion. 2.) An das K. K. P. Hauptzahlamt. 3.) An das Olmüzer, 4.) An das Znaimer, 6.) An das Iglauer, 7.) An den brünner Magistrat...“ MZA, B 14 st., kart. 324, sign. 15, fol. 1548.

⁹⁵⁸ Např. „Buchdrucker Franz Gastl für die von ihm zum Gebrauche diese K. K. Guberniums im 3ten Militär Quartale 1846 gelieferten Buch- und Steindruckarbeiten den gemäß des beliegenden Buchhalterischen Ausweises entfallenden Verdienstbetrag von Sechshundert fünfzig Gulden 45 ¾ xr. C.M.“ MZA, B 14 st., kart. 323, sign. 15, fol. 5.

moravské místodržitelství a krajské úřady využíval jak litografii, tak se daleko častěji setkáme s tím, že byly tyto dokumenty tištěny jedním z dekorativních nebo psacích tiskových fontů, které tiskárna vlastnila. Využívání tiskového písma, typografických ozdůbek i litografie, případně jejich kombinace, je pro tiskárnu Franze Gastla typické.

Tiskárnu a kamenotiskárnu se Franz Gastl snažil co nejmoderněji vybavit, a to i poté, co byla část zařízení zničena při požáru 19. listopadu 1846, rychle obnovil provoz firmy. V litografické dílně se nacházely dva lisy, v samotné tiskárně pak z původního vybavení dvanáct dřevěných lisů a jeden Stanhopeův železný ruční lis,⁹⁵⁹ které Franz Gastl postupně doplnil o dva rychlolisy, tři ruční lisy a Satinir lis využívaný pro knižní vazbu.⁹⁶⁰ „K roku 1853 zaměstnávala knihtiskárna a kamenotiskárna Franze Gastla jak v knihtisku, tak při lití písma a litografiích 48 osob, z toho při lití písma, které bylo do té doby téměř výlučně zaměřeno na vlastní provoz, jedenáct lidí. V knihtiskárně zde pracovaly dva velké rychlolisy, tři obyčejné knihtiskařské lisy a jeden satinační stroj, který dodával papíru lesk, a během posledních čtyř let byla tiskárna opatřena plně novými a nejmodernějšími druhy písma.“⁹⁶¹ Podnik Franze Gastla prosperoval, díky zakázkám pro školský úřad a státní správu, měl zajištěný pravidelný a stálý příjem, který Franz Gastl neváhal investovat také do modernizace svého podniku.

Franz Gastl zemřel 25. února 1855.⁹⁶² „Gako otec a bratr na dráze sobě wytknuté pokračowali, takt i Frantissek Gastl podnikánj swé rozmnožowal ústaw

---

⁹⁵⁹ Byl sestrojěn kolem roku 1800 v Anglii lordem Charlesem Stanhopem. Jednalo se o první celokovovou konstrukci lisu s pákovým převodem na vřeteno, jež pomohla zvýšit produktivitu tiskárny. Jana Vránková – Pavel Pohlreich, *Katalog expozice Tiskařství*. Praha 2015, s. 54.

⁹⁶⁰ „Die Gastl'sche Druckerei ist in der Art eingerichtet, um allen Anforderungen entsprechen zu können; sie besaß vordem 12 Holz- udn 1 Stanhope-Pressen. [...] Die lithographische Anstalt beschäftigte 2 Pressen. Der Druckerei stand der Faktor Johann Schwarz vor. 1847 übernahm der jetzige Faktor Ignaz Friedl die technische Leitung der typographischen Anstalt. Es werden daselbst gegenwärtig sowohl in der Buchdruckerei, als Schriftgießerei, bisher fast ausschließlich allein für das eigene Geschäft, 11 Individuen verwendet werden, die Buchdruckerei enthält 2 große Schnellpressen, 3 gewöhnliche Buchdruckpressen und eine Satinirpresse und lieferte seit ungefähr 4 Jahren, seit welcher Zeit sie vollständig neu mit den modernsten Schriftsorten versehen wurde, mehre Werke verschiedenen Inhalts...“ Christian d'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckes*, s. 112–113.

⁹⁶¹ Janák, Jan. *Brněnské tiskárny v letech 1848–1918*, s. 46.

⁹⁶² „In der Nacht von 24. zum 25. d. um 12 ¼ Uhr ist hier Herr Franz de Paula Gastl, Buchdruckereibesitzer und vieljähriger Verleger der ‚Brünner Zeitung‘, Inhaber einer öffentlichen Leihbibliothek ec., Bürger von Brünn, Realitätenbesitzer ec., in das bessere Jenseits abgeschieden, seine Familie in tieffter Trauer um den ihr durch des Todes Hand zu früh Entriffenen zurücklassend. Die Beerdigung wird Dienstag um 4 Uhr Nachmittags stattfinden.“ *Neuigkeiten*. Jahrg. V. Nro. 57. Montag den 26. Februar 1855.; „Giž po délssj čas mračil žiwot geho neduh gátrowý, kterýž wssi

litografický a pismolignu zdokonaloval, gak to čas a gehu potřeboosti požadowaly. Frantissek Gastl byl smýsslenjm a gednánjm rozssafný muž, obeznalý podnikatel, prawý vlastenec a úd rodnjho města. Při každé příležitosti neopominul co prawý lidmil, chudé podporowati.⁹⁶³ Z manželství s Annou Aloisií Paulinou (22. 6. 1813 – 6. 2. 1886), s níž se oženil v roce 1831, se narodilo šest dětí, z nichž ho čtyři přežily.⁹⁶⁴ Rodinný podnik po jeho smrti převzal jeho syn Georg Gastl, který již od raného dětství v tiskárně pracoval a učil se, a plynule navázal na otcovy aktivity.⁹⁶⁵ Podnik v době, kdy se ujímal jeho vedení, v sobě zahrnoval tiskárnu, v níž se nacházely dva rychlolisy a čtyři běžné ruční lisy, písmolijnu, litografickou dílnu a půjčovnu knih obsahující přes 20 000 svazků. V celém podniku bylo zaměstnáno sedmdesát až osmdesát osob.⁹⁶⁶ Jak Georg Gastl uvádí, produkce tiskárny mohla svou kvalitou směle konkurovat tiskům vydávaným na území monarchie. Dokladem tohoto tvrzení je řada tisků vydaných jak Franzem, tak Georgem Gastlem. Oběma velmi záleželo na typografické úpravě jejich produkce, která je vysoká i u tisků určených pro běžné publikum, které jsou sice tištěné na papíře nižší kvality, ale i u nich se setkáme s velice kvalitním tiskem, důmyslným kombinováním různých liter apod. Mezi nejvýznamnější realizace Gastlovy tiskárny patřila edice Moravských zemských desek 1348–1480, jejíž první díl z brněnské i olomoucké řady

---

lekařské pomoic se wysmjwage, u wodnatelnost přessel a životu gehu 25. února 1855 o 12 ¼ ráno konec učinil.“ Frantissek Gastl. Krátký životopis, in: *Posel Morawský aneb domácj, mėsštánský a rolnický Kalendár pro Morawany, Čechy a Slowáky na rok přestupný po narozenj Pána Krista 1856. Dvacátý ročník.* Brno [1855], s. 49.

⁹⁶³ Ibidem.

⁹⁶⁴ Franz Gastl se v roce 1831 oženil s Annou Aloisií Paulinou (22. 6. 1813 Brno – 6. 2. 1886 Brno), dcerou Franze Illeka/Jileka, měšťana a majitele práva vinného výčepu v Brně. Společně měli děti Franze (18. 1. 1832 Brno – zemřel jako dítě), dceru Wilhelminu Josefu provdanou v roce 1853 za Johanna Georga Hempflinga, obchodníka semeny ve Vídni, Georga Johanna Franze (narozený 30. 9. 1834 Brno), Adelheidu Wilhelminu (narozená 29. 12. 1836 Brno), provdanou Scheuerleovou, Annu Johannu (10. 9. 1838 Brno – zemřela jako dítě) a Sophii Vincenzii Johannu (narozená 12. 5. 1840 Brno), provdaná roku 1856 za Antona Krannera, obchodníka v Brně. Bohumír Smutný, *Brněnští podnikatelé a jejich podniky 1764–1948.* Brno 2012, s. 124.

⁹⁶⁵ „Wie der hohen k: k: Statthalterei ohnehin bekannt, habe ich das verkünftige Buchdruckereibefugniß als Erbe nach meinem in Jahre 1855 verstorbenen Vater Franz Gastl übernommen...“ MZA, B 14 st., kart. 336, sign. 15/2, fol. 550r.

⁹⁶⁶ „Die Ausdehnung meines Buchdruckerei-Etablissements näher zu beleuchten, dürfte wohl entbehrlich sein, und hier die bloße Bemerkung genuzen, daß ich in demselben 2 Schnellpreßen, 4 gewöhnliche Druckpreßen beschäftige und hinsichtlich der gelieferten Arbeiten stets mit den besten Erzeugnißen der Monarchie concurriren kann. Eben ist die Schriftgießerei im sollen Ganze und gibt mit Einschluß der Buchdruckerei und Lithografie, wie auch der nahezu an 20.000 Bände starken Bibliothek, einem Personale von 70 bis 80 Köpfen das ganze Jahr hindurch beschäftigung. [...] Die vorhandenen Presse, Materialienvorräthe an Blei, Lettern, Gieß-Apparaten, dann Papier, Bücher in der Leihanstalt, repräsentiren gering angenommen einen Werth von Zwanzig Tausend-Gulden CMte“ MZA, B 14 st., kart. 336, sign. 15/2, fol. 550v.

Franz a Georg Gastlovi vytiskli.⁹⁶⁷ První díl *Brünner Cuda* je doprovázen čtyřmi litografickými přílohami, dvěma faksimilemi původního rukopisného textu zemských desek a dvěma listy s erby zemských hejtmanů tištěnými na světlehnědě tónovaném podtisku vytvářejícím rám obrazu. Litografie na přílohách věrně reprodukcující původní originál byly vytištěny ve vídeňské litografické dílně Johanna Rauha a v litografickém ústavu Reiffenstein & Rösch.⁹⁶⁸ To, že byla realizace litografických příloh svěřena vídeňským kamenotiskárnám, dokládá, že si byl Franz Gastl vědom limitů své litografické dílny, která se v této době již plně specializovala pouze na tisk tiskopisů a běžných akcidenčních tisků bez jakýchkoliv uměleckých ambicí, které ale neměla nikdy.

Georg Gastl se stejně jako Franz Gastl specializoval na vydávání učebnic a v jeho tiskárně a kamenotiskárně byly tištěny akcidenční tisky i tiskopisy.⁹⁶⁹ Až do roku 1857 vystupovala firma pod jménem Franze Gastla, dne 16. září roku 1857 ji nechal Georg Gastl zapsat pod svým jménem.⁹⁷⁰ V roce 1862 je podnik Georga Gastla uveden mezi tiskárnami a litografickými ústavu.⁹⁷¹ Kromě toho, že Georg Gastl pokračoval v tištění učebnic, učebních textů nebo nejrůznějších tiskopisů pro školní potřeby, jakými byla např. vysvědčení, pilnostenky, výuční listy nebo třídní knihy apod., tvořily významnou položku v jeho produkci tiskopisy pro moravské úřady, na jejichž vydávání získal v roce 1856 monopol a podržel si ho až do roku 1870. Pro moravské úřady tiskl nejrůznější formuláře, blankety, koncepty, povolení, tabulky, ale i vyhlášky, zákoníky a další tisky i tiskopisy související se státní správou.⁹⁷² Vedle tisků pro školský úřad a státní správu nabízel Georg Gastl tisky pro

---

⁹⁶⁷ V tiskárně Franze Gastla byl vytištěn první díl brněnské i olomoucké řady. Petr Jiří Chlumecký – Carl J. Demuth, *Die Landtafel des Markgrathumes Mähren*. Brünn: Franz Gastl, Nitsch & Grosse, 1856.

⁹⁶⁸ Litografický obraz znaku pánů z Kravař, pánů ze Šternberka a pánů z Cimburka byl vytvořen v litografické dílně Johanna Rauha. – J. Rauh's lith. Kunstanstalt in Wien. Facsimile v. Adolf R. v. Wolfskron 1854. Litografii se znakem města Brna, pánů z Lomnice a pánů z Pernštejna realizoval litografický ústav Reiffenstein & Rösch. – Facsl. v. A. R. v. Wolfskron 1854. Artist. Anst. v. Reiffenstein & Rösch in Wien.

⁹⁶⁹ „*Schul-Zeugnisse für Haupt- und Trivialschulen, Fleißzettel, Prüfungsschriften, Schilder, Lehr-, Jäger- und Meisterbriefe, Kurszettel, Quittungen, Konsignationen für National-Anlehen und Grundentlastungs-Obligationen sind stets zu haben bei Franz Gastl in Brünn, Postgasse Nr. 446.*“ *Neuigkeiten*. VII. Jhrg. Nr. 206. Brünn, Mittwoch 29. Juli 1857.

⁹⁷⁰ „*Buchdruckereibesitzers Georg Gastl um ausnahmsweise Bewilligung zur Protokollirung seine Firma rücksichtlich seines Buchdruckerein- Schriftgießerei, Lithographie- und Leichbibliotheksgeschäfte.*“ MZA, B 14 st., kart. 336, sign. 15/2, fol. 543.

⁹⁷¹ Matthias J. Zeckel, *Handels-, Gewerbe- und allgemeine Adressenbuch nebst dem Häuser-Verzeichnisse der Landeshauptstadt Brünn*. Brünn: Georg Gastl, 1862, s. 77, 101.

⁹⁷² MZA, B 14 st., kart. 333, sign. 15, fol. 705–823.

soukromé osoby i podniky, v jeho nabídce se nacházely např. pozvánky, programy, upomínková grafika, diplomy nebo vstupenky.

Podnik Georga Gastla sídlil na Poštovské ulici v domě číslo 446, v němž působila také firma jeho strýce Johanna Nepomuka Gastla, s nímž také Georg Gastl stejně jako jeho otec úzce spolupracoval. Johann Nepomuk Gastl vlastníci velkoobchod se podílel na distribuci tisků vydávaných jak Franzem Gastlem, tak poté i s Georgem Gastlem. Po smrti Johanna Nepomuka Gastla v roce 1866 došlo k rozprodání jeho majetku, tedy i domu na Poštovské ulici, jehož novým majitelem se stal Johann Bergl.⁹⁷³ Georg Gastl jako vlastník čtvrtiny domu v něm i nadále zůstal a jeho tiskárna zde působila až do počátku 70. let, kdy se Johann Bergl stal také jediným vlastníkem domu.⁹⁷⁴

Tiskárna a kamenotiskárna Franze a Georga Gastla, která v Brně působila, je spojená zejména s vydáváním učebnic a tisků pro moravskou státní správu a v Brně sídlící úřady. Litografická dílna založená u tiskárny v roce 1839 se výrazně neprosadila a pouze doplňovala produkci tiskárny. Byly v ní vydávány především tiskopisy nebo akcidenční tisky, které často doplňovaly vlastní tiskařské práce.

Část tiskárny a kamenotiskárny Franze Gastla koupili před rokem 1858 společníci Ferdinand Buschak a Friedrich Irrgang, kteří s tiskárnou Franze a Georga Gastla spolupracovali již od založení své firmy v roce 1848.⁹⁷⁵ Franz Gastl pro ně tiskl technickou nebo vojenskou literaturu, na níž se jejich vydavatelství zpočátku specializovalo. Poté, co firma Buschak & Irrgang zakoupila část tiskárny Franze Gastla, začala expandovat a byly v ní vydávány nejen knihy a noviny, ale také obrazové materiály. Svou nabídku tiskárna rozšířila i na tisk tabulek, not či akcidenčních tisků.⁹⁷⁶ Také kamenotiskárna firmy Buschak & Irrgang se jako další brněnské specializovala na užitou grafiku, neboť nemohli konkurovat vídeňským

---

⁹⁷³ Dražba a následné rozprodání majetku se konala po smrti bezdětného Johanna Nepomuka Gastla a ne Franze Gastla, jak některá pozdější literatura chybně uvádí. MZA, B 14 st., kart. 333, sign. 15, fol. 325–333.

⁹⁷⁴ Ibidem, fol. 316–319.

⁹⁷⁵ Knihkupectví, které se vypracovalo na jeden z předních brněnských polygrafických podniků, založili v roce 1848 společníci Ferdinand Buschak (1819–1878) a Friedrich Julius Filip Irrgang (1817–1899). Společná firma vystupovala pod názvem Buschak & Irrgang. „*Nimmt Herr Ferdinand Buschak den Herrn Friedrich Irrgang erlernten Buchhändler in seine zu Brünn etablierte Buch-, Kunst- und Musikalien-Handlung als öffentlichen Gesellschafter auf.*“ MZA, fond C 11 Krajský soud civilní Brno – firemní agenda, kart. 37, sign. A III 263, fol. 29–30.

⁹⁷⁶ Více o vydavatelství a tiskárně Buschak & Irrgang viz Lucie Heilandová, Brněnské knihkupectví a tiskárna BUSCHAK & IRRGANG, in: *Studia Bibliographica Posoniensia* 2016, s. 34–45.

litografickým dílnám, které pro vydavatelství Buschak & Irrgang tiskly obrazově zajímavější litografie již od jeho založení. Z vídeňských kamenotiskáren firma Buschak & Irrgang spolupracovala především s Artistische Anstalt von Reiffenstein und Rösch in Wien, u které v roce 1856 nechali vytisknout sérii pohledů na Brno vydanou pod názvem *Album von Brünn*,⁹⁷⁷ nebo s litografickou dílnou Johanna Rauha, kde byl z jejich iniciativy vydán např. portrét rakouského arcivévody Ferdinanda Karla Viktora vytvořený v roce 1850 Augustem Prinzhoferem.⁹⁷⁸ Sami litografii používali na tištění obrazových příloh svých publikací, formulářů, diplomů i jiných akcidenčních tisků.⁹⁷⁹ Jediným jejich větším samostatným počinem v oblasti litografie bylo vydání litografických plánů Brna a Moravy.⁹⁸⁰

Po smrti společníka Ferdinanda Buschaka 24. října 1878 se stal Friedrich Irrgang jediným majitelem a firma Buschak & Irrgang byla na základě dohody Irrganga a Buschakových dědiců zapsána pod touto zavedenou značkou do obchodního rejstříku pro jednotlivce.⁹⁸¹ Dne 1. října 1897 vstoupil do firmy jako veřejný společník Rudolf M. Rohrer mladší (1864–1913).⁹⁸² Smlouva mezi společníky byla uzavřena na 10 let s tím, že může být po této lhůtě prodloužena či Rudolf M. Rohrer od Friedricha Irrganga odkoupí zbylý podíl.⁹⁸³ Po smrti Friedricha Irrganga 13. dubna 1899 se Rudolf M. Rohrer jediným majitelem a původní firmu Buschak & Irrgang začlenil do své firmy.

---

⁹⁷⁷ Jedná se o pohledy na brněnské dominanty vytvořené Karlem Winklerem, můžeme mezi nimi nalézt např. pohled na *Velké náměstí, Chrám městský u sv. Jakuba, Kostel sv. Petra, Die Augustinerkirche in Altbrünn* nebo *Altbrünn vom Franzensberge aus gesehen*.

⁹⁷⁸ August Prinzhofer, *Ferdinand Carl Victor Erzherzog von Oesterreich-Este*. Gedr. bei J. Rauh Wien. Buschak & Irrgang in Brünn. Wien 1850. MZK, sign. Skř.2J-0090.789. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/025/470/2619313167>.

⁹⁷⁹ V roce 1862 např. vydali diplom pro zakládající členy Brünnner Musik-Vereines nebo vytiskli obrazový materiál pro Spolek na obnovu kostela sv. Jakuba, jehož byl Friedrich Irrgang členem. V 60. letech byli jednou z tiskáren, která tiskla také formuláře pro gubernium.

⁹⁸⁰ *Korunní země Morava a Slezsko podle nejnovějších vědeckých a úředních pramenů navržené a pomocí Národní Jednoty Sv. Cyrila a Metoděje vydané v Brně u Bušáka a Irrganga Knihkupců*. Brno 1850. MZK, STMpa-1211.626. Dostupné z: <http://kramerius.mzk.cz/search/handle/uuid:dfdb72fc-d0a8-4229-ab9e-9b30552e6285>.; *Situations-Plan der Landes-Hauptstadt Brünn sammt allen Vorstädten nach den vorzüglichsten und besten Quellen zusammengestellt, und gezeichnet von Franz Doležal im Jahre 1858*. Brünn: Verlag von Buschak & Irrgang, 1858. MZK, sign. Skř.1-0091.416,97. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/023/927/2619320485>.

⁹⁸¹ MZA, C 11, kart. 37, sig. A III 263, fol. 35–41.

⁹⁸² MZA, C 11, kart. 37, sig. A III 263, fol. 50–55.

⁹⁸³ Ibidem, fol. 70–73.; AMB, T 54, kart. 1, inv. č. VI, 75.

Kamenotiskárna Prokopa Fritsche

V pořadí třetí kamenotiskárnu působící v Brně se podařilo založit Prokopu Fritschovi. Stejně jako předchozí držitelé kamenotiskařské licence, bratři Trasslerové i Johann Nepomuk Gastl, chtěl kamenotiskárnu zřídit v rámci své tiskárny působící v Brně od 10. října 1817. Rozšířením svého provozu o litografii a papírografii chtěl Prokop Fritsch zpestřit, zvětšit a zlepšit nabídku své tiskárny, neboť jak sám v své žádosti z 31. května 1829 uvádí, že i nyní realizuje řadu zakázek, na něž by se litografie hodila daleko lépe, a to ať již se jedná o provedení akcidenčních tisků či tiskopisů určených také pro potřeby moravského místodržitelství či policejního ředitelství, které žádal o udělení litografické koncese.⁹⁸⁴

Povolení zřídit u své tiskárny litografii a papírografii bylo Prokopu Fritschovi uděleno dne 21. srpna 1829 na základě dekretu Z. 33240.⁹⁸⁵ Při udělení koncese bylo přihlédnuto k tomu, že tiskař Prokop Fritsch je čestným usedlým brněnským měšťanem provozujícím již dvanáct let tiskárnu, kterou zakoupil i s domem za 14 000 zlatých.⁹⁸⁶ Také práce, které Prokop Fritsch k žádosti připojil, vypovídaly o jeho zručnosti a byly uspokojivým dokladem toho, že kamenotiskárna bude v dobrých rukou. Prokop Fritsch v době, kdy žádal o udělení povolení zřídit kamenotiskárnu, spolupracoval s moravským místodržitelstvím i dalšími v Brně sídlícími úřady, od kterých dostal také příznivé vyjádření ke své žádosti. Fritschova spolupráce s moravským místodržitelstvím fungovala prakticky od dob, kdy se Prokop Fritsch usadil v Brně a otevřel si zde v roce 1817 tiskárnu, v níž byly od roku 1819 vydávány zákoníky *Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für Mähren und Schlesien*, výroční zprávy nebo *Schematismus für das Markgrafthum Mähren und Herzogthum Schlesien*.⁹⁸⁷ Provozování kamenotiskárny bylo Prokopovi Fritschovi povoleno také s vidinou budoucí spolupráce, kterou přislíbil i ve své žádosti. Litografii a papírografii chtěl Prokop Fritsch využít nejen ke komerčním účelům, ale i k tisku nejrůznějších úředních materiálů, tiskopisů, formulářů apod.

---

⁹⁸⁴ MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2.

⁹⁸⁵ Ibidem.

⁹⁸⁶ Ibidem. Tiskárnu zakoupil od vdovy Josefa Františka Neumanna a nacházela se ve městě na čísle 531.

⁹⁸⁷ *Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für Mähren und Schlesien...* Brünn 1829–1849.; *Vierteljähriger chronologischer Auszug der von der k. k. mähr. schles. Kameralgefällen-Verwaltung...* Brünn 1831–1849.; Na vydávání Schematismů se vedle tiskárny Prokopa Fritsche podílela tiskárna Johanna Nepomuka Gastla a Franze Gastla. *Schematismus für das Markgrafthum Mähren und Herzogthum Schlesien für das Jahr...* Brünn 1810–1842.

Jeho kamenotiskárna se zaměřovala na litografický tisk určený pro běžnou, každodenní potřebu. Její produkce odpovídala momentální poptávce a plnila objednávky objednavatelů ze státního i soukromého sektoru.

Kamenotiskárna založená v roce 1829 v rámci podniku Prokopa Fritsche se specializovala především na vydávání akcidenčních tisků a tiskopisů, kdy byla řada tiskařských i litografických zakázek Prokopa Fritsche spojená se správními úřady sídlícími v Brně, zejména pak s moravským guberniem, s nímž měl Prokop Fritsch uzavřený mnohaletý kontrakt. Důležitou součástí produkce tiskárny a následně i kamenotiskárny se tak staly realizace pro moravské místodržitelství, s nimiž se setkáme od počátku založení kamenotiskárny až po rok 1844, kdy byla jeho domluvená spolupráce s moravským místodržitelstvím ukončena a tiskárnu Prokopa Fritsche nahradil podnik Franze Gastla.⁹⁸⁸ Mezi realizacemi pro moravské místodržitelství, které Prokop Fritsch vytvořil, byly nejrůznější tiskopisy, tabulky, vysvědčení, materiály pro normální školy apod. Bohužel ve vyúčtování prací pro gubernium jsou tiskařské i litografické práce zařazeny pod jednu položku „*Drucksorten*“. Jednou z mála konkrétně zdůrazněných litografických zakázek bylo vyhotovení po 200 kusech statistických tabulek na velinovém papíře pro potřeby moravského gubernia i krajských úřadů.⁹⁸⁹

---

⁹⁸⁸ Prokop Fritsch získal šestiletou smlouvu na vyhotovení tiskařských a litografických prací od 28. listopadu 1829 do 27. listopadu 1835. MZA, B 14 st., kart. 322, sign. 15, fol. 939–948. Následně mu byla smlouva o šest let prodloužena a tiskařské i litografické práce měl Prokop Fritsch moravskému guberniu i dalším krajským institucím dodávat od 28. listopadu 1835 do 27. listopadu 1838. MZA, B 14 st., kart. 322, fol. 368–398. Kontrakt mu byl následně ještě jednou prodloužen, a to na dalších šest let, od 28. listopadu 1838 do konce října 1844. „*Der hiesige Buch- und Seindruckerey Besitzer Prokop Fritsch hat aus dem Grunde, weil in dem ihm zugestellten Kontrakte über die Lieferung der Druckarbeiten and die hierin erwähnte k. k. Behörden und Anstalten für die Zeit von 28. November 838 bis Ende Oktober 844...*“ MZA, B 14 st., kart. 323, sign. 15, fol. 892. K dalšímu prodloužení smlouvy již nedošlo a moravské místodržitelství poté odebírá tiskopisy od Franze Gastla, který Prokopa Fritsche nahradil jako dodavatele i v dalších institucích.

⁹⁸⁹ „*im 3ten Mil. Quartale 840, und zwar: bei dem mit 200 Sk. lithographirten statistischen Tabeaux aus Eleganten-Velinpapier in Abzug gebrachten Betrags von 36 fr. 36 xr. C.M. dieß dieser Betrag aus dem Grunde, weil Fritsch wegen der Größe und Schwere der zur Auflage des allergrößten Velinpapier-Formats erforderlichen Steinplatte seine Steindruckpresse abändern und die Zahl die Arbeiter hierbei vermehren mußte...*“ MZA, B 14 st., kart. 323, sign. 15, fol. 654.; „*für die k. k. Kreisante auf Eleganten Velin-Papier von größten Formate angeschafften 200 Stk. lithographirte statistische Tablaux für dem druck ... 60 fr. und für dies Papier 50 fr. Vereint 110 fr. C.M. [...] Da um nach dem 512 dieses Kontrakts die größte Auflage auf Imperial-Real-Papier zu Rieß an druckerlohn 9 fr. und nach Zuschlag der bewilligten 20 pl. für das lithographieren 2 fr. 42 xr. im Ganzen 11 fr. 42 xr. C.M. kosten würde...*“ MZA, B 14 st., kart. 323, sign. 15, fol. 854.

Vedle nejrůznějších formulářů, tiskopisů či tabulek, které Prokop Fritsch tiskl po celou dobu fungování svého podniku, se v produkci jeho kamenotiskárny objevovaly rozmanité akcidenční tisky, např. pozvánky, navštívenky, vstupenky, taneční pořádky, reklamní tisky apod. Jedním z akcidenčních tisků vytištěných v kamenotiskárně Prokopa Fritsche vynikajících svým provedením, je pozvánka na každoroční pernštejnskou svatoanenskou slavnost.⁹⁹⁰ Obrazově atraktivní pozvánka zhotovená technikou pérové litografie zaujme důmyslnou kombinací textu a obrazu. Kaligraficky řešený nápis *EINLADUNG zum ANNA FESTE* vytvořený literami složenými z akantu a květů je po stranách dekorován vlnovkami a spirálami proplétajícími se mezi slovy a třemi medailony, které jsou umístěny po stranách nápisu. Ústřední medailon nacházející se pod nápisem, do něhož je umístěn pohled na hrad Pernštejn, nápaditě doplňuje nápis o obraz místa, kde se slavnost koná. Kromě největšího, centrálního medailonu nápis po stranách doprovázejí dva oválné obrazy menší velikosti s pohledem na v lese postavené taneční pódium, u něhož se sešla četná společnost a na mysliveckou společnost střílející poletující ptáky. Celá kompozice s nápisem je umístěna nad romantickou krajinu, v níž se nejen postupně sjíždí pozvaná společnost, ale také myslivci a střelci soutěžící při střelbě na terč nacházející se za potokem na protilehlé straně obrazu. Zobrazení mírně zvlněné zalesněné krajiny s nízkým skalním masivem tyčícím se nad potokem zaujme svou malebností, proměnlivostí i měkkou modelací. Prokreslení korun stromů, které se postupně ztrácí na horizontu, pohrávání si se světelnými efekty, klidně plynoucí potok a nad ním se zvedající sklaní masiv akcentovaný stínováním a šrafováním vytváří dokonalý celek. Lehká, jemná, detailní kresba i promyšlená kompozice svědčí o kreslířském umění kreslíře a mědirytce Johanna Lichtenberga, jehož litografie realizované jak v kamenotiskárně Prokopa Fritsche, tak i v kamenotiskárně Johanna Nepomuka Gastla a Franze Gastla, svým provedením kvalitativně převyšují běžnou tvorbu brněnských kamenotiskáren. Johann Lichtenberg využívá nejen své kreslířské, ale také své rytecké znalosti, které využívá např. při stínování a šrafurách. Pečlivost, s níž je celá kresba provedena, je jistě dána také charakterem zakázky, kdy mohla být pozvánka použita vícekrát, neboť místo pro vyplnění přesného data zůstalo prázdné.

---

⁹⁹⁰ Johann Lichtenberg, *EINLADUNG zum ANNA FESTE in Pernstein*. J. Lichtenberg lith. Steind. v. P. Fritsch in Brünn, [1829–1840]. 28×45 cm. MZA, sign. Skř.1R-1248.851,10. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:7ff0b254-8053-40b9-8090-b4ae1c001157>.

Ojedinele byla v kamenotiskárně Prokopa Fritsche tištěna knižní grafika a obrazové přílohy byly zařazeny do tisků vydávaných tiskárnou, většinou se jednalo o doprovod některých příležitostných tisků, ale s litografickými přílohami se občas setkáme i v zákonících či schematismech, např. v *Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für Mähren und Schlesien* z roku 1837 se nachází obraz rakouského znaku *Eintheilung des kaiserlich oesterreichischen grossen Wappens*.⁹⁹¹

Prokop Fritsch se tiskařskému umění naučil ve Vídni, v jeho tiskárně byl od poloviny 20. let zaměstnán jako tiskař Johann Reisinger, který zde působil šestnáct let, z toho poslední dva roky i jako litograf. V roce 1841 tehdy již 67letý Johann Reisinger tiskárnu Prokopa Fritsche opustil a několik měsíců pracoval v kamenotiskárně Josefa Georga Trasslera. Po několika měsících se ale vrátil zpět do tiskárny Prokopa Fritsche, kde se s ním setkáme od 1. prosince 1841 do 20. října 1842, kdy je evidován mezi zaměstnanci kamenotiskárny Franze Gastla.⁹⁹² S kamenotiskárnou nějakou dobu spolupracoval také Johann Lichtenberg, s nímž se setkáme i v kamenotiskárně Johanna Nepomuka Gastla nebo Johanna Baptisty Trasslera. Christian d'Elvert uvádí, že bylo v roce 1840 v tiskárně Prokopa Fritsche zaměstnáno 12 osob a tiskárna byla vybavena celkem sedmi tiskařskými lisami, v roce 1853–1854 v tiskárně pracovalo 14 osob, ale vybavena byla pouze čtyřmi lisami.⁹⁹³

Tiskárna a kamenotiskárna Prokopa Fritsche se vedle vydávání výše zmíněných dokumentů spojených se státní správou zaměřovala většinou na tisk akcidenčních tisků a drobnějších příležitostných tisků, často pouze několikastránkových. Byly zde tištěny nejrůznější zprávy, přednášky, proslovy, oslavné řeči, kázání apod.⁹⁹⁴ Kromě toho se podílela na tisku novin *Brünner Tageblatt* i *Neuigkeiten*. Vedle těchto drobnějších prací a akcidenčních tisků se v produkci Prokopa Fritsche setkáme rovněž s příležitostnou grafikou. Jednou

---

⁹⁹¹ *Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für Mähren und Schlesien. Achtzehnter Band.* Brünn: Gedruckt in der Buchdruckerey des Prokop Fritsch, 1837.

⁹⁹² MZA, B 26, kniha 843.

⁹⁹³ „Sie hatte: 6 gewöhnliche und 1 Regal-Pressen, von denen 4 im Gange waren und beschäftigte 12 Personen. Gegenwärtig hat dieselbe 1 Maschine und 3 Buchdruck-Handpressen, und beschäftigt 14 Personen.“ Christian d'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckes*, s. 113.

⁹⁹⁴ Benedikt Richter, *Rede über den Portiuncula-Ablaß, gehalten im Jahre 1833 in der Kirche der P. P. Kapuziner in Brünn vom Benedict Richter Benediktiner des Stiftes Raygern, Professor der Religionswissenschaft und der Erziehungskunde, an der Brünner philosophischen Lehranstalt.* Brünn: Prokop Fritsch, 1833.; Theodor Hinke, *Anrede bei Gelegenheit als ein nuegeweihter Priester des Kapuziner-Ordens seine Frimiz hielt.* Brünn: Prokop Fritsch, 1833.; *Beym letzten Zusammenseyn in den Hallen der Philosophie.* Brünn: Prokop Fritsch, 1831.

z litografií vytvořenou v jeho kamenotiskárně byl např. pohled na katafalk Františka I. vystavený v brněnském minoritském kostele *KATAFALK bei den EXEQUIEN für S. MAJESTÄT FRANZ I. in der Kirche der P. P. MINORITEN in Brünn*.⁹⁹⁵ Jednoduchá křídová litografie je dílem Mathiase Stiasneho (1794–1866), který se svému kreslířskému umění naučil na pražské Akademii, kde byl jedním z žáků Josefa Berglera. Po absolvování studií a několika studijních cest se rozhodl přesídlit do Brna, kde působil od konce 20. let. V roce 1841 zde spolu se svojí dcerou Johannou založil kreslířskou školu, mezi jejíž žáky patřil např. brněnský malíř Josef Zelený, grafik a mědirytec Fritz Bruckner nebo litograf Heinrich Fischer. Litografie katafalku Františka I., kterou v kamenotiskárně Prokopa Fritsche Mathias Stiasny vytvořil, se plně soustředí na zachycení této efemérní architektury tvořené jednoduchým baldachýnem, pod kterým je umístěno pódium, na němž je položena rakev obklopená svícemi. Kresba katafalku působí poměrně neuměle a disproporčně a na obraze jsou jasně patrné chyby v jeho celkovém rozvržení i perspektivním zobrazení. Neobratnost a disproporčnost kresby je ještě zvýrazněna tím, že je katafalk postaven na podlahu tvořenou šachovnicovými poli. Při kresbě se Mathias Stiasny sice snažil využít charakteru litografické křídly, kdy kreslí v ploše, vytváří měkké přechody nebo si pohrává se stínováním, ale nedosahuje očekávaného účinku a celá kresba působí velice neobratně.

Také další litografický obraz, který Mathias Stiasny ve spolupráci s Prokopem Fritschem vytvořil, je obrazově spíše podprůměrný. Jedná se o portrét francouzského zápasníka, atleta a artisty Jeana Dupuise (1799–1888), jenž se proslavil svou silou i zápasnickým uměním.⁹⁹⁶ Na svých cestách s cirkusem po Evropě předváděl nejen svou sílu, ale také zápasil s dobrovolníky, kteří si svojí výhrou mohli přijít na zajímavý finanční obnos. V roce 1835 a 1847 navštívil mimo jiné Prahu i Brno a jeho představení vzbudila velký ohlas. Portrét Mathiase Stiasneho vznikl patrně jako reakce na první návštěvu tohoto zápasníka v Brně. Jean Dupuis je na křídové litografii zachycen, jak drží čtyři stokilová závaží a upřeně se dívá dopředu. Mathias Stiasny chtěl prostřednictvím kresby demonstrovat jeho sílu,

---

⁹⁹⁵ Mathias Stiasny, *KATAFALK bei den EXEQUIEN für S. MAJESTÄT FRANZ I. in der Kirche der P. P. MINORITEN in Brünn*. Math. Stiasny Lith. Brünn: ged. bei P. Fritsch in Brun, [1835?]. 26,5×21 cm. VKOL, sign. II 52.047.

⁹⁹⁶ Mathias Stiasny, *JEAN DUPUIS, erster Ringer und Athlete, unter dem Namen des Unvergleichlichen bekannt*. gez. u. Lithog. von Math. Stiasny. Brünn: gedr. bei P. Fritsch, [1835?]. 34×26 cm. VKOL, sign. II 52.044/4.

proto ho nejen nechal držet čtyři stokilová závaží, ale také se soustředil na prokreslení jeho svalů. Také v tomto případě kresba Mathiase Stiasnyho nepůsobí jistě a výrazná obrysová kresba působí neuměle, stejně jako přechody a stínování. Také snaha o vytvoření pozadí za portrétovaným celý obraz spíše deformuje a přechod mezi postavou Jeana Dupuise a pozadím je velice neobratný.

Karel Chyba uvádí, že tiskař a litograf Prokop Fritsch působil v Brně v letech 1817–1853⁹⁹⁷ a také u Christiana d'Elverta se dočteme, že majitelem původní Fritschovy tiskárny je v roce 1854 již Johann Gastl, což by odpovídalo dataci uvedené Karlem Chybou.⁹⁹⁸ Vlastní kamenotiskárna, kterou Prokop Fritsch založil jako součást tiskárny, se výrazněji neprosadila a její provoz měl být ukončen již v roce 1838,⁹⁹⁹ což potvrdila později i komise moravského místodržitelství, která v roce 1841 uvádí, že kamenotiskárna Prokopa Fritsche již několik let kvůli nedostatku zakázek plně nefunguje.¹⁰⁰⁰ Od 40. let se tak setkáme spíše s ojedinělými litografickými zakázkami, např. v roce 1844 uvádí moravské gubernium, že pro jeho potřeby vyhotovil Prokop Fritsch litografické práce v hodnotě 846 zlatých.¹⁰⁰¹ Provoz samotné tiskárny byl ukončen v polovině 40. let, kdy vydávání publikací pro státní správu převzala tiskárna Franze Gastla. O ukončení provozu tiskárny Prokopa Fritsche v polovině 40. let svědčí také to, že Prokop Fritsch je naposledy uveden v soupise tiskařů roku 1842¹⁰⁰² a poslední práce pro moravské místodržitelství realizoval v roce 1844, kdy byl rovněž ukončen mnoholetý kontrakt, který s místodržitelstvím uzavřel.¹⁰⁰³ Prokop Fritsch se ve stávající brněnské konkurenci

---

⁹⁹⁷ Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů*, s. 93–94.

⁹⁹⁸ „Die Brünnner Buchdruckerei, welche dem Neumann, später dem Prokop Fritsch, eigentlich dem Johann Gastl gehörte und noch in des letzteren Besitz ist.“ Christian d'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckes*, s. 113. Díky tomu, že tiskárnu Prokopa Fritsche získal Johann Gastl, došlo k definitivnímu spojení celé tiskárny Josefa Františka Neumanna, jejíž část Gastlovi zakoupili již v roce 1815.

⁹⁹⁹ „hat im Jahre 1838 den Betrieb aufgegeben“ MZA, B 26, kniha 843.

¹⁰⁰⁰ MZA, B 14 st., kart. 333, sign. 15, fol. 72v.

¹⁰⁰¹ V září 1844 byly tiskárnou Prokopa Fritsche pro potřeby moravského gubernia vyhotoveny nejen tiskařské, ale také litografické práce. „für Lithographien von 846 fr. 1 xr. auf 791 fr. 37 xr. C.M. adjustirt worden.“ MZA, B 14 st., kart. 323, sign. 15, Nro. 35896/4821.

¹⁰⁰² AMB, fond A Stará spisovna: In publicis SS 1784–1789(1851), kart. 214, inv. č. 1946, fasc. 164/15.

¹⁰⁰³ Např. dne 29. ledna 1844 byla Prokopu Fritschovi za nejrůznější tiskařské práce a papír vykonané ve čtvrtém čtvrtletí poukázána částka 675 zlatých a 53 krejcarů. „Das k.k. Kaulzahlamt hat dem hiesigen Buchdrucker Prokop Fritsch für die von ihm zum Gebrauche dieses k. k. Guberniums, nach dem anruhenden Buchhalterischen Ausweise, den Verdienstbetrag von Sechshundert Siebenzig Fünf Gulden 53 xr. Conv. Mzn...“ MZA, B 14 st., kart. 323, sign. 15, fol. 273. Dne 7. března 1845 pak byla Prokopovi Fritschovi za nejrůznější tiskařské práce pro moravské gubernium i brněnský magistrát vyplacena částka 230 zlatých a 10 krejcarů. „Buchdruckers Prokop Fritsch über die von ihm an das

nedokázal prosadit. Jeho tiskárna i kamenotiskárna, která byla spojena především s vydáváním akcidenčních tisků, tiskopisů a drobných zakázek pro brněnské měšťany, měla spíše okrajový význam. Většina její produkce zůstává i díky jejímu charakteru anonymní. Poté, co v průběhu 40. let začal expandovat podnik Franze Gastla a Gastlovi se podařilo získat monopol na vydávání tiskopisů, přišel Prokop Fritsch o řadu zakázek pro státní správu. Když mu v polovině 40. let nebyla obnovena smlouva na tisk materiálů pro státní úřady a kontrakt místo něj získal právě Franz Gastl, začala jeho tiskárna, nacházející se na Pekařské ulici 59, upadat. K zániku tiskárny přispělo jistě také to, že dne 21. dubna 1843 zemřel Fritschův syn Andreas, který byl tiskařem stejně jako jeho otec. Prokop Fritsch na počátku 50. let (zřejmě roku 1853) tiskárnu přenechal Johannu Gastlovi.

Kamenotiskárna Rudolfa Rohrera a jeho dědiců

Rudolf Rohrer, který od strýce Johanna Baptisty Trasslera 1. října 1831 odkoupil rodinnou tiskárnu, z níž vytvořil moderní podnik navázaný na rozsáhlou distribuční síť, která sahala až za hranice habsburské monarchie. První kontakty si Rudolf Rohrer vytvořil již v době svého vídeňského pobytu, kdy se mu podařilo napojit nejen na knihkupeckou síť, ale díky své plánované botanické cestě na Jamajku i na zámořský obchod. Ve své tiskárně vydával především vědecké publikace a odborné časopisy. Pokračoval ve vydávání *Mittheilungen*, v roce 1838 založil časopis *Moravia*, který se primárně věnoval krásné literatuře a na svých stránkách představoval čtenářům beletristická díla, autoři se věnovali také historickým tématům nebo moravským pověstem, jejichž sbírání podporoval. Vedle toho plánoval Rudolf Rohrer vydávat botanický časopis, kde by mohl i on publikovat své poznatky. Studium botaniky bylo jeho celoživotní vášní, již jeho plánovaná a nakonec neuskutečněná studijní cesta na Jamajku měla vést k poznání tamní krajiny. Poté, co se Rudolf Rohrer trvale usadil v Brně, začal studovat zdejší krajinu a společně s botanikem Augustem Mayerem vydal encyklopedii moravské flóry nebo s augustiniánem Cyrilem Nappem založil u augustiniánského kláštera na Starém

---

K. K. Kreisamt in 4ten Militär Quartale 844 gelieferten Druckarbeiten sind auf 191 fr. 49 2/4 xr. C.M. adjustirt worden. ... Die Dominien und Magistrate haben aber die Kosten für die übrigen Drucksorten mit 172 fr. 35 2/4 xr. und für die Pagine mit 57 fr. 35 xr. Zusammen mit 230 fr. 10 2/4 xr. C.M. zu vergüten.“ MZA, B 14 st., kart. 323, sign. 15, fol. 258–261.

Brně botanickou zahradu, jejíž součástí měl být také skleník.¹⁰⁰⁴ K založení přírodovědně zaměřeného časopisu nakonec nedošlo, a tak se s botanickými studii Rudolfa Rohrera setkáme na stránkách *Mittheilungen* nebo v zahraničních časopisech.¹⁰⁰⁵

Rudolf Rohrer se jako majitel prosperující tiskárny a knihkupectví se zanedlouho rozhodl rozšířit svůj podnik i o litografickou dílnu.¹⁰⁰⁶ Po svém osamostatnění sice nějaký čas spolupracoval s kamenotiskárnou svého strýce Johanna Baptisty Trasslera, ale již záhy se jejich cesty rozešly a tak tiskárna Rudolfa Rohrera využívala služeb kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera stále méně a v případě potřeby ilustrací, oslovil Rudolf Rohrer spíše některou z konkurenčních brněnských nebo vídeňských dílen, tisky také častěji ilustroval dřevoryty. Ve své žádosti o udělení kamenotiskařské koncese ze 4. února 1835 Rudolf Rohrer uvádí, že povolením litografického tisku získá jeho produkce daleko větší typografickou úroveň a budou zde moci být realizovány nejrůznější tiskopisy, tabulky apod., je tedy evidentní, že mu při zřízení litografické dílny šlo primárně o vydávání tiskopisů a tisk akcidenčních tisků než aby plánoval využívat litografii v knižní ilustraci nebo umělecké tvorbě.¹⁰⁰⁷ Jako zavedený knihtiskař provozující od roku 1832 vlastní podnik, chtěl právě zřízením kamenotiskárny rozšířit svojí nabídku a četnému publiku poskytnout levnější i kvalitnější provedení nejrůznějších typografických

---

¹⁰⁰⁴ Rudolf Rohrer se celý život zajímal o botaniku, již ve Vídni sbíral různé rostliny, společně s brněnským augustiniánem Cyrilem Nappem plánoval v Brně založit subtropický skleník a podílel se na založení botanické zahrady u augustiniánského kláštera na Starém Brně. Po celý svůj život budoval herbář, který obsahoval na 10 000 evropských i mimoevropských rostlin, který po jeho smrti Hedwiga Rohrerová nabídla ke koupi Františkovu muzeu nebo rajhradskému klášteru. MZA, E 6, kart. 110, inv. č. 1673, sign. D.c.2, fol. 185. Rudolf Rohrer společně s botanikem Augustem Mayerem pracoval na botanické publikaci, v níž popsali přes 1 500 rostlin nacházejících se na území Moravy a Slezska. Rudolf Rohrer – August Conrad Mayer, *VORARBEITEN zu einer FLORA des Mährischen Gouvernements oder systematisches VERZEICHNISS aller in Mähren und in dem k.k. östr. Antheile Schlesiens wildwachsenden bis jetzt entdeckten phaenogamen Pflanzen*. Brünn: gedruckt und im Verlage bei Rudolph Rohrer, 1835. Na atlas rostlin chtěli navázat dílem věnujícím se pěstování rostlin na Moravě, z něhož po Rohrerově smrti August Conrad Mayer otiskl několik studií. Vedle botaniky se Rudolf Rohrer zajímal také o meteorologii, kdy dokumentoval a na stránkách časopisu *Mittheilungen* publikoval řadu svých pozorování.

¹⁰⁰⁵ *Erinnerungs-Blätter an das 100-jährige Jubiläum der Buch- und Steindruckerei von Rudolf M. Rohrer in Brünn am 17. April 1887*. Brünn: Druck und Verlag von Rudolf M. Rohrer, 1887, s. 32–33.

¹⁰⁰⁶ Povolení k provozování tiskárny získal Rudolf Rohrer 13. dubna 1832 na základě dekretu Z. 34831. MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2, fasc. 8389/904.

¹⁰⁰⁷ „... jenes Gewerbe bei den gegenwärtigen Verhältnissen der Typographie nur in Verbindung mit der Steindruckerei, als ein ergänzende Theil derselben, mit einigem Vortheile betrieben werden kann, da ein großen Theil der typographische Arbeiten, zB. Tabellen etc. dermal nur mittelst des Steindruckes konkurrenzfähig geliefert werden könne. [...] Auch dürfte selbst das Bedürfniß des Publikums die Entstehung meiner neuen Steindruckerei erheischen...“ MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2, fasc. 8389/904.

i obrazových výtvorů. Ve své žádosti Rudolf Rohrer také uvádí, že k provozování kamenotiskárny má ty nejlepší předpoklady, neboť během svých vídeňských studií si osvojil kreslířské umění i zájem o chemii a nejrůznější technologie. Kromě toho absolvoval několikaletou praxi v Trasslerovské tiskárně, u níž byla současně provozována litografická dílna, a tudíž si zde osvojil litografické umění.¹⁰⁰⁸ Protože Rudolf Rohrer doložil všechny potřebné dokumenty a také se jednalo o usedlého, řádného a čestného občana, nebyly proti zřízení jeho kamenotiskárny žádné námitky a její vznik podpořilo moravské místodržitelství i policejní úřad. Při udělení koncese bylo přihlíženo i ke stávající situaci a určitému úpadku Trasslerovské kamenotiskárny.¹⁰⁰⁹ Povolení provozování kamenotiskárny bylo Rudolfu Rohrerovi jako řádnému, čestnému a usedlému občanovi uděleno na základě dekretu 8389 vydaného 13. března 1835.¹⁰¹⁰

Kamenotiskárna Rudolfa Rohrera se ale zaměřovala na vydávání tabulek, formulářů a tiskopisů, ale v její produkci se setkáme i s akcidenčními tisky, ať již se jedná o nejrůznější blahopřání, novoročenky, pozvánky, diplomy, členské listy, tovaryšské a mistrovské listy, vizitky, hlavičkové papíry nebo příležitostné tisky. Mezi výtvořky litografické dílny ale spíše převažovaly typografické práce, často kaligraficky řešené. Do čela kamenotiskárny byl hned zpočátku přijat původem brněnských litograf Ignaz Wolf (nar. 1811), kterému Rudolf Rohrer 9. listopadu 1835 nabídl místo se mzdou sedmi zlatých týdně, s tříměsíční zkušební dobou a dvouměsíční výpovědní lhůtou.¹⁰¹¹ Ignaz Wolf, který se stal vůdčí osobností kamenotiskárny, v ní působil až do 60. let a řada litografických prací je jeho dílem.

Kamenotiskárna měla již od počátku doplňovat a rozšiřovat nabídku tiskárny. Díky iniciativě Rudolfa Rohrera a jeho neutuchajícímu nadšení pro technické vynálezy se jeho tiskařský podnik stal jedním z nejmodernějších a nejlépe

---

¹⁰⁰⁸ „Unter den letztern befinden sich auch jene über Chemie, Technologie und Zeichnenkunst welche Zeugnisse mit hinblick aus die überhaupt technologische Richtung seiner Bildung, seine Fähigkeit zur Betreibung der Steindruckerei um so mehr beweisen dürften, als er laut des weiter anliegende Zeugnisse des gewesenen Buch- und Steindruckerei besitzers J. G. Traßler dessen ganzes Geschäft mit Einschluß des lithographischen Zweiges durch mehrere Jahre selbstständig geleitet hatte.“ Ibidem.

¹⁰⁰⁹ „... daß in polizeilicher Beziehung gegen die Verleihung eine Steindruckerei an den Buchdrucker Rudolph Rohrer – der ein sehr ordentlicher, rechtlicher und thätiger Mann ist, um so weniger ein Anstand obwaltet, weil das Bedürfniß bei dem Stillstand der Traßlerischen Steindruckerei die Errichtung einer neuen rätlich macht um nicht der neu allein bestehenden Steindruckerei eine Art Monopol einzuräumen. Brünn am 23. Febr. 1835.“ Ibidem.

¹⁰¹⁰ MZA, B 26, kniha 843.

¹⁰¹¹ AMB, T 54, kart. 2, inv. č. 42.

vybavených na Moravě. Jeho zásluhou byla pozvednuta typografická úroveň tisků i realizována obrazově i typograficky zajímavá díla.¹⁰¹² Ediční plán tiskárny byl zaměřen na vydávání odborných publikací a Rudolf Rohrer podporoval badatelské nadšení brněnských autorů. V jeho tiskárně byla tištěna historická díla Christiana d'Elverta, topografie Gregora Wolného nebo přírodovědné spisy Franze Diebla. Dále zde vyšlo např. jedno z prvních popsání luhačovických pramenů od Josefa M. Winklera, studie o choleře od Rohrerova bratra Moritze Rohrera nebo obsáhlé kuchařské knihy jeho matky Judity Rohrerové vydané v české i německé jazykové mutaci.¹⁰¹³ Vedle německy tištěných děl publikoval Rudolf Rohrer také českou literaturu, např. souborné dílo Františka Matouše Klácela nebo v jeho tiskárně vyšla učebnice českého jazyka.¹⁰¹⁴ Bohužel je většina spisů vydaných tiskárnou Rudolfa Rohrera prosta jakékoliv obrazové výzdoby a kamenotiskárna se tak na produkci tiskárny podílela jen ojediněle. Také sám Rudolf Rohrer při zakládání kamenotiskárny počítal s tím, že se bude primárně věnovat tiskopisům a akcidenčním tiskům, jejichž tisk byl ale také spíše sporadický. S litografickými přílohami pocházejícími z kamenotiskárny Rudolfa Rohrera se setkáme např. v časopise *Mittheilungen*, který si po celou dobu podržel shodnou podobu a odborné studie byly i nadále v případě potřeby doprovázeny litografickými přílohami. Ve 30. letech se zde objevují především nesignované technické nákresy, v ročníku 1839 se ale setkáme např. s nákresy středověkých mincí.¹⁰¹⁵ Jedním z mála děl majících litografickou přílohu je publikace Františka Diebla *Katechismus der Obstbaumzucht*,

---

¹⁰¹² „Er verband mit der Druckerei eine Lithographie, schaffe die erste Schnellpresse in Mähren an; führte allda den Congrevedruck zuerst ein; errichtete der Erste in diesem Lande eine Stereotypengießerei, aus welcher mehrere kleinere Arbeiten hervorgingen und lieferte vortreffliche Erzeugnisse in Congreve und Farben-, Gold und Silberdrucke.“ Rohrer, Rudolf, in: Constant Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich...* 26. Theil, Rhédy – Rosenauer. Wien 1874, s. 285.

¹⁰¹³ Josef M. Winkler, *Darstellung der Luhatschowitzer Mineralquellen in Mähren...* Brünn: Rudolph Rohrer, 1835.; Moritz Rohrer, *Die epidemische Brechruhr zu Lemberg*. Brünn: bei J. G. Trassler, 1831. Kuchařské knihy Judity Rohrerové byly vydány v české i německé jazykové mutaci. Juditha Rohrerová, *Co hrdlo ráčj, neb 500 rozličných pokrmů, pochoutek, rosolů, zawařenin, naloženin etc.* Brno: J.G. Trassler, 1831. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:0fa855e0-58a3-11e2-a66b-005056827e52>.; Juditha Rohrerová, *Vollständige und genaue Anleitung alle Gattungen von Backwerk, Krem's, Sulzen, eingesottenem und eingelegtem Obste auf die beste und wohlfeilste Art zu verfertigen: ein sehr nützliches Handbuch für jede Haushaltung*. Brünn: Rudolph Rohrer, 1834. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:7d20b562-7f12-11e1-bc28-0050569d679d>.

¹⁰¹⁴ František Dobromysl Trnka, *Praktisches Lehrbuch der čechischen vulgo böhmischen Sprache...* Brünn: R. Rohrer, 1830. MZK, sign. 2-8.231. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:6c40a36f-34ac-42ef-ba88-e9632f2fe815>.

¹⁰¹⁵ Na příloze k 26 dílu *Mittheilungen* jsou mince používány v době Spytihněva I., Václava I. a Boleslava I. Münzen. Beilage zu No. 26 der *Mittheilungen*, Jahrg. 1839.

kteřá byla později v kamenotiskárně dědiců Rudolfa Rohrera vydána ještě několikrát, a to v české i německé jazykové mutaci.¹⁰¹⁶ Čtyři litografické přílohy vytvořené technikou pérové litografie zachycují nejrůznější nástroje používané při sadařské práci, ukázky roubování i způsob zpracování ovoce. Autorovi jednoduchých názorných kreseb šlo především o názornost, čemuž byl také podřízen styl kresby. Díky tomu, že jednotlivé obrazy jsou pouze číslované, mohly být litografie použity zároveň v českém i německém vydání. V případě pozdějších vydání vytištěných ve 40. letech se autoři litografií původními obrazy pouze inspirovali a při bližším srovnání nalezneme drobné odchylky a nepřesnosti.

Kamenotiskárna Rudolfa Rohrera se specializovala ve vydávání tiskopisů, mezi její zákaznky patřily vojenské úřady, pro které kamenotiskárna a tiskárna Rudolfa Rohrera pravidelně tiskla nejrůznější blíže nespécifikované technické nákresy. Zakázky kamenotiskárny byly často spojené se zakázkami Rohrerovy tiskárny a stejně tomu bylo i v pozdější době, kdy tiskárnu vedla Hedwiga Rohrerová.¹⁰¹⁷

Mezi nejkrásnější litografické publikace, které Rudolf Rohrer vydal, patří dílo *Mährens ausgezeichnete Volkstrachten*, které je tvořeno třiceti kolorovanými litografiemi zobrazujícími moravské kroje.¹⁰¹⁸ Rudolf Rohrer vznik publikace inicioval, ale protože mu záleželo na kvalitě provedení, nesvěřil jeho realizaci vlastní brněnské kamenotiskárně, neboť si byl jistě vědom limitů své litografické dílny, která se věnovala tisku tiskopisů a akcidenčních tisků, čemuž také odpovídala průměrná úroveň její produkce. Autorem kreseb krojů byl malíř a fotograf Wilhelm Horn (1809–1891), který své obrazy zároveň převedl do litografické podoby a album bylo vytištěno u Johanna Höfelicha ve Vídni.¹⁰¹⁹ Tiskárna Rudolfa Rohrera se prezentovala alespoň na barevně tištěném titulním listu uvádějícím celé dílo. Jemné křídové litografie zobrazující vždy po páru prezentujícím daný moravský kraj byly následně ještě kolorovány, což dodalo litografickým obrazům nejen na půvabu, ale

---

¹⁰¹⁶ František Diebl, *Katechismus o chování owočných stromu...* Brno: Rudolph Rohrer, 1837. MZK, sign. 1-94.821.

¹⁰¹⁷ Např. v roce 1836 tiskárna a kamenotiskárna Rudolfa Rohrera zhotovila pro vojenské velitelství několik velkých a malých rysů. AMB, T 54, kart. 2, inv. č. 43.

¹⁰¹⁸ Wilhelm Horn, *Mährens ausgezeichnete Volkstrachten*. Brünn: Congreve-Druck von Rudolf Rohrer, 1837. MZK, sign. 5-3.908. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:fc8f10f0-056f-11e3-9923-005056827e52>.

¹⁰¹⁹ Na jednotlivých litografických listech se můžeme setkat s autorským údajem *Gez. u. lith. v. W. Horn. gedr. b. Joh. Höfelich*.

také byl tímto způsobem představen moravský kroj jako celek ve vší své pestrosti. Wilhelm Horn na svých litografiích věnoval pozornost každému jednotlivému detailu, drobná kresba tak zachycuje jemné krajky, bohaté výšivky a nejrůznější zdobení, s nímž jsme se mohli na moravských krojích setkat. Pozornost Wilhelm Horn věnoval také doplňkům nebo pokrývkám hlavy, ať již se jedná o nejrůznější věnečky, čepce nebo klobouky. Zajímavé je pak srovnání nejen jednotlivých krojů navzájem, ale také jejich variant pro svobodné a sezdané osoby. Postavy na jednotlivých obrazech nepůsobí strnule a je mezi nimi patrná interakce. Wilhelm Horn nechtěl zachytit nehybné izolované figury hledící na diváka, ale osoby na jeho litografiích spolu rozmlouvají, u čehož často výrazně gestikulují, putují krajinou nebo se láskyplně drží za ruce. Osoby jsou zobrazené ze všech stran, v některých případech dokonce jeden z páru promyšleně stojí k divákovi zády, díky čemuž vynikne výšivka na kabátě, řasení sukni či úprava a výzdoba čepců a klobouků na jejich hlavách. Zásluhou dramatického pojetí každého výjevu působí celé album velice živě a zajímavě. Efektní je rovněž umístění postav do jejich autentického prostředí, které tvoří kulisy v pozadí obrazu, tak je např. pár představující brněnský kroj umístěn před vedutu Brna, pár z Velkých Pavlovic do vinohradu, přerovský pár před Helfštýn, vyškovský pár před hluboký les nebo olomoucká dvojice do rozlehlé úrodné krajiny. Album třiceti litografických pohledů, kterým následné kolorování dodalo překvapivou pestrost a působivost, bylo i ve své době unikátním počinem a jeho umělecká i dokumentární hodnota je zcela nepopiratelná. Obrovský přínos publikace představující takto komplexně moravské kroje oceňovali již současníci a také Rudolf Maria Rohrer ve svém pamětním spise neopomněl vyzdvihnout jedinečnost celého projektu. „*Die Verbesserung des Druckverfahrens ermöglichte Rohrer, das schöne, volkskundlich lehrreiche Werk ‚Mährens ausgezeichnete Volkstrachten‘ (1837) in Congreve-Druck herauszugeben. Es sind ‚30 colorierte Blätter‘, die Wilhelm Horn ‚gezeichnet und lithographiert‘ und ‚den hochlöblichen Herren Ständen in tiefster Ehrfurcht gewidmet‘ hat. Dem Trachtenforscher und Heimatkundler leistet das Werk noch heute wertvolle Dienste.*“¹⁰²⁰

Kamenotiskárna a především tiskárna pod vedením Rudolfa Rohrera maximálně prosperovala a brzy se stala nejvýraznějším brněnským polygrafickým podnikem. Rudolf Rohrer plnohodnotně navázal na Trasslerovskou vydavatelskou

---

¹⁰²⁰ *Anderthalb Jahrhunderte Rudolf M. Rohrer*, s. 35–36.

tradici, kdy se specializoval na vydávání odborné literatury a podporoval badatelské úsilí brněnských autorů. S neutuchajícím zájmem sledoval novinky v polygrafickém oboru, zajímal se o nejrůznější vynálezy, měl chuť se učit a poznávat stále nové věci, což dokládají také jeho studijní cesty do německých, pražských nebo vídeňských tiskáren. Neváhal investovat do modernizace provozu tiskárny, pro niž také plánoval postavení nových a větších prostor na Baštách, které byly v této době velice lukrativní lokalitou.¹⁰²¹ „*Ihm verdankt unser Vaterland die Einführung des neuesten Fortschrittes der Typographie und die Früchte der dadurch geweckten Konkurrenz. Nach und nach erhielt sein Etablissement den Farben- und Prägedruck, dann die Stereotypie, welche er nach einer neuen Methode in München im Jahre 1835 erwarb, nach neuem System gebaute Pressen, und einige Zeit vor seinem Tode die Schnellpresse.*“¹⁰²² Jeho velkolepé plány byly bohužel změřeny jeho předčasnou smrtí. Rudolf Rohrer již od mládí nebyl úplně zdravý, i proto s ním matka odjela z Krakova do Vídně, kde mu zajistila lepší zdravotní péči. Jeho nedobrý zdravotní stav mu neumožňoval plné nasazení, což mu ale neubíralo nadšení a chuť se pouštět do stále nových projektů a poznávání nových věcí.¹⁰²³ Během svých zdravotních dovolených, které trávil nejen v českých lázních, ale např. i v Alpách, se jako nadšený botanik pouštěl do poznávání a studování tamní přírody a sbírání exemplářů určených do plánovaného skleníku či botanické zahrady, kterou chtěli s Cyrilem Nappem u starobrněnského kláštera založit. Jeho zdravotní stav se rapidně zhoršil koncem roku 1838 a on se již nemohl věnovat provozu tiskárny, kde ho plně zastoupil Wilhelm Burkart, který v tiskárně působil již od roku 1831. Wilhelm Burkart se brzy vypracoval z řadového zaměstnance na faktora tiskárny, který měl Rohrerovu plnou důvěru a v době jeho nepřítomnosti, ať již ze zdravotních důvodů nebo po dobu jeho badatelských a studijních cest, vedl tiskárnu. Kromě toho se Wilhelm Burkart společně s Rudolfem Rohrerem účastnil stáže v pražské tiskárně synů Bohumila Haase nebo podnikl několik cest do Vídně, aby se zde seznámil s novinkami v polygrafickém průmyslu. V létě roku 1839 Rudolf Rohrer absolvoval léčebnou kúru v Karlových Varech, ta ale bohužel nepřinesla žádné zlepšení

---

¹⁰²¹ AMB, T 54, kart. 2.

¹⁰²² Jan Ohéřal, Rudolf Rohrer. Biographie, in: *Moravia*. Dritter Jahrgang, Nro. 74. Montag den 14. September 1840, s. 302.

¹⁰²³ „*Mit seltener Energie leitete er sein Geschäft; bei verhältnißmäßig geringen materiellen Hilfsmitteln ward dasselbe in wenigen Jahren durch seine Kenntnisse sowohl, als die strengste Gewissenhaftigkeit zu einem bedeutenden erhoben.*“ Ibidem, s. 301.

a Rudolf Rohrer zemřel 14. září 1839.¹⁰²⁴ Zanechal po sobě manželku Hedwigu Rohrerovou, rozenou Ott (1813 – 31. ledna 1852), s níž se oženil 19. dubna 1835, a tři malé děti Marii, Hedwigu a teprve ročního Rudolfa, který se později stal jeho nástupcem.¹⁰²⁵

Hedwiga Rohrerová

Po smrti Rudolfa Rohrera 14. září 1839 převzala jeho manželka Hedwiga Rohrerová vedení tiskárny i kamenotiskárny a zároveň byla jmenována poručnicí dosud nezletilých dětí, tříleté Marie, dvouleté Hedwigy a ročního Rudolfa. Správcem a rodinným zástupcem se stal bratr Hedwigy Rohrerové, právník Rudolf Ott.¹⁰²⁶ Firma po smrti Rudolfa Rohrera vystupovala pod názvem Rudolf Rohrer's sel. Wittwe a v jejím čele stála Hedwiga Rohrerová. Vedením obou provozoven byl 4. ledna 1840 oficiálně pověřen faktor Wilhelm Burkart, který se stal vůdčí osobností tiskárny i kamenotiskárny již v době života Rudolfa Rohrera.¹⁰²⁷

V březnu 1840 došlo k přestěhování tiskárny do nového domu stojícího na Baštách, který začal stavět Rudolf Rohrer.¹⁰²⁸ Tiskárna a kamenotiskárna Hedwigy Rohrerové zaměstnávala 20 osob a vybavena byla mimo jiné dvěma rychlolisy, třemi ručními lisy, jedním litografickým lisem a jedním hydraulickým lisem.¹⁰²⁹ Mezi zaměstnance kamenotiskárny v roce 1839 patřil litograf Ignaz Wolf, kterého zaměstnal již Rudolf Rohrer v roce 1835, od roku 1838 v kamenotiskárně působil

---

¹⁰²⁴ Jan Ohéřal, Rudolf Rohrer. Biographie, in: *Moravia*. Dritter Jahrgang, Nro. 75. Montag den 17. September 1840, s. 306.

¹⁰²⁵ Marie Rohrerová (nar. 18. ledna 1836), Hedwiga Rohrerová (nar. 13. dubna 1837) a Rudolf Rohrer (nar. 6. září 1838 – 6. prosince 1914).

¹⁰²⁶ AMB, T 54, kart. 2, inv. č. 28.

¹⁰²⁷ MZA, B 14 st., kart. 335, sign. 15/2, fasc. 48979/5164. Wilhelm Burkart se v letech 1818–1822 vyučil v tiskárně Johanna Georga Trasslera, kde působil do roku 1831. Poté, co Rudolf Rohrer od svého strýce Johanna Baptisty Trasslera tiskárnu zakoupil, nastoupil Wilhelm Burkart v jeho tiskárně. V roce 1836 stejně jako Rudolf Rohrer absolvoval praxi v pražské tiskárně synů Bohumila Haase, kde se mimo jiné naučil pracovat s rychlolisem, který Rudolf Rohrer do své tiskárny pořídil. Po návratu z Prahy ho Rudolf Rohrer ve své tiskárně jmenoval faktorem a Wilhelm Burkart se stal její vůdčí osobností, který vedl tiskárnu i kamenotiskárnu v době Rohrerovy nepřítomnosti.

¹⁰²⁸ „*Er begann mit dem Baue eines Hauses auf der Ferdinandsbastei (jetzt ‚Auf der Schanze‘ 6).*“ *Anderthalb Jahrhunderte Rudolf M. Rohrer*, s. 31.

¹⁰²⁹ „*Sie beschäftigt bei 20 Personen, besitzt 2 Schnell- und 3 Handpressen nebst 1 lithographischen und 1 hydraulischen Glätt-Pressen.*“ Christian d'Elvert, *Geschichte der Bücher- und Steindruckes*, s. 111.

tiskař Josef Znamalik (nar. 1801) a pokladači Jakob Binder nebo Anton Pasek.¹⁰³⁰ Mezi lety 1839–1841 v litografické dílně pracoval také mladší bratr Ignaze Wolfa, Johann Wolf.

Také pod vedením Hedwigy Rohrerové a Wilhelma Burkarta se kamenotiskárna specializovala především na vydávání tiskopisů a akcidenčních tisků. Již od počátku byla plně navázána na tiskárnu a nezměnilo se to ani po smrti Rudolfa Rohrera, jak dokládá také prezentace podniku např. v denním tisku. „*Die Buchdruckerei und lithographische Anstalt der Rudolph Rohrer's sel. Witwe befindet sich gegenwärtig auf der Ferdinandsthorbastei im eigenen Hause Nro. 415 nächst dem Gasthofe zum Kaiser Oesterreich, und empfiehlt sich, mit ganz neuen Schriften versehen, zur Ausführung einer jeden Art von Arbeit, sowohl im compressen Satze, im Tabellenwesen, wie auch im Farbendrucke, und wird durch typographische Schönheit, schnelle Bedienung und Billigkeit des Preises sich das allgemeine Zutrauen zu erwerben suchen.*“¹⁰³¹ Jistě proto nepřekvapí, že se mezi realizacemi kamenotiskárny vdovy Rudolfa Rohrera objevují také ilustrace do tisků vydávaných jejich tiskárnou. Již v roce 1840 bylo v tiskárně Hedwigy Rohrerové vytištěno druhé doplněné vydání populárního díla profesora zemědělství a ekonoma Františka Diebla *Katechismus der Obstbaumzucht*.¹⁰³² Čtyři litografické přílohy působivě ilustrují text a představují nejen jednotlivé nástroje používané sadaři při úpravě stromů nebo nejruznější způsoby roubování a růstu stromů, ale také přístroje pro další úpravu ovoce, jakými je sušička či vybavení na pálení ovoce. Pérové litografie upoutají svojí jemnou a názornou kresbou, v níž je k zachycení objemů využíváno šrafování či kresba pomocí tenkých a zesílených linek. Protože publikace vzbudila veliký zájem, vydala Hedwiga Rohrerová již v roce 1843 třetí doplněné vydání Dieblova *Katechismus der Obstbaumzucht*.¹⁰³³ Na obrazových přílohách byly použity shodné obrazy, s jakými jsme se již setkali ve vydání z roku 1840. Protože se obrazové

---

¹⁰³⁰ Zajímavý je i původ jednotlivých zaměstnanců, zatímco Ignaz Wolf pocházel z Brna, Josef Znamalik přišel do Brna z Tučap v Uherskohradištském kraji a Jakob Binder z Dolního Rakouska. MZA, B 26, kart. 48, sign. 18, fol. 90.

¹⁰³¹ *Intelligenzblatt für Mähren*. Nro. 297. Dienstag den 27. Oktober 1840, s. 2082.

¹⁰³² Franz Diebl, *Katechismus der Obstbaumzucht oder kurze Belehrung in der Obstbaumzucht, Veredlung und Benützung des Obstes*. Brünn: Rudolph Rohrer's sel. Wittwe, 1840. MZK, sign. 1-1.960. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:e4bbcc94-9de1-11e0-a92f-0050569d679d>.

¹⁰³³ Franz Diebl, *Katechismus der Obstbaumzucht oder kurze Belehrung in der Obstbaumzucht, Veredlung und Benützung des Obstes*. Brünn: Rudolph Rohrer's sel. Wittwe, 1843. MZK, sign. 1-1.960-1843. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:24684e9d-9de2-11e0-a92f-0050569d679d>.

přílohy jednotlivých vydání nepatrně liší, můžeme s jistotou předpokládat, že autor litografických příloh vycházel z původní předlohy, která je oproti třetímu vydání daleko měkčí a pečlivěji provedená. Jednotlivé kresby se také rozcházejí v detailech či stínování a šrafování ploch, kdy se autor litografií doprovázející třetí vydání nechal inspirovat původní kresbou, kterou převedl na litografický kámen. Nejen vlastní kresba, ale také samotný litografický tisk třetího vydání není kvalitní a setkáme se zde se špatně otisknutými či rozpitými místy.

Spolupráce Františka Diebla s tiskárnou Hedwigy Rohrerové pokračovala i v následujících letech. Již roku 1842 zde bylo vydáno jeho dílo *Belehrung über den Leinbau und die Flachsbereitung* doplněné čtyřmi litografickými přílohami, které názorně ilustrují text a představují způsoby sušení a zpracování lnu.¹⁰³⁴ Pérové litografie se vyznačují velice jemnou, detailní a zároveň přesnou kresbou. Na přílohách se setkáme jak s jednoduchými, strohými technickými nákresy, tak s kresebně pojatými pohledy na jednotlivé stroje či na způsob sušení lnu, u nichž vynikne kreslířské umění autorů, kteří si pohrávají se strukturou, charakterem materiálů i celkovým zobrazením. Kreslíř pracuje se střídáním různě zesílených linek nebo šrafováním, kterým vystihuje charakter materiálů a objem jednotlivých předmětů či konstrukcí. Kresebné litografické přílohy doplňují dvě přílohy s přesnými technickými nákresy. Přestože jsou litografické přílohy anonymní a pouze na jedné je uvedeno „Steind. von Rud. Rohrer's sel. Wittwe“ můžeme předpokládat, že autorem samotných kreseb byl Františka Diebl a kamenotiskárna Hedwigy Rohrerové převedla jeho nákresy do litografické podoby, jak tomu bylo i v případě jeho dalších děl vydávaných jak tiskárnou Hedwigy Rohrerové, tak Franze Gastla.

Ojedinele byly v kamenotiskárně Hedwigy Rohrerové vydávány volné grafické listy, jedním z nich byl také pohled na třetí památník u Slavíkovice, jehož stavba započala v roce 1804.¹⁰³⁵ Autorem kresby zachycující samotný monument byl

---

¹⁰³⁴ Franz Diebl, *Belehrung über den Leinbau und die Flachsbereitung*. Brno: Rudolf Rohrer's Wittwe, 1842. MZK, sign. 2-1.962. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:e4fea057-7e3e-11e1-a68c-0050569d679d>.

¹⁰³⁵ Ignaz Wolf, (*Tag dieser Kaiserthat der 19te August 1769.*). *Ein Got im Kaiser nur Dem Unvergesslichen! Konnt' so den Schwung ihr geben Der Mutter Landwirthschaft. Und wer an dieser hehr dadurch geweihten Stelle In Mährens Fruchtgefeld die That verehren kann; Dem widmet dieses Bild. ein mähr. landw. Veteran.* lith. Wolf. Steind. von Rud. Rohrer's Witwe, Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,1150. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/025/079/2619320611>.

Ignaz Wolf. Monumentálnost památníku, který měřil 17 metrů, je zdůrazněna dvěma postavami stojícími před ním. Ignaz Wolf se zaměřil na zobrazení samotného monumentu, které připomíná podobné litografické práce Karla Bschora nebo Františka Richtera. Soustředí se na přesnou kresbu monumentu, jehož plocha je zvýrazněna čarami i šrafováním.

Kromě odborných děl, do nichž byly litografie začleňovány, se s litografiemi setkáme i v periodickém tisku. Rudolf Rohrer i Hedwiga Rohrerová pokračovali ve vydávání *Mittheilungen der k.k. Mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brünn*, který byl doprovázen rozmanitými litografickými přílohami, ať již se jednalo o technické nákresy, kartografické materiály nebo obrazy, které byly často anonymní. Jednou ze signovaných obrazových příloh nacházejících se v *Mittheilungen* byl obraz čtvrtého pomníku Josefa II. u Slavíkovíc slavnostně odhalený v roce 1836.¹⁰³⁶ Autorem litografické kresby byl Johann Lichtenberg, který se v tomto případě omezil na jednoduchý technický náčrt pomníku doplněný o detailní kresbu sochařských prvků, jak reliéfu s orajícím Josefem II., tak plastiky císařského orla umístěné na vrcholu. Právě na zobrazení sochařské výzdoby se projevilo kreslířské umění Johanna Lichtenberga, který si pohrává se zachycením struktury per císařského orla a pozornost věnuje i reliéfu či věnci z vavřínových a dubových listů, do něhož jsou umístěny iniciály *J II.*

Zakázky tiskárny a kamenotiskárny byly často spojené. Dokládá to také zakázka Johanna Tischera. „*dtto 2. November 1853 ist Herr Johann Tischer an die Buch- und Steindruckerey von Rud: Rohrers Erben für im dezember 1852 dann in April und Mai 1853 gelieferte druksorten, nähmlich 2 Riß Speiszettel, 400 Stück Eintritts Karten, und dermal 2 Riß Speiszettel den Betrag von 32 fr. 36 xr. Cmz. schuldig geworden...*“¹⁰³⁷

Hedwiga Rohrerová vedla tiskárnu společně s Wilhelmem Burkartem až do své smrti 31. ledna 1852.¹⁰³⁸ Ani po její smrti nebyly její děti ještě plnoleté, nejstarší

---

¹⁰³⁶ Johann Lichtenberg, *Pomník Josefa II. u Slavíkovíc*. Brünn: [1849]. 20×26 cm. MZK, sign. Skř.1-91.416,1152a. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/023/765/2619320453>.

¹⁰³⁷ AMB, T 54, kart. 2, inv. č. 53.

¹⁰³⁸ „*Hedwig Rohrer geb. Ott, Buch- und Steindruckerei-Besitzerin, welche nach langen Leiden, versehen mit dem h. Sakramente der Sterbenden am 31. Jänner l. J. [1852] um 11 ¼ Uhr Abends in ihrem 39. Lebensjahre selig im Herrn entschlafen ist.*“ AMB, T 54, kart. 2, inv. č. 12.

Marii bylo šestnáct, Hedwiga Rohrerová oslavila patnácté narozeniny a nejmladšímu Rudolfovi bylo teprve čtrnáct let. Správcem majetku se proto stal bratr Hedwigy Rohrerové, Rudolf Ott, který svou sestru při právních úkonech zastupoval i v době jejího života. V čele firmy, která vystupovala pod názvem Rudolph Rohrer's Erben, stál Wilhelm Burkart zastávající místo vedoucího tiskárny a obchodního oddělení. Administrátorem tiskárny, správcem rodinného majetku i zástupcem nezletilých dětí byl v roce 1852 jmenován Mathias Eduard Sturm, který podnik spravoval až do roku 1862, kdy se jeho vedení ujal Rudolf Rohrer.¹⁰³⁹ Provoz tiskárny i kamenotiskárny zůstal nepřerušen a i pod řízením správců expandoval a byla v něm vydávána česky i německy tištěná odborná literatura. V daňovém přiznání z 9. prosince 1853 je hodnota kamenotiskárny vyčíslena na 6 000 zlatých a bylo zde zaměstnáno sedmáct pomocníků,¹⁰⁴⁰ mezi které patřil v čele kamenotiskárny stojící Ignaz Wolf nebo v 50. letech v knihkupectví působící Johann Bezděk (Johann Bezdieka).¹⁰⁴¹ V roce 1852 do tiskárny také nastoupil Rudolf Rohrer, který zde po absolvování gymnázia a vyšší reálné školy nastoupil na praxi, během níž si osvojil tiskařské řemeslo nebo se seznámil s provozem celé rodinné firmy. Aby získal více zkušeností, absolvoval také několik stáží, v roce 1857 např. několik měsíců pracoval pod vedením svého strýce Adolfa Trasslera v jeho opavské tiskárně, v letech 1857 a 1859 pobýval např. ve Vídni, Magdeburgu, Osnabrücku nebo od června do října 1859 se učil v pražské tiskárně Karla Bellmanna.¹⁰⁴² Dne 27. května 1862 byla Rudolfovi M. Rohrerovi propůjčena koncese k provozování tiskárny a kamenotiskárny a 1. července 1862 se definitivně ujal řízení rodinné firmy.¹⁰⁴³ Díky svým manažerským schopnostem a širokým kontaktům sahajícím i za hranice habsburské monarchie se mu podařilo z tiskárny vybudovat jeden z největších a nejvýraznějších tiskařských podniků působících v Brně až do poloviny 20. století.

---

¹⁰³⁹ MZA, C 11, kart. 61, sig. AV 242, inv. čís. 7244, fol. 17–20.

¹⁰⁴⁰ „Brünn innere Stadt Ferdinandsthorbastei N. 415. Buch und Steindruckerei. Gistina prowozowacj a w čem záležj: 6000 fl. in druckpressen u. Litteren. Mnoholi a gakyčh užjwá se pomocnjkü: 13 Gehilfen und 4 Handlangen.“ AMB, T 54, kart. 2, inv. č. 53. Čisté příjmy firmy činily v letech 1851–1853 celkem 4 637 zlatých, 6 krejcarů.

¹⁰⁴¹ AMB, T 54, kart. 2, inv. č. 53–54.

¹⁰⁴² *Erinnerungs-Blätter an das 100-Jährige Jubiläum*, s. 36.

¹⁰⁴³ MZA, C 11, kart. 61, sig. AV 242, inv. čís. 7244, fol. 18.

Po druhé světové válce byla tiskárna Rudolfa Rohrera zkonfiskována na základě § 1 dekretu presidenta republiky z 19. května 1945 č. 5 a č. 108/1945 Sb., o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy.¹⁰⁴⁴ Podnik byl rozhodnutím zemského národního výboru ze dne 19. listopadu 1945 převzat do národní správy a členy národní správy s pravomocí firmu zastupovat byli ustanoveni Josef Juran, Jan Dlabač a František Píšek.¹⁰⁴⁵ Správcem firmy, který měl zajistit plynulý chod podniku, se pak v roce 1949 staly Tiskové podniky ROVNOST v Brně.¹⁰⁴⁶ O rok později byla majetková podstata podniku vyhláškou ministra informací a osvěty ze dne 8. března 1950 začleněna do národního podniku SVOBODA, tiskařské závody, se sídlem v Praze, který byl touto vyhláškou zřízen.¹⁰⁴⁷ Dne 24. února 1951 pak byla firma Rudolfa Rohrera vymazána z obchodního rejstříku.¹⁰⁴⁸

Kamenotiskárna Valentina Butscheka

Až do 40. let 19. století vznikaly brněnské kamenotiskárny v rámci tiskáren, kde doplňovaly a rozšiřovaly jejich produkci, čemuž také odpovídala jejich nabídka. První kamenotiskárnou, která byla založena jako samostatný podnik bez toho, aby byla navázána na jakýkoliv další provoz, byla kamenotiskárna Valentina Butscheka založená na základě dvorského dekretu uděleného 10. září 1842.¹⁰⁴⁹

Brněnský rodák Valentin Butschek (nar. 1803),¹⁰⁵⁰ který mimo jiné patřil k prvním zaměstnancům kamenotiskárny bratří Trasslerů, se rozhodl využít svých znalostí a založit vlastní samostatnou kamenotiskárnu s nabídkou, která v Brně dosud chyběla. Stejně jako předchozí žadatelé o udělení kamenotiskařské licence

---

¹⁰⁴⁴ Vyhláška ministra informací a osvěty ze dne 8. března 1950 číslo 1076, F/b,4.

¹⁰⁴⁵ MZA, C 11, kart. 37, sig. A III 263, fol. 16.

¹⁰⁴⁶ MZA, C11, kart. 61, sig. AV 242, inv. čís. 7244, fol. 138–146.

¹⁰⁴⁷ Vyhláška ministra informací a osvěty ze dne 8. března 1950 číslo 1076, úředního listu II č. 105/1950, kterou se zřizuje SVOBODA, tiskařské závody, národní podnik. MZA, C 11, kart. 61, sig. AV 242, inv. čís. 7244, fol. 9.

¹⁰⁴⁸ Firma Rudolfa Rohrera byla vymazána na základě § 4, odst. I. zák. č. 22/48 Sb. pro zánik živnosti likvidací po konfiskaci. MZA, C 11, kart. 61, sig. AV 242, inv. čís. 7244, fol. 2.

¹⁰⁴⁹ MZA, B 14 st., kart. 336, sign. 15/2, fol. 1565.

¹⁰⁵⁰ „Valentin Butschek hier geboren 39 Jahre alt, Katholisch, ledig, durch seine Rechtlichkeit, Religiosität, sein ruhiges und moralisches benehmen sich als polizeilich ganz unbedenklich darstellt, daß er jedoch kein lithograph ist blos als Buch- und Steindrucker sich durch Vieljährige Verwendung als Gehilfe entsprechende Kenntniße erworben hat. [...] Brünn den 16ten. April 1841.“ Ibidem, fol. 1603.

poukazoval na chybějící odborné pracoviště a sliboval levnější a lepší vyhotovení litografických tisků.¹⁰⁵¹ Všechny dosavadní v Brně působící kamenotiskárny byly založeny v rámci tiskáren či knihkupectví a tak jim podle Butschekových slov jejich majitelé nevěnují takovou pozornost a omezují se pouze na běžné tisky a chybí jim jakákoliv invence a kreativita.¹⁰⁵² Ve vyjádření k jeho žádosti z 15. března 1841 vyslovuje komise moravského místodržitelství určité pochyby, jestli je další kamenotiskárna působící v Brně potřebná a schopná se uživit, neboť stávající brněnské kamenotiskárny zažívají v této době spíše úpadek. Franz Gastl a Hedwiga Rohrererová se věnují raději tiskárně a obchodu, Prokop Fritsch aktivity kamenotiskárny omezil a stěžoval si nejen na nedostatek pracovních příležitostí, ale i odborného personálu, stejně tak tomu bylo i v případě Johanna Baptisty Trasslera, který dokonce v roce 1840 přerušil provoz kamenotiskárny a poté, co její činnost v červenci 1841 znovu obnovil, nepřestával se potýkat s nedostatkem zakázek.¹⁰⁵³ K udělení kamenotiskařské koncese Valentinovi Butschekovi tak komise přistupovala velice obezřetně a Valentin Butschek musel prokázat nejen svou odbornost, ale také přesvědčit místodržitelství i policejní úřad o úspěšnosti svého podnikatelského plánu.

V dopise ze 4. prosince 1841 adresovaném moravskému místodržitelství se dočteme o jeho dlouholeté praxi, která zaručovala jeho odbornost. Po absolvování základního vzdělání na vídeňském institutu se rozhodl vyučit tiskařem a v letech 1817–1821 se ve Vídni řádně učil tomuto řemeslu. Jeho prvotní osudy jsou spojené s tiskárnou a litografickou dílnou Adolfa Trasslera v Opavě, kam nastoupil jako knihtiskař 7. července 1823 a působil zde přes jedenáct let, během nichž absolvoval také několikaměsíční stáž v brněnské kamenotiskárně bratří Trasslerů, kde se naučil litografickému řemeslu, díky čemuž byl schopný se podílet nejen na tiskařské, ale také litografické produkci Trasslerova opavského podniku, který se specializoval zejména na tisk nejrůznějších vinět, etiket a dalších akcidenčních tisků. Valentin Butschek sledoval nejrůznější módní trendy a zajímal se i o novinky v litografickém umění. Jeho snahu se naustále zdokonalovat dokládá také jeho studijní cesta do Pruska, kterou podnikl ve třicátých letech, aby se seznámil s provozem i produkcí

---

¹⁰⁵¹ „... *ich eine weit bessere, reinere und viel billigere Arbeit zu liefern im Stande werden...*“ Ibidem, fol. 1596.

¹⁰⁵² Ibidem, fol. 1607.

¹⁰⁵³ Ibidem, fol. 1593–1594.

zdejších kamenotiskáren a získal další zkušenosti, které mohl později uplatnit ve vlastní praxi. Nedlouho po jeho návratu ho oslovil olomoucký tiskař a litograf Alois Škarnicl a Valentin Butschek nastoupil do jeho kamenotiskárny, v jejímž čele stál přes čtyři roky, do 6. dubna 1841.¹⁰⁵⁴ Poté, co odešel od Aloise Škarnicla, upřel všechno své úsilí k založení vlastní brněnské kamenotiskárny, kdy nejenže se snažil přesvědčit o udělení kamenotiskařské koncese moravské úřady, ale také nabíral další zkušenosti a v letních měsících při návštěvě svého ve Vídni žijícího bratra Bernharda zavítal také do několika vídeňských kamenotiskáren.¹⁰⁵⁵ Jeho neutuchající zájem o sebevzdělávání, sledování inovací i trendů v litografickém umění a dosavadní bohaté zkušenosti jistě vyvážily skutečnost, že nebyl původně vyučeným grafikem, neboť jak sám podotýká, jeho čtrnáctiletou litografickou praxi nemůže nahradit žádné studium a litograf nemusí být nutně grafikem, což dokazují i současné poměry, kdy ani jeden z majitelů stávajících brněnských kamenotiskáren nebyl vystudovaným grafikem.¹⁰⁵⁶

Ke konečnému kladnému posouzení žádosti Valentina Butscheka napomohla nejen jeho dlouholetá praxe či řada dobrozdání, kterými se prokázal, ale jistě také jeho finanční zajištěnost. Po rodičích, kteří zemřeli roku 1828, zdědil v Brně dva domy a podařilo se mu nashromáždit značný majetek, takže při zakládání kamenotiskárny měl k dispozici 3 580 zlatých, jež hodnal investovat do rozběhnutí

---

¹⁰⁵⁴ „Ich bin zwar Taubstum, jedoch im Wiener Institute im Lesen, Schreiben, Rechnen und Zeichnen nach dem Zeugniße so zwar gebildet worden. [...] Nachdem ich dann als Zögling des Wiener Taubstummen Institut ausgetreten, erlernte ich laut Lehrbrief 3) die buchdruckerei und wurde am 30. September 1821 der Lehr enthoben wornach ich gemäß Zeugniß 4) bis 6. July 1822 durch 9/12 Jahre kondizionirte. Hierauf wurde ich nach Troppau beruffen, und stand dort laut Zeugniß 5) bis 7. Juli 1823 während 1 Jahr als Buchdrucker in Arbeit. Von da an ward ich nur mit meinen Willen in einer Zwischenzeit ohne Conditio im väterliche Hause um mich in der Steindruckerey bei Traßler in Brünn zu üben, woselbst ich dann laut Zeugniß 6) bis 18 dezember 1826 nämlich durch 2/12 Jahre als Steindrucker kondizionirte. Wieder nach Troppau beruffen, stand ich dortorts bei Traßler gemäß dem für mich gewis ehrenrollen Zeugniß 7) unterbrochen durch 10 6/12 Jahre ausschließend bei der Steindruckerey in Condition. Um meine Berufskennntniße zu erweitern, unternahm ich eine Reise nach Preußen laut Beilage 8) um durch Besichtigung mehrer Steindruckereyen nutzliche Erfahrungen zu machen. Bald darauf berich mich Herr Skarnitzl nach Olmütz, woselbst ich vom 5 May 1837 bis 6. April 1841 laut dem geruchtlich bestätigten Zeugniße 9) bei 4 Jahre wieder blos bei der Steindruckerey kondizionirte. Ich habe also in Ganze servirt 16 6/12 Jahre und wie es sämtliche Zeugniße nachweise überall empfehlen mich verhalten.“ Ibidem, fol. 1571–1572.

¹⁰⁵⁵ Ibidem, fol. 1583.

¹⁰⁵⁶ „Wenn gleich ich kein gelernter Graveur bin, so habe ich mir durch den Zeitraum von mehr als 14 Jahren, wo ich ununterbrochen bei der Lithographie arbeitete, genaue Kenntniße in diesem Sache erworben, übrigens ist es auch nicht erforderlich, daß der Steindrucker zugleich ein gelernter Graveur ist, denn der Steindrucker kann ohnehin nich ohne einen eigenen Graveur, so wie dieser ohne jenen Arbeiten liefern.“ Ibidem, fol. 1572.

firmy a které byly dostatečnou jistinou nejen pro udělení kamenotiskařské koncese, ale také k přijetí mezi brněnské měšťany.¹⁰⁵⁷

Povolení zříditi kamenotiskárnu bylo Valentinovi Butschekovi uděleno 10. září 1842. V letech 1842–1847 jeho kamenotiskárna sídlila na dnešní Masarykově ulici, odkud se koncem září 1847 přesunula na dnešní Novobranskou ulici, kde působila až do 60. let 19. století.¹⁰⁵⁸ K zaměstnancům kamenotiskárny patřil od 7. prosince 1842 litograf a rytec Franz Ignaz Trunz (nar. 1803) a jako pomocná síla byl přijat Franz Klimt. Kromě toho v kamenotiskárně Valentina Butscheka na přelomu let 1843 a 1844 působili Ludwig Müller a František Kaliwoda (1824–1858), s nímž se patrně seznámil již během svého působení v Olomouci a který 3. února 1844 z Brna odešel do Vídně.¹⁰⁵⁹ Ačkoliv máme archivně doložené působení Františka Kaliwody v kamenotiskárně Valentina Butscheka, neznáme bohužel žádnou litografii, kterou zde vytvořil a jeho dílo zůstává neodmyslitelně spjata s kamenotiskárnou Eduarda Hölzela. V dubnu 1857 pak do kamenotiskárny Valentina Butscheka nastoupil jako litograf 27letý Ludwig Eberding z Moiseburgu, který přinesl řadu nových témat.¹⁰⁶⁰

Kromě běžného zařízení byla kamenotiskárna Valentina Butscheka vybavena rychlolisem, díky němuž zde mohly být velice rychle a efektivně zhotoveny nejrůznější litografické práce, ať již v černobílé nebo barevné variantě. Valentin Butschek ve svém inzerátu v *Brünner Zeitung* oznamujícím otevření kamenotiskárny sliboval vedle vyhotovení nejrůznějších akcidenčních tisků a tiskopisů také tisk obrazů, např. vedut, figur nebo žánrových obrazů.¹⁰⁶¹ Valentin Butschek byl velmi

---

¹⁰⁵⁷ „das Erbe nach einen hier in Brünn in Jahre 1828 verstorbenen, und in Besitze zweyer Häuser gewesenen Eltern – in Händen habe, welches ich noch zu rechter Zeit zu meiner vorhabenden Etablirung benützen könnte. Mein Vermögen besteht in 3580 fl. C. M. welches laut den in meinen Händen sich befindlichen fünf Wechseln bei sehr gut akretitirten hinfortigen Bürgern und Hausbesitzer elogirt ist...“ Ibidem, fol. 1570–1573.

¹⁰⁵⁸ V době svého založení firma sídlila na dnešní Masarykově ulici 430 (Ferdinandsgasse 430), v roce 1844 jsme se s ní mohli setkat na Masarykově ulici 424 proti hotelu Padowetz (Ferdinandsgasse Nr. 424 gegenüber dem Gasthofe des Padowetz im Seifensieder Weinbrenner'schen Hause Nr. 424). V roce 1847 firma Valentina Butscheka přesídlila k nové bráně na ulici Koblížnou. „Wohnungs-Veränderungs-Anzeige. Die Steindruckerei des Valentin Butschek in Brünn befindet sich vom 1. October d. J. beim Neuthor Nr. 559, der Militär-Wache gegenüber, und empfiehlt sich zu geneigten Aufträgen bestens.“ *Intelligenzblatt für Mähren*. Nro. 274. Dienstag den 5. October 1847, s. 2433. Od roku 1850 ve stejných prostorách na Masarykově ulici působila kamenotiskárna a papírnictví Karla Sternlichta.

¹⁰⁵⁹ MZA, B 26, kniha 843.

¹⁰⁶⁰ Ibidem.

¹⁰⁶¹ „Ankündigung von einer neuerrichteten Lithographie oder Steindruckerei in der königl. Hauptstadt Brünn, Ferdinandsgasse Nro. 430 [...] Der Unterzeichnete wird demnach Bestellungen

podnikavý a chtěl se na trhu prosadit. Již od počátku se snažil o co největší propagaci své kamenotiskárny, proto se s inzeráty nabízejícími produkty jeho kamenotiskárny setkáme v *Brünner Zeitung* nebo pozdějších *Neuigkeiten* velice často. Také neustále rozšiřoval svoji nabídku, v níž se nacházely nejrůznější pozvánky, honební lístky, vstupenky, etikety na lahve i výrobky, plakáty a reklamní tisky, blahopřání, dopisnice a dopisní obálky, vysvědčení, výuční a mistrovské listy, diplomy, jídelní lístky, dopisní hlavičkové papíry a nejrůznější tiskopisy určené většinou pro soukromníky, neboť monopol tiskopisů pro státní úřady v této době vlastnil Franz Gastl. Kromě toho každoročně tiskl obrazově rozmanité novoročenky či nástěnné kalendáře. Součástí široké nabídky litografií bylo také nejrůznější provedení litografických tisků podle zákaznickova přání. „...im Gebiete der Wissenschaften und Künste, als auch der Kanzleien, des Handels, der Gewerbe und in allen was immer für Namen habenden Geschäftszweigen lithographische, sowohl mit der Gravirnadel als auch mit chemischer Tinte zu verfertigende Arbeiten übernommen, und mit aller nur gewünschte Genauigkeit und auf das Schnellste und Biligste mittelst der vorhandenen Steindrucker-Schnellpressen ausgeführt werden...“¹⁰⁶²

Z dob, kdy firma sídlila na Masarykově ulici 242, se dochoval také její litografický reklamní plakát, který je svým čistým a precizním provedením nejen vynikající reklamou umění litografické dílny Valentina Butscheka, ale také přehledem o cenách jednotlivých realizací.¹⁰⁶³ V ozdobném rámci tvořeném akantem, na kterém je uprostřed horního okraje položena hromada tiskopisů, hlavičkových papírů a dalších tisků završená pohlednicí Brna, je umístěna přehledná tabulka s nabídkovým seznamem kamenotiskárny. Z nabídky kamenotiskárny Valentina Butscheka můžeme uvést několik cen, např. tisk 1 000 směnek přišel na 4 zlaté, 100 nákladních lístků určených pro cestující a severní dráhu stál 30 krejcarů,

---

annehmen: auf alle Arten von Tabellen, Verrechnungs-, Manipulations- und sonstige Geschäftsbücher für Branchen, Bureau's, Kanzleien, Oberämter, Rent-, Burggrafen-, Cassa- und Waldämter, – Bücher, Vigneten, Adressen für Fabrikanten, Apotheker, Handels- und Gewerbsleute, Billets, Visitkarten, Empfehlungsannoncen, Circularschreiben, Taxnoten, Conti, Rechnungen, Speisezetteln u. dergl. Auch wird bei dem Gefertigten ein wohl assortirtes Lager von ihm selbst lithographirter Landschaften, Abdrücke von Kupferstichen, Figurenzeichnungen und vieler anderer bildlicher Darstellungen von besonderer Reinheit und Schönheit zur beliebigen Auswahl vorhanden seyn. Ein sehr billiger Preis im Allgemeinen, ein ausgesuchtes, reines, schönes Schreibpapier, dan eine überraschende Mischung von Farben, Gold-, Silber- oder Bronze-Verzierungen, werden die lithographischen Arbeiten des Gefertigten gewiß allseitig empfehlen...“ *Intelligenzblatt für Mähren*. Nro. 5. Donnerstag den 5. Jänner 1843, s. 23.

¹⁰⁶² *Intelligenzblatt für Mähren*. Nro. 111. Mittwoch den 22. April 1846, s. 1017.

¹⁰⁶³ *PREIS-COURANT aus Valentin Butschek's Stendruckerei in Brünn Ferdinandgasse Nro. 424, über lithographirte tabellarische und diverse Gegenstände mit Zugabe äusserst guter Schreibpapiere.*

vyhotovení mistrovského listu tištěného na středně velkém papíře přišlo na 36 krejcarů, tisk výučního listu stál 10 krejcarů, tisk 100 vysvědčení byl vyčíslen na 24 krejcarů nebo 100 kusů jídelních lístků stálo 40 krejcarů. Kamenotiskárna také nabízela tisk litografií v barevné i černobílé variantě, např. 100 černobíle tištěných vizitek stálo 1 zlatý, za stříbrný či zlatý tisk si objednavatel vizitek musel připlatit 30 krejcarů navíc, v případě dopisních papírů stálo vyhotovení hlavičky v kvartovém formátu 4 krejcarů, v osmerkovém formátu v modré nebo červené variantě 2 krejcarů, se zlacením pak 3 krejcarů.¹⁰⁶⁴ Při srovnání s cenami kamenotiskárny Franze Gastla, jehož nabídka byla daleko menší, byly ceny produktů skoro stejné.

Akcidenční tisky se staly základem produkce kamenotiskárny Valentina Butscheka, která díky své rozsáhlé nabídce i neustálé modernizaci maximálně expandovala a tiskopisy či akcidenční tisky si zde nechala vyhotovit řada firem i soukromých osob. Vedle zmíněných akcidenčních tisků a volných grafických listů, kterým bude záhy věnována pozornost, jsme se v produkci kamenotiskárny mohli setkat také s hudebninami a notami, které Valentin Butschek tiskl pro Karla Winikera ještě předtím, než si Karel Winiker zřídil vlastní tiskárnu a hudební vydavatelství.¹⁰⁶⁵

Valentin Butschek byl aktivním účastníkem a dokumentaristou revolučního roku 1848, jeho litografie se objevily v již zmíněné publikaci *Rückblicke auf das Jahr 1848*, do něhož vytiskl dvě litografie *Die Verbrüderung am Krautmarkte den 5. Juni 1848* a *Der Krawal auf dem grossen Platze am 28. Oktober 1848*, kterým byla pozornost věnována již dříve. Kromě těchto litografických obrazů Josefa Klementa dokumentujících události revolučního roku 1848 byl Valentin Butschek

---

¹⁰⁶⁴ Nabídka kamenotiskárny byla již od počátku velice pestrá a ceny se příliš nelišily od konkurence. „*Ettiquets, auf Schnittwaaren in verschiedenen Arten, Farben und Preisen auf geistige Getränk, Tafel-Oehl, Aixier-Oehl Rhum etc. Jagdeinladungskarten, das 100 – 48 kr.; Interims Noten in Quart das 100 – 30 kr.; Interims Noten in Octav – 18 kr.; Speiszetteln für Gastwirthe das 100 – 40 kr.; Schulfleissbillets, das 100 – 24 kr.; Meisterbriefe, das Stück auf Gross-Median Zeichenpapier – 36 kr.; Briefvignetten in Quartformat – 4 kr.; Briefvignetten in Octavformat blau oder roth – 2 kr.; Briefvignetten in Octavformat mit Gold – 3 kr.; Kränze und Eifassungen, dann Aufschriftsbögen u Namens u. Geburtstagen Neujahrs- und andern Wünschen. Enthebungskarten von Neujahrswünschen. Visit-Billets verfertige 100 Stück mit schwarzen Druck – 1fl. Visit-Billets verfertige 100 Stück mit Gold oder Silber – 1fl. 30 kr.*“ Ibidem. V roce 1846 se cena litografií o něco snížila „*Meisterbriefe zu 24 kr. C.M. Lehrbriefe 10 kr. C.M. dann Wechsel verschiedenen Form das 1 000 zu 3 fl. Conv. Münze.*“ *Intelligenzblatt für Mähren*. Nro. 111. Mittwoch den 22. April 1846, s. 1017.

¹⁰⁶⁵ „*Drei Lieder vom ‚gebrochenen Herzen,‘ gedichtet von H. v. Schulheim und in Musik gesetzt von E. Streit, Organist an der St. Jacobskirche in Brünn. Steindruck bei Valentin Butschek und Verlag bei Carl Winiker.*“ *Allgemeine Wiener Musik-Zeitung*. Nro 70–71. Dienstag den 13. u. Donnerstag d. 15. Juni 1843, s. 296.

autorem podrobného seznamu členů brněnské národní gardy *TABELLARISCHE ÜBERSICHT DER GESAMMTSÄRKE DER IN DER K. HAUPTSTADT BRÜNN*.¹⁰⁶⁶ Rytá litografie zajímavým způsobem představuje členy brněnské národní gardy, kteří jsou rozděleni podle jednotlivých oddílů do několika sloupců. Vlastní soupis je u horního okraje uveden kaligraficky psaným nápisem, nad nímž je umístěn říšský orel a do nápisu je zakomponovaná moravská orlice. Kaligrafické provedení nápisu zaujme především ornamentálním dekorem, kdy jsou stáčeující se spirály zakončeny nejen akantem, ale také orlími hlavičkami. Drobně psaný soupis členů národní gardy nacházející se pod ním je pak po stranách dekorován zemskými znaky a u dolního okraje doprovázen třemi představiteli národní gardy. Právě u těchto postav se bohužel setkáme s určitými disproporčními chybami, které jsou způsobené také tím, že se Johann Wolf, který je autorem litografie, snažil do obrazu vnést pohyb a dynamiku. Všechny tři postavy jsou co nejdetailněji prokreslené, v kresbě je použito stínování pomocí šrafur a bílých ploch nebo modelace a vytvoření objemů pomocí tmavších a světlejších ploch. Šrafura vytváří velice efektivní obraz u kresby jezdce na koni, kde je stínováním např. zvýrazněna anatomie koňského těla, ale již nefunguje v případě stojících postav, kde ještě víc poukazuje na určité disproporční nepřesnosti u obou stojících vojáků. Působivým doplňkem obrazu je pohled na Brno z jihovýchodu umístěný doprostřed dolního okraje. Veduta o velikosti 6,2×19,6 cm zaujme svým detailním, precizním a promyšleným rozvržením celého obrazu. Veduta Johanna Wolfa je dalším z velice oblíbených pohledů na Brno vzniklých po roce 1839, na nichž je Brno zobrazeno pohledem přes viadukt, po němž do města přijíždí parní vlak. Velice drobná a detailní kresba představuje nejen dominanty Brna, jakými je Špilberk nebo Petrov a obelisk na Františkově, ale při bližším zkoumání zaujme také pohled do středu města, kde se setkáme s věží kostela sv. Jakuba, radniční věží, ale především Kleinovým palácem, který proporčně zcela převyšuje všechny ostatní budovy. Pohled na Brno a viadukt je pak v popředí doplněn několika postavami, které dotvářejí kolorit místa, ať již se jedná o rybáře, dva rozmlouvající měšťany nebo pár pracujících na poli. Ačkoliv se na litografii setkáme s drobnými chybami v zobrazení, které byly zmíněny dříve, jako celek je

---

¹⁰⁶⁶ Johann Wolf, *TABELLARISCHE ÜBERSICHT DER GESAMMTSÄRKE DER IN DER K. HAUPTSTADT BRÜNN*. In Stein grav. Joh. Wolf. Steind. von Val. Butschek in Brünn. (Hochachtungsvoll J. E. Wewera gep. m. st. Academiker wohnhefl. gross Neugasse Nro. 3). Entworfen und geschrieben im Monate Juni 1848. AMB, U 25, složka 7, inv. č. 237, sign. XVII.a.32.

litografický obraz velice efektní a svědčí o kaligrafickém i kresebném umění tvůrců, kteří tímto zajímavým způsobem představili členy brněnské národní gardy.

Od 40. let se v produkci kamenotiskárny Valentina Butscheka objevují také portréty, kdy se v jeho litografické dílně nechávali portrétovat brněnští měšťané. V průběhu 40. a 50. se tak setkáme s klasickými litografickými portréty zachycujícími polopostavy či pouze tvář portrétovaného, tak i alegoricky pojatými portréty, které většinou zobrazují politicky aktivní osobnosti. Jedním z alegorických obrazů pocházejících z kamenotiskárny Valentina Butscheka je portrét Václava Radeckého z Radče nakreslený Gustavem Reitterem.¹⁰⁶⁷ Podobizna maršála Radeckého zaujme svojí nápaditou ikonografií oslavující tohoto vojevůdce. Portrét Radeckého v uniformě je umístěn do kruhu tvořeného hadem požírajícím svůj ocas (Uroboros) jako symbolem nesmrtnosti. Samotného maršála Radeckého oblečeného v uniformě korunuje vavřínovým věncem okřídlená bohyně Vítězství oblečená v antické uniformě s přilbou na hlavě. Celou scénu ještě doplňuje alegorická ženská postava představující historii, jenž pečlivě vyrývá do kamenné desky veškerá Radeckého dosavadní vítězství. Použití křídové litografie umožňuje autorovi pracovat s nejrůznějšími stupni šedi, přechody a stínováním, kterým jsou modelovány mraky, v nichž se postavy nacházejí nebo drapérií ženských alegorických postav. Ačkoliv křídová litografie umožňuje právě v plochách kresbu bez výrazných tahů, Gustav Reitter tohoto pro křídu charakteristického rysu v modelaci mraků nevyužil a jsou zde jasně patrné jednotlivé tahy vytvářející šedé plochy. Obraz je působivou oslavou maršála Radeckého, který je zde znázorněn jako vítězný vojevůdce, jenž se svými činy nesmazatelně zapsal do dějin a jeho sláva nikdy nebude zapomenuta, což vystihuje i nápis umístěný pod obrazem.

K jedinečným obrazům vyhotoveným litografickou dílnou Valentina Butscheka ve spolupráci s Franzem Gastlem a Josefem Klementem patří i pamětní list vydaný na podporu slepeckého ústavu v roce 1853, který byl zároveň oslavou zázračného záchránění Františka Josefa I. „*Litografováno dle udání J. Schenka od Valentina Butschka v Brně, jenž hluboce proniknut vlasteneckým citem a vděčností nad přepodivným zachováním života Jeho c. k. apoštolského Veličenstva, 500 otisků*

---

¹⁰⁶⁷ EWIG DER NACHRUHM! Auf Stein Skizzirt Gust. Reitter. Druck von Val. Butschek in Brünn, [1849]. MZK, sign. Skř.2K-90.963. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/025/836/2619313305>.

i s kamenem k dálejšímu tisknutí ku prospěchu mor. sl. ústavu pro slepé věnovati milerád se uvolil.“ Se spoluprací těchto tří osobností jsme se setkali již při vydávání spisu *Rückblicke auf das Jahr 1848* zaznamenávajícího události revolučního roku 1848. Jejich spolupráce pokračovala i v pozdějších letech, kdy se Josef Klement stal autorem řady litografií vydaných kamenotiskárnou Valentina Butscheka. Pamětní list vydaný roku 1853 je oslavou panovníka Františka Josefa I. a poděkováním za jeho záchranu, kdy 18. února 1853 zázračně vyvázl atentátu, což připomíná i zlatený text vytištěný pod obrazem v české a německé jazykové mutaci: „*VYOBRAZENI Jeho c. k. Apoštolského Veličenstva! FRANTIŠKA JOSEFA I. Císaře Rakouského atd. atd. atd. dne 18. února 1853 o polední po přemožení zlopověstného oukladního vraha Jana Libényi-ho, rodilého z Uher, od téhož zákeřníka do týla zasazenou krvácející ranu vlastním kapesníkem zakrýti ráčil, i s modlitbou za Jeho Veličenstvo, jakožto našeho Nejmilostivějšího Císaře a Pána. Od J. Schenka, potvrzeného spolukurátora mor: sl. ústavu pro slepé, ku prospěchu téhož ústavu, s tím ustanovením, aby každoročně dne 18. února, jakožto na den podivuhodného zachování života Jeho cís. král. apost. Veličenstva! našeho nejmilovanějšího Císaře a Pána, z úroku toho výnosu odrostlí slepí bez rozdílu náboženství podělení byli.*“¹⁰⁶⁸ Z textu také vychází obraz umístěný nad ním. V kartuši z růží, vavřínu a úponků vinné révy růžemi a vavřínem a provázené lvem, brněním a alegorickou postavou Věrnosti, stojí zachráněný František Josef I. držící si kapesník na krvácející ráně, kterou utřil od atentátníka. Nad postavou panovníka pak boží ruka drží vavřínový věnec. Pomocí křídové litografie, kterou je obraz vytvořen, dosáhl Josef Klement vytvoření měkké modelace, jemných přechodů a hloubek. Postava Františka Josefa I. je zachycena velice věrně a František Josef I. je zde zobrazen krátce po atentátu, i proto se mu ve tváři zračí lehký šok i smutek. I přestože se na obraze setkáme s určitými obrazovými nepřesnostmi a deformacemi, neboť jak již bylo řečeno dříve, Josef Klement nebyl dokonalým kreslířem a v jeho kresbách se objevují často až školácké chyby, jako celek ale je celý obraz velice půvabný a emocionální. Protože původní náklad činil 100 kusů a autoři již při jejím vydání počítali i s případným dotiskem, byl o litografii oslavující záchranu života Františka Josefa I. velký zájem. Vlastní černobílý

¹⁰⁶⁸ Josef Klement, *BILDNISS Seiner k. k. Apostolischen Majestät! FRANZ JOSEF I. Kaiser von Oesterreich etc. etc. etc...* – *VYOBRAZENI Jeho c. k. Apoštolského Veličenstva! FRANTIŠKA JOSEFA I. Císaře Rakouského atd. atd. atd...* V. Butschek's Steind. in Brünn, Druck von Franz Gastl, 1853. MZK, sign. Skř.1M-1156.033,197. Dostupné z: http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/033/762/2610398587_01; http://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/033/762/2610398587_02.

litografický obraz je pak doplněn zlaceným nápisem a uprostřed dvoulistu doprovázen několika biblickými citáty a modlitbou za ochranu panovníka, jejímž autorem je Jan Schenk, jeden z iniciátorů vzniku pamětního listu.

Vedle oficiálních a alegorických portrétů byly v kamenotiskárně Valentina Butscheka vydávány také civilní portréty brněnských měšťanů, kteří sice v této době stále více upřednostňovali fotografické podobenky, ale litografický portrét nebyl ještě fotografií plně nahrazen, jak se tomu stalo na konci 19. století. K litografickým portrétům vzniklým koncem 40. let patří podobenka Josefa Kopřivy (zemř. 1855), jejímž autorem byl portrétista a miniaturista Antonín Prokop (1794–1869),¹⁰⁶⁹ jehož litografické portréty byly vydány nejen v dílně Valentina Butscheka, ale také Karla Sterlichta a Martina Perny. Způsob zobrazení Josefa Kopřivy je poněkud neobvyklý, kdy ho Antonín Prokop zachytil sedícího před architekturou a nepřírozně zabaleného v plášti. Portrét svědčí o malířském umění Antonína Prokopa, který pečlivě dbá na zachycení každého detailu, prokreslení záhybů i celkovou modelaci, při níž si pohrává se světelnými účinky nebo se pokouší vystihnout charakter materiálu oblečení portrétovaného. Antonín Prokop ve své kresbě využívá měkké stopy křídly, pomocí níž vytváří různě výraznou kresbu i plochy. Umělcova pečlivost se projevuje i na pohledu, který se naskýtá za zády portrétovaného, kde nejenže pokračuje architektura sídla, odkud je portrét pořízen, ale také zde vidíme půvabný průhled do krajiny s tyčícími se horami na horizontu. Účinek pohledu je dodán také postupným zeslabováním a zjemněním tahů ztrácejícím se společně s horami na horizontu. Na celkové kompozici portrétu je jasně patrný vliv ateliérových fotografických portrétů, na nichž se fotografové snaží portrétovaného instalovat do romantického prostředí.

Kromě litografických realizací kreseb výše zmíněných umělců, s nimiž Valentin Butschek pravidelně spolupracoval, převažují v jeho produkci většinou nesignované dílenské výtvary, kdy se jedná především o akcidenční tisky, které tvořily základ tvorby litografické dílny. To, že se jednalo o dílenské produkty, neubíralo nic na jejich obrazu, neboť kreativita se u Valentina Butscheka objevila i při provedení nejrůznějších tiskopisů, jejichž podoba sice vycházela z přání zákazníka, ale kamenotiskárna Valentina Butscheka jim dodala výslednou, často

---

¹⁰⁶⁹ Antonín Prokop, *Dr. Josef Kopřiva*. Brunn: Val. Butschek's Steindr. in Brunn, [1845–1855]. MZK, sign. Skř.2J-90.774. Dostupné z: <http://imageserver.mzk.cz/mzk03/000/904/864/2619313151>.

dekorativní formu, jak je tomu i v případě hlavičkového papíru firmy Philippa Brody.¹⁰⁷⁰ S ozdobnými hlavičkovými papíry z kamenotiskárny Valentina Butscheka se setkáme i u dalších brněnských firem, např. lihovaru a palírny Antona Sigismunda Bauera, který ale stejně jako řada dalších brněnských podnikatelů využíval spíše vídeňské dílny. Vedle firemních hlavičkových papírů se značně oblibě těšily také ozdobné dopisní papíry, které měly kaligraficky nadepsané oslovení nebo titulaturu osobnosti. Kromě nápaditě provedených dopisních papírů se v produkci kamenotiskárny Valentina Butscheka setkáme i s běžnými nezdobenými tiskopisy, účetními knihami, tabulkami apod., u nichž šlo především o vytvoření co největšího množství za co nejpříjemnější a nejnižší cenu. I proto Valentin Butschek neváhal investovat do modernizace podniku a vedle rychlolisu pořídil i stroj na tisk linkovaných, tečkovaných či čtverečkových papírů. Nabídka akcidenčních tisků a tiskopisů, kterou kamenotiskárna Valentina Butscheka v 50. letech inzerovala, byla skutečně pestrá. V kamenotiskárně byly tištěny rozmanité grafické i typografické produkty, od vizitek, pozvánek, vstupenek, odpovědních lístků, dopisních papírů, blanketů, cenných papírů, směnek, objednávek, formulářů, etiket na lahve i výrobky, vinět,¹⁰⁷¹ jídelních lístků po nejrůznější vysvědčení, osvědčení a potvrzení nebo příležitostné tisky jakými byly novoročenky, nástěnné kalendáře, kominická novoroční přání či reklamní grafiky. Jednu z nejdůležitějších položek představovaly pak tiskopisy určené pro potřeby soukromníků i nejrůznějších úřadů.¹⁰⁷² Široká

---

¹⁰⁷⁰ PHILIPP BRODA *Damen und Herren-Moden Magazin Ferdinands-gasse No. 318 ZUR WEISSEN FAHNE*. Val. Butschek's Steindr. Brünn. V kartuších ozdobených lístky se pak nachází český či německý nápis psaný několika druhy psacího i tištěného písma, kdy je každý řádek psán jinými literami. Česká varianta nápisu pak zní: „VELKÝ SKLAD modních shawlů a obchod s hedbávným zbožím s nejnovějšími látkami a věcmi pro PÁNY A PANIČKY. Majitel skladu vlastních výrobků vyhotovitel velmi elegantných plášťů a mantill PRO PANIČKY, a hotovitel oděvu pro PÁNY CIVILNIKO i VOJENSKÉHO STAVU.“

¹⁰⁷¹ Mezi vinětami, které Valentin Butschek vydával, byly např. i viněty na svíčky. „*Argant-Kerzen-Vignetten sind vorrätig am Lager und gleich zu beziehen, den Riß zu dem billigsten Preise in der Steindruckerei des Valentin Butschek beim Neuthor in Brünn. Auch werden alle Bestellungen von Tabellen, Einfassungen, Vignetten und Authographie-Arbeiten ec. von allen Formen und Größen angenommen.*“ *Neuigkeiten*. IV. Jhg., Nro. 355. Sonntag 24. Dezember 1854.

¹⁰⁷² „*Valentin Butschek, in der Stadt, Krapfengasse, Neuthor-Zwinger Nr. 559, empfiehlt sich mit seiner wohleingerichteten Steindruckerei, Lithographie und Rastriranstalt zur Anfertigung von Visit-, Adresse-, Trauungs-, Eintritts-, Einladungs- und Musterkarten, Rechnungen, Fakturen, Wechseln, Anweisungen, Frachtbriefen (für die Nord- und Staatsbahn) und für Fahrleute, Wein-, Liqueur-Vignetten, besonders gut gummirten Waaren-Etiquettes in vrschiedenen Sorten, Tuch-Zettel, Spinn-Noten, Spinn-Zettel, allen Gattungen Tabellen, und allen in das Fach einschlagenden Gegenständen, wofür bisher mit das langjährige Vertrauen geschenkt wurde. [...] Ferner sind auch Drucksorten von Amtstabellen in meinem Verlage vorrätig und um sehr billige Preise zu haben als: Ausweise über die Veränderung im Gebäudestand, Brot- und Semmeltaxen, Zertifikate, Konduite-Listen, Kontributions-Getreidebücheln, Deklarationen, Duldungs-Konsense, Einreichungs-Protokolle, Empfangserklärungen, Erwerbsteuerschuldigkeits-Tabellen Erwerbsteuereinzahlungs-Tabellen,*

nabídka kamenotiskárny Valentina Butscheka, která zahrnovala nejen litografie, ale i autografie, souvisela nejen se snahou zastínit poměrně silnou konkurenci, která se Butschekovi zrodila v 50. letech, kdy svou vlastní kamenotiskárnu zřizuje Martin Perna, Wilhelm Burkart nebo Karel Sternlicht. Rozsah nabídky kamenotiskárny Valentina Butscheka souvisí také s poklesem cen jednotlivých výrobků, kdy byla např. cena za sto faktur vyčíslena na 12–30 krejcarů nebo tisk jídelních lístků na 24–48 krejcarů.¹⁰⁷³

Vedle akcidenčních tisků a tiskopisů, které zejména v druhé polovině 50. let v produkci kamenotiskárny Valentina Butscheka převažovaly, se v ní v této době objevuje také nejrůznější devoční grafika, kterou kamenotiskárna vytvářela na přímou objednávku brněnských klášterů i dalších církevních institucí. Např. roku 1853 byla v jeho kamenotiskárně vydána na objednávku milosrdných bratří série modliteb tištěných na jednolistu, kdy byl text modlitby provázen obrazy světců spojených s řádem. V kamenotiskárně byla vydána např. série modliteb k Janovi z Boha doprovázená různými obrazy zobrazujícími skutky a scény ze života tohoto světce. Modlitby *Zum Andenken an die Gründung der Bade-Anstalten bei den Klosterspitälern der Barmherzigen Brüder* jsou např. doplněny obrazem Jana z Boha klečícího před oltářem Nejsvětější Trojice nacházejícím se na přední straně a na zadní straně doprovázeny modlitbou k tomuto světcovi „*Gebet zu Ehren des heiligen Johann von Gott, Stiftern des Ordens der Barmherzigkeit*.“¹⁰⁷⁴ Další jednolisty mají obraz i modlitbu tištěnou v rámci z typografických ozdůbek a setkáme se zde např.

Grundbuchlisten für Militär, Grundeigenthumsbögen, Grund- und Häusersteuer-Einzahlungstabellen, Heiratsbewilligungen, Impfungsausweise, Interventionen, Körner-Tabellen, Kranken-Rapporte, Kreisamtliche Vormerke, Kuppocken-Impfungs-Zeugnisse, Musik-Lizenzen, Passir-Scheine, Pupillar-Tabellen, Rechnungs-Journalsbögen, Revisions-Listen, Satzungen, Ständische Quittungen, Schubfälle, Schubpässe, Sperr-Relationen, Sperr-Berichte, Stand- u. Dienst-Tabellen, Steuerrechnungsbögen, Steuerbücheln, Steuerperzeptions-Tabellen, Verkündigungs-Bewilligungen, Verzeichniß über eingetretene Todesfälle, Vor- und Abschreibungs-Tabellen, Verzeichnisse aller Häusersteuer, Waisenbücheln, Widmungsrollen, Wochenmarkt-Tabellen, Zustellungs-Scheine ec. ec. ec. „*Neuigkeiten*. VI. Jhg., Nro. 178. Sonntag den 29. Juni 1856.

¹⁰⁷³ „*Wechsel auf feinem guten Postpapier in Median-Oktav, pr. 100 Stück – 20 kr.; Wechsel auf Groß-Meian, 100 Stück – 30 kr.; Rechnungen auf gutem festen Maschinen-Papier in Groß-Kanzleioktgv., 100 St. – 12 kr.; Rechnungen Median, 100 Stück – 18 kr.; Rechnungen Groß-Median, 100 Stück – 20 kr.; Rechnungen Groß-Kanzleiquart, 100 Stück – 24 kr. Rechnungen Median, 100 Stück – 30 kr.; Spinn-Noten Großkanzlei, 1 Buch – 24 kr.; Spinn-Zettel, Großkanzlei, 1 Buch – 24 kr.; Tuch-Zettel auf schönem weißen und glatten Kartenpapier, 1000 St. – fl. 2, 30 kr.; Speis-Zettel auf Groß-Kanzleipapier in Folio, pr. Buch – 24 kr.*“ Ibidem.

¹⁰⁷⁴ *Zum Andenken an die Gründung der Bade-Anstalten bei den Klosterspitälern der Barmherzigen Brüder*. Brunn: Steindruck von Val. Butschek in Brunn, 1853. MZK, sign. X-640.777. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:d8e41640-3abe-11e2-b19a-005056827e52>.

s obrazem Jana z Boha omývajícího Kristovi nohy¹⁰⁷⁵ nebo setkání Jana z Boha s archandělem Raphaelem.¹⁰⁷⁶ Jemně prokreslené ryté litografie vycházející z klasických topoi zobrazování tohoto světce svědčí o kreslířském umění autora, který si ve své kresbě působivě pohrává se světlem i s přechody světlých a tmavých ploch. Zajímavě je zvolené prostředí, v němž se světec nachází a kterému vévodí reálně zachycená architektura s dokonale zvládnutou perspektivou i průhledy prostory. Ačkoliv se jedná o ukázkou užití lidové grafiky, nemůžeme litografické dílně Valentina Butscheka upřít snahu o precizní provedení. Vedle nejruznějších modliteb byly v kamenotiskárně Valentina Butscheka tištěny také drobné devoční grafiky vydávané jako upomínka na křest či první svaté přijímání, jejichž podoba obrazově nevybočuje z běžné produkce devoční grafiky.

Kamenotiskárna Valentina Butscheka byla první komerční kamenotiskárnou, která nebyla založena v rámci žádné tiskárny či jiného podniku a byla tudíž plně závislá na zakázkách soukromníků, v menší míře pak státních nebo církevních institucí. Svoji rozmanitou nabídkou se Valentin Butschek snažil zaujmout co největší množství objednavatelů, které oslovoval i prostřednictvím četných inzerátů otiskovaných v brněnských denících. Kamenotiskárna Valentina Butscheka v Brně působila přes dvacet let a bylo v ní vydáno množství akcidenčních tisků i volných grafických listů, na jejichž realizaci se podílela nejen samotná kamenotiskárna, ale i v Brně působící umělci. V pestrosti nabídky neměl Valentin Butschek v Brně ani na Moravě konkurenci. Naposledy se s kamenotiskárnou Valentina Butscheka setkáme v brněnském adresáři na rok 1862¹⁰⁷⁷ a v brněnském adresáři na rok 1867 již mezi litografy uveden není.¹⁰⁷⁸

---

¹⁰⁷⁵ *Zum Andenken an die Gründung der Bade-Anstalten bei den Klosterspitälern der Barmherzigen Brüder.* Brünn: Steindruck von Valentin Butschek in Brünn, 1853. MZK, sign. X-640.975.

¹⁰⁷⁶ *Zum Andenken an die Gründung der Bade-Anstalten bei den Klosterspitälern der Barmherzigen Brüder.* Brünn: Steindruck von Valentin Butschek in Brünn, 1853. MZK, sign. X-640.974.

¹⁰⁷⁷ *Brünner Handels und Gewerbe-Adressbuch für das Jahr 1862*, s. 101.

¹⁰⁷⁸ *Neues Orientirungs-Schema... 1867*, s. 177.

Brněnské kamenotiskárny v druhé polovině 19. století

Počet brněnských kamenotiskáren se na počátku 50. let 19. století ustálil na pěti, v Brně působily kamenotiskárny Franze Gastla, dědiců Rudolfa Rohrera, Valentina Butscheka, Martina Perny a Karla Sternlichta, mezi které byly rozděleny stávající zakázky pro soukromé i státní subjekty. Zatímco byly první brněnské kamenotiskárny zakládány v rámci stávajících tiskáren, aby rozšířily jejich nabídku, od 40. let se setkáváme se samostatně zakládanými specializovanými kamenotiskárnami, kdy první z nich byla kamenotiskárna Valentina Butscheka. V průběhu roku 1850 byly jako samostatné kamenotiskárny založeny firmy Karla Sternlichta a Martina Perny. Karel Sternlicht, který si litografické umění osvojil v kamenotiskárně společníků Alexandra Trasslera a Martina Perny,¹⁰⁷⁹ rozběhl vlastní litografickou dílnu v rámci svého papírenského obchodu, a i proto se jeho kamenotiskárna specializovala především na vydávání akcidenčních tisků, mezi nimiž dominoval tisk nejrůznějších blahopřání, pozvánek, programů nebo členských diplomů.¹⁰⁸⁰ Martin Perna jako dřívější společník Alexandra Trasslera navázal na tradici bývalé kamenotiskárny Johanna Baptisty Trasslera a pokračoval v jejím edičním plánu, který se i díky jeho iniciativě koncem 40. let značně rozšířil.¹⁰⁸¹ Kamenotiskárna Martina Perny v Brně působila až do začátku 20. století a její produkce se zaměřovala nejen na vydávání akcidenčních tisků, ale také na tisk volné grafiky, kartografických dokumentů nebo v litografii provedených publikací.¹⁰⁸²

---

¹⁰⁷⁹ „Sterlicht Karl aus Straßnitz 7. Oktober 1846 als Mitarbeiter des Trassler & Perna.“ MZA, B 26, kniha 843.

¹⁰⁸⁰ Karel Sternlicht vydával především diplomy pro nejrůznější brněnské spolky, jedním z nich byl např. diplom pro členy geologického spolku Werner-Verein. *DER WERNER VEREIN zur geognostischen Durchforschung von MAEHREN und SCHLESSEN ernennt hierdurch den hochwohlgebornen hochwürdigsten Herrn Günther KALIWODA, Abt und Prälaten des Benediktinersstiftes Raigern zu seinem wirklichen Mitgliede Brünn den 6. December 1854.* Gravier und Druck von C. Sternlicht in Brünn, Krapfengasse 35. MZA, E 6, kart. 186, inv. č. 1979, sign. D.m.5/9.

¹⁰⁸¹ Martin Perna se majitelem vlastní kamenotiskárny stal 21. února 1850. MZA, B 26, kniha 843.

¹⁰⁸² Mezi celolitografické publikace, které Martin Perna vytvořil, patří nejen učebnice těsnopisnu Antonín Krondl, *Těsnopisný slovníček*. V Brně: A. Krondl, 1885. MZK, sign. X-499.939., ale také např. příručky církevního práva. *COMPENDIUM JURIS ECCLESIASTICI EMENDATUM ANNO, quo Petri PIUS IX. vidit annos.* Brunae: Lithographia M. Perna, 1871. KBOR, sign. R-X.I.bb.121.; *COMPENDIUM Theologiae dogmaticae catholicae 1862.* BRUNAE: Typis M. Perna, 1862. KBOR, sign. R-II.a.1484.

Stranou jeho zájmu nezůstala ani knižní ilustrace a jím vytvořené litografické přílohy nalezneme jak v knihách, tak časopisech.¹⁰⁸³

V průběhu 60. a 70. let počet brněnských kamenotiskáren diametrálně vzrůstá. V roce 1862 na Moravě působilo osm kamenotiskáren, v roce 1885 devatenáct, v roce 1890 jich bylo již dvaadvacet a v roce 1893 se jen v Brně nacházelo dvacet osm tiskáren a kamenotiskáren. Brněnské kamenotiskárny a tiskárny specializující se na tisk užitě grafiky zažívaly obrovský nárůst objednávek na tisk akcidenčních tisků, jejichž škála se neustále rozšiřovala. Vedle navštívenek, pozvánek, oznámení, blahopřání, diplomů, vysvědčení, výučních listů nebo reklamních tiskovin byly v brněnských kamenotiskárnách a tiskárnách vydávány také cenné papíry, losy, směnky nebo akcie. Zákazníci pocházeli nejen z Brna nebo Moravy, ale kvůli přetížení vídeňských tiskáren také z Vídně. „*Zpráva brněnské komory za léta 1872 až 1873 uváděla, že v důsledku přetížení vídeňských tiskáren přicházely do komorního obvodu velké objednávky na tisk akcií, prozatímních, pokladních a jiných poukázek i z Vídně, které působily také kladně na technické vzdělávání dělníků, neboť na akcidenční sazbu byly kladeny mnohem větší technické a umělecké požadavky než na sazbu periodik a knižních děl.*“¹⁰⁸⁴ Současně s nárůstem zakázek a vzrůstem počtu kamenotiskáren dochází také k jejich modernizaci a zavádění strojů do výroby.

Brněnská litografická činnost se po celé 19. století více než k umělecké tvorbě vázala užitému umění. Zdejší kamenotiskárny se tak specializovaly na vydávání akcidenčních tisků a tiskopisů, případně byla jejich tvorba spojená s knižními a časopiseckými ilustracemi.

---

¹⁰⁸³ Litografie vytvořené kamenotiskárnou Martina Perny doprovázely např. Veselé listy vydávané Karlem Klíčem v letech 1866–1868.

¹⁰⁸⁴ Jan Janák, *Brněnské tiskárny*, s. 44.

Závěr

Litografie v průběhu 19. století pronikla do všech odvětví a je neodmyslitelně spojena s každodenním životem, který nejen zobrazovala a působivě komentovala, ale také se podílela na vytváření jeho obrazu. Umožnila napodobit řadu výtvarných technik, reprodukovat umělecká díla i vytvářet vlastní autorské výtvary. V neposlední řadě pak grafické umění prozářila barvou.

Ačkoliv se již na počátku 19. století, zvláště ve šlechtických kruzích, setkáme se zájmem o litografické umění, prosazení se litografické techniky a zakládání prvních litografických dílen v českých zemích bylo pozvolné a s prvními žádostmi o udělení koncese na provozování litografické dílny se setkáme až v roce 1818, kdy si ji nezávisle na sobě podávají Anton Langweil, Karel Vilém Medau a brněnská Hospodářská společnost zastupovaná Hugem Františkem Salm-Reifferscheidtem a Josefem Horkým, který se měl stát hlavou litografické dílny a aby získal potřebné zkušenosti, absolvoval stáž v litografické dílně katastrálního úřadu vedené Lorenzem Kohlem von Kohlenegg. Z výše jmenovaných tří žadatelů bylo povolení k otevření kamenotiskárny uděleno Josefu Horkému a Antonu Langweilovi. První litografická dílna působící v českých zemích byla zřízena v Brně na základě dekretu z 9. října 1818 v prostorách Františkova muzea. Anton Langweil, který byl nucen se přestěhovat do Prahy, svoji kamenotiskárnu zařídil a otevřel až v létě následujícího roku. Toto brněnské prvenství však netrvalo dlouho a pro obě první litografické dílny je charakteristické, že se jim nepodařilo prosadit a jejich působení bylo spíše epizodní.

První soukromé litografické dílny byly v Praze i Brně zakládány až v průběhu 20. let 19. století a jejich vznik provázela řada cenzurních nařízení i státních ustanovení. O zřízení litografické dílny mohly požádat pouze čestné, bezúhonné a usedlé osoby, které ručily za vlastní produkci dílny a její předložení příslušným cenzurním úřadům. Litografickou dílnu bylo možné založit pouze v zemském městě, v němž sídlil policejní úřad, který zajistil stálý dozor. V Čechách tuto podmínku splňovala pouze Praha, na Moravě Brno a ve Slezsku Opava. Litografické dílny byly pod neustálým policejním dohledem, každý majitel kamenotiskárny byl povinen nahlásit jména svých zaměstnanců a ještě před vytištěním předkládat příslušným cenzurním úřadům ke schválení všechny práce.

Zatímco v Praze jsou počátky litografie spojeny jak s uměleckými kruhy, akademickým prostředím, tak s tiskařským světem a mezi zakladateli prvních pražských litografických dílen se objevují umělci i majitelé tiskáren, v Brně se na rozšíření litografie podíleli především ambiciózní tiskaři, kteří se tímto způsobem snažili zpestřit svoji produkci a litografii využívali nejen pro knižní ilustrace, ale především pro tisk akcidenčních tisků a tiskopisů, které brzy představovaly základ tvorby litografických dílen, jejichž majitelé brzy ztratili jakékoliv umělecké ambice. Litografie, která vznikla jako reprodukční technika, umožnila zhotovení obrovského počtu kopií, čehož bylo využíváno právě ve vydávání tiskopisů a akcidenčních tisků, kdy šlo především o vytvoření velkého množství exemplářů.

První soukromá litografická dílna v Praze byla založena Antonem Langweilem v roce 1819 a Anton Langweil se při jejím zakládání netajil svými uměleckými ambicemi, i když také on tušil, že většinu produkce jeho litografické dílny budou tvořit akcidenční tisky. Pro uměleckou tvorbu se rozhodl litografii využít také Antonín Machek, jehož litografická dílna založená v roce 1820 byla úzce navázána na pražskou Akademii a po celou dobu své existence spolupracovala s v Praze působícími umělci. Oproti tomu podnikavý Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld ze Schönfeldu nebo Bohumil Haase, kteří litografické dílny zakládali jako součást svých tiskáren, viděli velký potenciál litografie nejen v tisku knižních ilustrací, ale především ve vydávání akcidenčních tisků a tiskopisů, kterými by doplnili svoji produkci. Ačkoliv se v jejich tvorbě setkáme s četnými litografickými přílohami a v případě kamenotiskárny Bohumila Haase také s volnými grafickými listy, jejichž vydávání bylo spojeno především s osobou Karla Henniga, který do kamenotiskárny nastoupil koncem roku 1821, základem produkce kamenotiskáren těchto pražských tiskařů se staly akcidenční tisky a tiskopisy. Majitelé dalších pražských kamenotiskáren zakládaných v průběhu 20. i 30. let 19. století se pak přizpůsobili současné poptávce. Produkce jejich litografických dílen byla rozmanitá a mezi jejich realizacemi jsme se mohli setkat jak s knižní grafikou, uměleckými grafikami, devočními grafikami, litografickými portréty, topografickými pohledy, hudebninami, kartografickými dokumenty, vědeckými kresbami a studiemi, výukovým materiálem, ale i s reklamními a akcidenčními tisky nebo tiskopisy. U pražských litografických dílen se také setkáme s určitou specializací, ačkoliv z existenčních důvodů museli jejich majitelé produkci doplnit i o běžnou užitou

grafiku, jejíž zhotovení nepožadovalo žádné větší malířské umění. Antonín Machek, stejně jako František Šír, se specializovali na litografické portréty, Josef Bedřich Zwettler se jakožto majitel krajinářské školy zaměřoval na tisk vedut a topografických pohledů, litografická dílna Josefa Habela nebo Františka Řehuly je spojena s vydáváním akcidenčních tisků a kamenotiskárna Františka Eduarda Sandtnera byla nejen jedním z nejvýznamnějších školicích litografických center, ale také se proslavila v oblasti knižní grafiky a Sandtnerem vytvořené litografické přílohy ilustrující řadu beletristických děl patří k nejkrásnějším příkladům knižní ilustrace poloviny 19. století.

První soukromá brněnská kamenotiskárna byla založena jako součást tiskárny dědiců Josefa Georga Trasslera až v roce 1824. Tento časový posun, který byl dán historickými, společenskými i kulturními okolnostmi, ale nesvědčí o nezájmu o litografické umění, který dokládá nejen založení litografické dílny v rámci Hospodářské společnosti, ale i spolupráce brněnských tiskáren s vídeňskými litografickými dílnami. Také samotní moravští šlechtici s oblibou navštěvovali vídeňské litografické dílny, kde se pokoušejí zhotovit vlastní litografii, jak tomu bylo v případě Chorinských z Ledské nebo Salm-Reiferscheidtů, nebo si zde nechávají zhotovit svůj litografický portrét, neboť nechat se portrétovat Josefem Kriehuberem, Franzem Eyblem nebo Augustem Prinzhoferem se brzy stalo otázkou osobní prestiže.

Kamenotiskárna bratří Trasslerů, stejně jako kamenotiskárna Johanna Nepomuka Gastla, která byla pod jeho tiskárnou založena ve stejném roce, se specializovala na vydávání akcidenčních tisků a tiskopisů. Jak Trasslerové, tak Gastl již ve své žádosti o udělení koncese na zřízení litografické dílny uvedli, že chtějí litografii využívat především pro tisk tabulek, formulářů nebo akcidenčních tisků, které by díky této technice získaly daleko působivější vzhled a byly rychleji a obratněji provedeny. Brněnské litografické dílny zřetelně navázaly na brněnskou tiskařskou tradici, litografie se často stala rozšiřujícím prvkem tiskáren a zajímavým doplňkem knižního obchodu, ať už se jednalo o obchod s hudebninami či umělecký obchod. Moravské kamenotiskárny, které nemohly svou produkcí konkurovat vídeňským tiskařům a litografům, s nimi raději spolupracovaly, a proto své pole působnosti našly spíše právě ve vydávání akcidenčních tisků a drobné užití grafiky.

Také v brněnském prostředí nabídka kamenotiskáren odpovídala aktuální poptávce a litografické zakázky byly mezi kamenotiskárny rozděleny. Litografická dílna bratří Trasslerů, která byla úzce navázána na tiskárnu Johanna Baptisty Trasslera, neměla ve 20. letech mezi brněnskými kamenotiskárnami konkurenci a obsáhla v této době veškerou produkci. Mezi jejími realizacemi jsme se mohli setkat nejen s knižními ilustracemi, ale také s nejrůznějšími akcidenčními tisky nebo volnými grafickými listy, kdy mezi jejich nejvýznamnější realizace patří album litografických pohledů na Brno a Františkov od Františka Richtera, které přináší obraz Brna z počátku 19. století. Po osamostatnění Rudolfa Rohrera v roce 1831 a odtržení původní Trasslerovské tiskárny od kamenotiskárny zůstává Johann Baptista Trassler v jejím čele. Bohužel se mu nepodařilo udržet rozsah původní produkce a kamenotiskárna se pod jeho vedením zaměřila především na vydávání akcidenčních tisků a tiskopisů. Ve stejném roce jako kamenotiskárna bratří Trasslerů vznikla také kamenotiskárna Johanna Nepomuka Gastla, která se výrazněji neprosadila a v její produkci se setkáme zejména s tiskopisy. Na vydávání tiskopisů pro státní správu se specializovala také kamenotiskárna Prokopa Fritsche, kterou založil u své tiskárny v roce 1829. Ve 30. letech svoji tiskárnu o litografickou dílnu rozšířili Franz Gastl a Rudolf Rohrer. Oba se založením kamenotiskárny snažili zvětšit stávající produkci své tiskárny a pomocí litografického tisku vyhotovovat akcidenční tisky a tiskopisy, na jejichž vydávání si Franz Gastl ve 40. letech vytvořil monopol. Ojediněle pak doprovázejí litografické přílohy také jejich publikace. První brněnské litografické dílny byly zakládány u tiskáren, jedinou výjimku představovala kamenotiskárna Valentina Butscheka, která vznikla jako samostatný podnik a již od svého založení se věnovala vydávání akcidenčních tisků. Protože se Valentin Butschek snažil oslovit co nejširší publikum, využíval inzerce a jeho pestrá a obrovská nabídka pravidelně překvapovala čtenáře brněnských periodik.

Brněnské i pražské litografické dílny působící v polovině 19. století se zaměřovaly spíše na vydávání akcidenčních tisků a tiskopisů, neboť umělecká litografie neměla v českých zemích ani silný ohlas ani výrazné individuality. Výrazně patrné je to zejména v brněnském prostředí, kde chybí umělecká osobnost a litografie mají průměrnou až podprůměrnou uměleckou kvalitu. Produkce brněnských litografických dílen byla poměrně omezená a ani kvalitou svého provedení, ani rozmanitostí se nemohla rovnat pestré produkci pražských

kamenotiskáren. Litografická technika je tak v českých zemích spojena především s užitým uměním a vydáváním akcidenčních tisků, při jejichž realizaci tvůrci neváhali popustit uzdu své fantazii a působivost jejich výtvorů je nepochybná.

Při srovnání českého a moravského prostředí jsou jasně patrné určité shody. Jak pražští, tak brněnští kamenotiskaři si své umění osvojili ve Vídni, kde je pro pražské litografické dílny určující osobou Adolph Friedrich Kunike a pro brněnské litografické dílny Lorenz Kohl von Kohlenegg, tedy dva ze žáků Aloise Senefeldera. První kamenotiskárny se také staly školicím střediskem pro další litografy, kteří se s vidinou zisku v mnoha případech rozhodli založit vlastní kamenotiskárnu. Mezi stávajícími zaměstnanci litografických dílen jsme se mohli setkat nejen s místními řemeslníky, ale jak do Prahy, tak do Brna přichází řada litografů z Německa. Jak pražské, tak brněnské kamenotiskárny byly většinou závislé na výrazné osobnosti zakladatele, po jehož smrti byl podnik zpravidla prodán nebo zanikl. Pouze kamenotiskárna synů Bohumila Haase a kamenotiskárna Rudolfa Rohrera, které byly založeny u jejich tiskáren, si udržely dlouholetou tradici a působily až do poloviny 20. století.

V rámci práce byly nastíněny dějiny tiskáren působících v Praze a v Brně v první polovině 19. století. Byla představena historie prvních litografických dílen a jejich produkce, která pohotově reagovala na aktuální poptávku a vycházela zákazníkům maximálně vstříc. Rozmanitost akcidenčních tisků vydávaných v Praze i Brně byla až překvapující a nelze se divit, že si litografie záhy vydobyla významné místo v každodenním životě a je neodmyslitelně spojena s kulturou 19. století. Litografie vnesla do každodenního života nejen obrazy, ale také barvu. Během mapování produkce pražských a brněnských litografických dílen byla větší pozornost věnována především knižní ilustraci, která byla dosud i díky nedostatečnému zpracování knižních fondů opomíjena.

Přínosem práce je jistě představení brněnských litografických dílen, neboť brněnskému prostředí nebyla dosud věnována větší pozornost. Jediným dílem, které ve stručnosti představuje brněnské litografické dílny, je publikace Christiana d'Elverta *Geschichte der Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur* vydaná již v roce 1854 a nikdy nepřekonaná. Christian d'Elvert čtenáře stručně seznámil s dějinami moravského knihtisku

a kamenotisku, zatímco u tiskáren věnoval pozornost nejen jejich historii, ale také produkci, u kamenotiskáren je většinou uveden pouze rok vzniku a stručná informace o majitelích, kteří často s tiskaři prolínali. O dost sdílnější není ani Jan Janák, který se ve svém příspěvku uveřejněném ve sborníku *Knihotisk v Brně a na Moravě* námi sledovaným obdobím zabývá pouze okrajově. Dílo Christiana d'Elverta se stalo zdrojem spolehlivých informací, z něhož čerpali a vycházeli další badatelé. O to pak bylo větší překvapení, když se pramenným výzkumem podařilo objevit první moravskou litografickou dílnu, o jejíž existenci Christian d'Elvert nevěděl a která je vůbec první kamenotiskárnou působící v českých zemích. Litografický ústav Hospodářské společnosti vybudovaný koncem roku 1818 je tak jednou ze dvou kamenotiskáren, v jejichž produkci se ještě setkáme s litografickými inkunábulemi.

První brněnské litografické dílny zůstávaly až doposud zastíněny tiskárnami, u nichž byly zakládány. Větší pozornosti se dostalo pouze kamenotiskárně bratří Trasslerů, která byla až dosud považována za první litografickou dílnu působící v Brně a pozornosti se jí dostalo nejen díky tomuto prvenství, ale především proto, že se podílela na vydávání alba pohledů na Brno vytvořených Františkem Richterem, které zprostředkovávalo podobu města před regulací a přinášelo působivý obraz brněnského měšťanského života z počátku 19. století. Kamenotiskárna bratří Trasslerů je spojována právě s touto jedinou realizací a jiné pozornosti se jejich kamenotiskárně, v níž byly vydávány i další působivé litografické práce, nedostalo. Ostatní brněnské kamenotiskárny založené v průběhu 20. let 19. století byly kamenotiskárnou bratří Trasslerů zcela zastíněny a někteří badatelé dokonce vyslovili pochybnosti o jejich existenci. Ačkoliv se kamenotiskárny Johanna Nepomuka Gastla, Prokopa Fritsche nebo Franze Gastla specializovaly především na vydávání akcidenčních tisků, jejichž umělecká hodnota není nějak výrazná, neměly by být přehlíženy, neboť jejich produkce neodmyslitelně patřila do každodenního života brněnských měšťanů, který nejen spoluvytvářela, ale i komentovala.

Ačkoliv v posledních letech dochází k postupnému komplexnímu zpracování dějin knižní kultury i grafického umění, vůči grafickému umění 19. století máme doposud trvalý dluh, který si vyžádá ještě dlouhá léta bádání a především důkladné zpracování tištěné produkce z této doby. Období 19. století totiž stále stojí na okraji zájmu současných badatelů zabývajících se dějinami knižní kultury nebo grafickým

uměním. Tato práce chce být první vlaštovkou, která vzbudí zájem nejen o litografické umění, ale také otevře dveře dalším badatelům na poli litografie.

Prameny a literatura

Prameny

Archiv města Brna

AMB, fond U 25 Sběrka grafik, kreseb a reprotisků.

AMB, fond T 54 Rodinný archiv Trasslerů a Rohrerů Brno.

AMB, fond A, Stará spisovna: In publicis SS 1784–1789(1851), kart. 213, inv. č. 1936.

AMB, fond B 1/39 – Kartotéka domovského práva 1850–1948.

Moravský zemský archiv v Brně

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství starší, kart. 323, sign. 15.

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství starší, kart. 333, sign. 15.

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství starší, kart. 334, sign. 15.

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství starší, kart. 335, sign. 15/2.

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství starší, kart. 336, sign. 15/2.

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství starší, kart. 2755, sign. 54/6.

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství starší, kart. 2756, sign. 54/6.

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství starší, kart. 2757, sign. 54/6.

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství starší, kart. 2758, sign. 54/6.

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství mladší, kart. 503, sign. 15/2.

MZA, fond B 14 Moravské místodržitelství mladší, kart. 504, sign. 15/2.

MZA, fond B 17 Moravské místodržitelství – patenty, kart. 6, sign. B 11.

MZA, fond B 17 Moravské místodržitelství – patenty, kart. 204, sign. 26.

MZA, fond B 26 Policejní ředitelství Brno, kniha 843.

MZA, fond B 26 Policejní ředitelství Brno, kart. 34, sign. 7.

MZA, fond B 26 Policejní ředitelství Brno, kart. 48, sign. 18.

MZA, fond C 11 Krajský soud civilní Brno, firemní agenda, kart. 61, sign. A V 242.

MZA, fond C 11 Krajský soud civilní Brno, firemní agenda, kart. 37, sign. A III 263.

MZA, fond E 6 Benediktini Rajhrad, kart. 110, inv. č. 1673, sign. D.c.2.

MZA, fond E 6 Benediktini Rajhrad, kart. 235, inv. č. 2131, sign. D.n. 21/4b.

MZA, fond E 6 Benediktini Rajhrad, kart. 41 mapová sbírka.

MZA, fond G 13 Sběrka rukopisů Německého historického spolku, inv. č. 23 R-Sk.

MZA, fond G 82 Hospodářská společnost Brno, kniha 142.

MZA, fond G 82 Hospodářská společnost Brno, kart. 163, sign. III/2.

MZA, fond G 82 Hospodářská společnost Brno, kart. 239, sign. V/1.

MZA, fond G 82 Hospodářská společnost Brno, kart. 321.

MZA, fond G 150 Rodinný archiv Salm-Reifferscheidtů Rájec nad Svitavou, kart. 63, inv. č. 417.

MZA, fond G 150 Rodinný archiv Salm-Reifferscheidtů Rájec nad Svitavou, kart. 103, inv. č. 420.

MZA, fond G 150 Rodinný archiv Salm-Reifferscheidtů Rájec nad Svitavou, kart. 109, inv. č. 421.

MZA, fond H 686 Rohrer, tiskové podniky Brno, kart. 1, inv. č. 4.

MZA, H 998 Salmovy železářny a strojírny Blansko, kart. 1, inv. č. 55, sign. D2.

Literatura

Allgemeine Wiener Musik-Zeitung. Nro 70–71. Dienstag den 13. u. Donnerstag d. 15. Juni 1843.

Anton Altrichter – Gustav Künstler, *Anderthalb Jahrhunderte Rudolf M. Rohrer 1786–1936. Die Geschichte einer deutschen Drucker- und Verlegerfamilie*. Brünn und Baden bei Wien: Verlag Rudolf M. Rohrer, 1937.

Karel Amerling, *Průmysl v Čechách. Zprávy statistické, řemeslnické a obchodnické*. V Praze: Tisk Bedřicha Rohlíčka, 1851.

Anenský dvůr slovem i obrazem. Monografie domu A. Haase v Praze se 48 vyobrazeními. Vydáno u příležitosti 60letého panovnického jubilea J. vel. císaře Františka Josefa I. Věnováno veleváženým příznivcům, zákazníkům a přátelům Anenského dvora. Praha 1908.

Luboš Antonín, *Zlatý věk svobodného zednářství v Čechách*. Praha 2012.

Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. Nr. 65. Freytag den 31. May 1822.

Jan Nepomuk Assmann, *Portrétní miniatura 17.–19. století*. Praha 1996.

Jan Nepomuk Assmann, Nová akvizice Muzea: Pohled na Karlov od Martina Tejčka *Res Musei Pragensis*. Měsíčník Muzea hlavního města Prahy. Praha 1999, s. 1–3.

Petr Balajka (eds.), *Encyklopedie českých a slovenských fotografů*. Praha 1993.

Jan Barták – Vladimír Kraus, *Typografové 1468–1939*. Praha 1996.

Kateřina Bečková (ed.), *Litografie aneb kamenopis, počátky české litografie 1819–1850 k 200. výročí vynálezu litografie Aloisem Senefelderem*. Praha 1996.

Kateřina Bečková, *Svědectví Langweilova modelu Prahy*. Praha 1996.

Kateřina Bečková, Kdo byli první čeští litografové? *Res musei Pragensis*, roč. VI, 1996.

Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Brünn über die gewerbs- und handelsstatistischen Verhältnisse ihres Bezirkes im Jahre 1851. Brünn: Carl Winiker, 1854.

Beytrag zur Geschichte der Steindruckerey. *Brünner Politische Zeitung*. Nr. 69. Sonnabend den 9. März. 1816, s. 275–276.

Biedermeier v českých zemích: sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 6.–8. března 2003. Praha 2004.

Brno Vídni, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století. Brno 2008.

Brünner Handels und Gewerbe-Adressbuch für das Jahr 1885. Brünn 1885.

Brünner Handels und Gewerbe-Adressbuch für das Jahr 1890. Brünn 1890.

Brünner Handels und Gewerbe-Adressbuch für das Jahr 1892. Brünn 1892.

Brünner Wochenblatt zur Beförderung der Vaterlandskunde, zur Belehrung und Unterhaltung. Nro. 62. Dienstag 3. August 1824.

Brünner Wochenblatt zur Beförderung der Vaterlandskunde, zur Belehrung Unterhaltung. IV, 1827, Nr. 6, 19. Jänner 1827.

Brünner Zeitung. Nro. 144. Mittwoch den 28. Mai 1845.

Vladimír Brych – Věra Přenosilová, *České hrady a tvrze ve starých vyobrazeních.* Praha 2002.

Irena Bukačová – Josef Miller, František Alexandr Heber. *Ročenka klubu Augustina Sedláčka* 85. Plzeň 1985, s. 5–24.

Dějiny českého výtvarného umění III/1–3, (1780/1890), Praha 2001.

Josef Dittrich, *Schema aller in der königl. Hauptstadt Bruen und ihren Vorstädten befindlichen Häusern, deren nunmehrigen Eigenthumern, Strassen, Gassen, und Plätze mit ihren neuen Benennungen nebst genauer Anzeige der Grundobrigkeiten und Pfarren, zu denen jedes Haus gehört.* Brünn: Carl Winiker, 1849.

Oldřich Doskočil, Karel Vilém Medau (1791–1866) a jeho litoměřická kamenotiskařská dílna. Tiskárny a tisky 19. století, in: *Sborník příspěvků z celostátní*

konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrasovy tiskárny. Jindřichův Hradec 3.–4. září 1997. Jindřichův Hradec 1998, s. 131–138.

Oldřich Doskočil – Věra Přenosilová, *Kreslíři a litografové litoměřické kamenotiskárny Karla Viléma Medaua (1791–1866)*. Litoměřice 1999.

Oldřich Doskočil, Karel Vilém (Carl Wilhelm) Medau (1791–1866), in: *Podřipský muzejník* 2006, s. 87–128.

Oldřich Doskočil, *Portrét 18. a 19. století ze sbírky litoměřického muzea. Edice Malíři Litoměřicka*. sv. 6, Litoměřice 2001.

Emil Edgar, Dopisy Josefa Manesa hr. Bedřichu Silva-Taroucovi. *Český čtenář ročník XII*, sv. 5–6, Praha 1920.

Rudolf Dvořák, *Jednání sněmů moravských*. Brno 1904.

Christian d'Elvert, Die Buch- und Staindruckereien in Mähren und Oest.-Schlesien. *Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der kais. königl. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde*. Nr. 5. 1876, s. 37–38.

Christian d'Elvert, Geschichte der Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur..., in: *Beiträge zur Geschichte und Statistik Mährens und Oesterreich-Schlesiens*. Heft 6, Band I., Brünn: R. Rohrer's Erben, 1854.

Christian d'Elvert, *Geschichte der k. k. mähr.-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, mit Rücksicht auf die bezüglichlichen Cultur-Verhältnisse Mährens und Österr. Schlesiens*. Brünn 1870.

Erinnerungs-Blätter an das 100-Jährige Jubiläum der Buch- und Steindruckerei von Rudolf M. Rohrer in Brünn am 17. April 1887. Brünn: Druck und Verlag von Rudolf M. Rohrer, 1887.

Lukáš Fasora (ed.), *Člověk na Moravě v první polovině 20. století*. Brno 2006.

Josef Fiala, *František Šír novoměstský rodák, malíř, portrétista a litograf, žák a pokračovatel pražského malíře Antonína Machka*. Nové Město na Moravě 1935.

Jaroslav Folta (ed.), *Dvě století litografie. Bicentenary of Litography*. Praha 1997.

Peter R. Frank – Johannes Frimmel, *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*. Wiesbaden 2008.

Frantisek Gastl. Krátký životopis, in: *Posel Morawský aneb domácj, měšťanský a rolnický Kalendář pro Morawany, Čechy a Slowáky na rok přestupný po narození Pána Krista 1856. Dvacátý ročník*. Brno [1855], s. 48–49.

Olga Frídlová – Vladimír Kraus – Jana Vránková, *Litografie k potěše a užitku: katalog výstavy k 200. výročí vynálezu litografie 1796–1996 – významné výročí: Národní technické muzeum Praha, 1996*. Praha 1996.

W. E. Gautsch, Nachrichten aus Prag. f. Langweils Steindruckerei in Prag, in: *Beilage zu Hesperus Nr. 46. Dezember 1819*. Prag: Herausgegeben von Christian Carl André, 1819, s. 323.

Dan Gawrecki, Opava jako intelektuální a kulturní středisko Rakouského Slezska 1742–1847, in: Leopold Jan Šeršník, *Ks. Leopold Jan Szersznik znany i nieznan, materiały z konferencji naukowej. Cieszyn, 6.–7. listopada 1997*. Cieszyn: Książnica Cieszyńska, 1998, s. 29–47.

Geschichte der Czechen in Bildern von Anton Machek mit böhmischem und deutschem Text von Wenzel Hanka. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. 9. 4. 1821, Nr. 43, s. 171.

Jiří Glonek, Grafická alba Moravy a Slezska z dílny Friedricha Adolpha Kunikeho a Eduarda Hölzela. *Bibliotheca Antiqua* 2012, s. 69–84.

Jiří Glonek, *Krajina starých sídel. Katalog výstavy 5. 10. – 30. 11. 2015*. Olomouc 2015.

Handbuch des Königreiches Böhmen für das Jahr 1847. Prag: Gedruckt und zu haben bei Gottlieb Haase Söhne, 1847.

Handlungs-Gremien, Fabriken und Gewerbe der königlichen Hauptstadt Prag für das Jahr 1851. Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1851.

Josef Hašek – Stanislav Souček – Alois Hlava – Pavel Kosina, *Senefelder a Praha k 125. výročí smrti vynálezce litografie.* Praha 1959.

Ernst Hawlik, *Zur Geschichte der Baukunst, der bindenden und zeichnenden Künste im Markgrafthume Mähren.* Brünn 1838.

Michael Heker – Karlheinz Scherr – Elmar Stolpe, *Von Senefelder zu Daumier. Die Anfänge der Lithographischen Kunst.* München 1988.

Jan Herain – Jindřich Matiegka, Tycho de Brahe. Stručný životopis i zpráva o nálezu a vyšetření tělesných ostatků. *Časopis společnosti přátel starožitností*, roč. IX, č. 3, 1901, s. 105–129.

Johann Alexander Herlth, *Schematismus für die königl. Hauptstadt Brünn sammt allen Vorstädten: Erster Jahrgang.* Brünn: Carl Winiker, 1853.

Jaroslava Hoffmannová, Pražští úřední tiskaři. *Documenta Pragensia X/2, Výroba knih a knižní obchod v Praze od středověku do roku 1914.* Praha 1990, s. 299–314.

Zdeněk Hojda – Roman Prahel, Kunstverein nebo/oder Künstlerverein? Hnutí umělců v Praze 1830–1856. *Fontes Historiae Artium XII*, Praha 2004.

Karel Holešovský, Brněnský miniaturista Patricius Kittner. *Brno v minulosti a dnes* 1989, s. 136–141.

František Horák, *Pět století českého knihtisku.* Praha 1968.

Karel Chyba, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860.* Praha 1966–1984.

Karel Chyba, Zaměstnanci Univerzitní knihovny v letech 1777–1918. *Miscellanea oddělení rukopisů a vzácných tisků Státní knihovny ČSR* 2, 1985, s. 154–176.

Intelligenzblatt für Mähren. Nr. 267. Mittwoch den 27. September 1848.

Intelligenzblatt für Mähren. Nro. 166. Freitag den 18. Juni 1824.

Intelligenzblatt für Mähren. Nr. 337. Montag den 6. Dezember 1824.

- Intelligenzblatt für Mähren.* Nro. 349. Freitag 19. Dezember 1834.
- Intelligenzblatt für Mähren.* Nro. 297. Dienstag den 27. Oktober 1840.
- Intelligenzblatt für Mähren.* Nro. 314. Sonntag den 14. November 1841.
- Intelligenzblatt für Mähren.* Nro. 5. Donnerstag den 5. Jänner 1843.
- Intelligenzblatt für Mähren.* Nro. 111. Mittwoch den 22. April 1846.
- Intelligenzblatt für Mähren.* Nro. 274. Dienstag den 5. October 1847.
- Intelligenzblatt für Mähren.* Nro. 267. Mittwoch den 27. September 1848.
- Intelligenzblatt zur Prager Zeitung.* Nro. 11. Sonntag, den 21. Jänner 1827.
- Intelligenzblatt zur Prager Zeitung.* Nro. 14. Donnerstag, den 25. Jänner 1827.
- Intelligenzblatt zur Prager Zeitung.* Nro. 105. Dienstag, den 7. Juli 1829.
- Intelligenzblatt zur Prager Zeitung.* Nro. 140. Sonntag, den 6. September 1829.
- Intelligenzblatt zur Prager Zeitung.* Nro. 141. Dienstag, den 8. September 1829.
- F. X. Jiřík, *Miniatura a drobná podobizna v době empírové a probuzenské v Čechách.* Praha 1930.
- Litografie Kamenopis aneb počátky české litografie 1819–1850 k 200. výročí vynálezu litografie Aloisem Senefelderem.* Praha 1996.
- Pravoslav Kneidl, *Senefelder a litografie (1796–1798).* Dobruška 1997.
- Reginald Kneifel, *Topographie des kaiserl. königl. Antheils von Schlesien. Zweiter Theil. Zweiter Band.* Brünn: Traßler, 1805.
- Jaroslav Kolár, Zázemí Schönfeldova vydání Hájkovy kroniky české, in: *Documenta Pragensia* 10/2, Praha 1990, s. 355–360.
- Jaroslav Kolár, K obrozenskému vydání Hájkovy kroniky, in: *Strahovská knihovna, sborník Památníku národního písemnictví*, 18–19. Praha 1983–1984, s. 293–294.

Jaroslav Kolár, Obrozenecké vydání Hájkovy Kroniky ve světle úředních dokumentů, in: *Miscellanea oddělení rukopisů a vzácných tisků SK ČSR 5*, Praha 1988, s. 243–249.

Alena Köllner, *Buchwesen in Prag von Václav Matěj Kramerius bis Jan Otto*. Wien 2000.

Václav Koranda (ed.), *Pamětní spis vydaný na oslavu sté ročnice vynálezu litografie*. Praha: Tiskem C. K. Dvorní Knihtiskárny A. Haase, 1899.

Václav Koranda (red.), *Pamětní spis k uctění památky stopadesátého výročí narozenin Aloise Senefeldra, vynálezce litografie*. Praha: Pražská odborná sdružení litografická, knihtiskař A. Haase, 1921.

Václav Koranda, *Z dějin československé grafiky. Pod záštitou technického musea československého. Vydáno k uctění památky stého výročí úmrtí Aloise Senefeldra vynálezce litografie*. Praha 1934.

Walter Koschatzky, *Die Kunst vom Stein. Künstlerlithographien von ihren Anfänge bis zur Gegenwart*. Wien, München 1985.

Walter Koschatzky, *Die Kunst der Graphik. Technik, Geschichte, Meisterwerke*. München 1999.

Ferdinand Kraus, *Verzeichniss aller in der königl. Hauptstadt Brünn ihren Vorstädten befindlichen Häuser, deren Eigenthümer, Straßen, Gässen und Plätze, nebst genauer Anzeige der Grundobrigkeiten und Pfarren zu denen jedes Haus gehört*. Brünn 1833.

Aleš Krejča, *Grafika*. Praha 2010.

Erasmus Kreuzinger, *Chronik der alten und neuern Zeit Troppau's, oder Troppau und seine Merkwürdigkeiten*. Troppau 1862.

Alois Kubíček, Antonín Langweil. *Ročenka universitní knihovny v Praze 1958*. Praha 1959, s. 38–41.

Jaromír Kubíček (ed.), *Knihtisk v Brně a na Moravě. Sborník z konference Brno – 4. září 1986*. Brno 1987.

Helena Kusáková, Dílo Františka Richtra. I. *Časopis moravského musea. Acta musei Moraviae. Vědy společenské – scientiae sociales*, 1954, XXXIX, s. 182–218.

Helena Kusáková, Dílo Františka Richtra. II. *Časopis moravského musea. Acta musei Moraviae. Vědy společenské – scientiae sociales*, 1955, XL, s. 253–266.

Helena Kusáková, Dílo Františka Richtera III. *Časopis moravského musea. Acta musei Moraviae. Vědy společenské – scientiae sociales*, 1956, XLI, s. 289–306.

Kristián Kryštof hrabě Clam-Gallas. Stručná biografie. Edice životopisného nástinu od Johanna Rittera z Rittenberga z roku 1838 s komentáři. Liberec 2012.

Rudolf Jaroslav Kronbauer, Kniha karikatur z uměleckých dýchánek u hraběte Františka Thuna v Praze v zimě 1842–1843. *Máj*, 1905, III, č. 23, s. 363–366.

Hedvika Kuchařová – Radim Vondráček, Cenzura náboženských obrazových materiálů ve dvacátých a třicátých letech 19. století. *Umění LXI*, 2013, s. 325–340.

Die Kunstaussstellung und Preisvertheilung an der Akademie patriotischen Kunstfreunde in Prag, in: *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst.* Sechszehnter Jahrgang, 1825, Nr. 76. Wien 1825, s. 496.

Václav Lev, O vývoji umění kněhtiskařského v Čechách. *Veleslavín 5*, 1877, s. 103–108.

Jan Loriš, Litografie Antonína Machka. *Hollar*, roč. XVII, Praha 1941, s. 183–189.

Karel Boromejský Madl, *Antonín Machek malíř podobizen (1775–1844)*. Praha 1929.

Antonín Matějček, Portrét v Čechách v 19. století. *Volné směry*, roč 16., 1912, s. 85–112.

Rudolf Málek – Miroslav Petrtýl, *Knihy a Pražané. Pět set let knižní kultury v Praze. Adresář knihoven, nakladatelství a knižních prodejen.* Praha 1964.

Jiří Malíř, Knihtiskař. Příklad Emanuela Antonína Svobody a Josefa Jiřího Trasslera, in: *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století.* Brno 2008, s. 147–174.

Richard Martinčík, Doba probuzenská v knihtisku moravském, *Bibliofil* II., 1924–1925, s. 67–72, 117–132.

Anna Masaryková, Česká grafika XIX. století. *Hollar* XXVII, sv. 4, 1955, s. 144–168.

Ondřej Michálek, *Magie otisku: grafické techniky a technologie tisku*. Brno 2016.

Zdeněk Míka, Ke vzniku a rozvoji tiskařského průmyslu v Praze do počátku 20. století, in: *Documenta pragensia*, X/2, 1990, s. 373–380.

Ferdinad B. Mikovec (red.), *Lumír. Belletristický týdeník* VII., č. 29, 16. července 1857, s. 693.

Morava v obrazech 19. století. Pohledy do sbírek Moravské galerie v Brně. Brno 1985.

L. Methus Müller, *Intelligenzblatt der Zeitung für die elegante Welt*. 43. Dienstags den 6. December 1825. Leipzig: Leopold Voß, 1825.

Neues Orientirungs-Schema für die Landeshauptstadt Brünn. Zugleich Brünnener Wegweiser und Fremdenführer. Brünn 1867.

Neuigkeiten. IV. Jhg., Nro. 355. Sonntag den 24. Dezember 1854.

Neuigkeiten. VI. Jhg., Nro. 178. Sonntag den 29. Juni 1856.

Artur Novák, *Ex libris a užitková grafika Huga Boettingra*. Praha 1946.

Luděk Novák, *Antonín Machek*. Praha 1962.

Jan Novotný, K počátkům novodobé nakladatelské činnosti a knižní kultury u nás, in: *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem r. 1800*. Praha 2000, s. 303–313.

Lubomír Novotný, Kořeny a vývoj práva povinného výtisku na Moravě v 19. století. *Bibliotheca Antiqua* 2015, s. 14–20.

Karel Nosovský, *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*. Praha 1927.

Obrazy vlasteneckého malíře Josefa Hellicha. *Památky archeologické a místopisné*. 1. díl, 1855, s. 142.

Jan Ohéral, Rudolf Rohrer. Biographie, in: *Moravia*. Dritter Jahrgang, Nro. 74–75., s. 301–302, 305–306.

Eva Petrová, Figurální malba klasicismu, raného romantismu a počátky výtvarné kritiky, in: *Dějiny českého výtvarného umění (III/1) 1780/1890*. Praha 2001, s. 64–112.

Antonín Podlaha, Materiálie k slovníku umělců a uměleckých řemeslníků v Čechách, *Památky archeologické* 28, 1916, s. 96–151.

Jan Podškubka, *České svobodné zednářství v průběhu XVIII. století*. Praha 2005.

Posudek, in: *Krok. Weřegný spis wšenučný pro Wzdělance Národu Česko-Slowanskeho*. Díl první, částka III., s. 153–160.

Roman Prahel, *Josef Bergler a grafika v Praze 1800–1830*. Olomouc 2007.

Roman Prahel a kol. *Prag 1780–1830. Kunst und Kultur zwischen den Epochen und Völkern*. Praha 2000.

Karel Procházka, *O betlemech. Kulturně historická studie se zvláštním zřetelem k zemím koruny sv. Václavské a Uherskému Slovensku*. Praha 1908.

Karel Procházka, *Pohledy do dějin svatých obrázků*. Praha 1940.

Jan Rambousek, *Litografie a ofset*. Praha 1948.

Dušan Riedl – Mirko Riedl, Litografické pohledy Brna Franze Richtera, in: Jaromír Kubíček (ed.). *Moravská zemská knihovna v Brně 1808–2008: knihovní sbírky*. Brno 2008, s. 113–124.

František Roubík, Z činnosti Šírovy kamenotiskárny v l. 1844–1865. *Časopis spol. přátel starožitností* LIV. Praha 1946, s. 121–125.

Antonín Rybička, Jan Ferdinand z Schönfeldu a jeho museum. *Památky archeologické a místopisné*, díl XIV, roč. 1887–1889, seš. 2, Praha 1889, s. 71–73.

Jacob Sadílek, Zednářské tisky v českých zemích v 18. století. *Sborník Národního muzea v Praze, Řada C – Literární historie*, sv. 60, 2015, č. 3–4, s. 43–48.

Jitka Sedlářová, František Richter – malíř moravských vlasteneckých kompozic. *Bulletin Moravské galerie v Brně* 33, Brno 1982, s. 21–22.

Jitka Sedlářová, *Hugo Franz Salm. Průkopník průmyslové revoluce železářský magnát – mecenáš – sběratel – lidumil 1776–1836*. Kroměříž 2016.

Tomáš Sekyrka, Kreslířská škola Josepha Fridricha Zwettlera a její žáci, in: *Biedermeier v českých zemích*. Praha 2004, s. 197–208.

Alois Senefelder, *Lehrbuch der Steindruckerey*. München 1818.

Nikolaus Schaffer, *Der Graphiker Anton Machek*. Salzburg 1986.

Joseph Scheiger, *Das von Ritter von Schönfeld gegründete Technologische Museum in Wien. Eine gedrängte Uibersicht seiner Merkwürdigkeiten für Freunde der Kunst und des Alterthumes*. Prag: Aus der v. Schönfeld'schen Buchdrucken, 1824.

Schematismus für das Königreich Böhmen auf das Jahr 1822. Prag: Gottlieb Haase, 1822.

Schematismus für das Königreich Böhmen auf das Jahr 1823. Prag: Gottlieb Haase, 1823.

Schematismus des Königreiches Böhmen für das Jahr 1827. Prag: gedruckt und zu haben bei Gottlieb Haase Söhne, 1827.

Schematismus des Königreichs Böhmen auf das Jahr 1828. Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1828.

Schematismus für das Markgrafthum Mähren und Herzogthum Schlesien. Auf das Jahr 1828. Brünn: bey Johann Georg Gastl, [1828].

Schematismus für das Markgrafthum Mähren und Herzogthum Schlesien. Für das Jahr 1841. Brünn: Franz Gastl, 1841.

Schematismus für die königl. Hauptstadt Brünn sammt allen Vorstädten: Erster Jahrgang. Brünn: Carl Winiker, 1853.

Pavel Scheufler, Fotografická sbírka Muzea hlavního města Prahy a fotografie jako dokument v regionálních muzeích. *Fotografie* XXX/1, 1986, s. 66.

Pavel Scheufler, *Osobnosti fotografie v českých zemích do roku 1918*. Praha 2013.

Das Schönfeld'sche Museum. *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. Freytag den 17. Jänner 1823, Nr. 8, s. 37–40.

Joseph Scheiger, *Das von Ritter von Schönfeld gegründete Technologische Museum in Wien. Eine gedrängte Uibersicht seiner Merkwürdigkeiten für Freunde der Kunst und des Alterthumes*. Prag: Aus der v. Schönfeld'schen Buchdrucken, 1824.

Das Schönfeld'sche Museum. *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. Freytag den 17. Jänner 1823, Nr. 8, s. 37–40.

Wilhelm Schram, Der Brünner Maler Franz Richter (1774–1860). Eine biographische Skizze, zumeist nach handschriftlichen Quellen verfaßt. *Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums*. XIV. Band. Brünn 1914, s. 1–13.

Wilhelm Schram, *Ein Buch für jeden Brünner*. Brünn 1901.

Heinrich Schwarz, *Die Anfänge der Lithographie in Österreich*. Wien 1988.

Karel Sklenář, Archeologická činnost Josefa Vojtěcha Hellicha v Národním muzeu (1842–1847). *Sborník národního muzea v Praze*, řada A, sv. XXXIV, 1980, číslo 3–4, s. 109–236.

Karel Sklenář, *Biografický slovník českých, moravských a slezských archeologů a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů*. Praha 2005.

Lubomír Slavíček, *Sobě, umění, přátelům*. Brno 2007.

František Augustin Slavík, Josef Vojtěch Hellich. *Zlatá Praha*, roč. 4, 1887, č. 21, s. 330–331.

Jiří Slavík – Marie Otavová, *Obrazy z panství Žamberk. Soubor litografií Martina Tejčka*. Žamberk 2006.

Bohumír Smutný, *Brněnští podnikatelé a jejich podniky 1764–1948*. Brno 2012.

Soubor portrétů Františka Šíra. Nové Město na Moravě 1935.

- Soupis vedut vzniklých do roku 1850*. sv. I–III, Praha 1999–2015.
- Lubomír Sršeň, Neznámá miniatura od Antonína Langweila. *Muzejní a vlastivědná práce* roč. 42, č. 2, 2004, s. 104–106.
- Lubomír Sršeň, Specifika biedermeierského portrétu v Čechách, in: *Biedermeier v českých zemích*. Praha 2004, s. 160–175.
- Statistik der Oesterreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885*. Wien 1889.
- Statistische Arbeiten der Handels- und Gewerbekammer in Brünn. 3 Heft. Industrie-Statistik der Kammerbezirkes für 1865*. Brünn 1867.
- J. Stiasny, *Adressenbuch der Handlungsgremien u. Fabriken des Königreichs Böhmen für das Jahr 1847*. Prag 1847.
- Hynek Svoboda, Krajinářské školy po smrti Postlově. *Umění XIII*, 1942–1943, s. 165–167.
- Jindřich Syrovátko – Josef Raatz, *Kamenotisk technika plochého tisku a metoda přetiskování. Pomůcka pro školení dorostu a příručka pro praxi*. Praha 1951.
- Jiří Šebek, Litografické podobizny lékařů Františka Šíra, in: *Průkopníci z Horácka sv. X. Výtvarníci Vysočiny a dějiny lékařství*. Nové Město na Moravě 1967, s. 5–11.
- Jiří Šebek, *Malíř a litograf František Šír 1804–1864*. Nové Město na Moravě 1964.
- Zdeněk Šimeček, Bibliografie období 1801–1848 a cenzura. *Česká bibliografie III*, 1963, s. 7–41.
- Zdeněk Šimeček, *Knižní obchod v Brně od sklonku 15. století do konce 18. století*. Brno 2011.
- Dušan Šindelář, *Vědecká ilustrace v Čechách*. Praha 1973.
- Milada Šírová, Nové příspěvky k dějinám Haasovské tiskárny v Praze. Část I. r. 1798–1835. *Sborník národního muzea v Praze*, řada C, sv. XXXI, 1986, č. 3–4, s. 183–196.
- Václav Vilém Štech, Trojí ilustrace českých dějin. *Umění V*, 1932, s. 177–183.

Pavel Štěpánek, *Mecenáši Josefa Mánesa. Portugalský rod Silva Tarouca a jeho vliv na českou kulturu*. Olomouc 2015.

Ulrich Thieme – Felix Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Leipzig 1907–1950.

Über die Erfindung der Steindruckerey. (Lithographie.) *Archiv für Geografie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. Nr. 68, Neunter Jahrgang 1818, s. 265–268.

Verzeichniss aller in der königl. Hauptstadt Brünn, innerhalb der Stadtmauern liegenden Häuser und derselben Eigenthümer. Brünn: Gedruckt mit Gastlichen Lettern, 1818.

Verzeichniß aller in der K. Hauptstadt Brünn und ihren Vorstädten befindlichen Häuser, deren Eigenthümer, Straßen, Gässen und Plätze, nebst genauer Anzeige der Grundobrigkeiten und Pfarren zu denen jedes Haus gehört. Verfaßt von Ferdinand Kraus, *Kanzellisten bei der K. K. Polizeydirektion*. Brünn: Verlag von Johann Georg Gastl, 1827.

Petr Voit, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století: papír, písmo a písmolijectví, knihtisk a jiné grafické techniky, tiskaři, nakladatelé, knihkupci, ilustrátoři a kartografové, literární typologie, textové a výtvarné prvky knihy, knižní vazba, knižní obchod*. Praha 2008.

Josef Volf, *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do r. 1848*. Praha 1931.

Josef Volf, *Geschichte des Buchdrucks in Böhmen und Mähren bis 1848*. Weimar 1928.

Josef Volf, Schönfeld contra Haase. *Časopis Národního muzea* 98, 1924, s. 199–201.

Josef Volf, Šlechtictví dvorního knihtiskaře Jana Ferdinanda šl. ze Schönfeldu. *Časopis Společnosti přátel starožitností* 36, 1928, s. 28–33

Josef Volf, *O tiskařích nakladatelích a knihkupcích v Praze za Josefa II*. Praha 1929.

Radim Vondráček, *Obrazní kniha a knižní ilustrace 1. poloviny 19. století*, in: *Tiskárny a tisky 19. století. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při*

příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrasovy tiskárny. Jindřichův Hradec 3.–4. září 1997. Jindřichův Hradec 1998, s. 61–64.

Pavla Vošahlíková, *Zlaté časy české reklamy*. Praha 1999.

Jana Vránková – Pavel Pohlreich, *Katalog expozice Tiskařství*. Praha 2015.

Nina Weissová, *Jan Ferdinand ze Schönfeldu jako osobnost 18. a 19. století*. (bakalářská práce), Katolická teologická fakulta. Ústav dějin křesťanského umění. Dějiny evropské kultury. Univerzita Karlova v Praze. Praha 2005.

Wiener Zeitung. Nr. 73, Donnerstag 29. März 1821, s. 292.

Rolf Arnim Winkler, *Die Frühzeit der deutschen Lithographie. Katalog der Bilddrucke von 1796–1821*. München 1975.

Jana Wittlichová A Radim Vondráček, *Karel Vilém Medau 1791–1866*. Litoměřice 1998.

Michael Wögerbauer – Petr Píša – Petr Šámal – Pavel Janáček a kol. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře. Svazek I., 1749–1938*. Praha 2015.

Constant Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich...* Wien 1856–1891.

Čeněk Zíbrt, *Z dějin českého knihtiskařství*. Mladá Boleslav 1939.

Josef Václav Žák, Původ, rozkvět a nynější stav c. k. dvorní kněhtiskárny Synův Bohumila Haase v Praze. *Veslavín*, roč. 1, č. 17. 1864, sl. 186–187.

Obrazové přílohy

1. Anton Langweil, *Pražský Templářský Konjk. Z Šenfeldským kamenotiskem. Reysowal w kamenu Ant. Langweil. Dobrosław djl III. sw. II.*, 1822. MZK, sign. 1-9.102,3.
2. Anton Langweil, *Treue Darstellung der Glasmahlerey an den fünf nördlichen Fenstern der Kirche des ehemaligen Skt. Anna-Klosters in der Altstadt Prag. Gezeichnet v. A. Langweil. Lithographirt bei G. Haase in Prag*, 1822. MZK, sign. 1-5.615.
3. Antonín Machek, *J. Oppolzer. A. Machek pinx. et impr. Fr. Schier lith.*, 1846. MZK, sign. Skř.2K-90.955.
4. Josef Bekl, *Gen sworný duch! I welikost dá ke mnohosti Bůh. F. L. Čelakowský. Praha: u Machka*, 1841. MZK, sign. Skř.2J-90.841.
5. Josef Führich, *Libussin Saud. Libussen: Urtheil. Jos. Führich inv. A. Machek lith. und gedr. SVK, SNG, inv. č. G 9152.*
6. Josef Habel, *Bronzový krucifix z bývalého kláštera Ostrovského. Barvotisk J. Habel v Praze. Památky archeologické a místopisné. I. díl (sešit III.) 1855. MZK, sign. 20-16.203.*
7. Josef Habel, *Kostel Kondracký. (Okres Vlašimský). Kamenot. J. Habels v Praze. Památky archeologické a místopisné. I. díl (sešit III.) 1855. MZK, sign. 20-16.203.*
8. František Šír, *Jan Šír, mistr tkalcovský v moravském Novém Městě...* Praha: U Šíra, 1850. MZK, sign. Skř.2K-90.999.
9. František Šír, *Vchod do chrámu Týnského. 1200–1300. Tisk F. Šíra v Praze. Památky archeologické a místopisné. I. díl (sešit III.) 1855. MZK, sign. 20-16.203.*
10. František Šír, *Václav Hanka. Nar. 1791 - Zem. 1861. Praha: Kamenotisk Fr. Šíra, 1864. MZK, sign. Skř.2L-91.245.*
11. Karel z Žerotína *Narozen 1564. Zemřel 1636. Styděti bychom se slušně za to musili, kdybychom se toho dopustili, aby jazyk přirozený, tak vzácný, starožitný a rozšířený měl od cizího jazyku vytisknut býti.* Praha: vydal A. Šembera, tisk a lith. Fr. Šíra, 1864. MZK, sign. Skř.2L-91.188.
12. Matthaues Reiter, *Matausse Reitera Faráře Katolické Modlitby...* W Praze, u Bohumila Háze, českého staw. Impressora, 1823. MZK, sign. 1-726.646.

13. *Kain. – přínássjm muka gichž zlořečenoy neznáte.* Gezeichnet u. in Stein gravirt von J. Kroupa. J. N. Štěpánek, *Diwadlo od J. N. Štěpánka*. 4. djl. W Praze: Nákladem Bohumila Háze, 1821. MZK, sign. 1-24.860,4.
14. Franz Rittler, *Desatero Božjch přikázanj.* W Praze: pjsmem Synů Bohumila Haase, 1827. ÖNB, inv. č. 78.Bb.48.
- 15.–16. Jan Svatopluk Presl, *O přirozenosti rostlin aneb Rostlinář...* Praha: Bohumil Haase, 1821–1835. MZK, sign. 5-89.960,1
17. Franz Auge – Ferdinand Jitschinsky, *Beschreibung der kaiserlichen königlichen Burg Karlstein in Böhmen...* Prag: K. k. Hofbuchdruckerei von Gottlieb Haase Söhne, 1847. Litografický frontispis s pohledem na hrad *Karlstein* je signován Fetter lith. Lith. Institut v. F. E. Sandtner. MZK, sign. 2-13.789.
18. František Šír, *Friedrich Freiherr von Bianchi Duca di Casalanza k: k: General-Feldmarschall-Lieutenant. Geboren 1768.* in Prag: Steindruck des J. F. Zwettler in Prag, 1841. KBOR, sign. R-GR-141,58,2.
19. František Šír, *Karl Fürst zu Schwarzenberg k: k: österr. General-Feldmarschall und Hof-Kriegs-Raths Präsident Geb: am 15ten April 1771, gest: am 15ten. Oktober 1820.* in Prag: Steindruck des J. F. Zwettler in Prag, 1840. KBOR, R-GR-141,58,5.
20. Karl Edmund Nittinger, *General-Karte des Fürst zu Fürstenbergschen Fideikommissbesitzstandes...* Prag: Typ. C. Hennig, 1854. MZK, sign. Mpa-1208.981.
21. Karel Hennig, *Vor der Stadt Horzitz. Denkbuch über die Anwesenheit Ihrer K. K. Majestäten Franz des Ersten und Caroline Auguste in Böhmen im Jahre 1833. Mit 81 lithographirten Blättern.* Prag 1836. MZK, sign. 4-33.674.
22. *Hoch-Chlumetz. Malerische Ansichten von Boehmen. Monat August 1834 herausgegeben von Joseph Fried. Zwettler. Prag neue Alee No. 116.* MZK, sign. 2-345.325.
23. *Graupen. Malerische Ansichten von Boehmen. Monat August 1834 herausgegeben von Joseph Fried. Zwettler. Prag neue Alee No. 116.* MZK, sign. 2-345.325.
24. *Eisenberg. Malerische Ansichten von Boehmen. Monat August 1834 herausgegeben von Joseph Fried. Zwettler. Prag neue Alee No. 116.* MZK, sign. 2-345.325.
25. *Petzka im Bidshower Kreis in Böhmen.* Gez. u. lith. von J. Zwettler Sohn sen. Druck und Verlag von J. F. Zwettler. SNG, inv. č. G 12158.

26. Carl Stavenhagen, *Wiens furchtbarer Oktober 1848: die Belagerung, Vertheidigung und Einnahme der österreichischen Kaiserstadt, nach zuverlässigen Beobachtungen und Quellen*. Prag: C. Hennig's Verlag, 1848. MZK, sign. 2-954.582.
27. *Der Brand des Odeongebäudes auf der Leopoldstadt in Wien...* Prag: C. Hennig's Verlag, 1848. MZK, sign. 2-954.582.
- 28 a–d. *Neues Bilder A. B. C. Buch für Kinder* Prag: bei F. Ržehula grossen Ring No. 608, 1840. MZK, sign. 1-676.839.
- 29 a–c. Johann Müller, *Die kriegerischen Kinder, oder, Der Kampf mit dem Bocke*. Prag: Franz Ržehula, 1846. MZK, sign. 1-676.839, přív.
- 30 a–c. Franz A. Werner – Joseph Honor Schneider, *Naturhistorisches Bilder-Museum. Vollständiges Real-Lexicon der Naturgeschichte in getreuen Abbildungen und mit ausführlicher Beschreibung*. Prag: Fr. Ed. Sandtner, Gedruckt im Artistisch-typographischen Institute von C. W. Medau und Comp., 1843–1844. MZK, sign. 2-83.482,1.
31. Karel Sabina, *Allgemeine Weltgeschichte für Jung und Alt... In Bildern dargestellt und herausgegeben von Fr. Ed. Sandtner*. Prag: bei Fr. Ed. Sandtner, [nedatováno]. MZK, sign. 1-110.216, přív.3.
32. Joseph von Führich – Antonín Jan Gareis – Antonín Müller, *Der wilde Jäger von Bürger*. Prag: Bohmann's Erben, 1827. MZK, sign. 5-0097.249
33. Carl Bschor, *Zderad Saule bey Brünn*. Carl Bschor fecit 1820. [Wien: s.n.], 1820. MZK, sign. Skř.1-91.416,251.
34. Carl Bschor, *Die Stiftkirche in Raygern*. Carl Bschor fecit. 1824. KBOR, R-GR-138,59.
35. Carl Bschor, *Pfarrkirche bey St. Michael in Ollmütz*. Carl Bschor fecit 1820. [Wien: s.n.], 1820. MZK, Skř.1-91.416,478.
36. Carl Bschor, *Pfarrkirche bey St. Michael in Ollmütz*. Carl Bschor fecit 1820. [Wien: s.n.], 1820. MZK, Skř.1-91.416,479.
37. František Richter, *Ansicht der K. Stadt Brünn von der Zderadsaeule an der Zwitawa*. Nach der Natur gez. von Franz Richter No. 1. Steindruck d. Brüder Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,60.

38. František Richter, *František Richter, Ansicht der K. Stadt Brünn von der Iglauer-Strasse*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter No. 2. Steindr. d. Brüder Trassler in Brünn. MZK, Skř.1-91.416,61,A.
39. František Richter, *Ansicht der Abendseite vom Plateau des Franzensberges*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter No. 9. Lithogr. bey J. Trentsensky in Wien. MZK, sign. Skř.1-91.416,269,B.
40. František Richter, *Der Grosse Platz*. Nach der Natur gez. von Fr. Richter No. 15. Steindruck von Trassler in Brünn. MZK, sign. Skř.1-91.416,141,A.
41. František Richter, [*Brno – pohled na město od jihu*]. Franz Richter Lithogr. 1825. MZK, sign. Skř.1S-1248.850,45.
42. František Richter, *Fahnenweihe des löbl. bewaffneten Brünner Bürger-Corps...* Aufgenommen von Franz Richter. MZK, sign. Skř.1-91.416,152.
43. Josef Horký, [*Ukázka písma*]. MZA, G 82, kart. 321, XVI, 1818, fol. 6.
44. Josef Horký, [*Rhetorician; Litografický lis*]. MZA, G 82, kart. 321, XVI, 1818, fol. 9.
45. Josef Horký, [*Litografický lis*]. MZA, G 82, kart. 321, XVI, 1818, fol. 10.
46. František Richter, *Die Kirche des Königinklosters zu Altbrünn Von der östlichen Seite*. Franz Richter del. Horky exc. Aus der lithogr. Anstalt der k: k: mähr: schl: Ackerbaugesellschaft. AMB, U 25, inv. č. 48, sign. II. e. 13.
47. František Richter, *LADISLAW von BOZKOWITZ Geschichtschreiber, Dichter, und Gründer eines mährischen Musaeums im Jahre 1495*. MZK, sign. Skř.2J-90.861.
48. Friedrich Haug, *Zweihundert Hyperbeln auf Herrn Wahl's ungeheure Nase in erbauliche hochdeutsche Reime*. Brünn: bei Joseph Georg Traßler, 1822. MZK, sign. S-3.883.
49. *Die Ziege von Thibet*. Lithogr. bey J. Trentsensky in Wien. H. M. Freudberg, *Ueber die Ziege von Thibet, aus deren Wolle die kostbaren, orientalischen Shawls verfertiget werden...* Brünn: I. G. Trassler, 1824. MZK, sign. 1-2.704.
50. Alois Freudenreich, *In der Steindruckerei der BRÜDER TRASSLER...* VKOL, V 52.070.
51. *Carl Poczinsky wohnt in der Sattlergasse im Schulz'schen Hause Nro. 398 im 1.ten Stock*. Steindr. d. Geb. Trassler. 6,5×9,6 cm. VKOL, sign. V 52.070.

52. *Den 4. December 1824 werden mit der Brünner Lotterie Ziehung ausgespielt...* VKOL, sign. V 52.070/44.
53. *...wird gebethen der am 7. October 1824 zur Feyer ...* VKOL, sign. V 52.070.
54. *In reiner Seelenruh' soll stets Ihr Daseyn schweben. Mir Freuden hoch beglückt, vom Himmels-Schutz umgeben 1825. NEUIAHR-S-WUNSCH ihrem hochverehrten Dienstgeber HERRN FRANZ PLANER...* Steind. d. Geb. Trassler. VKOL, sign. V 52.070.
- 55 a–b. Gregor Volný, *Taschenbuch für Geschichte Mährens und Schlesiens*. Brünn: J. G. Trassler, 1826. MZK, sign. 1-8.931,1.
- 56 a–b. Johann Josef von Mailáth, *Magyarische SAGEN und MAEHRCHEN*. Brünn: J. G. Trassler, 1825. MZK, sign. 1-5.256.
- 57 a–d. *Christliche Legende oder Lebensgeschichte der Heiligen und Martyrer I. Band*. Brünn: J. G. Traßler, 1825. MZK, sign. ZK-2.751,1.
- 58 a–b. Johann Michael Hauber, *Auplná křesťansko-katolická Kniha Modlitebnj... vydaná od Adolfa Trasslera, knihotiskaře a knihokupce w Opavě, 1830*. MZK, sign. 2-780.826.
- 59 a–b. Johann Michael Hauber, *Auplná křesťansko-katolická Kniha Modlitebnj... druhé vydánj w Opavě 1840 od Adolfa Trasslera knihotiskaře a knihokupce*. MZK, sign. 1-849.472.
60. *Darstellung einer Baumgruppe mit einem nidderen Kreuze*. Steind. d. Geb. Trassler. VKOL, sign. II 52.051.
61. *Das Geschenk an die Armen befreyt von der Ceremonie des Neujahrwünschens für 183*. Steindr. der Gebrüder Trassler in Brünn. Dannheimer grav. MZK, sign. Skř.10-1156.036,126,A.
62. Josef Watterich, *EHRET die MÄNNER sie schaffen und streben Schützen die Zarten im stürmischen Leben ALLES ERFASST IHRE MUTHIGE HAND*. Watterich lith. VKOL, sign. V 52.070/12.
63. Josef Watterich, *EHRET die FRAUEN Sie flechten und weben HIMMLISCHEN ROSEN ins irdische Leben Flechten der LIEBE beglückendes BAND*. Watterich lith. VKOL, sign. V 52.070/8.
64. Josef Watterich, *DEO*. Steindruck des J. Trassler in Brünn. Watterich lithogr. VKOL, sign. V 52.070/9.

65. *Hochlöbliches k.k. mähr.schles. LANDES-GUBERNIUM!* Lith. bei Trassler. MZA, B 14 st., kart. 2757, sign. 54/6, fol. 357.
66. *Hochlöbliches k.k. mähr.schles. LANDES-GUBERNIUM!* Lith. bei Trassler. MZA, B 14 st., kart. 2757, sign. 54/6, fol. 137.
67. *Hochlöbliches k: k: mähr: schles: LANDES-GUBERNIUM!* Lichtbg. MZA, B 14 st., kart. 2755, sign. 54/6, fol. 373.
68. Josef Watterich, *THEATER FIGUREN. – Die Räuber.* Watterich lithog. Steindruck des J. G. Trassler in Brünn. VKOL, sign. III 52.043.
69. Josef Watterich, *THEATER FIGUREN. – Aschenbrödel.* Watterich lithog. Steindruck des J. G. Trassler in Brünn. VKOL, sign. III 52.043.
70. Josef Watterich, *THEATER FIGUREN. – Das Fest der Handwerker.* Watterich lithog. Steindruck des J. G. Trassler in Brünn. VKOL, sign. III 52.043.
71. Adolf van der Venne, *DIE HEUERNTTE.* Gez. u. lit. von A. van der Venne. Gedr. bei Trassler u. Perna in Brünn, [1847]. VKOL, sign. V 52.072.
72. Josef Klement, *Die Kirche in Tischnowitz.* Brünn: Druck von Trassler u. Perna, [1847]. VKOL, sign. II 51.996/3.
73. Josef Klement, *Die Macocha.* Brünn: Druck von Trassler u. Perna, [1847]. VKOL, sign. II 51.996/1.
74. Thomas Nürnberger, *Herr Piccolini. Brünner Theater-Almanach für das Jahr 1829.* Brünn: J. G. Gastl, [1828]. MZK, sign. 158-147.
75. Andreas Peiske, *Menagerie. Brünner Theater-Almanach für das Jahr 1826.* Brünn: J. G. Gastl, [1825]. MZK, sign. 158-147.
76. Thomas Nürnberger, *Zum neuen Jahr 1828...* P. Fritsch. Lith. bey J. G. Gastl Lith. v. F. Nurnberger. Gedr. v. J. Reising. MZK, sign. Skř.1R-1248.851,36,A
77. Eduard Weis, *Enthebungs-Karte von Glückwünschen zum neuen Jahre 1841.* Brünn: Lith. bei F. Gastl, 1840. AMB, U 25, inv. č. 454, XXII c 15/10.
78. Eduard Weis, *Enthebungs Karte vom Glückwünschen für 1842.* Franz Gastl's Lithographie. lith. Ed. Weiss. MZK, sign. Skř.1O-1156.036,124,B.

79. Nikolaus Gáal de Gyula, *Anleitung zur Herstellung zweckmässiger Abtritte, Cloaken, Kanäle etc. etc. ...* Brünn: Franz Gastl, 1841. MZK, sign. 1-2.791.
80. Alois Diebl, *Beschreibung der auf dem Gute Křetin [...] zweierlei Dresch- und zweierlei Flachs- und Hanf-Brechel-Maschinen mit genauen Zeichnungen auf vier lithographirte Tafeln.* Brünn: Franz Gastl, 1839. MZK, sign. 2-1.963.
81. Alois Kürschner, *Ponaučenj pro přádelnj sskoly sepsáno a wěnowáno vysokému sněmu zemskému od Aloise Kürschnera.* Brno: tiskem Frantisska Gastla, 1849.
82. Johann Lichtenberg, *EINLADUNG zum ANNA FESTE in Pernstein.* J. Lichtenberg lith. Steind. v. P. Fritsch in Brünn, [1829–1840]. MZK, sign. Skř.1R-1248.851,10.
83. Mathias Stiasny, *JEAN DUPUIS, erster Ringer und Athlete, unter dem Namen des Unvergleichen bekannt.* gez. u. Lithog. von Math. Stiasny. Brünn: gedr. bei P. Fritsch, [1835?]. VKOL, sign. II 52.044/4.
84. Mathias Stiasny, *KATAFALK bei den EXEQUIEN für S. MAJESTÄT FRANZ I...* Math. Stiasny Lith. Brünn: ged. bei P. Fritsch in Brun, [1835?]. VKOL, sign. II 52.047.
85. Inzerát kamenotiskárny Valentina Butscheka.
86. *Zum Andenken an die Gründung der Bade-Anstalten bei den Klosterspitälern der Barmherzigen Brüder.* Brünn: Steindruck von Valentin Butschek in Brünn, 1853. MZK, sign. X-640.975.
87. *Zum Andenken an die Gründung der Bade-Anstalten bei den Klosterspitälern der Barmherzigen Brüder.* Brünn: Steindruck von Valentin Butschek in Brünn, 1853. MZK, sign. X-640.974.
88. Johann Wolf, *TABELLARISCHE ÜBERSICHT DER GESAMMTSÄRKE DER IN DER K. HAUPTSTADT BRÜNN.* In Stein grav. Joh. Wolf. Steind. von Val. Butschek in Brünn. AMB, U 25, složka 7, inv. č. 237, sign. XVII.a.32.
89. *Die Verbrüderung am Krautmarkkte den 5. Juni 1848.* Brünn: Franz Gastl, 1849. MZK, sign. 2-12.651.
90. *EWIG DER NACHRUHM!* Auf Stein Skizzirt Gust. Reitter. Druck von Val. Butschek in Brünn, [1849]. MZK, Skř.2K-90.963.
91. Josef Klement, *BILDNISS Seiner k. k. Apostolischen Majestät!* MZK, sign. Skř.1M-1156.033,197.